

Surinaams contrast

Alex van Stipriaan

KITLV Uitgeverij

SURINAAMS CONTRAST

Voor mijn ouders

*Omslag: Kappen en vervoeren van suikerriet
(Foto-archief KITLV nr.1202; litho Th. Bray)*

KONINKLIJK INSTITUUT
VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

Caribbean Series 13

ALEX VAN STIPRIAAN

SURINAAMS CONTRAST

Roofbouw en overleven in een Caraïbische
plantagekolonie 1750-1863

1993

KITLV Uitgeverij
Leiden

Dit boek is door VACO N.V. uitgeversmaatschappij gefacsimileerd met toestemming en medewerking van KITLV Uitgeverij die de rechten op deze uitgave bezit.

afbeelding omslag: Tropenmuseum, Amsterdam

Paramaribo, juli 2007

ISBN 978-99914-0-076-1

Uitgegeven door:

KITLV Uitgeverij
Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
Postbus 9515
2300 RA Leiden
Nederland

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Stipriaan, Alex van

Surinaams contrast : roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863 / Alex van Stipriaan. - Leiden : KITLV Uitgeverij. - Ill. - (Caribbean series / Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, ISSN 0921-9781 ; 13)
Oorspr. titel: Surinaams contrast : roofbouw en overleven in een Caraïbische plantage-economie, 1750-1863. - Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam, 1991. - Met bibliogr., index.

ISBN 90-6718-052-1

Trefw.: Suriname ; landbouweconomie.

© 1993 Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission from the copyright owner.

Inhoud

<i>Lijst van figuren en tabellen</i>	ix
<i>Voorwoord</i>	xi
DEEL I	
<i>Inleiding</i>	1
1 Het politiek-economisch debat	2
2 Het sociaal-culturele debat	6
3 Waarom Suriname?	15
<i>I Nederland, Suriname en het Caraïbisch gebied tot 1863</i>	22
1 Surinames positie in het Caraïbisch gebied	28
2 De Surinaamse plantage-economie in vogelvlucht	33
3 Politieke structuur en verandering	37
<i>II Plantages in beweging</i>	46
1 Regionale verschuivingen	47
2 Lokale verschuivingen	53
3 Verschuivingen in het plantagebezit	69
<i>III Opbouw van de plantage-infrastructuur</i>	74
1 Bodem en klimaat	74
2 Opbouw van een plantage	79
3 Het belang van de waterhuishouding	81
4 Strijd tegen het water	93
<i>IV Produktiefactoren en hun samenhang</i>	99
1 Slaven als kapitaalgoederen	100
2 Gebouwen en machines	113
3 Grond en gewassen	120
4 Kapitaalgoederen en hun kwetsbaarheid	124
<i>V Ontwikkeling van de produktiviteit</i>	128
1 De koffiesector	128
2 De suikersector	134
3 De katoensector	140

<i>VI Innoveren is overleven</i>	145
1 De koffiesector	146
1.1 Teelt en bewerking van koffie	147
1.2 Innovatie	150
2 De suikersector	161
2.1 Teelt en bewerking van suikerriet	161
2.2 De bijprodukten dram en melasse	166
2.3 Innovatie	168
3 De katoensector	182
3.1 Teelt en bewerking van katoen	185
3.2 Innovatie	186
4 Surinamers en innovatie	192
DEEL II	
<i>VII Ontwikkeling van de kapitaalvoorziening</i>	205
1 Plantagekrediet na 1750	207
2 Het falende negotiatiesysteem	215
3 Het verdere verloop van enkele negotiatiefondsen	225
4 Plantagekrediet in de negentiende eeuw	231
4.1 De katoensector en het Engels Tussenbestuur	231
4.2 Krediet in de suikersector	240
4.3 De Particuliere West Indische Bank	246
5 Mechanisatie in de suiker zonder vreemd vermogen	252
<i>VIII Wat brengt het op?</i>	257
1 De kosten	258
2 De baten	262
3 De rentabiliteit	266
<i>IX Continuïteit en eigenbelang in het management</i>	276
1 De bastiaan	276
2 De blankofficier	283
3 De directeur	285
4 De administrateur	293
4.1 Enkele topadministrateurs in 1824	295
4.2 Administrateurs en 'de waarheid'	299
4.3 Administrateursinkomsten	304
<i>X Slavendemografie</i>	310
1 Bevolkingsgroei	316
2 Mortaliteit	322
3 Nataliteit	332
4 Fertiliteit	333
5 Vergelijking met het Caraïbisch gebied	337
6 Creolisering en samenstelling van het huishouden	340

<i>XI</i>	<i>Veranderingen in de arbeids- en levensomstandigheden van de slaven</i>	347
	1 Arbeid 347	
	2 Voeding 350	
	3 Kleding en benodigdheden 357	
	4 Behuizing 359	
	5 Medische zorg 362	
<i>XII</i>	<i>De ijzere vuist wordt gehandschoend</i>	369
	1 Angst en geweld 370	
	2 Segregatie 375	
	3 De macht van de slaven 385	
	3.1 Weglopen op Vrouwevliet 1834-1848 387	
	3.2 Overplaatsing van slavenmachten 389	
	3.3 Slaven eisen hun recht op 393	
	4 Surinaamse slaven als 'proto-peasants' 403	
<i>XIII</i>	<i>De dynamiek van overleven</i>	408
	<i>Bijlagen</i>	
	1 Surinaamse export van suiker, koffie, katoen en cacao 1700-1869	429
	2 Prijs van Surinaamse suiker, koffie en katoen in Nederland 1740-1864	434
	3 Exportwaarde Surinaamse suiker, koffie en katoen 1740-1864	437
	4 De Surinaamse plantage-economie 1713-1890	438
	5 Financiële balans Surinaamse overheid 1790-1863	440
	6 Waarde van de Surinaamse gulden 1712-1847	441
	7 Warrant van plantage Leliëndaal 1745	442
	8 Innovaties in het kookhuis op Vossenburg 1822-1862	443
	9 Opstandigheid op plantages	445
	10 Doodsoorzaken	450
	11 Uitdelingen per slaaf	452
	12 Plantagebronnen	455
	<i>Bibliografie</i>	471
	<i>Geografisch register</i>	486
	<i>Personen- en zakenregister</i>	491

Lijst van figuren en tabellen

Figuren

1	Aantallen plantages producerend voor de export 1713-1890	33
2	Exportwaarde Surinaamse suiker, koffie en katoen 1740-1864	35
3	Surinaamse export van suiker, koffie en katoen 1740/1770-1864	36
4	Verschuiving van het plantagegebied in Suriname 1735-1860	48
5	Verschuiving van het bebouwd areaal op Somerszorg 1766-1855	58
6	Infrastructuur van een suikerplantage	86
7	Aantal slaven per plantagesector 1752-1862	108
8	Plantagehypotheken Suriname 1753-1792	216
9	Prijzverloop Surinaamse suiker, koffie en katoen 1740-1863	265
10	Leeftijdsopbouw plantageslaven ca. 1830 en ca. 1860	331
11	Gemiddeld exportareaal per veldslaaf 1770-1854	348

Tabellen

1	Surinames positie in het Caraïbisch gebied: oppervlakte en bevolking ca. 1775 en negentiende eeuw	28
2	Aantal suikerplantages diverse Caraïbische koloniën ca. 1685 en ca. 1750	29
3	Suiker- en koffieproductie Caraïbisch gebied 1775 en 1850	29
4	Gemiddelde omzet van Surinaamse plantages 1745-1862	36
5	Aandeel Caraïbische export van suiker, koffie en katoen in de wereldmarkt 1775 en 1850	46
6	Aandeel van de plantagegebieden in het totaal aantal Surinaamse exportplantages 1730-1860	53
7	Plantage-areaal per sector 1770 en 1862	54
8	Gemiddelde areaalbezetting in de koffiesector 1750-1840	60
9	Overige areaalbezetting koffieplantages 1750-1840	61
10	Gemiddelde areaalbezetting in de katoensector 1790-1860	63
11	Overige areaalbezetting op katoenplantages 1790-1845	63
12	Gemiddelde areaalbezetting in de suikersector 1750-1840	65
13	Rotatie op Groot Marseille 1801-1829	66
14	Overige areaalbezetting op suikerplantages 1740-1850	68
15	Ontwikkeling van het plantagebezit in Suriname 1737-1853	71
16	Gemiddeld aantal sluizen en kokers per plantage 1750-1830	90
17	Gemiddelde waarde en import van slaven in Suriname 1750-1830	102
18	Gemiddelde relatieve waarde-aandeel van slaven per sector 1750-1830	104
19	Gemiddelde relatieve waarde der plantagegebouwen per sector 1750-1830	119
20	Gemiddeld getaxeerde akkerwaarde per sector 1750-1830	122
21	Gemiddelde taxatiewaarde bewerkte akkers en gewas per sector 1750-1830	123

22	Gemiddelde relatieve waarde der kapitaalgoederen per sector 1750-1830	125
23	De gemiddelde Surinaamse koffieplantage 1750-1862	128
24	Productiviteit van de gemiddelde koffieplantage 1750-1862	129
25	Gemiddelde Caraïbische koffieplantage 1789-1830	133
26	Gemiddelde productiviteit Caraïbische koffieslaven 1789-1836	133
27	De gemiddelde Surinaamse suikerplantage 1750-1862	135
28	Productiviteit van de gemiddelde suikerplantage 1750-1862	137
29	Gemiddelde Caraïbische suikerplantage 1767-1865	138
30	Gemiddelde productiviteit Caraïbische suikerslaaf 1770-1860	139
31	Gemiddelde productiviteit Caraïbische suikerakkers 1801-1862	140
32	De gemiddelde Surinaamse katoenplantage 1825-1862	141
33	Productiviteit van de gemiddelde katoenplantage 1825-1862	142
34	Gemiddelde productiviteit Caraïbische katoenplantages 1789-1836	143
35	Type suikermolen en levensvatbaarheid van de plantages 1745-1857	174
36	Vossenburg vergeleken met drie 'stoom'-plantages 1850-1859	180
37	Plantagebezit per sector 1824-1853	199
38	Plantagebezit en stoom 1853	199
39	Gemiddelde jaarlijkse winst per slaaf per sector in guldens 1760-1862	267
40	Gemiddelde winstontwikkeling in de suikersector 1760-1862	268
41	Gemiddelde jaarlijkse winstontwikkeling in de koffiesector 1770-1850	270
42	Gemiddelde jaarlijkse rentabiliteit per slaaf en per sector 1760-1862	273
43	Administraties 1824	295
44	Slavenbevolking Suriname 1752-1862	311
45	Vrije bevolking van Suriname 1752-1862	314
46	Sekseratio van slaven per sector 1750-1853	315
47	Natuurlijke bevolkingsaanwas per sector 1752-1862	318
48	Mortaliteit plantageslaven 1780-1862	323
49	Gemiddelde leeftijd plantageslaven bij overlijden in ca. 1835 en ca. 1861	326
50	Sekseratio overleden plantageslaven in ca. 1832 en ca. 1861	329
51	Kindersterfte 1820-1839 en 1840-1863	330
52	Nataliteit plantageslaven 1780-1862	332
53	Vruchtbare plantageslaven in populatie 1831 en 1851	333
54	Kind/vrouw-ratio 1831-1863	334
55	Demografie Caraïbische slavenpopulaties ca. 1835	338
56	Bevolkingsaanwas per sector, Suriname en Guiana ca. 1835	340
57	Akkers kost per slaaf 1760-1850	351

Voorwoord

Mijn eerste belangstelling voor de geschiedenis en cultuur van Suriname ontstond door de vele verhalen van Surinaamse vrienden in Nederland. Ik was dus niet geheel onvoorbereid toen ik in 1975 deze (nog net) Nederlandse kolonie voor het eerst bezocht. Desondanks werd ik, op een prettige manier, door Suriname overrompeld. Alles wat enigszins bekend had moeten zijn, was dat minder dan ik had gedacht en alles wat mij onbekend voorkwam bleek uiteindelijk nog veel ongrijpbaarder dan ik ooit had kunnen vermoeden. Kortom, Suriname had mij in haar greep en zou mij sindsdien niet meer loslaten.

In 1979 maakte ik in het kader van mijn studie niet-Westerse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam kennis met de rijke Surinaamse plantage-archieven en de grote onderzoeksmogelijkheden die deze boden. Hier lag een mogelijkheid een deel van het 'mysterie' Suriname zelf op te lossen. Nadat ik was afgestudeerd op een onderzoek over de koffieplantage Somerszorg stimuleerden Heather Sutherland, Peter Boomgaard en Ad de Bruijne mij om op het ingeslagen pad verder te gaan. In de loop der jaren heb ik erg veel van hen geleerd. Een onderzoeksbeurs van de Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen (WOTRO) maakte het mogelijk drie jaar lang gegevens te verzamelen over Surinaamse plantages in de achttiende en negentiende eeuw. Uiteindelijk verwerkte ik deze gegevens in mijn proefschrift, dat ik in 1991 verdedigde. Dit boek is een bewerkte versie van mijn dissertatie.

Gert Oostindie publiceerde in 1989 de geschiedenis van twee Surinaamse plantages: Roosenburg en Mon Bijou. Dat boek is een zusterstudie van Surinaams contrast. Wij hebben in de loop der jaren veelvuldig – en met veel plezier – met elkaar overlegd en gepuzzeld. De twee studies vullen elkaar in grote lijnen aan, want waar hij 'de diepte' van twee plantages inging, kon ik 'de breedte' van de gehele plantage-economie onderzoeken.

Een van de stimulansen van onderzoek naar de geschiedenis van niet-Westerse samenlevingen is dat het je op de meest uiteenlopende plaatsen doet belanden. Zo kwam ik terecht in de archieven van verscheidene handelsfirma's die in het verleden relaties onderhielden met Surinaamse plantages. Ik ben zeer dankbaar voor alle medewerking die ik heb gekregen

bij de Algemene Bank Nederland te Amsterdam (archieff Nederlandsche Handel Maatschappij), de firma Icotrust B.V. te Amsterdam (archieff Insinger & Co.) en de firma Baring Brothers in Londen (archieff Baring Brothers). Daarnaast heb ik veel tijd doorgebracht in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, de Gemeentelijke Archieven van Amsterdam en Rotterdam, het Koninklijk Instituut voor de Tropen en de Economisch-Historische Bibliotheek in Amsterdam en het Public Record Office in Londen. Overal heb ik enorm veel medewerking mogen genieten, waarvoor ik de betrokkenen op deze plaats hartelijk dank zeg. Verder heb ik dankbaar gebruik gemaakt van het archief-De Mey van Streefkerk dat zich weliswaar bevindt in de James Ford Bell Library te Minneapolis, maar dat mij zeer collegiaal op microfilm ter hand werd gesteld door Ruud Beeldsnijder.

Daarnaast ben ik veel dank verschuldigd aan alle instanties in Suriname die mij bij dit onderzoek hebben geholpen. Zonder de moeite die medewerkers en directies van het Surinaams Museum, de Dienst der Domeinen, het Staats Archief Suriname en het Centraal Bureau Bevolkingsregister zich voor mij hebben getroost zou een substantieel deel van dit onderzoek niet mogelijk zijn geweest.

Ook wil ik op deze plaats de Faculteit der Historische en Kunst Wetenschappen van de Erasmus Universiteit te Rotterdam bedanken, die mij in 1989 in staat stelde opnieuw een onderzoeksreis naar Suriname te maken. Sinds 1986 werk ik met veel plezier op deze faculteit, en ik voel mij zeer bevoorrecht omringd te zijn door een aantal enthousiaste collega's, in het bijzonder bij de sectie geschiedenis van agrarisch metropolitane samenlevingen.

Het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden dank ik in het bijzonder voor de gelegenheid die het mij bood deze dissertatie in boekvorm uit te geven. De energie die alle betrokken KITLV-medewerkers hierin hebben gestoken is enorm. Ik ben hen daarvoor dan ook zeer erkentelijk. Met name het zorgvuldige redactiewerk en engelengeduld van Rosemarijn Höfte, Marjan Groen en Harry Poeze hebben er voor gezorgd dat mijn proefschrift werd omgetoverd in een 'echt' boek. Dat neemt natuurlijk niet weg dat eventuele fouten en onvolkomenheden tot mijn eigen verantwoordelijkheid behoren.

Eigenlijk had ik in dit boek nog een hoofdstuk willen wijden aan de Surinaamse gastvrijheid, met als case-study Peter en Elly Sjak-Shie. Om het boek niet nog dikker te maken dan het al is volsta ik echter met te zeggen dat ik geen warmer nest ken. En bij de Hasselnooks heb ik het gevoel gekregen in Suriname familie te bezitten, zonder dat van verwantschap sprake is. Beide families geven mij iedere keer dat ik in Suriname ben het gevoel thuis te zijn.

Tenslotte zijn er nog enkele mensen die ik met name wil noemen, omdat

ik dit boek niet zonder hun medewerking, kritiek, steun en vriendschap had kunnen schrijven. Annet Nugter, Peter Ronteltap, Stanley Wassenaar, Michiel Baud, Jimmy Rigters, Wendell Angelentina, Willem van Schendel, Nike van Stipriaan Luiscius en Tim Sonne: bedankt. De enige manier waarop ik tot slot mijn ouders kan bedanken is door dit boek aan hen op te dragen, wat ik bij deze met alle liefde doe.

DEEL I

Inleiding

De Caraïbische¹ geschiedenis nam na de 'ontdekking' door Columbus een nieuwe wending. De autochtone Indiaanse bevolking werd gedecimeerd of verdreven, maar daarvoor in de plaats ontstonden nieuwe samenlevingen, bevolkt door Europeanen, Afrikanen en later ook Aziaten. Buiten de Spaanse Caraïben vormden Afrikanen de grootste groep; met hun slavenarbeid werden vanaf de zestiende eeuw meer dan tienduizend plantages aangelegd en bewerkt.

Tot halverwege de negentiende eeuw vormden deze ondernemingen in veel Caraïbische koloniën de enige produktie-eenheden van belang en bepaalden zodoende het gezicht van de nieuwe samenlevingen. Produktie van suiker was aanvankelijk hun belangrijkste activiteit. De daartoe benodigde technologie was nog weinig gecompliceerd. In de loop der tijd werden de produktietechnieken echter steeds geavanceerder en verschenen er naast suiker nieuwe exportgewassen zoals koffie, katoen, indigo en cacao. Het verlangen met handel in deze tropische produkten grote winsten te maken, vormde de grondslag van deze plantagesamenlevingen. In de praktijk werden er inderdaad kapitalen verdiend, maar ook vaak verloren.

De term *samenleving* is in dit verband ironisch. Typerend voor het Caraïbisch gebied waren raciale segregatie, chronisch slavenverzet en latente dreiging van opstand. Regelmatig werd die dreiging werkelijkheid en wisten slaven zich, soms definitief, van hun juk te bevrijden. Tegelijkertijd trachtte de vrije, hoofdzakelijk blanke bevolking zich als kleine, maar dominante minderheid staande te houden en haar (commerciële) belangen veilig te stellen. Dit deed zij met zeer harde hand en een verdeel-en-heersbeleid. De confrontatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen heeft er voorts toe bijgedragen dat in deze regio geheel nieuwe, Afro-Caraïbische culturen zijn ontstaan. Door al deze ontwikkelingen biedt de Caraïbische geschiedenis een zeer dynamische aanblik.

In de historiografie over de ontwikkeling van Caraïbische plantage-

¹ Vanwege de zeer grote overeenkomsten in historische ontwikkeling en structuur versta ik onder Caraïbisch (gebied) niet alleen de eilanden in de Caraïbische Zee, maar eveneens de nabijgelegen Guyana's (Guyana, Suriname en Frans Guiana) op het vasteland van Zuid-Amerika.

koloniën² tijdens de slavernij is veel vaker de nadruk gelegd op stagnatie en verval dan op dynamiek en verandering. Zo wordt over de Surinaamse plantage-economie opgemerkt dat de technologie op suikerplantages in de slaventijd vrijwel net zo statisch was als de samenleving in haar totaliteit (Goslinga 1990:230). Elders wordt de ontwikkeling in de twee eeuwen vóór de afschaffing van de slavernij gedefinieerd als een 'immanente statische tendens' (Heilbron 1982:27). Ook invloedrijke Caraïbische historici hangen deze weinig dynamische opvatting aan.³

Deze karakterisering wordt gewoonlijk van toepassing geacht op het geheel van de plantage-economie, maar bij nadere beschouwing blijkt het meestal om de economische en politieke dimensie daarvan te gaan. In historisch onderzoek dat zich specifiek richt op bepaalde aspecten van de plantagekolonie is dit statisch karakter veel minder terug te vinden. Met name deelstudies over de slavernij wijzen op culturele dynamiek en processen van sociale verandering (Genovese 1979, Craton 1982, Ward 1988). In deze studie over de Surinaamse geschiedenis wordt onder meer betoogd dat noch de eerste, politiek-economische, noch de tweede, sociaal-culturele, benadering het functioneren en de ontwikkeling van de Caraïbische plantagekolonie op afdoende wijze verklaart.

1. Het politiek-economisch debat

De zogenaamde moderniseringstheorieën die na de Tweede Wereldoorlog in zwang raakten, vormden een belangrijke stimulans voor onderzoek van niet-Westerse samenlevingen. In deze studies wordt de geschiedenis van die samenlevingen vrijwel genegeerd en wordt een goed begeleid proces van industrialisatie de belangrijkste voorwaarde geacht om tot een zelfde ontwikkelingsniveau als het Westen te komen (Rostow 1962, Lewis 1954).

² Vanaf nu zal meestal worden gesproken van plantagekoloniën of -economieën. In dit onderzoek wordt daaronder verstaan een samenleving waarvan de economische, geografische, sociale (en politieke) structuur wordt gedomineerd door 'de' plantage. Een plantage is in dit geval een grootschalige arbeids- en kapitaalintensieve agrarische onderneming, die produceert voor de export.

³ Moreno Fraginals (1985:3) ziet pas vanaf 1860 belangrijke en snelle transformaties optreden in de Cubaanse plantage-economie. De voorafgaande anderhalve eeuw wordt hooguit door geleidelijke verandering gekenmerkt. Tomich (1989:120-1) stelt zelfs dat in het geval van Martinique deze periode zich uitstrekte vanaf de vestiging van de plantage-economie in de zeventiende eeuw (1635) tot halverwege de negentiende eeuw. Volgens hem was het probleem dat 'the self-contained plantation and the organization of labor as slave labor as they had been historically constituted in Martinique had become the chief obstacles to the transformation of the production process. The closely integrated technical organization of sugar production and the need to maintain the balance between its various elements, including labor, gave internal solidity to the sugar plantation and made it resistant to change.' Ook Dupuy (1989:37) is een soortgelijke mening toegedaan en concludeert dat '[s]lavery retarded the economy of Saint-Domingue'.

Met een beroep op de Latijnsamerikaanse geschiedenis betogen de grondleggers van de neo-marxistische 'Dependencia'-school dat dit model weinig realistisch is. Zij benadrukken de historisch gecreëerde afhankelijkheidsrol van de niet-Westerse wereld (de periferie) die voorwaarde was voor de succesvolle ontwikkeling van het kapitalistische Westen (het centrum/de metropool). Deze verhouding is daardoor van structurele aard en heeft een proces van onderontwikkeling tot gevolg gehad (Frank 1979).

In de Caraïbische historiografie heeft deze opvatting gestalte gekregen in het model van de plantage-economie (Best 1968, Beckford 1972). Volgens deze onderzoekers was de plantage-economie met handen en voeten gebonden aan de Europese metropool en daardoor geïntegreerd in de kapitalistische wereldeconomie.⁴ Met behulp van gedwongen en strikt hiërarchisch georganiseerde arbeid op de plantages werd de metropool voorzien van voornamelijk agrarische grondstoffen. De metropool eigende zich de gegenereerde winsten toe, exporteerde eindprodukten en kapitaalgoederen naar de plantagekolonie en dicteerde de handelsvoorwaarden waarop deze transacties moesten plaats vinden. Door haar uiterst beperkte economische functie en eenzijdige gerichtheid op de metropool bleef de plantagekolonie geheel afhankelijk van externe initiatieven. Er vond geen interne kapitaal-accumulatie plaats, noch ontwikkelden zich banden met andere productiesectoren. Kortom, er ontstond geen eigen, interne dynamiek die de voorwaarde had kunnen zijn voor een duurzame, onafhankelijke ontwikkeling.

In deze visie moet de basis voor onderontwikkeling worden gezocht in de slavernijperiode en zijn in hoofdzaak de externe verhoudingen bepalend geweest. Over het eerste lopen de meningen niet ver uiteen, het tweede, externe, aspect is daarentegen wel bekritiseerd. De afhankelijke positie ten opzichte van de metropool wordt door deze critici mede verklaard uit de

⁴ Historische analyse van de groei van internationale afhankelijkheidsrelaties leidt tot de constructie van wat de Europese wereldeconomie, ofwel een (uiteindelijk) wereldomspannend economisch netwerk gedomineerd door het kapitalistische centrum Europa (later ook de V.S.), wordt genoemd. Een centraal thema in de discussies over deze wereldwijde historische ontwikkeling is de vraag hoe en vanaf wanneer het kapitalisme, of de kapitalistische productiewijze, in die wereldeconomie dominant is geworden. Daarachter ligt de vraag of het de productie- of arbeidsverhoudingen – zoals Marx had gezegd – dan wel de marktverhoudingen zijn die het kapitalisme bepalen. Aanhangers van de laatstgenoemde visie plaatsen het begin van de kapitalistische ontwikkeling dan ook al in het Europa van de vijftiende eeuw, waarna het onafwendbaar de gehele wereld veroverde (Wallerstein 1974, 1980, 1989). Anderen zien pas vanaf het eind van de achttiende eeuw Europa kapitalistisch worden (Wolf 1982). Met name voor de laatsten betekent de groei van de kapitalistische wereldeconomie niet dat daarbinnen geen andere productiewijzen kunnen plaatsvinden. Integendeel, de wereldeconomie kan juist groeien vanwege de dynamiek van articulatie, of koppeling, van verschillende productiewijzen, waarbij de kapitalistische productiewijze op den duur vrijwel altijd dominant wordt. Volgens hen is juist dat de kern van het onderontwikkelingsproces.

specifieke klasse-, ras- en politieke verhoudingen en structuren in de plantagekolonie (Mandle 1972, 1973, Trouillot 1982, Dupuy 1989).

Een groot bezwaar van deze benaderingen is dat zij weinig inzicht geven in het functioneren van de plantage-economie. Zij lijken op een 'black box', waarvan alleen de 'input' en 'output' bekend of van belang kunnen zijn. A priori wordt aangenomen dat er gebrek aan ontwikkeling was en dat slavernij leidde tot stagnatie. Een rechtlijnig proces van bloei en verval lijkt de enige beweging te zijn geweest in het tamelijk vormeloze geheel van de plantagekolonie. Alleen wanneer ook de interne klasse- (en ras)verhoudingen er bij worden betrokken lijkt er sprake van dynamiek. Hoe de productie precies plaats vond in de plantage-economie blijft echter duister. Evenmin wordt duidelijk gemaakt of dit in 1700 op dezelfde wijze gebeurde als in 1800 en of dit overall hetzelfde was. Tevens belemmert de abstractie van structuren het zicht op de mensen die betrokken waren bij de plantage-economie, zodat wij niet te weten komen wie welke beslissingen nam en waarom. Het gevolg is dat er nauwelijks sprake lijkt te zijn geweest van lokale dynamiek.

Ook de, mijns inziens tamelijk vruchteloze, discussie over het al of niet kapitalistische karakter van de plantage-economie in de slaventijd⁵ heeft het zicht op lokale dynamiek in sterke mate versluierd. Deze discussie levert vaak niet meer op dan een ééndimensionaal en statisch beeld van de slavernij en brengt bovendien soms de meest onverwachte ideologische combinaties tot stand (Morrissey 1989:8-9). De kwestie 'kapitalistisch-of-niet?' vormt onderdeel van een debat waarin eveneens de onverenigbaarheid van slavernij en innovatie ter sprake wordt gebracht. Hierdoor komt het verondersteld statische karakter van de plantage-economie ook weer voor het voetlicht. Dit debat ontstond als reactie op E. Williams' studie uit 1944, getiteld *Capitalism and Slavery* (1980). Hierin betoogt hij dat de Caraïbische slavernij gedurende haar bloeitijd een zodanige kapitaalaccumulatie in Europa, met name in Engeland, tot stand had gebracht dat (mede) daardoor de Industriële Revolutie mogelijk werd gemaakt.

Aan het eind van de achttiende eeuw waren, aldus Williams, de Caraïbische plantages ten gevolge van overproductie en bodemuitputting in verval geraakt, niet meer productief en onrendabel. Gedwongen arbeid vormde een obstakel voor innovatie en had daarom zijn langste tijd gehad.

⁵ Daarachter is de eerder genoemde discussie zichtbaar over de dominantie van de (internationale) marktverhoudingen, dan wel de arbeids- of produktieverhoudingen als bepalend voor het kapitalisme. Voor sommigen is de op slavernij gebaseerde economie feodaal (Genovese 1976, 1981). Anderen zien deze als volledig geïntegreerd in de kapitalistische wereldeconomie (Wallerstein 1974), terwijl er ook verklaringen zijn die de plantageslavernij karakteriseren als een aparte, pre-kapitalistische produktiewijze ('mode of production') die met andere kon worden verbondend (Hindess en Hirst 1975).

Dat gold tevens voor het handelsprotectionisme dat zo bepalend was geweest voor de bloeiperiode van de plantages. Het industrieel kapitalisme dat nu dominant werd, was gebaat bij vrije arbeid en vrije markten. Onder druk van deze nieuwe belangen zou daarom het Britse parlement als eerste de slavenhandel en slavernij hebben afgeschaft.

Naar aanleiding van deze zogenaamde Williams-these braken heftige discussies los die nog steeds niet zijn uitgewoed. Inmiddels is wel duidelijk dat Williams' verklaring wat al te generaliserend en mechanistisch is. Zo bleken bijvoorbeeld de industriële belangengroepen nog nauwelijks in het Britse parlement te zijn vertegenwoordigd (Drescher 1977). Ook het algehele verval van de Caraïbische plantages wordt in twijfel getrokken – er lijkt aan het eind van de achttiende eeuw eerder van opbloei sprake te zijn geweest. Ook de kwestie of vrije arbeid een noodzakelijke voorwaarde is voor innovatie blijkt nog steeds een punt van discussie.⁶

Hoe uiteenlopend de meningen ook zijn, de meeste onderzoekers verklaren de afschaffing van slavenhandel en slavernij – met uitzondering van het element van plantageverval – uit ontwikkelingen die buiten het Caraïbisch gebied plaatsvonden.⁷ Het functioneren en de eigen dynamiek van de slavenplantage-economie blijven daardoor opnieuw grotendeels buiten beeld. Slechts enkelen wijzen op veranderingsprocessen in de regio zelf (Mintz 1979, Craton 1982, Higman 1984, Ward 1989). Vooral fundamentele veranderingen in de wereld van de slaven hebben volgens hen de druk om tot afschaffing over te gaan enorm opgevoerd.

Samenvattend kan worden gesteld dat een visie die sterk de nadruk legt op de rol van externe factoren en verder slechts komt tot structuren en generaliserende modellen weinig vruchtbaar is. Een beter inzicht in het

⁶ De stelling dat rond 1800 de Caraïbische plantage-economieën inderdaad minder profijtelijk en inefficiënt waren geworden, of zelfs geheel in verval geraakt, blijkt nauwelijks houdbaar gezien de grote verschillen binnen de regio. Sommige landen hadden rond 1800 al zo'n anderhalve eeuw grootschalige (suiker)plantageproductie achter de rug (Barbados, Martinique, Suriname), terwijl andere daarmee pas waren begonnen (Puerto Rico, Trinidad), of juist gingen expanderen (Cuba, Guyana). Daarnaast wordt aangetoond dat de productie op slavenplantages in die tijd nog zeer profijtelijk was (Drescher 1977). Ook bij de inefficiëntie van de plantages en de onverenigbaarheid van slavernij en innovatie worden vraagtekens gezet (Boomgaard en Oostindie 1989), gezien de steeds duidelijker aanwijzingen dat planters tijdens de slavernij wel degelijk gestreefd hebben naar produktiviteitsverhoging door technologische innovatie (Watts 1987). Dat deze visie 'now commands the field', zoals Morrissey (1989:8) stelt is echter overdreven (zie bijvoorbeeld Moreno Fraginals 1985 en Dupuy 1989).

⁷ Sommigen leggen de nadruk op de rol van sociaal-religieuze bewegingen en veranderende klasseverhoudingen in Europa (Anstey 1975, Davis 1975, Drescher 1977), anderen wijzen op de veranderende rol van Afrika in de wereldeconomie, waardoor dit continent van arbeidsleverancier grondstoffenproducent werd (Wolf 1982). Vrijwel iedereen is het er inmiddels over eens dat de afschaffing van slavenhandel en slavernij niet het gevolg was van een veronderstelde algemene achteruitgang van de Caraïbische plantage-economieën. Andere verklaringen zijn nog volop onderwerp van discussie (Engerman 1986).

functioneren van plantagekoloniën kan worden verwacht van een analyse die zich meer richt op interne ontwikkelingen. Zo'n benadering kan namelijk veranderingen blootleggen en laten zien dat er minstens een samenspel moet zijn geweest van interne en externe factoren. Hiermee wordt het heden en verleden van Caraïbische samenlevingen meer recht gedaan en verdwijnt het tamelijk amorfe en bewegingloze beeld dat de historiografie zo lang heeft beheerst.

Het is opvallend dat de studies waarin de nadruk ligt op statische structuren en/of de dominantie van externe factoren vrijwel zonder uitzondering zijn gebaseerd op literatuuronderzoek. Omgekeerd putten bijna alle studies die aandacht schenken aan verandering en/of de interne dynamiek van de plantage-economie vooral uit primaire bronnen. Dit wekt de suggestie dat wie op zoek wil naar dynamiek en verandering in plantage-economieën tijdens de slavernij zich vooral moet richten op het archiefmateriaal, dat een neerslag is van de plantagepraktijk.

2. Het sociaal-culturele debat

Het sociaal-historisch onderzoek van multiraciale samenlevingen in de Amerika's is in belangrijke mate gestimuleerd door de vraag hoe de huidige verschillen in rassenrelaties moeten worden verklaard. Vrijwel al deze samenlevingen zijn enkele eeuwen gedomineerd door plantageslavernij, zodat het voor de hand ligt verklaringen te gaan zoeken in de (verschillen in) historische ontwikkeling van dit fenomeen. Dat heeft een aantal heftige discussies en klassiek geworden studies opgeleverd.

Een van de eersten die van zich liet spreken en wiens invloed tot op de dag van vandaag merkbaar is, was Tannenbaum (1946). Hij constateert dat in de Amerika's twee (eigenlijk drie) verschillende slavernijssystemen werkzaam zijn geweest. Het eerste was het relatief milde regime in de Spaans-Portugese gebieden, het tweede was het extreem harde systeem dat Britten en Nederlanders hanteerden en tenslotte was er het systeem van de Fransen, dat een tussenpositie innam. De verklaring voor deze verschillen vond Tannenbaum op het institutionele vlak. Spanjaarden en Portugezen hadden namelijk al lang voor de expansie in de Amerika's ervaring opgedaan met slavernij. Zodoende bestond ten tijde van de vestiging van de plantagekoloniën in het Caraïbisch gebied bij hen al een uitgebreide wettelijke en kerkelijke jurisdictie waarin zowel plichten als rechten van slaven stonden omschreven. Slaven waren dus weliswaar onderworpen personen, maar zij genoten wel institutionele bescherming.⁸

⁸ De Iberische kolonisators waren zelf ooit uit Noord-Afrika gekoloniseerd en hadden toen al, vaak aan den lijve, kunnen kennis maken met slavernij. Een slaaf was daarom voor hen wel

De protestantse Britten en Nederlanders kenden noch wettelijke, noch kerkelijke regels die de slaven bescherming boden. Slavenwetgeving ontstond bij hen pas in de praktijk van slavenhandel en plantagebeheer en daarin bleek de slaaf niet als persoon, maar als zaak te worden gedefinieerd. De slaaf had dan ook geen rechten, alleen plichten. Het gevolg was een rigide slavernijsysteem, want de meesters waren niemand verantwoording schuldig.⁹ Deze institutionele verschillen in de slavernijsystemen leidden tot fundamenteel andere relaties tussen blank en zwart, die dan ook, volgens Tannenbaum, de uiteenlopende rassenverhoudingen in de Amerika's kunnen verklaren.

Deze Tannenbaum-these kreeg een geruchtmakend vervolg in de studie van S.M. Elkins (1959). Deze stelt dat het Noordwesteuropese slavernijsysteem, met name in de Verenigde Staten, een proces van depersonalisering bij de slaven in gang had gezet, waardoor zij (en hun nakomelingen) tamelijk definitieve karaktereigenschappen hadden gekregen. De stereotype 'Sambo' werd onder meer gekenmerkt door kinderlijkheid en afhankelijkheid, als gevolg van de gedwongen aanpassing aan het regime op de plantage, die Elkins als een 'total institution' definieert. Hij zet zijn stelling kracht bij door de plantage te vergelijken met een andere 'total institution': het Duitse concentratiekamp. Om te overleven in dergelijke instituties blijken de bewoners, volgens Elkins, hun eigen persoonlijkheid te moeten afleggen en maken zij zich een dociele houding en infantiel gedrag eigen.

Zowel Tannenbaum als Elkins schetsen dus een zeer statisch beeld van de slavernij. Ze kregen dan ook het terechte verwijt dat dit beeld nauwelijks overeenkomsten vertoonde met de werkelijkheid. H. Hoetink (1972) toont bijvoorbeeld het fundamentele verschil aan tussen de slavernij in Suriname en Curaçao. Bovendien concludeert hij dat de specifieke omstandigheden in de post-slavernij-periode meer bepalend waren voor de latere rassenverhoudingen dan de verschillende slavernij-ervaringen. Andere kritiekpunten op de Tannenbaum-these zijn onder meer dat geen rekening was gehouden met het feit dat de alledaagse werkelijkheid vaak hemelsbreed verschilde van de abstracte, institutionele voorschriften. Verder werden in het algemeen grote verschillen geconstateerd binnen de systemen – zowel in plaats als in tijd – en blijkt de economie een veel beslissender

een medemens, zij het met een onderworpen status. Verder kende de dominante rooms-katholieke kerk eveneens regels ten aanzien van de behandeling van slaven. Zo diende de meester als een vader voor zijn slaven te zorgen en werd het vrijmaken van slaven gerekend tot een van de 'goede werken' waarmee een christen een plaats in de hemel kon verdienen.

⁹ De Fransen kenden geen slavenwetgeving. Zij ontwikkelden de zogenaamde Code Noir pas in het verlengde van hun bemoeienis met de Atlantische slavenhandel en slavenproductie, dus vanaf de zeventiende eeuw. Wel was ook bij hen de rooms-katholieke kerk een dominant instituut, waardoor de slaven toch enige bescherming genoten.

factor in de behandeling van slaven dan kerk of staat (Genovese 1965, Davis 1966, Goveia 1970).

Het was echter vooral Elkins die een storm van kritiek kreeg te verduren (zie Lane 1975), die ruim drie decennia later nog steeds niet helemaal is gaan liggen. De analogie van slavenplantage en concentratiekamp werd puntsgewijs ondergraven en de stereotype Sambo bleek niet meer dan het beeld dat de meester graag koesterde (Genovese 1967). De belangrijkste – maar waarschijnlijk onbedoelde – verdienste van Elkins is echter geweest, dat zijn shockerende stelling een ware onderzoeksgolf in gang heeft gezet, die een tot dan toe nog nauwelijks ontdekte wereld bloot legde.¹⁰ Dit onderzoek concentreert zich op het terrein van slavenverzet en slavencultuur.

In de geschiedschrijving van het verzet kunnen drie thema's worden onderscheiden. Het eerste is marronage, het weglopen van slaven van de plantages. Deze weglopers stichtten onafhankelijke gemeenschappen en vielen van daar de plantagekolonie aan.¹¹

Het tweede thema is meer gericht op het verzet van slaven binnen de plantage-economie. Dit varieerde van klein, dagelijks verzet, zoals lijntrekken en sabotage, tot en met grootschalige plantage- of zelfs koloniale opstanden. Tussen de twee belangrijkste onderzoekers op dit gebied, E.D. Genovese en M. Craton, is een discussie ontstaan over de vraag hoe het karakter van het slavenverzet moet worden geïnterpreteerd.¹²

¹⁰ Hiermee is overigens niet gezegd dat voor het verschijnen van Elkins werk geen onderzoek gedaan zou zijn naar het leven en verzet van slaven. Er bestond al een aantal klassiek geworden studies op dit gebied. Bijvoorbeeld het werk van G. Freyre (1986) over Brazilië dat in 1933 verscheen, waarop Tannenbaum zich voor een deel baseerde en dat na bijna zes decennia nog steeds wordt herdrukt. Dit vormde tevens de inspiratiebron voor het bekende onderzoek van R.A.J. van Lier (1977) naar de sociale geschiedenis van Suriname. *Samenleving in een grensgebied* werd in 1949 gepubliceerd. De pas laat erkende studie van C.L.R. James (1984), oorspronkelijk uit 1938, over de slavenrevolutie op Saint Domingue mag ook niet onvermeld blijven. Daarnaast zou het evenmin juist zijn te suggereren dat alle na 1959 verschenen slavernijstudies ontstonden als directe reactie op de Elkins-these. De toenemende aandacht voor sociale geschiedenis in het algemeen heeft daarop zeker ook grote invloed gehad.

¹¹ Bekende onderzoekers op dit gebied zijn R. Price, M. Campbell, S. Schwartz, S.W. de Groot en W. Hoogbergen. Sommigen van hen (bijvoorbeeld De Groot en Price) hebben daarbij de historiografie nieuwe impulsen gegeven door het gecombineerde gebruik van orale en geschreven bronnen.

¹² Genovese en Craton zijn het er over eens dat naarmate het Afrikaanse aandeel in de slavenbevolking afnam en het proces van creolisering op gang kwam, het karakter van het verzet is veranderd. Genovese (1981) duidt dit als een overgang van pre-kapitalistisch, restauratief verzet van Afrikanen naar revolutionair verzet van Afro-Amerikanen. Dit vormde een onderdeel van en was geïnspireerd door de bourgeois-democratische revoluties in Europa en de Amerika's. Craton (1982) ziet het verzet meer als voortvloeisel van de interne dynamiek van de slavernij. Voor het einde van de achttiende eeuw zou het verzet, volgens hem, vooral een directe reactie zijn geweest op de uitbuiting en wreedheden op de plantages. Het waren wanhoopsacties van Afrikaanse slaven die toch niets meer hadden te verliezen. Na die tijd kreeg het veel meer het karakter van 'peasant'-verzet van gecreoliseerde Afro-

Het derde, recente onderwerp ontstond uit ongenoegen over de bestaande historiografie, waarin alleen aandacht werd besteed aan de verzetsrol van mannen. Vrouwen hadden echter ook deelgenomen en aan het hoofd gestaan van opstanden en marronage. Sterker nog, in het dagelijks verzet op de plantages waren zij zelfs van doorslaggevende invloed gebleken (Mathurin 1975, Beckles 1989). Bovendien zorgden vrouwen voor het levend houden en doorgeven van de verzetstraditie door hun specifieke rol in de religie en in de opvoeding van de kinderen (Bush 1982).¹³

Al deze onderzoeken naar de verzetsgeschiedenis laten zien dat de dociele Sambo en zijn vrouwelijke pendant Quashiba naar het rijk der fabelen kunnen worden verwezen. Bovendien wordt het statische beeld van de slavernij vervangen door een veel dynamischer (en menselijker) interpretatie.

Het onderscheid in de studies naar verzet en naar dagelijks leven en cultuur heeft natuurlijk iets kunstmatigs. Onderzoek naar verzet is onmogelijk zonder aandacht voor de materiële en culturele context en vice versa. Het gaat dus meer om een accentverschil dan om echt afzonderlijke benaderingen.

De deelstudies die zich speciaal hebben gericht op de slavencultuur tonen al of niet expliciet aan dat de gedepersonaliseerde slaaf niet bestond. Hoe was het anders mogelijk geweest dat slaven niet alleen cultureel erfgoed uit West-Afrika in stand wisten te houden, maar daarmee zelfs een geheel nieuwe Afro-Amerikaanse, of Afro-Caraïbische cultuur wisten te creëren? De kracht en het complexe karakter van deze culturen en het feit dat de blanken daarmee niet alleen rekening moesten houden, maar er zich in sommige opzichten zelfs aan aanpasten (taal, medische kennis, eetcultuur), laat opnieuw weinig heel van de domme, kinderlijk afhankelijke Sambo.¹⁴

Daarnaast zijn er studies verschenen die het geheel van de cultuur,

Amerikanen die voor hun inmiddels opgebouwde belangen en rechten opkwamen. Deze visie benadrukt dus veel meer de onafhankelijke motivatie en het eigen initiatief van slaven, al ontkent Craton niet dat zij zeker ook op de hoogte waren van de revolutionaire ontwikkelingen elders in de wereld.

¹³ Daarnaast wordt nogal eens beweerd dat de lage geboortecijfers in het Caraïbisch gebied deels moeten worden gezien als bewuste verzetsdaad van vrouwen, die liever kozen voor kinderloosheid, abortus en zelfs infanticide, dan met hun nakomelingen de slavernij in stand te houden (White 1985, Dadzie 1990). M. Morrissey (1989) verwerpt deze stelling echter en wijst de relatief geringe vruchtbaarheid van vrouwen aan meer materiële oorzaken.

¹⁴ Zo tonen S.W. Mintz en Price (1976) aan dat de contouren van nieuwe culturele instituties al in een heel vroeg stadium van de slavernij zichtbaar werden. M. Schuler (1979) beschrijft de complexe religieuze structuur en de invloed van religie op slavenverzet. De rijke Afro-Amerikaanse orale cultuur van vertel- en zangkunst is eveneens uitvoerig in kaart gebracht en geanalyseerd (Levine 1977, Abrahams 1985) en ook daarin worden weer veel elementen van verzet aangetroffen.

arbeid en levensomstandigheden op de slavenplantages beschrijven en interpreteren. Sommigen kiezen het perspectief van een gehele plantage-economie (Moreno Fraginals 1976, Goveia 1965, Genovese 1976), anderen bestuderen een enkele plantage (Bennett 1967, Handler en Lange 1978, Craton 1978). Dit is geen eenvoudige opgave, want in de beschikbare bronnen, voornamelijk van planters en koloniale overheden, klinkt de stem van de slaven nauwelijks door. Degenen die hun stempel hebben gedrukt op de archieven waren nauwelijks geïnteresseerd in het leven of de mening van de slaven. Hun voornaamste belangen waren orde en rust en een optimale produktie. Toch kan met behulp van onder andere orale bronnen, reisbeschrijvingen, archeologische artefacten, justitiële archieven en kritisch vermogen een belangrijk deel van het slavenleven worden gereconstrueerd.

Zelfs het kille feit dat planters hun slaven voornamelijk beschouwden als kapitaalgoederen waarmee zoveel mogelijk produktie diende te worden gerealiseerd, bleek op den duur onderzoeksmogelijkheden te bieden. Cijfers over produktie en onderhoud van deze 'kapitaalgoederen' werden namelijk vaak zorgvuldig in de plantageboekhouding en rapporten bijgehouden. Hier bood de opkomst van de kwantitatieve geschiedbeoefening uitkomst.¹⁵

Het meeste profijt van deze methode trekken onderzoekers die de demografische ontwikkeling van slavenbevolkingen analyseren en met elkaar vergelijken. Een groot aantal variabelen blijkt hierbij van invloed (o.a. soort plantage, locatie, soort huishouding, voeding, ziektes). Hierdoor ontstaat een steeds gedetailleerder beeld van de levensomstandigheden en materiële cultuur van de slaven. Bovendien wordt het aandeel van vrouwen meer belicht. Een voorlopig hoogtepunt in deze tak van onderzoek werd bereikt met de studie van B.W. Higman (1984) over het Brits-Caraïbisch gebied.

Hiermee is de sociaal-culturele lijn van onderzoek in belangrijke mate de politiek-economische lijn genaderd. Zonder geheel voorbij te gaan aan de externe factoren en grote structuren die van invloed zijn geweest op de historische ontwikkeling van de plantageslavernij, is de nadruk meer komen te liggen op het functioneren en het belang van interne factoren en sociale groepen in die ontwikkeling.

Op dit punt aangekomen rijst de vraag wat de onderzoeken en debatten van de afgelopen decennia nu hebben opgeleverd en of daarmee het beeld van

¹⁵ De basis voor dergelijk onderzoek werd gelegd door R.W. Fogel en S.L. Engerman (1984), die met hun kwantitatieve analyse van de Amerikaanse slavernij veel aspecten van het materiële leven van slaven in beeld hebben gebracht. Ook kunnen met behulp van kwantitatieve gegevens veranderingen in de slavernij worden weergegeven, bijvoorbeeld voor wat betreft de arbeidslast (produktiviteit), voeding, kleding, straffen en ziektes (Ward 1988, Sheridan 1985).

de Caraïbische plantage-economieën en hun functioneren tijdens de slavernij compleet is.

Het statische beeld van zowel de plantage-economie als van de slavernij legde te grote nadruk op de rol van instituties en externe factoren en een te modelmatige benadering. Het resultaat was een soort amorfe slachtoffer-geschiedenis, die weinig onthulde van het eigene van Caraïbische samenlevingen en waarmee de historische erfgenamen zich nauwelijks konden identificeren. In reactie hierop werd meer aandacht geschonken aan de rol van interne, Caraïbische factoren en ontwikkelingen. Bovendien werd hierbij in veel grotere mate gebruik gemaakt van primaire bronnen, zodat men dichter bij de historische praktijk bleef. Het beeld dat zodoende is ontstaan blijkt veel dynamischer en doet meer recht aan de geschiedenis van de verschillende Caraïbische samenlevingen en hun bewoners.

Toch betekent dit niet dat hiermee de geschiedenis van Caraïbische plantagekoloniën tijdens de slavernij voldoende is beschreven. In de eerste plaats is een onevenredig groot deel van het onderzoek gericht op het Brits-Caraïbisch gebied, zodat de andere samenlevingen in de regio – met wellicht andere ontwikkelingen – onderbelicht zijn gebleven. Van groter belang is echter dat het onderzoek waaruit een dynamischer en gedifferentieerder beeld naar voren is gekomen zich heeft beperkt tot specifieke, met name sociaal-culturele, aspecten van de plantage-economie. Aan een overkoepelende synthese is men nog nauwelijks toegekomen. Het is essentieel om de samenhang tussen alle factoren en veranderingen te bestuderen om zo tot de kern van het functioneren van en de veranderingen in de plantagekolonie door te dringen. Het blootleggen van veranderingsprocessen zou nieuw licht kunnen werpen op het ontstaan van huidige mechanismen van ongelijkheid, of, zo men wil, onderontwikkeling.

Het is daarom van groot belang niet alleen alle relevante onderdelen van de plantage-economie te beschrijven en te analyseren, maar tevens het verband daartussen te onderzoeken. Zo blijkt de veranderende compositie van het slavendieet redelijk te kunnen worden gereconstrueerd en neemt het inzicht in demografische veranderingen van de slavenbevolking voortdurend toe. Over de ontwikkeling van de rentabiliteit van plantages, veranderende produktiepatronen, of verschuivende eigendomsverhoudingen is echter nog steeds weinig bekend. Laat staan dat duidelijk is of er verband bestaat tussen al deze ontwikkelingen. Toch ligt het voor de hand te veronderstellen dat de verschillende veranderingen elkaar hebben beïnvloed en het moet mogelijk zijn de onderliggende ratio daarvan te ontdekken.

Een ander belangrijk manco in het bestaande beeld van Caraïbische plantage-economieën is dat deze vrijwel zonder uitzondering worden beschouwd als een monolithisch blok van suikerplantages. Dit levert opnieuw een tamelijk statisch en ook scheef beeld op. In de praktijk zijn

belangrijke verschuivingen opgetreden en gingen duizenden ondernemingen zich toeleggen op andere produkten dan suiker. Het gevolg was dat een groot aantal plantage-economieën uit meer dan één sector bestond. Dit kan van belang zijn voor de verklaring van veranderingsprocessen. Verliep bijvoorbeeld de ontwikkeling van verschillende sectoren synchroon of ging dit ten koste van elkaar? Wat was de onderlinge verhouding tussen de sectoren? Had dit consequenties voor de slavernij in al zijn aspecten? Wat betekende dit voor de kapitaalvoorziening, de ecologie, de technologie, de machtsverhoudingen?

De ontwikkeling van de plantagekolonie als geheel kan dus onmogelijk worden geanalyseerd zonder aan deze vragen aandacht te besteden. Dit betekent overigens niet dat de reeds verworven inzichten over (sociale) verandering nu geen aandacht meer behoeven. Waar het om gaat is de samenhang tussen alle factoren te belichten. Daartoe biedt de plantage als centraal onderzoeksobject de meest complete en meest voor de hand liggende invalshoek. Daar woonden en werkten de slaven; daar werd kapitaal geïnvesteerd; daar vond de produktie plaats; daar was het beleid van planters, managers en overheid voelbaar en daar zijn dan ook veranderingen het meest direct zichtbaar. Kortom, de plantage is de plaats waar, direct of indirect, alle elementen van de plantage-economie – en hun wisselwerking – kunnen worden aangetroffen.

Merkwaardig genoeg is tot nu toe slechts bij uitzondering voor deze invalshoek gekozen. Wel verschenen er in de loop der tijd verschillende plantagemonografieën (bijvoorbeeld Debien 1941, Bennett 1967, Craton en Walvin 1970, Craton 1978, Handler en Lange 1978). Bij deze studies blijft het echter de vraag hoe representatief de onderzochte ondernemingen zijn voor het geheel van de plantage-economie.

Deze beperking geldt niet voor enkele recente studies die niet alleen de plantage centraal stellen, maar teven zijn gestoeld op een bredere empirische basis (Higman 1984, Schwartz 1985, Watts 1987, Ward 1989). Toch schieten ook deze onderzoeken tekort. Behoudens een enkele demografische vergelijking lijkt geen van de auteurs zich bewust te zijn van de aanwezigheid van plantagesectoren anders dan suiker. Aan de slaven wordt terecht veel aandacht besteed, maar bijvoorbeeld de rol van managers, eigenaars en kapitaalverschaffers wordt niet, of slechts spaarzaam belicht. Agronomische, ecologische en technologische veranderingen krijgen vooral bij Watts de aandacht die zij verdienen; in de andere onderzoeken worden zij wel behandeld, maar nauwelijks kwantitatief onderbouwd. Daarmee worden belangrijke aspecten en interactieprocessen over het hoofd gezien en dringen de onderzoekers niet tot de kern van het functioneren van de plantage-economie door.

Zo signaleren de meeste auteurs wel dat in veel plantage-economieën

vroeg of laat sprake was van bodemuitputting door roofbouw, maar zij werken dit gegeven niet verder uit. De consequenties van roofbouw worden door hen alleen gezien op het vlak van dalende produktiviteit. In dit onderzoek zal echter blijken dat processen van roofbouw cruciaal waren voor het functioneren van de plantage-economie als geheel. Roofbouw blijkt kenmerkend te zijn geweest voor plantagelandbouw en had consequenties voor alle produktiefactoren op de plantage. Slaven werden tot op het bot geëxploiteerd en konden niet voor voldoende nageslacht zorgen. Grond en gewassen werden doodgeteeld zonder voldoende reserve aan te houden. Enorme kapitalen werden aangetrokken, zonder acht te slaan op aflossing en rentebetaling op langere termijn. Alle aspecten van het plantagebedrijf werden door een dergelijke manier van ondernemen beïnvloed en hadden op hun beurt ook effect op elkaar. Tegelijk dwong zo'n proces tot verandering, want roofbouw was een per definitie begrensde werkwijze.

De vraag rijst hoe reëel de voorstelling is van zo'n op het oog weinig rationeel proces. Van belang is dat in de expanderende Europese wereld-economie, waarvan de Caraïbische plantagekoloniën een onderdeel waren, produktie ondergeschikt was aan handel. Handel vormde de motor van het geheel, daar werden grote en vooral ook snelle winsten gemaakt. De produktie op lange termijn was van minder belang, er konden altijd nieuwe gebieden in de wereldeconomie worden opgenomen. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat elementen van roofbouw ook in andere koloniale produktiegebieden in die tijd kunnen worden aangetroffen. Daarover kan echter alleen een vergelijkende studie uitsluitsel geven die ver buiten het huidige bestek valt.

Het is zinvol na te gaan in hoeverre het verschijnsel roofbouw bepalend is geweest voor de structuren en veranderingen in de plantage-economie. Overheerste roofbouw overal en altijd? Dat ligt niet voor de hand, want het resultaat daarvan zou opnieuw het vertekende beeld opleveren van rechtlijnig verval. Er moeten dus ook andere processen dan roofbouw hebben plaatsgehad waardoor de plantage-economie kon veranderen en overleven.

Via een 'actor-oriented' benadering (Long 1990) kunnen de tegenkrachten van roofbouw worden geanalyseerd. Deze processen kunnen worden samengevat als de dynamiek van overleven. Zoals roofbouw in het algemeen alleen wordt gekoppeld aan een specifieke wijze waarop met de grond werd omgegaan, zo wordt overleven in de Caraïbische historiografie meestal beperkt tot de bestaansstrijd van slaven. Mijns inziens was overleven echter een fundamenteel proces voor allen die bij de plantage-economie waren betrokken. Zo werd na een desastreuze schuldencrisis toch weer in de plantage-economie geïnvesteerd. Tevens zal blijken dat ondanks roofbouw de ene sector (suiker) tot nieuwe bloei kwam, een andere (koffie)

daarentegen niet. Van groot belang was verder de ecologische bestaansstrijd van plantages, waarin sommige het redden en andere, soms letterlijk, ten onder gingen. Daarnaast vonden er aanzienlijke verschuivingen plaats in plantage-eigendom, management en koloniaal beleid. Ook de positie en het verzet van slaven veranderde en hun negatieve demografische ontwikkeling sloeg om in een opwaartse trend.

Het zal duidelijk zijn dat het proces van overleven een krachtenspel was met winnaars én verliezers. Het vormde de motor van verandering. De interactie tussen roofofbouw en overleven leverde beweging en verandering op en kan worden bestempeld als de dynamiek van de plantagekolonie. De essentie van deze dynamiek is de mate waarin werd zorggedragen voor de reproductie. Het was inherent aan roofofbouw daaraan geen aandacht te besteden. Voorop stond de winst op korte termijn, zonder te letten op negatieve effecten op langere termijn. Na verloop van tijd waren arbeid, kapitaal, grond en gewassen grotendeels uitgeput en tijdige vervanging had niet plaatsgevonden. Alleen drastische veranderingen, gericht op het herstel van de reproductie, konden een voortijdig einde voorkomen. Hierbij valt te denken aan het in productie nemen van nieuwe gronden en/of producten, grootscheepse schuldsanering en massale import van nieuwe arbeidskrachten.

In het proces van overleven was de zorg voor reproductie juist intrinsiek aanwezig. Het vormde de noodzakelijke voorwaarde voor het zekerstellen van de toekomst. De productiefactoren werden gevoed en verbeterd om ook op langere termijn groei mogelijk te maken. In praktijk leidde dit bijvoorbeeld tot investeringen in technologische innovatie en bevordering van de natuurlijke bevolkingsaanwas, maar ook tot slavenverzet dat was gericht op toenemende onafhankelijkheid. Het kon echter gebeuren dat in dit proces teveel van de betrokkenen werd geëist, waardoor een voortijdig einde aan de inspanningen kwam.

Roofbouw legt vooral de structuren en het functioneren van het systeem als geheel bloot. Het proces van overleven onthult met name de rol van alle betrokken 'actoren' daarin. Het gaat hier om een accentverschil, want bij roofofbouw zal ook op actoren worden gewezen evenals op structurele ontwikkelingen in het proces van overleven. De strijd tussen roofofbouw en overleven vormt het raamwerk van deze studie waarin de veranderingen in de plantage-economie zo breed mogelijk worden beschreven. Daarbij zullen zeker verschijnselen als verval, groei, stagnatie, dominantie, verzet en afhankelijkheid aan de orde komen. Deze verwijzen echter naar deelaspecten van de historische ontwikkeling. Waar het om gaat is de vraag hoe mensen onder specifieke omstandigheden een samenleving zoals de plantagekolonie hebben weten vorm te geven en wat de dynamiek is in dit complexe krachtenspel.

3. *Waarom Suriname?*

Ter illustratie en verklaring van voornoemde processen is gekozen voor een case-study van één plantagekolonie. Door kwantitatieve gegevens op micro-niveau van circa tweehonderd plantages te verzamelen en te combineren is het mogelijk macro-economische uitspraken te doen. Deze worden getoetst aan bevindingen elders in het Caraïbisch gebied. Zo wordt de plaats en representativiteit van deze studie in het geheel bepaald en wordt een bijdrage geleverd aan de hiervoor beschreven debatten.

Voor een Nederlands historicus is Suriname een voor de hand liggende keus. Bovendien lijkt de geschiedenis van deze samenleving voldoende aanknopingspunten te bevatten om de hiervoor beschreven wijze van analyseren zinvol te maken. Tevens is het Surinaamse bronnenmateriaal nog zeer weinig onderzocht. De meeste studies baseren zich hoofdzakelijk op literatuuronderzoek, of beschrijven slechts bepaalde aspecten van de Surinaamse geschiedenis tijdens de slavernij.

Wanneer het geheel van de plantage-economie ter sprake komt, blijken de meeste auteurs zich te baseren op dezelfde, veelal negentiende-eeuwse, literatuur (met name J. Wolbers 1861). Het beeld dat daaruit is ontstaan wordt als bekend en vaststaand verondersteld en ziet er, enigszins gechargeerd, als volgt uit. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot circa 1740 werd in Suriname een groot aantal plantages aangelegd met behulp van uit Afrika geïmporteerde slaven. In dat jaar waren er circa 400 plantages met ongeveer 50.000 slaven in bedrijf (later zelfs bijna 600, waarvoor in totaal ruim 300.000 Afrikanen werden geïmporteerd). Het belangrijkste exportprodukt was suiker, maar er werd ook koffie, cacao en katoen verbouwd. Halverwege de achttiende eeuw waren de plantages al met zware schulden belast. In het derde kwart van dezelfde eeuw bereikte de plantage-economie haar grootste bloei, maar namen tegelijk de planters grote kredieten op in Nederland. Tevens moest de plantagekolonie veel energie en kapitaal besteden aan oorlogvoering met de marrons. In 1773 brak op de beurs in Amsterdam een crisis uit, waardoor de met schulden beladen Surinaamse planters failliet gingen. De plantages kwamen in handen van Nederlandse schuldeisers, absentisme was het gevolg en een onomkeerbaar proces van verval zette in. Eind achttiende eeuw was 'het rijk der planters ten einde, dat der administrateurs begint'.¹⁶ Sindsdien werd tot 1863 geen kapitaal meer in de Surinaamse plantage-economie geïnvesteerd, zodat zij steeds verder in verval raakte.

Tot overmaat van ramp braken in Europa aan het eind van de achttiende

¹⁶ Deze wel haast klassiek geworden zinsnede van Wolbers (1861:312) is vaak letterlijk geciteerd of geparafraseerd (bijv. Van Lier 1977:31; Van de Voort 1973:201) en is daarmee een van de vele voorbeelden van het voortdurend gebruik van dezelfde secundaire bronnen.

eeuw de Napoleontische oorlogen uit en werd Suriname door de Engelsen bezet. De kolonie verloor daardoor haar afzetmarkt en bovendien werd de import van slaven door de nieuwe machthebbers stopgezet. Hierdoor ontstond een steeds nijpender arbeidstekort en werd het verval versneld. Samen met de afschaffing van de slavernij in 1863 vormde dit de definitieve nekslag voor de plantage-economie, mede omdat nooit vernieuwing had plaatsgevonden.

Slaven kwamen in dit verhaal meestal voor als tot op het bot uitgebuide wezens, die in groten getale stierven, of wegliepen om zich aan te sluiten bij de marrons. Vergelijkingen met andere Caraïbische landen werden nauwelijks gemaakt, behalve in de veelgehoorde opmerking dat Surinaamse planters de wreedste en hardvochtigste waren van de gehele regio.

Zoals zal blijken is een groot aantal van de hier opgesomde 'feiten' aantoonbaar onjuist.¹⁷ Daarnaast levert deze voorstelling van zaken een tamelijk clichématig en rechtlijnig beeld op van bloei en verval. Veranderingen, voor zover gesignaleerd, worden alleen in dat licht gezien; enige andere dynamiek lijkt niet te hebben bestaan. Of het nu gaat om 1750 of 1850, een plantage was een plantage en een slaaf een slaaf.

Inderdaad hebben stagnatie en verval een rol gespeeld in de Surinaamse plantagelandbouw vóór 1863. Het enige serieuze onderzoek dat daarnaar werd verricht (Panday 1959) is echter zo rechtlijnig en zo sterk gericht op externe factoren, dat het daardoor nauwelijks iets verklaart en de werkelijkheid geweld aandoet.¹⁸ Hetzelfde geldt voor de invloed van de

¹⁷ De genoemde cijfers zijn geen van alle correct. Koffie was lange tijd veel belangrijker dan suiker. De schuldenlast rond 1750 was veel minder hoog dan werd aangenomen. De invloed van de Amsterdamse beurscrisis werd overschat. Ook in de negentiende eeuw werd kapitaal in de Surinaamse plantage-economie geïnvesteerd. Na 1814 werden nog grote aantallen slaven geïmporteerd. Er heeft wel degelijk innovatie plaatsgevonden. En het is nog maar de vraag of de Surinaamse slavernij de hardste was van de hele regio.

¹⁸ De wijze waarop soms de waarheid geweld wordt aangedaan mag blijken uit twee voorbeelden. R.M.N. Panday (1959:80) wil laten zien dat na 1800 de katoenplantages in verval raken en stelt dat '[t]he largest quantities of this product were exported towards the turn of the eighteenth century'. Uit zijn eigen tabellen (pp. 20 en 78) blijkt echter dat rond 1795 1,2 miljoen pond katoen werd geëxporteerd en rond 1825 2,3 miljoen pond. Over de eerste tien jaar van de negentiende eeuw schrijft Panday dat de suikerexport toen in een kritieke fase verkeerde, maar dat dit vanaf 1816 ten goede keerde. Met enkele daartoe uitgezochte jaren illustreert hij dat tussen 1816 en 1821 de export steeg van 5.500 ton tot 10.600 ton (p. 71). Op dezelfde manier valt echter ook aan te tonen dat tussen 1805 en 1811 de export eveneens steeg van 5.200 ton tot 10.000 ton (zie Bijlage 1). De constatering dat na 1816 de suikerexport expandeerde is overigens wel correct. Panday schrijft dit toe aan concentratie van de productie op grotere plantages. 'Moreover, the introduction of intensive methods of cultivation e.g. the use of manure, planting varieties with a higher cane yield, etc. also contributed towards the expansion' (p. 71). Na 1816 werd echter geen enkele andere wijze of vorm van bemesting toegepast als daarvoor, de introductie en grootschalige toepassing van meer produktieve rietsoorten had al aan het einde van de achttiende eeuw plaats gevonden en de belangrijkste oorzaak van de expansie, het gebruik van stoommachines, wordt door hem niet genoemd.

internationale discussie over de kapitalistische produktiewijze op de Surinaamse historiografie van deze periode, wat er toe heeft geleid dat sommigen de Surinaamse plantage-economie gedurende de slavernij als volkomen statisch bestempelen.

De andere invalshoek is overigens ook aanwezig in de historiografie van Suriname. Evenals in het overige Caraïbische onderzoek werden de afgelopen decennia bepaalde aspecten van de slavernijperiode speciaal belicht en diepgaand onderzocht. Deze studies, die vooral marronage en slavenverzet als onderwerp hebben¹⁹, tonen een veel genuanceerder ontwikkeling en geven de Surinaamse geschiedenis een beweeglijker en tegelijk 'menselijker' gezicht. Ook het onderzoek van J.P. Siwpersad (1979) naar de geschiedenis van de Emancipatie behoort tot deze categorie, al zijn bij hem externe factoren wel van doorslaggevende betekenis. Hoe gedetailleerd en dynamisch het beeld in deze studies ook is, het geeft geen zicht op het functioneren van de Surinaamse plantage-economie als geheel.

Dit bezwaar geldt tevens voor de studies van Van Lier (1977) en C.Ch. Goslinga (1971, 1985, 1990). Het eerstgenoemde onderzoek is inmiddels meer dan veertig jaar oud, maar geldt in brede kring nog steeds als hét standaardwerk over de Surinaamse geschiedenis. Toch wordt in de onderhavige studie weinig naar dit werk verwezen. Van Lier beperkte zich namelijk tot de sociale geschiedenis en besteedde, vooral wat betreft de periode vóór 1863, nauwelijks aandacht aan economische of landbouwkundige ontwikkelingen. Bovendien, of juist daardoor, is het door hem geschetste beeld van de slavenplantage tamelijk statisch. In het werk van Goslinga ontbreekt daarentegen juist de sociale dimensie, en komen voornamelijk politiek belangrijke personen aan bod. Ook gaat zijn economische analyse niet verder dan bloei en verval, domineren bij hem de externe factoren en definieert hij het geheel van de plantage-economie als statisch. Beide onderzoekers hebben nauwelijks geput uit plantage-archieven.

Evenals in de rest van de Caraïbische historiografie is dus ook in de moderne geschiedschrijving van Suriname tot voor kort slechts bij uitzondering gekozen voor de plantage als centraal onderzoeksobject. Evenmin heeft er noemenswaardige vergelijking plaatsgevonden met landen in de regio.²⁰ Dat mag op zijn minst merkwaardig heten voor een samenleving die eeuwenlang door plantage-ondernemingen werd gedomineerd en bovendien tientallen soortgelijke samenlevingen in haar

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de studies van C. de Beet (1980), H.A.M. Essed (1984), De Groot (1963, 1988-89), S. Hira (1982), Hoogbergen (1978, 1985, 1990) en R. Price (1973, 1976, 1983, 1990).

²⁰ De enige werken waarin de achttiende- en negentiende-eeuwse Surinaamse geschiedenis (enigszins) in een Caraïbisch perspectief wordt geplaatst, zijn die van Mintz en Price (1985), Price (1979) en – in mindere mate – Siwpersad (1979). Alleen in de studies van H.E. Lamur (1987a) en G.J. Oostindie (1989) is van structurele vergelijking sprake.

omgeving had. Tegelijk blijkt juist voor plantages een rijkdom aan bronnenmateriaal, bij wijze van spreken, voor het grijpen te liggen.

In de jaren zeventig werd voor het eerst een Surinaamse plantage (Catharina Sophia) uitvoerig onderzocht door Lamur (1977) en E. van den Boogaart en P.C. Emmer (1977). Zij beperkten zich echter tot het laatste decennium van de slavernijperiode. Bovendien was Catharina Sophia een 'modelplantage' van de koloniale overheid, zodat haar ontwikkeling weinig hoeft te zeggen over die van andere plantages. Lamur ging echter op de ingeslagen weg verder en deed onderzoek naar de plantage Vossenburg voor een veel langere periode. Hij richtte zich vooral op de religieuze cultuur van de slaven op deze plantage (1985), hun demografische ontwikkeling en de rentabiliteit van de onderneming (1987a). De meest diepgravende Surinaamse plantagemonografie tot nu toe is die over Roosenburg en Mon Bijou in de periode 1720-1870 (Oostindie 1989).

Lamur en Oostindie laten beiden zien hoe vruchtbaar het is de plantage als onderzoeksobject te nemen: vrijwel alle aspecten van de samenleving zijn op de plantage terug te vinden of er direct mee verbonden. Suriname zelf staat centraal en door vergelijkingen te maken met plantages elders in het Caraïbisch gebied wordt de Surinaamse geschiedenis uit haar isolement gehaald. Bovendien tonen beide monografieën dat de geschiedenis van deze plantages allesbehalve statisch was, of een ondubbelzinnig lineaire ontwikkeling van verval vertoont. Roosenburg en Mon Bijou raakten in de negentiende eeuw inderdaad in verval (Oostindie 1989:305), Vossenburg daarentegen floreerde als nooit tevoren (Lamur 1987a:70).

Dit maakt tevens duidelijk dat de ontwikkeling van een enkele plantage nog niet maatgevend hoeft te zijn voor de plantage-economie als geheel. Het is daarom de bedoeling met deze studie in een leemte te voorzien. Waar met name Oostindie 'de diepte in ging' door de ontwikkeling van Roosenburg en Mon Bijou tot in detail te beschrijven en te analyseren, zal in dit onderzoek worden getracht 'de breedte' op te zoeken door de veranderingen en dynamiek van de plantage-economie als geheel te beschrijven en te analyseren. In grote lijnen kunnen beide studies daarom als aanvullend op elkaar worden beschouwd.

De veranderingsprocessen in de plantagekolonie en de rol van dominante actoren worden in drie delen beschreven waarbij de constituerende elementen van de plantage-economie: landbouw, kapitaal en arbeid de basis vormen. In alle drie de delen zullen voortdurend twee constanten worden aangetroffen. De eerste is de onmogelijkheid te spreken van 'de' Surinaamse plantage-economie. Steeds moet namelijk onderscheid worden gemaakt tussen de suiker-, de koffie- en de katoensector. Het zal blijken dat deze drie sectoren weliswaar niet onafhankelijk van elkaar functioneerden,

en elkaar zelfs diepgaand hebben beïnvloed, maar ieder toch een eigen ontwikkeling en dynamiek hebben gekend. Analyse daarvan is daarom onontbeerlijk voor een goed begrip van de veranderingen in 'de' plantage-economie. Die veranderingen – en dat is de tweede constante – zullen steeds in hoge mate bepaald blijken te zijn door de wisselwerking tussen processen van 'roofbouw' en 'overleven'.

In Hoofdstuk II blijkt meteen al hoe onhoudbaar het idee van een statische plantage-economie is. Zowel territoriaal als uit een oogpunt van bezitsverhoudingen was er voortdurend beweging. Voorts wordt in Hoofdstuk III aangetoond dat een deel van de dynamiek van de plantage-economie samenhang met de typisch Surinaamse infrastructuur van de plantages en hun continue strijd tegen het water.

Hoofdstuk IV laat de samenhang en zwakke plekken zien van de verschillende produktiefactoren, waarna in Hoofdstuk V hun produktiviteit wordt behandeld. Omschrijvingen als 'statisch' of 'lineaire ontwikkeling' blijken weinig toepasselijk. Daarnaast wordt getoond dat de Surinaamse produktiviteitscijfers tot de hoogste van het Caraïbisch gebied behoren.

In Hoofdstuk VI wordt onderzocht in hoeverre slavernij en technologische innovatie (on)verenigbaar waren. De opvatting dat slechts met vrije arbeid kon worden geïnnoveerd lijkt moeilijk houdbaar en evenmin kan de produktiewijze in zijn algemeenheid als statisch worden betiteld. Met name suikerplantages blijken tussen 1750 en 1850 in belangrijke mate te zijn veranderd. Suriname was daarin vergelijkbaar met de rest van de regio en behoorde zelfs lange tijd tot de voorhoede van innoverende plantage-economieën.

Vervolgens wordt in Hoofdstuk VII de rol van de kapitaalverschaffers onderzocht en wordt het overschatte belang van de Amsterdamse beurscrisis van 1772-1773 belicht. Het blijkt dat de kredietstroom wel aan grote fluctuaties onderhevig was, maar nooit tot stilstand kwam. Bovendien veranderde zijn bron en de richting waarin hij vloeide. De produktieve aanwending van het kapitaal verschilde per sector en tevens blijkt innovatie zonder vreemd vermogen te hebben plaatsgevonden. Ook de rentabiliteit van de plantages (Hoofdstuk VIII) vertoont grote fluctuaties.

In Hoofdstuk IX komt de rol van het management aan bod en wordt getoond welke belangentegenstellingen van invloed zijn geweest. De continuïteit was vaak ver te zoeken en zowel de bastiaan als de administrateur blijken cruciale figuren te zijn geweest. In de Hoofdstukken X, XI en XII worden de slaven centraal gesteld. Hun gedrag en levensomstandigheden blijken aan belangrijke veranderingen onderhevig te zijn geweest. Een slaaf rond 1850 lijkt moeilijk vergelijkbaar met zijn voorganger halverwege de achttiende eeuw. De materiële omstandigheden zijn niet meer dezelfde en de demografische ontwikkeling vertoont een opgaande lijn, die weinig

afwijkt van het Caraïbische gemiddelde. Wel zijn er opnieuw grote verschillen tussen de sectoren te constateren. Ook is het karakter van het slavenverzet in de loop der tijd fundamenteel veranderd en lijkt er sprake te zijn van de vorming van een 'proto peasantry'.

In Hoofdstuk XIII tenslotte, worden alle ontwikkelingen samengevat en conclusies getrokken. Het wordt duidelijk dat in de interactie tussen roofoverval en overleven de dynamiek van de plantage-economie moet worden gezocht. Zowel verval als vooruitgang blijken het resultaat. Het begrip 'statisch' wordt uit de geschiedschrijving van de plantage-economie geschrapt.

Door de hoofdstukken heen komt de vraag aan de orde of de Emancipatie van 1863 gezien de diverse ontwikkelingen op een 'logisch' tijdstip is gekomen. Ook wordt zoveel mogelijk getracht een vergelijking te maken tussen de Surinaamse en andere Caraïbische plantage-economieën om na te gaan in hoeverre Suriname representatief was en wat de bevindingen betekenen voor de debatten in de Caraïbische historiografie.

Om het onderzoek enigszins binnen de perken te houden is gekozen voor de periode 1750-1863. Halverwege de achttiende eeuw kwam de Surinaamse plantage-economie tot volle wasdom. De eerste marronoorlogen waren achter de rug, het aantal plantages groeide naar een hoogtepunt, evenals de slavenimporten, het geïnvesteerd kapitaal en de produktie. Het was in diezelfde periode dat koffie de leidende rol van suiker overnam. Kortom, rond 1750 waren alle elementen aanwezig die bepalend zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van de Surinaamse plantagekolonie.

De keuze voor 1863 als eindpunt is evident. In dat jaar werd de slavernij afgeschaft waardoor nieuwe variabelen een belangrijke rol gingen spelen in de plantage-economie. Er kwam loonarbeid, de plantages kregen concurrentie van een 'peasant sector', de arbeidsmobiliteit nam toe en er werd opnieuw arbeid van buiten de kolonie (nu uit Azië) ingevoerd. Desondanks dient 1863 niet te worden opgevat als een absolute scheiding tussen twee onvergelykbare tijdperken. Plantages bleven een belangrijke rol spelen in de economie, arbeidsomstandigheden veranderden slechts langzaam en etnische segregatie bleef kenmerkend voor de koloniale samenleving.

Een tweede noodzakelijke beperking van het onderzoek is dat het zich niet uitstrekt tot 'de stad' (Paramaribo) en 'het bos' (marrons en Indianen). Dit zou een aparte studie vergen, en deze onderwerpen zijn deels al uitgebreid behandeld.

Het onderzoek is voor het grootste deel gebaseerd op archiefmateriaal van individuele plantages (inventarissen, taxaties, correspondentie, boekhoudingen) en overheidsarchieven. Waar mogelijk zijn hieruit aselechte steekproeven getrokken, om vanuit micro-niveau (de plantage) een zo repre-

sentatief mogelijk beeld te krijgen van de ontwikkelingen op macro-niveau (de plantage-economie). Dit heeft tot gevolg dat deze studie een sterk kwantitatief karakter heeft. Het voordeel daarvan is dat ontwikkelingen duidelijk in kaart worden gebracht, het onderzoek is herhaalbaar en het biedt materiaal voor verdere studie. Een nadeel is dat 'de mens' onder het geweld van de cijfers dreigt te bezwijken. Waar mogelijk worden daarom tijdgenoten aan het woord gelaten, zodat het (kwantitatieve) geraamte toch ook (kwalitatief) vlees en bloed krijgt.²¹

Eén ding dient niet uit het oog te worden verloren: alle materiaal waarop dit onderzoek is gebaseerd, werd opgetekend door vertegenwoordigers van de blanke machthebbers. De slaven kregen in de archieven geen eigen stem. Ook al is getracht de slaven zoveel mogelijk in beeld te krijgen, toch blijft het beeld onscherp en wellicht gekleurd. Op dit terrein dient nog veel onderzoek te worden verricht, waarbij de orale geschiedenis wel eens onontbeerlijk zou kunnen zijn (zie bijvoorbeeld Guda 1984 en 1985).

Tenslotte nog enkele opmerkingen die belangrijk zijn voor een goed begrip van de tekst. Wanneer in deze studie wordt gesproken over de negentiende eeuw, dan wordt daarmee de periode tot 1863 bedoeld. Onder planters worden plantage-eigenaars verstaan en, wanneer zij niet apart worden genoemd, ook hun plaatsvervangers, de administrateurs. Tot slot wordt voor het gemak de term 'slaven' gebruikt voor zowel mannen als vrouwen, tenzij expliciet anders vermeld.

²¹ Mijn dissertatie, waarvan dit boek een bewerking is, bevat een lijst met plantages die in de steekproeven zijn gebruikt. Dit proefschrift is gedeponeerd in wetenschappelijke bibliotheken in Nederland en Suriname.

HOOFDSTUK I

Nederland, Suriname en het Caraïbisch gebied tot 1863

Toen Nederland¹ in 1667 vaste voet kreeg in Suriname, was dat slechts één stap in een proces van toenemende betrokkenheid in de Nieuwe Wereld. Deze ontwikkeling lag in het verlengde van de expansie van de Europese wereldeconomie enerzijds en de strijd om de hegemonie binnen die wereldeconomie anderzijds. Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw verschoof het machtscentrum van het Iberisch schiereiland naar Noordwest-Europa, in het bijzonder Nederland en Engeland. Deze twee landen dankten hun succes mede aan een nieuwe strategie, waarin handel een instrument van de geopolitieke strijd werd (Wolf 1982:124).

Deze gecombineerde militaire en economische machtsstrijd speelde zich voor een groot deel af buiten Europa. Zo werd bijvoorbeeld zout, dat lange tijd uit Spanje was betrokken, van circa 1600 af door Nederlanders zelf uit het Caraïbisch gebied gehaald. En al werd er voortdurend gevochten tegen de Spaans-Portugese vijand, dit weerhield de Nederlanders er niet van het transport tussen Portugees Brazilië en Europa te verzorgen en de Braziliaanse suiker in eigen land te verwerken. Rond 1620 was meer dan de helft van de Braziliaanse handel in Nederlandse handen (Boxer 1976:54). In 1621 werd de zo voordelige combinatie van oorlog voeren en handel drijven geïnstitutionaliseerd in de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC).²

Deze WIC kreeg van de Staten-Generaal het monopolie op handel en scheepvaart met West-Afrika en de Amerika's, waaronder ook het Caraïbisch gebied. Bovendien kreeg zij het recht in het haar toegewezen gebied oorlog te voeren, vrede te sluiten, gebieden in bezit te nemen en daar de bestuurlijke en rechterlijke macht uit te oefenen. In de decennia volgend op haar stichting veroverde de WIC voor kortere of langere tijd Portugese handelsforten op de Afrikaanse westkust en richtte zij nieuwe op. Ook werden Caraïbische eilanden in bezit genomen, waaronder Curaçao, Sint Maarten, Aruba, Sint Eustatius en Tobago. Noordoost-Brazilië werd op de Portugezen veroverd.

Hoewel aan de Nederlandse heerschappij over 'Brasiel' al na drie

¹ In deze studie wordt voor het gemak de anachronistische benaming Nederland gebruikt, ook al gaat het soms over de Zeven Verenigde Provinciën, of de Bataafse Republiek.

² De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) was al in 1602 opgericht.

decennia een einde kwam (1654) en de WIC aan deze onderneming kapitalen verloor, heeft deze episode verstrekkende gevolgen gehad voor het Caraïbisch gebied. Tussen 1636 en 1645 waren de Nederlanders heer en meester in Pernambuco, toen het centrum van de suikerproductie in Brazilië, en de Amerika's als geheel. Daar maakten zij van nabij kennis met het gecombineerde systeem van grootschalige suikerplantages en Afrikaanse slavenarbeid. Ook de benodigde technologie voor de verwerking van suikerriet leerden zij hier kennen. In het besef dat dit systeem een potentiële goudmijn was, exporteerden zij de opgedane kennis, nu gekoppeld aan Nederlands kapitaal, naar het Caraïbisch gebied. Daar kreeg de suikerplantage haar eerste grootschalige toepassing op het Engelse eiland Barbados (Watts 1987:176-231). Met de produktie bemoeiden de Nederlanders zich aanvankelijk niet, des te meer echter met financiering, transport van slaven en produkten, en verwerking en verkoop van die produkten in Europa.

Toen de Portugezen de Nederlanders uit Brazilië verdreven, verlieten ook de van oorsprong Braziliaanse joden (sephardim) de kolonie. Onder de Nederlanders hadden deze sefarden een belangrijke rol gespeeld in de Braziliaanse suikerplanterij. Met de terugkeer van de Portugezen stonden zij opnieuw bloot aan de vervolgingen door de rooms-katholieke inquisitie. Zij verkozen zich, met hun onschatbare kennis van de suikerproductie en hun kapitaal, te vestigen in de Engelse en Nederlandse Caraïben. Gevrijwaard van religieuze vervolgingen startten zij daar nieuwe ondernemingen. Suriname was een van de landen waar de sephardim neerstreken en de basis hielpen leggen voor een bloeiende plantage-economie.

Inmiddels was de Spaans-Portugese dominantie gebroken, en woedde een keiharde strijd om de vacante leiderspositie, tussen Engeland, Frankrijk en Nederland. Dit resulteerde in diverse oorlogen en voorts in de constructie van sterk protectionistische economische stelsels, met behulp van de Engelse Navigation Acts, het Franse Exclusif en de Nederlandse Octrooien.

Suriname was een typische creatie van deze periode. In 1650 was het door Engelsen van Barbados in bezit genomen, waarna de basis voor een plantage-economie werd gelegd. In 1667 werd de kolonie door Nederland veroverd, het jaar daarop definitief aan Nederland toegewezen. Na langdurige onenigheid tussen Zeeland en de Staten-Generaal over de vraag wie het oppergezag in Suriname zou krijgen, werd in 1682 besloten de kolonie over te dragen aan de WIC. De in versukkeling geraakte WIC (Goslinga 1985:270-1) leek deze last echter te zwaar, zodat zij een-derde aandeel verkocht aan de stad Amsterdam, alsmede een-derde aan Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijck. Dit trio eigenaren verenigde zich in de Geoctroyeerde Sociëteit van Suriname, die tot 1795 in stand is gebleven.³

³ Het uiteindelijke oppergezag en (deels) de zorg voor de defensie van Suriname bleven wel in handen van de Staten-Generaal.

In een 32 artikelen tellend octrooi, verleend door de Staten-Generaal aan de WIC, werd de relatie tussen Suriname en Nederland voor lange tijd vastgelegd. Dit octrooi, een typerend voorbeeld van monopolistische economische wetgeving, laat er geen twijfel over bestaan met welk doel Suriname in bezit werd genomen. Zo staat er in de preambule

'het voordeel ende welvaren, dat in gevalle van verhoopt succes van deselve Colonie sal proflueren, door accres van Commercie ende Navigatie, door het debit van veelderhande Manufacturen ende vruchten door het Manufactureren van de rouwe waaren, dewelke van daer in retouren herwaerts gebracht ende gemanufactureert wesende, wederom in andere handen gedebiteert ende verhandelt werden door den consinueelen aenbouw en de reparatie van schepen derwaerts varende [...] (Wolbers 1861:835).

Verder werd in het twaalfde artikel van het octrooi vastgelegd

'[d]at den Handel en de Vaert op ende van Voorsz. Colonie alleen, sal mogen geschieden, directelijck uit en na dese Lande [Nederland], ende dat oock vervolgens alle de vruchten, waeren, en gewassen nergens heen, als directelijck op dese Landen sullen mogen worden gesonden, mitsgaders oock alle Behoeften voor de voorsz. Colonie gerequireert, uyt desen Landen ende nergens anders van daen derwaerts werden gebracht' (Wolbers 1861:839).

Daarnaast werd bepaald

'[d]at om de voorsz. Colonie krachtelijck en so veel mogelijk voort te setten en om alle voordeelen, dewelcke hij verhoopt succes van deselve sullen komen af te vloeijen, te doen vallen in de schoot van de Coloniërs en Planters aldaer ende van de Ingezetenen van desen staet, den Handel en Traffycque op Suriname, ende van daer indistinctelijck liber en open sal zijn aen alle ingezetenen van desen staet, blijvende niettemin geobligeert in conformité van den octroye van de voornoemde Compagnie, deselve Compagnie te erkenne' (Wolbers 1861:838-9).

Ook over de arbeid in Suriname konden geen misverstanden ontstaan, want in artikel zes werd gesteld

'[d]at dewijle de gemelte Colonie niet wel kan worden voortgeset, dan door middel van Swarte Slaven ofte Negros ende dat niemant buyten de voorsz. Compagnie in dese Landen bevoeght is eenighe slaven te halen van de kuste van Africa, alwaer alleen in gehandelt werden, soo sal de voorsz. Compagnie geobligeert zijn, aen de geseyde Colonie jaerlijck te leveren sodanigen aental slaven, als aldaer sullen wesen gerequireert' (Wolbers 1861:837).

Van meet af aan is Suriname een tropisch wingewest geweest dat, met behulp van Afrikaanse slavenarbeid, produceerde ten bate van de Nederlandse economie. Suriname mocht alleen ruwe grondstoffen ('rouwe waaren') en halffabrikaten leveren, die pas in Nederland verder werden bewerkt door suikerraffinadeurs en koffiebranders. Deerr (1949:455) schat dat rond 1770 alleen in Amsterdam 110 suikerraffinaderijen in bedrijf waren; Nederlands grootste koffiebrander op dit moment, Douwe Egberts, is hoogstwaarschijnlijk in 1753 begonnen met de verwerking van Surinaamse koffie.

Aangezien de Surinaamse produktie uitsluitend in Nederland op de markt mocht worden gebracht, waren de planters in Suriname volledig afhankelijk van de marktcondities in dat land. Ook al waren de prijzen daar onvoordelig, toch mochten de produkten niet elders worden verkocht. Bovendien hadden de Surinaamse planters weinig zicht, laat staan greep, op deze markt, omdat – in tegenstelling tot de gesloten Engelse markt – deze ook open stond voor buitenlanders. De Nederlandse economie had kunnen expanderen door haar functie als stapelmarkt en dat diende zo te blijven. Met name produkten uit het Frans-Caraïbisch gebied werden druk op de Nederlandse markt verhandeld. Zo bleek bijvoorbeeld in de tweede helft van de achttiende eeuw dat het aandeel van Surinaamse suiker op de Nederlandse markt niet groter was dan een-derde van het totaal en dat van Surinaamse koffie niet meer dan de helft. Een uitzondering op het monopolie was melasse, een bijprodukt van suiker. Voor dit produkt bestond in Nederland geen markt en daarom mocht de melasse in Suriname worden verkocht aan Amerikaanse scheepskapiteins.⁴

Uit het eerder geciteerde twaalfde artikel van het Octrooi wordt ook duidelijk dat alle transport tussen Nederland en Suriname moest plaatsvinden met Nederlandse schepen, die ook in Nederland gebouwd en gerepareerd dienden te worden. Een begrijpelijke bepaling, aangezien Nederland een belangrijk deel van zijn welvaart te danken had aan het internationale goederentransport en Engeland een steeds grotere concurrent werd. Scheepsbouw en transport konden dus wel enige bescherming en nieuwe impulsen gebruiken. De Amerikaanse schepen waarmee de melasse werd vervoerd vormden de enige uitzondering op dit artikel. Dat betekende overigens wel een forse inbreuk op het Nederlandse monopolie: bijvoorbeeld in de jaren 1770 voeren ieder jaar gemiddeld 56 schepen naar Nederland en 50 naar Noord-Amerika, al waren de laatste waarschijnlijk wel een stuk kleiner dan de Nederlandse (Van de Voort 1973:240-2).

Ook alle benodigdheden waarmee de plantages draaiend en het (luke) leven van de planters in stand werden gehouden, moesten uit Nederland worden ingevoerd. Het ging hierbij om uiteenlopende goederen als stenen voor de bouw, kledingstoffen voor de slaven, suikerketels voor de produktie en stooptjes jenever om de planterskeel te smeren. Ook hier vormden de Noord-Amerikanen een uitzondering. Zij brachten tabak, gezouten vis en vee voor de plantages.

Omdat alle produkten in Nederland moesten worden verkocht, kwam ook alle kapitaal daar vandaan, al veranderde dit enigszins in de negentiende eeuw. Hiertoe ging de planter een relatie aan met een – meestal Amsterdamse – koopman-bankier. Deze verzorgde de verkoop van pro-

⁴ Halverwege de jaren 1820 bedroeg de exportwaarde van de melasse gemiddeld f 250.000. Ter vergelijking: de waarde van de export naar Nederland bedroeg toen gemiddeld 3,4 miljoen gulden (ARA: Collectie-Van den Bosch, 167; ARA: MvK, A792).

dukten, regelde het transport en de assurantie daarvan, kocht en verzond de plantagebenodigdheden en verleende eventuele voorschotten en hypotheken. Op ieder van deze handelingen verdiende hij een afgesproken percentage provisie, terwijl de planter gerechtigd was wissels op hem te trekken. De rol van zo'n koopman-bankier was dus van cruciale betekenis. Hij zat als een spin in het web van belangen dat tussen Suriname en Nederland was gesponnen, een positie die met de introductie van de zogenaamde negotiatiefondsen nog werd verstevigd. In het Brits-Caraïbisch gebied werd een identiek systeem gehanteerd; in het Franse daarentegen opereerden de kooplieden in de koloniën zelf (Pares 1960:iii).

In artikel zes van het Octrooi was vastgelegd dat de WIC het monopolie had op de slavenaanvoer uit Afrika, onder de verplichting dat deze altijd voldoende moest zijn. Vanaf het begin echter heeft men niet aan deze kwantitieve eis kunnen voldoen. Tussen 1683 en 1700 hadden de Surinaamse planters ongeveer 45.000 slaven nodig, terwijl de WIC niet meer dan een-derde van dat aantal in die periode kon aanvoeren (Goslinga 1985:420; Postma 1990:186). Toch duurde het nog tot 1730 voordat de WIC dit monopolie werd afgenomen en de slavenhandel volledig vrij werd gelaten. Het resultaat van de opheffing van dit monopolie was opmerkelijk. Gedurende het monopolie van de WIC kwamen jaarlijks gemiddeld 897 slaven in Suriname aan. De particuliere handelaars wisten er echter tussen 1731 en 1795 ruim twee maal zoveel, namelijk gemiddeld 1.851 per jaar, in Suriname in te voeren. Daarmee had de WIC in feite haar bestaansrecht als handelscompagnie verloren, want in de scheepvaart tussen Suriname en Nederland speelde zij al geen enkele rol meer. Dat zij toch nog tot het einde van de achttiende eeuw bleef bestaan, had volgens Goslinga (1985: 566) te maken met het feit dat de WIC als politiek instrument voor de Staten-Generaal nog wel van belang was. De WIC had, in tegenstelling tot de Staten-Generaal, veel ervaring met het beheer van de overzeese bezittingen. De politieke en militaire complicaties van de vierde oorlog tussen Engeland en Nederland (1780-1784) en de kostbare marronoorlogen in Suriname (1765-1793) gingen echter op den duur de capaciteit van de WIC te boven en noodzaakten de Nederlandse overheid zelf het beheer over de kolonie op zich te nemen. De WIC werd opgeheven (1791) en daarmee veranderde Suriname van een particuliere bezitting in een 'gewone' kolonie.

Het exclusieve systeem, dat de scheepvaart op Suriname in Nederlandse handen moest blijven, was daarmee echter niet ten einde. Met uitzondering van de Noordamerikaanse schepen, werd daaraan ook in de eerste helft van de negentiende eeuw vastgehouden:

'[d]aar was Hollands kapitaal geïnvesteerd, daar beschermd ook de Nederlandse Staat de bezittingen der planters. Goldberg, gelieerd aan de Amsterdamse kooplieden en Directeur van de Raad van Koophandel en Koloniën, be-

schouwde de handel op Suriname als een "eigendommelijken vaart", zoals iemand "die zijne afgelegene landgoederen van het nodige voorziet, daarentegen doet afhalen de vrugten van de-zelve". (De Jong 1966:139.)

Pas in 1848 werd het exclusiviteitsbeginsel losgelaten en de handel en vaart op Suriname opengesteld voor alle landen waarmee Nederland 'in vriendschap leefde'.

Tot slot speelde de grote afstand tussen Nederland en Suriname een niet te onderschatten rol in de relatie tussen beide landen. Een reis per zeilschip nam al gauw zes tot acht weken in beslag, waardoor de communicatie zeer traag verliep en controle op de overzeese activiteiten tamelijk moeilijk was. Bovendien was men sterk afhankelijk van de windrichting, zodat het nogal eens voorkwam dat hele vloten tegelijk uitzeilden. Het gevolg was dat de aanvoer in beide landen vaak uiterst onregelmatig verliep. Wanneer een groot aantal schepen tegelijk met produkten uit Suriname in Nederland aankwam, kon dat de marktprijs sterk drukken en wanneer lange tijd geen schepen met benodigdheden in Suriname aankwamen stegen de kosten van levensonderhoud in dat land tot recordhoogten.

Het transport over lange afstand vormde, vooral in oorlogstijd, een kwetsbare schakel in de keten van betrekkingen tussen beide landen. Tussen 1665 en 1816 was Nederland betrokken bij vijf oorlogen met zeevarende mogendheden waarbij de scheepvaart met Suriname werd bedreigd.⁵ Vooral het laatste kwart van de achttiende eeuw was desastreus. Van de plantage Jagtlust bijvoorbeeld werden in de jaren 1784, 1796, 1797 en 1803 schepen door de Engelsen geconfisceerd waarop zich een deel van de oogst bevond. Daarnaast werden, vanwege de oorlogsomstandigheden, in 1793, 1798 en 1799 in het geheel geen produkten van deze plantage verzonden.⁶

Maar ook in vreedetijd was het transport kwetsbaar. Met grote regelmaat werden de schepen door stormen geteisterd, liepen zij vast voor de Nederlandse kust, of werden door kapers belaagd. Zo zijn tussen 1736 en 1779 dertien schepen met produkten van de plantages Vossenburg en Wayampibo vergaan en werden er nog eens vier gekaapt.⁷ In de negentiende eeuw verdween de piraterij en de schepen werden kennelijk minder kwetsbaar, want van Vossenburg vergingen tussen 1820 en 1857 nog maar twee schepen, het eerste bij Zandvoort, het tweede bij Vlieland.⁸

Uit alles blijkt Surinames totale afhankelijkheid van Nederland. Het enige belang dat Suriname werd toegekend, was de grootschalige produktie van tropische exportgewassen. Alle benodigde kapitaalgoederen moesten

⁵ 1665-1667: oorlog met Engeland; 1672 oorlog met Engeland (tot 1674) en met Frankrijk (tot 1678); 1701-1713: oorlog met Frankrijk, als gevolg waarvan in 1712 een Franse inval plaatsvond in Suriname; 1780-1784: oorlog met Engeland; 1793-1814: Nederland speelbal in de oorlog tussen Frankrijk en Engeland, als gevolg waarvan Suriname eerst een Engels protectoraat werd (1799-1802) en later door Engeland werd ingelijfd (1804-1816).

⁶ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos.

⁷ EHB: KA-87, 11,12, 13.

⁸ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening.

worden geïmporteerd, terwijl winsten en economische spin-off aan Nederland voorbehouden bleven. Suriname was bovendien een speelbal van de politieke ontwikkelingen in Europa. De basis waarop een plantage-economie als de Surinaamse rustte was dan ook wankel en zeer kwetsbaar.

1. Surinames positie in het Caraïbisch gebied

Hoewel Suriname tot de oudste plantagekoloniën van het Caraïbisch gebied behoorde en het in oppervlakte alleen te vergelijken was met Cuba en het latere Brits Guyana, heeft het nooit een prominente plaats in de regio ingenomen. Qua bevolkingsomvang kon het niet in de schaduw staan van Cuba, Saint Domingue of Jamaica en viel het meer te vergelijken met een minuscuul eilandje als Barbados (Tabel 1). Tegen deze achtergrond wekt het weinig verbazing dat de Surinaamse export van suiker achterbleef bij de produktie en uitvoer van Saint Domingue, Jamaica en later Cuba. Wanneer het aantal suikerplantages als criterium wordt genomen, dan blijkt Suriname eind zeventiende eeuw niet veel minder plantages te tellen dan andere Caraïbische koloniën. Een halve eeuw later is hiervan geen sprake meer (Tabel 2). Alleen met de produktie van koffie bevond Suriname zich gedurende de achttiende eeuw in de voorste gelederen, maar ook hier trad daarna verval in (Tabel 3).

Tabel 1. Surinames positie in het Caraïbisch gebied: oppervlakte en bevolking ca. 1775 en negentiende eeuw

land	oppervlakte (km ²)	totale populatie ca. 1775	s l a v e n		eman- cipatie- jaar
			ca. 1775	bij eman- cipatie	
Cuba	114.524	171.620	44.333	199.885	1886
St. Domingue	27.750	291.106	264.471	480.000	'1791'
Jamaica	10.962	216.000	192.800	311.070	1834
Martinique	1.102	85.779	71.268	90.000	1848
Guadeloupe	1.779	85.206	72.761	95.000	1848
St. Croix	212	?	7.566	?	1848
Barbados	431	87.614	68.548	31.150	1834
Grenada	344	27.872	26.211	23.638	1834
St. Kitts	357	25.362	23.462	8.815	1834
Antigua	442	40.398	37.808	29.121	1834
St. Vincent	388	13.603	11.853	22.266	1834
Guiana	214.969	?	27.544	82.824	1834
Trinidad en Tobago	5.128	11.321	7.194	32.246	1834
SURINAME	163.265	64.544	59.923	36.484	1863
rangorde no.	2	7	6	7	13

Bronnen: oppervlakte: Watts 1987:4; bevolking: Deerr 1949, II:306 en Watts 1987:311-21; Suriname: zie Hoofdstuk X.1.

Tabel 2. Aantal suikerplantages diverse Caraïbische koloniën ca. 1685 en ca. 1750

land	jaar	plantages	jaar	plantages
Barbados	1685	346	1722	499
Jamaica	1684	113	1739	429
Martinique	1687	184	1736	447
Guadeloupe	1674	101	1755	335
St.Domingue	1700	69	1754	539
Suriname	1700	ca. 100	1750	141

Bronnen: Deerr 1949, II:114-243; Watts 1987:410-6; Trouillot 1982:335; Bruijning en Voorhoeve 1977:481; ARA: RvP, 293.

Tabel 3. Suiker- en koffiëproductie Caraïbisch gebied 1775 en 1850 (tonnen)

land	suiker		koffië	
	ca. 1775	ca. 1850	ca. 1775	ca. 1850
Cuba	10.000	246.251	?	16.646
St.Domingue/Haïti	62.595	–	20.000	19.000
Jamaica	43.355	30.605	900	3.350
Martinique	12.753	19.333	18.833	74
St.Croix	10.165	7.280	–	?
Guadeloupe	8.312	16.862	4.000	188
Barbados	5.446	26.627	–	?
Grenada	8.784	4.945	–	?
St.Kitts	7.934	4.773	–	?
Antigua	7.385	8.551	–	?
St.Vincent	2.670	7.868	–	?
Guiana	2.593	33.340	1.500	55
Trinidad en Tobago	1.381	20.526	–	?
Puerto Rico	1.222	81.029	–	8.500
SURINAME	6.610	14.786	7.927	298
afgerond totaal Caraïbisch gebied	200.000	540.000	55.000	50.000
aandeel Suriname	3%	3%	14%	(1%)
rangnummer	10	9	3	(5)

Bronnen: Deerr 1949, I:112-241; Watts 1985:286-321; Van de Voort 1973:260-2; Trouillot 1982:337; Ukers 1922:277-83; Roth 1929:19, 132; Suivant 1973, II; Van Hogendorp 1801:329; Suriname: zie Bijlage I.

De enige produktiefactor die Suriname zelf bijdroeg aan de plantage-economie was grond, en daaraan ontbrak het niet. De oorzaak van Surinames ondergeschikte positie binnen het Caraïbisch gebied moet daarom voor een belangrijk deel worden gezocht buiten de kolonie en lang voor 1750.

De Nederlandse economie was in de zestiende en vooral zeventiende eeuw groot geworden in de overzeese handel en het verzorgen van transport voor andere naties. Verder was haar functie van stapelmarkt voor produkten van buitenlandse producenten van cruciale betekenis en won de

financiering van buitenlandse bedrijvigheid steeds meer aan belang. Het accent lag dus veel minder op produktie dan op handel en transport, laat staan dat de economie in belangrijke mate afhankelijk was van 'eigen' koloniale produktie. Integendeel, de Nederlandse markt werd overvoerd met produkten die door anderen waren geproduceerd, maar door Nederlanders aangevoerd. Op deze wijze wist Nederland binnen de wereld-economie enige tijd een leidende positie in te nemen.

Zoals eerder gezegd, de Engelsen en Fransen probeerden de dominante positie van Nederland te ondermijnen door halverwege de zeventiende eeuw sterk protectionistische wetten uit te vaardigen. Nederlandse handelshuizen omzeilden de bepalingen echter door bijvoorbeeld een kantoor in Londen te openen, onder andere Van Neck, Van Notten, Clifford, Baring, Hope, en Van Lennep. Zij bleven het accent leggen op internationale handel, transport en een open stapelmarkt. Niet ten onrechte overigens. De Engelse scheepvaart en handel waren nog te weinig ontwikkeld om Amsterdam als het centrum van de wereldhandel te kunnen bedreigen. Ondanks de monopolistische wetgeving bleven de concurrenten dus nog lange tijd afhankelijk van Nederland. Zo werd zelfs nog in 1721 het grootste deel van het goedertransport tussen Engeland en Frankrijk verzorgd door Nederlandse schepen (Wilson 1966:20). Toen Engeland en Frankrijk eenmaal hun eigen handelsnetwerken en vloten hadden opgebouwd ging hun protectionisme steeds meer effect sorteren en werd Nederlands positie ondergraven.

Naast handel en transport werd financiering van allerhande ondernemingen een steeds belangrijker pijler van de Nederlandse economie. Het Nederlandse kapitaal werd echter opmerkelijk weinig gebruikt om de eigen Westindische belangen uit te bouwen. De WIC verkeerde bijvoorbeeld bijna chronisch in financiële moeilijkheden. Aanzienlijke kapitalen werden daarentegen geïnvesteerd in de grote concurrent Engeland en haar Westindische koloniën en in mindere mate ook in Frankrijk. Zo werd de enorme expansie van de suikerproduktie van Barbados, de grootste Caraïbische producent gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw, mogelijk gemaakt door Nederlandse investeringen en kennis (Sheridan 1970:26). Zelfs toen Nederland al lang zijn dominante positie in handel en scheepvaart was kwijtgeraakt, werd van de zeventig miljoen gulden die gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw in Caraïbische plantages werd geïnvesteerd, nog ruim een kwart gestoken in niet-Nederlandse bezittingen (Van de Voort 1973:265). Op dat moment (1782) had Nederland ook nog 280 miljoen gulden uitstaan in Engeland en 25 miljoen in Frankrijk (Wilson 1966:192).

De belangrijkste drijfveren van Nederland om de economische expansie van haar grootste concurrenten (mede) te financieren waren het veiligstellen van de prominente marktpositie en van de grote aanvoer van

produkten. Op den duur is dit een misrekening gebleken, want de buitenlandse concurrenten namen handel en scheepvaart in eigen hand, zodat de aanvoer op de Nederlandse stapelmarkt ineenschrompelde. Bovendien beleefde de concurrentie een economische groei, mede door de positieve resultaten die werden behaald in het Caraïbisch gebied. Nederlands economische expansie was in veel geringer mate gebaseerd op productie in de eigen Caraïbische koloniën, zodat bijvoorbeeld Suriname bij lange na niet dezelfde impulsen had gekregen als Saint Domingue of Jamaica. Daarnaast genoten de produkten uit de Engelse en Franse Caraïben grote bescherming op de thuismarkt als gevolg van, onder andere, hoge tariefmuren. De Nederlandse koloniale produkten moesten daarentegen zonder enige bescherming op de thuismarkt concurreren met aanvoer uit het buitenland.⁹

Er bestonden nog meer verschillen tussen Suriname en de andere koloniën in het achttiende-eeuwse Caraïbisch gebied, die van invloed kunnen zijn geweest op haar ondergeschikte positie. De samenstelling van de bevolking speelde een rol. Afgezien van de Afrikanen en kleurlingen was de bevolking van de concurrerende plantage-economieën duidelijk Frans, Engels of Spaans. De planters waren bovendien voor een belangrijk deel afkomstig uit de elite van hun vaderland en hielden daarmee ook gemakkelijk contact.¹⁰ Op die manier konden zij politieke druk uitoefenen om hun Westindische belangen te beschermen. Samen met rijkgeworden gepatriëerde planters vormden zij in Engeland de roemruchte West India Interest, een belangrijke politiek-economische pressiegroep.

Hoewel minder bekend, geldt hetzelfde voor de Franse suikerplanters, die, gedurende de achttiende eeuw, Saint Domingue tot 'de parel' van het Caraïbisch gebied maakten. Trouillot (1982) laat daarover geen misverstand bestaan:

⁹ Ook Trouillot noemt gebrek aan protectie – naast Nederlands verval in de achttiende eeuw in het algemeen en de beurscrises van 1763 en 1773 in het bijzonder – als een van de verklaringen waarom Suriname, in dit geval als koffieproducent, niet net zo groot is geworden als Saint Domingue:

'Dutch investors should have benefited [...] at least as much as their French rivals. They had started cultivation in Java before other Europeans; they had introduced the drink to New York; and they were the first to have transferred large-scale production to the Caribbean. But before the 1750's, no local protectionism covered Dutch manufacturers, and in the second half of the century, Dutch-controlled coffee production suffered from the general decline of the Netherlands. Java was far away, the 'trafiëken' had fewer ships on the high seas, and Surinam – the only Caribbean colony which, by reason of its size, looked as if it could produce as much coffee as Saint-Domingue – met a series of unexpected problems in the 1760's and 70's.' (Trouillot 1982:342.)

¹⁰ Duidelijk blijkt dit uit Mintz' beschrijving van Engelse planters, 'many of whom came from already rich families, but who often added to their wealth by their plantation operations. Their style of life during the maturity of the plantation era is as famous as was, during certain periods, their political influence at home.' (Mintz 1985:169.)

'French natives from aristocratic or bourgeois families who had accumulated capital or acquired credit came in growing numbers. [...] The thirty years' peace which followed the Treaty of Utrecht, the surprising growth of French merchant capitalism, and the related sugar boom in Saint-Domingue which reinforced links between the island and specific areas of the metropolis had led many noble Frenchmen to move to the colony. [...] It is in reference to those migrants from "la grande noblesse" [...] most of whom had by then quietly returned to France, that a protégé supposedly told Louis XVI in 1788: "Sire, all your court is Creole by alliance".' (Trouillot 1982:371-2.)

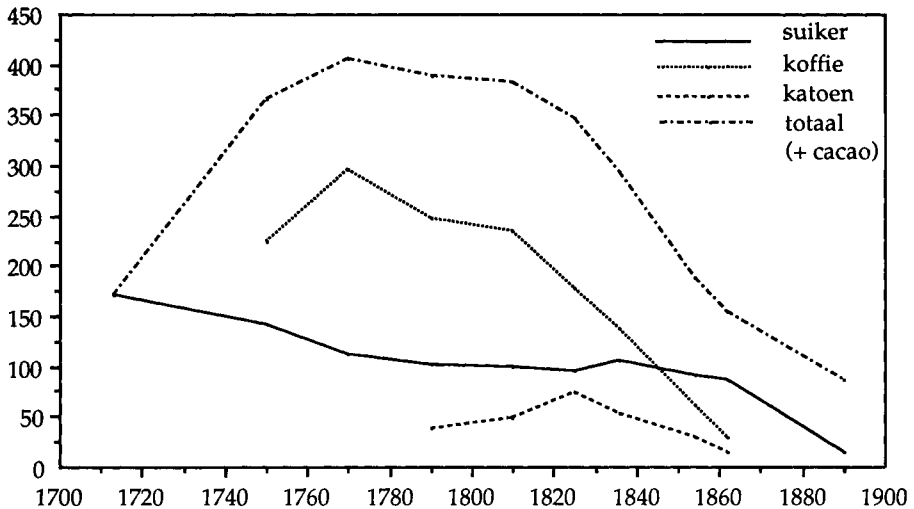
Dus ook in de Franse Caraïben bleek de invloedrijke vaderlandse elite ruim vertegenwoordigd en keerden velen in de loop van de achttiende eeuw des te machtiger naar Frankrijk terug.

In Suriname was dit alles in veel mindere mate het geval. Een studie van de 396 Surinaamse plantages en gronden in 1737 waarvan de eigenaars bekend zijn (Kaart A. de Lavaux) leert dat 18% een eigenaar had met een onmiskenbaar Portugese (joodse) naam, 25% een eigenaar met een Franse (hugenoten-)naam en nog eens 7% een eigenaar met een andere buitenlandse, meest Engelse of Duitse naam. Dit betekent dat op zijn minst de helft van alle plantages en gronden in handen was van mensen die – in ieder geval van origine – niet afkomstig waren uit de politiek-economische elite van Nederland. Evenmin is de Nederlandse politiek ooit geconfronteerd met een machtsblok van Surinaamse plantagebelanghebbenden dat ook maar in de verte deed denken aan de Engelse West India Interest.

Natuurlijk waren er wel rijk teruggekeerde planters die een rol in de Nederlandse politiek speelden (Oostindie 1989:310-3; Gülcher 1943:49). Van der Meiden (1987:78-81) spreekt zelfs van een 'pressiegroep van Surinaamse belangen in de Republiek'. Dit was echter niet meer dan een ad-hoc-groepje dat enige keren een rekest bij de Staten-Generaal heeft ingediend. Er is nooit sprake geweest van een constant aanwezig machtsblok dat op het hoogste niveau het politieke spel naar zijn hand probeerde te zetten ter verdediging of uitbreiding van de Westindische plantagebelangen.

Alle bovengenoemde elementen wijzen op een gebrek aan bescherming van de Nederlands-Westindische belangen, die mede een gevolg was van een andere economische oriëntatie dan in Engeland en Frankrijk. Dit beleid vond zijn oorsprong in de periode van groei en dominantie van Nederland binnen de Europese wereldeconomie. Vanuit de optiek van de Surinaamse plantage-economie lijken dus alleen externe factoren bepalend te zijn geweest voor haar relatieve gebrek aan expansie.

Toch is deze verklaring niet afdoende, want er is wel degelijk in Suriname geïnvesteerd en het aantal plantages nam tussen 1700 en 1800 toe van 100 tot 400. Er zijn dus zeker aanzetten geweest tot een groei waardoor Suriname zich onder de 'groten' had kunnen scharen. Dat het nooit zo ver is gekomen heeft daarom veel meer te maken met interne factoren in de Surinaamse plantage-economie.

Figuur 1. Aantallen plantages producerend voor de export 1713-1890¹¹

2. De Surinaamse plantage-economie in vogelvlucht

Rond 1700 telde Suriname ongeveer 100 plantages, 9 á 10.000 slaven en enkele honderden blanke inwoners. Er waren twee plaatsen van betekenis: de hoofdstad Paramaribo en Joden Savanne, een Portugees-joods dorp ongeveer 50 kilometer ten zuidoosten van Paramaribo.¹² Na een mislukt experiment met de verbouw van tabak, groeide suiker uit tot het enige exportprodukt van belang. De kolonisatie verliep voorspoedig en in 1713

¹¹ Aantallen plantages producerend voor de export 1713-1890

jaar	suiker	koffie	katoen	totaal
1713	171	-	-	171
1745	154	ca. 140	-	ca. 294
ca. 1770	111	295	-	406
ca. 1795	102	248	39	389
ca. 1812	100	235	48	383
ca. 1825	95	178	73	346
1836	105	137	52	294
1849	88	76	32	196
1854	86	52	29	167
1862	86	30	15	131
1890	14	-	-	86*

* inclusief 72 cacaoplantages

Bron: Bijlsma 1921-22:325; kaart De Lavaux 1737 en 1770; ARA: RvP, nrs 293, 583, 598-600 en 605-607; *Surinaamsche Almanak* 1796, 1824 en 1891; Public Record Office: Treasury 75, 14 en Colonial Office 278, 15; ARA: Collectie-Van den Bosch, 161; ARA: MvK 1813-1849, 1135; *Koloniale Verslagen* 1849, 1854 en 1862.

¹² Genoemde gegevens zijn verzameld uit Bruijning en Voorhoeve 1977:464, 481; Goslinga 1985:295; Van der Meiden 1987:80.

waren er al 171 plantages in bedrijf, die gezamenlijk zo'n 6.500 ton suiker produceerden (Bijlsma 1921-22:325 en Bijlage I). In diezelfde periode werd in Suriname, als eerste Caraïbische kolonie, koffie geïntroduceerd. Dit gaf de plantage-economie een nieuwe sterke impuls. In de tweede helft van de achttiende eeuw overvleugelde koffie de suiker zelfs als belangrijkste produkt. De opkomst van grootschalig verbouwde katoen aan het eind van deze eeuw zorgde voor een nieuwe economische groeiperiode. Alhoewel nooit zo van betekenis geworden als suiker en koffie, was katoen tussen 1780 en 1840 toch een belangrijk exportprodukt (Figuur 1).

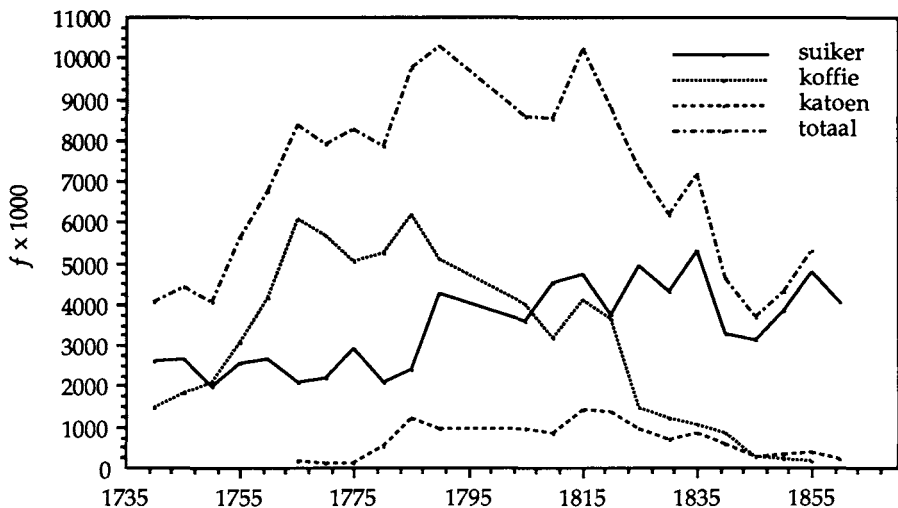
Ook de bevolkingstoename in Suriname illustreert de expansie van de plantage-economie in de achttiende eeuw. Rond 1775 was het aantal vrije inwoners gestegen tot ongeveer 2.600 personen (exclusief militairen, marrons en Indianen), het aantal slaven bedroeg ongeveer 60.000 en Paramaribo was uitgegroeid tot een stad van rond 5.000 inwoners (zie verder Hoofdstuk X).¹³

De wijze waarop de plantage-economie zich daarna ontwikkelde laat duidelijk zien hoe moeilijk het is te spreken van een lineair patroon van groei, verval of stagnatie. Zo blijkt dat rond de Emancipatie (1863) het inwonertal van Paramaribo was verviervoudigd en de vrije bevolking van Suriname zelfs verzesvoudigd. De slavenbevolking bleek daarentegen met twee-vijfde te zijn afgenomen tot ruim 36.000. Op koffieplantages bedroeg hun aantal zelfs nog maar een-tiende van dat in 1775, terwijl op suikerplantages de slavenbevolking echter met een-vijfde was toegenomen. Gemeten naar het aantal plantages lijkt de ontwikkeling van de plantage-economie een wat rechtlijniger patroon te vertonen: expansie in de achttiende eeuw, achteruitgang in de negentiende eeuw (Figuur 2). Uitgesplitst naar sector blijkt ook hier het beeld gecompliceerder. Zo had de suikersector aan het begin van de achttiende eeuw het maximum-aantal plantages bereikt, terwijl de koffiesector zich toen nog moest gaan ontwikkelen. Gedurende de rest van de eeuw nam daarop het aantal suikerplantages stelselmatig af, maar groeide de koffiesector met ongekende snelheid. Aan het einde van de achttiende eeuw bleef het aantal suikerplantages gelijk, terwijl nu de koffieplantages numeriek in verval waren. Tegelijkertijd begon de opmars van de katoenplantages, die een hoogtepunt bereikte in de jaren 1820, om daarna met eenzelfde snelheid weer aan de terugtocht te beginnen. Op dat ogenblik was de koffiesector al enige decennia onderhevig aan een niet te stuiten teruggang. Het aantal suikerplantages beleefde daarentegen een lichte opleving, om daarna weer gemiddeld iedere anderhalf jaar met één af te nemen (zie Bijlage 4A).

Het hoogste aantal voor de export producerende plantages, ruim 400, werd bereikt in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Dit getal geeft niet

¹³ In 1788 blijkt Paramaribo al uitgegroeid te zijn tot een stad met 1.119 huizen (Nassy 1791, II:14).

Figuur 2. Exportwaarde Surinaamse suiker, koffie en katoen 1740-1864

het totaal aantal aangelegde plantages aan. Gedurende de achttiende en negentiende eeuw werden namelijk voortdurend plantages verlaten en nieuwe aangelegd (zie Hoofdstuk II). Ook werden veel suikerplantages omgezet in houtgronden en is een groot aantal koffieplantages overgeschakeld op de verbouw van voedselgewassen (vooral bananen), katoen en suiker. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden bovendien veel ondernemingen omgebouwd tot cacaoplantages.

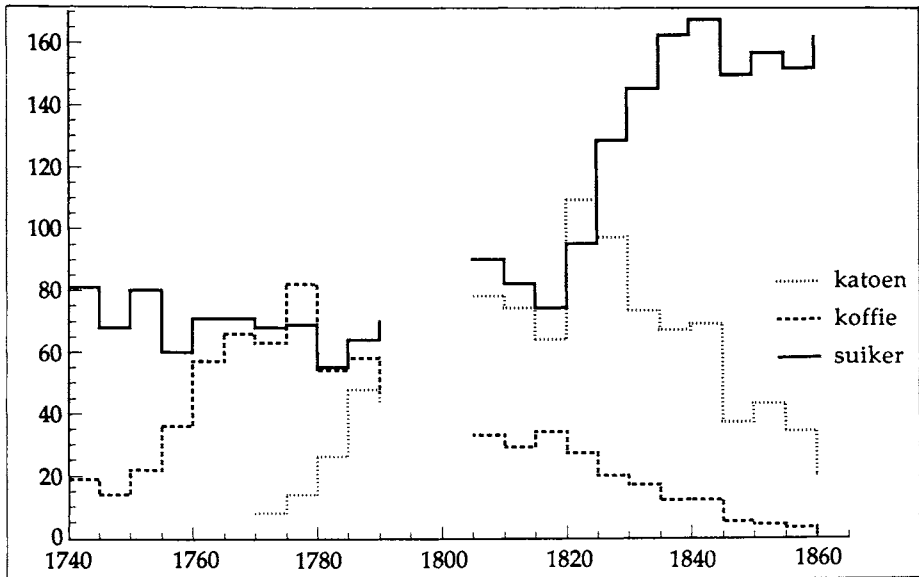
Het was geen uitzondering dat plantages in hun bestaan tot twee maal toe een ander hoofdprodukt verbouwden. Een voorbeeld daarvan is plantage Kroonenburg aan de Commewijne. Rond 1750 startte deze onderneming als koffieplantage, in 1829 werd zij geheel omgebouwd tot een suikerplantage, terwijl zestig jaar later cacao het hoofdprodukt blijkt te zijn.¹⁴ Ook veranderden plantages in de loop der tijd nogal eens van naam en omvang, wat het traceren bemoeilijkt. Het totale aantal gedurende de achttiende en negentiende eeuw aangelegde plantages, is daarom niet exact vast te stellen, maar komt zonder enige twijfel in de buurt van 700.¹⁵

De ontwikkeling van de Surinaamse plantage-economie blijkt nog veel minder rechtlijnig te zijn verlopen wanneer ook de plantage-omzet – zowel in produkten als in geld – in ogenschouw wordt genomen (Figuren 2 en 3 en Bijlagen 1 en 3). Ondanks het teruglopend aantal suikerplantages daalde de suikerproductie in de achttiende eeuw slechts in geringe mate en ging

¹⁴ GAA: NA,12706; ARA: PWI-Bank, 27; *Surinaamsche Almanak* 1891.

¹⁵ Lammens (1982:25) telde in 1818 al 710 (ook voormalige) plantages, namelijk 562 in bedrijf zijnde ondernemingen, waaronder vele houtgronden, kostgronden en steenspringerijen en 148 verlaten plantages.

Figuur 3. Surinaamse export van suiker, koffie en katoen 1740/1770-1864

deze in de negentiende eeuw zelfs onstuimig omhoog. Vergeleken met 1713 werd in 1862 met een gehalveerd aantal plantages gemiddeld twee-en-eenhalf keer zoveel suiker gemaakt. In de koffiesector was het omgekeerde het geval. Daar ging in de achttiende eeuw een explosieve toename van het aantal plantages gepaard met een een nog veel explosiever groeiende produktie: tussen 1745 en 1775 verdubbelde het aantal koffieplantages, terwijl de produktie vervijfvoudigde. In de volgende eeuw nam de produktie echter ook sneller af dan het aantal koffieplantages. De ontwikkeling van de katoenproduktie bleek daarentegen ongeveer gelijke tred te houden met het aantal plantages, afgezien van de jaren 1850, waarin de vermindering van het aantal plantages iets sneller ging dan van de produktie. De financiële omzet hing vanzelfsprekend meer samen met de ontwikkeling van de produktie dan met het aantal plantages. Toch verliepen de omzet- en produktietrends niet parallel. Door de grote afhankelijkheid en de ondoor-

Tabel 4. Gemiddelde omzet van Surinaamse plantages 1745-1862 (driejaarlijks gemiddelde)

soort plant.		ca. 1745	ca. 1795	ca. 1836	ca. 1862
suiker	kg	47.583	74.940	158.058	196.640
	f	18.331	42.966	52.686	53.748
koffie	kg	10.081	23.654	9.846	4.730
	f	10.955	25.232	8.763	3.122
katoen	kg	-	13.052	12.346	15.070
	f	-	28.801	16.297	15.371

Bronnen: zie Bijlagen 1, 2 en 4A.

grondelijkheid van de Nederlandse markt vertoonde de omzet in geld een tamelijk autonoom en grillig patroon. De omzetontwikkeling van de gemiddelde plantage is te zien in Tabel 4.

De verklaringen voor de uiteenlopende ontwikkelingen in de Surinaamse plantage-economie zullen in de volgende hoofdstukken aan bod komen. Wel is nu al duidelijk dat de suikersector, ondanks een dalend aantal plantages, de meeste continuïteit vertoonde. Bij koffie en katoen was het afnemend aantal plantages daarentegen tekenend voor het functioneren van de sector als geheel. In deze studie zal dan ook blijken dat de koffiesector in het bijzonder werd gekenmerkt door roofofbouw.

Tot slot rijst de vraag in hoeverre Suriname gedurende de periode 1750-1863 een voordelige bezitting is geweest voor haar 'eigenaars'. Het antwoord kan kort zijn: meestal moest er op worden toegelegd. Het onderhoud van een ambtelijk en vooral ook militair apparaat, evenals de marronoorlogen in de achttiende eeuw, kostten handen vol geld. Tussen 1770 en 1789, toen de exportwaarde van Surinaamse plantageprodukten een hoogtepunt bereikte (zie Figuur 2), verloor de WIC als mede-eigenaar van Suriname gemiddeld bijna *f* 60.000 per jaar op deze bezitting (Goslinga 1985:575-8). Toen de Nederlandse – en korte tijd de Engelse – staat de kolonie in eigendom kreeg was het meestal niet veel anders (zie Bijlage 5).

De Nederlandse economie moet echter zeker garen hebben gesponnen bij dit tropisch aanhangsel. Ook al gingen aan het eind van de achttiende eeuw vele Nederlanders de boot in met een belegging in Surinaamse plantages (zie Hoofdstuk VII), toch weegt dit niet op tegen de bijdrage die Suriname aan de Nederlandse economie heeft geleverd. Tussen 1750 en 1863 leverde deze plantage-economie voor een waarde van minstens 600 miljoen gulden aan exportprodukten voor de Nederlandse markt (zie Bijlage 3). Daarnaast zorgde de Surinaamse plantage-economie voor economische spin-off in Nederland. De tientallen schepen die ieder jaar heen en weer voeren hebben de Nederlandse werven flink wat werk opgeleverd. En zeker in kringen van assuradeurs, slavenhandelaren, reders, suiker- raffinadeurs, koffiebranders en leveranciers van plantagebenodigdheden moeten aantrekkelijke omzetten zijn gemaakt. Naar de omvang daarvan valt echter alleen te gissen.

3. *Politieke structuur en verandering*

Van 1682 tot het einde van de achttiende eeuw was Suriname het gezamenlijk bezit van de WIC, de stad Amsterdam en de familie Van Aerssen van Sommelsdijck.¹⁶ Een aantal vertegenwoordigers van de eigenaars vormde

¹⁶ In 1770 verkocht de familie Van Aerssen van Sommelsdijck haar aandeel in Suriname aan de twee overige eigenaars voor *f* 700.000. In 1791 liep het octrooi van de WIC af en werd niet meer verlengd vanwege de grote verliezen die zij leed. Het koloniaal beheer werd toen

samen de directie van de Geocroyeerde Sociëteit van Suriname. Deze was gevestigd in Amsterdam en stelde voor het directe bestuur van de overzeese bezitting een Gouverneur aan. Deze was verantwoording schuldig aan de Sociëteit, maar ook de Staten-Generaal moesten zijn aanstelling goedkeuren en legden hem een eed van trouw op. Hieruit blijkt opnieuw dat het oppergezag uiteindelijk toch in handen van de Nederlandse overheid lag. Niet voor niets was de Sociëteit 'geocroyeerd'.

In Suriname was de Gouverneur de hoogste gezagsdrager. De eveneens door de Sociëteit benoemde commandant van de Sociëteitstroepenmacht kon hem, indien nodig, vervangen. Daarnaast werd de Gouverneur in het bestuur bijgestaan door twee raden: het Hof van Politie en Criminele Justitie, ook wel de Politieke Raad genoemd en het Hof van Civiele Justitie. De eerste was zowel een wetgevend als rechterlijk lichaam, voorgezeten door de Gouverneur. In theorie mocht het de Gouverneur alleen adviseren, in de praktijk probeerde de Raad hem voortdurend beslissingen op te leggen. De tweede raad hield zich bezig met civielrechtelijke procedures en het toezicht op de 'Gemeene Weide', de openbare weidegrond van de kolonie. De enige jurist in dit geheel was de Fiscaal, die in beide raden zitting had en zo een machtig man was. De overige leden van de raden werden gekozen door en uit de voornaamste Nederlanders in de kolonie (vrijwel altijd planters) en waren in principe benoemd voor het leven.¹⁷

De samenwerking tussen Gouverneur en raden liet veel te wensen over; men was het vaker oneens dan eens. De titel van een recent onderzoek over deze problematiek spreekt voor zich: *Betwist bestuur* (Van der Meiden 1987). Een andere historicus, Goslinga (1985:274), verklaart de oorzaak van dit chronisch antagonisme. De Surinaamse planters verweten de directeurs van de Sociëteit in het verre Nederland alleen uit te zijn op het maken van zoveel mogelijk winst, ongeacht de lokale belangen. Voor hen was de Gouverneur de verpersoonlijking van dit streven en waren zij zelf degenen die het meest oog hadden voor de belangen van Suriname. Iedere aangekondigde maatregel werd dan ook in dit licht gezien.

Hoe hypocriet deze houding ook mag lijken, toch was zij wel enigszins begrijpelijk. De meeste Gouverneurs kwamen rechtstreeks uit Nederland,

overgenomen door de Raad van Koloniën, ingesteld door de Staten-Generaal. Deze Raad en de Geocroyeerde Sociëteit van Suriname werden in 1795 al weer opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam het Committee tot de Zaken van de Koloniën en Bezittingen op de kust van Guinea en in Amerika, in 1801 opgevolgd door de Raad voor het Bestuur van de West-Indische Bezittingen en Koloniën in Amerika en op de kust van Guinea. Deze veranderingen waren het gevolg van de politieke ontwikkelingen in Nederland, toen de Bataafse Republiek geheten. Tussen 1802 en 1815 was Suriname een kolonie van Engeland.

¹⁷ De leden van de raden die niet door de Sociëteit waren benoemd, werden met bijna algemeen stemrecht gekozen door de blanke inwoners van de kolonie. Voor iedere plaats in de raad werd een dubbeltal gekozen waaruit de Gouverneur een keus maakte. De niet door de Sociëteit benoemde raadsleden leden waren onbezoldigd. Van beide raden was de Gouverneur voorzitter. De Fiscaal had geen stemrecht.

zonder enige directe kennis van zaken, maar wel met absolute macht over het bestuur. Bovendien was het verloop onder hen tamelijk groot, onder meer als gevolg van conflicten die op het scherp van de snede werden uitgevochten. Voor de continuïteit in het bestuur was dit zeker niet bevorderlijk. In totaal hebben tussen 1682 en 1795 zesentwintig mannen het Gouverneurschap (soms ad interim) waargenomen. Twaalf van hen zijn gedurende hun ambtsuitoefening gestorven, drie zijn ontslagen en één is door opstandige soldaten vermoord. Het langst in functie waren J.J. Mauricius (1742-1751), W. Crommelin (1753-1754 en 1756-1770) en J. Nepveu (1756 en 1768-1779). De overige drieëntwintig zijn gemiddeld niet langer dan ruim drie jaar in functie geweest (Wolbers 1861:823-9). Slechts een enkeling is als Gouverneur oud geworden.

Met uitzondering van een enkele Gouverneur die in Suriname carrière had gemaakt, bijvoorbeeld Nepveu, vormde de planterselite daarom de enige constante in het bestuur en daarmee heeft zij voortdurend haar macht onderbouwd. In de loop van de achttiende eeuw behoorde een groot deel van deze elite tot de tweede, of zelfs derde generatie 'Surinamers' en beschouwde zij zich als het belangrijkste 'steunpunt van de koloniale samenleving' (Goslinga 1985:283). Zij beschouwde het daarom als niet meer dan billijk een beslissende stem in het beleid te hebben.

Deze planterselite – die overigens ook vaak innerlijk verdeeld was – is er bijzonder goed in geslaagd voor haar belangen op te komen. Nadat een deel van hen in 1751 het ontslag van Gouverneur Mauricius had weten te bewerkstelligen, kwamen in de daaropvolgende halve eeuw nog slechts twee van de tien (interim-)Gouverneurs uit Nederland. De rest was Surinaams ingezetene, met meestal grote belangen in het plantagebedrijf. Een sprekend voorbeeld daarvan was Gouverneur Nepveu, die na zijn overlijden in 1779 een boedel achterliet, waaronder zes plantages, die getaxeerd werd op bijna anderhalf miljoen gulden.¹⁸

Rond 1770 bestond de blanke elite uit ongeveer 70 planters, die samen 40% van alle plantages in bezit hadden.¹⁹ Dit was de groep – uitgezonderd joden – waaruit de leden van de hoogste bestuurlijke organen en sommige Gouverneurs afkomstig waren. Met recht kan daarom de bestuursvorm van het achttiende-eeuwse Suriname worden gedefinieerd als een plantocratie.²⁰

Tijdens het Engels protectoraat (1799-1802) werd alles bij het oude gelaten en bleef zelfs de Surinaamse Gouverneur, J.F. de Friderici, in functie. In de

¹⁸ EHB: KA-120, 21.

¹⁹ Telling kaart De Lavaux, 1770.

²⁰ Dat iedereen in de Surinaamse samenleving zich bewust was van de positie van deze plantocraten, blijkt onder andere uit het feit dat de slaven van plantage Rust en Werk, ooit eigendom van Gouverneur Crommelin, de onderneming onder elkaar 'Granmangron' (Gouverneursgrond) noemden en om dezelfde reden kregen de plantages Adrichem en Zorgvliet beide de naam 'Fiskarie' (Fiscaal) (*Surinaamsche Almanak* 1834).

Gouverneur J. Nepveu (Foto-archief KITLV nr.20.173a)

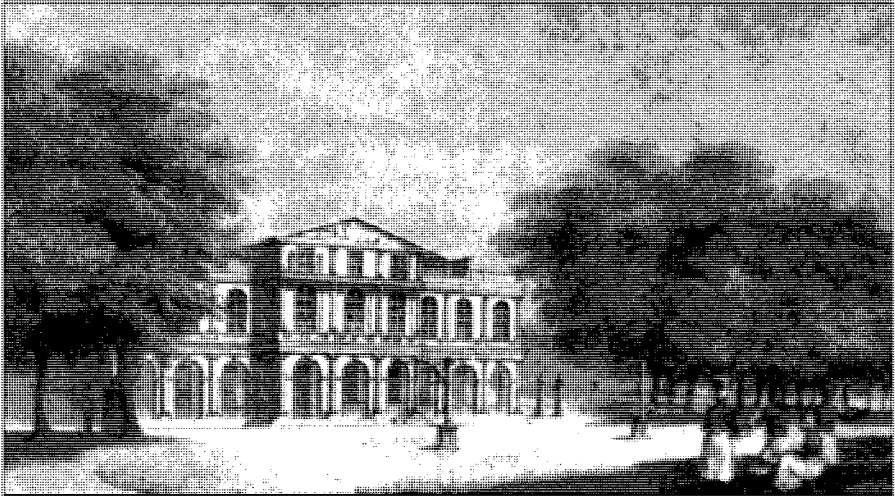
jaren dat Suriname daadwerkelijk een Engelse kolonie was (1804-1816) veranderde dit. Nu werden Engelse Gouverneurs aangesteld – in totaal zijn er vijf geweest, dus continuïteit bleef ver te zoeken – de troepenmacht werd volledig Engels en er werden enkele Engelse ambtenaren benoemd. Voor het overige bleef de politieke structuur intact, inclusief het chronisch geruzie tussen raden en Gouverneur (Einaar 1934:32-3).

De meeste oppositie ontstond naar aanleiding van de aanstelling van John Bent tot administrateur-zaakwaarnemer/beheerder van alle plantages die in bezit waren van in Nederland wonende eigenaars. Deze benoeming was een gevolg van het feit dat Nederland op dat moment vijandelijk, in casu Frans, grondgebied was. De aanstelling van Bent gebeurde op gezag van de Engelse overheid, die in Londen de Surinam Absentee Sequestered Property Commission had ingesteld, waaronder Bent ressorteerde. De Surinaamse zaakwaarnemers voor de in het buitenland wonende plantage-eigenaars beschouwden Bents aanstelling als een grove inmenging in hun zaken en lieten geen middel onbeproefd om hem zijn werk onmogelijk te maken. Zo beschuldigden zij hem onder meer van oplichterij en het aanzetten van slaven tot opstandigheid en weglopen. De Britse regering liet zich echter niet beïnvloeden door deze aantijgingen.²¹ Toch werd, mede onder invloed van de beëindigde oorlogen in Europa, Bents functie in 1814 opgeheven, zodat de Surinaamse plantocratie uiteindelijk toch weer aan het langste eind trok.

Intussen was de planterselite in Suriname volkomen van karakter veranderd. Als gevolg van repatriëring, vererving en bovenal verschuldiging waren in het laatste kwart van de achttiende eeuw de meeste plantages in handen gekomen van buitenlandse, meest in Nederland wonende, eigenaars. In 1796 bleek twee-derde van de eigenaars niet meer in de kolonie te wonen, waarmee het absentisme een dominant verschijnsel was geworden.²² De uitlandige eigenaars lieten hun Surinaamse bezittingen beheren door zogenaamde administrateurs. De opkomst van deze groep betekende een structurele wijziging in de relaties tussen de plantage-economie en Nederland. Zoals zal blijken in Hoofdstuk IX vielen de belangen van deze administrateurs lang niet altijd samen met die van de eigenaars. Bovendien bekleedden de administrateurs de belangrijkste politieke ambten in de kolonie, uitgezonderd die van Gouverneur. In feite waren zij nog mach-

²¹ 'We conceive that the alarm of the individuals so circumstanced will be entirely calmed, when they are apprized of the just & benevolent disposition of Government towards them. With respect to the assertions of insurrections & desertions having been caused among the negroes by Mr. Bents' intervention in the administration of estates, we possess no evidence whatever of the fact; but it appears in two cases highly honorable to Mr. Bent, reported by him to the Govr & of which copies have been transmitted to us, that several negroes who had been driven to desertion by a course of excessive & disgraceful cruelty had returned to their owners, in consequence of Mr. Bents humane & judicious exercise of the power with which he is entrusted by removing the offending agents.' (Public Record Office: Treasury 75, 2.)

²² Telling plantagelijst *Surinaamsche Almanak* 1797:3-57.

Het Gouvernementshuis te Paramaribo
(Surinaamsche Almanak 1839 t.o. titelpagina)

tiger dan de vroegere planterselite, want in 1796 beheerden slechts 15 administrateurs – die overigens zelf ook plantages bezaten – 40% van alle plantages.²³

In de jaren 1820 besloot de Nederlandse overheid het bestuur van Suriname te herstructureren.²⁴ De grote invloed van de plantocratie diende te worden teruggedrongen en er moest een scheiding komen tussen de rechterlijke en uitvoerende macht. Na enkele interimconstructies kwam er in 1832 een nieuwe regeling, die tot 1865 van kracht is gebleven. De rechtspraak kwam in handen van het Hof van Civiele en Criminele Justitie, waarvan de president en vier leden juristen dienden te zijn en slechts twee leden niet-gegradueerde ingezetenen. De vroegere Politieke Raad werd vervangen door de Koloniale Raad, die bestond uit de Gouverneur-Generaal, een procureur-generaal en een administrateur van financiën (voorheen verenigd in de functie van de Fiscaal) en – toch weer – zes leden gekozen uit de aanzienlijkste inwoners van de kolonie. Opnieuw vormden zij in theorie niet meer dan een adviserend college voor de Gouverneur-Generaal, maar in de praktijk mag hun invloed op het beleid niet worden onderschat. Tegelijk behoorden deze zes raadsleden tot de uitvoerende macht, want zij werden ook aangesteld als heemraden, belast met het bestuur over de (plantage)districten buiten Paramaribo. In geval van ordeverstoring en onlusten in die districten kon de Gouverneur-Generaal twee Raadsleden aanstellen als gedelegeerde rechters met strafbevoegdheid. Het lukte dus niet de plantocratie buitenspel te zetten. De beoogde scheiding van machten werd tenietgedaan doordat deze in de zes gekozen leden der Koloniale Raad toch weer werden verenigd.²⁵ De politieke macht van de planters/administrateurs vormde daarom nog steeds een factor van betekenis, zij het dat deze meer was ingedamd dan voorheen. Zo werden uit hun kring nooit meer Gouverneurs benoemd (behalve ad interim); die kwamen weer allemaal uit Nederland. Evenmin is het deze groep ooit nog gelukt hen onwelgevallige Gouverneurs te laten ontslaan of geheel naar hun hand te zetten. Dat het nog wel werd geprobeerd merkte bijvoorbeeld Gouverneur B.J. Elias na zijn benoeming in 1842:

'Reeds spoedig na zijne aankomst zag hij zig verplicht, om sommige ambtenaren en autoriteiten, die hem trotseren wilden, tot hun waar standpunt terug te

²³ Telling plantagelijst *Surinaamsche Almanak* 1797:3-57.

²⁴ In feite was Suriname na 1815 een kroonkolonie van de Nederlandse Koning geworden. Deze had het oppergezag. Er werd een speciale Minister van Koloniën aan gesteld, die (tot 1848) alleen aan de Koning verantwoording schuldig was voor het koloniaal beleid.

²⁵ Zeer begrijpelijk constateerde Wolbers dan ook, 'dat hetzelfde veel aanleiding tot misbruiken gaf; want aan de eene zijde, bepaalden de *wetgevers* (in betrekkelijken zin toch kon men den Kolonialen raad als zoodanig beschouwen) zelve, hetgeen zij aan den anderen kant, als *uitvoerders* (Heemraden) moesten uittrigten of doen bewerkstelligen; zij konden dus ook alle bepalingen *uitleggen, beperken of uitbreiden* naar mate hun gezag of belang zulks vorderde.' (Wolbers 1861:675.) Informatie over de bestuursregelingen is afkomstig uit Wolbers (1861:671-5), Jonkers (1953:128-31), Buijning en Voorhoeve (1977:62-3) en Kunst (1981:245-61).

brengen, ja zelfs eenige individuen van de in Suriname bestaande magten van zich te verwijderen, aangezien hij weldra de slinksche wegen en middelen begreep, welke zij aanwendden, om hierdoor eene zekeren invloed op hem te verkrijgen, en, ware het mogelijk, zoo doende *door hem* te heerschen, zoo als wel vroeger in de kolonie had plaats gevonden' (Wolbers 1861:689).

De negentiende-eeuwse Gouverneurs wisten zich dan ook beter geruggesteund dan hun achttiende-eeuwse voorgangers, aangezien zij niet meer te maken hadden met de dubbele loyaliteit aan soms verdeelde bestuurslichamen als de Geoctroyeerde Sociëteit en de Staten-Generaal, maar tot 1848 alleen verantwoording schuldig waren aan de Koning en zijn Minister van Koloniën. In de continuïteit van de Gouverneurschappen was overigens niet veel verbetering gekomen. Tussen 1816 en 1863 zijn in totaal dertien Gouverneurs ieder gemiddeld 3,7 jaar in functie geweest. Daarmee bleef de Koloniale Raad met zijn plantersleden de meest constante factor in het koloniaal bestuur.

In dit hoofdstuk werd in vogelvlucht de internationale politieke en economische context behandeld waarin de Surinaamse plantage-economie zich heeft ontwikkeld. Nu al kunnen enkele elementen worden aangewezen die duiden op de samenhang van roofbouw en overleven. De vestiging van Caraïbische plantage-economieën was een gevolg van de strijd om de macht binnen de Europese wereldeconomie. Al deze plantagekoloniën werden slechts geacht grondstoffen ter stimulering van de Europese nijverheid en handel te produceren. Dit duidt op roofbouw, want kapitaal-accumulatie en economische spin-off, ofwel reproductie, mochten alleen in Europa plaatsvinden.

In het geval van Suriname bleek dit overduidelijk uit de bepalingen van het octrooi dat was verleend aan de Sociëteit, de feitelijke eigenaar van het land. Alle voordelen die de Surinaamse plantage-economie genereerde waren wettelijk voorbehouden aan Nederland. Aan de reproductie van die plantage-economie werd nauwelijks aandacht geschonken. Dit lijkt voor Suriname in nog grotere mate te hebben gegolden dan voor de Engelse en Franse plantage-economieën in het Caraïbisch gebied. Daar bestond een tamelijk nauwe relatie tussen de planterselite en de machthebbers in het moederland, waardoor de Caraïbische belangen konden worden verwoord en de plantage-economieën politieke en economische bescherming genoten. Hun voortbestaan was hierdoor lange tijd verzekerd, wat bevorderlijk was voor hun groei.

In de relatie tussen Nederland en Suriname was daarvan geen sprake. De Nederlandse markt stond wijd open voor Surinames concurrenten, de Surinaamse planters vormden een internationaal allegaartje en een Surinaamse pressiegroep vergelijkbaar met de Britse West India Interest is er nooit gevormd. De voortdurende tegenstelling tussen Surinaamse planters en de machthebbers in Nederland – gepersonifieerd in de Gouverneur – vormde

waarschijnlijk de belangrijkste constante in de relatie. In feite werd de tegenstelling gekenmerkt door een botsing tussen de krachten van overleven en van roofbouw. De Surinaamse planters wilden hun belangen optimaal beveiligd zien (overleven) en beschuldigden de Nederlandse machthebbers er van alleen oog te hebben voor het eigen, directe voordeel (roofbouw).

In ieder geval is de weinig stimulerende relatie tussen Nederland en Suriname er mede oorzaak van geweest dat de Surinaamse plantage-economie voor Nederland relatief onbelangrijk is gebleven. Dat neemt niet weg dat er wel degelijk sprake is geweest van expansie, maar evenzeer van achteruitgang. Een rechtlijnig proces van bloei en verval was het in ieder geval niet. Daarvoor bleken de ontwikkelingen in de onderscheiden sectoren en periodes te veel uiteen te lopen.

HOOFDSTUK II

Plantages in beweging

Gedurende de achttiende en negentiende eeuw hebben zich grote verschuivingen voorgedaan binnen en tussen de (sub)tropische gebieden waar werd geproduceerd voor de wereldmarkt. Zo was het Caraïbisch gebied rond 1775 nog de absolute exportleider wat betreft suiker en koffie. Driekwart eeuw later was deze situatie totaal veranderd (Tabel 5).

Tabel 5. Aandeel Caraïbische export van suiker, koffie en katoen in de wereldmarkt 1775 en 1850

gebied	suiker		koffie		katoen	
	ca. 1775	ca. 1850	ca. 1775	ca. 1850	ca. 1795	ca. 1850
Caraïbisch gebied	89%	5%	100%*	17%	3%	–
Brazilië	9	7	–	47	5	–
Overige	2	58	–	36	92	98
totaal (x 1.000 ton)	225	1.530**	55	300	270	700

* dit cijfer is wellicht iets geflatteerd, maar de hoeveelheden koffie die op dat moment onder andere uit Mocha, Yemen en Java werden geëxporteerd zijn te verwaarlozen.

** inclusief 260.000 ton bietsuiker.

Bronnen: Deerr 1949, I:112-241; *Coffee* 1903:52; Ukers 1922:277-83; Lecomte 1900:269; Oppel 1902:607; Rostow 1978:137.

In deze periode kwamen er belangrijke nieuwe suikerproducenten, vooral in Azië, op en begon in Europa de productie van bietsuiker aan belang te winnen. Het zwaartepunt van de koffieproductie was verschoven naar Brazilië en Java en in de productie van relatief nieuwe 'cash crops' als thee en katoen speelde het Caraïbisch gebied niet of nauwelijks een rol.

Ook binnen het Caraïbisch gebied hadden zich belangrijke verschuivingen voorgedaan. Zoals Tabel 3 laat zien produceerden in 1845 Saint Domingue en Jamaica 53% van de Caraïbische suiker. In 1850 was Saint Domingue als suikerproducent verdwenen en had Cuba, met 45% van de totale productie, alle andere koloniën overvleugeld; Jamaica's aandeel was ineengeschrompeld tot slechts 6%. Hetzelfde beeld doet zich voor bij de koffieproductie: in 1755 verbouwden Cuba en Puerto Rico helemaal geen

koffie en driekwart eeuw later namen ze de helft van de Caraïbische koffie-export voor hun rekening.

De conclusie dat mobiliteit een van de meest kenmerkende elementen is in de geschiedenis van grootschalige tropische landbouw ligt voor de hand. De verklaring hiervoor is echter niet zo eenvoudig. Nieboer (1900) en Thompson (1960) wijzen op de begrenzing (en uitputting) van de beschikbare hoeveelheid natuurlijke hulpbronnen. Beckford (1983) legt meer het accent op veranderingen in de produktierelaties en vormen van arbeidsmobilisatie. Wolf (1982) en Mintz (1985) benadrukken de voortschrijdende integratie van de wereldeconomie in combinatie met een explosieve stijging van de consumptie in Europa. Watts (1987:539) tenslotte, wordt gefascineerd door 'the lack of synchronisation of economic and environmental trends in the West Indies'. Het is duidelijk dat de definitieve verklaring nog niet is gegeven, maar dat zowel veranderingen binnen het Caraïbisch gebied als in de wereldeconomie van belang zijn geweest.

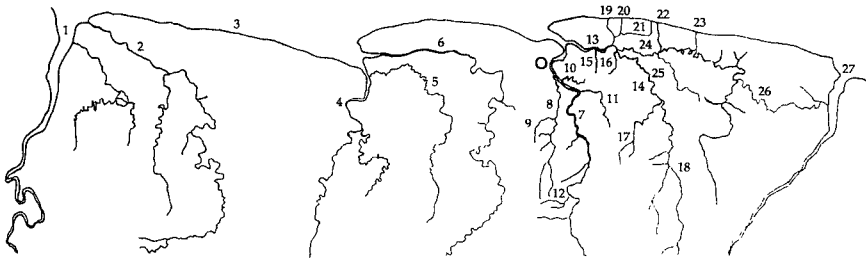
De Surinaamse plantagekolonie heeft in de regio een tamelijk bescheiden rol gespeeld (zie Tabellen 1 en 3). Toch hebben ook daar de ontwikkelingen niet stil gestaan gedurende de achttiende en negentiende eeuw. Er zijn in deze periode drie belangrijke verschuivingen waar te nemen. De eerste is een regionale verschuiving van het plantagegebied in noordelijke en westelijke richting. De tweede is een lokale verplaatsing van het produktie-areal op de plantages zelf, meestal in achterwaartse richting. Tenslotte is er de verandering van het plantagebezit van eenhoofdig, eigendom van een ter plekke wonende eigenaar, naar absentisme en versnippering.

1. *Regionale verschuivingen*

De oudste plantages in Suriname werden gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw aangelegd langs de bovenlopen van de rivieren in het noordoosten van het land.¹ Hierdoor probeerden de planters zich te beschermen tegen de invallen van piraten en vijandige mogendheden, aangezien deze nooit zo ver de rivieren opvoeren. Bovendien waren de wat verder van de kust gelegen gronden (de 'bovenlanden') niet zo drassig en daardoor gemakkelijker in cultuur te brengen. Tegen het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw begon zich echter een verschuiving in noordelijke richting af te tekenen. Verschillende factoren lagen hieraan ten grondslag. Een daarvan was dat de planters dan wel steeds beducht waren geweest voor vijandelijke aanvallen vanaf de kust, maar in

¹ Hieronder worden die gedeelten van rivieren verstaan die zich in de hoger gesitueerde en meer binnenlands gelegen gedeelten van Suriname bevinden. De benedenloop van een rivier is dus het gedeelte dat door de laaggelegen kustvlakte stroomt.

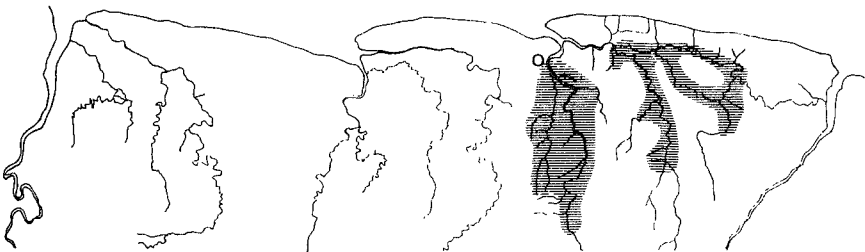
Figuur 4. Verschuiving van het plantagegebied in Suriname 1735-1860

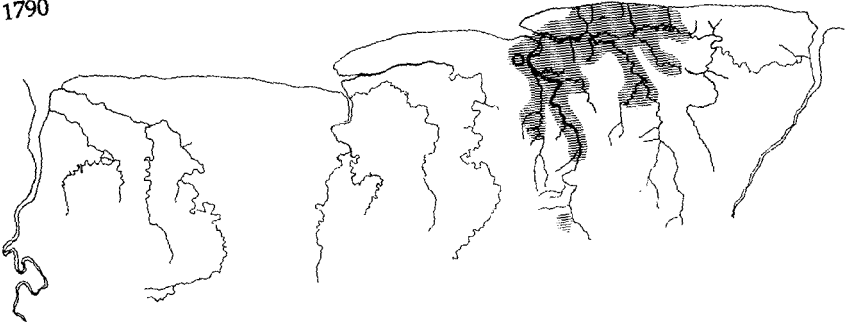
Verklaring van de rivieren enz.

1	Corantijnrivier	15	Hoer Helenakreek
2	Nickerierivier	16	Commewanekreek
3	Kust van Coronie	17	Casewinacreek
4	Coppenamerivier	18	Tempatiekreek
5	Coesewijnerivier	19	Warappakreek/kanaal
6	Saramaccarivier	20	Matapikreek/kanaal
7	Surinamerivier	21	Tapoeripakreek/kanaal
8	Pararivier	22	Motkreek
9	Coropinakreek	23	Vredenburg- of Oranjekreek
10	Pauluskreek	24	Cotticarivier
11	Surnaaskreek	25	Pericarivier
12	Maréchalakreek	26	Coermotiborivier
13	Beneden-Commewijne	27	Marowijnerivier
14	Boven-Commewijne	○	Paramaribo

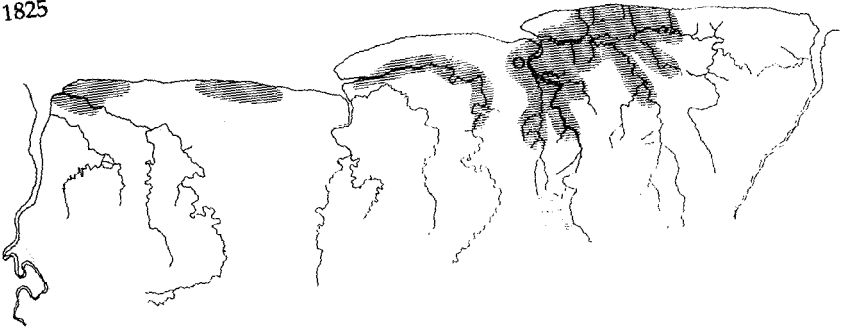
ca. 1735

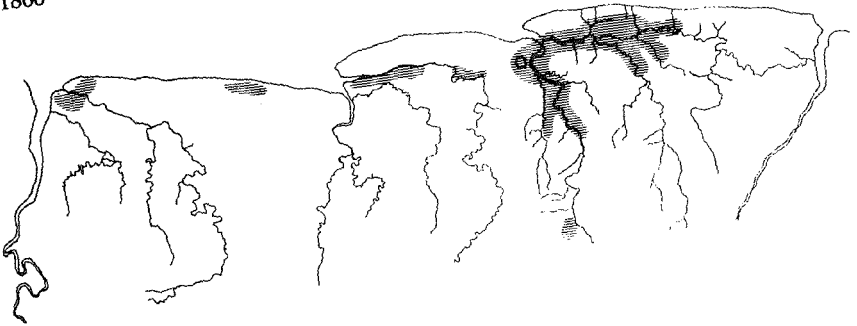
ca. 1790

ca. 1825

ca. 1860

het geheel geen rekening hadden gehouden met eventuele agressie uit het binnenland. In 1678-1679 werden zij wat dat betreft hardhandig met de neus op de feiten gedrukt door de Indianenleider Priary, die de kolonisten de oorlog verklaarde en vele plantages verwoestte. Sinds die tijd is tevens het leger weggelopen slaven, marrons, gegroeid. Deze marrons vestigden zich in de bossen en bestookten van daaruit de plantages. Hoe verder de plantages landinwaarts waren gelegen, des te groter de kans op een overval.

Maar niet alleen de weglopers zorgden voor de verschuiving naar de benedenlanden. Gouverneur (en planter) Nepveu wees er op dat veel plantages werden verlaten en de produktie naar de benedenlanden verplaatst vanwege de snel afnemende produktiviteit van de bovenlanden. Op die relatief hoog gelegen zandgronden kon slechts korte tijd achtereen met winst suikerriet worden geplant. Daarna moest zo'n stuk lange tijd braak liggen en dan nog werden de opbrengsten 'al gaande weg schraalende' (Nepveu 1922-23:342). De produktiecijfers uit die tijd geven Nepveu gelijk. In 1745 bedroeg de opbrengst van in later tijd verlaten plantages in de bovenlanden gemiddeld 86 oxhoofden suiker. De overige plantages produceerden op dat moment ieder daarentegen gemiddeld 156 oxhoofden suiker; een opbrengst die 81% hoger was.²

Het verschuivingsproces richting benedenlanden verliep overigens in fasen. Tot omstreeks 1740 werden eerst alle nog niet gecultiveerde gronden in gebruik genomen in het oude gebied: de stroomgebieden van de Para, Suriname (tot aan Paramaribo en Meerzorg), Boven-Commewijne, Cottica en Perica (Figuur 4A). Daarna brak een volgende fase aan, die eind achttiende eeuw geheel voltooid was. Gedurende deze periode werden bijna 200 nieuwe (hoofdzakelijk koffie-)plantages aangelegd langs de oevers van de Beneden-Commewijne, Beneden-Suriname (vanaf Paramaribo en Meerzorg), Hoer-Helenakreek (nu Orleanakreek), Motkreek, Vredenburgerkreek (nu Oranjekreek) en de gegraven kanalen van de Warappa-, Matapica- en Tapoeripakreek (Figuur 4B). In het grootste deel van dit nieuwe gebied was men aan het eind van de jaren 1750 met de produktie begonnen. Het verder in cultuur brengen van deze zeer bewerkelijke, want moerassige, benedenlanden werd mogelijk gemaakt door een grote kapitaalstroom uit Nederland. Uiteindelijk zou dit een steen om de nek van veel planters worden (zie Hoofdstuk VII), maar nu zorgde het voor expansie van de plantage-economie.

Dat het in deze periode niet alleen ging om een uitbreiding, maar ook om een verschuiving van het plantagegebied, blijkt uit het feit dat tussen 1745 en 1796 54 suikerplantages – grotendeels in de bovenlanden – de produktie staakten. Bovendien waren er voor 1745 ook al 24 suikerplantages

² ARA: RvP, 606.

verdwenen.³ Deze plantages werden overigens niet allemaal daadwerkelijk verlaten, voor een deel ging men er zich toeleggen op de houtkap.

In 1770 constateerde Gouverneur Nepveu dat de verschuiving naar de benedenlanden een bedreiging inhield voor de suikerproductie. De geringe omvang van de uitgegeven percelen in dat gebied maakten namelijk de installatie van een kostbare watermolen onmogelijk, zodat er hoofdzakelijk koffieplantages waren aangelegd. Suikerplantages die nu moesten worden verlaten konden niet elders opnieuw worden opgezet, omdat, volgens Nepveu, alle beschikbare grond inmiddels bezet was.⁴ Dit laatste was niet helemaal waar, want pas in de jaren 1790 werden de vlak aan zee gelegen gronden tussen de Warappa- en Vredenburgerkreek voor de opkomende katoenplantages in cultuur gebracht. Voor suiker waren deze gronden echter niet geschikt, zodat rond 1770 de suikerplantages in het bestaande plantagegebied inderdaad muurvast zaten, waardoor van uitbreiding (of verplaatsing) geen sprake kon zijn. Nepveu en zijn neef Louis stelden daarom aan de directie van de Sociëteit van Suriname voor om een nog geheel onontgonnen gebied speciaal voor de suikercultuur in ontwikkeling te laten brengen. Zij dachten daarbij aan het stroomgebied van Coppename en Saramacca, gelegen tussen het Surinaamse plantagegebied en de – eveneens Nederlandse – plantagekoloniën Berbice en Essequibo. Deze ontginning zou tevens de communicatie tussen de drie koloniën verbeteren.⁵

Het doorbreken van het isolement van de verschillende kolonies aan de 'Wilde Kust' door ook het tussenliggende gebied op te vullen, leek een goed idee, vooral omdat Berbice net een grote slavenopstand achter de rug had. Toch duurde het nog zo'n dertig jaar voor daadwerkelijk werd begonnen met het in cultuur brengen van het Saramaccagebied, terwijl dat er in het Coppenamegebied, om niet te achterhalen redenen, zelfs nooit van is gekomen. De voornaamste reden voor het lange dralen was kapitaalgebrek. Halverwege de jaren 1770 droogde de kapitaalstroom uit Nederland op (Hoofdstuk VII), terwijl op dat moment Nepveu de voorbereidingskosten – met name het graven van een kanaal naar Saramacca – schatte op 6 à 8 miljoen gulden.⁶

Eind achttiende eeuw pakte Gouverneur Friderici de draad weer op en ditmaal met succes. Er werd een verbindingskanaal gegraven tussen de Surinamerivier en de Saramacca, dat in 1801 gereed kwam. Vijf jaar eerder waren er al 28 concessies vergeven (*Surinaamse Almanak* 1796:3-57). Het zal geen toeval zijn geweest, dat precies in de jaren 1796-1799 door Friderici voor bijna 2,4 miljoen gulden aan zogenaamd kaartengeld werd uitgegeven,

³ ARA: RvP, 606; *Surinaamsche Almanak* 1796:3-57; Bijlsma 1921-22:325.

⁴ ARA: SvS, 506.

⁵ ARA: SvS, 506.

⁶ ARA: SvS, 506.

terwijl in de jaren daarna nog eens bijna één miljoen volgde, waardoor de Surinaamse gulden aan een enorme inflatie onderhevig raakte.⁷

De Friderici's ambities gingen echter verder dan het ontsluiten van alleen het Saramaccagebied. Hij had tevens zijn oog laten vallen op de kuststrook ten westen van de monding van de Saramaccarivier tot aan de Corantijn, het latere Coronie en Nickerie. Ook voor deze gebieden wist Friderici voldoende belangstelling bij planters te wekken om een begin met de ontsluiting te kunnen maken. Door de oorlog in Europa en de eerste Engelse bezetting (1799-1802) leek het er even op dat zijn initiatieven een vroegtijdige dood zouden sterven. Toen Suriname eenmaal daadwerkelijk een kolonie van Engeland was geworden (1804) kreeg de plantage-economie echter nieuwe impulsen en vooral ook kapitaal. In korte tijd werden in dit nieuwste gebied 68 plantages aangelegd (Figuur 4C).⁸

De hoop dat nieuwe regio's ook een opleving van de suikercultuur zouden betekenen, ging echter maar zeer gedeeltelijk in vervulling. Slechts vier nieuwe suikerplantages werden aangelegd: drie in Saramacca (Hamburg, Kent en Catharina Sophia) en een aan de monding van de Suriname (De Resolutie). Alle andere nieuwe ondernemingen produceerden – onder invloed van de gunstige prijzen – koffie of katoen. Pas in een veel later stadium zijn ook in Coronie en Nickerie een zestal plantages (Burnside, Waterloo, Nursery, Hazard, Paradise en Hamptoncourt) van katoen op suiker overgeschakeld.

Overigens ging tijdens deze derde fase (circa 1795-1825), waarin het plantagegebied zich in westelijke richting uitbreidde, het proces van verlaten in de oudere gebieden verder. Nu werden echter niet meer alleen de oude suikerplantages in de bovenlanden verlaten, maar ook koffieplantages begonnen te verdwijnen. Tussen 1770 en 1825 stopten 134 plantages definitief met de koffieproductie. Enkele daarvan gingen zich toeleggen op de verbouw van voedselgewassen of de houtkap, anderen werden omgezet in suikerondernemingen en een aantal schakelde over op katoen. Het

⁷ Om aan de geldbehoefte te kunnen voldoen liet Gouverneur De Friderici speelkaarten van een stempel voorzien, die als papiergeld in roulatie werden gebracht. Daar stond echter geen enkele dekking tegenover, zodat het om een puur inflatoire maatregel ging.

'Bijna bij elk te kort dat in de loop der tijden in de koloniale kassen ontstond, had men de toevlugt genomen tot het maken en uitgeven van kaartengeld. Een tijd lang was dit goed gegaan, daar dit kaartengeld, bij gebrek aan ander circuleerend medium, tegen de waarde van klinkende munt werd aangenomen. Er zijn zelfs voorbeelden van, dat het soms hooger dan contante klinkende specie gewaardeerd werd. In den Engelschen tijd echter onderging het eene belangrijke daling; bij de komst van P. Bonham tot het bewind, in 1811, was het kaartengeld zoo laag in waarde gedaald, dat f 48 kaartengeld gelijk stond met een pond sterling of f 12 dus als 4 tot 1.' (Wolbers 1861:625.)

Op dat moment was er ruim 6,5 miljoen gulden aan kaartengeld in omloop (Public Record Office: Colonial Office 278, 13).

⁸ ARA: Collectie-Van Heeckeren; 68 en 69; *Surinaamsche Almanak* 1824:45-85.

Tabel 6. Aandeel van de plantagegebieden in het totaal aantal Surinaamse exportplantages 1730-1860

periode	oude gebied	nieuwe gebied	nieuwste gebied
ca. 1730	100%	–	–
ca. 1795	60%	40%	–
ca. 1825	43%	43%	14%
ca. 1860	39%	39%	22%

Bronnen: Kaart De Lavaux 1737; *Surinaamse Almanak* 1798 en 1824; *Koloniaal Verslag* 1860.

verlies voor de sector als geheel werd bij lange na niet gecompenseerd door de 27 nieuwe koffieplantages die in Saramacca en Nickerie in cultuur werden genomen (*Surinaamse Almanak* 1798:3-57, 1824:45-85).

Nieuwe regio's werden na 1825 niet meer ontsloten, terwijl door het voortgaande proces van verlating in de voorheen aaneengesloten plantagegebieden steeds grotere gaten gingen vallen (Figuur 4D). De suikercultuur kreeg wel nieuwe impulsen, doordat voortdurend koffie- en katoenplantages overschakelden op suiker. In 1857 vormde deze groep zelfs een derde deel van alle suikerplantages (Hering 1858:bijlage).

De verschuiving van de plantagegebieden in Suriname is in Tabel 6 weergegeven naar verhouding van hun aandeel in het totaal aantal voor de export producerende plantages.

Het afnemend belang van het oude, deels hoger gelegen gebied is duidelijk te zien. Na 1825 lijkt de verhouding tussen de gebieden zich te stabiliseren, afgezien van het nieuwste gebied, dat relatief nog wat in belang toenam door het geringer aantal plantages dat daar werd verlaten. Toch is het dit laatste gebied nooit gelukt de twee oudere gebieden naar de kroon te steken, laat staan te overvleugelen. Het ontsluiten van nieuwe regio's vergde kapitalen en die waren in de negentiende eeuw veel minder voorhanden dan in de eeuw daarvoor.

2. Lokale verschuivingen

Verschuivingen op de individuele plantages blijken zich in Suriname op twee manieren te hebben voorgedaan. De eerste was een trend tot areaalvergroting; de tweede was een achterwaartse verschuiving van het bebouwd areaal, dat wil zeggen van de rivier vandaan. Rond 1770 besloegen de 401 suiker- en koffieplantages samen een areaal van 162.421 ha., ofwel 405 ha. per plantage. In 1862 besloegen de 131 resterende suiker-, koffie- en katoenplantages nog 95.201 ha. en dus 727 ha. per plantage (Tabel 7). Wanneer de cijfers per sector worden gedifferentieerd, dan is het beeld echter minder eenduidig.

Tabel 7. Plantage-areaal per sector 1770 en 1862 (in ha.)

areaal	s u i k e r		k o f f i e	
	ca. 1770	ca. 1862	ca. 1770	ca. 1862
totaal alle plantages	83.457	62.996	77.844	25.775
in cultuur	8.744	8.903	18.977	1.503
totaalgemiddelde plantages	752	733	264	348
in cultuur	79	104	64	50

areaal	k a t o e n		s a m e n	
	ca. 1795	ca. 1862	ca. 1770*	ca. 1862
totaal alle plantages	15.993	6.578	161.301	95.349
in cultuur	3.539	1.961	27.721	12.367
totaalgemiddelde plantages	410	438	397	728
in cultuur	91	131	68	94

* alleen suiker en koffie.

Bronnen: 1770-1795: extrapolaties van steekproeven waarbij n=41 (suiker), n=91 (koffie) en n=12 (katoen); Van Sijpesteijn 1854:96-147; *Koloniaal Verslag* 1862; voor het aantal plantages zie Bijlage 4A.

Uit deze tabel blijkt dat de gemiddelde suikerplantage in de loop der tijd niet is gegroeid, maar zelfs iets kleiner werd; katoenplantages werden gemiddeld iets groter en alleen de omvang van de gemiddelde koffieplantage nam flink toe (bijna een-derde). Toch heeft er wel degelijk ook in de suikersector areaalvergroting plaats gevonden. Eerder werd al opgemerkt dat in 1853 een-derde van de suikersector uit voormalige koffieplantages bestond. Deze waren een heel stuk kleiner dan de 'originele' suikerplantages en drukten daardoor het gemiddelde in 1862. De 53 'originele' plantages, die zowel in 1737 als in 1857 suiker produceerden, blijken in die periode te zijn gegroeid van gemiddeld 721 ha. naar 865 ha., een toename van 20%.⁹ De meerderheid van de suikerplantages had dus wel degelijk zijn areaal vergroot.

Belangrijker dan de totale oppervlakte was echter het suikerareaal. Ondanks het feit dat het areaal van de suikersector als geheel in de loop der tijd ruim een kwart kleiner werd, bleef het suikerareaal vrijwel gelijk. Voor de gemiddelde suikerplantage betekende dit een uitbreiding van ruim 35%. Een efficiëntere werkwijze en/of vergroting van het arbeidspotentieel moeten hieraan ten grondslag hebben gelegen. In Hoofdstukken V en VI wordt hierop nader ingegaan.

In de koffiesector zijn in de loop der tijd de kleinere plantages het eerst van het toneel verdwenen, waardoor de gemiddelde grootte van deze ondernemingen toenam. Toch heeft ook in deze sector schaalvergroting

⁹ Kaart A. de Lavaux en Hering 1858:bijlage.

plaatsgevonden en waren het juist de expanderende plantages die het het langst hebben volgehouden. Uit een steekproef van zeventien koffieplantages blijkt dat tussen 1760 en 1853 hun gemiddelde oppervlakte groeide van 269 ha. naar 387 ha. In tegenstelling tot de suikersector bleek hun koffieareaal echter niet te zijn meegegroeid. Rond 1780 hadden deze plantages gemiddeld 96 ha. met koffie beplant, terwijl in 1854 hun gemiddelde koffieareaal slechts 60 ha. besloeg.¹⁰ Zelfs het wegvallen van de kleinere plantages leidde dus niet tot een stijging van het gemiddelde cultuuroppervlak. Grotere efficiëntie en/of uitbreiding van het arbeidspotentieel hebben in deze sector daarom kennelijk niet plaatsgehad.

De gemiddelde katoenplantage lijkt in de loop der tijd nauwelijks te zijn gegroeid. Toch bleken juist de plantages die in de jaren 1850 nog katoen produceerden hun areaal in de voorafgaande decennia te hebben vergroot. Een steekproef onder tien van hen wijst uit dat hun gemiddelde oppervlak groeide van 450 ha. rond 1825 tot 534 ha. in 1853. Hun cultuurareaal besloeg echter in het eerste jaar gemiddeld 155 ha., terwijl het gemiddeld katoenareaal in 1854 niet groter bleek dan 134 ha. Van produktieve groei was dus ook hier geen sprake.¹¹

Om het plantage-areaal te kunnen vergroten, beschikte een planter over twee mogelijkheden. De eerste was het verkrijgen van een concessie op het land achter de plantage. Met name bij plantages langs de Beneden-Comme-wijne is dit vaak gebeurd. Dit had echter als groot bezwaar dat de nieuwe concessies ver van de rivier aflagen en daardoor moeilijk overtollig water konden lozen. Bovendien werden deze gronden vaak doorsneden met zwampen (moeras) en ritsen (zand- of schelpheuvels).

De tweede optie was het verkrijgen van land van andere, liefst belendende, plantages. Dit werd vergemakkelijkt toen in de negentiende eeuw steeds meer plantages werden verlaten. Deze wijze van areaaluitbreiding deed zich vooral voor bij suikerplantages, omdat op gronden die niet meer geschikt waren voor koffieteelt vaak nog wel suiker kon worden geplant. Sommige plantages vertoonden in dit proces van areaalafstoting en -verwerving een grillig verloop.

Een sprekend voorbeeld daarvan is plantage Roobank, later Toledo genoemd, aan de Surinamerivier. Wat het grillige areaalverloop van deze plantage heeft veroorzaakt, wordt in de bronnen niet vermeld, maar kan ten dele toch worden gereconstrueerd. Deze onderneming behoorde tot de oudste van Suriname en was in 1750 al zeker driekwart eeuw in bedrijf. Op

¹⁰ Steekproef ARA: SONA; Van Sijpesteijn 1854:96-147; *Koloniaal Verslag* 1854.

¹¹ Steekproef ARA: SONA, 841; ARA: Collectie-van Heeckeren, 98; Van Sijpesteijn 1854:96-147; *Koloniaal Verslag* 1854.

dat moment bedroeg het totaal areaal 730 ha. en rustte er een hypotheek op de plantage van f 60.000.¹² Wellicht heeft men aan de verplichtingen daarvan niet kunnen voldoen – de lage produktie in die jaren maakt dit zeker aannemelijk¹³ – zodat de eigenaar besloot zich helemaal toe te leggen op de lucratievere produktie van koffie. Daartoe kon worden volstaan met een veel kleiner areaal. Bijna twee-derde van de grond werd van de hand gedaan en met de opbrengst kon de schuld waarschijnlijk gedeeltelijk worden gedelgd. Kennelijk was dit nog niet voldoende, want in 1782 bleek opnieuw meer dan de helft van het resterende areaal te zijn verkocht en bleef er nog maar 120 ha. over. Uit de afgestoten gronden werden, ten zuiden van Roobank, twee nieuwe plantages geformeerd: Wijklust en De Verwachting. Begin negentiende eeuw had de koffieproduktie op het te kleine Roobank geen toekomst meer. De onderneming werd toen overgenomen door de Brit O'Ferral, die er – wellicht met Engels kapitaal – weer een suikerplantage van maakte. Daarvoor was het areaal echter ook te klein en dus werd de buurplantage Nieuwrust, ten noorden van Roobank, gekocht en het geheel omgedoopt in Toledo, met een totaalareaal van 322 ha. Er werd een stoommachine geïnstalleerd en de resultaten waren bemoedigend: gemiddeld werden er tussen 1819 en 1828 158 oxhoofden suiker per jaar geproduceerd.¹⁴ Deze positieve ontwikkeling bekliefde echter niet, want dertig jaar later bleek de plantage, ondanks nog een kleine areaalvergroting tot 344 ha., te behoren tot de zes slechtst producerende suikerondernemingen van Suriname (*Koloniale Verslagen* 1857, 1858). Wellicht was het areaal nog niet groot genoeg om optimaal te kunnen produceren.

Niet alle plantages kenden een zo grillige ontwikkeling in de areaal-omvang als Roobank/Toledo. Maar dat in het algemeen de arealen niet vastlagen, maar onder invloed van de omstandigheden tamelijk flexibel waren, staat buiten kijf. Schaalvergroting was geen onbekend verschijnsel en lijkt in veel gevallen een voorwaarde te zijn geweest om de produktie langer te kunnen volhouden. Op de lange duur blijkt het echter alleen in de suikersector vrucht te hebben afgeworpen.¹⁵

¹² GAA: NA, 12677.

¹³ In de jaren 1750-1753 werd gemiddeld niet meer dan 59 oxhoofden suiker per jaar geproduceerd op Roobank (ARA: RvP, 606 en 607).

¹⁴ ARA: OAS, AvF, 52.

¹⁵ Er zijn weinig kwantitatieve gegevens beschikbaar die een vergelijking met andere Caraïbische plantage-arealen mogelijk maakt. De enige die sporadisch wat cijfers noemt is Watts (1987). Volgens hem was de gemiddelde suikerplantage op Jamaica in 1774 243 ha. groot, waarvan 108 ha. onder suiker (p. 345); op Saint Domingue tussen 121 en 162 ha, waarvan de helft tot twee-derde onder suiker (p. 351) en op Cuba '[b]efore 1850, most of the new estates were of a size ranging from 45 to 58 caballerias (603 to 777 ha.), though usually much less than one half of this was placed under cane' (p. 488). De Surinaamse suikerplantages behoorden dus tot de grootste in het Caraïbisch gebied maar hadden (relatief) een veel kleiner suikerareaal. Het rotatiesysteem in Suriname zal daarin zeker een rol hebben gespeeld.

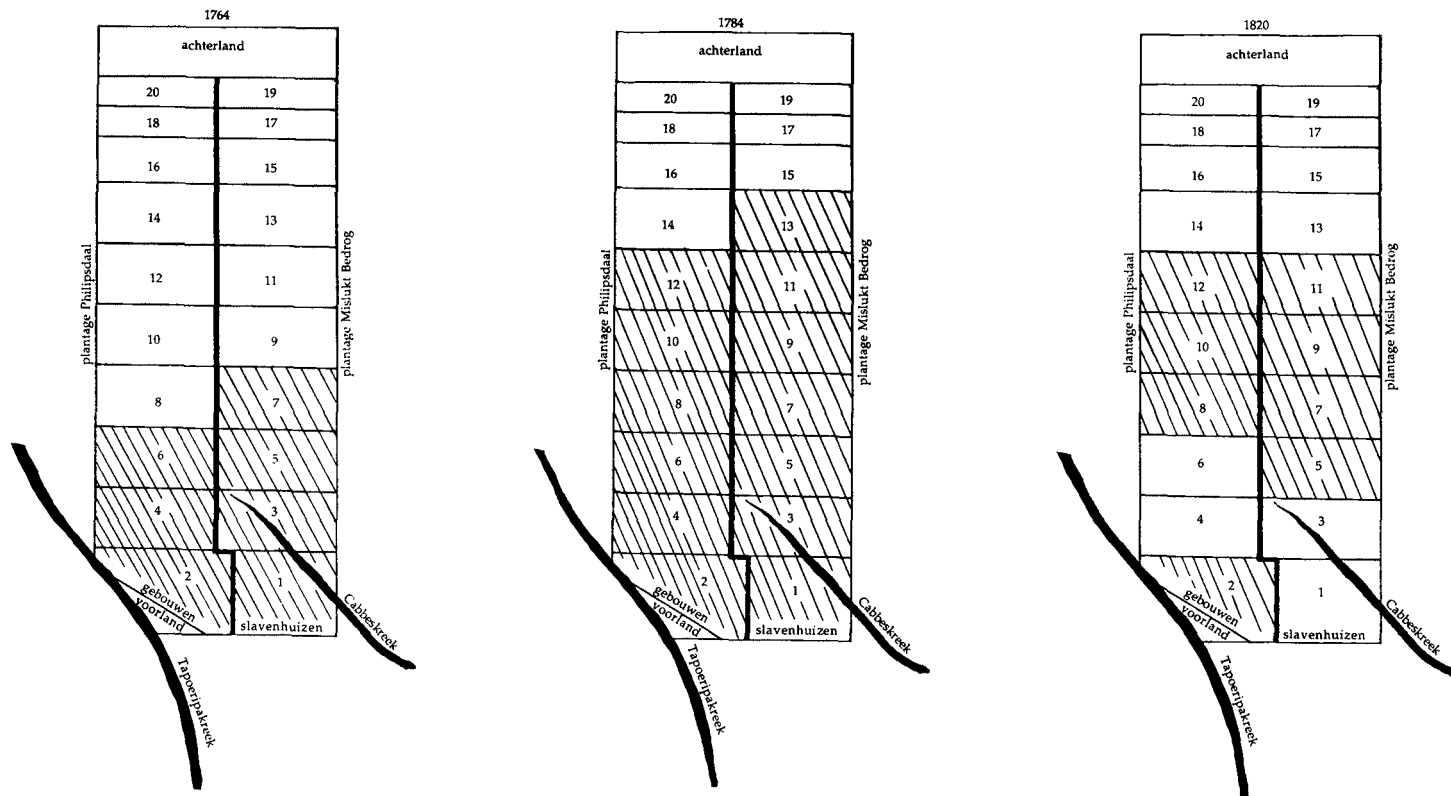
Een andere vorm van territoriale mobiliteit op lokaal niveau was de verschuiving van het bebouwd areaal binnen de onderneming. In het geval van suikerplantages was deze mobiliteit inherent aan de teeltmethode, namelijk rotatie (zie Hoofdstukken V en VI); bij koffie en katoen was daarvan echter geen sprake. Toch blijkt op alle drie soorten ondernemingen het bebouwd areaal in de loop der tijd naar achteren te zijn opgeschoven.

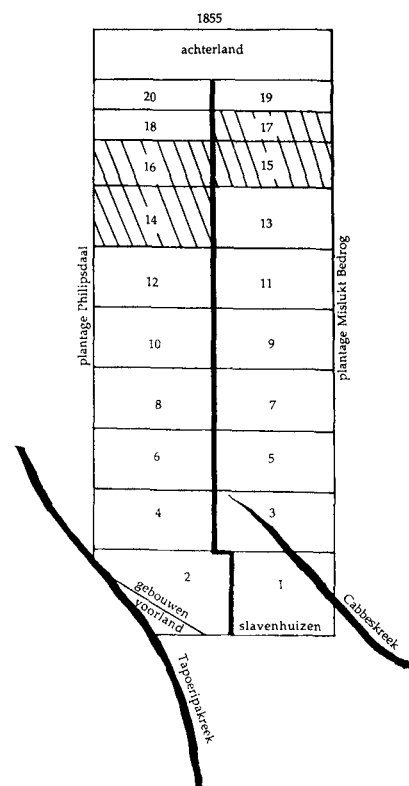
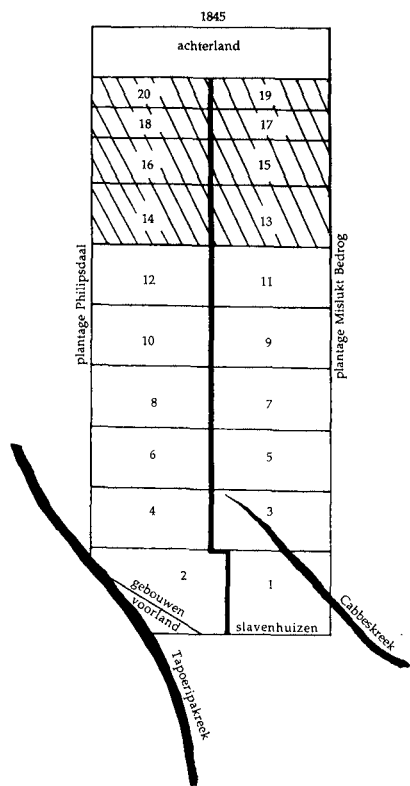
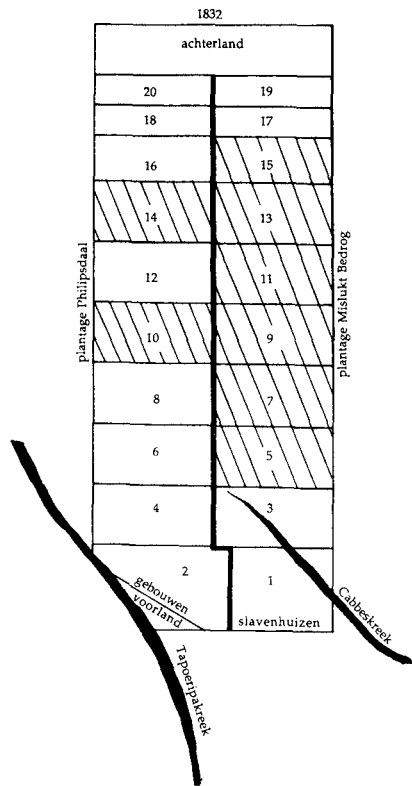
Op koffieplantages is dit proces het meest duidelijk waarneembaar. Men begon op alle plantages met het in cultuur brengen van de dichtst bij de rivier gelegen gronden. Door de eeuwenlange overstromingen was dit het meest vruchtbare en dus meest produktieve deel van een plantage. Bovendien vergemakkelijkte de korte afstand tot de rivier de afwatering van de gronden, het afschepen van produkten en de bereikbaarheid van het gebouwencomplex. Om zo lang mogelijk van deze voordelen te kunnen genieten, bleven, vooral op plantages waar geen rotatie plaats vond, deze gronden vele tientallen jaren achtereen bebouwd. Hoe vruchtbaar ook, op den duur raakten zij toch volkomen uitgeput, aangezien de grond geen enkele rust of bemesting kreeg. Was het eenmaal zover, dan werden een voor een de voorste stukken verlaten en steeds meer achterwaarts gelegen gronden in gebruik genomen. Deze waren echter minder vruchtbaar en moeilijker te lozen, waardoor zij ook aanmerkelijk sneller uitgeput raakten. Wanneer men eenmaal het midden van de plantage voorbij was, kwam het einde van de plantage snel in zicht. Een dergelijke ontwikkeling heeft zich op vele tientallen, zo niet honderden plantages afgespeeld. Dit is weergegeven in Figuur 5¹⁶, aan de hand van de situatie op de koffieplantage Somerszorg aan de Tapoeripakreek.

In 1754 verkreeg de heer Somers een concessie van 172 ha. Voortvarend werden de eerste stukken ingepolderd en na twaalf jaar was al 58 ha. (nrs 1-7) met koffie beplant. Halverwege de jaren 1780 was de koffie-aanplant uitgegroeid tot 95 ha. (nrs 1-11), waren er nog eens 17 ha. beplant met bananen (nrs 12 en 13) en had men op de voorste stukken (nrs 1-5 en 7) katoen tussen de koffie geplant. Zelfs de vruchtbare voorste gronden konden een dergelijke intensieve bebouwing niet ten eeuwigen dage verdragen en de daarop volgende decennia werden achtereenvolgens de stukken nummers 2, 3, 4 en 6, samen 33 ha., verlaten. Bovendien moesten in 1820 de middelste stukken nummers 8 en 12 opnieuw worden beplant, een bewijs van hun geringere vruchtbaarheid. De definitieve bevestiging daarvan bleek negen jaar later, toen deze akkers 'het onderhoud niet waardig' meer waren en moesten worden verlaten. Intussen was ook stuk nummer 2, na 70 jaar dienst te hebben gedaan, voorgoed verlaten en in 1834 gebeurde hetzelfde met nummer 5. Hoe definitief dit was bleek toen dit stuk,

¹⁶ De gegevens voor Figuur 5 komen uit GAR: Collectie-Hudig, 301, 329 en 331.

Figuur 5. Verschuiving van het bebouwd areaal op Somerszorg 1766-1855

na elf jaar braak te hebben gelegen, weer met bananen werd beplant. Binnen vier jaar moest men het opnieuw verlaten, omdat de aanplant niet meer wilde aanslaan. Tussen 1830 en 1836 werden de meest achterwaarts gelegen stukken nummers 14-20 aangelegd, samen 47 ha. groot. De resterende middelste stukken (7, 9, 10 en 11) werden toen opgegeven. Hiermee was het lot van Somerszorg bezegeld, want de laatst aangelegde stukken 18-20 werden al weer na vijftien jaar 'door schraalte verlaten'.¹⁷ Deze korte produktieve periode steekt schril af bij de zeventig jaar waarin de voorste stukken bebouwd waren geweest en geven het kwaliteitsverschil tussen de gronden goed weer.

Aangezien de meeste koffieplantages in Suriname in dezelfde periode zijn aangelegd (1730-1760) is het hierboven geschetste aftakelingsproces in deze sector tamelijk synchroon verlopen. Tot in de jaren 1780 bleef men het cultuurareaal steeds verder uitbreiden. Daarna daalde de omvang weer tot het niveau van de jaren 1770 en schoof het areaal steeds verder naar achteren, getuige de aanzienlijke toename van het aantal verlaten akkers (Tabel 8). Daarmee was onomstotelijk het verval in gang gezet.

In de jaren 1820-1840 blijkt het verlaten areaal meer dan te zijn verdubbeld ten opzichte van de periode 1790-1810. Het was toen zelfs al een-derde groter dan het bebouwd areaal. Ook de uitbreiding van het totale plantageareaal tussen 1750 en 1840 met ruim twee-vijfde heeft niet mogen baten. Logischerwijs mag worden verondersteld dat in de laatste periode alleen nog de minder produktieve midden- en achterlanden in gebruik waren. Daarmee was de aftakeling in deze sector van de Surinaamse plantage-economie onomkeerbaar geworden. Alleen het op grote schaal aanleggen van nieuwe koffieplantages had het tij kunnen keren, maar dat is, afgezien van de 27 nieuwe plantages in Saramacca en Nickerie, niet gebeurd.

Tabel 8. Gemiddelde areaalbezetting in de koffiesector 1750-1840 (in ha.)

periode	totaal areaal	koffie-areaal	verlaten areaal	n
1750-1759	235	43 (18%)	2 (1%)	30
1760-1769	228	66 (29%)	5 (2%)	31
1770-1779	295	83 (28%)	6 (2%)	39
1780-1789	301	90 (30%)	20 (7%)	32
1790-1810	300	82 (27%)	42 (14%)	39
1820-1840	335	65 (19%)	90 (27%)	25

In deze steekproef zijn geen (veel jongere) plantages uit het nieuwste plantagegebied, met name Saramacca, opgenomen, omdat dit het beeld zou vertekenen.

Bronnen: Steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

¹⁷ GAR: Collectie-Hudig, 341.

Overigens bestond het bebouwde areaal op plantages niet alleen maar uit beplanting met het hoofdgewas. Voor een deel werd het in beslag genomen door de zogenaamde kostgronden waarop voedingsgewassen werden verbouwd. Ook werd soms een deel van het areaal gebruikt voor de produktie van een tweede 'cash crop'. De meeste plantages beschikten bovendien over weidegrond voor het vee. Samen namen deze gronden nog eens 7 à 9% van het plantage-areaal in beslag (Tabel 9).

Tabel 9. Overige areaalbezetting koffieplantages 1750-1840 (in ha.)

periode	totaal areaal	kostgrond	weidegrond	niet-koffie cashcrop- areaal	n
1750-1769	230	11 (5%)	5 (2%)	2 (1%)	46
1790-1810	299	14 (5%)	7 (2%)	7 (2%)	39
1820-1840	335	12 (4%)	6 (2%)	3 (1%)	22

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

Kostgronden besloegen 4 à 5% van het totaal areaal. Hun omvang hing samen met de grootte van de slavenmacht en het gevoerde beleid wat betreft de voedselvoorziening van de slaven. De veestapel op koffieplantages was hoofdzakelijk bedoeld voor de planter of plantagedirecteur, al werd ter beloning of aanmoediging ook wel eens een deel daarvan aan de slaven gegund. Gemiddeld bestond deze uit 15 runderen, 25 schapen en geiten en 10 varkens, terwijl er soms ook nog een paard of ezel rondliep.¹⁸ Voor het onderhoud hiervan was gemiddeld 6 ha. weidegrond beschikbaar.

Voor de grote 'boom' in de koffiesector (vanaf 1745-1750) verbouwden veel plantages naast koffie ook suiker en soms cacao. Rond de eeuwwisseling was katoen enorm in opmars en waren de hoge prijzen van dit produkt voor veel planters aanleiding een deel van hun areaal hiermee te beplanten. Afgezien van de gemiddeld zeven ha. die per plantage aan dit gewas werden gepend, plantte men bovendien vaak nog katoen tussen de koffieboomen. Het koffie-areaal werd zodoende optimaal benut, maar de aanslag die het deed op de veerkracht van de bodem moet navenant geweest zijn. Enige decennia later was deze praktijk al weer verlaten, waarschijnlijk mede uit gebrek aan arbeidskracht.

Toen de koffiecultuur steeds meer een aflopende zaak bleek te worden, kwam er in de jaren 1850 een belangrijk tweede exportgewas bij, namelijk cacao. Er zijn geen cijfers voorhanden hoeveel planters cacao naast koffie zijn gaan verbouwen, noch hoeveel planters volledig op dit gewas zijn overgeschakeld. Wel staat vast dat er geen nieuwe plantages voor dit gewas

¹⁸ Steekproef ARA: SONA; 30 koffieplantages rond 1800.

zijn aangelegd. De totale cacao-aanplant in Suriname steeg tussen 1849 en 1862 van 412 tot 1.255 ha. (*Koloniale Verslagen* 1849, 1862). Op een aantal koffieplantages zal dus cacao de koffie in belang zijn gaan evenaren of zelfs voorbij zijn gestreefd, want op suiker- of katoenplantages werd geen cacao verbouwd.

Door gebrekkig bronnenmateriaal is de areaalontwikkeling in de katoensector minder gemakkelijk te reconstrueren.¹⁹ De enkele plantages die redelijk zijn gedocumenteerd, lijken echter een vergelijkbare ontwikkeling te hebben doorgemaakt als de koffieplantages. Zo bleek in 1829 op plantage Carelsdeel aan het Matapicakanaal, sinds eind achttiende eeuw in bedrijf, dat de stukken grond genummerd 1-12 waren verlaten en dat pas daarna het bebouwd areaal begon.²⁰ Logischerwijs betekent dit dat ook hier de voorste landen waren afgeschreven. De inventaris uit 1844 van plantage Anna Catharina, aan hetzelfde kanaal, vertoont een meer diffuus beeld. Het totale areaal bestond op dat moment uit een oude en een nieuwe concessie. In de oude concessie liep de nummering van de stukken grond van 1 tot 42, waarvan de stukken nummers 16-26 waren verlaten. Kennelijk was dit het middengedeelte van de plantage. In de nieuwe concessie, die waarschijnlijk dwars op de oude lag, waren de de stukken genummerd van A tot R en was juist het middengedeelte (E-M) bebouwd en de rest verlaten.²¹ Dit kan er op duiden dat het aftakelingsproces bij katoenplantages minder eenduidig verliep dan bij koffieplantages.²² In ieder geval lijkt er wel sprake te zijn geweest van verschuiving van het bebouwd areaal. Dit blijkt eens te meer uit de ontwikkeling van de gemiddelde areaalbezetting van een wat groter aantal plantages (Tabel 10).

Gedurende de eerste periode waren er nog nauwelijks gronden verlaten en waar dat wel het geval was blijkt het om voormalige koffieplantages te gaan. In de negentiende eeuw nam het verlaten areaal echter aanzienlijk toe. In de laatste periode blijken de verlaten gronden een-zesde deel van het totaal te beslaan, terwijl het oppervlak van deze plantages de helft groter was dan in de eerste periode. Het kan niet anders dan dat ook op de katoenplantages een verschuiving van het bebouwd areaal heeft plaatsgevonden en, zeer waarschijnlijk, eveneens naar minder voordelige gronden.

¹⁹ Dit is voornamelijk te wijten aan de omstandigheid dat slechts weinig inventarissen van katoenplantages voorhanden zijn en in de wel aanwezige exemplaren de verschillende stukken grond niet apart worden gespecificeerd.

²⁰ ARA: PWI-Bank, 27.

²¹ Collectie-Insinger & Co., inventaris 1844.

²² Het feit dat deze plantage vlak bij zee was gelegen kan eveneens een rol hebben gespeeld, bijvoorbeeld door de penetratie van zout water.

Tabel 10. Gemiddelde areaalbezetting in de katoensector 1790-1860 (in ha.)

periode	totaal areaal	katoenareaal	verlaten areaal	n
1790-1809	410	131 (32%)	4 (1%)	12
1820-1839	440	138 (31%)	54 (12%)	8
1840-1859*	613	173 (28%)	101 (17%)	4

* De steekproef van deze periode is te klein om aan de cijfers absolute waarde toe te kennen. De aangegeven trend is echter duidelijk.

In de tabel zijn geen plantages uit het nieuwste (jongere) plantagegebied opgenomen, vanwege de beeldvertekening die hierdoor zou optreden, met uitzondering van één plantage in de laatste periode.

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

De katoensector lijkt dus het spoor van de koffiesector te hebben gevolgd. Ook in deze sector was een deel van het plantage-areaal bestemd voor kosten weidegronden en werden er soms ook andere cash crops verbouwd.

Opvallend is de afname van het kostareaal (Tabel 11). Dit was een gevolg van het feit dat de katoenplanters, door een toenemend arbeidstekort, hun kost van buiten de plantage gingen betrekken om zich volledig op de katoenproductie te kunnen concentreren. De weidegrond bleek wel flink toegenomen als gevolg van de groeiende veestapel: rond 1800 graasden op de gemiddelde katoenplantage 72 stuks groot en klein vee, rond 1830 waren dat er gemiddeld 102.²³ Deze toename had waarschijnlijk te maken met de omstandigheid dat in de tweede periode meer planters, met name in Nickerie en Coronie, op de plantages zelf woonden dan voorheen.

Van belang is ook dat er rond 1800 relatief veel akkers waren waarop een ander gewas dan katoen werd verbouwd. In alle gevallen ging het hierbij om voormalige koffieplantages die op katoen waren overgeschakeld, maar waar nog zo lang mogelijk van de oude cultuur profijt werd getrokken. Enkele decennia later bleek dit areaal drastisch te zijn afgenomen en concentreerde men zich op de meeste plantages geheel op de katoenverbouw.

Tabel 11. Overige areaalbezetting op katoenplantages 1790-1845 (in ha.)

periode	totaal areaal	kostgrond	weidegrond	niet-katoen cashcrop- areaal	n
1790-1810	408	17 (4%)	5 (1%)	22 (5%)	11
1825-1845	440	10 (2%)	10 (2%)	8 (2%)	10

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

²³ 1800: 31 runderen, 24 schapen en geiten, 17 varkens en bij hoge uitzondering een paard; 1830: 35 runderen, 60 schapen en geiten, 5 varkens en 2 paarden of ezels. Steekproef tweemaal zes katoenplantages (ARA: SONA en SNA; plantage-archieven).

De areaalontwikkeling in de suikersector is moeilijker te interpreteren dan bij koffie of katoen. Verschuiving van het bebouwd areaal was daar een bewust onderdeel van het beleid, omdat er een systeem van rotatie werd gehanteerd. Bovendien waren de inventarisaties van de gronden op suikerplantages tot de jaren 1770 vaak minder nauwkeurig dan in de periode daarna. Verlaten gronden bleven nogal eens onvermeld en veelal kwam de nummering van de stukken bouwland in verschillende inventarissen niet met elkaar overeen. Desondanks zijn er toch twee factoren die kunnen helpen bij de bepaling of verschuivingen van tijdelijke aard waren (rotatie), of dat het om structurele verlaten van uitgeputte gronden ging.

De eerste indicatie is een eventuele toename van het verlaten areaal in de decennia na 1770, toen de inventarisaties nauwkeuriger waren geworden. Wanneer het namelijk alleen om rotatie zou gaan, dan zou de omvang van het verlaten areaal in principe constant moeten blijven. De tweede aanwijzing is de eventuele structurele groei van het vaartrenzenstelsel. Dit was een netwerk van vaarsloten via welke het transport van en naar het bebouwd areaal plaatsvond (zie Hoofdstuk III). Wanneer er namelijk alleen sprake zou zijn geweest van rotatie dan had dit trenzenstelsel op een gegeven moment zijn maximale lengte bereikt, omdat dan oude, verlaten stukken, die al met het stelsel verbonden waren, opnieuw in gebruik werden genomen. Bleef het vaartrenzenstelsel toch groeien, dan zou dit duiden op een structurele verschuiving van het bebouwd areaal en werd een deel van het plantage-areaal kennelijk definitief verlaten.

Inderdaad blijkt een trend aanwijsbaar die duidt op een structurele toename van het verlaten areaal (Tabel 12). Tussen 1770 en 1840 verdriedvoudigde het aandeel van de verlaten gronden en was uiteindelijk, net als bij de koffie, zelfs groter dan het cultuurareaal. Deze gestage groei van het verlaten areaal, bij gelijkblijvend en later zelfs inkrimpand cultuurareaal, duidt er op dat hier meer aan de hand was dan alleen rotatie. Anders had namelijk de verhouding tussen cultuur- en verlaten areaal ongeveer constant moeten blijven. Overigens lijken deze oude suikerplantages niet te hebben behoord tot het meest produktieve deel van de suikersector in de negentiende eeuw, want de gemiddelde omvang van hun suikerareaal lag ver beneden het gemiddelde van 83 ha. in deze periode.²⁴

Dat de suikerrietvelden nooit meer dan gemiddeld 10% van het totale areaal in beslag namen, had te maken met het rotatiesysteem, waarbij een deel van het land in reserve moest worden gehouden. Daarnaast werd de omvang bepaald door de beschikbare hoeveelheid slaven.²⁵

²⁴ ARA: MvK 1813-1849, 1135.

²⁵ Een steekproef van 10 plantages die rond 1770 ieder meer dan 200 slaven hadden, leert dat daar gemiddeld 16% van het totaal areaal met suiker was beplant. Het suikerareaal per slaaf bedroeg 0,56 ha. Een even grote steekproef rond 1850 laat zien dat toen zelfs gemiddeld

Tabel 12. Gemiddelde areaalbezetting in de suikersector 1750-1840 (in ha.)

periode	totaal areaal	suikerareaal	verlaten areaal	n
1750-1759	683	67 (10%)	16 (2%)	27
1760-1769	754	85 (11%)	15 (2%)	28
1770-1779	743	77 (10%)	35 (5%)	27
1780-1789	773	75 (10%)	49 (6%)	23
1790-1810	761	71 (9%)	99 (13%)	20
1820-1840	801	63 (8%)	116 (15%)	13

In de steekproef zijn alleen oude suikerplantages opgenomen, zodat jongere plantages (van na 1800) het beeld niet vertekenen.

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

De uitbreiding van het vaartrenzenstelsel – tussen 1740 en 1810 verdubbelde de totale lengte van het vaarstelsel bijna – blijkt eveneens te wijzen op een verschuiving van het bebouwd areaal, dat vrijwel gelijk bleef. Het aantal meters vaartrens per bebouwde hectare groeide van 54 tot 96 meter in deze periode. Dus er waren steeds langere vaartrenzen nodig om het bebouwd areaal te bereiken. De richting waarin de trenzen en daarmee het bebouwd areaal verschoven blijkt hieruit echter niet. De mogelijkheid bestaat namelijk dat de uitbreiding plaatsvond in de breedte en niet naar achteren zoals op de koffieplantages. Dit kan echter worden achterhaald door de lengte van de hoofdvaartrens te onderzoeken. Deze liep in de lengterichting van de plantage, terwijl de dwarsvaartrenzen daar haaks op stonden. Groei van de hoofdvaartrens zou dus een uitbreiding of verschuiving van het bebouwd areaal in achterwaartse richting betekenen.

Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt het bebouwd areaal zich aarzelend in achterwaartse richting te bewegen. Halverwege de negentiende eeuw is er echter geen twijfel meer mogelijk, de hoofdvaartrens blijkt in ongeveer een eeuw ruim tweemaal zo lang te zijn geworden, van ongeveer 1,5 naar 3,5 km, terwijl het bebouwd areaal iets was afgenomen.²⁶ De verschuiving van het cultuurareaal naar meer achterwaarts gelegen landen op de suikerplantages was daarmee een feit. In de meeste gevallen zal dit ook een verschuiving hebben betekend naar minder voordelige gronden, zodat mag worden aangenomen dat ook op suikerplantages de voorste gronden uitgeput waren geraakt. Dit wordt bevestigd door de planters van het Landbouwkundig Genootschap De Eensgezindheid (1804:143), die, sprekend over suikerplantages, rond 1800 constateerden dat 'de gronden genoegzaam zijn uitgeput en niet in staat een behoorlijk revenu meer op te leveren'. Dat de suikersector als geheel zich desondanks

26% van het areaal uit suikergronden bestond, wat overeenkwam met 0,55 ha. per slaaf.

²⁶ Steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

veel beter wist te handhaven dan de koffie- en katoensector zal te maken hebben gehad met het gehanteerde rotatiesysteem, de veel grotere omvang van het areaal, een aantal technologische innovaties en wellicht bemesting (zie Hoofdstuk VI).

Toch rijst de vraag in hoeverre het misschien voordeliger was op suikerplantages – met hun relatieve overvloed aan beschikbaar land – om bij rotatie steeds nieuwe, nog nooit ontgonnen grond in gebruik te nemen, in plaats van oude die een tijd hadden braak gelegen. Dan zou namelijk niet per definitie uitputting de oorzaak van de verschuiving te hoeven zijn geweest. Toch lijkt dit niet erg waarschijnlijk, want er werd wel degelijk 'oud' land, na een braakperiode waarin het stuk onder water werd gezet en de natuur zijn gang kon gaan, opnieuw in gebruik genomen. Het voorbeeld van een deel van plantage Groot Marseille laat dit zien (Tabel 13).

De stukken bouwland genummerd 12, 16, 17, 21, 22 en 23 blijken, na een periode onder kapewerie (secundair struikgewas) te hebben gestaan, weer

Tabel 13. Rotatie op Groot Marseille 1801-1829

jaar	genummerde stukken bouwland volgens inventaris																						
	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23			
1801	*	k	*	*	*	*	*	*	k	k	*	*	k	k	*	*	*	*	*	*			
1810	*	k	v	*	*	v	v	*	*	k	k	*	*	*	*	k	k	k	k	k			
1826	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	*	*			
1829	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	v	*	*	*			

* beplant met suikerriet

k = kapewerie (braakliggende grond met secundair struikgewas)

v = verlaten

De gegevens betreffen een deel van de bebouwde grond.

Bronnen: ARA: SONA, 294; James Ford Bell Library, B1482.

met suikerriet te zijn beplant. De produktie op 12, 16 en 17 bleek in 1826 echter al weer stopgezet en nu werden zij in de inventaris omschreven als 'verlaten'. Hetzelfde geldt voor de kapeweriestukken 5, 13, 14, 19 en 20 die in 1826 eveneens als 'verlaten' stonden geboekstaafd, wat doet vermoeden dat zij – na wellicht nog enige tijd tussen 1810 en 1826 bebouwd te zijn geweest – nu definitief waren afgeschreven.

Het heeft er dus alle schijn van dat men probeerde zo lang mogelijk oude gronden in de rotatie te betrekken en dat deze pas definitief werden verlaten als het echt niet anders kon. De aanleg van een geheel nieuw stuk bouwland bracht immers oneindig meer werk met zich mee dan het opnieuw in gebruik nemen van een bestaand stuk. Nieuwe stukken vereisten het kappen van zwaar, primair bos plus de aanleg van een compleet nieuwe polder. Dat betekende loosloten graven, dijken opwerpen, een vaarstelsel aanleggen en de hoofdvaartrens verlengen (zie Hoofdstuk III). Oude

stukken hoefden alleen te worden ontdaan van kapewerie, terwijl de complete infrastructuur van de polder er nog lag. Dat desondanks het bebouwd areaal in de loop der tijd steeds verder opschoof en er dus steeds nieuwe polders moesten worden aangelegd, kan daarom alleen hebben betekend dat men van de oude stukken niets meer verwachtte.

Dit wordt nog eens bevestigd door de situatie op plantage Vossenburg in de jaren 1830 en 1840. Daar had men te weinig slaven om nieuwe inpolderingen op eigen kracht te volbrengen, zodat daarvoor huurslaven moesten worden aangetrokken. Soms kon dat echter jaren duren, want huurslaven waren schaars en duur. Toch gaf men hieraan op plantage Vossenburg de voorkeur in plaats van oude stukken opnieuw in gebruik te nemen.²⁷

Uitputting hoefde niet per definitie het einde van de suikerproductie op het betreffende areaal te betekenen. Het is bekend dat op eilandjes als Barbados en Martinique begin achttiende eeuw de suikergronden al sterk waren uitgeput (Sheridan 1970:28-38; Watts 1987:219-23). Toch zijn deze eilanden tot op de dag van vandaag suiker blijven produceren en zelfs op een grotere schaal dan in Suriname. Zij hebben het vooral kunnen volhouden door vroegtijdige en grootschalige bemesting. In Suriname is dat echter nauwelijks gebeurd, met alle gevolgen van dien.

Ook suikerplantages beschikten over kost- en weidegronden. Andere cash crops, met name koffie, werden halverwege de achttiende eeuw in deze sector nog wel aangetroffen, maar zijn daarna volledig van de suikerplantages verdwenen. Koffie was in de eerste helft van de achttiende eeuw vaak een bijproduct op suikerplantages, toen de enige bestaande soort landbouwondernemingen in Suriname. Verbouw en verwerking van beide produkten liepen echter zozeer uiteen dat op een gegeven ogenblik moest worden gekozen voor één van de twee gewassen. Dat werd nog eens versterkt toen in de tweede helft van de achttiende eeuw arbeid in de suikersector schaarser begon te worden (zie Hoofdstuk IV). Gemengde plantages met een klein oppervlak zijn toen meestal overgeschakeld op koffie. Bij gemengde ondernemingen met een groot areaal lag het meer voor de hand zich weer volledig op suiker te concentreren, vanwege de grotere rotatiemogelijkheden. Bovendien stond daar vaak al een zeer kostbare watermolen, wat bij de kleinere plantages meestal niet het geval was. Vanaf eind achttiende eeuw was in deze sector dan ook vrijwel geen plantage meer te vinden die iets anders dan suiker verbouwde (Tabel 14).

De wisselende omvang van het kostareaal werd, evenals bij de koffie, veroorzaakt door toegenomen controle van de koloniale overheid op de aanwezigheid van voldoende kostgrond voor de slaven tegen het einde van

²⁷ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1830-1850.

Tabel 14. Overige areaalbezetting op suikerplantages 1740-1850 (in ha.)

periode	totaal areaal	kostgrond	weidegrond	niet-suiker cashcrop-areaal	n
1740-1759	722	16 (2%)	24 (3%)	7 (1%)	29
1790-1810	728	24 (3%)	16 (2%)	2 (0%)	21
1830-1850	715	17 (2%)	17 (2%)	- -	12

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

de achttiende eeuw (zie Hoofdstuk X) en concentratie op de exportproductie door gebrek aan arbeid in de negentiende eeuw.

Opvallend is ook de flink afgenomen omvang van het weide-areaal sinds het eind van de achttiende eeuw. Logischerwijs hing dit samen met de teruglopende veestapel. De meest dramatische afname deed zich voor onder paarden en ezels.²⁸ De simpele verklaring daarvoor is dat rond 1750 nog veel suikerplantages werkten met een door paarden en ezels aangedreven suikermolen, maar daarna hoe langer hoe meer overschakelden op een water- of stoommolen (zie Hoofdstuk VI). Overigens werden die paarden en ezels ook voor andere karweien gebruikt, zoals het slepen van gekapt hout uit het bos. Naarmate zij echter verdwenen werden voor deze werkzaamheden meestal enkele goedkopere trekossen aangeschaft. Ook het aantal schapen en geiten nam sterk af; dit had waarschijnlijk te maken met het feit dat gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw de planters nog in Suriname woonden en van een goed voorziene dis hielden. Nadat het absenteïsme regel was geworden hoefden alleen nog de plantagedirecteurs uit deze veestapel te worden onderhouden en die moesten het kennelijk met minder doen. Zo kon ook de weidegrond worden beperkt.

Overigens kon de Surinaamse veestapel absoluut noch relatief in de schaduw staan van bijvoorbeeld de Jamaicaanse. Daar liepen in 1768 op de 651 suikerplantages totaal 135.753 runderen rond, ofwel 209 per plantage (Craton 1978:36). De gemiddeld 42 runderen, paarden en ezels die rond 1750 op Surinaamse suikerplantages rondliepen steken hier schamel bij af. Wel dient te worden opgemerkt dat in Jamaica ongeveer de helft van de suikermolens door trekossen werd voortbewogen en dat het vervoer op het eiland voor een belangrijk deel met ossewagens plaatsvond. Hoewel ook op Jamaica in de negentiende eeuw de veestapel afnam, bevonden zich daar (op alle plantages) in 1828 nog 147.912 stuks vee; in Suriname bedroeg dat aantal in 1847 niet meer dan 6.959.²⁹ Dit betekent dat de beschikbaarheid van dierlijke mest ook navenant verschilde tussen beide plantage-economieën

²⁸ Steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

²⁹ Craton 1978:38; ARA: MvK, A796.

en daarmee ontbrak in Suriname een van de mogelijkheden om uitgeputte gronden weer op krachten te laten komen.

3. *Verschuivingen in het plantagebezit*

In de loop der tijd is het plantagebezit in Suriname aan grote veranderingen onderhevig geweest. Verschillende oorzaken lagen hieraan ten grondslag, waarvan politieke en financieel-economische niet de minste waren. Toen bijvoorbeeld in 1667 Suriname in Nederlandse handen kwam, verdween het grootste deel van de aanwezige Engelse planters en werd vervangen door Nederlanders. Tijdens het Engels Tussenbestuur (1799-1802 en 1804-1816), behielden de meeste plantages hun Nederlandse eigenaars, maar kwam er een hele groep Britse planters bij, die plantages aanlegden in het nieuwste plantagegebied (Figuur 4C). Religieuze vervolgingen in Europa hebben er verder voor gezorgd dat zich vanaf het einde van de zeventiende eeuw sefardische en asjkenasische joden en Franse hugenoten in de kolonie hebben gevestigd.

In de jaren 1751-1775 werd Suriname overspoeld met kapitaal uit Nederland dat een hele nieuwe groep planters aantrok, die, niet gehinderd door eigen kapitaal of kennis van zaken, plantages begon of overnam. Toen de euforie van het buitensporig krediet eenmaal voorbij was, bleken de meeste van deze plantages met loodzware schulden te zijn belast. De planters waren bij lange na niet in staat om aan de aflossing daarvan te voldoen, zodat hun bezittingen overgingen in handen van de vaak buitenlandse schuldeisers, meestal zogenaamde negotiatiefondsen, een soort beleggingsfondsen, die hun geld hadden gestoken in plantagehypotheken (zie Hoofdstuk VII).

Een aantal planters was deze ontwikkelingen echter voor gebleven en had op het hoogtepunt van de kapitaalstroom (1764-1773) de bezittingen in Suriname verkocht. Alleen al in de notariële archieven van Amsterdam zijn voor deze periode 59 verkopen van plantages (of delen daarvan) te achterhalen, waarvan ruim de helft in 1769-1770 plaats vond. In totaal was hiermee een bedrag gemoeid van f 9.192.600.³⁰ Sommige planters moeten toen met een fortuin naar Europa zijn teruggekeerd. Dat er overigens nog veel meer dan de 59 in Amsterdam geregistreerde transacties hebben plaatsgevonden, blijkt uit de woorden van Nepveu die in 1770 meldt dat er in zeer korte tijd minstens 80 plantages zijn verkocht voor meer dan 12 miljoen gulden.³¹ Driekwart eeuw later deed zich opnieuw een hausse in plantageverkoop voor. Tussen 1849 en 1862 werden minstens 49 plantages verkocht voor een totale som van ruim f 1.322.000 (zie Hoofdstuk VII). Deze

³⁰ GAA: NA, 10535 - 15266.

³¹ ARA: SvS, 506.

veel lagere koopsom wijst er op dat het vooral om in verval geraakte ondernemingen ging. De kopers waren dan ook voornamelijk Surinaamse planters die op deze wijze hun slavenmacht trachtten uit te breiden.

Een andere vorm van verandering in het plantagebezit vloeide voort uit vererving. Vrijwel iedere plantage was in eerste instantie opgezet door één man. Deze woonde in de kolonie en beheerde zijn onderneming zelf. Vaak kwam de planter eerder te overlijden dan zijn vrouw waarna de weduwe en hun kinderen de plantage erfden. Zo'n weduwe met plantagebezit vormde een aantrekkelijke partij voor een andere, ongetrouwde planter (of gelukzoeker), die door een huwelijk met haar niet zelden zijn bezit wist uit te breiden. Volgens de bijgewerkte kaart van De Lavaux uit 1770, waren in dat jaar 10% van alle plantages en gronden in het bezit van een vrouw en nog eens 2% in handen van erfgenamen van een vrouw. Er moeten dus nogal wat 'aantrekkelijke' vrouwen in Suriname hebben rondgelopen.

Wanneer er na het overlijden van een planter geen weduwe (meer) was, werd het bezit onder de andere erfgenamen – meestal de kinderen – verdeeld.³² Als de plantage niet werd verkocht, hielden de erfgenamen de boedel nogal eens gezamenlijk, dus onverdeeld, aan. Vaak gebeurde dit tegen wil en dank, omdat zij het niet eens konden worden over de verdeling, of over de vraag of de plantage nu wel of niet verkocht moest worden. Vererving heeft vaak versnippering van het bezit in de hand gewerkt. Zo bleek in 1770 (bijgewerkte kaart De Lavaux) 21% van alle plantages en gronden het eigendom van gezamenlijke erfgenamen te zijn.

Hoe ver die versnippering kon gaan is te zien aan de geschiedenis van plantage Meerzorg aan de Surinamerivier. Tot 1733 was deze plantage het ongedeelde eigendom van Paul Amsincq en, na zijn dood, van zijn vrouw Anna Verboom.³³ In de daaropvolgende 125 jaar is de plantage nooit

³² Wanneer er in Suriname niet direct erfgenamen aanwezig waren, of wanneer zij nog minderjarig waren, dan wel dat het testament aan duidelijkheid te wensen overliet, werd de plantage tijdelijk beheerd door de Onbeheerde Boedels en Wees Kamer.

³³ Deze Anna Verboom was de zuster van de commandeur Verboom (die samen met Van Sommelsdijck in 1689 werd vermoord), die eerst met John de Neale was gehuwd en na diens dood met het raadslid Paul Amsincq. Haar zoon uit het eerste huwelijk, S.L. de Neale, werd schatrijk door de koffiecultuur. In Duitsland, waar hij later ging wonen, werd hij in de adelstand verheven (Oudschans Dentz 1946:50). Toen ook Anna Verboom was overleden kwam de plantage in handen van hun zoon André en dochters Maria Anna en Reinbrandina met hun respectieve echtgenoten P. Hurgronje en P. Changuion; ieder ontving een-derde deel. Bij notariële acte beloofden deze erfgenamen hun aandeel in de plantage niet te verkopen zonder de anderen daarvan in kennis te stellen en aan hen de eerste keus te laten tot kopen en wel voor de som van f 50.000, aangezien de plantage werd getaxeerd op f 150.000. Een halve eeuw later (1784) bleken er al zeven aandelen te zijn, waarschijnlijk louter als gevolg van vererving, verdeeld over negen personen: het echtpaar M. Straalman en Cornelia Amsincq, het echtpaar D.J. van Eys en Sara Amsincq, C. van den Helm Boddaerd, Anna Hurgronje, P. Hurgronje, Paul en Pieter Changuion. Nog eens driekwart eeuw later (1859) was het aantal eigenaars opgelopen tot 48, verdeeld over negen families, onder wie alleen nog de naam Van Eys

verkocht en alleen door vererving van eigenaar veranderd. In 1859 bleken er 48 eigenaars te zijn. Sinds het einde van de achttiende eeuw (en wellicht al eerder) woonde geen van de eigenaars van Meerzorg nog in Suriname.

Dit absenteïsme is typerend geworden voor het plantagebezit in Suriname, net zoals dat het geval is in de Britse en Franse Caraïben. Na het einde van de achttiende eeuw is nooit meer dan een-derde van de Surinaamse plantages in handen geweest van ter plekke wonende eigenaars. Verschuldiging was hier in belangrijke mate debet aan (zie Hoofdstuk VI), maar het voorbeeld van Meerzorg toont aan dat ook vererving een rol heeft gespeeld. Geen van de erfgenamen voelde zich geroepen persoonlijk het beheer van de plantages in Suriname op zich te nemen. De mate waarin de versnippering van het plantagebezit in Suriname heeft plaatsgevonden is weergegeven in Tabel 15. Duidelijk blijkt, hoe de meeste plantages in eerste instantie werden opgezet en/of beheerd door één eigenaar (1737:kolommen 3 en 4). Daarnaast is het opmerkelijk, dat de bezitsversnippering rond 1770 in het geheel niet toenam (kolom 2) en pas vanaf het eind van de achttiende

Tabel 15. Ontwikkeling van het plantagebezit in Suriname 1737-1853

jaar	1 totaal aantal plantages en gronden *	2 aandeel plantages met meer dan één eigenaar **	3 aandeel plantages met één eigenaar ***	4 aandeel plantages van eigenaars met meer dan één plantage	5 aantal eigenaars met meer dan één plantage
1737	370	15%	51%	34%	52
1770	465	14	47	39	69
1796	533	39	22	39	65
1824	576	36	26	38	66
1853	269	42	33	25	21

* inclusief hout- en kostgronden

** deze eigenaars bezitten dus niet meer dan een deel van één plantage

*** negotiatiefondsen zijn gerekend als één eigenaar

Bronnen: Kaarten De Lavaux 1737 en 1770; *Surinaamse Almanak* 1796 en 1824; Van Sijpesteijn 1854:96-147.

voorkwam. Het bezit van Meerzorg bleef overigens wel beperkt tot een selecte groep, want alle negen families behoorden tot de elite in Nederland. Het ging om de families Huijssen van Kattendijke (adel), Vis (juristen), Berg (adel), Jervej, Eekhout, Balfour van Burleigh (adel?), Van Eys (adel), Van Heeckeren Brandsenburg (adel) en Taets van Amerongen (adel). De omvang van de respectieve aandelen in de plantage was zeer verschillend en liep uiteen van 1/6 als grootste, tot 1/486 als kleinste. De plantage werd op dat moment f 544.320 waard geacht, zodat het kleinste aandeel toch altijd nog een geschatte waarde vertegenwoordigde van f 1.120 (Bron: ARA: Collectie-Berg, 354; EHB: KA-37, 16).

eeuw een belangrijke rol is gaan spelen. Het proces van vererving zou toch doen verwachten dat dit verschijnsel, na ruim drie decennia, in 1770 moet zijn toegenomen. In absolute getallen was dit ook wel enigszins het geval, maar nog is het verschil met 1796 opmerkelijk. De verklaring is waarschijnlijk te vinden in de economische voorspoed die de Surinaamse plantage-economie rond 1770 beleefde. Het lijkt aannemelijk dat in die periode gezamenlijke erfgenamen hun individuele aandelen in een plantage aan een van hen, of een buitenstaander, voor een goede prijs verkochten. Met de opbrengst konden zij dan zelf een plantage beginnen, gaan rentenieren in Suriname of Nederland, of zich in de handel storten. Eind achttiende eeuw was het economisch tij echter volledig gekeerd en werd een – vaak met grote schulden bezwaarde – plantage als erfdeel veel meer een last dan een lust. Vrijwel niemand bleek bereid een aandeel in zo'n plantage te kopen, zodat de gezamenlijke erfgenamen hun bezitting niet kwijt konden. Daarmee was de versnippering van het plantagebezit een structureel fenomeen geworden.

Verhoudingsgewijs heeft de versnippering zich in de negentiende eeuw niet of nauwelijks uitgebreid. Ten dele was dit het gevolg van de plantages die er in Saramacca, Coronie en Nickerie bijkwamen en die opnieuw steeds door één man werden opgezet. Daarnaast werden steeds meer plantages met gedeeld eigendom verlaten, terwijl dat veel minder het geval was bij ondernemingen met één eigenaar, zeker als hij zelf in Suriname woonde. Dit kan nauwelijks toeval heten. Kennelijk gingen absentisme en gedeeld eigendom niet samen met een productief beheer (ook Hoofdstuk IX).

In de loop van de achttiende eeuw vormde zich in Suriname een select groepje planters met een grote greep op de plantage-economie. In 1770 bleken 69 planters twee-vijfde van alle plantages en gronden in bezit te hebben (Tabel 15:kolommen 4 en 5). Het lijkt alsof zij deze positie tot ver in de negentiende eeuw hebben kunnen vasthouden, maar niets is minder waar. Zowel in 1798 als in 1824 was rond 45% van de plantages en gronden in deze groep (kolom 4) in handen van ongeveer 16 negotiatiefondsen, die voor de som van de schuld een groot deel van de bij hen verhypothekerde plantages in eigendom hadden gekregen. In de loop van de negentiende eeuw werden deze fondsen weer geliquideerd of hadden zij hun plantagebezit (deels) afgestoten.

Het verdwijnen van de negotiatiefondsen en de afname van het aantal plantages heeft ook het groepje eigenaars met meerdere plantages en gronden (kolom 5) flink doen slinken. In 1853 bestond deze groep nog voor een-derde uit negotiatiefondsen en voor de helft uit in Suriname wonende planters. De belangrijkste vertegenwoordigers van laatst genoemde groep waren de gebroeders De Mesquita en S. de la Parra, behorend tot de oudste plantersfamilies van de kolonie, en de heren H. Wright, W. MacIntosh en

de weduwe van Alexander Cameron, die tot de groep laatstaangekomen planters behoorden. Afgezien van de weduwe Cameron, waren zij allen tevens belangrijke administrateurs (Van Sijpesteijn 1854:96-147).

Van de machtige achttiende-eeuwse planterselite was halverwege de negentiende eeuw weinig meer over. Nu waren het de administrateurs die de lakens uitdeelden, zoals later zal blijken.

De Surinaamse plantage-economie is in verschillende opzichten vrijwel constant in beweging is geweest. Als een rode draad loopt daar het verschijnsel 'uitputting' doorheen. De uitgeputte bovenlanden in het oude gebied, de uitgeputte voorste gronden op de individuele plantages en de uitputting van de kapitaalstroom uit Nederland hebben belangrijke verschuivingen in de plantage-economie tot gevolg gehad. Dit alles past bij het roofofbouwproces. Toch zijn er ook kleine aanwijzingen die duiden op een proces van overleven. Het feit dat tot in de negentiende eeuw nieuwe gebieden in ontwikkeling werden genomen, onder meer door nieuwe groepen planters, betekent dat sommigen nog altijd toekomst zagen in deze sector. Zo wist de groep Britse planters, ook na afloop van het Engels Tussenbestuur, een redelijk welvarend bestaan in Suriname op te bouwen. Zo blijken in 1854 33 voor de export producerende plantages het (mede-) eigendom te zijn van in Suriname woonachtige Britten of hun nakomelingen. Daartoe behoorden enkele van de grootste en modernste suikerondernemingen van het land (o.a. Hooyland, Alkmaar, Burnside, Waterloo en Nursery). Daarnaast waren nog 29 plantages (mede) in handen van ter plekke wonende eigenaars van wie familie ook al in de achttiende eeuw in Suriname woonachtig was. Onder hen bevonden zich relatief veel afstammelingen van religieuze vluchtelingen. Het is daarom opvallend dat de groep die het meest gericht was op het overleven van (en in) de plantage-economie voor het merendeel bestond uit van origine niet-Nederlanders. Samen beheerden zij een-derde van alle exportplantages (Van Sijpesteijn 1854:96-147).

Een laatste punt dat wijst op een proces van overleven, was de opkomst van een nieuwe sector in de tweede helft van de negentiende eeuw. Suriname heeft sinds de achttiende eeuw altijd enige cacao, als bijproduct van koffie, geëxporteerd. De achteruitgang van de koffieproductie leidde tot een bloei in de cacaosector. Zo steeg het aantal cacaoplantages tussen 1854 en 1891 van 6 naar 71 (*Koloniale Verslagen* 1854 en 1862; *Surinaamse Almanak* 1891). In het bestaande plantagegebied was een nieuwe exportsector ontstaan.

HOOFDSTUK III

Opbouw van de plantage-infrastructuur

1. Bodem en klimaat

In vele opzichten zijn de Surinaamse plantages uit de achttiende en negentiende eeuw te vergelijken met die in de rest van het Caraïbisch gebied. Dat geldt daarentegen niet voor de wijze waarop zij waren opgebouwd. De specifieke geologische en klimatologische omstandigheden van Suriname stelden namelijk andere eisen aan de plantagestructuur dan de meer geaccidenteerde en drogere eilanden in de Caraïbische Zee.

Ongeveer vier-vijfde van de Surinaamse bodem bestaat uit vulkanische gesteenten die miljarden jaren geleden zijn ontstaan en zich nu in rust bevinden. Het resterende, en voor dit onderzoek meest relevante, deel is de kuststrook, die zich enige miljoenen jaren geleden begon te vormen en nog steeds in beweging is. Deze strook ontstond enerzijds door de rivieren, die zand en grind aanvoerden uit de bergen in het tegenwoordige binnenland, anderzijds door aanslibbing van zee uit. Zo werden achtereenvolgens een savannegordel, een oude en een jonge kustvlakte gevormd. Kenmerkend voor de jonge kustvlakte zijn de langgerekte zand- of schelpruggen (ritsen) die het landschap doorsnijden en daar door de branding van vroegere kustlijnen zijn opgeworpen. Vrijwel alle plantages in Suriname waren in de oude en jonge kustvlakte gesitueerd. Alleen de oudste plantages aan de bovenloop van de Surinamerivier lagen in de savannegordel. Dit waren de plantages ten zuiden van Jodensavanne die het eerst zijn verlaten, of in houtgronden zijn omgezet. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw waren alle plantages geconcentreerd in de beide kustformaties.

Van der Voorde (1957) heeft een uitgebreide studie van de bodemgesteldheid in de oude en jonge kustvlakte gemaakt.

'De Demeraraformatie of de jonge kustvlakte vinden we als een aaneengesloten strook van wisselende breedte langs de Surinaamse kust van de Atlantische Oceaan. In het O[osten] is deze strook smal en niet meer dan 30 km breed; naar het W[esten] toe wordt de jonge kustvlakte geleidelijk breder; zij is daar tot 100 km breed. De totale oppervlakte bedraagt rond 1.000.000 ha. Het grootste deel van de jonge kustvlakte bestaat uit een laaggelegen zware klei, die beneden tot iets boven het gemiddelde zeeniveau ligt. Onder natuurlijke omstandigheden staat hij dus onder water; hij is begroeid met een kruidachtige vegetatie, plaatselijk met bos. Deze als zwamp bekend staande terreinen vormen ongeveer 80% van

de jonge kustvlakte. Plaatselijk komen in deze kleivlakte hoger gelegen, zandige, meest langgestrekte lichamen voor, die in Suriname als ritsen bekend zijn. [...]

Ten Z[uiden] van de jonge kustvlakte vinden we een strook, waarin verspreid gelegen drogere zandige tot drassere stoffig-kleiige terreinen worden aangetroffen: de eerste in meer gestrekte, de laatste met meer afgeronde vormen. In totaal omvat deze oude kustvlakte of Coropinaformatie een strook van rond 1.000.000 ha. De helft hiervan bestaat uit van nature met bos begroeide droge tot drasse terreinen, die in complexen verenigd liggen. Deze complexen zijn plaatselijk sterk versneden, waardoor ze soms uit een groep eilanden bestaan. Tussen en in de complexen vinden we laaggelegen zwampen, die qua leeftijd grotendeels tot de Demeraraformatie moeten worden gerekend. De breedte van de oude kustvlakte wisselt op onregelmatige wijze tussen 20 en 70 km.' (Van der Voorde 1957:32-3.)

Het moet een natte bedoening geweest zijn in dit potentiële plantagegebied, want in totaal bestond de oude en jonge kustvlakte voor bijna twee-derde uit moerasachtige zwampen die onder het zeeniveau lagen. De grilligheid waarmee complexen, ritsen en zwampen voorkwamen, maakte dat de vruchtbaarheid van plantage tot plantage kon verschillen. Een voorbeeld daarvan was het land langs de Commetewanekreek. Uit achttiende-eeuwse inventarissen blijkt dat op plantage Saltzthalen minstens twee stukken grond door een zandrits werden doorsneden en dat in 1784 in totaal eenderde van het cultuurareaal er schraal bij stond.¹ Op buurplantage 't Fortuyn wordt nergens melding gemaakt van zandritsen, maar wel van zwampen. Bovendien stond ongeveer een-vijfde van de bebouwde akkers als schraal tot zeer schraal te boek (1782).² De andere buurplantage, Hooyland, lijkt nergens last van gehad te hebben, want alle akkers stonden er 'wel' tot 'zeer wel' bij (1762) en van zwampen of ritsen wordt nooit melding gemaakt.³ Over het hele Surinaamse plantagegebied moeten de lokale verschillen dus tamelijk groot geweest zijn.

Toch kan in het algemeen gesteld worden dat in Suriname de grootste natuurlijke vruchtbaarheid hoofdzakelijk wordt aangetroffen in de (jonge) kustvlakte.⁴ Hierdoor beperkte het voor de exportlandbouw geschikte gebied zich tot een fractie van Surinames totale territorium. Vandaar dat de omvang van het potentiële plantagegebied waarschijnlijk niet eens in de

¹ ARA: SONA 213 en 263.

² ARA: SONA, 212.

³ ARA: SONA, 195, 203, 212 en 295.

⁴ '[N]atuurlijke vruchtbaarheid wordt in Suriname slechts gevonden bij recente alluviale kleiafzettingen, dus een moedermateriaal dat langdurig met het zeewater in contact is geweest. Alluviale afzettingen, die tot stand komen door de rivieren afkomstig uit het binnenland van Suriname [de savannegordel], bestaan slechts uit verweringsproducten van zeer oude gesteenten en vormen geen vruchtbare gronden. De zandgronden van alluviale oorsprong, zoals de ritsen, leveren evenmin vruchtbare gronden op.' (Van der Voorde 1957:153-4.)

buurt kwam van bijvoorbeeld Cuba. Eerder viel het te vergelijken met Jamaica of Saint Domingue (zie Tabel 1).

De achttiende- en negentiende-eeuwse planters dachten natuurlijk niet in termen van 'geologische formaties' of 'alluviale kleiafzettingen', maar waren zich toch zeer wel bewust van het voorkomen van verschillende grondsoorten en voor welk gewas deze het meest geschikt waren. Meestal duiden zij de grondsoort aan met de natuurlijke vegetatie die er op werd aangetroffen (De Eensgezindheid 1804:31-6).

Verder waren alle eigentijdse deskundigen het er wel over eens dat koffie en suiker ook op de wat hoger gelegen zandgronden in de 'bovenlanden' konden worden geteeld. Het nadeel daarvan was echter dat deze door de geringe diepte van de vruchtbare bovenlaag zeer spoedig uitgeput raakten, zodat men genoodzaakt was steeds nieuwe gronden te ontginnen. Zoals eerder bleek was dit dan ook de reden dat al vroeg in de achttiende eeuw een proces op gang kwam waarbij de oudste plantages in de 'bovenlanden' werden verlaten. Op den duur waren daardoor alle plantages gesitueerd in het volkomen vlakke en enigszins zilte kleilandschap van de oude en jonge kustvlakte.

Vooraf wat betreft koffie vormde Suriname hierdoor een grote uitzondering op andere koffieproducerende gebieden. Vrijwel overal, van Saint Domingue tot Brazilië (en ook op Java), werd koffie geplant op plaatsen waar suikerproductie minder goed mogelijk was. Dit waren voornamelijk heuvelachtige gebieden, waar geen sprake was van zware, laat staan verzilte zeeklei. Toch heeft de koffie een tijd lang uitstekend gedijd op deze Surinaamse bodem, al is het niet uitgesloten dat deze atypische lokatie de uitputting van grond en gewas heeft bespoedigd (Purseglove 1968, II:463-4).

Overigens waren in het algemeen de Caraïbische eilanden veel heuvelachtiger dan Suriname, zodat ook daar de suikerplantages niet op vlak terrein gesitueerd waren. Dit veroorzaakte vaak erosieproblemen. Bovendien werd daar slechts bij uitzondering alluviale klei van 'high durability' aangetroffen (Watts 1987:37). Suriname was daarmee dus duidelijk in het voordeel. Toch was dit slechts relatief, want in het vorige hoofdstuk bleek al dat ook de duurzaamheid van alluviale kleisoorten haar grenzen heeft.

Het klimaat in Suriname behoort tot het zogenaamde tropisch regenklimaat. De gemiddelde temperatuur bedraagt 27° C en het verschil tussen de minimum- en maximumtemperatuur is niet groter dan 8° C (Bruijning en Voorhoeve 1977:346). Daarin verschilt het nauwelijks met de rest van het Caraïbisch gebied (Watts 1987:137). Met de gemiddelde neerslag is dat wel het geval.

Op de Caraïbische eilanden lopen de seizoenen volkomen anders dan in Suriname en het verschil tussen de natste en droogste maanden is veel

minder groot. Bovendien valt in Suriname bijna tweemaal zoveel neerslag per jaar als op de eilanden. De verdeling in seizoenen wordt in Suriname dan ook afgemeten aan de gemiddelde neerslag:

- Kleine Regentijd : begin december - begin februari
- Kleine Droge Tijd : begin februari - eind april
- Grote Regentijd : eind april - half augustus
- Grote Droge Tijd : half augustus - begin december

Deze indeling is de gemiddelde uitkomst van neerslagstatistieken over de periode 1901-1970 (Bruijning en Voorhoeve 1977:340). Blom (1787:4), die dergelijke statistieken niet tot zijn beschikking had, kwam desondanks twee eeuwen geleden al tot eenzelfde indeling, met dien verstande, dat volgens hem de Kleine Regentijd al half november inzette en de Grote Regentijd half april. Toch wordt in de bronnen voortdurend melding gemaakt van mensen die beweerden dat de seizoenen aan het verschuiven waren en het klimaat structureel was gewijzigd als gevolg van veranderingen in de ecologie. Zo constateerde de arts Voegen van Engelen (1786-87:20) in 1788, 'dat deeze naauwkeurige en juiste verdeeling in tijdperken [seizoenen] die geregeld wederkoomen, hoe langer hoe onzekkerer geworden is, en nog verder worden zal naarmate het land meer bewoond en meer bebouwd wordt'. Bijna een halve eeuw later verzochten de schrijvers van het jaarverslag van de koffieplantage Beekvliet dat de steeds kleinere oogsten wel eens het gevolg konden zijn van 'eene verandering van het luchtgestel' waar tegen niets te doen viel.⁵

Het is mogelijk dat het openkappen van uitgestrekte bossen en het op grote schaal droogleggen van moerassen van invloed is geweest op de weersgesteldheid. Waarschijnlijker is echter dat dit soort opmerkingen moet worden toegeschreven aan het wereldwijde verschijnsel dat in de landbouw nu eenmaal altijd wordt geklaagd over het weer. In een plantage-economie waar de voorspoed van het gehele land afhing van goede oogsten en waar bovendien neerslag en droogte per jaar sterk konden verschillen, is het niet meer dan logisch dat de gang der seizoenen met argusogen werd gevolgd. Was het een aantal jaren achtereen droger of natter dan gemiddeld, dan sprak men al gauw van structurele veranderingen in het klimaat. Dergelijke uitspraken hebben dus weinig waarde voor weersveranderingen op lange termijn; voor de beeldvorming over de jaarlijkse wisselvalligheid van het weer zijn zij echter uitstekend te gebruiken. Geconfronteerd met meer officiële metingen uit die tijd, blijken de opmerkingen van de planters over het weer zeer wel hout te snijden.⁶ Vele tientallen van dergelijke opmerkingen tonen aan dat van de eerste 59 jaar in de negentiende eeuw

⁵ GAA: PA-600, 544.

⁶ *Surinaamse Almanak* 1824, 1833-1835, 1839; Van Sijpesteijn 1854:267; Braak 1935:46.

vierentwintig procent werd ervaren als te droog, zevenendertig procent als te nat en negenendertig procent als normaal of regelmatig. Dat betekent dat in de meeste jaren de weersgesteldheid een bedreiging moet hebben gevormd voor de oogst, al is het ene gewas daar natuurlijk wel gevoeliger voor dan het andere. De invloed van de weersomstandigheden op de produktiviteit komt nog ter sprake in Hoofdstuk V.

In tegenstelling tot het overige Caraïbisch gebied heeft Suriname vrijwel nooit te lijden van aardbevingen of orkanen. In 1766 schijnt een tamelijk lichte aardbeving het land te hebben getroffen (Wolbers 1861:275), terwijl in 1833 een orkaan moet hebben gewoed, die bijvoorbeeld op plantage Zeezicht de kostgronden volledig vernielde en voor ongeveer f 10.000 schade aan de gebouwen toebreacht.⁷ Zware winden die vernielingen aanrichtten kwamen vaker voor. Echt last had men van de regelmatig uitbrekende bosbranden als gevolg van langdurige droogte. Eenmaal begonnen, waren zij zeer moeilijk te blussen. Zo ontstond in februari 1797 een bosbrand die pas in april door aanhoudende regens tot staan werd gebracht (Wolbers 1861:220). Vaak werden hele plantageregio's door zulke branden bedreigd. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1825 aan de Commewijne, waar plantage Zorg en Hoop te maken kreeg met een zware bosbrand,

'welke na drie weken geduurd te hebben tot achter deze plantage is doorgedrongen, [maar] door de onvermoeide pogingen van de geheele slavenmagt versterkt door 23 koppen van andere plantagien [...] is het gelukt de brand af te leiden. Aan blusschen was niet te denken, ook duurde deze verwoesting nog voort zoodat Paramaribo [hemelsbreed op ca. 30 km afstand] als in een wolk van rook lag; hartelijk verlangde men naar regen.'⁸

Gelukkig liep het goed af met deze plantage, maar dat was lang niet altijd het geval. Meer dan eens verbrandde een deel van het bebouwd areaal voordat het vuur kon worden gestuit. Dat gebeurde onder andere op plantage La Singularité, eveneens aan de Commewijne, waar in 1779 werd gemeld dat het complete voorland, ofwel 'ruym een vierde van 't generaale land in voorige jaaren verbrand is'.⁹ Deze branden konden dus grote schadeposten veroorzaken en waren nauwelijks te voorkomen of vroegtijdig te doven. Meestal kon men slechts de regentijd afwachten en proberen de brand zoveel mogelijk van richting te veranderen. Het Surinaamse klimaat was een belangrijke voorwaarde voor het succes van de plantagelandbouw, maar ook een bedreiging daarvan.¹⁰

⁷ Collectie-Insinger & Co., informatieboek Zeezicht.

⁸ GAA: PA-600, 544.

⁹ EHB: KA-120, 21.

¹⁰ Ook nu nog vormen bosbranden een groot gevaar. 'Onvoorzichtigheid met vuur in het kustgebied bij de aanleg van kostgronden kan enorme schade in het bos veroorzaken, omdat de bomen van het zwampbos in de veenlaag wortelen en dus bij brand, die zeer hardnekkig kan

2. *Opbouw van een plantage*

Plantages beslaan meestal een aanzienlijk oppervlak. Dit maakt de aanleg van goede verbindingen en optimale irrigatie- en drainagestelsels tot een dwingende noodzaak. De aard van deze infrastructurele werken wordt bepaald door het landschap en klimaat waarin zij moeten functioneren. Dit was het belangrijkste punt waarin Surinaamse en Guianese plantages verschilden van andere Caraïbische plantages. De lage ligging van de moerassige kustvlakte en de grote hoeveelheid neerslag dwongen de Surinaamse planters tot grote financiële en bouwkundige inspanningen teneinde het bouwland voor produktie geschikt te maken en te houden. De complexe infrastructurele werken die daarvan het gevolg waren, hebben eeuwenlang het Surinaamse kustlandschap gedomineerd en vormen nog steeds de stille getuigen van zowel moordende arbeid als technisch vernuft. Tegelijk vormden zij ook een zwakke plek in de Surinaamse plantage-economie. Niet alleen kostte deze infrastructuur veel geld en arbeid, maar de geringste verwaarlozing van deze werken kon desastreuze gevolgen hebben voor het voortbestaan en welzijn van de plantage en haar bewoners.

Het grootste deel van de Surinaamse plantages is aangelegd gedurende de periode dat het land in bezit was van de Geoctroyeerde Sociëteit. Vandaar dat een planter-in-spe zich tot deze instantie moest wenden voor het verkrijgen van een stuk grond. Hiertoe diende hij een verzoek in bij het hoogste gezag in Suriname, de Gouverneur. Na uitmeting van de concessie werd dan de grond, onder bepaalde voorwaarden, aan de planter overgedragen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Brits-Westindische koloniën kreeg hij de grond gratis. Zo betaalde bijvoorbeeld een Engelse planter op Jamaica eind achttiende eeuw tien pond sterling per acre land, waarmee hij al de helft van de aanlegkosten had uitgegeven nog voor er een spade in de grond was gezet (Deerr 1949, II:333-4).

Hoewel het in feite om een leenverhouding ging kreeg de Surinaamse planter in praktijk zijn grond in allodiaal eigendom (Quintus Bosz 1954:38). In het overdrachts- of eigendomsbewijs, de zogenaamde warrand, stonden de voorwaarden beschreven waaraan de nieuwe eigenaar van de grond zich had te houden. Wanneer hieraan niet zou worden voldaan, zou de grond weer aan de Sociëteit vervallen.¹¹ Ter illustratie is in Bijlage 7 de warrand

zijn, omvallen. Aan het eind van het zeer droge seizoen 1963-1964 ging in Suriname op deze wijze naast andere objecten een economisch waardevol bosareaal van ruim 10.000 ha. geheel verloren. Luchtopnamen van dit brandareaal leerden dat de open graszwampen van het kustgebied vroeger al als brandgebieden aangemerkt, op een dergelijke wijze moeten zijn ontstaan gedurende de vele eeuwen van Indiaanse kustbewoning.' (Bruijning en Voorhoeve 1977:84.)

¹¹ Zo kon het gebeuren dat na de slavenopstand aan de Tempatiekreek in 1757 de eigenaars van de daargelegen houtgrond Onverwagt deze onderneming 'uyt hoofde der incursien van de

afgedrukt van plantage Leliëndaal aan de Commewijne. Deze warrand is exemplarisch voor alle plantages in die tijd.

Voor de Sociëteit lag het primaire belang van Suriname vooral in de groei en bloei van plantages. Haar inkomsten bestonden namelijk uit verschillende belastingen die op diverse onderdelen van deze ondernemingen, zoals het aantal slaven, het cultuurareaal en de produktie, werden geheven. Zij was er dus bij gebaat dat zoveel mogelijk land effectief in bedrijf werd genomen. Vandaar waarschijnlijk dat het land gratis werd uitgegeven op voorwaarde dat er op de concessie binnen anderhalf jaar een woonhuis moest worden gezet. Kennelijk was de redenatie dat als een planter er eenmaal woonde, hij ook wel de grond zou gaan cultiveren. De bepaling dat de concessie de eerste tien jaar niet in andere handen mocht overgaan bevestigt dit. Hiermee trachtte de Sociëteit te voorkomen dat de gronden alleen als speculatie-object zouden dienen, want daar had zij geen baat bij. Ook de regel dat altijd twee slaven aan de plantage verbonden moesten blijven had daarop betrekking; al zal deze bepaling ook te maken hebben gehad met het gegeven dat een totaal verlaten plantage tot grote overlast bij de burens kon leiden.

Afgezien van de oppervlakte van het totale areaal werd in een warrand ook speciale melding gemaakt van de lengte van de face of facit, de voorzijde van de concessie. In het geval van Leliëndaal (zie Bijlage 7) – en de meeste plantages aan de Beneden-Commewijne – was dat 30 ketting, ongeveer 600 meter. Het was van groot belang dit exact vast te leggen, omdat in Suriname vrijwel alle plantages, met uitzondering van Coronie en een deel van Nickerie, werden aangelegd langs een rivier of kreek. In dit drassige en dichtbeboste land vormde water de snelste en gemakkelijkste verbinding. Om nu zoveel mogelijk planters hiervan te laten profiteren – en wellicht ook van de grote vruchtbaarheid van de rivieroeveren – werd de toegang tot die rivier voor iedere plantage beperkt gehouden. Zodoende kregen de meeste plantages de vorm van een lange, smalle rechthoek met de korte zijde aan de rivier en een kilometers diep achterland. Aan de waterkant verrezen ook altijd de plantagehuizen en fabrieksgebouwen. Dat was het meest efficiënt voor de verschepping van goederen en produkten, het vergemakkelijkte de communicatie en het contact met de burens, hetgeen belangrijk kon zijn in noodsituaties. Alleen de oudste plantages in

boschneegers en door het vertrek der Staaten troepen van de post Maagdenburg hebbende moeten verlaten [en] zijn de slaaven daar van af genomen; dog bij resolutie van Haar Ed. Agtbare de Heeren Directeuren en Regeerders deeser Colonie in dato 18 July 1777 is het regt van eigendom bij provisie geconserveerd voor de tijd van tien jaaren' (EHB: KA-87, 17). In 1787 werd opnieuw een verlenging van tien jaar afgegeven, zodat aan het eind van die periode deze houtgrond al veertig jaar was verlaten, zonder aan de Sociëteit of haar opvolger, de Nederlandse Staat, te zijn vervallen. Het bleek dus een tamelijk loze bepaling.

Suriname, uit de tijd dat er nog ruimte in overvloed was, hadden grilliger vormen, inclusief een bredere voorkant aan de rivier.

In 1735 schreef de eigenaresse van plantage Boxel, de weduwe Boxel-Van Gelre: 'een plantagie nieu aen te leggen is een swaar en kostelijck werck' (Bijlsma 1922-23:53). En dat was maar al te waar, zeker in de laaggelegen landen van de jonge kustvlakte. Hier bestond de bodem uit zware, drassige klei, die bij hoog tij van de rivieren en/of bij flinke regenval regelmatig onder water liep. Het eerste, en tevens zwaarste, werk bij de aanleg van een plantage, bestond dan ook uit het inpolderen van het land. Een Hollandse 'traditie' werd hiermee in de tropen voortgezet.

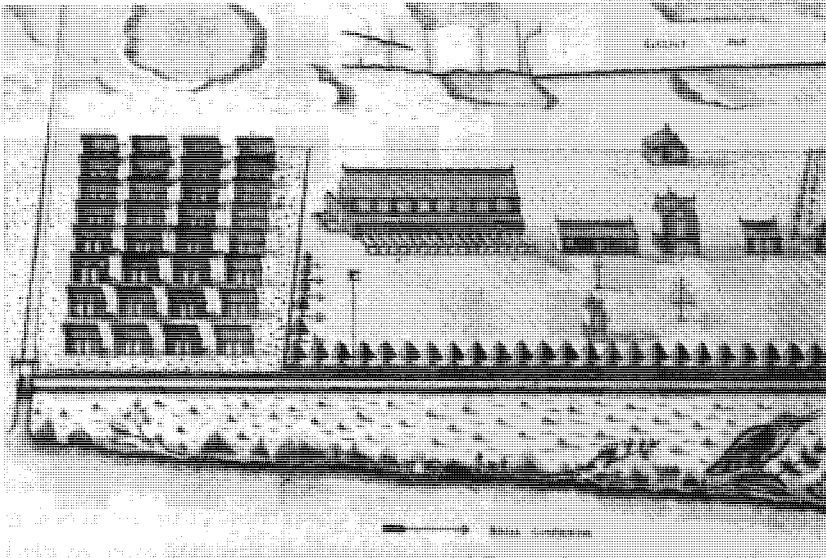
Men begon met alle bos op het in te polderen stuk land om te hakken, dit vervolgens te verbranden en achtergebleven stronken en wortels te verwijderen. Meestal gebeurde dit in augustus, tijdens de overgangperiode tussen de Grote Regentijd en de Grote Droge Tijd. Het gekapte hout was dan al droog genoeg om te verbranden, terwijl de vruchtbare (veen)toplaag van de grond nog voldoende vochtig was om niet door het vuur te worden aangetast. Wanneer dit was gebeurd werd om het hele stuk een dam, of dijk, opgeworpen.

Om de dam een stevige ondergrond te geven, werd eerst de veenlaag afgegraven en op de toekomstige akkers geworpen, zodat de dam op de steviger kleilaag daaronder kwam te rusten. Tegelijk werd aan de binnenzijde van de dam de zogenaamde loostrens¹² gegraven, waarop later de akkers overtollig regenwater zouden gaan lozen. Met de uitgegraven grond werd dan de dam opgebouwd. Bij het optrekken daarvan moest overigens goed worden opgelet dat er geen stronken of boomwortels achterbleven, aangezien die later wel eens een lek, of zelfs een dambreuk, tot gevolg konden hebben. Was de inpoldering eenmaal op deze wijze tot stand gekomen en was de polder tijdens de Grote Droge Tijd helemaal drooggevallen, dan volgden nog twee zware taken: het verdelen van de polder in akkers en plantbedden en het aanleggen van goede verbindingswegen voor communicatie en transport op de plantage.

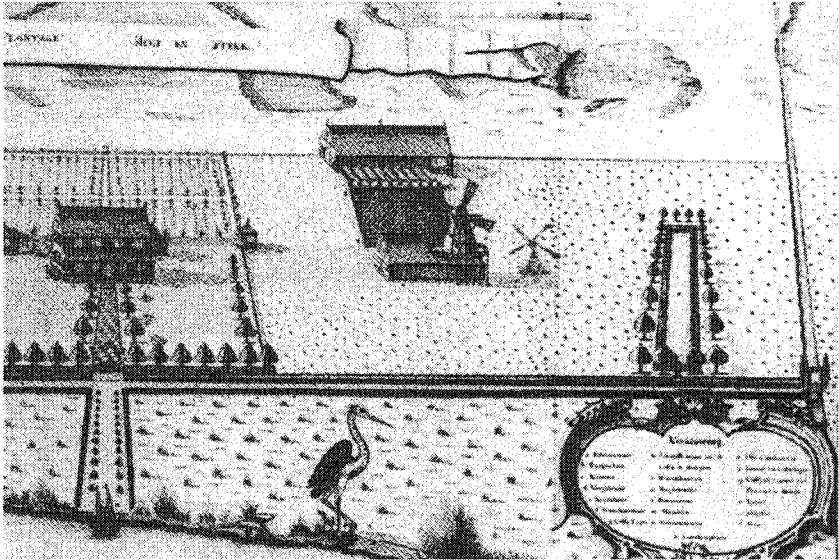
3. Het belang van de waterhuishouding

Een polder bestond soms uit meerdere stukken en een stuk altijd uit meerdere akkers. Het aantal akkers in een stuk verschilde per plantage. Zij werden van elkaar gescheiden door het graven van zogenaamde trekkers, dwars op de loostrenzen. Zo'n akker was echter nog te groot (0,43 ha.) om bij de zware Surinaamse regenval voldoende af te kunnen wateren en daarom werd hij op zijn beurt weer opgedeeld in bedden, waarvoor 'zogenaamde

¹² Het Surinaamse 'trens' komt van het Engelse 'trench' = sloot.

Plantage Hegt en Sterk (Marquette); waarschijnlijk de enige plantage met een windmolen (rechts); in het algemeen voldeden deze in Suriname niet.

(Historisch Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

kleine trencheden werden gegraven, haaks op de trekkers. Alle uitgegraven grond werd gebruikt om de plantbedden op te hogen. Op deze wijze ontstond een ingenieus afwateringsstelsel dat van cruciaal belang was in een dergelijk klimaat en landschap. Het moest dan ook met zorg en regelmaat worden onderhouden. Gebeurde dit niet dan raakte het stelsel binnen de kortste keren dichtgeslibd en begroeid met onkruid en kapoewerie.

Een voorbeeld van de intensiteit waarmee het onderhoud moest plaatsvinden verschaft suikerplantage Meerzorg aan de Surinamerivier in 1858. In totaal waren daar 291 rietakkers (125 ha.) in gebruik. Men kwam er in dat jaar niet aan toe om op al deze akkers de trekkers en kleine trencheden een keer uit te diepen, zodat bijna een-derde pas het jaar daarop aan de beurt kon komen. Belangrijker was echter dat de hoofdlozing, de twee loostrencheden, optimaal bleef functioneren. Die werden dan ook vijfmaal schoon gemaakt. Hun gezamenlijke lengte was minstens 8 km, wat het schoonmaken een arbeidsintensief karwei maakte. Ook de dammen, die de plantage voor overstroming moesten behoeden, werden dat jaar viermaal schoon gemaakt.

Opvallend is dat in de maanden waarin werd geoogst kennelijk geen tijd overbleef om ook nog iets te doen aan het onderhoud van het afwateringssysteem. Alleen in juni was het iets rustiger, want aan het loosstelsel werd niet gewerkt en relatief weinig akkers werden geoogst. Wellicht waren de regens in die maand te zwaar voor deze werkzaamheden. Daar staat tegenover dat men in december, naast het uitdiepen en schoonmaken ook nog 'de sluisreek aan de zijde van pl. Jagtlust welke met modder dichtgespoeld was met de mannegermacht 5 dagen werkzaam [is] geweest om uit te modderen'.¹³ Ongeveer 44 veldslaven waren dus bijna een week bezig met alleen al de sluisreek uit te diepen.

Naast het afwateringssysteem vormden ook de transportverbindingen op plantages complexe stelsels. Men kende daarin twee systemen die elkaar overigens niet uitsloten. Het eerste systeem kwam met name op koffie- en katoenplantages voor en bestond uit een netwerk van looppaden. In feite waren deze paden de bovenkanten van de polderdammen. Over het midden van de plantage liep, van voor naar achter, het zogenaamde middenpad, waar aan weerszijden zijpaden op werden aangesloten. Deze stonden op hun beurt weer in verbinding met de zijdammen langs de grenzen van de plantage. In later tijd werd op sommige koffieplantages naast, of in plaats van, het middenpad een vaartrens gegraven. In die gevallen was de afstand van het gebouwencomplex, vooraan op de plantage, tot het bebouwd areaal te groot geworden om nog lopend te kunnen overbruggen.¹⁴

¹³ ARA: SOB&W 1828-1876, 3036.

¹⁴ Dit gebeurde bijvoorbeeld op plantage Nooyt Gedagt (later: Ellen) aan de Beneden-

Een dergelijk pad- en dammenstelsel nam een niet te verwaarlozen deel van het plantage-areaal in beslag. Om zo min mogelijk bouwland verloren te laten gaan, werden de zijkanten van de paden vaak beplant met koffie- of bananenbomen, die met hun wortels de dammen bovendien wat extra stevigheid gaven. Op een gemiddelde koffiëplantage als Beekvliet aan de Cottica nam in 1768 het padenstelsel ongeveer 16 ha. in beslag. Op een totaal areaal van circa 417 ha. betekende dat bijna 4% van de grond.¹⁵ Naarmate het bebouwd areaal steeds verder naar achteren opschoof (op Beekvliet was in 1786 al een-vijfde van de grond verlaten¹⁶) en ruimtegebrek een rol ging spelen, moet ook de groeiende oppervlakte die het padenstelsel in beslag nam een factor van betekenis zijn geworden. Suikerplantages, die in de regel veel uitgestrekter waren dan koffie- of katoenplantages beschikten voor de transportverbindingen vrijwel altijd over een stelsel van vaartrenzen. Dit was op dezelfde wijze gestructureerd als het padennetwerk: een hoofdvaartrens over het midden van de plantage, verbonden met kleinere dwarsvaartrenzen (Figuur 6). Dit vaarstelsel, dat geheel omdijkt was, moest strikt gescheiden blijven van het afwateringssysteem, omdat zij tegengestelde functies vervulden. Terwijl in het ene systeem de waterstand zo hoog mogelijk moest blijven in verband met de bevaarbaarheid, diende het ander juist zoveel mogelijk water af te voeren naar de rivier. Bovendien was het brakke rivierwater in de vaartrenzen niet goed voor de groei en kwaliteit van de gewassen.

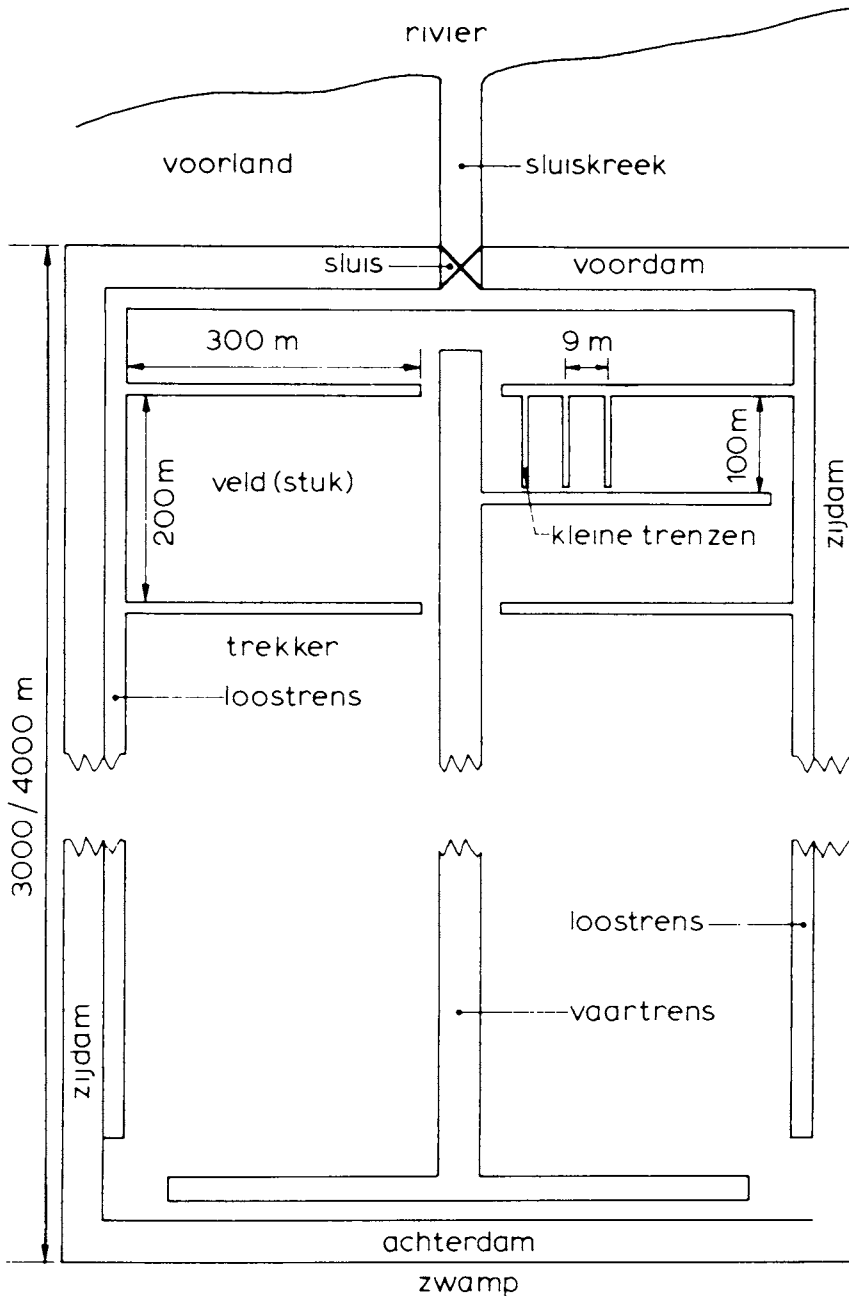
De vaartrenzen waren met name belangrijk voor het snelle vervoer van gekapt suikerriet, dat met platbodem-vaartuigen (keenponten) naar het fabrieksterrein werd gebracht. Daarnaast werd dit stelsel ook gebruikt om de watermolen, waarover de meeste suikerplantages eind achttiende eeuw beschikten, aan te drijven. Dat gebeurde bij springtij, twee maal in de maand, bij volle en nieuwe maan, wanneer het water in de rivier zijn hoogste stand bereikte. Op dat moment kon een maximale hoeveelheid water worden ingenomen. In de hoofdvaartrens had men een zogenaamde molenkom gemetseld, van zo'n twintig meter doorsnede, waarin het watermolenrad hing. Als men door de gezakte waterstand in de rivier het

Commewijne. In 1748 werd een warrand tot aanleg van deze plantage verleend. Tien jaar later lag er al een netwerk van paden, bestaande uit een middenpad van 2,4 km, twee hoofdpaden over de zijdammen van de plantage van 1,7 en 2 km en totaal twintig dwarspaden met een geschatte gezamenlijke lengte van 6 km. Het cultuurareaal expandeerde echter zo snel dat al in 1766 werd begonnen met de aanleg van een 500 m lange vaartrens langs het middenpad 'voor 't laaden van producten'. Begin negentiende eeuw werd de plantage omgebouwd tot een suikeronderneming. Nu werd een vaartrens langs het hele middenpad gegraven met een lengte van ongeveer 4 km, in 1853 zelfs verlengd tot 7 km (Dienst der Domeinen Suriname; ARA: SONA, 203, 223 en 836; ARA: SOB&W 1828-1876, 926-1).

¹⁵ ARA: SONA, 227.

¹⁶ GAA: PA-600, 546.

Figuur 6. Infrastructuur van een suikerplantage

Schematische voorstelling van een polderplantage. De omvang van veldstukken, de lengte van trenten, en andere maten verschillen uiteraard per plantage. (Bruijning en Voorhoeve 1977:361, tekening van R. Boekelman.)

ingenomen water weer liet terugstromen, viel dit met kracht in de stenen kom en zette zo het molenrad in beweging. Vanwege zijn twee functies werd dit kanaal daarom zowel hoofdvaartrens als molentrens genoemd (Figuur 5).

Evenals voor het padenstelsel gold voor de watersystemen dat, naarmate het bebouwd areaal verder van de gebouwen af lag, het systeem expandeerde. Zo groeide de gemiddelde lengte van de vaartrenzen op suikerplantages tussen 1750 en 1810 van ruim 5 naar meer dan 10 km.¹⁷

Ondanks gebrek aan cijfermateriaal wijst alles er op dat de expansie van de watersystemen ook in de negentiende eeuw is verdergegaan. En dat terwijl in het derde kwart van de achttiende eeuw op een gemiddelde suikerplantage al meer dan 16 km trens was aangelegd en moest worden onderhouden, nog afgezien van trekkers en kleine trezen. Gemiddeld was een vaartrens zeven en een loostrens vijf meter breed, bij een diepte van ongeveer anderhalve meter. Dat betekent dat in deze periode op suikerplantages gemiddeld 10 ha. in beslag werd genomen door de waterstelsels en dat alleen al voor de aanleg daarvan zo'n 150.000 kubieke meter zware klei was verzet.

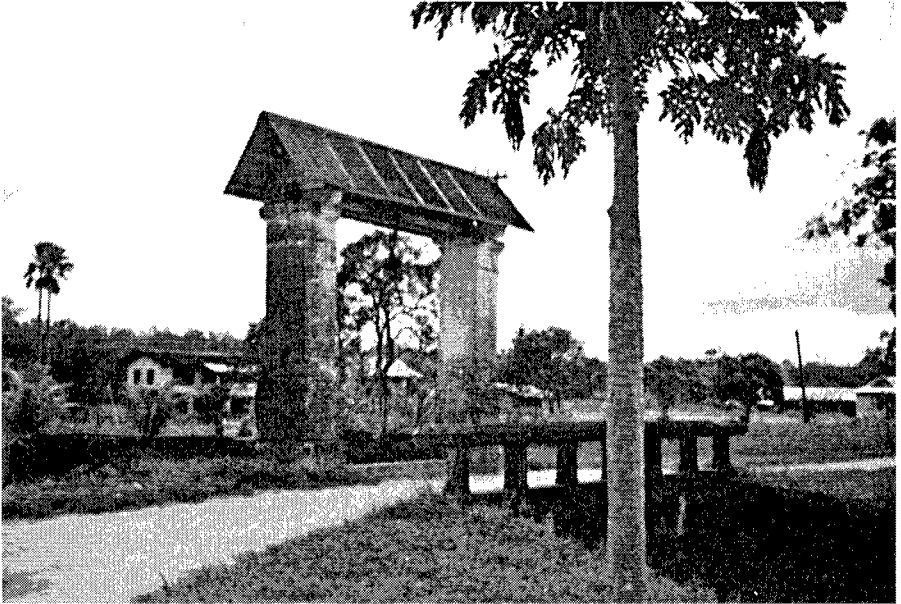
Niet voor niets gold het graven van vaarten, overigens altijd alleen uitgevoerd door volwassen mannen, bij de slaven als een van de meest gehate en slopende werkzaamheden. En het hield nooit op, want ieder jaar moesten de voortdurend dichtslibbende trezen weer worden uitgemodderd en werden er eventueel nieuwe trezen bijgegraven of oude verlengd. Hoe traumatisch deze slavenarbeid is geweest blijkt wel uit het feit dat er in de orale geschiedenis van de Saramakaners tot op de dag van vandaag aan wordt gerefereerd.¹⁸

Zowel het loos- als het vaarsysteem stond in verbinding met de rivier. Ten gevolge van het grote getijdenverschil in de benedenwateren van Suriname (1 tot 3 meter), konden dit geen open verbindingen zijn.¹⁹ Als waterkering werden daarom loosluizen en kokers (duikers) gebruikt voor de loostrenzen en een inneemsluis voor de vaartrenzen. Kokers waren houten of stenen buizen, waarin een scharnierende klep zich opende als het water in de loostrens hoger stond dan in de rivier. In aanleg en onderhoud was zo'n koker veel minder kostbaar en bewerkelijk dan een sluis. De massa

¹⁷ Steekproef ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

¹⁸ 'The heaviness of canal-building labor is cited as the specific motive for escape [van de plantages] in the tradition of several Saramaka clans. [...] These widespread stories stand as collective witness to the perception by slaves that this particular form of supervised gang labor – moving tons of waterlogged clay with shovels – was the most backbreaking of tasks they were called to accomplish.' (Price 1983:48.)

¹⁹ De benedenlopen van de Surinaamse rivieren staan onder invloed van eb en vloed, zodat er sprake is van getijdeverschillen. Landinwaarts worden deze steeds geringer. In de Surinamerivier is het getijdeverschil tot bijna honderd km landinwaarts merkbaar.

Sluisje plantage Sorgvliet (foto Alex van Stipriaan)

Landingsplaats en sluisje op plantage Mariënburg (Foto-archief KITLV nr.4599)

water die hij in één keer kon verwerken, was echter veel geringer. Wanneer een plantage niet al te uitgestrekt (200-400 ha.) en dus het afwateringssysteem niet al te uitgebreid was, dan kon worden volstaan met één loossluis aan de waterkant, gesteund door enkele kokers op andere vitale plaatsen. Op grotere plantages moesten meestal twee loossluizen en meerdere kokers worden aangelegd.

Loos- en inneemsluizen waren min of meer identiek, met die restrictie dat de eerste meestal kleiner waren dan de laatste. Het bovenste deel van de sluis bestond uit een stenen opbouw van twee pilaren waarop een dakje rustte. Onder dit afdak kon met behulp van een rad een as draaien waaraan een touw of ketting vastzat. Het andere eind van de ketting was bevestigd aan de sluisdeur die, door aan het rad te draaien, op en neer kon worden bewogen in een houten sponning. Anders dan de meeste Hollandse sluizen bestonden de Surinaamse uit slechts één deur, die bovendien in verticale richting opende of sloot. De vier walkanten, die naar de sluis toebogen (de vleugels) hadden een houten of stenen beschoeiing en waren meestal door een brug met elkaar verbonden. Ook de bodem van de trens onder de sluisdeur was met stenen belegd (de rollaag) om uitschuring te voorkomen. Voor grote, geheel stenen sluizen waren soms meer dan 100.000 stenen nodig, die allemaal uit Nederland werden ingevoerd. Het waren daarom kostbare installaties, die per stuk 2 à 4% van de totale plantagewaarde konden uitmaken (zie ook Hoofdstuk IV).

Een dergelijke sluis was, met inbegrip van de vleugels, al gauw 12 meter lang, 2,5 meter breed en vanaf de stenen rollaag 5 meter hoog.²⁰ Mits goed onderhouden, kon zo'n sluis eeuwenlang meegaan. Naast het bijhouden van de dammen en trenzen, moesten daarom ook de sluizen en vele bruggen en timba's (loopplanken over de trenzen) regelmatig worden gerepareerd en geconserveerd. Alles bij elkaar vormde dit een arbeidsintensief onderdeel van het plantagewerk. Vooral het houtwerk had veel te lijden van het vochtige Surinaamse klimaat. Bovendien werden de houten sluisdeuren en kokers voortdurend bedreigd door de zogenaamde paal- of waterworm. Om aantasting van het houtwerk te voorkomen moest een sluisdeur regelmatig worden ingesmeerd met een mengsel van pik, teer, fijngestampt glas, aloësap, talk en terpentijn (De Eensgezindheid 1804:103). Daarnaast moest de deur minstens eens in de twee weken worden afgekrabd en schoongemaakt. Om dit onderhoud zo vlot mogelijk te laten verlopen – en in geval van rampen – was er vrijwel altijd een reservedeur aanwezig. Dat was bijvoorbeeld ook het geval op de koffieplantage Vrouwenvlijt aan de Hoer Helenakreek. Deze plantage beschikte over een stenen loossluis van

²⁰ Hier zijn de maten gebruikt van de loossluis op koffieplantage Vriendsbeleid en Ouderzorg aan de Commewijne (ARA: SONA, 706).

20 x 9 voet (circa 7 x 3 meter), die er in 1835 waarschijnlijk al ruim zeventig jaar stond.²¹ Hij werd dan ook met grote regelmaat onderhouden, evenals de 5 à 6 bruggen over de loostrengen en de vele tientallen timba's over de smallere trekkers.

Vrijwel ieder jaar blijken er reparaties te zijn verricht aan onderdelen van de sluis en ook aan timba's en bruggen werd in de meeste jaren gewerkt. Ondanks dit geregeld onderhoud, lijkt de levensduur van een sluisdeur niet meer te hebben bedragen dan zes à zeven jaar. En ook dan moest het verwisselen met grote omzichtigheid gebeuren. Het gebeurde nogal eens dat vitale delen van de sluis intussen zodanig waren verteerd dat bij het in- of uithangen van de sluisdeur de hele constructie in elkaar stortte, waardoor slaven werden verwond of zelfs gedood (De Eensgezindheid 1804:137-9). Al deze werkzaamheden maakten het onderhoud kostbaar, zowel materieel (stenen en hout) als in arbeidskracht. Werd het echter achterwege gelaten, dan zou de plantage vroeger of later onherroepelijk onder water komen te staan.

Opbouw en voortbestaan van de Surinaamse plantage-economie waren dus in sterke mate afhankelijk van infrastructurale waterwerken. Per sector en periode konden echter belangrijke verschillen optreden. Het spreekt voor zich dat de suiker- en sommige koffieplantages met hun dubbele waterstelsels meer aandacht aan aanleg en onderhoud van deze infrastructuur moesten geven dan plantages met alleen een afwateringssysteem. Bovendien betekende de voortdurende verlenging van de stelsels als gevolg van het verschuiven van het bebouwd areaal een steeds grotere verzwaring van deze taak. Deze ontwikkeling valt eveneens af te lezen uit het veranderend aantal sluizen en kokers op de plantages (Tabel 16).

Het verschil tussen de sectoren is opvallend: suikerplantages hadden twee- tot driemaal zo veel sluizen en kokers nodig als koffie- of katoenplantages.

Tabel 16. Gemiddeld aantal sluizen en kokers per plantage 1750-1830

periode	suiker			koffie			katoen		
	sluis	koker	n	sluis	koker	n	sluis	koker	n
1750-59	2,0	1,4	23	0,6	1,0	33	-	-	
1780-89	1,9	1,6	19	1,0	0,6	27	-	-	
1820-35	2,6	1,4	18	0,9	0,4	27	0,5	1,1	13
1845-63	2,8	0,8	12	?	?	?	?	?	?

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; ARA: AvF na 1828, 130; plantage-archieven.

²¹ In de inventaris van 1764 wordt een sluis met exact dezelfde afmetingen beschreven (EHB: KA-102, 2).

Bovendien is zowel op suiker- als op koffieplantages een trend te bespeuren, waarbij de voorkeur werd gegeven aan sluizen. Alleen in het laatste kwart van de achttiende eeuw was dat op suikerplantages niet het geval. Waarschijnlijk had dit te maken met kapitaalgebrek, zodat werd volstaan met de installatie van goedkope kokers. Dit kon echter niet anders dan een tijdelijke maatregel zijn, want hoe langer de waterstelsels werden, des te groter diende de capaciteit van de waterkering te zijn. Bovendien kwam in de suikersector gedurende de negentiende eeuw weer meer kapitaal beschikbaar zodat aan de noodzaak om kokers door sluizen te vervangen ook daadwerkelijk kon worden voldaan.

Ook op koffieplantages werden, met name in de jaren 1760 en 1770, kokers ingeruild voor sluizen. Gedurende de jaren 1750, toen een groot deel van deze ondernemingen zich nog in de aanlegfase bevond, had men kunnen volstaan met kokers. De explosieve groei van het bebouwd areaal in de daarop volgende decennia maakte het installeren van sluizen tot een dwingende noodzaak. Bovendien was er tot de eerste helft van de jaren 1770 kapitaal in overvloed.

In de negentiende eeuw bleek, ondanks de achterwaartse verschuiving van het bebouwd areaal, het aantal waterwerken op koffieplantages te zijn gedaald. Dit werd veroorzaakt door de komst van een aantal nieuwe ondernemingen, met name in Saramacca, die in de jaren 1820 nog niet toe waren aan uitgebreide waterwerken. Verder maakte de uitputting van een groot aantal oudere koffieplantages vervanging, laat staan uitbreiding, van de waterwerken niet meer rendabel, dit nog afgezien van het feit of er kapitaal beschikbaar zou zijn geweest. Hun verval werd hierdoor natuurlijk eens te meer bespoedigd.

Een groot deel van de katoenplantages tenslotte bevond zich, vooral in Coronie en Nickerie, in de jaren 1820 nog in de opbouwfase, zodat met enkele kokers kon worden volstaan. Bovendien lagen de gronden in beide districten hoger dan elders, ongeveer op het niveau van het hoogste tij, zodat de gronden daar op natuurlijke wijze loosden en er geen zware graafwerkzaamheden nodig waren.²² Daarom vormden sluizen daar waarschijnlijk geen noodzaak. Oudere katoenplantages in het noordoosten van Suriname en vooral voormalige koffieplantages hadden dit echter wel nodig. Zo had bijvoorbeeld plantage Badenstein aan de Warappakreek, in de jaren 1760 nog kunnen volstaan met een enkele koker; in 1828 werd daarentegen met twee sluizen gewerkt.²³

De kostbare en zeer arbeidsintensieve watersystemen en installaties, exclusief de watermolen, bepaalden voor 4 tot 8% de waarde van een

²² ARA: Collectie-Van Heeckeren, 69.

²³ ARA: SONA, 222 en 841.

De suikervelden; een zijtrens op plantage Rust en Werk
(Foto-archief KITLV nr.9012)

suikerplantage. Voor alle plantages samen kan de waarde van deze infrastructurale werken rond 1775 worden getaxeerd op ongeveer vier miljoen gulden.²⁴ Bij de meeste andere plantages in het Caraïbisch gebied vormden waterwerken niet eens een post op de begroting. Alleen op Saint Domingue werden op een gegeven moment in bepaalde districten irrigatiekanalen aangelegd (precies het omgekeerde dus van wat in Suriname gebeurde) die in kosten te vergelijken waren met de Surinaamse waterwerken (Watts 1987:299).

De financiële en fysieke last van de waterwerken betekende dat zowel planters als slaven wat dit betreft in de Guiana's slechter af waren dan elders in het Caraïbisch gebied. Daarnaast maakte de complexe waterhuishouding de plantages bijzonder kwetsbaar voor velerlei rampen.

4. *Strijd tegen het water*

Surinaamse plantages werden voortdurend van verschillende kanten door water bedreigd. Uit de lucht, door overvloedige regens die de akkers onder water zetten. Uit de rivieren, die steeds dreigden buiten hun oevers te treden en de plantages te overstromen. En tenslotte uit zee, waar de kustplantages van Nickerie, Coronie en het gebied tussen de Warappa- en Vredenburgkreek chronisch te kampen hadden met afspoeling van de zeekust. Dus waterwerken waren van levensbelang. Maar ook voor de kunstmatige plantagewaterhuishouding dreigde voortdurend gevaar in de vorm van verwaarlozing. Legio zijn de voorbeelden die daarvan getuigen en die vaak eindigen met de totale ondergang van de plantage. De oorzaken van een verwaarloosde waterhuishouding waren van uiteenlopende aard. Enkele voorbeelden uit de achttiende- en negentiende-eeuwse plantagepraktijk kunnen dat verduidelijken.

Het eerste voorbeeld is de algehele verwaarlozing van suikerplantage De Drie Gebroeders aan de Surinamerivier. Toen in 1769 de eigenaar van deze onderneming, Samuel d'Avilar, overleed liet hij aan zijn minderjarige kinderen een uitstekend onderhouden plantage achter. Hij had de 429 ha. grote plantage minstens een kwart eeuw met veel ondernemingslust bestierd, waarbij bij zijn dood 119 ha. in bewerking waren. De waterwerken bestonden op dat moment, naast de gebruikelijke loostrenzen, uit 7,4 km hoofd- en dwarsvaartrenzen, een inneemsluis en twee loosluizen, die alle naar behoren functioneerden.²⁵

Dertien jaar later bleek de plantage volkomen verwaarloosd. De eigenaars

²⁴ Extrapolatie op basis van een steekproef onder 20 suiker- en 32 koffieplantages (ARA: SONA).

²⁵ ARA: SONA, 698.

waren op dat moment nog steeds de gezamenlijke erven van Samuel d'Avilar. Dit zou kunnen betekenen dat er of geen of juist teveel kapiteins op hetzelfde schip waren. In ieder geval had niemand zich veel aan de plantage gelegen laten liggen, zodat het geheel in een desolate staat verkeerde. Bij het minste of geringste stond de plantage onder water. Zowel de loos- als vaartrenzen waren dichtgegroeid, de dammen vertoonden overal breuken en de twee nog resterende sluisen waren defect. Het mag een wonder heten dat er nog 32 ha. met suikerriet stond.²⁶

Desondanks duurde het tot 1791 voor een begin werd gemaakt met het herstel en dat alleen omdat de plantage was verkocht, wat op zich al opmerkelijk was. Op dat moment waren er nog maar 15 ha. met suikerriet beplant en was van alle vroegere waterwerken alleen een simpele koker in bedrijf.²⁷ Ondanks de krachtdadige initiatieven en herstelwerkzaamheden van de nieuwe eigenaars – de heren Vermeulen en De Wilde – produceerde de onderneming vier jaar na de overname nog geen 15 ton suiker, terwijl in de periode 1750-1753 jaarlijks nog meer dan 89 ton werd gemaakt.²⁸ Door de aankoop van belendende plantages is deze zwaar verwaarloosde onderneming er uiteindelijk toch nog bovenop gekomen. Was dat niet gebeurd, dan had de plantage, zoals zoveel andere, waarschijnlijk definitief moeten worden verlaten.

Verwaarlozing was ook dikwijls het gevolg van een misplaatst soort zuinigheid van de eigenaars. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd in het algemeen veel minder kapitaal voor de plantages gefourneerd en de meeste eigenaars bevonden zich buiten de kolonie. Iets dergelijks was onder andere het geval op plantage Zorg en Hoop aan de Beneden-Commewijne, waar in het begin van de jaren 1830 werd overgeschakeld van koffie- op suikerteelt.

Ondanks herhaalde klachten kregen de administrateurs van deze plantage geen toestemming van de eigenaars om een tweede loossluis te bouwen; de omschakeling naar suiker had al genoeg geld gekost. Toch had het uit de veelvuldige rapporten duidelijk moeten zijn dat bij overvloedige regenval de aanwezige sluis veel te klein was om het overtollige water te lozen. De gevolgen lieten dan ook niet lang op zich wachten. Tijdens de zware en langdurige regens van 1844-1845 kwam een deel van de plantage onder water te staan. Het gevolg was dat de suikerproductie zeker vijftien maanden kwam stil te liggen, want het meeste riet was verrot en de rest moest dienen voor nieuwe aanplant.

De directeur, die enige tijd daarvoor nog als 'kundig' was geprezen, had

²⁶ ARA: SONA, 256.

²⁷ ARA: SONA, 276.

²⁸ ARA: W.I. Bezittingen en Kust van Guinea 1795-1810, W.I. Comité, 104, no. 86; ARA: RvP, 606/607.

zich de ramp zo zeer aangetrokken, dat hij 'opeens van levenswijze veranderd [is] en zich zoodanig aan dronkenschap [heeft] overgegeven dat alle werkzaamheden en toezigt is vervallen'.²⁹ Hij werd daarop ontslagen. Vervolgens kwam alsnog de toestemming een nieuwe sluis te bouwen. Veel onheil had kunnen worden vermeden, wanneer hiertoe eerder was besloten. Nu kregen bijvoorbeeld de slaven te maken met een belangrijke verzwaring van hun arbeidslast, want welk onheil zich op dit gebied ook voordeed, het waren altijd de slaven die de fysieke gevolgen droegen. Zou het toeval zijn dat het sterfte-overschot, in normale jaren variërend van 1 tot 7 personen, juist in dit rampjaar (1845) maar liefst 13 personen bedroeg, op een totaal van 242 slaven?³⁰ Een combinatie van extra-zware arbeid en het uitbreken van ziektes en voedselgebrek als gevolg van de overstroming, kan daarvan de oorzaak zijn geweest.³¹

Een slagvaardiger beleid had dit wellicht kunnen voorkomen, evenals het abrupte einde van de carrière van de plantagedirecteur die aan de drank raakte. De oogst was in ieder geval totaal mislukt. Ook in de daaropvolgende jaren was de produktie aanzienlijk lager dan voorheen: in de periode 1842-1844 werd op deze plantage jaarlijks gemiddeld 263 ton suiker geproduceerd; in de jaren 1847-1849 bedroeg dat niet meer dan 184 ton.³²

De ramp op Zorg en Hoop was eenmalig en volledig te wijten aan menselijk falen. Maar er waren ook plantages waar de strijd tegen het water een eeuwenlang gevecht tegen de bierkaai was. Door de extreem lage ligging van sommige gronden had een aantal plantages chronisch te lijden van wateroverlast. Wanneer daar de bepoldering en afwatering niet consequent in optimale conditie werden gehouden, waren de gevolgen direct merkbaar. Dat was bijvoorbeeld het geval met de plantages aan de Pauluskreek, een zijtak van de Surinamerivier.

In 1752 had daar op de suikerplantage Bleyendaal, die beschikte over twee loossluizen en trenzenstelsels met een gezamenlijke lengte van bijna 21 km (!), zo'n 10% van de bebouwde grond 'veel geleeden door 't waater'.³³ Anderhalf jaar later bleken er zelfs twee houten sluisjes te zijn bijgebouwd, maar was opnieuw 9% van het cultuurareaal 'door 't waater verdronken'.³⁴ Bleyendaal gold als een goed stuk land, alleen diende men door haar lage ligging voortdurend alert te blijven op wateroverlast. Bovendien moest daartoe steeds extra kapitaal worden uitgetrokken. En dan nog was het vaak

²⁹ GAA: PA-600, 544.

³⁰ GAA: PA-600, 544.

³¹ Al te snelle conclusies mogen hier overigens niet aan worden verbonden, want hoge sterfte-overschotten kwamen wel eens vaker voor; puur toeval lijkt het echter evenmin.

³² GAA: PA-600, 544.

³³ ARA: SONA, 193.

³⁴ ARA: SONA, 691.

een hopeloze strijd, want toen in 1830 Suriname te kampen kreeg met buitengewoon zware regens, was 'deze plantagie onder de geene wier aandeel in de ramp vrij aanzienlijk is'.³⁵ Ook het jaar daarop kwam de plantage door overvloedige neerslag tweemaal onder water te staan.

Ondanks het probleem van de lage ligging, hadden deze rampen beter kunnen worden opgevangen, indien met meer volharding en kapitaal van de eigenaars in Nederland de strijd tegen het water was volgehouden. Zo werd na langdurige discussies over het al dan niet verlaten van de plantage rond 1835 besloten toch door te gaan en de zaken met nieuw elan en geld aan te pakken. En wat blijkt: 'de waterloozing voldoet op den duur en boven verwachting, zoo dat zelfs deze plantagie geene zo nadeelige invloed als andere heeft ondervonden van het buitengewoon vochtig jaargetijde [van 1836]'.³⁶ De resultaten waren meteen navenant, want terwijl de gemiddelde produktie in de periode 1830-1834 op 80 ton suiker per jaar lag, werd dat in de periode 1835-1839 op gemiddeld 133 ton gebracht, waarna het ook in de jaren 1840 niet meer onder dit niveau is gekomen. Het kon dus wel.

Een ander verschijnsel dat van grote invloed is geweest op het verval van de waterhuishouding trad op toen, in de negentiende eeuw vooral, steeds meer plantages werden verlaten. Daardoor traden bijvoorbeeld, opnieuw, aan de Pauluskreek grote problemen op. Van de tien plantages waren in 1831 alleen nog Bleyendaal en 't Eylant in produktie. Zij moesten nu samen zorg dragen voor de bevaarbaarheid van de hele kreek. Aangezien dit slechts gedeeltelijk lukte moesten zij nu bovendien, vanwege de moeilijker bereikbaarheid, verhoogde vrachtprijzen betalen aan de pontvoerders die de geproduceerde suiker kwamen afhalen.³⁷

Nog veel groter bleken de problemen in het gebied tussen de Warappa- en Vredenburgerkreek te zijn. Zo waren langs de Tapoeripa halverwege de achttiende eeuw 25 (koffie)plantages aangelegd. Hiervan bleken in 1853 nog maar twee in bedrijf te zijn.³⁸ Een van die twee was plantage Somerszorg. Deze koffieplantage grensde aan plantage Mislukt Bedrog die rond 1840 was verlaten. Vanaf dat moment had het water vrij spel op de verlaten gronden en werd Somerszorg bedreigd. Voortdurend moest de dam tussen beide ondernemingen worden verbreed, verhoogd en met bamboe beplant, om te voorkomen dat het brakke water ook Somerszorg zou aantasten.³⁹ In 1848 werd door de slaven van Somerszorg tussen de twee plantages zelfs speciaal een poldertrens van ruim twee km lengte gegraven om het opdringende water af te leiden. Het mocht echter niet baten, want ook in de daarop-

³⁵ ARA: SONA, 691.

³⁶ ARA: SONA, 692.

³⁷ ARA: SONA, 692.

³⁸ *Surinaamse Almanak* 1833 en 1845; Van Sijpesteijn 1854:134-5.

³⁹ GAR: Collectie-Hudig, 340/341.

volgende jaren moesten steeds weer breuken in de dam worden gedicht en werd hij voortdurend verhoogd. Al deze inspanningen moesten bovendien worden verricht met een slavenmacht die gestadig in omvang afnam. Mede als gevolg hiervan besloot men in 1857 de strijd te staken en werd ook Somerszorg verlaten.

Ook de zee tenslotte, kon een grote bedreiging voor plantages vormen. In het bijzonder de districten Nickerie en Coronie hadden ernstig te lijden van afkalving van de kust, die ieder jaar zo'n dertig meter landinwaarts opschoof (Teenstra 1835, II:126). Aangezien veel plantages met hun voordammen aan zee lagen, was de ondermijning daarvan een constante zorg. Voor de oudste, direct aan zee gelegen katoenplantages van Nickerie bleek dit op den duur een ongelijke strijd. Een voor een werden zij, vanwege het wegspoelen van de grond, verlaten. De laatste was Good Intent, die in 1858 door de zee werd verzwolgen (Heckers 1923:84).

Ook aan de noordoostkust, tussen Warappa- en Vredenburgkreek, kampte men met dit probleem. Zo schreven bijvoorbeeld in 1830 de administrateurs van de katoenplantage Anna Catharina, dat

'de afspoeling der zee, waarvan dezelve te allen tijde blijkt te lijden gehad te hebben, in de voorgaande jaren zoo sterk was toegenoomen dat een nieuwe polder niet ver van het woonhuis moest worden aangelegd, hetgeen drie maanden extra werk heeft gekost. [In 1835 was het dezelfde oorzaak die] 't wel weder noodzakelijk maakte om, ca. 80 kettingen [1,7 km] van huis af, de dam in te trekken, waardoor een paar stukken katoen[land] zouden verloren gaan.'⁴⁰

In 1844 bleek toch alweer een-vijfde van de nieuw aangelegde polder te zijn weggespoeld. Het proces was nauwelijks te stuiten. Tegelijk bedreigde ook een tegengestelde ontwikkeling de plantages uit zee, namelijk dichtslibbing van kreek- en kanaalmondingen. Hierdoor kwamen ook de meer landinwaarts gelegen plantages in problemen. Alle hadden zij hun afwatering in de relatief smalle krekken, die op hun beurt weer in zee loosden. Doordat de kuststrook voortdurend in beweging was, kon het gebeuren dat na een storm of springvloed de monding van zo'n kreek in een klap met zand en slib werd dichtgeslagen. Het gevolg was dan dat de afwatering van alle plantages langs die kreek werd gestremd.

Zo bleek in 1842 de gehele monding van de Motkreek bij springvloed door een schelpenbank te zijn dichtgeslagen. In het jaarverslag van de daar gelegen katoenplantage Zeezicht werd vermeld dat daardoor grote werkzaamheden aan de waterlozing moesten worden verricht en geen van de sluizen en kokers meer functioneerde. Tot overmaat van ramp kwamen het jaar daarop de regens veel te vroeg, waardoor de plantage onder water kwam te staan en de complete slavenmacht, in plaats van met de katoenproductie,

⁴⁰ Collectie-Insinger & Co., informatieboek Anna Catharina.

bezig was een opening naar zee te graven.⁴¹

Ook hier bleef het vechten tegen de bierkaai, want zeven jaar nadien (1850) bleek de waterlozing nog steeds gebrekkig. Men besloot toen de zaak drastisch aan te pakken door de monding van de kreek tot aan zee uit te graven. Hiertoe werden alle werkbare mannen van Zeezigt en buurplantage De Dageraad ingezet, samen ongeveer 250 slaven. In 1851 kwam dit immense karwei af. Nog hetzelfde jaar bleek het Sisyphusarbeid te zijn geweest, omdat 'eene stort van de Modderbank de zandbank had vervangen'.⁴² Het was een uitzichtloze strijd, waarin vroeg of laat ook deze twee plantages het onderspit zouden moeten delven; alle andere ondernemingen aan de Motkreek waren toen namelijk al lang verlaten.

Ondanks de goedkope en vruchtbare grond maakten de complexe waterwerken de Surinaamse plantages kostbaarder, kwetsbaarder en arbeidsintensiever dan elders in het Caraïbisch gebied. Door de verschuiving van het bebouwd areaal ten gevolge van roofbouw moesten de waterwerken steeds meer worden uitgebreid. Hierdoor nam de kwetsbaarheid van de ondernemingen toe. Door geologische en technologische verschillen deden deze ontwikkelingen zich het meest voor in de suikersector en het minst in de katoensector. Overal gold echter dat zorgvuldig en regelmatig onderhoud van de waterwerken essentieel was voor het functioneren en voortbestaan van de plantages. Onduidelijke bezitsverhoudingen, absenteïsme en misplaatste zuinigheid leidden echter vaak tot verwaarlozing en vormden zo een bedreiging voor de continuïteit. Daarnaast maakte het proces van verlating de strijd tegen het water steeds zwaarder, waardoor deze ontwikkeling eens te meer werd versneld.

De strijd tegen het water, zo specifiek aan de Surinaamse plantagekolonie, is een van de duidelijkste voorbeelden van de wisselwerking tussen processen van roofbouw en overleven. Gebrek aan aandacht voor de reproductie van de infrastructurele werken betekende onherroepelijk het einde en dit einde trok tevens een steeds zwaardere wissel op degenen die trachtten te overleven.

De strijd tegen het water heeft ook de Nederlandse samenleving altijd gekenmerkt. Het is daarom navrant te moeten constateren dat het daar een wereldberoemd succes is geworden, terwijl de mislukking in de kolonie uiteindelijk juist de achteruitgang heeft bespoedigd.

⁴¹ Collectie-Insinger & Co., informatieboek Zeezigt.

⁴² Collectie-Insinger & Co., informatieboek Zeezigt.

HOOFDSTUK IV

Produktiefactoren en hun samenhang

Wanneer de zelfvoorzieningslandbouw van Indianen, marrons en vrije negers buiten beschouwing wordt gelaten en ook aan de tamelijk geringe ambachtelijke nijverheid in Paramaribo wordt voorbijgegaan, dan blijft tot ver in de negentiende eeuw in Suriname de plantage als enige produktie-eenheid over. Door de eenvormigheid en dominantie van deze produktie-eenheden kreeg de Surinaamse samenleving een zeer eenzijdige structuur en werd het een typische plantage-economie.

De planters trachtten zoveel mogelijk van hun ondernemingen autarkische produktie-eenheden te maken. Het hele groeiproces van zaadje of stekje tot transportklaar produkt was op de plantage geconcentreerd. Voedselgewassen voor slaven en staf werden voor een belangrijk deel zelf verbouwd. Het onderhoud van gebouwen, sluizen en vaartuigen werd zoveel mogelijk door de eigen ambachtsslaven verricht, bij voorkeur met timmerhout uit het bos achter de plantage. Kortom, de mate waarin het produktieproces binnen de plantage-onderneming werd geïntegreerd, was bijzonder groot: van stekje tot in suiker verpakte vaten en van voedselverbouw tot sluisonderhoud.

Volledige autarkie was echter onmogelijk. Oppervlakkig onderhoud verrichtten de plantagebewoners zelf. Gecompliceerder zaken werden aan specialisten van buiten de plantage uitbesteed. Er is dus altijd een groep geweest – waarvan de omvang nauwelijks is vast te stellen – die als molenaars, metselbazen, koperslagers en artsen een goed belegde boterham heeft verdiend aan de plantages.

Bovendien werd de afhankelijkheid van specialisten in de loop der tijd steeds groter, onder meer als gevolg van arbeidsschaarste op de plantages, toenemende zorg voor de slaven en meer gecompliceerde technologie. Zo werd in de negentiende eeuw, vooral op suikerplantages, steeds meer voedsel betrokken van gespecialiseerde kostplantages; het werd meer gebruikelijk om zwangere slavinnen in kraamklinieken te laten bevallen in plaats van op de plantage; timmerhout werd geleverd door 'gepacificeerde' marrons; het transport van produkten naar de stad kwam in handen van gespecialiseerde pontevoerders; voor het onderhoud van stoommachines was men veel meer afhankelijk van deskundigen dan dat bij de achttiende-

eeuwse water- en beestenmolens het geval was. Zaken die alle voorheen in veel grotere mate door de plantagebevolking zelf werden gedaan.

Een veel groter obstakel voor zelfvoorziening en eigen initiatief vormde de buitensporige afhankelijkheid van overzeese import. Alles wat niet op de plantage zelf werd ge(re)produceerd – variërend van slaven en bouwstenen tot suikerketels en zout – moest van ver worden ingevoerd met alle kosten en risico's van dien. Afgezien van de definitief gestopte slavenimporten in de negentiende eeuw, is die importafhankelijkheid nooit verminderd. Deze paradox van een in hoge mate zelfvoorzienende onderneming, die tegelijk sterk afhankelijk was van buitenlandse import, was inherent aan de mercantilistische structuur waarin de kolonie diende te opereren. Bovendien weerspiegelt het de strijdige belangen van Surinaamse planters en Nederlandse kooplieden. Een planter behaalde de meeste winst bij hoge produktprijzen en zo goedkoop mogelijke produktiemiddelen. Een koopman daarentegen wilde niet alleen hoge prijzen voor de plantageprodukten, maar eveneens voor de kapitaalgoederen (en diensten) die hij aan de planter leverde.

In wezen kan vrijwel alles wat zich op een plantage bevond gerekend worden tot de kapitaalgoederen, aangezien alles in het teken stond van de produktie en tevens een geldelijke waarde vertegenwoordigde. Voor de duidelijkheid zijn zij in drie categorieën verdeeld: slaven; gebouwen en machines; en grond en gewassen. Hun ontwikkeling, onderlinge samenhang en kosten van onderhoud belichten in belangrijke mate de werking van het Surinaamse plantagebedrijf, alsmede een aantal zwakke plekken in de plantagestructuur.

1. *Slaven als kapitaalgoederen*

Het doet vreemd aan om arbeid te definiëren als kapitaalgoed. Toch is dit noodzakelijk voor een goed begrip van de achttiende- en negentiende-eeuwse plantage-economie. Juridisch waren slaven in Suriname niet meer dan werktuigen die van elders werden aangevoerd. Op hen was dan ook niet het personenrecht, maar het zakenrecht van toepassing. Typerend voor de opvatting van de slaaf als kapitaalgoed was de wijze waarop een slavenaankoop tot stand kwam.

'Ein Slavenhalter [...] lässt täglich von seinen Slaven, die er an Bord hat, und die sich von 2 bis auf 300 belaufen, einen Trupp von 70 bis 80, der aus Mann und Weib, Knaben und Mädchen von unterschiedlichen Alter besteht; von einer Steuermann oder Schiffschirurgus, in Begleitung von einigen Matrosen, in der Colonie [Paramaribo] ganz nackend herumführen und nur selten werden den erwachsenen Frauenspersonen die Theile verhüllt, die die Schaamhaftigkeit zu verbergen gebietet. Hat nun jemand luszt zu kaufen, so lässt er dem Steuermann den Trupp Halt machen, und sucht sich nach belieben aus. Vor

dem Kaufe wird jeder Slav sehr genau besehen; vor allem wird die Reinheit der Zunge, als ein untrügliches Kennzeichen der Gesundheit, untersucht, dann kommt die Reihe an die Füße, die man aufheben und stark niedertreten, die Arme aber mit einem schnellen Schlag von sich strecken und eben so wieder zurückziehen lässt, um zu sehen, ob sie nicht etwa lahm sind, oder sonst einen Fehler haben, da man beim Einkauf der Slaven hauptsächlich auf gesunde und gerade Gliedmassen Rücksicht zu nehmen hat; und im Nothfall wird eher ein Fehler an den Füßen übersehen, als an den Armen und Händen. Gebrechen an der Füßen werden aber um so leichter verziehen, da man sich oft genöthiget sieht, den Weggelaufenen und wieder eingefangenen Slaven einen Fuss dicht unterm Knie wegzunehmen'.¹

Na de verkoop kregen de slaven de initialen van de plantage, of van de eigenaar aan wie zij voortaan behoorden, in hun huid gebrand en werden zij van een nieuwe naam voorzien (Van Stipriaan 1990:26-31). Deze zeer rationele gang van zaken doet in niets denken aan de wijze waarop vrije arbeid wordt gemobiliseerd en kan alleen worden vergeleken met de manier waarop ook andere kapitaalgoederen worden aangeschaft. Vandaar de keuze om in dit hoofdstuk de slaven te scharen onder de kapitaalgoederen.²

Slaven waren een kostbaar bezit en bepaalden daardoor voor een belangrijk deel de waarde van een plantage. Niet alleen vergde hun aanschaf veel geld, ook kregen slaven op de plantage een zekere meerwaarde, al naar gelang de beroepstraining die zij daar ontvingen en de functie die zij

¹ Vertaling van dit archaische Duits: 'Een slavenhaler [...], laat dagelijks uit de slaven die hij aan boord heeft en die 2 tot 300 [personen] uitmaken, een groep van 70 tot 80 [halen], bestaande uit mannen, vrouwen, jongens en meisjes van verschillende leeftijden [en] door een stuurman of scheepschirurgijn, onder begeleiding van enige matrozen, geheel naakt door de kolonie [Paramaribo] rondleiden en slechts zelden wordt van de volwassen vrouwspersonen die delen bedekt, waarvan de zedigheid gebiedt dat zij verborgen blijven. Heeft nu iemand zin te kopen, dan laat hij de stuurman de troep halt houden en zoekt naar believen uit. Voor de koop wordt iedere slaaf zeer grondig bekeken; als eerste wordt onderzocht of de tong wel schoon is als onbetwistbaar bewijs van gezondheid; dan komen de voeten aan de beurt, die zij moeten optillen en weer krachtig neerzetten, waarna de armen snel gestrekt en ingetrokken moeten worden om te zien of zij niet enigszins lam zijn dan wel een mankement hebben, aangezien men bij het kopen van slaven hoofdzakelijk rekening dient te houden met gezonde en rechte ledematen; in geval van nood wordt eerder een mankement aan de voeten door de vingers gezien, dan aan armen en handen [...], omdat men zich vaak genoodzaakt ziet bij weggelopen en weer gevangen slaven, een voet dicht onder de knie weg te halen.' (Kunitz 1805:68-9.)

Kunitz wekt hier de suggestie alsof het afhakken van voeten en benen bij weggelopen slaven een wijdverbreid gebruik zou zijn. Een steekproef in de slavenlijsten van 54 plantages in het laatste kwart van de achttiende eeuw leert echter dat van de 8.166 daar aanwezige slaven slechts 8 een been of voet misten en 9 te boek stonden als mank of aan een been lam. Alle 17 gevallen betroffen overigens volwassen mannen uit een totaal van 2.844.

² De meeste economen zullen de slaven niet tot de kapitaalgoederen rekenen, maar tot de factor arbeid. Het is echter een bewuste keuze van mij geweest dat in dit hoofdstuk niet te doen, om duidelijk te maken hoe de planters in die tijd de economische en juridische positie van slaven definieerden. Dat in de overige hoofdstukken de slaven wel als arbeidsfactor worden gedefinieerd is het gevolg van de zogenaamde slavenparadox: voor de wet en in de plantageboekhouding golden slaven als roerende goederen, in het leven van alledag werd juist een beroep gedaan op hun mens-zijn.

uitoefenden. Hoe groter het belang van een slaaf voor de produktie was, des te hoger de kapitaalwaarde die hij of zij vertegenwoordigde. Vandaar dat ambachtsslaven en basja's (zwarte opzichters, ook officiers genaamd) het hoogst werden gewaardeerd en oude, afgeleefde slaven het laagst.

Het waren echter niet alleen rationele produktiviteitsnormen die de waarde van een slaaf bepaalden. Mulatten werden bijvoorbeeld in het algemeen hoger getaxeerd dan 'volbloed'-negers en de vrijwel niet produktieve huisslaven hoger dan veldslaven. De geprivilegieerde status en positie die deze slaven kregen toegemeten, stelden de planters in staat een verdeel-en-heers-politiek te voeren, die de controle op de totale slavenbevolking zeer vergemakkelijkte. Toch blijft het opmerkelijk, dat dit ook werd uitgedrukt in een hogere geldwaarde. Dat zou er op kunnen duiden dat voor planters het bezitten van mulattenslaven gold als een statussymbool, zodat het toch niet uitsluitend rationele overwegingen waren die de waarde van een slaaf bepaalden.

Hoe de waarde van de slaven als kapitaalgoed was samengesteld, kan het beste worden verduidelijkt aan de hand van een voorbeeld. Zo blijkt uit de taxatie van suikerplantage Vredenburg aan de Parakreek, dat in 1772 de 140 personen tellende slavenbevolking samen 21,5% van de totale waarde van deze onderneming uitmaakte. Dit was enigszins beneden het gemiddelde (Tabel 18). De hoogst getaxeerde slaaf was Klaas: f 1.500. Hij was officier (basja) en timmerman en bovendien in Suriname geboren (creool), wat hem waardevoller maakte, want meer aangepast, dan een Afrikaan met dezelfde kwalificaties. Na hem volgden Jakje, eveneens timmerman, en Louisa, huismeid en naaister, ieder met een waarde van f 1.200. De overige

Tabel 17. Gemiddelde waarde en import van slaven in Suriname 1750-1830

periode	taxatie- waarde (f)	n	koopprijs (f)	n*	gemiddelde jaarlijkse slavenimport
1750-1759	475	40	235	68	2.641
1760-1769	501	39	258	81	3.443
1770-1779	614	57	268	43	2.521
1780-1789	509	13	468	7	469
1790-1799	629	21	613	14	1.133
1800-1809	729**	26	803**	24	985
1820-1829	544	20	734***	25	1.500***

* n = aantal verkopeningen.

** deze prijs is in Surinaamse guldens die op dat moment minder waard waren dan Nederlandse; de wisselkoers is helaas niet bekend.

*** 1817-1826.

Bronnen: taxaties: steekproef in ARA: SONA en SNA en in plantage-archieven; koopprijs: Goslinga 1985:615-9 en plantage-archieven; slavenimport: Postma 1990: 186-212 en eigen schatting op basis van Tabellen 44 en 47.

ambachtsslaven en huisslavinnen werden getaxeerd op f 800-1.000 per persoon. De veldslaven kende men een waarde toe van f 400-800 en de veldmeiden f 350-600. Oude en gebrekkige slaven die nog wel lichte karweitjes konden doen schatte men op f 100-300, terwijl aan totaal onproductieve slaven in het geheel geen waarde werd toegekend. Nog niet volwassen slaven werden, afhankelijk van leeftijd en beroepstraining, getaxeerd van f 50 voor een baby, tot f 500 voor Adonis, de foetoeboy (huisknecht en loopjongen).³

Vrouwen werden gemiddeld een kwart lager getaxeerd dan mannen. Bovendien bevonden zich op de plantages in het algemeen minder vrouwen dan mannen. Beide verschijnselen duiden er op dat de waarde van een slaaf vooral werd bepaald door zijn produktievermogen. Aan het reproductievermogen werd kennelijk minder waarde gehecht.

Een vergelijking tussen de getaxeerde waarde en de aankoopprijs van slaven (Tabel 17) levert opmerkelijke verschillen op. Hierbij dient echter te worden vooropgesteld dat deze cijfers niet geheel identiek zijn samengesteld. In de taxatiewaarde zijn alleen volwassen slaven (mannen en vrouwen) begrepen, in de koopprijs ook de kinderen. Daar staat tegenover dat de gemiddelde taxatieprijs wordt gedrukt door het aandeel daarin van oude slaven zonder waarde, terwijl alle koopslaven een prijs hadden. Deze verschillen heffen elkaar grotendeels op.

De belangrijkste oorzaak van het waardeverschil was daarom de eerder genoemde meerwaarde die een slaaf kreeg als gevolg van beroepstraining, huidskleur en geboortegrond. Daarnaast mag een speculatieve opwaardering in de taxatie niet worden uitgesloten. Zo blijkt de gemiddelde koopprijs tussen de jaren 1750 en 1770 gestegen te zijn met 14%, de taxatiewaarde daarentegen met 29%. De grote slavenimporten in die periode maken het uiterst onwaarschijnlijk dat de laatstgenoemde stijging zou zijn veroorzaakt door een betekenende vermeerdering per plantage van het aandeel der mulatten en andere dure en geprivilegieerde slaven. Speculatie en wellicht fraude met de taxaties liggen voor de hand. In hoofdstuk VII wordt daarop nader ingegaan.

Hoe het ook zij, in de jaren 1780 zakte de taxatiewaarde, terwijl toen juist de koopprijs, als gevolg van sterk verminderde aanvoer, dramatisch was gestegen. Dit zou kunnen duiden op een meer realistisch taxatieniveau dan in de periode daarvoor. Tevens zal een rol hebben gespeeld dat door de, sinds 1775, gekelderde slavenimporten het meest productieve deel van de slavenpopulatie niet voldoende werd aangevuld, zodat de gemiddelde waarde daalde. Tegelijk begon zich een trend af te tekenen waarbij de toegevoegde meerwaarde die een slaaf op de plantage kreeg steeds minder

³ ARA: SONA, 235.

Tabel 18. Gemiddelde relatieve waarde-aandeel van slaven per sector 1750-1830

periode	suikerplantages			koffieplantages			totaal
	gemiddeld aantal slaven	relatief getax. waarde	n	gemiddeld aantal slaven	relatief getax. waarde	n	
1750-1759	136	36,9%	17	83	32,7%	29	34,2%
1760-1769	148	37,8	15	122	32,2	28	34,1
1770-1779	154	28,9	19	158	29,5	29	29,3
1780-1799*	109	30,7	11	128	30,3	23	30,4
1800-1809	138	31,4	10	116	37,3	16	35,2
1820-1829	137	43,2	9	105	52,8	13	48,9

* gelet op de geringe omvang van de steekproef zijn deze decennia samengenomen.

De gemiddelde slavenaantallen verschillen met die van de Tabellen 23 en 25, vanwege een iets andere periodisering en een veel kleinere steekproef in deze tabel. Zij moeten daarom hier niet als absoluut worden opgevat.

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

opwoog tegen de schaarste van dit kapitaalgoed. Dit dreef de taxatiewaarde en in nog veel grotere mate de koopprijs weer omhoog. Zo zeer zelfs, dat de koopprijs de taxatiewaarde ging overtreffen, al zal de achteruitgang van het meest produktieve deel van de slavenbevolking daaraan mede debet zijn geweest.

Tussen 1808 en 1816 werd de slavenimport in Suriname door de Engelsen geheel stopgezet. Kwantitatief zowel als kwalitatief ging de slavenpopulatie daardoor snel achteruit. Tussen 1817 en 1827 werden wel weer vele duizenden nieuwe slaven ingevoerd, maar dat kon niet verhinderen dat de waarde van de slaven enorm was gedaald. De grote vraag en de semilegale wijze waarop deze nieuwe importen plaatsvonden – via niet-Britse of Nederlands-Caraïbische eilanden – maakte de aanschaf bovendien erg kostbaar. Na die tijd vonden geen importen meer plaats en werden plantages vrijwel niet meer getaxeerd, zodat verdere negentiende-eeuwse gegevens over de waarde van dit kapitaalgoed ontbreken.

Tussen suiker- en koffieplantages bestond geen verschil in de taxatiewaarde van hun slaven. De mate waarin de slaven bepalend waren voor de waarde van een plantage verschilde daarentegen wel per sector en fluctueerde bovendien in de loop der tijd.

Gedurende de jaren 1750 en 1760 was het aandeel van de slaven in de taxatiewaarde van beide soorten plantages tamelijk stabiel; alleen lag het op suikerplantages iets hoger dan bij koffie, vanwege de grotere omvang van de slavenmacht (Tabel 18). In de jaren 1770 werden de relatieve waarde en omvang van beide soorten slavenmachten vrijwel gelijk. Alleen was het aandeel van de slaven in de taxatiewaarde van de plantages licht gedaald.

Dit was waarschijnlijk het gevolg van de eerder aangestipte speculatieve opwaardering van de plantages, met name in de periode 1768-1774, waarbij de waarde van andere kapitaalgoederen, zoals grond, sterker was gestegen dan van de slaven. Gedurende de daaropvolgende twee decennia was het gemiddeld aantal slaven op beide soorten ondernemingen aanmerkelijk gedaald, maar bepaalden zij weer in iets grotere mate de totale taxatiewaarde.

Van de eeuwwisseling af begon zich het verval in de koffiesector af te tekenen. Het gemiddeld aantal slaven bleef dalen, terwijl het in de suikersector, na 1816, weer flink omhoog ging. Opvallend is ook de veel grotere vermeerdering van de relatieve waarde van de slaven op koffieplantages dan op suikerplantages. Ook dit was een gevolg van het verval, doordat in de koffiesector andere kapitaalgoederen, grond en gewassen, drastisch in waarde verminderden.

Al deed de suikersector het beter dan de koffiesector, toch gingen ook daar in de jaren 1820 de slaven in veel grotere mate de waarde van de ondernemingen bepalen. Hier was achteruitgang niet de oorzaak, maar de al langere tijd heersende slapte in de handel in plantages. Het aanbod was groot, de vraag gering, zodat de kapitaalgoederen aanmerkelijk in waarde daalden. Alleen voor slaven gold dit niet, zij bleven een veelgevraagd en schaars kapitaalgoed, waardoor hun relatieve waarde steeg. Meestal werden in de negentiende eeuw plantages alleen nog gekocht vanwege de daaraan verbonden slaven. In feite gingen zij daarom, bij verkoop, vrijwel 100% van de reële plantagewaarde uitmaken.

Bij sterk arbeidsintensieve ondernemingen zoals plantages, was een constante aanvoer van slaven van cruciaal belang. De WIC verloor zelfs haar monopolie op deze handel in 1730 toen zij niet meer aan die voorwaarde kon voldoen. Van die tijd af werd de handel opengesteld voor particuliere handelaars, die inderdaad Suriname tot het begin van de jaren 1770 vrij constant en van voldoende slaven hebben voorzien. Zodra de planters echter hun kredietwaardigheid verloren, stakte ook de slavenimport. Dat deze situatie meteen ernstige gevolgen had, blijkt uit de woorden van twee belangrijke Surinaamse administrateurs, C. Graafland en A. Gootenaar, die in 1778 opmerkten dat

'de Colonie Jaarlijks een aanvoer van ruym 5000 Slaven noodig heeft, om de afgestorvene en oude te suppleeren, [maar] seedert Anno 1774 tot Anno 1777 incluys, en dus in Vier Jaaren dat getal niet is aangebragt, Ja, in het laatste Jaar geen 600'.⁴

Bij een jaarlijkse bevolkingsafname in die tijd van 2 tot 3% (Tabel 47), was dit een zeer bedreigende situatie voor de plantages. Toen daar in de jaren

⁴ GAA: Archief 5028, Handel port. 5.

1780 geen verandering in kwam bleken dan ook tal van suikerplantages over een te kleine slavenmacht te beschikken om het bebouwd areaal voldoende te kunnen bewerken (Blom 1787:55).

Ook op koffieplantages werd het gemis aan slavenimporten gevoeld. Zo bleek bijvoorbeeld bij de plantages Maria's Lust en Visserszorg, dat in 1780 en 1791 ieder bijna een-vijfde van de bebouwde grond had verlaten 'door gebrek aan slaven'.⁵

Omdat inmiddels de meeste Nederlanders zich uit de slavenhandel hadden teruggetrokken, werd opnieuw een mercantilistisch beginsel overboord gezet en mochten voortaan ook buitenlanders Suriname van slaven gaan voorzien. Deze hadden uitstekend in de gaten hoezeer men in Suriname om slaven verlegen zat en wisten daarom hoge prijzen te bedingen.⁶

Het onderzoek naar de omvang van de Surinaamse slavenimport is nooit verder gekomen dan het jaar 1795 (Postma 1975a, Goslinga 1985), zodat het lijkt alsof na dat jaar geen slaven meer werden ingevoerd. Niets is echter minder waar. Zo zijn bijvoorbeeld tussen 1 maart en 17 augustus 1799 660 slaven ingevoerd met drie Amerikaanse en dertien Deense schepen. Ook uit plantage-archieven over deze periode blijkt, dat tot 1808 de aanvoer zeker niet stil stond.⁷ Het liquiditeitsprobleem op veel van de plantages werd omzeild door de slavenhandelaars in natura te betalen. Zo werden bijvoorbeeld de 36 gekochte slaven van plantage De Nieuwe Grond betaald met koffie van 41 tot 53 cent per pond, tot een bedrag van f 775 tot 850 per persoon. In totaal kostten deze aankopen daarom ongeveer 65.000 pond koffie, wat overeenkwam met bijna een hele jaaroogst.⁸ Aangezien op deze manier de produkten naar buitenlandse markten verdwenen, werd hiermee wederom een mercantilistisch principe ondergraven.

In 1808 schaften de Engelsen in al hun Westindische bezittingen, waaronder op dat moment Suriname, de slavenhandel met Afrika af. Ook na de

⁵ ARA: SONA, 252, 708.

⁶ Dat bleek bijvoorbeeld uit een brief van administrateur J. Rocheteau (1790). 'Intusschen zijn er twee Statiaanse barquen met Slaaven binnen gelopen, dan naauwelijks aan Paramaribo [geland] off de geheele Armasoenen waaren verkogt, zelve tot hooge prijzen, en welke waarschijnlijk aanhouden zullen zo lang de Nationale scheepvaart geen aanvoer geproportioneerd aan de behoefte van de Colonie zal brengen. De Engelsche welke zedert de laatste drie Jaaren hun Slaven zenden hebben zig tot een Regel gesteld, onse apeteyd gaende te houden, en daar door de hooge Prijzen te maintineeren, want hun toevoer slegts met kleine vaartuygen waar mede 70, 80 à 90 Slaaven om de twee à drie Maanden gebeezigd, vinden Zij bij hun aankomst altoos een graagte die hun overlaat de Prijzen willekeurig te fixeeren.' (GAR: Collectie-Hudig, 560.)

⁷ Een steekproef onder tien plantages in de periode 1798-1807 laat zien dat per onderneming gemiddeld ruim 20 Afrikaanse slaven werden aangekocht, dat wil zeggen ongeveer 13% van hun totale slavenbevolking. Bovendien geldt voor het merendeel van deze plantages dat de gegevens slechts een paar jaar van deze periode beslaan.

⁸ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos. In die periode werd op De Nieuwe Grond jaarlijks ongeveer 75.000 pond koffie geproduceerd.

teruggave van de kolonie aan Nederland in 1816, werd het verbod gehandhaafd. Er werd zelfs in Suriname een gemengd Nederlands-Brits gerechtshof geïnstalleerd dat op de naleving van het verbod moest toezien. In praktijk kwam daar echter niets van terecht. Inter-Caraïbische slavenhandel was namelijk niet verboden en vooral Franse handelaars maakten daarvan handig gebruik door zogenaamd slaven aan te voeren van de Frans-Westindische eilanden. In werkelijkheid waren deze slaven echter pas onlangs uit Afrika geïmporteerd (Emmer 1974:107).⁹ Het is niet onwaarschijnlijk, dat naast deze openlijke, semilegale aanvoer in Paramaribo een aantal slavenhandelaars hun waar wist binnen te smokkelen via de vele kreekjes en rivieren langs de lange Surinaamse kustlijn. Slechts éénmaal is een dergelijk schip opgebracht (Emmer 1974:106). Op zich een bewijs dat dit inderdaad voorkwam. Voor de rest stond de lakse houding van de marine en het Nederlandse gouvernement er borg voor, dat zulke handelaars vrijwel ongestoord hun gang konden gaan.¹⁰ De plantersbelangen wogen voor de koloniale overheid zwaarder dan de door Engeland afgedwongen abolitie. Toch kreeg uiteindelijk de Engelse regering haar zin, toen in 1826 werd besloten in Suriname slavenregisters aan te leggen. Daarin moesten alle slaven worden opgetekend en vervolgens moest iedere mutatie worden bijgehouden. Dit maakte een effectief einde aan de slavenimporten.

In de periode 1816-1827 hadden de planters echter flink geprofiteerd van de 'verse' aanvoer uit Afrika. Afgaand op de omvang van de totale slavenpopulatie in 1813 en 1827 en het gemiddeld sterfte-overschot in de tussenliggende jaren, moeten er tussen 1816 en 1827 zo'n 12.000 slaven in Suriname zijn ingevoerd.¹¹ In deze periode waren de slavenaankopen groter dan in de jaren rond 1800.¹² De suikerplantages trokken meer voordeel van de nieuwe importen dan de koffieplantages. Er was in deze jaren dan ook weer meer kapitaal beschikbaar. Een aantal schulden was

⁹ Lammens (1982:189) schrijft dat op die manier alleen al tussen 1819 en 1821 bijna 7.000 slaven van ongeveer tien Caraïbische eilanden in Suriname waren aangevoerd.

¹⁰ Emmer (1974:109-10) schrijft hierover: 'Het is dan ook geen wonder, dat deze rechters zich in een hoogst onaangename positie voelden. De werkloosheid, waartoe zij gedoemd waren, was in het geheel geen gevolg van het ontbreken van illegale slavenhandel in Suriname, zoals Den Haag deed voorkomen, maar van laakbaar onvoldoende patrouilleactiviteit van de Nederlandse marine. De Gouverneur van Suriname liet de marine zo min mogelijk uitvaren. Soms was er tijdens de aflossing van het eskader voor lange tijd in het geheel geen oorlogsschip in de haven van Paramaribo.'

¹¹ Dit cijfer is tot stand gekomen op basis van de bevolkingsaanwas in de plantagesectoren tussen 1813 en 1836 (Tabel 44) en het sterfte-overschot in die sectoren (Tabel 47), waarbij het laatste voor de katoen- en houtsector is gesteld op 0. Rekening houdend met marronage en manumissie resulteert dan een getal van ca. 12.000.

¹² Een steekproef onder zes suiker- en vier koffieplantages in de periode 1816-1827 toont dat de suikerondernemingen gemiddeld bijna 31 en de koffieplantages ruim 14 Afrikaanse slaven aankochten. Samen betekent dat gemiddeld 21% van hun slavenbevolking.

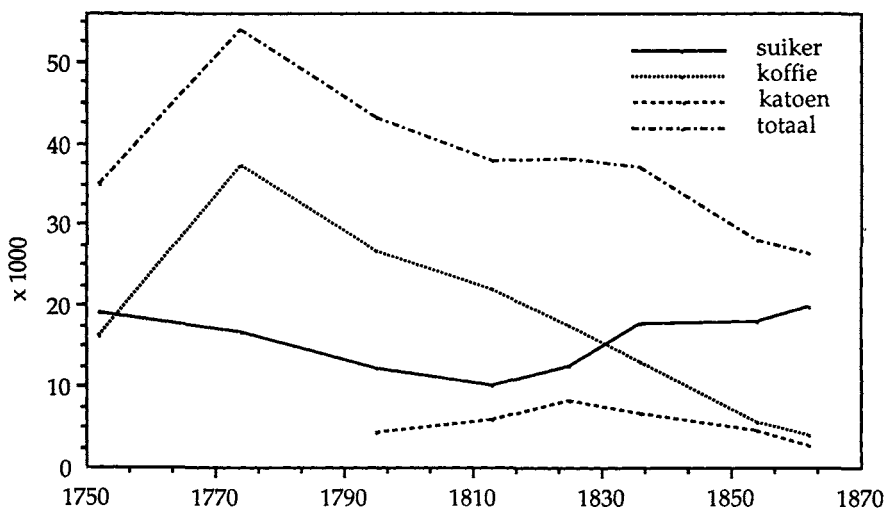
kwijtgescholden en in het algemeen was de suikersector minder met schulden belast geweest dan de koffiesector (zie Hoofdstuk VII).

De vraag is nu wat er gebeurde met de arbeidsvoorziening, nadat in 1827 aan de slavenimport definitief een einde kwam. Tot aan de Emancipatie heeft de Surinaamse slavenpopulatie altijd te kampen gehad met een sterfte-overschot, zij het in afnemende mate. Het gevolg was dat het totaal aantal slaven voortdurend daalde. Het is daarom zeer opmerkelijk dat in de loop van de negentiende eeuw, vooral na 1827, de slavenpopulatie van de suikersector flink toenam.

Gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw werden vele miljoenen guldens in de Surinaamse plantage-economie gepompt. Het grootste deel daarvan kwam ten goede aan de koffiesector, zodat daar de mogelijkheid om slaven te kopen het grootst was. De koffieplantages hadden natuurlijk ook meer slaven nodig, omdat zij merendeels nog in hun opbouwfase verkeerden. Het gevolg was dat in die periode het aantal koffieslaven met 132% toenam. In de suikersector daarentegen, nam de populatie met 13% af door het verdwijnen van dertig ondernemingen.

Rond 1770 bereikten de slavenimporten en daarmee de totale plantagepopulatie een kwantitatief hoogtepunt. Van dat moment af tot circa 1816 konden de sterk gedaalde – en tijdelijk zelfs geheel gestopte – slavenimporten het chronisch sterfte-overschot onder de slaven bij lange na niet compenseren, zodat het totaal aantal plantageslaven dramatisch daalde. Bovendien kwam de nieuwe katoensector er bij, die niet alleen zijn aandeel

Figuur 7. Aantal slaven per plantagesector 1752-1862

in de importen opeiste, maar bovendien slaven wegzoog uit de andere twee sectoren, vooral uit de koffiesector.

De achteruitgang in de koffiesector, die eind achttiende eeuw op gang was gekomen, kwam in eerste instantie de arbeidsvoorziening van de twee andere sectoren ten goede. Tussen 1770 en 1825 werden in totaal 143 koffieplantages verlaten, waarvoor er slechts 26 in de plaats kwamen. Een aantal van deze voormalige koffieplantages schakelde over op een ander produkt (katoen, suiker, hout of kost), maar het merendeel werd daadwerkelijk verlaten. De hierbij vrijkomende arbeid werd maar al te graag door de twee andere sectoren overgenomen. In combinatie met de nieuwe slavenimporten gedurende de jaren 1816-1826 konden daardoor de populaties van zowel de suiker- als de katoensector aanzienlijk groeien.

Begin jaren 1830 trad ook in de katoensector het verval in en werden, evenals in de koffiesector, steeds meer plantages gedurende de daarop volgende decennia verlaten. Tussen 1827 en 1862 stopten 199 plantages met de verbouw van koffie of katoen. De uitstoot van arbeid als gevolg daarvan, compenseerde niet alleen het sterfte-overschot, maar stelde de suikersector zelfs in staat om de arbeidsmacht met 45% uit te breiden. In feite profiteerde de suikersector zelfs nog meer van het verval in de andere sectoren, want een aantal koffie- en katoenplantages wist hun kwijnend bestaan nog te rekken door hun slaven als arbeidsploeg aan suikerplantages te verhuren.

Toch is het de vraag of alle vrijkomende arbeid voldoende was voor de expanderende suikersector. Twee voorbeelden uit de plantagepraktijk kunnen dit verduidelijken. Het eerste is plantage Potribo aan de Boven-Commewijne. In 1816 bevonden zich daar 66 slaven. Ondanks de aankoop van 30 nieuwe slaven gedurende de daaropvolgende jaren, bleek in 1828 de totale populatie toch weer te zijn gedaald tot 54 slaven, van wie niet meer dan 21 in het veld werkten. Aangezien dit veel te weinig was, werden zij terzijde gestaan door 12 huurslaven van de koffieplantages Beekvliet en Zorg en Hoop. Drie jaar later werd de koffieplantage Nieuw Roeland, van dezelfde eigenaars, verlaten en de slaven overgebracht naar Potribo. Daarmee telde de plantage plotsklaps 155 slaven. Desondanks klaagden de administrateurs in 1843 dat de bevolking weer tot 115 slaven was gereduceerd en dat er al enige jaren met huurslaven werd gewerkt 'ten-einde de revenuen in stand te houden'.¹³ De eigenaars toonden zich daarop bereid geld uit te trekken voor de aankoop van slaven, maar ondanks de vele plantages die werden verlaten is dat nooit gelukt.¹⁴ Zo waren er

¹³ GAA: PA-600, 544.

¹⁴ In 1845 moest op deze plantage 20 ha. bosland worden ingepolderd en beplant. Aangezien dit de krachten van de eigen arbeidsmacht verre te boven ging, werd besloten, speciaal voor dit karwei, nog eens tien extra slaven te huren. Toch boden ook huurslaven op de lange duur geen uitkomst en bovendien was dit een kostbare aangelegenheid. Daarom reserveerden de

in 1863 op deze plantage nog maar 81 slaven over die de vrijheid kregen.¹⁵

Een tweede voorbeeld van de gespannen Surinaamse arbeidsmarkt is de suikerplantage Vossenburg, eveneens aan de Boven-Commewijne. Deze plantage, die een stuk groter was dan Potribo, telde in 1822 235 slaven. Twintig jaar later bleek de bevolking zelfs uitgegroeid tot 263 slaven, een negentiende-eeuws hoogtepunt voor deze onderneming. Om die groei van 28 slaven te kunnen realiseren, had men echter in de tussenliggende periode totaal 123 slaven moeten aankopen. Aangezien dit een zeer kostbare zaak was, besloot men vanaf 1843 van verdere aankopen af te zien. Ondanks de niet geringe omvang van de Vossenburgse slavenpopulatie, werd ook op deze plantage gebruik gemaakt van huurslaven, vooral wanneer er extra-zware werkzaamheden moesten worden verricht. Zo werden in 1829 de molen- en vaartrenzen uitgebaggerd met behulp van 25 zogenaamde delvers, die voor een periode van vier tot zes weken waren gehuurd van ene Sanches. Vijf jaar later werden van verschillende koffieplantages opnieuw twintig slaven gehuurd, ditmaal voor de aanleg van een nieuw stuk bouwland. Toen men in 1835 deze uitbreiding wilde vervolgen, duurde het tot eind 1838 voor zich een gelegenheid voordeed om hiertoe twintig huurslaven te contracteren. Hetzelfde gebeurde in 1852, toen men tot eind 1855 moest wachten op een ploeg huurslaven.

Een jaar later, toen opnieuw een stuk land in cultuur moest worden gebracht, besloten de administrateurs het over een andere boeg te gooien. Huurslaven waren duur gebleken en moeilijk te krijgen, zodat de werkzaamheden toch met de eigen slavenmacht moesten worden uitgevoerd. Voor de eigenaars stond de continuïteit van de suikerproductie primair en daarom werd het voedselareaal terug gebracht van 53 naar 21 ha. De werkvermindering die dit voor de slaven opleverde kon worden besteed aan het onderhoud en de uitbreiding van het suikerrietareaal. De krappe arbeidsmarkt noopte de beheerders tot deze maatregel, hoewel dit een flinke stijging betekende van de onkosten voor slavenvoedsel, dat nu moest worden aangekocht.¹⁶

De voorbeelden van Potribo en Vossenburg tonen aan dat het, ondanks de arbeid die vrijkwam uit de andere sectoren, toch niet eenvoudig was om in de suikersector aan voldoende slaven te komen. Hier dient echter wel

eigenaars in 1849 f 20.000 om de opgeheven suikerplantage Des Tombesburg, alleen vanwege de 82 daaraan verbonden slaven, op te kopen. Uiteindelijk kwam het daar echter toch niet van, omdat de plantage op het laatste moment niet in veiling werd gebracht. Ook daarna is het niet meer gelukt nieuwe slaven te kopen, hetgeen duidt op een gespannen arbeidsmarkt (GAA: PA-600, 544).

¹⁵ CBBS: emancipatieregisters.

¹⁶ Alle informatie over Vossenburg: Surinaams Museum: Verslagboekjes en verantwoorde rekeningen van de betreffende jaren.

een kanttekening bij te worden geplaatst. Zowel Potribo als Vossenburg behoorden tot de oudste suikerplantages van de kolonie. Wanneer echter onderscheid wordt gemaakt tussen soortgelijke en in de negentiende eeuw nieuw aangelegde of op suiker overgeschakelde plantages, dan blijkt het de nieuwe plantages veel beter dan de oude te zijn gelukt hun slavenmacht uit te breiden. Van alle suikerplantages in 1857, die ook al in 1813 werkzaam waren als suikerplantage of anderszins, hadden de oude in het laatstgenoemde jaar gemiddeld 121 en de nieuwe gemiddeld 120 slaven per plantage. In 1857 bleek dit op oude suikerplantages te zijn toegenomen tot 170, op nieuwe daarentegen tot maar liefst 255.¹⁷ Nog sprekender was de ontwikkeling van de toen tien grootste suikerplantages. Van deze top-tien behoorden alleen Hooyland en Santa Barbara tot de oude suikerplantages. Alkmaar, 't Vertrouwen en Rust en Werk waren alle drie rond 1750 aangelegd als koffieplantage en schakelden pas na 1810 over op suiker. De resterende vijf plantages, Waterloo, Catherina Sophia, De Resolutie, Nursery en Burnside, waren alle pas in de negentiende eeuw aangelegd. Kennelijk was er in het nieuwe deel van de suikersector meer kapitaal beschikbaar om slaven te kopen dan in het oude deel. Aan verschil in arbeidsbehoefte zal het niet hebben gelegen, want overal werd luidkeels over het arbeidstekort geklaagd.

De relatieve arbeidsschaarste maakte slaven tot een duur kapitaalgoed. Omdat de planters voornamelijk waren geïnteresseerd in veldslaven kan het prijsniveau van deze soort arbeiders worden beschouwd als de beste indicatie voor de gespannen Surinaamse arbeidsmarkt. Opnieuw verschaft plantage Vossenburg het duidelijkste voorbeeld.

In de jaren 1760 kostten veldslaven voor deze plantage gemiddeld *f* 280. In de jaren 1790 bleek dit al gestegen te zijn tot *f* 610 en in de jaren 1820 tot *f* 650. Na de definitieve importstop werd in de jaren 1830 op Vossenburg voor een veldslaaf gemiddeld *f* 1.000 uitgegeven en in het daaropvolgend decennium zelfs *f* 1.200 tot 1.400 (Van Stipriaan 1989:111). In minder dan een eeuw was de prijs van een veldslaaf verviervoudigd. Ook huurslaven waren duur. Afgezien van voeding en huisvesting bedroeg in de jaren 1820 de huurprijs per slaaf één gulden per dag. Later werd *f* 1,25 het standaardtarief. Dat dit flink kon oplopen blijkt uit het feit dat sommige plantages meer dan 30% van hun totale inkomsten aan huurslaven besteedden.¹⁸

Arbeid was schaars en daarom duur. Twee zaken lagen aan die schaarste ten grondslag. Er kwam in de loop van de negentiende eeuw toenemende

¹⁷ Public Record Office: Treasury 75, 14 en Public Record Office: Colonial Office 278, 15; Hering 1858: appendix.

¹⁸ GAR: Collectie-Hudig, 330, 331; Surinaams Museum: verantwoorde rekening 1838; GAA: PA-600, 544, 545a; ARA: PWI Bank, 184.

Woonhuis op plantage Peperpot (Foto Alex van Stipriaan)

aandacht voor het lot van de slaven, vooral nadat de slavenhandel definitief was stopgezet. De koloniale overheid voerde een aantal regels in die de exploitatie van de slaven aan banden legden, zoals bijvoorbeeld een verbod op nachtarbeid (zie ook Hoofdstuk XI). Op de naleving van die regels werd bovendien veel meer dan voorheen toegezien. Deze taakverlichting van de slaven viel samen met een stijging van de opbrengst per plantage in de suikersector (Tabel 27). Dit is tevens de tweede verklaring voor het arbeidstekort. De introductie van enkele belangrijke innovaties in de suikerfabrieken op de plantages – waarvan de stoommachine niet de minste was – maakte de uitbreiding van het suikerrietareaal mogelijk en uit een standpunt van optimaal gebruik zelfs noodzakelijk. De toch al zeer arbeidsintensieve suikersector kon daarom de instroom van grote groepen slaven gemakkelijk aan en zat in feite altijd te springen om meer arbeidskrachten.

Dit alles leidde, vooral in de negentiende eeuw, tot een zeer grote mate van mobiliteit binnen de Surinaamse plantage-economie. Het beeld van een volstrekt bewegingloze slavenmaatschappij wordt daardoor teniet gedaan. Gehuurde arbeidsploegen pendelden van de ene naar de andere plantage en complete populaties werden, soms meerdere malen, naar andere ondernemingen overgeplaatst. Zo zijn alleen al in 1831-1832 van tenminste 20 plantages de slavenmachten, samen 1.057 slaven, naar elders verplaatst. Tussen 1851 en 1862 gebeurde het zelfde met minstens 4.595 slaven van 47 plantages, circa 15% van de Surinaamse plantagebevolking, die hoofdzakelijk naar suikerondernemingen werden overgebracht.¹⁹

Het vaak geopperde idee, dat een overvloedige aanwezigheid van goedkope slavenarbeid in Caraïbische plantage-economieën een obstakel vormden voor efficiënte productie en technologische vernieuwing (zie Boomgaard en Oostindie 1989:4), gaat in ieder geval voor de negentiende-eeuwse suikersector van de Surinaamse plantage-economie niet op. Het omgekeerde was zelfs het geval: slaven waren schaars en duur en werden dat eens te meer door efficiëntere productie en technologische vernieuwing (Van Stipriaan 1989:112-3).

2. *Gebouwen en machines*

Bij het opzetten van een plantage werd in eerste instantie volstaan met de bouw van enkele provisorische optrekjes. Wanneer de eerste aanleg en aanplant gereed waren gekomen, ging men over tot het neerzetten van de definitieve gebouwen. Deze waren vrijwel altijd van hout, maar de belangrijkste gebouwen rustten op een stenen voet (fundament) of stenen neuten (pilaartjes). De plantagegebouwen kunnen worden ingedeeld in drie

¹⁹ Teenstra 1835, I:8-90; CBBS: slavenregisters.

categorieën: gebouwen voor het dagelijks leven en onderhoud van de plantagebewoners, opslagloodsen en fabrieksgebouwen.

Tot de gebouwen uit de eerste categorie behoorden natuurlijk de woningen. Met name het woonhuis van de eigenaar was vaak een trots en luxueus gebouw in karakteristiek Surinaamse stijl (Temminck Groll 1973). Met de toename van het absentisme werd zo'n plantagehuis steeds vaker de verblijfplaats van de administrateur. Normaal gesproken woonde deze in de stad, maar wanneer hij de onderneming kwam inspecteren, of als hij in de Grote Droge Tijd het benauwde Paramaribo wilde ontvluchten, nam hij zijn intrek in de voormalige woning van de eigenaar, die toen ook meestal diende tot huisvesting van de plantagedirecteur.

In schrille tegenstelling hiermee stond de behuizing van de slaven. In de achttiende eeuw waren het merendeels eenvoudige hutten met palmblederen bedekt, in de negentiende eeuw meer en meer houten blokoningen, waarin aparte vertrekken waren afgescheiden, in een stijl zoals die heden nog te zien is op plantage Mariënborg.

Naast het plantershuis stonden meestal een of twee zijgebouwen, waarin zich de keuken en allerlei voorraadkamers bevonden. Ook beschikten de meeste plantages in de negentiende eeuw over een ziekenhuisje voor de slaven, die overigens met even veel recht onder de opslagloodsen had kunnen worden gerangschikt. Voor de sanitaire behoeften van de plantagestaf waren er verder nog zogenaamde gemakhuisjes.

Opslagloodsen waren er in soorten en maten op de plantages. De grootste en meest kostbare waren de tras-, koffie- en katoenloodsen. Trasloodsen waren grote gebouwen waarin het uitgeperste suikerriet (tras) als brandstof voor het suikerkoken werd opgeslagen. Zo was bijvoorbeeld op plantage Woutvliet, later Livorno geheten, aan de Surinamerivier in 1770 een nieuwe trasloods neergezet, met een afmeting van 37x7,5 meter, die werd getaxeerd op f 14.500.²⁰ Daarmee bepaalde dit gebouw 20% van de waarde van alle bedrijfsgebouwen op deze plantage.

Koffie- en katoenloodsen waren hoge gebouwen, met een of meer verdiepingen, die werden gekenmerkt door de grote hoeveelheid aangebrachte luiken ter bevordering van de luchtcirculatie. Hier werden de bewerkte produkten bewaard en ondergingen zij hun laatste droging. Beneden bevonden zich grote bakken op sleden, die naar buiten konden worden geschoven als het niet regende, om de daarin opgeborgen koffie of katoen te laten drogen. Voor of naast deze loodsen waren altijd een of meerdere stenen vloeren aangelegd, waarop de geoogste produkten hun eerste droging ondergingen. In veel koffieloodsen vond ook het zogenaamde stampen

²⁰ ARA: SONA, 698.

plaats, zodat dit gebouw niet alleen voor opslag diende. Dergelijke loodsen bepaalden in hoge mate de waarde van het geheel aan bedrijfsgebouwen. Zo beschikte bijvoorbeeld de katoenplantage Anna Catharina aan het Mata-picakanaal over een twee verdiepingen tellende katoenloods van 10x25 meter, die in 1806 werd getaxeerd op f 21.000, of 40% van de totale waarde van de bedrijfsgebouwen.²¹

Andere gebouwen die ook tot de categorie opslagloodsen kunnen worden gerekend en op vrijwel iedere plantage voorkwamen, waren: stallen en hokken voor runderen, paarden, schapen, varkens, geiten en pluimvee; een duivenhok; het botenhuis – een soort overkapping over de sluiskreek, waaronder korjalen, ponten en de tentboot, varend equivalent van een rijtuig, lagen opgeborgen – en een zogenaamd korenhuis als bergplaats van maïs.

Daarnaast beschikte vrijwel iedere plantage nog over een timmerloods, op suikerplantages ook vaak kuiperloods genaamd die in feite in alle drie de categorieën kan worden ondergebracht. In dit gebouw verrichtten de ambachtsslaven namelijk allerlei reparaties en de kuiperslaven maakten er suikervaten. Tegelijk was het ook de bergplaats voor de gereedschappen, terwijl er meestal op zolder een kamertje was afgeschoten tot logies van de blankofficier(s).

De categorie fabrieksgebouwen verschilde per type plantage. Op koffieplantages kan hiertoe de zogenaamde morsloods worden gerekend, waarin de menarie met wasbak (installatie om de koffie van zijn schil te ontdoen) en de koffiebreekmolen stonden opgesteld. Iets dergelijks was op katoenplantages de katoenwerk- of maalloods, waar zich de katoenpers, menarie en trapmolens bevonden. In de negentiende eeuw werden op de meer geavanceerde katoenplantages in dit gebouw ook de stoommolens geplaatst.²² Dergelijke katoen- en koffiewerkloodsen waren in de regel iets minder groot en kostbaar dan bergloodsen.²³

De meest kostbare en gecompliceerde fabrieksgebouwen waren echter te vinden op suikerplantages. Zij bestonden uit een molen-, een kook- en een dramhuis. Op plantages met een water-, of later stoommolen, vormden molen- en kookhuis altijd een geheel. Dit was dan het grootste en kostbaarste gebouw van de hele onderneming. Daar waar gebruik werd gemaakt

²¹ ARA: SONA, 296.

²² Zo beschikte bijvoorbeeld plantage De Herstelling aan de Warappakreek in 1844 over een katoenwerkloods van 27x12,5 meter, waarin onder meer stonden opgesteld: een nieuwe Engelse stoommolen (6 pk), een oude stoommolen, een katoenpers, een katoenwaaimolen, twee Engelse katoenmolens met houten rollers en twee gewone katoenmolens (ARA: SOB&W 1828-1876, 3029).

²³ Koffieplantage Jagtlust aan de Surinamerivier, beschikte bijvoorbeeld in 1780 over een tweeverdiepingen hoge koffielloods (30x12,5 m) met een geschatte waarde van f 19.500 en een nieuwe morsloods (18,5x5,5 m) die werd getaxeerd op f 11.400 (ARA: SONA, 706).

Watermolen om suiker te persen (Benoit 1980 foto 57)

van een beestenmolen, waren molen- en kookhuis van elkaar gescheiden en minder kostbaar. Het waardeverschil tussen beide soorten molens wordt het best geïllustreerd aan de hand van de taxatie van plantage Vredenburg aan de Para in 1769. Deze plantage beschikte namelijk over zowel een beesten- als een watermolen. De eerste was in dat jaar nog geen vier jaar oud en werd geschat op *f* 15.000. Daar moesten nog wel de 32 paarden die voor de drijfkracht zorgden bij worden opgeteld, zodat het totale bedrag uitkwam op *f* 22.000. Er was geen apart kookhuis, dat zat al inbegrepen bij de watermolen, maar de waarde van zo'n gebouw kon worden gesteld op circa *f* 10.000.²⁴

Zo'n beestenmolen was vrij eenvoudig van constructie: aan de hoge as van de middelste van drie cilindrs waar het suikerriet tussen werd geperst (de rolders) waren dwarsbalken bevestigd, die zo laag hingen, dat de trek-dieren die de as rondraaiden, er twee aan twee aan aangespannen konden worden.

De constructie van een watermolen was heel wat gecompliceerder. Allereerst was er de gemetselde stenen kom, het waterreservoir – op Vredenburg 30 meter lang – waarin het waterrad in beweging werd gezet. Dit was een achtkantig scheprad, met een diameter van ruim 10 meter, dat door de val van het water in de kom in beweging werd gezet en daarmee tevens het zogenaamde bonkelrad, dat aan de as van het scheprad was bevestigd, deed rondraaien. De tanden van dit bonkelrad grepen in de tanden van het haaks daarop liggende kamrad, dat daardoor de as van de middelste roller in beweging zette (zie ook Hoofdstuk VI). Al deze constructies waren, in ieder geval in de achttiende eeuw, van hout, evenals de muren van het gebouw.

In hetzelfde complex bevond zich ook het kookhuis. Dit was grotendeels van steen, in verband met de grote vuren onder de batterij met suikerketels waarin het uitgeperste suikersap werd gekookt. De rook werd afgevoerd door twee gemetselde schoorstenen. Naast de kookbatterij stond het zogenaamde barbekot (6x10 meter), een houten stellage waarop de vaten suiker konden uitlekken. Dit geheel overdekte complex werd op Vredenburg getaxeerd op *f* 68.000. Daarnaast was er nog een, deels uit steen opgetrokken, dramhuis, waar een ruw soort rum (dram) werd gedistilleerd. Dit dramhuis werd geschat op *f* 4.000, zodat het totaal van de fabrieksgebouwen op Vredenburg uitkwam op een waarde van *f* 94.000, of 34% van de totale taxatie.²⁵

Aangezien er geen taxaties bekend zijn van plantages met een stoom-machine, is niet na te gaan in hoeverre de komst van dergelijke werktuigen

²⁴ Bijvoorbeeld op de nabij gelegen plantage Bleyendaal werd in 1768 het vrij nieuwe kookhuis getaxeerd op *f* 10.925 (ARA: SONA, 227).

²⁵ Totale taxatie: *f* 278.265 (ARA: SONA, 697).

het aandeel van de suikerfabriek in de totale waarde van de plantage is gaan beïnvloeden. Waarschijnlijk is dit echter wel, gezien de grote hoeveelheid geld die met de installatie daarvan gemoeid was. Zo werd rond 1830 besloten een stoommachine te plaatsen op plantage De Drie Gebroeders aan de Surinamerivier. De eigenaar, E. van Emden in Suriname, bestelde daartoe in Nederland bij de firma Van Vlissingen & Dudok Van Heel

'een stoommachine van laage drukking van ruim tien paardenkracht en horizontale suikermolen met verbinding op de machine geheel compleet f 15.365'.²⁶

Daarmee was Van Emden er nog niet, want voor de overtocht en installatie van het geheel moest nog eens f 10.413,30 worden betaald, terwijl er bovendien een compleet nieuw stoomhuis diende te worden gebouwd.

Een van de zaken die suikerplantages een stuk duurder maakte dan andere ondernemingen, was het grote aantal benodigde stenen. Zowel in de uitgebreide waterwerken als in de fabrieksgebouwen, waren duizenden stenen verwerkt, die allemaal uit Nederland kwamen. Alleen al voor het opzetten van de stoommolen op De Drie Gebroeders werden de volgende materialen geïmporteerd: 1.200 vuurvaste stenen, 60.000 'wal graauwe moppen', 120 vaten kalk en 60 vaten cement, samen voor f 4.000.²⁷ In dit geval ging het om een eenmalige uitgave, maar ook voor het normale onderhoud moesten dergelijke kostbare materialen regelmatig worden aangevoerd.²⁸

Een belangrijk verschil tussen koffie- en suikerplantages was de mate waarin de bedrijfsgebouwen de waarde van een onderneming bepaalden (Tabel 19). De ingewikkelde constructie en de grote hoeveelheid verwerkte stenen maakten alleen al het molen- en kookhuiscomplex meer waard dan de gezamenlijke bedrijfsgebouwen op koffieplantages. Hetzelfde gold voor de waterwerken, die op suikerplantages uitgestrekter en groter in aantal waren dan op andere ondernemingen.

Op beide typen plantages steeg de relatieve waarde van de bouwwerken gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Enerzijds was dit op suikerplantages het gevolg van de vervanging van de beestenmolen door een kostbaarder watermolen, terwijl in de koffiesector de groei van de plantages uitbreiding van de bedrijfsgebouwen noodzakelijk maakte. Anderzijds was de stijging een gevolg van de gedaalde relatieve waarde van andere kapitaalgoederen. Gebouwen waren in de taxaties nauwelijks onderhevig aan speculatieve opwaardering. Hun waarde werd min of meer als een vast

²⁶ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, Verslagboekje 1832.

²⁷ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, Verslagboekje 1832.

²⁸ Dat bleek bijvoorbeeld uit de kasrekening van plantage Rustenburg aan de Perica, waar in 1857 ruim 16% van de uitgaven werd besteed aan stenen, kalk en cement, zonder dat er nieuwe gebouwen of sluizen in die periode werden neergezet (ARA: PWI Bank, 180).

Tabel 19. Gemiddelde relatieve waarde der plantagegebouwen per sector 1750-1830

s u i k e r					
periode	totaal bedrijfs- gebouwen*	molen- en kookhuis	woon- huis	water- werken	n
1750-1759	19,6%	13,5%	3,9%	5,2%	17
1760-1769	24,5	17,6	3,3	5,6	15
1770-1779	26,9	18,7	2,7	6,7	19
1780-1799**	27,0	18,3	2,6	8,2	11
1800-1810	28,0	18,0	2,2	6,1	10
1820-1829	24,3	16,3	1,4	4,3	9

k o f f i e					
periode	totaal bedrijfs- gebouwen*	fabrieks- loodsen ***	woon- huis	water- werken	n
1750-1759	10,4%	5,1%	2,5%	1,3%	29
1760-1769	12,2	6,6	2,2	1,7	28
1770-1779	14,8	7,8	2,2	1,7	29
1780-1799**	15,3	9,3	2,5	2,6	23
1800-1810	15,5	11,6	2,5	3,0	16
1820-1829	16,6	10,3	1,5	2,2	13

* inclusief molen- en kookhuis of fabrieksloodsen, slavenhuizen en vaartuigen, exclusief woonhuis en waterwerken.

** gelet op de geringe omvang van de steekproef zijn deze twee decennia samen genomen.

*** koffie- en morsloodsen.

Bron: ARA: SONA en SNA.

gegeven beschouwd, slechts afhankelijk van de reële conditie waarin zij zich bevonden. Na de speculatieve hausse van slaven en grond en gewassen rond 1770 daalde de waarde van deze kapitaalgoederen, met een stijging voor de bouwwerken als gevolg.

De achteruitgang van de relatieve waarde der bouwwerken in de jaren 1820²⁹, was het resultaat van langdurige verwaarlozing. Door kapitaalgebrek en het feit dat het Engels Tussenbestuur het contact van absente eigenaars met hun Surinaamse bezittingen had belemmerd, was er lange tijd niets gedaan aan ver- of nieuwbouw. En als er in die periode kapitaal voorhanden was, werd dit gebruikt om de slavenmacht weer op peil te brengen; de gebouwen konden nog wel even wachten.

Overigens was op geen van de suikerplantages in de steekproef al een

²⁹ Dit lijkt niet van toepassing op de bedrijfsgebouwen van koffieplantages, maar ook daar was van achteruitgang sprake. Alleen werd het gemiddelde opgevijzeld door een aantal nieuwe plantages, met name in Saramacca.

stoommachine geplaatst. Ongetwijfeld zou dit in de jaren 1820 de relatieve waarde van de bouwwerken hebben vergroot.

Opmerkelijk is de daling op suikerplantages in de negentiende eeuw van de waarde der waterwerken. Anders dan in de achttiende eeuw werd namelijk aan het vaartrenzenstelsel geen waarde meer toegekend. De reden daarvan blijft duister. Daarnaast werd natuurlijk in het algemeen in de jaren 1820 de relatieve waarde van de bouwwerken gedrukt door de aanzienlijke waardestijging van de slaven (Tabel 18).

Met name op koffieplantages verkeerden in de negentiende eeuw veel gebouwen in een tamelijk deplorabele staat. Alleen wanneer het echt niet meer anders kon werd er geld aan hun onderhoud besteed, waarbij het woonhuis de absolute sluitpost vormde. Heel duidelijk wordt dit geïllustreerd door de situatie op plantage De Nieuwe Grond. In 1780 verkeerden de gebouwen allemaal nog in uitstekende staat.³⁰ Halverwege de jaren 1820 moesten er forse reparaties worden verricht aan de koffie- en morsloodsen, dienden de daken van de slavenwoningen compleet te worden vernieuwd en stonden het ziekenhuis, een zijgebouw en het woonhuis op instorten. De eigenaars gaven toestemming om de nodige reparaties te verrichten, zij het 'met de uiterste zuinigheid'. Dat gold echter niet voor het woonhuis waarin de directeur verbleef en ook de bouw van een nieuwe rij slavenwoningen moest nog maar even worden uitgesteld. Desondanks verzuchtten de Nederlandse eigenaars in 1830:

'dat aan de gebouwen zoo veele onkosten hebben moeten gedaan worden is een invretende kanker voor eene plantage, die reeds door de omstandigheden agteruit gaat'.³¹

En dan was De Nieuwe Grond een plantage die het nog tot 1860 heeft weten vol te houden.

3. *Grond en gewassen*

Bij het taxeren van plantages werd ook aan de grond en de gewassen een kapitaalswaarde toegekend. Bij grond ging het in feite om twee soorten, namelijk het bewerkte en het niet-bewerkte deel van het plantage-areaal. In principe had de niet-bewerkte grond geen waarde, aangezien bij de uitgifte van de concessies het gehele, nog onbewerkte areaal voor niets aan de planter in eigendom was gegeven. Toch werd ook het onbewerkte deel van het areaal in de taxaties een zekere waarde toegekend. Afgezien van het eventuele hout dat er op stond, werd hierin de potentiële mogelijkheid uitgedrukt de grond ooit te bebouwen, of aan expanderende buurplantages te

³⁰ ARA: SONA, 704.

³¹ Collectie-Insinger & Co., brievenboek.

verkopen. De werkelijke waarde bleek overigens pas toen met de vestiging van vele tientallen nieuwe plantages in de benedenlanden schaarste aan grond begon te ontstaan en er daadwerkelijk verkopen plaatsvonden. Graafland en Gootenaar, twee belangrijke planters en administrateurs, stelden dan ook in 1778 dat met name de laatst gevestigde groep planters wel dankbaar mocht zijn voor de gratis uitgegeven grond. Alleen al in het Matapicagebied was op die manier, volgens hen, de planters voor zo'n twee miljoen gulden aan grond in de schoot geworpen.³²

Inderdaad waren er rond 1770 planters die met de verkoop van een deel van hun areaal een klein fortuin verdienden. Zo verkocht J. Passalaigue, eigenaar van plantage Beekenhorst aan de Beneden-Commewijne, in 1768 ruim 48 ha. onbebouwde grond aan de buurplantage Hoopwijk en ruim 19 ha. aan de andere buurplantage Vrouwenvlijt, voor een totaal bedrag van bijna f 25.000.³³ Overigens liepen de prijzen van onbewerkte stukken grond flink uiteen. Van zes verkopen tussen 1768 en 1774 bleek de hoogste prijs f 171 per akker (0,43 ha.) en de laagste f 15 te zijn geweest.³⁴

Het ligt voor de hand dat de waarde van de grond die wel in bewerking was apart en hoger zou worden getaxeerd. Deze landerijen hadden namelijk al daadwerkelijk bewezen produktief te zijn en bovendien was er geïnvesteerd in aanleg en onderhoud van trezen, trekkers, bedden, dammen en paden. Gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw werd echter in de taxaties geen prijsonderscheid gemaakt tussen bewerkte en onbewerkte grond. De priseurs (taxateurs) stelden eenvoudig een akkerprijs vast die zonder onderscheid gold voor het totaal areaal. Vanaf circa 1780 kwam dat onderscheid er wel. Voor de onbewerkte grond werd toen een aparte prijs opgesteld, terwijl die van de bewerkte grond was opgenomen in de waarde van het daarop staande gewas.

Gedurende de jaren 1760 en 1770 werd er bij taxaties druk gespeculeerd met de grondprijs. Dat de waarde zou oplopen was niet verwonderlijk. In die periode was vrijwel alle geschikte grond in de bestaande plantagegebieden uitgegeven en werd daarmee dus een schaars kapitaalgoed. Dit kan echter de indruk niet wegnemen dat van deze omstandigheid bij sommige plantagetaxaties buitensporig gebruik werd gemaakt. Op suikerplantage Vreeland aan de Surinamerivier werd bijvoorbeeld in 1765 de akkerprijs geschat op f 12; in 1766 werd dat f 20 en in 1770 zelfs f 90.³⁵ Tabel 20 toont dat het niet overal zo extreem was.

³² GAA: Archief 5028, Handel port. 5.

³³ GAA: NA, 12720.

³⁴ Naast Beekenhorst waren dat Belwaarde, 257 akkers à f 25; Bruynsburg, 194 akkers à f 15; Goudmijn, 138 akkers à f 65; en Boxel, 320 akkers à f 97 (GAA: NA, nrs. 12878, 12724, 12729, 12740).

³⁵ ARA: SONA, nrs. 222, 224, 698.

Tabel 20. Gemiddeld getaxeerde akkerwaarde per sector 1750-1830

periode	suiker (f)	n	koffie (f)	n	katoen (f)	n
1750-1759	15	17	18	29	–	
1760-1769	17	15	26	28	–	
1770-1779	33	19	57	29	–	
1780-1799*	17	11	34	23	?	
1800-1810**	19	10	22	16	27	5
1820-1829	4	9	4	13	?	

* gelet op de geringe omvang van de steekproef zijn deze twee decennia samen genomen.

** deze prijs is in Surinaamse guldens, die op dat moment minder waard waren dan Nederlandse; de wisselkoers is helaas niet bekend.

Bron: steekproef ARA: SONA en SNA.

Deze tabel maakt duidelijk dat de algemene akkerwaarde – in feite de waarde van de onbewerkte grond – afhankelijk was van het soort plantage. Zo startten de koffie- en suikersector in de jaren 1750 ongeveer op hetzelfde niveau. Aangezien in die periode koffie echter gold als het produkt van de toekomst, steeg de waarde van de grond in die sector daarna veel sneller dan bij suiker. Gedurende de jaren 1760 was de stijging nog geleidelijk en min of meer in overeenstemming met de toegenomen schaarste van deze produktiefactor. In het daarop volgend decennium bleek de geschatte akkerprijs echter te zijn verdubbeld. Grond was nog steeds schaars en de eerder genoemde grondverkopen gaven aan dat de werkelijke marktwaarde ook hoog was. Toch had de opwaardering een sterk speculatief karakter. Dat bleek toen in de volgende decennia de kredieten – die aan de taxaties gekoppeld waren – opdroogden en de akkerprijs meteen kelderde, terwijl grond nog steeds een schaars goed was. Begin negentiende eeuw was alleen de akkerprijs op katoenplantages relatief hoog (maar wel in gedevalueerde Surinaamse guldens), in verband met de grote verwachtingen die men ten aanzien van dit gewas koesterde.

In de jaren 1820 bleek aan grond, zowel in de koffie- als in de suikersector, nauwelijks nog enige waarde te worden toegekend. De achteruitgang van de koffiesector was toen duidelijk; de suikersector zat echter weer in de lift. Toch was ook daar de akkerprijs laag, omdat de marktwaarde van plantages toen voornamelijk nog werd bepaald door de aanwezige slaven. Bovendien was grond geen schaars goed meer door het grote aantal verlaten plantages en de ontsluiting van nieuwe gebieden in Saramacca, Coronie en Nickerie. Ook is het niet uitgesloten dat de enorme groei van het definitief verlaten areaal op de plantages zelf de algemene akkerprijs heeft gedrukt.

De taxatiewaarde van bewerkte grond bedroeg, logischerwijs, een veelvoud van de algemene akkerwaarde (Tabel 21). Dat was echter niet het enige verschil, ook anderszins verliep de waarde-ontwikkeling niet parallel aan

Tabel 21. Gemiddelde taxatiewaarde bewerkte akkers en gewas per sector 1750-1830

periode	suiker (f)	n	koffie (f)	n	katoen (f)	n
1750-1759	50	17	371	29	—	
1760-1769	71	15	436	28	—	
1770-1779	96	19	521	29	—	
1780-1799*	119	11	341	23	?	
1800-1810**	265	10	322	16	224	5
1820-1829	146	9	213	13	?	

* gelet op de geringe omvang van de steekproef zijn deze twee decennia samen genomen.

** deze prijs is in Surinaamse guldens, die op dat moment minder waard waren dan Nederlandse; de wisselkoers is helaas niet bekend.

Bron: steekproef ARA: SONA en SNA.

die van de onbewerkte grond. Opmerkelijk was bijvoorbeeld het enorme waardeverschil tussen suiker- en koffie-akkers. Waarschijnlijk hing dit samen met het feit dat suikerriet zo'n 16 maanden na planting al kon worden geoogst en een rietakker niet langer dan 10 à 15 jaar achtereen produktief was. Een koffieboom gaf pas in zijn vijfde of zesde jaar de eerste behoorlijke oogst, zodat bijvoorbeeld het vervangen van een dode of zieke koffieboom veel kostbaarder was dan vervanging van een stuk suikerriet. Bovendien werd met een koffie-akker en een koffieboom veel langer geproduceerd dan met een suikerstuk.

Toch vond men kennelijk de waarde van de suikerakkers aan de lage kant geschat, want de gehele tweede helft van de achttiende eeuw bleef deze stijgen. In ieder geval had het niet te maken met een eventuele speculatieve opwaardering, want in tegenstelling tot de algemene akkerwaarde zette de stijging ook na de jaren 1770 door. Het te lage uitgangspunt in de jaren 1750 was waarschijnlijk veroorzaakt door het absolute dal waarin de suikerprijs zich op dat moment bevond (Bijlage 2) en de enorme aandacht waarin de koffiesector zich mocht verheugen, en die ten koste ging van de suiker.

De plotselinge verdubbeling van de waarde der suikerakkers in het eerste decennium van de negentiende eeuw was, naast het feit dat het hier om gedevalueerde Surinaamse guldens ging, het gevolg van de algemene vervanging van het Creole-riet door het veel hoogwaardiger Otaheite-riet. Toen het nieuwe daar af was en de onverkoopbaarheid van de plantages alle kapitaalgoederen behalve slaven in waarde deed dalen, zakte in de jaren 1820 ook de suikerakkerprijs, al bleef het altijd nog flink boven het hoogste achttiende-eeuwse peil.

De taxatiewaarde van de koffie-akkers maakte een andere ontwikkeling door. In de jaren 1750 was deze waarde al hoog, zeker wanneer in aanmerking wordt genomen dat een aanzienlijk deel van de koffieboomen op dat moment nog niet volwassen was. Naarmate in de jaren 1760 en 1770 dit

deel steeds kleiner werd, steeg de taxatiewaarde. Gedurende de laatste twee decennia van de achttiende eeuw begon het verval in de koffiesector zich al af te tekenen. De bomen waren over hun hoogtepunt heen en de grond begon sporen van uitputting te vertonen. Fors dalende akkerwaardes waren het gevolg. Vlak na de eeuwwisseling bleef de taxatiewaarde enigszins stabiel door de verschuiving van het bebouwd areaal naar nieuwe, maar minder vruchtbare, stukken land, meer achterop de plantage. De opnieuw forse waardevermindering in de jaren 1820 geeft aan dat dit slechts korte tijd respijt bood, al zal ook hier de algemene waardevermindering van de kapitaalgoederen een rol hebben gespeeld.

Van de taxatiewaarde der katoenakkers kan niet veel meer worden gezegd dan dat die rond 1800 het best te vergelijken was met koffie in de jaren 1750. De sector was nog zeer jong, maar men had er hoge verwachtingen van zodat het waardeniveau tamelijk hoog lag. Toch lag het ruim onder dat van koffie, omdat het bij katoen niet zo lang duurt voor de boom vrucht draagt en de produktieperiode van een katoenboom ook aanmerkelijk korter is.

In het verloop van de mate waarin grond en gewassen de waarde van een plantage bepaalden zijn de eerder gesignaleerde trends (Tabellen 20 en 21) weer terug te vinden, zij het dat de cijfers nu worden beïnvloed door de relatieve waarde van de andere kapitaalgoederen. De relatieve gemiddelde waarde van grond en gewassen in de suikersector in de periode 1750-1829 daalde van meer dan 20% tot ruim 16%, terwijl in de koffiesector er een daling van ruim 42% tot ruim 18% is waar te nemen. Het is opvallend dat de speculatieve waardevermeerdering van de grond rond 1770 de totale waarde van suikerplantages meer heeft beïnvloed dan die van koffieplantages. Waarschijnlijk had dit te maken met de opbouw van de plantages, die bij suikerondernemingen tamelijk stabiel was, maar bij koffie-ondernemingen nog voortdurend groeide, zodat de waarde van de kale grond eenvoudig meegroeide. Bovendien waren suikerplantages veel uitgestrekter, waardoor een waardevermeerdering van de grond zwaarder meetelde.

Eén ding is duidelijk: in de koffiesector werd de waarde van de plantages in veel grotere mate bepaald door de grond en gewassen dan in de suikersector. De waardevermindering in de negentiende eeuw van dit kapitaalgoed had dan ook een veel negatiever effect op de totale waarde van de koffieplantages dan van de suikerondernemingen.

4. Kapitaalgoederen en hun kwetsbaarheid

De drie hiervoor behandelde kapitaalgoederen hebben voor het grootste deel de waarde van de plantages bepaald in de achttiende en negentiende eeuw (Tabel 22). De rest van de gekapitaliseerde goederen (kolom 'overig' in Tabel

22) bestond uit het woonhuis, de inhoud van de gebouwen en de overige in gebruik zijnde gronden, zoals kostakkers en weidegrond. Ook onderhielden relatief veel suikerplantages in de jaren 1750 nog een aantal koffie-akkers, waardoor de categorie 'overige' 2,3% hoger is dan in de volgende decennia. Hetzelfde geldt rond 1800 voor koffieplantages, die er toen vaak nog een aantal katoenakkers bij hadden.

Daarnaast werd de waarde van suikerplantages voor enige procenten bepaald door het (trek)vee, maar met het verdwijnen van de beestmolens liep dit terug van 3,5% in de jaren 1750 tot 1,3% in de jaren 1820. Verder waren de oorlogen in de jaren 1780 en 1790 er de oorzaak van dat grote hoeveelheden suiker, melasse en koffie lange tijd op de plantages bleven liggen en zodoende werden meegetaxeed, wat opnieuw in de rubriek 'overig' is verwerkt.

Het is duidelijk dat de waarde van de plantages in de loop der tijd aan grote veranderingen onderhevig is geweest. In de jaren 1750 waren suikerplantages ongeveer anderhalf maal zoveel waard als koffieplantages. De laatste waren dan ook merendeels nog in hun opbouwphase. In het daaropvolgend decennium was het verschil echter geheel verdwenen en

Tabel 22. Gemiddelde relatieve waarde der kapitaalgoederen per sector 1750-1830

periode	gemiddelde taxatie	slaven	bouw- en water- werken	grond en gewas	overig	n
s u i k e r						
1750-59	149.977	36,9%	24,8%	20,2%	18,1%	17
1760-69	177.384	37,8	30,1	19,0	13,1	15
1770-79	285.223	28,9	33,3	25,6	12,2	19
1780-99*	183.207	30,7	35,2	17,9	16,2	11
1800-10	(301.424)	31,4	34,1	21,0	13,5	10
1820-29	117.520	43,2	28,0	16,7	12,1	9
k o f f i e						
1750-59	98.859	32,7	11,7	42,7	12,9	29
1760-69	175.760	32,2	13,9	43,2	10,7	28
1770-79	288.938	29,5	16,5	44,9	9,1	29
1780-99*	207.523	30,3	17,9	40,0	11,8	23
1800-10	(254.729)	37,3	18,5	29,8	14,4	16
1820-29	89.757	52,8	18,8	18,7	9,7	13

* gelet op de geringe omvang van de steekproef zijn deze twee decennia samen genomen.

Het taxatiebedrag van 1800-1810 is tussen haakjes geplaatst, omdat afwijkend van de andere taxaties het hier gaat om Surinaamse guldens die op dat moment minder waard waren dan Nederlandse; de wisselkoers is helaas niet bekend.

Bron: steekproef ARA: SONA en SNA.

was ook de waarde van suikerplantages nog iets gestegen als gevolg van uitbreidingen en vernieuwingen, vooral wat betreft slaven en molens.

In de jaren 1770 schoten in beide sectoren de taxaties plotseling omhoog met meer dan 60%, om daarna vrijwel even hard weer te kelderen. Alle kapitaalgoederen (bouwwerken en grond – met name in de suikersector – zelfs buitenproportioneel) werden in die jaren 1770 flink opgewaardeerd. Niet toevallig gebeurde dit precies in de periode dat de kredietstroom naar Suriname het omvangrijkst was. De hoogte van het krediet was namelijk afhankelijk van de hoogte van de taxaties. Na enkele euforische jaren droogde de kredietstroom echter weer op en daalden ook de taxaties. Een geur van speculatie, om niet te spreken van fraude, hangt rond deze periode. In Hoofdstuk VII wordt hierop nader ingegaan.

In alle tijden en op alle plantages vormden slaven een van de meest kostbare, maar tegelijk ook onzekere kapitaalgoederen. Zij moesten van ver worden aangevoerd en de lange aanvoerlijnen waren kwetsbaar in geval van oorlog, storm, piraterij of verkeerde wind. Bovendien daalde van halverwege de jaren 1770 af de aanvoer en werd hij onregelmatiger. Mede als gevolg hiervan werden slaven in de loop der tijd steeds duurder. Deze negatieve ontwikkeling van het arbeidsaanbod speelde zich bovendien af in een situatie die werd gekenmerkt door een chronisch sterfte-overschot in de kolonie. Ondanks de vrijkomende arbeid uit die delen van de plantage-economie die werden verlaten, was daarom vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw het arbeidsaanbod vrijwel nooit voldoende.

Een factor van betekenis waren ook de gebouwen en waterwerken, die op suikerplantages geruime tijd het meest waardebepalende kapitaalgoed vormden (Tabel 22). Dit kapitaalgoed kende eveneens zijn zwakke plekken, waarvan de eerder ter sprake gekomen kwetsbaarheid van de waterhuishouding niet de minste was. Maar ook het onderhoud van de overige bouwwerken had met problemen te kampen. Weliswaar hoefde het hout waaruit een groot deel van de gebouwen was opgetrokken niet van buiten de kolonie te worden geïmporteerd, het werd wel steeds minder op de plantages zelf gevonden. Het moest daarom worden aangekocht van gespecialiseerde houtondernemingen of van marrons, hetgeen een stuk duurder was. Alle andere materialen, van stenen tot en met spijkers, teer en sloten, moesten uit Nederland worden ingevoerd, met alle risico's van dien. Met name de kostbare en gecompliceerde molens en kookhuizen op suikerplantages waren daardoor kwetsbaar, want tijdens de oogstperiodes hing alles af van hun vermogen om continu te functioneren. Hoe meer er bovendien in de loop der tijd werd gemechaniseerd, des te groter werd de kwetsbaarheid, want zelfs de reparateurs moesten uit Europa worden gehaald. In feite kwamen vrijwel alle benodigdheden tot onderhoud van de kapitaalgoederen uit het buitenland. Dat betekende niet alleen bouw-

materialen, maar eveneens een deel van het voedsel, kleding en gebruiksvoorwerpen voor de slaven en verder alle gereedschappen, werktuigen, machines en onderdelen.³⁶

Eigenlijk waren grond en gewassen het enige kapitaalgoed dat niet hoefde te worden geïmporteerd, zij het dat de gewassen oorspronkelijk van buiten de kolonie kwamen. De constante beschikbaarheid van dit kapitaalgoed betekende echter nog niet dat het onkwetsbaar was. Zoals op iedere landbouwonderneming was deze produktiefactor sterk afhankelijk van niet te beïnvloeden verschijnselen als regen, zonneschijn en insectenplagen. Daarnaast werden, vooral in de koffiesector, grond en gewassen zo intensief geëxploiteerd, dat zij na verloop van tijd volledig uitgeput raakten. Men had dus de kracht van deze produktiefactor sterk overschat. De dramatische waardedaling (Tabellen 20-22) vormde daarvan een treurig bewijs. In de negentiende eeuw waren de plantages vaak alleen om hun slavenmacht gewild. In die tijd werd de intrinsieke waarde van de ondernemingen dan ook vrijwel geheel door de aanwezige slaven bepaald. Dat was nauwelijks een vertrouwenwekkende ontwikkeling te noemen voor een plantage-economie die om zich heen geconfronteerd werd met de afschaffing van de slavenarbeid.

³⁶ Een voorbeeld is suikerplantage Libanon aan de Cottica. In de periode 1836-1842 werd daar van de totale uitgaven 25% besteed aan de aankoop van benodigdheden in Nederland. Daarnaast werd nog eens 20% besteed bij een leverancier van plantagebenodigdheden in Suriname, die al zijn spullen eveneens uit het buitenland betrok. De overige uitgaven gingen op aan belastingen, personele kosten, en hout en bananen voor de slaven. Voor zover valt na te gaan is het voorbeeld van Libanon representatief en laat het zien dat voor het onderhoud van de kapitaalgoederen Surinaamse plantages in hoge mate afhankelijk waren van buitenlandse import (GAA: PA-646, 59).

HOOFDSTUK V

Ontwikkeling van de produktiviteit

Tussen 1750 en 1850 vertoonde de wereldmarkt voor tropische produkten een sterke groei (Tabel 5). Het aantal Surinaamse plantages dat voor deze markt produceerde, had echter al rond 1770 zijn hoogste punt bereikt (Bijlage 4). Als de Surinaamse plantage-economie haar plaats als producent wilde behouden en bij dalende prijzen (Bijlage 2) financieel wilde overleven, dan was het noodzakelijk de produktiviteit van deze exportondernemingen drastisch op te voeren.

1. De koffiesector

In het tweede kwart van de achttiende eeuw werd de koffie voor een deel nog geproduceerd op suikerplantages. Rond 1750 was de koffieteelt echter uitgegroeid tot een zelfstandige sector binnen de plantage-economie (Tabel 14); in de loop van de daaropvolgende twee decennia werd de scheiding compleet. Deze ontwikkeling naar produktspecialisatie kan worden aangemerkt als een eerste vorm van efficiëntieverhoging. Alle aandacht, energie en middelen konden nu aan één produkt worden besteed. De gemiddelde plantage in de koffiesector ontwikkelde zich toen als weergegeven in onderstaande tabel.

Gelet op het feit, dat rond 1750 de scheiding tussen suiker- en koffiesector nog niet helemaal compleet was, zal in werkelijkheid de produktie van de

Tabel 23. De gemiddelde Surinaamse koffieplantage 1750-1862

periode	slaven	aandeel veldslaven	koffie- areaal (ha.)	aantal koffiebomen	koffie- produktie (kg)
ca.1750	71	41 (58%)	35	33.810	8.174
ca.1770	126	68 (54%)	76	85.804	19.941
ca.1790	108	50 (46%)	86	105.780	23.654
ca.1810	93	45 (48%)	82	108.240	12.592
ca.1825	98	46 (47%)	63	91.854	13.418
1836	94	43 (46%)	41	?	9.846
1854	97	38 (39%)	50	?	4.687
1862	105	?	41	?	3.574

Bron: zie Bijlage 4C.

gemiddelde koffieplantage in dat jaar iets lager zijn geweest. Voor het overige blijkt, dat het koffie-areaal – en daarmee het bomenbestand en de produktie – tot de jaren 1790 groeide. Daarna nam het echter even snel weer af. Alleen gedurende de jaren 1850 groeide het gemiddelde koffie-areaal weer iets, maar dat was alleen een gevolg van het feit dat in die jaren alleen de grootste koffieplantages zich nog konden handhaven. De omvang van de slavenpopulatie bereikte al in de jaren 1770 zijn top en daalde toen als gevolg van stagnerende slavenimporten na 1775. Vooral het produktieve deel van de populatie, de veldslaven, werd hierdoor sterk uitgedund. Rond 1800 en zeker in de jaren 1820 nam de aanvoer van slaven weer flink toe, zodat het aandeel van de veldslaven minder snel daalde. Van 1827 af werden echter definitief geen slaven meer ingevoerd, zodat in 1854 niet eens twee-vijfde van de slavenmacht tot de veldslaven behoorde. De gemiddelde omvang van de populatie op een koffieplantage leek te zijn toegenomen, maar ook dat was alleen het gevolg van het overblijven van de grotere ondernemingen. Wat betekenden deze ontwikkelingen voor de produktiviteit?

Tot de jaren 1790 blijkt de produktiviteit, afgezien van de bomen, voortdurend te zijn gestegen. Daarbij dient echter wel te worden aangetekend dat de koffieproduktie rond 1770, waarschijnlijk ten gevolge van slechte seizoenen, relatief laag was voor die periode. Uitgaande van de produktie rond 1775 was het niveau in 1790 al weer gedaald.¹ Dat is niet zo verwonderlijk, want de bomen werden steeds ouder en de grond begon uitputtingsverschijnselen te vertonen. Na 1790 ging de produktiviteit van de

Tabel 24. Produktiviteit van de gemiddelde koffieplantage 1750-1862

periode	p r o d u k t i e p e r (in kg)				één veldslaaf bewerkt	
	slaaf	veld- slaaf	hectare koffie	koffie- boom	hectare koffie	koffie- bomen
ca. 1750	115	199	234	0,24	0,9	825
ca. 1770	158	293	262	0,23	1,1	1.262
ca. 1790	219	473	275	0,22	1,7	2.116
ca. 1810	135	280	154	0,12	1,8	2.405
ca. 1825	137	292	213	0,15	1,4	1.997
1836	105	229	240	?	1,0	?
1854	48	122	93	?	1,3	?
1862	34	?	88	?	?	?

Bron: Bijlage 4C.

¹ De gemiddelde jaarproduktie in 1774-1776 bedroeg bij een gelijkblijvend aantal plantages 26.872 kg per plantage. Er van uitgaande dat ook de overige gegevens gelijk bleven betekent dat een gemiddelde produktie per slaaf van 213 kg, per veldslaaf van 395 kg, per hectare koffie van 354 kg en per koffieboom van 0,31 kg.

grond en de bomen zelfs zo hard achteruit, dat in 1810 de (veld)slaven, bij een sterk teruggelopen aantal, per hoofd veel minder produceerden dan voorheen.

Rond 1825 geven de produktiviteit van zowel (veld)slaven als grond en bomen weer een lichte opleving te zien. Voor een deel was dit het gevolg van de komst van een aantal nieuwe koffieplantages, in Saramacca. Daarnaast waren in de meeste gevallen de voorste gronden op de plantages nu definitief verlaten en werden nieuwe gronden op het middenstuk van de plantages in produktie genomen. Het is logisch dat die in eerste instantie beter vrucht afwierpen dan de volkomen uitgeputte oude gronden. De opleving was echter van tijdelijke aard, aangezien deze gronden minder vruchtbaar waren en ze ook geen rust werd gegund.

De enige remedie tegen de dalende produktiviteit van de plantages, was het opvoeren van het aantal bomen per akker. De opbrengst per hectare kon daardoor tijdelijk worden verhoogd; op langere termijn verliep de uitputting van de grond hierdoor natuurlijk eens zo snel.

In driekwart eeuw was het gemiddeld aantal koffiebomen dat op een akker werd geplant met meer dan de helft toegenomen. Bovendien plantte men eind achttiende eeuw op veel plantages katoen tussen de koffie. Met het zelfstandig worden van de katoen als aparte sector gebeurde dit niet meer na 1800, maar toen werd het gemeengoed de koffie te laten overschaduwen door bananebomen. Al deze extra bomen deden een zwaar beroep op de veerkracht van de bodem.

Overigens produceerde men niet alleen (te) lang met dezelfde stukken grond, maar ook met dezelfde bomen. Ook dat was niet bevorderlijk voor de produktiviteit, want nadat een koffieboom rond het vierde jaar volwassen was geworden, bereikte hij rond het twaalfde jaar zijn absolute produktietop. Na het achttiende jaar begon de boom merkbaar minder vrucht te geven. Toch bleef men er mee verder produceren, om de improductieve periode tot het vierde jaar te vermijden. Pas wanneer een boom echt 'op' was werd hij door jonge aanplant vervangen.

Op een efficiënte plantage diende de overgrote meerderheid van de bomen zich in de produktieve leeftijdsfase tussen 4 en 18 jaar te bevinden. Rond 1770, toen het koffie-areaal nog flink expandeerde, was dat ook inderdaad het geval; 64% van de bomen was 4 tot 18 jaar oud. De gemiddelde leeftijd van de bomen was toen bijna ideaal te noemen. Het zal dan ook geen toeval zijn, dat halverwege de jaren 1770 de Surinaamse koffieproduktie een absoluut hoogtepunt bereikte (Bijlage 1). In plaats van de bomen daarna massaal te vervangen, bleef men er verder mee produceren, met als gevolg dat rond 1825 twee-derde van de bomen al meer dan veertig jaar oud was. Hoe ver dat kon gaan, bleek op plantage Vrouwenvlijt, waar

in 1843 ruim de helft van de bomen tussen 76 en 87 jaar oud was.²

Een dergelijke uitputtende teeltwijze moest onherroepelijk leiden tot het definitieve verval van de koffieplantages. Toch had eind achttiende eeuw de invloedrijke landbouwkundige Anthony Blom al de nodige aanwijzingen gegeven hoe het ook anders kon. Hij stelde voor om, als in de suikersector, een rotatiesysteem te hanteren, in dit geval van 18 jaar. Uitgaande van een gemiddelde koffieplantage van 215 ha., adviseerde hij niet meer dan 82 ha. daarvan te beplanten met ten hoogste 1.164 koffie-bomen per hectare. Wanneer de eerst geplante bomen ongeveer vijftien jaar geworden waren, zo stelde Blom, 'zal een oplettend planter veelligt eenige voortekenen van vermindering bespeuren' in de produktiviteit. De planter had dan nog zo'n drie jaar de tijd voor de bomen definitief over hun top heen waren en kon intussen een nieuw stuk grond in cultuur brengen en de jonge aanplant daarop tot volwassenheid laten komen. Na een produktieve fase van achttien jaar kon dan het oude stuk worden verlaten. Het voordeel daarvan was 'dat men zyne plantage altoos vervuld zal zien met jonge, en jeugdige boomen, welken in hun vollen vruchtbaarheid zyn' (Blom 1787:209). Bovendien werd de grond niet doodgeteeld, zodat na achttien jaar rust het oude stuk opnieuw in gebruik kon worden genomen en even produktief was als daarvoor.

Deze achttienjarige rotatiecyclus was waarschijnlijk de best denkbare oplossing voor het probleem van de dalende produktiviteit. Bovendien werd het door Blom gepubliceerd in een tijd dat het nog niet te laat hoefde te zijn. In praktijk blijkt het voorstel echter nooit te zijn overgenomen. Men bleef lange jaren met dezelfde gronden en dezelfde bomen produceren totdat de weg terug definitief was afgesneden. Aan dit desastreuze beleid lag eerst geldhonger, later juist gebrek aan geld en arbeid, ten grondslag. Tot de jaren 1780 werd de voortdurende expansie ingegeven door de wens zo snel mogelijk rijk te worden. Hoe meer gronden in produktie werden genomen, des te eerder zou dit doel zijn bereikt. In plaats daarvan zaten de meeste koffieplanters aan het eind van de achttiende eeuw echter opgescheept met enorme schulden en een teruglopend aantal produktieve slaven. Nu werd het zaak zoveel mogelijk uit de plantages te halen, tegen zo min mogelijk kosten. Overstappen op een rotatiecyclus wilde men niet, omdat dit enige jaren derving van inkomsten zou betekenen. Opnieuw had men alleen oog voor de korte termijn.

De planters negeerden ook Bloms advies niet meer dan 1.164 bomen per hectare te planten. Vanaf eind achttiende eeuw steeg het gemiddelde hier ver boven en werden er bovendien bananen tussen de koffie geplant. Op zich was dit wel een heilzame maatregel, omdat hierdoor zowel grond als

² Surinaams Museum: Collectie-Mamin, inventaris Vrouwenvliet 1843.

bomen tegen de directe inwerking van de zon werden beschermd. Het had echter gepaard moeten gaan met een vermindering van het aantal koffie-bomen per hectare in plaats van een voortdurende vermeerdering.

De produktiviteit van de slaven was gedurende de achttiende eeuw ongetwijfeld een resultante van hun arbeidsvermogen. Gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw groeide de produktie veel sneller dan het aantal slaven, terwijl in het laatste kwart van die eeuw de daling van de produktie langzamer ging dan die van de slaven (Tabel 23). Om die hoge produktiviteit te bereiken, moesten de koffieslaven rond 1790 ongeveer tweemaal zo hard werken als hun voorgangers in 1750 (Tabel 24). In de negentiende eeuw was het arbeidsvermogen van de koffieslaven niet meer doorslaggevend voor hun produktiviteit, want deze was nu volkomen afhankelijk geworden van het produktievermogen van grond en bomen.

Het is niet overdreven te stellen, dat van het moment af dat de koffie een zelfstandige sector in de Surinaamse plantage-economie was geworden, mislukking onvermijdelijk was ten gevolge van het kortzichtig beleid dat van het begin af is gevoerd. Tussen 1750 en 1790 werden de plantages steeds meer volgeplant, zodat aan het eind van de jaren 1780 al twee-vijfde van het areaal was bebouwd, inclusief kostgronden, en 7% verlaten. Er werd veel te lang met dezelfde grond en bomen geproduceerd, zodat de produktiviteit onherroepelijk daalde. Om dit tegen te gaan werden de akkers steeds dichter beplant, wat de achteruitgang eens te meer heeft versneld. Rotatiecycli hadden dit verval wellicht niet helemaal kunnen voorkomen, maar in ieder geval in hoge mate kunnen vertragen. Daartoe hebben de planters zich echter de tijd niet gegund, terwijl het hen later aan de benodigde fysieke en financiële ruimte ontbrak.

Het is de vraag hoe de dalende produktiviteit van de Surinaamse koffie-sector zich verhiel tot de rest van het Caraïbisch gebied. De schaarse gegevens hierover maken een vergelijking niet erg eenvoudig. Suriname was de oudste koffieproducent van het Caraïbisch gebied, op de voet gevolgd door de Franse eilanden. De Surinaamse koffie-'boom' kon echter niet in de schaduw staan van die op Saint Domingue. Rond het midden van de achttiende eeuw produceerden beide plantage-economieën een vergelijkbare hoeveelheid koffie. Tegen het einde van die eeuw was de Surinaamse export verdrievoudigd. Maar Saint Domingue produceerde op dat moment bijna vijfmaal zoveel als Suriname en voorzag daarmee in 60% van de westerse behoefte (Trouillot 1982:337).

Deze enorme expansie was veroorzaakt door grote groepen nieuwe planters ('petits blancs' en 'gens de couleur') die het zich niet konden veroorloven een suikerplantage te beginnen. Voor de aanleg van een koffieplantage was echter slechts een-zesde deel van het kapitaal voor een suiker-

Tabel 25. Gemiddelde Caraïbische koffieplantage 1789-1830

land	jaar	aantal plantages	slaven per plantage	produktie per plantage
St. Domingue	1789	3.117	ca. 40	9.218 kg
Suriname	1790	248	108	23.654
Jamaica	1808	607	97	18.148
Suriname	1810	235	93	12.592
Dominica	1827	216	30	2.709
Guiana	1830	80	94	30.954
Suriname	1825	178	98	13.418

Bronnen: Dupuy 1989:21; Trouillot 1982:337-47; Higman 1984:68-70, 699; Schomburgk 1840:60-3; Mandle 1973:18; Williams 1975:3; Bijlage 4C.

Tabel 26. Gemiddelde produktiviteit Caraïbische koffieslaven 1789-1836

land	jaar	totale produktie	produktie per slaaf
St. Domingue	1789	28.731 ton	230 kg
Suriname	1790	5.866	219
Jamaica	1808	11.016	187
Trinidad	1810	112	65
St. Vincent	1810	8	6
Guiana	1810	4.589	261
Suriname	1810	2.959	135
Guiana	1820	4.262	365
Dominica	1827	593	91
Suriname	1825	2.388	137
Guiana	1830	2.476	329
Suriname	1836	1.349	105

Bronnen: Dupuy 1989:21; Trouillot 1982:337-47; Higman 1984:68-70, 699; Schomburgk 1840:60-3; Mandle 1973:18; Williams 1975:3; Bijlage 4C.

plantage nodig, zodat de nieuwkomers zich massaal op deze sector hebben geworpen (Trouillot 1982:348-9). Dit verklaart ook de veel geringere omvang van deze plantages in vergelijking met Suriname (Tabel 25), waar men door de grote beschikbaarheid van vreemd vermogen gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw in staat was veel grotere plantages op te zetten. De produktiviteit van de slaven lag echter in beide plantage-economieën op een vergelijkbaar niveau.

Door de slavenrevolutie op Saint Domingue in de jaren 1790 stortte daar

de plantage-economie ineen. In de Engelse plantage-economieën en Cuba was men er als de kippen bij om de opengevallen plaats in te nemen en begon men nu ook met de produktie van koffie.³ De Surinaamse plantage-economie kon hier niet bij aansluiten ten gevolge van de grote financiële moeilijkheden waarin zij op dat moment verkeerde. De koffiesector was toen al driekwart eeuw in bedrijf en inmiddels op zijn retour.

De plantages in de Engelse koloniën waren, wat betreft de slavenmacht, ongeveer even groot als de Surinaamse, maar een heel stuk produktiever. Op het moment dat de Jamaicaanse koffiesector zijn grootste bloei maakte (rond 1810) behaalden de slaven daar echter niet dezelfde produktiviteit als in Suriname enige decennia eerder. Dit kan zowel hebben gelegen aan een minder hard arbeidsregime als aan een lagere vruchtbaarheid van de bodem in Jamaica. In Guiana daarentegen bereikten de produktiviteit van plantages en slaven hoogten die men in het buurland Suriname nooit had gekend. Dit zou veroorzaakt kunnen zijn door betere teeltmethoden – rotatie, bemesting – maar daarover is niets bekend. Daarnaast maakt een vergelijking van demografische gegevens tussen de twee landen (Tabel 56) het niet waarschijnlijk dat de veel hogere produktiviteit van Guianese koffieslaven werd bereikt door grovere exploitatie.

Een vrij algemene tendens in de Caraïbische plantage-economieën was wel dat koffie een typisch 'boom'-produkt was: na een grote expansie volgde vrijwel onherroepelijk de terugval. Alleen in landen waar het een 'peasant crop' werd (Haïti, Jamaica) bleef een redelijke produktie bestaan.⁴

Kennelijk hebben de koffiesectoren van de Caraïbische plantage-economieën een geheel eigen ontwikkeling gekend, die overal werd gekenmerkt door rooibouw. In de twee volgende hoofdstukken wordt hierop nader ingegaan. De suikersectoren vertoonden in ieder geval een veel constanter beeld.

2. De suikersector

Tussen 1750 en 1863 liep het aantal suikerplantages in Suriname terug van 141 naar 86. In de tussenliggende periode kwamen er 49 suikerondernemingen bij, zodat totaal 104 plantages waren gestopt met de suikerteelt.⁵ Desondanks is in diezelfde periode de totale suikerproduktie verdubbeld (Bij-

³ Guiana had, toen het nog in Nederlandse handen was, ook al koffie geproduceerd, maar nu werden vele nieuwe plantages aangelegd.

⁴ De enige uitzondering hierop vormt Brazilië, waar de produktie steeg van één ton in 1800 tot ruim 140.000 ton in 1850, alle geproduceerd op slavenplantages (Ukers 1922:277). Tot op de dag van vandaag is dit land 's werelds grootste koffieproducent.

⁵ ARA: RvP, 607; *Surinaamse Almanak*, 1796:3-57 en 1824:45-85; Van Sijpesteijn 1854:96-147; *Koloniaal Verslag* 1862.

Tabel 27. De gemiddelde Surinaamse suikerplantage 1750-1862

periode	aantal slaven	aandeel veldslaven	suiker- areaal (ha.)	suiker- produktie (kg)
ca. 1750	135	70 (52%)	62	63.697
ca. 1770	149	76 (51%)	79	64.819
ca. 1790	120	51 (43%)	68	74.940
ca. 1810	101	42 (42%)	64	87.957
ca. 1825	130	62 (48%)	68	120.364
1836	168	70 (42%)	83	158.058
1854	197	82 (42%)	96	187.566
1862	230	92 (40%)	104	196.640

Bron: Bijlage 4B.

lage 1). De sector als geheel moet dus veel produktiever zijn gaan werken.

Als gevolg van gunstige kredietfaciliteiten en grote slavenimporten, was het derde kwart van de achttiende eeuw voor de Surinaamse suikerplantages een groeiperiode. Het is opmerkelijk dat dit niet meteen leidde tot een navenante produktieverhoging. Waarschijnlijk gingen alle inspanningen in verband met de expansie ten koste van de suikerproduktie. In de daaropvolgende periode waren de kredietvoorwaarden, evenals in de koffiesector, dramatisch verslechterd. Er konden nauwelijks slaven meer worden aangekocht, zodat hun aantal afnam. De grotere bewerkelijkheid van het cultuurareaal – in vergelijking met koffie en katoen – noopte de suikerplanter de omvang daarvan aan te passen aan het aantal veldslaven, dat als bij de koffie, proportioneel was afgenomen. Deze tendens zette zich tot begin negentiende eeuw voort. Opvallend genoeg had dit geen enkel negatief effect op de produktie, die voortdurend bleef stijgen. Kennelijk wierpen de investeringen uit de periode voor 1775 nu hun vruchten af, in het bijzonder de vervanging van beestenmolens door watermolens. Bovendien werd eind achttiende eeuw een nieuwe rietsoort geïntroduceerd, die een hoger rendement had.

Verruimde kredietmogelijkheden en verbeteringen in de produktie maakten in de negentiende eeuw een nieuwe fase van expansie mogelijk. Zelfs het aandeel van de veldslaven steeg even, toen tussen 1816 en 1828 weer op tamelijk grote schaal slaven werden ingevoerd. Na de definitieve importstop nam dit meest produktieve deel van de slavenbevolking weer proportioneel af. Evenals in de koffiesector, was dit een contra-produktieve tendens. Voor het overige ontwikkelde de produktiviteit in de suikersector zich daarentegen tamelijk voorspoedig (Tabel 28).

Opvallend is wel het absolute dieptepunt in de produktiviteit rond 1770. In afwijking van de koffiesector, kan dit niet hebben gelegen aan voor dit gewas ongunstige weersomstandigheden, want rond 1775 was de produktie

Een negerwoning (Benoit 1980 foto 51)

nog steeds van hetzelfde niveau (Bijlage 1). Waarschijnlijk had de daling meer te maken met de eerder geconstateerde uitbreidingen waardoor de produktie enigszins werd verwaarloosd. Een steekproef onder 17 plantages in de periode 1756-1765 en 1766-1775 lijkt deze veronderstelling te bevestigen.⁶ Het totale areaal dat deze plantages in bewerking hadden, inclusief kostgronden en pas ingepolderd land, bleek in die korte tijd met gemiddeld 29% (van 94 ha. naar 121 ha.) te zijn vergroot. Een belangrijk deel van de arbeid moet in die jaren zijn gewijd aan het inpolderen van land, aanleggen van de complexe infrastructuur en plantklaar maken van de nieuwe gronden. Aangezien het aantal (veld)slaven minder sterk was toegenomen dan de omvang van het cultuurareaal is het goed mogelijk dat men aan het onderhoud van het laatste minder toekwam.

Daarnaast zou ook een rol kunnen hebben gespeeld – en dat geldt tevens voor de koffiesector – dat rond 1770 de slavenimporten een absoluut hoogtepunt bereikten, zodat het aantal onervaren slaven op de plantages relatief groot moet zijn geweest. Dit zal het produktiviteitsniveau zeker hebben aangetast.

Tabel 28. Produktiviteit van de gemiddelde suikerplantage 1750-1862

periode	p r o d u k t i e p e r			hectare suiker per veldslaaf
	slaaf (kg)	veldslaaf (kg)	hectare suiker*	
ca.1750	472	910	1.027	0,9
ca.1770	435	853	820	1,0
ca.1790	625	1.469	1.102	1,3
ca.1810	871	2.094	1.374	1,5
ca.1825	926	1.941	1.770	1,1
1836	941	2.258	1.904	1,2
1854	954	2.294	1.951	1,2
1862	855	2.147	1.899	1,1

* de totale jaarproduktie gedeeld door het totale rietareaal.

Bron: Bijlage 4 B.

Verschillende innovaties hebben er voor gezorgd dat na 1770 de produktiviteit van de rietakkers voortdurend is blijven stijgen. De produktiviteit van de slaven steeg geruime tijd zelfs nog sneller, en niet alleen door het effect van technologische vernieuwingen. Vooral de veldslaven werden, bij gebrek aan voldoende arbeidskrachten, gedwongen steeds harder te werken. Ook het toenemend aantal rietakkers dat een veldslaaf moest onderhouden wijst daarop. De nieuwe slavenimporten aan het begin van de jaren 1820 gaven de veldslaven weer wat rust, maar daarna zette de trend zich voort.

⁶ Steekproef ARA: SONA.

Tabel 29. Gemiddelde Caraïbische suikerplantage 1767-1865

land	jaar	aantal plantages	slaven per plantage	produktie per plantage
Martinique	1769	286	?	33 ton
Guadeloupe	1767	415	?	19
St. Domingue	1789	793	?	95
Grenada	1776	125	146	73
Jamaica	1774	775	?	56
Tobago	1775	84	?	22
Suriname	1770	111	149	65
Jamaica	1804	859	208	92
Trinidad	1808	272	53	26
Suriname	1810	100	101	88
Jamaica	1833	646	260	97
Guiana	1831	221	287	266
Frans Guiana	1840	29	120	108
Suriname	1836	105	168	158
Jamaica	1854	427	-	164
Trinidad	1848	193	-	104
Guiana	1847	200	-	185
Guiana	1853	173	-	262
Cuba	1850	1.442	?	199
Suriname	1854	91	197	188
Barbados	1860	500	-	68
Guiana	1861	173	-	336
Jamaica	1865	300	-	84
Cuba	1860	1.365	ca. 125	349
Suriname	1862	86	230	197

Bronnen: Deerr 1949, I:112-241; Watts 1987:410-6, 485-99; Oostindie 1982:169; Moreno Fragnals 1985:5; Adamson 1972:167; Green 1976:221; Sheridan 1989:79-81; Schomburgk 1840:60-3; Mandle 1973:18; Higman 1984:68-70; Bijlage 4B.

Tussen 1836 en 1854 groeide de slavenproductiviteit nauwelijks meer. Kennelijk had zij het maximum bereikt. In het zicht van de Emancipatie daalde zij zelfs. Het is niet onwaarschijnlijk dat de slaven toen niet meer bereid waren een even grote arbeidsprestatie te leveren en hun werk enigszins hebben verwaarloosd. De eveneens gedaalde produktiviteit van de akkers lijkt dit te bevestigen.

De hele periode 1750-1863 overziend, heeft het er alle schijn van dat in de suikersector een doelmatiger en daarmee produktiever beleid is gevoerd dan in de koffiesector. Ook hier was sprake van gronduitputting, maar de grootte van de plantages en het gehanteerde rotatiesysteem voorkwamen dat de produktie daaronder te lijden had. Bovendien werd de produktiviteit

voortdurend opgevoerd, als gevolg van een vrijwel continu proces van innovatie, zoals uit het volgende hoofdstuk zal blijken.

In vergelijking met de rest van het Caraïbisch gebied hebben de Surinaamse suikerplantages, wat betreft het gemiddeld aantal slaven, waarschijnlijk altijd tot de middelgrote behoord, al is het moeilijk om er op basis van de gegevens iets definitiefs over te zeggen (Tabel 29). De gemiddelde produktie van de Surinaamse suikerplantages lijkt zelfs tot de hoogste van de regio te hebben behoord. Alleen aan het eind van de slavernij legde Suriname het duidelijk af tegen de meest produktieve plantage-economieën van dat ogenblik: Cuba en Guiana. Het ligt voor de hand dat dan ook de arbeids- en akkerproduktiviteit in Suriname hoog moet zijn geweest.

Tabel 30. Gemiddelde produktiviteit Caraïbische suikerslaaf 1770-1860 (kg/slaaf)

land	ca. 1770	ca. 1810	ca. 1820	ca. 1830	ca. 1860
Barbados	195	148	186	242	?
Jamaica	460	443	474	413	—
Grenada	422	462	521	539	—
Antigua	?	267	431	362	—
St. Vincent	?	590	727	781	—
Trinidad	—	488	531	851	—
Guiana	?	280	437	926	—
Cuba	?	?	?	?	ca. 3.000
Suriname	435	871	926	941	855

Bronnen: Ward 1978:206; Oostindie 1989:128; Higman 1984:68-70; Mandle 1973:18; Deerr 1949, I:112-241; Bijlage 4B.

Het blijkt inderdaad (Tabel 30) dat de Surinaamse suikerslaven een zeer hoge produktiviteit hebben gekend. Gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw zelfs hoger dan in enige andere (Brits-)Caraïbische plantage-economie. Alleen Cuba overtreft Suriname op den duur verre. De vraag doet zich nu voor of de Surinaamse suikerslaven, vooral in de negentiende eeuw, werden gedwongen veel harder te werken dan elders. Het zou kunnen, want wanneer wij de sterftcijfers rond 1835 in oenschouw nemen dan blijken die het laagst bij de minst produktieve slaven (Jamaica en Barbados) en het hoogst bij de zeer produktieve (Guiana en Suriname). Toch dienen wij hier niet te snel conclusies aan te verbinden, want niet toevallig behoorden de Surinaamse en Guianese suikersectoren tot de technologisch meest geavanceerde in de regio en was in Jamaica en Barbados het tegenovergestelde het geval (zie Hoofdstuk VI). Het is daarom goed ook de akkerproduktiviteit hierbij te betrekken (Tabel 31).

Dan blijkt dat ook wat dit betreft Suriname veel produktiever was dan andere plantage-economieën, voorzover dit natuurlijk op basis van deze summere gegevens kan worden vastgesteld. Zelfs het altijd ten voorbeeld

gestelde Cuba werd rond 1860 nog door de Surinaamse plantages achter zich gelaten. Alleen de technologisch meest geavanceerde plantage-economie op dat moment, Guiana, deed het veel beter. Waarschijnlijk was de hoge suikerproductiviteit van Suriname daarom meer een afgeleide van de grootschalige toepassing van nieuwe technologie – in de achttiende eeuw watermolens, in de negentiende eeuw stoomkracht – dan van grovere exploitatie van de slaven.

Tabel 31. Gemiddelde produktiviteit Caraïbische suikerakkers 1801-1862

land	periode	produktie per ha
		geogst areaal
Jamaica (4 plantages)	1801-1834	1.813
Suriname (17 plantages)	1810-1830	2.808
Guadeloupe	ca. 1835	ca. 2.000
Suriname	1836	3.182
		totaal rietareaal
Trinidad	1808	1.526
Suriname	1810	1.374
Trinidad	1824	911
Suriname	1825	1.770
Trinidad	1832	1.375
Suriname	1836	1.904
Cuba	1860	1.861
Guiana	1862	2.931
Suriname	1862	1.899

Bronnen: Deerr 1949, I:112-241; Ward 1988:89; Higman 1984:701; Watts 1987:286; Adamson 1972:179; Oostindie 1982:169; Bijlage 4B.

3. De katoensector

Zoals koffie voor 1750 een belangrijk bijproduct was op suikerplantages, werd katoen in de jaren 1780 een belangrijk bijproduct op koffieplantages. Een steekproef onder 29 koffieplantages in de periode 1785-1795 wijst uit dat 16 daarvan ook katoen verbouwden. Vier hadden katoen tussen de koffie geplant en de overige hadden, naast hun gezamenlijk koffie-areaal van 1.173 ha., nog eens 258 ha. apart met katoen staan.⁷ Het is daarom ondoenlijk om in die tijd al een zelfstandige katoensector te onderscheiden. Pas na 1810 begon deze sector vorm te krijgen. Naast de ongeveer twintig nieuwe katoenplantages die gedurende de voorafgaande twee decennia langs de

⁷ Steekproef ARA: SONA.

noordoostkust waren verschenen, werden toen dertig katoenplantages aangelegd in Nickerie en Coronie. Bovendien vervingen de plantages met katoen tussen de koffie het eerste gewas door bananen en werd op plantages met gescheiden koffie- en katoenarealen katoen het hoofdprodukt.⁸

Dat katoen zich van bijprodukt tot hoofdprodukt ontwikkelde had zowel een positieve als een negatieve achtergrond. Negatief was het beginnend verval in de koffiesector, waardoor een aantal planters het meer lucratieve katoen naast koffie ging verbouwen om te overleven. Dit deel van de katoensector ontwikkelde zich dus ten koste van de koffie. Daarnaast was er de positieve stimulans die uitging van de Engelse bezetting van Suriname (1799-1816), waardoor de belangstelling van Britse ondernemers en kapitaal voor deze kolonie werd gewekt. Als gevolg van de Industriële Revolutie was er een grote vraag naar ruwe katoen ontstaan. De aanleg van enkele tientallen nieuwe katoenplantages in Suriname, door voornamelijk Schotse planters, was het gevolg.

Van het moment af dat de katoen een zelfstandige sector was geworden, heeft de gemiddelde plantage zich als volgt ontwikkeld (Tabel 32).

Tabel 32. De gemiddelde Surinaamse katoenplantage 1825-1862

periode	aantal slaven	aandeel veldslaven	katoen- areaal (ha)	katoen- produktie (kg)
ca. 1825	114	57 (50%)	138	14.452
1836	126	69 (48%)	128	10.967
1854	55	71 (46%)	130	14.079
1862	170	?	131	12.365

Bron: Bijlage 4D.

In de periode 1825-1862 lijkt de katoensector niet het verval van de koffiesector te vertonen, maar evenmin de expansie van de suikerplantages (afgezien van het gemiddeld aantal slaven per plantage). De omvang van de produktie en het katoenareaal bleven min of meer op hetzelfde peil, de slavenpopulatie per plantage groeide en het proportionele aandeel van de veldslaven ontwikkelde zich in dezelfde richting als bij de andere twee sectoren, zij het op een iets hoger niveau, omdat deze sector jonger was.

⁸ Een voorbeeld hiervan is plantage Frederikslust aan de Warappakreek. Aangelegd in de jaren 1750 als koffieplantage bestond in 1801 de 139 ha. cultuurareaal nog voor 55% alleen uit koffie, 14% uit akkers met koffie, waartussen katoen was geplant, en 31% uit louter katoenakkers. In 1827 bleek het cultuurareaal te zijn gegroeid tot 187 ha., waaronder zich geen gemengde akkers meer bevonden en waarvan 71% met katoen en 39% met koffie was beplant. Katoen was nu onomstotelijk het hoofdprodukt geworden; de koffieboomen werden alleen gehandhaafd zolang zij nog voldoende vrucht gaven. Wat dat betreft spraken de produktiecijfers van 1827 voor zich: 5.586 kg koffie en 22.103 kg katoen (ARA: SONA, 294 en 840; ARA: OAS Stukken gedeponneerd bij bestuursarchieven, 7).

Toch was ook in deze sector sprake van verval. Het aantal plantages daalde dramatisch en alleen de grootste ondernemingen hielden het in deze afvalrace vol. Dit verklaart de stijging van het aantal slaven per plantage, maar is tevens een waarschuwing dat de ontwikkeling van de produktiviteit met het nodige voorbehoud dient te worden bekeken.

Tabel 33. Produktiviteit van de gemiddelde katoenplantage 1825-1862

periode	produktie per			hectare katoen per veldslaaf
	slaaf (kg)	veldslaaf (kg)	ha. (kg)	
ca. 1825	127	254	105	2,4
1836	87	180	86	2,1
1854	91	199	108	1,8
1862	73	?	95	?

Bron: Bijlage 4D.

De eerste periode genoemd in Tabel 33 blijkt meteen de meest produktieve te zijn geweest. Een groot deel van de plantagegronden was nog jong, evenals de bomen, en rond 1825 waren de seizoenen voor de katoenteelt buitengewoon gunstig. Dit laatste in tegenstelling tot 1835-1836 toen er van veel te natte seizoenen sprake was. Dat was echter niet de enige reden waarom de produktiviteit na 1825 sterk terugviel. Ruim twee-vijfde van de katoenplantages was ooit begonnen als koffieplantage, en was daarom als katoenonderneming wel jong, maar de gronden waren al veel langer in gebruik en raakten als in de koffiesector uitgeput.⁹ Een duidelijk voorbeeld hiervan is plantage Frederikslust waar in 1801 nog overwegend koffie werd verbouwd en er geen akkers waren verlaten. Zesendertig jaar later was het bebouwd areaal, nu voornamelijk katoen, met 10% ingekrompen en het verlaten areaal uitgegroeid tot maar liefst 28%. En dat terwijl de slavenmacht met niet meer dan 5% was afgenomen. De voorgeschiedenis als koffieplantage zal in dit aftakelingsproces een doorslaggevende rol hebben gespeeld.¹⁰

Ook andere negatieve verschijnselen uit de koffiesector deden zich op katoenplantages voor. Zo bleken de katoenbomen op plantage Vaderszorg en Carelsdeel gemiddeld zestien jaar oud te zijn, terwijl algemeen werd aangenomen dat na zes of zeven jaar de boom beter door jonge aanplant kon worden vervangen (Teenstra 1835, I:288).¹¹ Evenals bij de koffieplantages, werd op een deel van de katoenplantages te lang met dezelfde grond en bomen geproduceerd. De dalende produktiviteit die daar-

⁹ Telling op basis van *Surinaamse Almanak* 1824:45-85 en ARA: OAS Stukken gedeponneerd bij bestuursarchieven, 7.

¹⁰ ARA: SONA, 294 en 840; ARA: OAS Stukken gedeponneerd bij bestuursarchieven, 7.

¹¹ ARA: PWI Bank, 27.

van onvermijdelijk het gevolg was, werd op dezelfde wijze als in de koffiesector opgevangen, namelijk door het aantal bomen per akker te verhogen.

Op plantage Anna Catharina werd het aantal bomen per hectare in de loop der tijd meer dan verdubbeld. Dit is waarschijnlijk een algemene trend geweest. In combinatie met het feit dat de meest produktieve katoenplantages het langst zijn blijven produceren, verklaart dit waarschijnlijk de lichte opleving van de produktiviteit na 1836. Verschillende innovaties (Hoofdstuk VI), met name op de nieuwe katoenplantages in Coronie en Nickerie – meest van Britse eigenaars – kunnen daar overigens ook toe hebben bijgedragen.

In ieder geval is op een belangrijk deel van de katoenplantages het funeste beleid uit de koffiesector voortgezet, met alle gevolgen van dien. Helaas ontbreekt het aan voldoende materiaal om een uitgebreide vergelijking met het overige Caraïbisch gebied te kunnen maken. Voor zover mogelijk is dat gedaan in Tabel 34.

Tabel 34. Gemiddelde produktiviteit Caraïbische katoenplantages 1789-1836

land	jaar	totale produktie	produktie per plantage	slaven per plantage	produktie per slaaf
St. Domingue	1789	2.614 ton	3.312 kg	?	?
Trinidad	1810	37	?	?	63 kg
Guiana	1810	4.470	?	?	185
Grenada	1820	40	?	?	11
Guiana	1820	2.902	?	?	234
Suriname	1825	1.055	14.452	114	127
Guiana	1830	1.022	40.889	241	170
Suriname	1836	570	10.967	126	87

Bronnen: Dupuy 1989:21; Marte 1984:81; Higman 1984:66-70; 701; Schomburgk 1840:60-3; Mandle 1973:18; Bijlage 4D.

Opnieuw blijkt Guiana Suriname in de negentiende eeuw verre te overtreffen in produktiviteit. Waarschijnlijk was daar evenals in de suikersector de mechanisering verder gevorderd. Wellicht werden er ook produktievere teeltmethoden toegepast – bemesting, andere variëteiten – en had de katoensector daar niet te lijden van de roofbouweffecten uit de koffiesector. Bij gebrek aan informatie blijft het echter speculeren. Wel is duidelijk dat ook in Guiana de katoenproduktie langzamerhand verminderde. Begin jaren 1840 werd er jaarlijks nog maar 13 ton van dit produkt geëxporteerd (Mandle 1973:18). Waarschijnlijk heeft de concurrentie van de

Verenigde Staten, waar de katoen een enorme groei doormaakte, de Caraïbische produktie de das omgedaan.

In het algemeen kan ten aanzien van de produktiviteit in de Surinaamse plantage-economie worden geconcludeerd dat zowel bij koffie als katoen al spoedig na het volwassenworden van deze sectoren het hoogtepunt was bereikt en het verval inzette. Een kortzichtig beleid, gekenmerkt door rooibouw, maakte dit verval onomkeerbaar. Alleen in de suikersector kon men door innovaties de produktiviteit blijvend opvoeren. Dit duidt er op dat men in deze sector oog had voor de reproductie. In de koffiesector had men dat ten enenmale niet. Dit veroorzaakte bovendien een negatief uitstralingseffect in de katoensector. Het begint er daarom op te lijken dat koffieplanters uit een heel ander hout waren gesneden dan suikerplanters. In ieder geval kenden de drie sectoren een zeer verschillende ontwikkeling. Daarmee liep Suriname overigens geheel in de pas met de overige Caraïbische plantage-economieën. Wat betreft de stijgende suikerproduktiviteit en de achteruitgang in de koffie- en katoensectoren lijkt Suriname zelfs bijna voorop te hebben gelopen.

HOOFDSTUK VI

Innoveren is overleven

Van het midden van de achttiende eeuw af is de vraag in West-Europa naar producten als koffie, suiker en katoen explosief gegroeid en werden de grenzen van het technologisch kunnen steeds verder verlegd. Bovendien was begin negentiende eeuw de slavenhandel met Afrika door de meeste Europese landen officieel afgeschaft en werden nieuwe produktiegebieden voor tropische exportgewassen in gebruik genomen. Het ligt voor de hand dat het samengaan van deze ontwikkelingen moest leiden tot innovatie in de Caraïbische plantage-economieën, althans als deze hun prominente positie als producenten voor de wereldmarkt wilden behouden.

De groei van produktiviteit en innovatie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden fenomenen. Daarbij moet echter onderscheid worden gemaakt tussen locatie en doel van de innovatie. Op plantages kon namelijk én in de teelt (op het veld) én in de verwerking (de fabriek) worden gemoderniseerd. Daarnaast kon innovatie of primair gericht zijn op rendementsverhoging, of op arbeidsbesparing, al zal het onderscheid tussen deze twee niet altijd even duidelijk kunnen worden gemaakt. In dit hoofdstuk zal daarom worden onderzocht in hoeverre in de Surinaamse plantage-economie een innoverend beleid is gevoerd en om welke soort innovaties het daarbij ging.

De uiteenlopende ontwikkeling van de produktiviteit in de verschillende sectoren van de Surinaamse plantage-economie maakt het noodzakelijk ook het innovatiebeleid per sector te behandelen. Continuïteit en kennis van de bedrijfstak zijn fundamentele voorwaarden voor een innoverend beleid. In de suikersector was veel meer sprake van continuïteit dan in de koffiesector. De veronderstelling ligt daarom voor de hand dat kennis en continuïteit in de suikersector meer aanwezig waren dan in de koffiesector.

Het verloop van de bezitsverhoudingen in Suriname lijkt dit inderdaad te bevestigen. Een steekproef wijst uit dat van familienamen van eigenaars van 57 suikerplantages in de periode 1750-1769 bijna twee-derde (63%) ook al voorkwam onder de plantersfamilies uit de jaren 1730. Bij de eigenaars van 120 koffieplantages in dezelfde periode bleek slechts twee-vijfde (41%) tot de oude plantersfamilies te horen. Wanneer dit deel van de steekproef wordt beperkt tot de 78 plantages die pas rond 1750 werden aangelegd, dan blijkt

ongeveer twee-derde (64%) van de koffieplanters nieuw in de kolonie te zijn.¹ Aangezien in die periode het absentisme nog niet dominant was, moet daarom de continuïteit in het beheer – en daarmee de bedrijfskennis – in de suikersector groter zijn geweest dan in de koffiesector. Daarnaast hadden Nederlanders in het algemeen al sinds het begin van de zeventiende eeuw kennis gemaakt met grootschalige commerciële suikerteelt in Brazilië en het Caraïbisch gebied, terwijl ze koffie alleen kenden als 'peasant crop' op Java.

Een andere vraag is in hoeverre slavernij en technologische innovatie verenigbaar zijn. Een veel gehoorde bewering is dat de overvloedige aanwezigheid van goedkope slavenarbeid een obstakel vormde voor innovatie en/of dat slaven niet in staat zouden zijn geweest met hoogwaardige technologie om te gaan (zie Boomgaard en Oostindie 1989:4). De komst van vrije arbeid zou, volgens deze redenatie, innovatie pas mogelijk maken, zodat dit een van de redenen zou zijn geweest slavenhandel en slavernij op te heffen. Een van de voorwaarden voor deze veronderstelling bleek in ieder geval in Suriname al niet op te gaan: van het einde van de achttiende eeuw af heerste er een chronisch arbeidstekort en waren slaven duur (zie ook Van Stipriaan 1989:94-118).

1. De koffiesector

Suriname was het eerste land in het Caraïbisch gebied waar uit Java afkomstige koffie voor de exportproductie werd geplant. Over de wijze waarop deze plant rond 1712 in Suriname zijn intrede deed, doet het volgende verhaal de ronde. Een zilversmid, genaamd Hansbach, had zich als tuinier van Gouverneur Van der Veen enige koffieplantjes weten toe te eigenen. De Gouverneur had deze plantjes waarschijnlijk gekregen van de Hortus Medicus in Amsterdam. Hansbach zou aldus de eerste geweest zijn die de koffieplantjes ging kweken. Hij moet daar weinig genoegen aan hebben beleefd, want hij was zwaar aan de drank en had daarbij 'een zeer indeferent humeur omtrent geld en goed'. De planter S.L. de Neale, wiens vader nog eenvoudig als matroos Niels in Suriname was gekomen, wist met behulp van drank en geschenken Hansbach een paar plantjes af te troggelen, die hij op zijn plantage Nieuwe Levant aan de Cottica plantte. Hij breidde stelselmatig de aanplant uit, zelfs over meerdere plantages en werd daar uiteindelijk schatrijk mee. Zo rijk zelfs dat hij, teruggekeerd in Europa, zijn leven eindigde als Nederlandse gezant in Pruisen, wonend in een paleis, verheven tot graaf De Neale en in hofkringen bekend als 'le roi de

¹ Steekproef ARA: SONA. De plantersnamen zijn vergeleken met de namen voorkomend op de kaart van A. de Lavaux uit 1737.

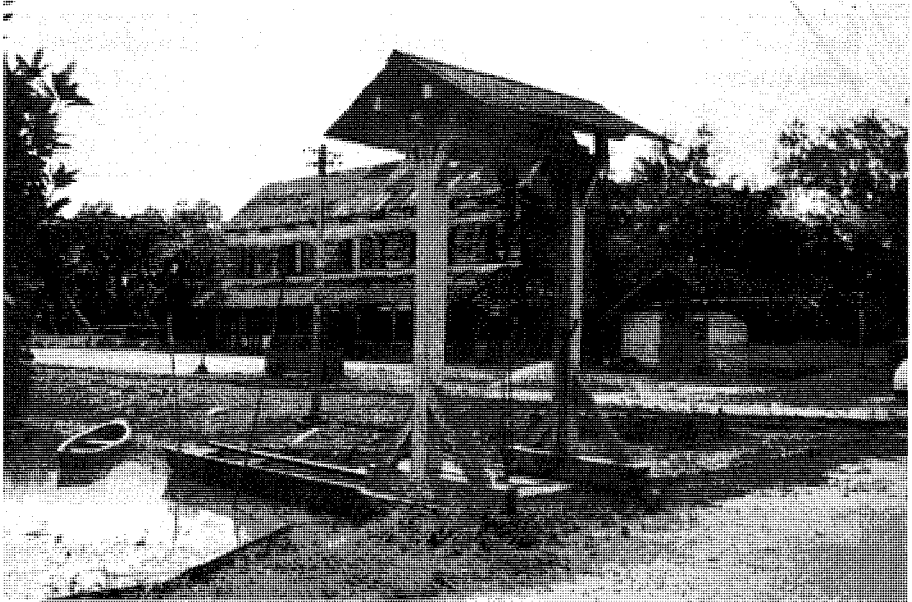
Suriname' (Gülcher 1943:53). Wat van dit verhaal ook waar mag zijn, een ding staat vast: koffie werd in de loop van de achttiende eeuw de 'money-maker' bij uitstek.

1.1. Teelt en bewerking van koffie

In Suriname werd koffie gekweekt met zaad. Blom (1787:163) meldt dat men het in zijn tijd ook al probeerde met stekken, maar tevergeefs. Voor het verkrijgen van zaailingen (jonge plantjes) werden of rijpe vruchten van de bomen gehaald en in kweekbedden gezaaid, of men liet de natuur haar gang gaan door van de boom gevallen vruchten ter plekke te laten ontkiemen. In het laatste geval werden de zaailingen na enkele weken alsnog op kweekbedden overgeplant. Deze zogenaamde koffieplantsoenen liet men opgroeien in de schaduw van bananebomen, tot zij ongeveer een jaar oud en een halve meter hoog waren. Tegen die tijd konden zij worden uitgezet op de koffie-akkers, waar zij werden geplant op bedden van 6 tot 10 meter breedte en 200 meter lengte.

Bij de aanleg van die plantbedden moest goed worden opgelet dat zij een regelmatig oppervlak kregen. Zo niet, dan bleef er water op staan en kwamen de bomen niet tot volle wasdom. Vervolgens werden met behulp van stokken op ieder bed drie à vier rijen plantgaten gemaakt, waarin de plantsoenen met kluit en al werden gepoot. Om te voorkomen dat de plant dood zou gaan, was het zaak de penwortel rechtstandig in het plantgat te plaatsen, waarna de aarde met de voeten werd aangestampt. Na iedere twee koffiebomen werd een bananeboom geplant, die de jonge koffie tegen de felle zon moest beschermen. Vier of vijf jaar later verwijderde men de bananeboom weer (althans in de achttiende eeuw), omdat de koffieboom dan werd geacht zelf sterk genoeg te zijn en de banaan teveel voedsel zou onttrekken aan de grond ten koste van de koffie.

De wijze waarop de koffieboom – in feite een heester – verder werd opgekweekt is waarschijnlijk in de loop der tijd aan verandering onderhevig geweest. Volgens Blom was het in zijn tijd de gewoonte de koffie op één stam te laten opgroeien door de andere loten er af te breken. Bovendien liet men de boom niet hoger worden dan circa twee meter. Volgens Blom waren dit tegengestelde bewerkingen, want door de eerste schoot de boom extra hoog op, terwijl de tweede hem juist laag hield 'en dit is zekerlijk niet overeenkomstig met de gezonde natuurkunde' (Blom 1787:206). De planters van het landbouwkundig genootschap De Eensgezindheid (1804:57) deelden deze kritiek, maar stelden dat deze praktijk inmiddels tot het verleden behoorde. Zij lieten de groei van de bomen nu geheel over aan het natuurlijk verloop en constateerden zelfs dat de bomen nu meer en langer vrucht gaven. Het is echter de vraag of deze observatie correct was; in ieder geval moeten de hoge bomen het plukken sterk hebben bemoeilijkt. Deze

Koffieloods, drogerij en sluisje op plantage Peperpot (Foto Alex van Stipriaan)

praktijk zal dan ook geen gemeengoed zijn geworden, want M.D. Teenstra (1835, I:250-2) merkte op dat men in het algemeen de bomen op drie of vier stammen liet opgroeien, maar dat zij wel op manshoogte werden afgetopt.

In het tweede of derde jaar nadat de boom was geplant, begon hij vrucht te dragen. Als eerste verscheen de witte bloesem, waarna in zes maanden de vrucht rijpte van groen tot donkerrood. In die vrucht of boeba – Teenstra spreekt van een peul – zitten twee pitten omgeven door een vliesje. Dit zijn de eigenlijke koffiebomen. In Suriname bloeide de koffie tweemaal per jaar, in maart/april en in september/oktober. Zo waren er jaarlijks dus ook twee oogsten: de zogenaamde voorpluk (in het 'voorjaar') en de napluk ('najaar'). Drie jaar na de eerste vruchtzetting was de boom volwassen en kon men tot en met het twaalfde jaar rekenen op een maximale produktie. Daarna begon die langzaam af te nemen.

Het onderhoud van de koffie-akkers en -bomen was tamelijk intensief en vereiste nauwkeurigheid. Meestal werd de koffie geplant in de Kleine Regentijd, omdat dan de omstandigheden voor een voorspoedige groei het best waren. Dat gold echter ook voor allerlei onkruid, zodat van het begin af flink moest worden gewied, zonder daarbij het jonge plantje te beschadigen. De eerste paar jaar moest dit volgens Blom (1787:180) iedere zes weken worden gedaan, daarna kon worden volstaan met eens in de drie maanden te wieden. Al naar gelang de beoogde groeiwijze moest de boom verder eens per jaar worden afgetopt en twee maal gesnoeid. Ook diende men de bomen tweemaal per jaar te 'zuiveren', wat het verwijderen inhield van overtollige loten, dood hout en 'vogelkaka'² en uitroeien van mieren nesten en houtluizen.

De koffievruchten werden met de hand geplukt, waarbij er goed op moest worden toegezien dat de onrijpe bleven hangen. Per dag plukte een slaaf gemiddeld 40-50 kg van dergelijke vruchten, die werden verzameld in een baskiet (mand). Aan het eind van de dag werd deze op het hoofd naar het fabriekscomplex gedragen; soms wel een uur lopen. Daar aangekomen moesten de slaven nog tot diep in de nacht de koffie bewerken.

Allereerst werd de geplukte koffie enkele dagen in een stenen bak met water te weken gelegd om de boeba los te maken. Daarna werd deze in de breekmolen gebroken, zonder de twee er in zittende bonen te beschadigen. Van daaruit viel de gekneusde vrucht op een lang houten rooster (menarie) waarlangs een aantal slavinnen stond opgesteld. Deze hadden tot taak de koffie net zolang over de menarie rond te wrijven – onder voortdurend bespoelen met water – tot de boeba losliet en de bonen tussen de latjes doorvielen. Daaronder liep een gemetselde goot naar een stenen wasbak,

² Vogelkaka is een parasiterende plant (als klimop), die alleen voorkomt op koffie- en sinaasappelbomen en afkomstig is van zaadjes in de vogelpoep.

waarin de bonen opnieuw een nacht werden geweekt om de gelei-achtige substantie die hen omhulde los te maken.

De volgende dag werden de bonen, onder voortdurend roeren, van dit vruchtslijm ontdaan en op grote stenen vloeren (de drogerij) uitgespreid om in de zon te drogen. Na ongeveer een week ging de koffie voor verdere droging naar de zolder van de koffieloods. De koffie was dan nog in lichte mate vochtig, zodat daar een zekere fermentatie plaatsvond, die later een kenmerkende eigen smaak opleverde. Al te zeer mocht de koffie echter ook niet broeien, in verband met brandgevaar en ongedierte, zodat hij tweemaal daags moest worden omgeschept (verschoten). Was de koffie eenmaal 'zolderdroog' dan werd hij nogmaals een paar dagen op de drogerij in de zon gelegd, om de laatste restjes vocht er uit te trekken.

Tot dat moment bevond zich om de koffieboon nog steeds een soort vliesje (de binnenste vruchtwand). Deze werd nu losgemaakt door de bonen enige tijd te stampen in de zogenaamde koffiemat, een lange, hardhouten boomstam, met tien tot twintig daarin uitgeholde gaten.³ Na het stampen werd in de zogenaamde waaimolen het vliesje van de koffie afgeblazen. Tenslotte werden bonen in zeven of wannen nog eens van de laatste ongerechtigheden ontdaan en moest de gebroken koffie er uit worden gesorteerd. Pas dan was de koffie klaar om in balen verpakt en verzonden te worden.

1.2. Innovatie

Tot halverwege de achttiende eeuw waren Suriname, Martinique en Saint Domingue waarschijnlijk even groot als koffieproducenten (Trouillot 1982: 336-7) en werd verder alleen nog op Guadeloupe en in Guiana (Berbice, Essequibo en Demarara) koffie verbouwd. Na die tijd lieten Martinique en met name Saint Domingue Suriname ver achter zich. Rond 1800 kwam Jamaica er als belangrijke koffieproducent bij en ook Guiana was inmiddels Suriname gepasseerd. Alleen al in het Brits-Caraïbisch gebied waren toen zo'n 95.000 slaven bij de koffieproductie betrokken (Higman 1984:71). Marti-

³ 'Dit stampen geschiedt ten allen tijde na den afloop van het gewone dagwerk, en om het stelen te beletten, worden de Negers meerendeels in de loods opgesloten, zoodat men onder eene allergeurigste zweetlucht bijna geen' adem kan halen, en als in het fijne stof verstikt; [...] en desniettegenstaande gaat dit stampen ten allen tijde met een Negergezang of liever gejoel en gedruisch gepaard. Bij elken vijzel staan twee Negers, ter weerszijden van de koffijmat één, welke met zware van hard hout gemaakte stampers (*matta tikki*), bijna zoo lang als eene handspaa, met een' knop aan ieder einde, beurtelings in den vijzel stampen, en den bast in 25 à 30 stooten losmaken, waarna eene Negermeid de gestampte koffij uit de mat komt halen, en eene andere meid of een jongen weder een *baksi* vol ongestampte koffij er in draagt.' (Teenstra 1835, I:260-1.)

Niet iedereen lijkt overigens Teenstra's negatieve oordeel over de slavenzang te hebben gedeeld. Zo schreef de voormalige plantagedirecteur Kunitz (1805-287): 'Während den nächtlichen Arbeiten pflegen sich die Slaven mit Singen die Zeit zu verkürzen und dann hört man Virtuosen und Virtuosen aller Art'.

nique, Guadeloupe en Suriname waren toen al duidelijk op hun retour, terwijl op Saint Domingue/Haïti en Jamaica koffie de belangrijkste cash-crop werd van de ex-slaven. In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen er bovendien enkele belangrijke producenten bij, namelijk Cuba, San Domingo en Puerto Rico.

Over het technologisch niveau van de Caraïbische koffieplantages worden in de literatuur vrijwel geen uitspraken gedaan.⁴ Alleen Trouillot (1982:347) stelt dat dit op Saint Domingue aan het eind van de achttiende eeuw vergelijkbaar was met het peil in de suikersector. In Suriname daalde echter de produktiviteit van de koffieplantages na 1800, terwijl die van suiker juist steeg. Dit schept dus geen al te hoge verwachtingen over het technologisch niveau op de koffieplantages.

In ieder geval hebben de Surinaamse koffieplantages in hun aanlegfase geprofiteerd van technologische verworvenheden uit de suikersector. Vrijwel alle koffieplantages werden namelijk aangelegd in de moerassige benedenlanden, zodat de kennis die in de suikersector was opgedaan met de techniek van het inpolderen goed van pas kwam. Naarmate eind achttiende eeuw de afstanden op koffie-ondernemingen toenamen door areaalexpansie en verlating werden, in navolging van de suikerplantages, op sommige plantages ook vaartrenzen gegraven. Het transport op de onderneming werd hierdoor sterk vergemakkelijkt. Desondanks bleef deze innovatie tot een minderheid (30%) van de koffieplantages beperkt.

Het is duidelijk dat pas een vaartrens werd aangelegd toen de koffieplantages hun volle wasdom hadden bereikt en het verval nog geen dominant verschijnsel was geworden, tussen 1775 en 1800. Toch was het kennelijk voor de meeste koffieplantages niet zinnig, of mogelijk, om deze innovatie in te voeren. Het verschil in grootte tussen de plantages met en zonder een vaartrens bevestigt dit. Plantages met een vaartrens waren rond 1800 gemiddeld 360 ha. groot en telden 133 slaven. Plantages die niet tot de aanleg daarvan waren overgegaan hadden toen een gemiddelde omvang van 270 ha. en 101 slaven.⁵ Het ligt voor de hand dat beide factoren bepalend waren voor het al dan niet aanleggen van zo'n transportsysteem.

Een andere belangrijke innovatie buiten de koffiefabriek was de introductie van schaduwbomen rond 1800. Voor die tijd werden alleen de jonge boompjes tot hun volwassenheid beschaduwd met bananebomen. Wat de planters er toe heeft gebracht om begin negentiende eeuw massaal de koffie

⁴ Zelfs een gedegen onderzoek als dat van Watts (1987), waarin vele tientallen bladzijden worden gewijd aan de ontwikkeling van de suikertechnologie in het Caraïbisch gebied, rept met geen woord over de koffiecultuur, of de stand van de technologie in deze sector.

⁵ Areaalcijfers: *Surinaamse Almanak* 1796; slavenpopulaties: Public Record Office: Colonial Office 278, 15.

met bananen te gaan overschaduwen is niet bekend.⁶ In ieder geval bevestigt de moderne theorie dat het voor gebieden met een klimaat als het Surinaamse een zeer verstandige maatregel was.⁷ Toch kleefden er ook nadelen aan deze nieuwe praktijk. Volgens Teenstra (1835, I:251) werden door 'eene overdrevene winzucht' veel te veel bananebomen geplant en beschadigden zij door hun geringe stabiliteit nogal eens de koffiebomen. Het eerste punt zou in het algemeen wel eens de reden geweest kunnen zijn om bananen tussen de koffie te planten, zoals dat daarvoor met katoen was gebeurd.

Met de bananen konden niet alleen de slaven worden gevoed, wat de exploitatiekosten drukte, maar bovendien zorgde de verkoop aan suikerplantages voor een aanvullend inkomen (zie Hoofdstuk VIII). Aangezien de administrateurs 10% van deze inkomsten als provisie opstreken, zouden zij wel eens de motor achter deze innovatie kunnen zijn geweest. Het gebruik van de banaan als schaduwboom was daarom een innovatie die het behoud van zowel de koffieboom als een voordelige balans ten goede kwam, tegelijkertijd stond echter een teveel aan bananebomen de koffie in de weg en dat deed een extra beroep op het voedend vermogen van de grond.

Van bemesting is op Surinaamse koffieplantages nauwelijks sprake geweest. De enige vormen van natuurlijke bemesting waren de gesnoeide bladeren van koffie- en bananebomen die men op de akkers liet liggen en de klei die met enige regelmaat uit de trenzen werd gebaggerd en over de bedden verspreid. Elders in het Caraïbisch gebied werd al in de achttiende eeuw gebruik gemaakt van koeiemest en compost en later ook guano.⁸ In Suriname bleef men – ondanks bewijzen van het tegendeel – er steeds van uitgaan dat de natuurlijke vruchtbaarheid van de bodem ruim voldoende was om die zonder hulpmiddelen tot in lengte van dagen te blijven bebouwen. Vandaar dat men vele tientallen jaren achtereen met dezelfde

⁶ Rond 1800 moet het gebruik al op tamelijk grote schaal zijn ingeburgerd, maar toch was nog niet iedereen van het nut overtuigd. Zo schreven de planters van De Eensgezindheid (1804:54) 'dat veele Surinaamsche Landbouwers van begrip zyn om Bananen in de Koffy te planten, voorgevende dat dezelve de Koffyboomen voor de sterke zon bewaren, en de sterke of schrale winden afweren; maar wy keuren zulks volstrekt af, om reden dat de Koffyboom de sterke zon wel verdragen kan, en de wind, als ook de zon, de Landen en de Gewassen vruchtbaar maakt'.

⁷ Zo schrijft Purseglove (1968, II:464) dat een klimaat waarin 'rainfall is excessive, temperatures are too high [...] and possibly where there is a prolonged season of many hours of bright sunlight [zoals in Suriname], it is advisable to use shade to sustain regular yields and prevent over-bearing'.

⁸ Zo schrijft Debien (1956:99) over het achttiende-eeuwse Saint Domingue: 'Le gérant apporte à la fumure une méthode très méticuleuse. Son souci est d'avoir le plus de fumier possible et toujours à portée des pièces caféiers. Il le fait monter dans la belle saison et entasser en des fosses à fond de terre battue et recouvertes d'un toit léger. Le fumier n'est pas répandu mais enfoui, mêlé à des vases, à des terres de costière en une sorte de compost. Les vieilles pratiques de l'Europe ne se perdent pas toutes à Saint-Domingue.'

grond bleef produceren, die bovendien met steeds meer bomen werd beplant en waar de zon tijdens de achttiende eeuw vrij spel had. Rotatiecycli en bemesting zouden zeer nuttige innovaties zijn geweest, maar hebben nooit ingang gevonden.

Van het derde kwart van de achttiende eeuw af zijn de Surinaamse koffieplanters een techniek gaan hanteren die de dalende produktiviteit van de bomen moest tegengaan. Zij zagen dat na het twaalfde jaar een koffieboom minder vrucht begon te dragen. Om dit tegen te gaan werd de boom dan zwaar gesnoeid, waardoor hij een jaar lang geen koffie droeg. Daarna produceerde hij echter 'weer gedurende drie of vier jaaren behoorlijk vruchten' (Blom 1787:165-6).

Deze techniek leek dus uitkomst te bieden en werd eind achttiende eeuw zo ver doorgevoerd, dat men alleen nog het boomstompje liet staan, de rest werd weggekapt. Niet voor niets sprak men van 'op stomp kappen'. Het duurde dan overigens wel zo'n drie tot vier jaar voor de boom weer volledig vrucht droeg. Hij produceerde dan inderdaad meer dan voor het op stomp kappen, maar minder dan een jonge boom in de kracht van zijn leven. Men prefereerde echter het resultaat op korte termijn boven het langduriger en arbeidsintensievere herplanten op nieuwe gronden. De troosteloze aanblik van eindeloze rijen boomstompjes werd zo van het einde van de achttiende eeuw af een normaal verschijnsel op Surinaamse koffieplantages.⁹ Een steekproef over de periode 1770-1850 wijst uit dat, ondanks het op stomp kappen, de produktiviteit per koffieboom daalde van gemiddeld 0,3 tot 0,1 kg per jaar.

Er dient wel te worden bedacht dat de achteruitgang natuurlijk ook in de hand werd gewerkt door gronduitputting. Toch is de daling van de boomproduktiviteit vooral tussen 1770 en 1790 zeer opvallend. Het bomenbestand was voor een groot deel op stomp gekapt.¹⁰ In de jaren 1830 en 1840 vond een verdere daling van de boomproduktiviteit plaats, zij het minder duidelijk dan eind achttiende eeuw. Waarschijnlijk was dit een gevolg van het in gebruik nemen van de middelste en achterste plantagestukken, waar nieuwe bomen waren geplant en wellicht ook al weer op stomp waren gekapt. Wanneer een boom nauwelijks meer vrucht gaf kon het op stomp kappen tijdelijk respijt bieden; op de lange duur bleek het toch tot een aanzienlijke vermindering van de produktiviteit te leiden.

⁹ Een voorbeeld daarvan was plantage Groningen aan de Tapoeripakreek, waar in 1784 ruim een-derde van de bomen (26 ha.) met een gemiddelde leeftijd van 21 jaar, op stomp was gekapt (ARA: SONA, 263).

¹⁰ De administrateur van een plantage schrijft letterlijk: de koffieboomen 'zijn in de laatste drie jaaren zwaar gekapt geworden en deeze kapping heeft middelerwijl ook tot de minderheid der vrugten medegewerkt' (GAR: Collectie Hudig, 318).

Een andere innovatie die de produktiviteit mogelijk kon opvoeren was het invoeren van nieuwe koffievoriëteiten. Van het begin af had men in Suriname maar één koffiesoort geplant: de *Coffea Arabica*. Het is niet onwaarschijnlijk dat al die miljoenen bomen te herleiden waren tot de oorspronkelijke plantjes van Hansbach uit 1712. Tot het einde van de negentiende eeuw is er nooit op grote schaal een nieuwe variëteit geïntroduceerd.

Toch waren er in de negentiende eeuw wel planters die zich met deze kwestie bezig hielden. Zo overwogen de administrateurs van plantage Beekvliet in 1832 jonge plantjes uit Saint Domingue of Cuba te laten opsturen.¹¹ Het is er nooit van gekomen, maar bijvoorbeeld op Jagtlust aan de Surinamerivier experimenteerde men daadwerkelijk met nieuwe variëteiten. In 1838 had men daarvoor speciaal uit Santiago de Cuba bonen laten overkomen en op de plantage geplant. Daarnaast werden er proeven genomen met 'Mocha-koffiebomen'.¹² Het kan toeval zijn, maar in het eerste jaar (1843) dat deze nieuwe bomen volledig vrucht gaven was de oogst groter dan ooit. In de periode 1836-1842 bedroeg de gemiddelde opbrengst per jaar 19.362 kg. In 1843 bleek tot 30 september al 34.368 kg te zijn geplukt en hing er nog koffie aan de bomen.¹³ Na die datum is er echter geen correspondentie meer aangetroffen, zodat over de verdere ontwikkelingen van dit experiment niets is te zeggen. Wel is zeker dat Jagtlust tot het kleine groepje koffieplantages behoorde dat tot aan de Emancipatie in bedrijf is gebleven.¹⁴

Het zal duidelijk zijn dat er, gelet op de gehele situatie in die jaren, niet zoveel innovatiemogelijkheden waren op de koffievelden. Bovendien werden alleen nieuwe technieken ingevoerd die op korte termijn vrucht afwierpen. Ironisch genoeg leidden juist op stomp kappen en de banaan als schaduwboom op de lange duur tot een verminderde produktiviteit. Arbeidsintensieve en tijdrovende innovaties, rotatie, bemesting en nieuwe variëteiten, die op langere termijn de produktiviteit hadden kunnen handhaven of verhogen, bleven daarentegen achterwege.

Gebrek aan innovatie op het veld betekende niet dat ook in het fabriekscomplex alles bij het oude bleef. Sterker nog, dit fabriekscomplex en de hele

¹¹ Zij vroegen zich namelijk af 'of het ook mogelijk was, dat de koffijboom zelve verbasterd was en of het misschien van nut zoude zijn, om indien mogelijk, uit Saint Domingue of Cuba ander plantsoen te ontbieden, maar al waare het zeker, dat dit van goed gevolg zijn zoude, dan nog zouden er veele jaaren verlopen, voor men hierover in het groot eenen goeden uitslag konde hebben'. Die vele jaren van proefnemingen waren de administrateurs echter niet gegund, want in 1836 besloten de eigenaars deze plantage te sluiten en de slaven over te brengen naar een van hun suikerplantages (GAA: PA-600, 544).

¹² Het is hierbij overigens de vraag of het echt om een nieuwe variëteit ging of eveneens om *Arabica*.

¹³ Collectie-Insinger & Co., notulboek.

¹⁴ CBBS: slavenregisters. In de jaren 1890 was Jagtlust de grootste cacaoproducent van Suriname en werkten er 191 Aziatische en 69 Creoolse contractarbeiders (*Koloniaal Verslag* 1894 en Van Capelle 1901:48).

wijze waarop de koffiebewerking plaatsvond, was op zich al een innovatie. De Surinaamse koffie was afkomstig uit Java, zodat waarschijnlijk ook de kennis over dit gewas daar vandaan kwam. Op Java was de bereidingswijze echter zeer simpel, vrijwel geheel handmatig en 'droog'. In het Caraïbisch gebied onderging de koffie langduriger en meer complexe bewerkingen, die bovendien voor een deel waren gemechaniseerd. Door het gebruik van water en het lichte fermentatieproces van de koffie sprak men van de Westindische of 'natte' bereidingswijze, met de zo kenmerkende 'blauwe boon' als resultaat. Deze werd verre superieur geacht aan de Javaanse koffie en maakte daardoor ook een betere prijs (Ament 1836:1-2; Van Hall 1933:21-9). Het is niet bekend of deze bereidingswijze in Suriname is ontstaan of op Martinique, waar de koffie ongeveer tegelijkertijd is geïntroduceerd.

Overigens werden de gemechaniseerde onderdelen van de koffiebewerking pas in de loop van de achttiende eeuw ontwikkeld. Zo schreef Blom (1787:183) dat in zijn tijd alleen de grotere koffieplantages beschikten over een breekmolen en dat op de kleine de koffievruchten werden gekneusd door deze met de hand over een stenen vloer te wrijven. Een steekproef wijst uit dat in het laatste kwart van de achttiende eeuw 31% van de plantages geen breekmolen had. Een tweede steekproef laat echter zien dat na 1820 alle plantages over een breekmolen beschikten.¹⁵ Een-derde daarvan had zelfs een dubbele breekmolen, terwijl dat in Bloms tijd slechts bij 10% van de plantages voorkwam.

Hoogstwaarschijnlijk was de breekmolen een innovatie die pas rond 1770 werd geïntroduceerd, want in geen van de plantage-inventarissen wordt vóór die tijd een dergelijk apparaat vermeld.¹⁶ Zo'n breekmolen was zeer eenvoudig van constructie en bestond uit een gegroefde houten rol van ruim een meter lang die rond een as draaide en over een iets langer, eveneens gegroefd stuk hout liep. Via een trechter werd de koffie van bovenaf op de roller gestort, die door enkele slaven werd rondgedraaid en zo de koffie kneusde. Een dubbele breekmolen werkte volgens hetzelfde principe, alleen was de roller verbonden met een ronde schijf waaromheen een snaar liep, die een tweede roller in beweging zette welke ook over een gegroefd stuk hout liep. Zodoende kon in dezelfde tijd een dubbele hoeveelheid koffie met hetzelfde aantal slaven worden gekneusd. Vergeleken met slaven die koffie met de hand over steen moesten wrijven, betekende

¹⁵ Steekproef 1: ARA: SONA (n=39); steekproef 2: ARA: SONA, SNA en plantage-archieven.

¹⁶ Wolbers (1861:318) vond in het journaal van Gouverneur Nepveu (1770): 'In 1769 werd door een Fransche Molenmaker, Simeon, eene machine gemaakt, eene soort van molen, waardoor de koffij, nadat zij geplukt was, van de roode bast werd ontdaan en van de grijn afgezonderd. Daar de machine redelijk wel voldeed, ontving hij hiervoor van eenige koffijplanters, die zich daartoe verbonden hadden, eene belooning van f 12 à f 1500.'

de komst van de breekmolen een enorme besparing in tijd en arbeid. Het toenemend gebruik van de dubbele breekmolen zette deze trend voort. Daarnaast voorzagen men in de negentiende eeuw de rollers steeds meer van koperbeslag, waardoor de koffiebast met meer gemak kon worden gekneusd (Teenstra 1835, I:258).

Een andere structurele innovatie van de breekmolen, namelijk de vervanging van menselijke spierkracht als aandrijving door een andere energiebron, heeft daarentegen nooit ingang gevonden in Suriname. Wel hebben er experimenten plaatsgevonden. Zo bleek in 1774 Gouverneur Nepveu op al zijn vijf koffieplantages een breekmolen te hebben geïnstalleerd met een raderwerk voor paarden.¹⁷ Verder noemt Teenstra (1835, I:258) de plantages Mijl Vermaak en L'Aventure, waar de breekmolens eveneens met beesten moesten worden aangedreven, maar 'bij gebrek van muilezels wordt dit thans door Negers rondgedraaid'. Waarschijnlijk is het gebrek aan beesten, of kapitaal om die te kopen, een belangrijke reden geweest dat deze innovatie geen navolging heeft gekregen.

Toch blijft het vreemd dat men, bij het steeds toenemende arbeidstekort, in ieder geval op de grotere plantages niet naar andere energiebronnen heeft gezocht. Zo bleek bijvoorbeeld de voormalige suikerplantage Des Tombesburg in 1853 te zijn omgezet in een rijstplantage, voorzien van een rijstpelmolen aangedreven door een waterrad (Van Sijpesteijn 1854:112-3). Zo'n rijstpelmolen kwam sterk overeen met een koffiebreekmolen, zodat wateraandrijving – waarmee men op suikerplantages al sinds begin achttiende eeuw ervaring had – binnen de technische mogelijkheden van de koffieplantage lag. Kennelijk wogen de aanlegkosten van een watermolen, trens en sluis niet op tegen de te verwachten arbeidsbesparing. Op Des Tombesburg was dat geen probleem geweest, omdat deze, als voormalige suikerplantage, al over zo'n waterwerk beschikte.

Naast waterkracht werd in de negentiende eeuw stoomkracht een reële mogelijkheid tot arbeidsbesparende innovaties. Van de vroege jaren 1820 af, en wellicht al eerder werden in Europa en Amerika met stoom aangedreven koffiemachines geproduceerd.¹⁸ Deze ontwikkeling bleef in Suriname niet onopgemerkt, want al in 1828 schreef Kuhn (88-9) dat in Suriname op de plantages Kroonenburg en Sporksgift zulke machines waren geïnstalleerd en 'buiten verwachting' functioneerden. Volgens hem was dit zeer in het voordeel van de slaven, want het spaarde arbeid uit en de nachtrust hoefde er niet voor te worden opgeofferd. Deze plantages vormden echter een uitzondering op de regel. Bovendien zijn beide in een later stadium

¹⁷ EHB: KA-120, nrs. 11-14.

¹⁸ In 1822 kreeg Nathan Reed in de USA het patent op een stoom aangedreven 'coffee huller' en in 1831 begon John Whitmee & Co. met de produktie van 'coffee plantation machinery' (Ukers 1922:729).

overgeschakeld op de produktie van suiker. Zelfs in de late jaren 1850 zijn er nooit meer dan vier stoommachines werkzaam geweest in de koffie-sector.¹⁹ Waarschijnlijk was in de negentiende eeuw het verval op de koffieplantages al te ver voortgeschreden om de invoering van deze tamelijk kostbare innovatie nog rendabel te kunnen maken.

In de rest van het bewerkingsproces van koffie heeft verder nooit enige innovatie van betekenis plaats gevonden. Toch waren daartoe wel mogelijkheden. Zo leende de waaimolen zich uitstekend om door andere dan menselijke spierkracht te worden aangedreven. Dit apparaat bestond namelijk uit een simpele houten kast, die van voren voor de helft open was en waarin een met de hand bewogen, soort houten propeller ronddraaide. De gekneusde koffie werd er van boven, via een trechter, ingestort en viel in een bak. Tijdens de val werden de gebroken schilletjes van de koffie door de wind van de propeller weggeblazen. Daarna werden de bonen nog eens met de hand gewand. Misschien dat in de achttiende eeuw de technologie nog niet aanwezig was om dit proces verder te mechaniseren. In het tweede kwart van de negentiende eeuw bestonden dergelijke stoomaangedreven werktuigen zeker wel (zie Cardoso 1977:187).

Mechanisering van het stampen van de koffie behoorde al in de achttiende eeuw tot de mogelijkheden. Zo maakte Gouverneur Nepveu al in 1770 gewag van een kleine, spiraalsgewijze wrijfmolen, lopend in een soort ton, die de bast afpelde en de bonen minder plette (Wolbers 1861:318). Toch is deze vinding, waarop de directie van de Sociëteit van Suriname in 1768 patent had verleend, nooit op grote schaal in gebruik genomen.²⁰ Juist met deze vinding kon echter betere kwaliteit, want minder gebroken, koffie worden afgeleverd en het zeer arbeidsintensieve en ongezonde stampwerk werd vermeden. Bovendien had de concurrentie in Saint Domingue deze innovatie wel al in de achttiende eeuw geïntroduceerd.²¹ Dat dit in Suriname niet is gebeurd heeft waarschijnlijk met behoud- of gemakzucht van de koffieplanters te maken gehad. Ook in negentiende eeuw veranderde dit niet, want in 1847 kende Suriname waarschijnlijk slechts één plantage, Jagtlust, waar dit karwei door een pelmachine was overgenomen die 'ongeloofelijk snel werkte' (Boekhoudt 1874:71). In dit geval kan echter ook een breekmolen zijn bedoeld.

¹⁹ *Koloniale Verslagen 1855-1862.*

²⁰ 'Directeuren hadden reeds vroeger in 1768 zekeren timmerman, J.M. Augerstein, een octrooi van 6 jaren verleend tot het maken van een bijzonder soort van molens. Op het schenden van dat verleend octrooi was eene boete van f 6000 gesteld.' (Wolbers 1861:318.)

²¹ 'Zo schrijft G. Debien dat een planter in het begin 'avait fait piler les cafés dans des sortes d'auges en bois qui faisaient l'office de mortiers [koffiemat], mais il en vint vite à un moulin qui ne faisait pas autant de besogne mais qui fatiguait moins les noirs. Le manque de main-d'oeuvre et son prix poussaient à développer les machines.' (Debien 1956:101-2.)

In één opzicht lijkt in Suriname zelfs het omgekeerde van innovatie te zijn opgetreden. In de achttiende eeuw beschikten veel plantages over een koffieloods, waar van binnen naar buiten een soort houten rails liep, rustend op stenen neuten. Over deze rails werden houten bakken geschoven, waarin de vochtige koffie lag opgeslagen. Al naar gelang de weersomstandigheden schoof men de bakken naar binnen of naar buiten om de koffie te laten drogen. Zonder deze praktische vinding moest de koffie steeds met de hand worden versleept. In Brazilië worden deze schuifbakken tot op de dag van vandaag gebruikt; in Suriname waren zij al in de negentiende eeuw in onbruik geraakt. Het waarom blijft een raadsel, want zij werden niet, zoals elders in de regio, vervangen door stoomdrogers. Ook Teenstra (1835, I:261) observeerde dit verschijnsel, maar gaf er geen verklaring voor. Het is niet onwaarschijnlijk dat het een gevolg was van de algemene verwaarlozing van koffieplantages in die tijd.

Behalve de introductie van de (dubbele) koffiebreekmolen is er in de Suri-naamse koffiebewerking dus nauwelijks geïnnoveerd. De veronderstelling dat kapitaalgebrek hieraan ten grondslag heeft gelegen ligt voor de hand. Toch geldt dat in feite alleen voor de invoering van dure stoommachines in de negentiende eeuw. Op Saint Domingue, en waarschijnlijk ook Jamaica, waren in de achttiende eeuw tamelijk simpele breekmolens, voortbewogen door niet meer dan één trekdier, algemeen in gebruik (Trouillot 1982:346). Gebrek aan trekdieren in Suriname kan de oorzaak niet zijn geweest, want er liepen voldoende runderen rond op de koffieplantages.

Ook moet het mogelijk zijn geweest om watermolens van verlaten suikerplantages over te nemen. De technologie was bekend en van eind achttiende eeuw af kunnen de prijzen nooit exorbitant hoog zijn geweest. Zelfs in het kapitaalarme Costa Rica beschikten rond 1840 een aantal koffieplantages over molens en machines die werden aangedreven door waterkracht (Cardoso 1977:185).

Daarnaast werden in de loop van de negentiende eeuw steeds eenvoudiger werktuigen uitgevonden, die weinig kostten en een grote arbeidsbesparing opleverden. Jamaica was daarvan een sprekend voorbeeld. Daar werd in een overheidsrapport over een dergelijke uitvinding gemeld dat de lage kosten en 'the simplicity of the machine puts it in the power of the rudest artisan to construct it for himself'.²² Zulke simpele apparaten hadden

²² 'Important innovations in the techniques of coffee processing in the post-emancipation period reduced the amount of capital needed in production. In 1840 an inventor, John Humber of St. Ann, had invented a machine which combined the peeling and winnowing processes, and prepared eight tierces (64 cwts.) of dried coffee per day. The capital cost of the machine was estimated at about £.80 compared with £.400 for the old mill. There were economies in the operating costs as well, e.g. to produce 100 tierces or 800 cwts. of coffee required 78 man days

ook in Suriname kunnen worden gebruikt, maar misschien kwamen zij juist te laat.

Gebrek aan kapitaal en arbeid zullen bepaalde innovaties in de koffie-sector zeker hebben verhinderd en daarmee het verval bespoedigd. Toch moet de oorzaak waarschijnlijk dieper worden gezocht. Oostindie (1989:248-50) suggereert dat de koffieplanters, door gebrek aan kapitaal en arbeid, geen andere keus hadden dan 'doorboeren' met dezelfde grond en bomen en dat innovaties niet binnen hun bereik lagen. Hij ziet in het Braziliaanse Vassourasdistrict in de negentiende eeuw een soortgelijke ontwikkeling als in Suriname en schrijft dit toe aan een onontkoombare cyclus die inherent zou zijn aan de koffiecultuur. Deze universele koffiecycclus werd gekenmerkt door 'een vicieuze cirkel: het verwoesten van oerbos om koffie te verbouwen, om schulden af te lossen en weer nieuwe kredieten te krijgen voor nieuwe slaven om meer bos te verwoesten en meer koffie te planten' (Oostindie 1989:249-50). Inderdaad heeft zich in Suriname, Jamaica en Vassouras een dergelijke cyclus voorgedaan. Toch is het opmerkelijk dat in diezelfde plantage-economieën zo'n cyclus niet, of veel minder optrad in de suikersector. Bovendien kozen op Jamaica en Saint Domingue de ex-slaven – die deze cyclus toch met eigen ogen hadden kunnen aanschouwen – juist voor koffie als hun nieuwe 'cash crop'.

In deze verklaring vormt in feite de schuldenlast van de koffieplanter de verklaring van de cyclus. Zowel in Suriname als in Vassouras en Jamaica gingen de koffieplanters op een gegeven moment onder torenhoge schulden gebukt. Het maken van schulden is echter niet inherent aan een produktieve koffiecultuur, getuige de massale koffieproduktie van Jamaicaanse en Haïtiaanse 'peasants'. Het verval – inclusief gebrek aan innovatie – moet daarom eerder worden gezocht in de mentaliteit van de koffieplanters. Er blijkt dan een opmerkelijke overeenkomst te bestaan tussen Suriname, Jamaica, Saint Domingue en Brazilië.

Aan het begin van dit hoofdstuk werd al aangetoond dat het merendeel van de Surinaamse koffieplanters niet behoorde tot de gevestigde planters-families. In Hoofdstuk VII zal blijken dat die nieuwe planters vaak zeer eenvoudige gelukzoekers waren die niet gehinderd door kennis of eigen kapitaal, maar wel met overmatig krediet uit Nederland, zich op het nieuwe produkt koffie hebben geworpen. Snel rijk worden door maximale produktie was hun devies. Zorg voor de langere termijn was aan hen niet besteed.

Op Saint Domingue waren het de vrije mulatten en 'petit blancs' die zich met de koffiecultuur bezig hielden. Zij werden door de machtige blanke

compared with 1,050 man days in the old mill. A special committee of the legislature reported that "the simplicity of the machine puts it in the power of the rudest artisan to construct it for himself". (Williams 1975:3.)

suikerplanters verhinderd tot dezelfde status en rijkdom op te klimmen en vonden in de minder kapitaalintensieve koffieplantages – die buiten de suikerregio's waren gesitueerd – een middel om tot de kringen van de suikerbaronnen door te dringen. Rijkdom was het enige middel om door de gevestigde macht serieus genomen te worden, zodat deze koffieplanters voornamelijk uit waren op snelle, aansprekende successen (Trouillot 1982: 349-63). Het plantagebeheer op lange termijn schoot er zodoende bij in.

Ook in Brazilië was koffie het produkt waarmee nieuwkomers de concurrentie met de gevestigde suikerplantocratie aangingen en hun positie trachtten te ondermijnen. Een goedgevulde beurs vormde hier eveneens het beste wapen in de strijd om sociaal-politieke invloed (Stein 1953:331). Maximale koffieproductie was daarom een vereiste.

De situatie begin negentiende eeuw op Jamaica tenslotte, lijkt bijna een replica van de ontwikkelingen in Suriname gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw: de koffieplanters bestonden uit nieuwkomers, zonder ervaring met plantagebeheer in het algemeen, of de koffiecultuur in het bijzonder. De meesten hadden geen kapitaal van zichzelf, maar 'pushed their way into the society of the sugar barons' door zich met schulden te overladen (Rodriquez 1961:20-1). Bovendien werd het geleend kapitaal niet altijd even produktief aangewend, zodat deze sector na enige tijd in onoverkomelijke moeilijkheden kwam.

Gebrek aan innovatie en verval van de koffiesector in de verschillende Caraïbische plantage-economiën hadden dus weinig van doen met een aan het gewas inherente cyclus. Des te groter was daarentegen de invloed van 'omhooggevallen' planters die grote haast hadden om rijk te worden en zich daarom aan de toekomst van de cultuur weinig gelegen lieten liggen. Surinaamse en Frans-Caraïbische planters lijken daarbij als de eerste koffieproducenten de toon te hebben gezet.

2. De suikersector

Evenmin als koffie was suiker een inheems Surinaams gewas. Het was er pas met de komst van de eerste Engelse planters, afkomstig van Barbados, in 1650 geïntroduceerd. Daarmee werd het wel het oudste exportprodukt van de kolonie.

2.1. Teelt en bewerking van suikerriet

Suiker werd in 1650 in Suriname geïntroduceerd. Het riet werd gewoonlijk in de Kleine Regentijd geplant. Hiertoe werden de afgesneden toppen van volwassen rietstengels gebruikt die, in verband met de waterlozing, op plantbedden van 10x100 (of 200) meter werden gepoot. Dwars over de

bedden werden, met een tussenruimte van circa 1,5 meter, lianen (boesititei), gespannen, waarlangs de slaven plantgeulen groeven. Wanneer deze niet allemaal even breed (ca. 30 cm) en even diep (ca. 25 cm) waren, dan konden zij een dracht zweepslagen verwachten, aldus de voormalige plantagedirecteur Kunitz (1805:317). In iedere plantgeul werden, verspringend, drie rijen riettoppen gelegd, zoals men dat noemde 'in 't verband'. Was dit gebeurd, dan werden de plantgeulen oppervlakkig dicht gemaakt en verschenen na ongeveer vijf dagen de eerste spruiten boven de grond. Na een maand was het riet al meer dan een halve meter hoog, terwijl het in het algemeen een totale lengte van 3 tot 4 meter bereikte.

De eerste paar maanden moest er regelmatig worden gewied en aarde in de plantgeul gewerkt ('grond aangeven').²³ Na zes maanden waren de onderste bladeren van de stengel verdord en werden deze er af gehaald en tussen de rietrijen gelegd ('riet trassen'). Dit bleef men iedere vier à vijf weken herhalen totdat rond de twaalfde maand de bladerkroon zo dicht was dat men er niet meer door kon en er ook geen onkruid meer opkwam. Tot de vijftiende of zestiende maand werd het riet dan verder met rust gelaten (Blom 1787:46).

Daarna kon het oogsten beginnen. Het was zaak dit op het juiste moment te doen, want als het riet nog niet helemaal rijp was bevatte het sap in de stengel nog teveel water en leverde het nauwelijks suiker op. Liet men daarentegen het rijpe riet te lang op het veld staan dan schoten er jonge scheuten uit de stengel die daaraan sap onttrokken. Het sap in de stengel ging daarop bederven en uiteindelijk rotte de hele plant weg. Een stuk met zulk riet moest dan opnieuw worden beplant en had geen suiker opgeleverd. Overigens kon het riet beter iets te lang dan te kort op het veld staan. Als men het maar niet zo ver liet komen als op plantage Hamburg (Saramacca), waar in 1828 15% van al het riet verrot op de akkers lag, omdat het al 31-33 maanden oud was.²⁴

Met scherpe 'houwers' (kapmessen) werd het riet vlak boven de grond afgekapt, zodat alleen een stompje (de stoel) met de wortels overbleven. Wanneer er toppen voor nieuwe aanplant nodig waren, dan werden de drie

²³ De meest lastige soorten onkruid waren volgens Teenstra (1835, I:205) op uitgeputte gronden twee soorten savannegras, 'baboen nefi' (het mes van de baviaan; *Scleria*-soort), zo genoemd vanwege de messcherpe zijden en het 'mossonjo'-gras (*Imperata contracta*). Over het laatste schreef hij: 'De Negers binden deze mossonjon in bosjes, om er mede te tooveren en diefstallen te ontdekken. [...] Verder heeft men op goede vruchtbare gronden bij duizenden van andere planten, als: het lastigste wied, het zoogenaamde *toeriman* [toriman; *Desmodium*-soort], eene Negerbenaming, welke zoo veel als verklikker beteekent; hetzelfde heeft veel overeenkomst met peterselie, haar stekelig zaad met weerhaken kleeft den voorbijganger dadelijk aan, zoodat men er ligtelijk door verraden wordt, vooral onder de Negers, die op iets dergelijks zeer opmerkzaam zijn.'

²⁴ ARA: SONA, 841.

of vier bovenste leden van de stengel gesneden; zo niet dan kapte men alleen het topje met de bladerkroon er af. Deze bladeren werden in rijen tussen de rietstoelen neergelegd (tras in roo halen) om uit te drogen. Was dat eenmaal het geval dan werd het ter plaatse verbrand, waarbij men goed moest opletten dat het vuur niet oversloeg naar nog niet geoogste rietstukken.

Dit tras branden had als voordeel dat er vruchtbare as op de akkers achterbleef, maar daar stond tegenover dat de bovenste humuslaag en vaak ook de rietstoelen ernstig door het vuur werden aangetast. Sommigen verbrandden het tras daarom in de droge kleine trenzen. Het daarin opgeschoten onkruid werd zo verdelgd, de waterlozing geschoond en de met as vermengde klei kwam bij uitbaggeren van de trenzen alsnog op de akkers (Teenstra 1835, I:204). Deze methode was wel arbeidsintensiever.

Intussen waren de gekapte rietstengels in drie of vier stukken gehakt, met bladeren tot hanteerbare bossen samengebonden en op de hoofden van de slaven naar de rietponten in de vaartrenzen gedragen. Vandaar werden de ponten naar het fabrieksscomplex geboomd, waar het riet binnen een etmaal moest worden uitgeperst, anders ging het suikersap verzuren. Tijdens de oogst was de plantage dan ook continu in bedrijf.

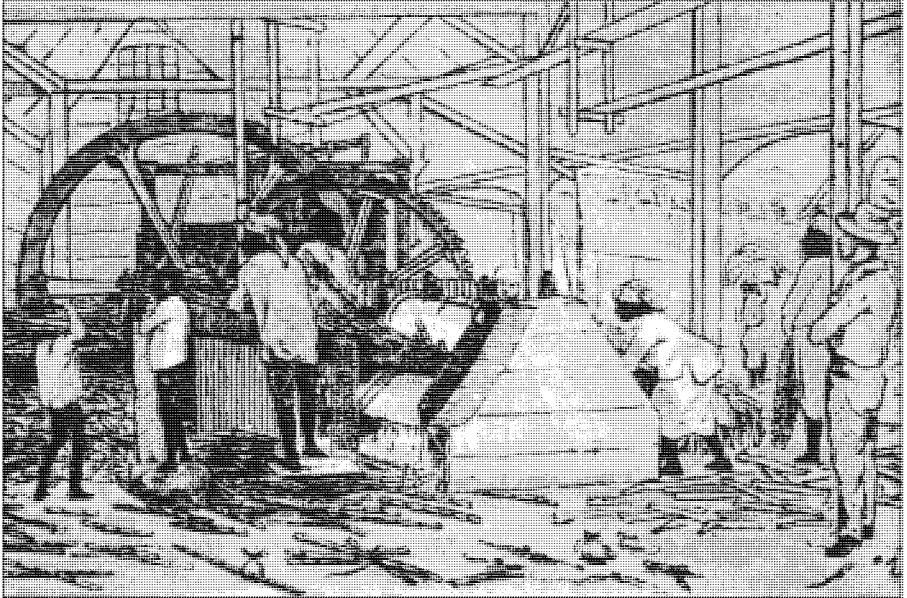
Na het trasbranden en vervangen van gestorven rietstoelen door nieuwe aanplant (suppleien) verschenen na enige dagen weer nieuwe scheuten aan de stoelen en begon de hele cyclus opnieuw. Deze 'nieuwe' plant noemde men de tweede krop. Al naar gelang de vruchtbaarheid van de grond en de conditie van het riet kon deze cyclus meerdere jaren worden herhaald. Op vruchtbare kleigronden was het, met name in de achttiende eeuw, zeker niet ongebruikelijk om tot de twaalfde krop door te telen.²⁵ Wel nam in het algemeen bij oudere krotten de suikerproductie steeds meer af.

Wanneer het gekapte riet op het fabrieksterrein was aangekomen verliep de verdere bewerking als volgt. De samengebonden bossen rietstengels werden in de molen twee maal tussen zware rollers uitgeperst. Van daar stroomde het sap (likker of lika) via een goot en een houten bak (sisser) naar de batterij.²⁶ Dit was een soort stenen oven waar bovenin vier enorme open kookketels (kapa) achter elkaar waren ingemetseld. Onder dit ketelwerk brandde een groot vuur, dat werd gevoed met de uitgeperste en gedroogde rietstengels (keentras). In de eerste ketel (inneemketel) die 1.500 tot 1.800 liter kon bevatten, werd de lika aan de kook gebracht onder toevoeging van enige kalk om de suikerkorrel na het koken wat meer hardheid te geven.

Tijdens het kookproces – dit duurde 1,5 tot 2,5 uur lang – kwam een

²⁵ Zelfs kwamen er wel 17e (plantage Merveille) en 19e (plantage Lunenburg) krotten voor, wat betekent dat zo'n 25 jaar van dezelfde stoel werd geoogst (ARA: SONA 207 en 221).

²⁶ Teenstra (1835, I:221) schrijft dat men aan deze ruim twee meter boven de grond lopende goot 'de Negers die straf verdiend hebben, ophaalt, om hen met de zweep af te straffen'.

Suikerrietmolen ca. 1850 (Foto-archief KITLV nr.1215; litho Th. Bray)

viezig schuim boven drijven, dat er met een soort grote koperen schuimspanen werd afgeschept. Daarna werd de juist niet geheel kokende lika overgeschept in de volgende, iets kleinere, ketel, weer afgeschuimd en overgeschept, tot de laatste en kleinste ketel (de test) was bereikt en de lika helemaal schoon en ingedikt was. De lika was nu verkookt tot een stroperige massa, die op precies het juiste moment uit de test moest worden overgeschept in zogenaamde koelders om af te koelen en te kristalliseren.²⁷

Eenmaal afgekoeld werd de nog tamelijk stroperige suiker in vaten gestort, waarvan de onderste duigen enigszins van elkaar af stonden, zodat hij verder kon uitlekken (laxeren). Hiertoe werden de vaten op een soort houten rooster (barbekot) geplaatst met daaronder een bak om de uitgelekte stroop op te vangen. Na zes à zeven weken was de suiker voldoende gelaxeerd om verzonden te worden. Overigens bleef de suiker ook tijdens de overtocht naar Europa nog uitlekken, waardoor een gemiddeld gewichtsverlies optrad van ongeveer 14%. Vandaar dat de suiker niet te lang in de kolonie mocht blijven. Wanneer, zoals in 1782, door oorlog geen transport mogelijk was, stonden duizenden vaten suiker te verdrogen, die later met verlies moesten worden verkocht (Blom 1787:74).

Het werk op suikerplantages was vaak gevaarlijk; regelmatig kwam het voor dat een slaaf zichzelf tijdens het rietkappen verwondde, doordat zijn houwer uitschoot. Aan nog veel grotere risico's stonden degenen bloot, die in de molen of het kookhuis moesten werken. Zo gebeurde het wel eens dat een slaaf tijdens het insteken van het riet tussen de rollers van de molen bekneld raakte. Ook als gevolg van straffen schijnt dit wel voorgekomen te zijn.²⁸ Voor zo'n noodgeval stond altijd een bijl gereed om de beklemdede ledemaat af te hakken en zo te voorkomen dat de slaaf helemaal tussen de rollers zou worden meegetrokken. Daarnaast beschikten veel plantages ook over een zogenaamde nooddeur, die men tussen de tandwielen van de molen kon laten vallen, zodat deze abrupt werd stopgezet.

²⁷ 'Daar dit een naauwkeurig toezigt vereischt, zoo wordt de beste, door de ondervinding geleerd hebbende kookneger aan de test geplaatst, ten einde het tijdstip, wanneer de kristallisatie of greinwording daar is, waar te nemen. Kookt hij de lika te lang, zoo verkrijgt de slijmsuiker te veel lijvigheid, en kan door deze te hooge trekking (zoo als men het hier noemt) niet genoeg laxeren, terwijl de grein verkookt, en de slijmstof ongemeen taai wordt. De lika niet genoeg gekookt hebbende, of niet hoog genoeg getrokken zijnde, zoo wordt er geene genoegzame hoeveelheid grein gevormd en de suiker laxeert te veel.' (Teenstra 1835, I:230.)

²⁸ Er diende, volgens sommige planters, op te worden toegezien dat de opzichters 'geen Neger of Negerin, aan of op den Molenstoel staande, aldaar met de zweep sla; maar zulk een slaaf straf verdiend hebbende, moet men hem van den Molenstoel wegnemen en op eene geschikte plaats laten straffen; want door diergelijke onvoorzigtigheden geschieden dikwijls ongelukken; de Slaaven krijgen hunne handen tusschen de Rolders, gelijk gebeurd is op eene Plantaadje in de Rivier Suriname, alwaar een Neger zijn' arm tot aan de schouders door diergelijke zweepslagen verloren heeft' (De Eensgezindheid 1804:122).

Het meest impopulaire karwei voor slaven was het voeden en opstoken van de vuren onder de kookketels. Vaak werden daartoe dan ook gestrafte slaven gebruikt. Zo behoorde het voor slaven op koffie- en katoenplantages tot de zwaarste straffen verbannen te worden naar een suikerplantage, om daar voor langere tijd 'aan het stookgat geketend' te worden.

In het kookhuis liepen de slaven het meeste gevaar op de batterij, het grote, stenen fornuis, waarin de suikerketels hingen te koken. Een kleine onoplettendheid kon er de oorzaak van zijn dat een slaaf uitgleed en in zo'n ketel terecht kwam. Dat overkwam bijvoorbeeld de jongen Vergenoegd in 1824 op plantage Vossenburg. De verantwoorde rekening van dat jaar vermeldt niet meer dan 'in de test gevallen en verbrand'.²⁹ Het was echter niet alleen onoplettendheid of vermoeidheid die dergelijke bedrijfsongevallen veroorzaakten. Ook hier kon het straffen van de suikerkokers, of louter dreigen daarmee, de slaaf letterlijk zo uit zijn evenwicht brengen dat hij in de ketel viel en een gruwelijke dood stierf.³⁰

2.2. De bijprodukten dram en melasse

Tijdens het bereidingsproces van suiker ontstonden twee afvalprodukten: het schuim in de kookketels en de uitgelekte stroop van de vaten suiker op het barbekot. Uit het schuim werd een sterke drank, dram, gedistilleerd. Het tweede afvalprodukt, melasse, werd voor een deel gebruikt als zoetstof in de kolonie, terwijl de rest naar Noord-Amerika werd geëxporteerd waar men er rum uit stookte.

Dram werd verkregen door het van de suikerketels geschepte schuim ongeveer een week in open vaten te laten gisten, waarna het werd gedistilleerd (gestijld). Dit gebeurde in een gesloten, op een fornuis gemetselde ketel, van hetzelfde formaat als een inneemketel, waar van boven een buisje uitstak. Dit buisje was verbonden met een slang die spiraalsgewijs door een bak voortdurend ververst koud water liep. Als het vocht in de ketel aan de kook werd gebracht steeg het naar boven en stroomde door het buisje de slang in, waar het snel afkoelde. Het resultaat was dram, een ruw soort rum met een hoog alcoholgehalte. Wat in de ketel achterbleef, de loowijn, werd opnieuw gestijld en gaf een krachtiger soort dram dan de eerste. Niet voor niets kreeg het de naam 'kill devil' (kelduivel). Dram werd louter geproduceerd voor lokale consumptie door de laagste sociale

²⁹ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening Vossenburg 1824.

³⁰ 'Eveneens is het gelegen met de Suikerkokers: hen te slaan of te dreigen, terwijl zij op de Batterij voor den Ketel staan, is de grootste onvoorzigtigheid; dikwijls gebeurt het, waarvan maar al te veel voorbeelden zijn, dat zulk een Neger, bevreesd, in den kokende Suiker valt, en waarvoor dan zeer weinig hulp is. Een Suikerkoker straf verdiend hebbende, dient zijne kastijding buiten het kookhuis te geschieden.' (De Eensgezindheid 1804:122-3.)

klassen.³¹ De meer verfijnde rum werd tot begin negentiende eeuw in Suriname niet gemaakt. De daarvoor benodigde werktuigen waren niet aanwezig en, wat belangrijker was, in Nederland bestond geen markt voor deze drank. Tot zijn verbazing constateerde Teenstra (1835, I:238) dan ook dat de Surinaamse planters rum importeerden die was geproduceerd door hun collega's elders in het Caraïbisch gebied. Door de komst van Britse planters in Suriname kwam in de negentiende eeuw de rumproductie toch op gang, hetgeen leidde tot een stijgende export van deze drank na 1840.³²

Belangrijker dan dram en rum was de produktie van melasse. Deze zoete stroop werd verkregen uit de laxerende vaten suiker op het barbekot. In de bodem van de vaten werden drie holle rietstokjes gestoken waar de stroop doorheen kon sijpelen. Via houten goten onder het barbekot stroomde de melasse dan naar een grote, gesloten (tegen diefstal) bak, de zogenaamde melassiebak, die vaak een inhoud van 10.000 liter had. Gemiddeld verkreeg men uit vier kg suiker één liter melasse.

Was dram louter voor binnenlands gebruik, van de melasseproduktie werd rond 70% geëxporteerd. Samen leverden deze bijprodukten belangrijke neveninkomsten op voor de suikerplantages. In de negentiende eeuw was het zeer gebruikelijk dat een-vijfde van de totale inkomsten afkomstig was uit de verkoop van dram en melasse. Vaak hielden zij daarmee de Surinaamse kasrekening in evenwicht.

³¹ Blom (1787:76) schreef hierover: 'deze drank is voor lieden die daaraan niet gewoon zyn gantsch niet aangenaam, ook wordt dezelve weinig anders, als door soldaaten, matroozen en negers gedronken; op de plantagiën is het gebruikelijk de negers daarvan tweemaal 's weeks, en somwylen meermaalen, de quantiteit van een glaasje te geeven, waarvan zy allen groote liefhebbers zyn'. Hoe groot blijkt uit Bloms advies (1787:79) om onder andere 'bij het stookken van de dram, met argus oogen [te] loeren, zo als men spreekt, dat de negers daarvan niet steelen; dit weeten zy zo behendig te doen, dat men er zig over verwonderen moet, en somwylen is het naauwkeurigste toezicht noch niet genoeg om het te beletten'.

³² Surinaamse rumexport 1835-1862

1835	263.391 liter	1849	284.870 liter
1836	59.701	1850	110.806
1837	11.571	1851	246.335
1838	693	1852	305.892
1839	916	1853	357.338
1840	249.450	1854	508.416
1841	297.592	1855	472.236
1842	295.340	1856	380.207
1843	109.133	1857	424.931
1844	116.404	1858	492.198
1845	77.047	1859	429.545
1846	15.598	1860	692.454
1847	211.661	1861	679.010
1848	278.182	1862	684.161

Bronnen: Hering 1858, III:bijlage 3 (export 1835-1857); *Koloniale Verslagen* 1858-1862 (produktie).

2.3. *Innovatie*

In de historiografie van het Caraïbisch gebied is altijd veel aandacht besteed aan de technologie op suikerplantages. Wanneer het echter gaat om innovatie lijken de meeste onderzoekers alleen geïnteresseerd te zijn geweest in negentiende-eeuwse uitvindingen als de stoommolen en de vacuümpan. Hierdoor is de indruk ontstaan alsof vóór 1800 de suikertechnologie statisch was en pas met de introductie van stoomkracht de eerste innovatie sinds eeuwen haar intrede deed. Wat betreft Suriname dient dit beeld in ieder geval te worden bijgesteld. Het zal blijken dat de negentiende-eeuwse vernieuwingen onderdeel vormden van een proces dat al sinds de aanleg van de plantage-economie in gang was gezet.

De eerste innovatie die in dit opzicht van belang was, deed haar intrede op het moment dat het suikerplantagegebied ging verschuiven van de hogergelegen zandgronden naar de lageregeplaatste Surinaamse kustvlakte. De oplossing die werd gevonden voor het in cultuur brengen van deze moerassige gronden bestond in de aanleg van polders. De introductie van een dergelijke vorm van landwinning, met zijn grootschalige en gecompliceerde drainage- en vaarsystemen, is een innovatie van betekenis geweest. Niet alleen konden door deze vernieuwing de vruchtbare en dichterbij Paramaribo gelegen laaglanden in produktie worden genomen, maar bovendien vloeiden andere vernieuwingen er uit voort, zoals plantagetransport via vaartrenzen en waterkracht als energiebron voor de molen. Tegelijk kleefden er echter ook twee belangrijke bezwaren aan deze innovatie.

In de polders was het gebruik van plantbedden, doorsneden en begrensd door een heel stelsel van afwateringskanaaltjes en greppels, een absolute vereiste. Ploegen was hierdoor ten enenmale onmogelijk. De enige gelegenheid waarbij de ploeg kon worden gebruikt, was wanneer bij het verlaten van een akker de kleine trenzen werden opgevuld en de grond op het hele stuk moest worden omgeslagen (Blom 1787:52). Dit verklaart dat op sommige plantages toch wel eens een ploeg kon worden aangetroffen. Jammer genoeg voor de slaven is voor de geringe toepasbaarheid van dit werktuig nooit een alternatief gevonden, zodat het omslaan van een stuk grond altijd met de houweel (de tjap) moest gebeuren. Dit was een zwaar en zeer arbeidsintensief karwei.

Het tweede nadeel van polders waren de zware en altijd terugkerende graaf- en baggerwerkzaamheden aan de trenzen. Vooral de suikerplantages met hun dubbele waterstelsels deden een niet te onderschatten aanslag op het arbeidsvermogen van de slaven. Aanleg, onderhoud en uitbreiding kostten enorm veel tijd en arbeid, wat ten koste ging van de directe suikerproduktie. Bovendien is het niet onwaarschijnlijk dat de zware polderarbeid

de levensduur van de slaven bekortte. Nergens was namelijk het sterftecijfer zo hoog als in de suikersector. Deze innovatie is daarom in geen enkel opzicht arbeidsbesparend te noemen. Voor de produktiviteit van grond en suikerriet was het daarentegen zeer stimulerend.

Rietkappen vormde eveneens een zeer arbeidsintensieve activiteit. Tot ver in de twintigste eeuw is men er echter nergens in de wereld in geslaagd hierbij enige vorm van mechanisatie toe te passen. Er is dus geen sprake van geweest dat in dit opzicht slaven de technologische vooruitgang in de weg zouden hebben gestaan. Wel wordt beweerd dat riet oogsten met slaven minder efficiënt gebeurde dan met vrije arbeiders. Met slaven zou men het hele jaar door hebben moeten oogsten, omdat zij niet konden worden weggestuurd, terwijl met vrije arbeiders de oogst in een paar maanden kon worden geconcentreerd (Boomgaard en Oostindie 1989:9-10). In Suriname was inderdaad tijdens de slavernij geen sprake van geconcentreerde 'suiker-campagnes', maar evenmin werd het gehele jaar door geoogst. Twee natuurlijke oorzaken lagen hieraan ten grondslag. Watermolens konden alleen werken in de dagen rond volle en nieuwe maan, wanneer het springtij was. Dit betekende een concentratie van de oogstperiodes, maar wel verspreid over het gehele jaar. Tegelijk verhinderden de zware tropische regenperiodes zo'n spreiding en kon er gedurende ongeveer drie maanden per jaar niet worden geoogst. In de achttiende eeuw duurde deze periode gemiddeld 3,1 maanden, in de negentiende eeuw bleek dit te zijn terug gelopen tot 2,8 maanden. Dat laatste is merkwaardig, omdat toen de meeste suikerplantages met een stoommolen werkten, die op ieder gewenst moment kon malen.³³ Dit zou – onder veel voorbehoud – kunnen betekenen dat de planters door tekort aan arbeid werden gedwongen de oogsten uit te smeren over een langere periode, tot in de ongunstige regentijden toe.

Een geheel andere, nauwelijks innoverend te noemen, maar wel arbeidsbesparende, maatregel, was het langer produceren met dezelfde rietstoel. In plaats van na iedere oogst nieuw riet te planten, wat zeer arbeidsintensief was, kon men de stengel zonder veel inspanning steeds opnieuw voor een volgende krop laten opgroeien. De nadelen daarvan waren echter verminderde opbrengsten en uitputting van de grond. Tot begin achttiende eeuw was dit zogenaamde ratooning in het gehele Caraïbisch gebied de gewoonte geweest. Naarmate de grond hierdoor uitgeput raakte, werd deze praktijk echter verlaten – in het bijzonder op de Brits-Westindische eilanden – en ging men er toe over het riet na iedere oogst te herplanten (Watts 1987:404-5). Het getuigt van de relatief grote vruchtbaarheid van de Surinaamse

³³ Steekproef van 37 oogstjaren in de achttiende eeuw op de plantages Vossenburg, Wayampibo, Aurora en Waterwijk en 71 oogstjaren in de negentiende eeuw op de plantages Vossenburg, Livorno, Groot Marseille, Catharina Sophia, Rustenburg, Kroonenburg, Lunenburg, Meerzorg, Lodewijksburg, La Singularité en Wolffs Capoeira (Bronnen: plantage-archieven).

bodem dat het in dit land nooit zo ver heeft hoeven komen. Er lijkt zelfs van een tegenovergestelde trend sprake te zijn geweest, want een steekproef geeft aan dat in de negentiende eeuw het aandeel van oudere kroppen toenam.

In de tweede helft van de achttiende eeuw bestond ongeveer vier-vijfde van het suikerrietareaal uit de eerste tot en met vierde krop. Rond 1750 lijkt de vijfde krop de gangbare limiet te zijn geweest: minder dan een-tiende van het areaal had een oudere krop. Op dat moment waren een aantal plantages op hogergelegen zandgronden al zo uitgeput dat produktie met een oudere dan de derde krop volstrekt niet meer rendabel was.³⁴ Rond 1770 waren de meeste van deze plantages verlaten. Dit was echter niet de enige reden voor de opmerkelijke stijging naar 18% van het aandeel der oudere kroppen. In deze periode was men zo druk bezig met de uitbreiding van het cultuurareaal, dat er, ondanks het gestegen aantal slaven, geen tijd of mankracht overbleef om na de vierde of vijfde krop nieuw riet aan te planten. Dit vergrote aandeel van oudere kroppen leidde bovendien tot de lage produktiviteit van de rietakkers in deze periode.

Rond 1790 was het aandeel van de eerste vier kroppen groter dan ooit. Kennelijk beperkte men zich, als veertig jaar daarvoor, tot de meest produktieve kroppen van het riet. Het is niet onwaarschijnlijk dat de planters hiertoe werden gedwongen door gronduitputting en eventueel degeneratie van de rietsoort waarmee al enkele eeuwen werd geproduceerd. Voor de produktiviteit was het dan ook een gelukkig toeval dat juist in die tijd een nieuwe rietsoort in het Caraïbisch gebied algemeen ingang vond.

In de loop van de negentiende eeuw nam de produktie met oudere rietkroppen toe. Vlak voor de Emancipatie was zelfs meer dan een-derde van het areaal van de vijfde krop of ouder. Het chronisch arbeidstekort dwong planters zo lang mogelijk met dezelfde rietstoel te blijven produceren, wat hen het arbeidsintensieve herplanten bespaarde. Dit was overigens typisch een maatregel geboren uit nood, want het was verre van produktief. Kennelijk werden de plant en de grond zo uitgeput door de lange produktiecyclus, dat bij de vijfde krop nog maar iets meer dan de helft werd geproduceerd van de capaciteit van het origineel.³⁵

Diverse malen kwam al ter sprake dat eind achttiende eeuw een nieuwe suikerrietvariëteit in Suriname werd geïntroduceerd. Samen met de constructie van polders is dit de belangrijkste innovatie buiten de suikerfabriek geweest. Sinds de invoering van suikerriet in Brazilië en het Caraïbisch gebied werd al met dezelfde variëteit geproduceerd, het zogenaamde Creo-

³⁴ Blom (1787:51) constateerde: 'in de boven- of zandgronden kan men het riet maar tweemaal snyden, langer brengt het te weinig op om de kosten te kunnen goedmaaken'.

³⁵ Steekproef ARA: SONA en SNA; plantage-archieven.

leriet. In de loop der eeuwen had dit riet aan kracht en produktiviteit ingeboet, zodat van de jaren 1780 af overal in het Caraïbisch gebied nieuwe rietsoorten werden geïntroduceerd (Watts 1987:432-3).

Als eerste ging men hiertoe over op de Franse eilanden Martinique, Guadeloupe en Saint Domingue. Vandaar verspreidde het zich over de Spaanse eilanden en Suriname, terwijl in de jaren 1790 nieuwe rietsoorten ook op de Britse eilanden werden ingevoerd. De nieuwe variëteiten waren uit verschillende landen afkomstig, wat duidelijk blijkt uit de soortnamen: Otaheite (Tahiti), Bourbon (Ile de Bourbon, Mauritius) en Bataviaas of Moluks riet. Waarschijnlijk ging het echter om hooguit twee verschillende soorten.

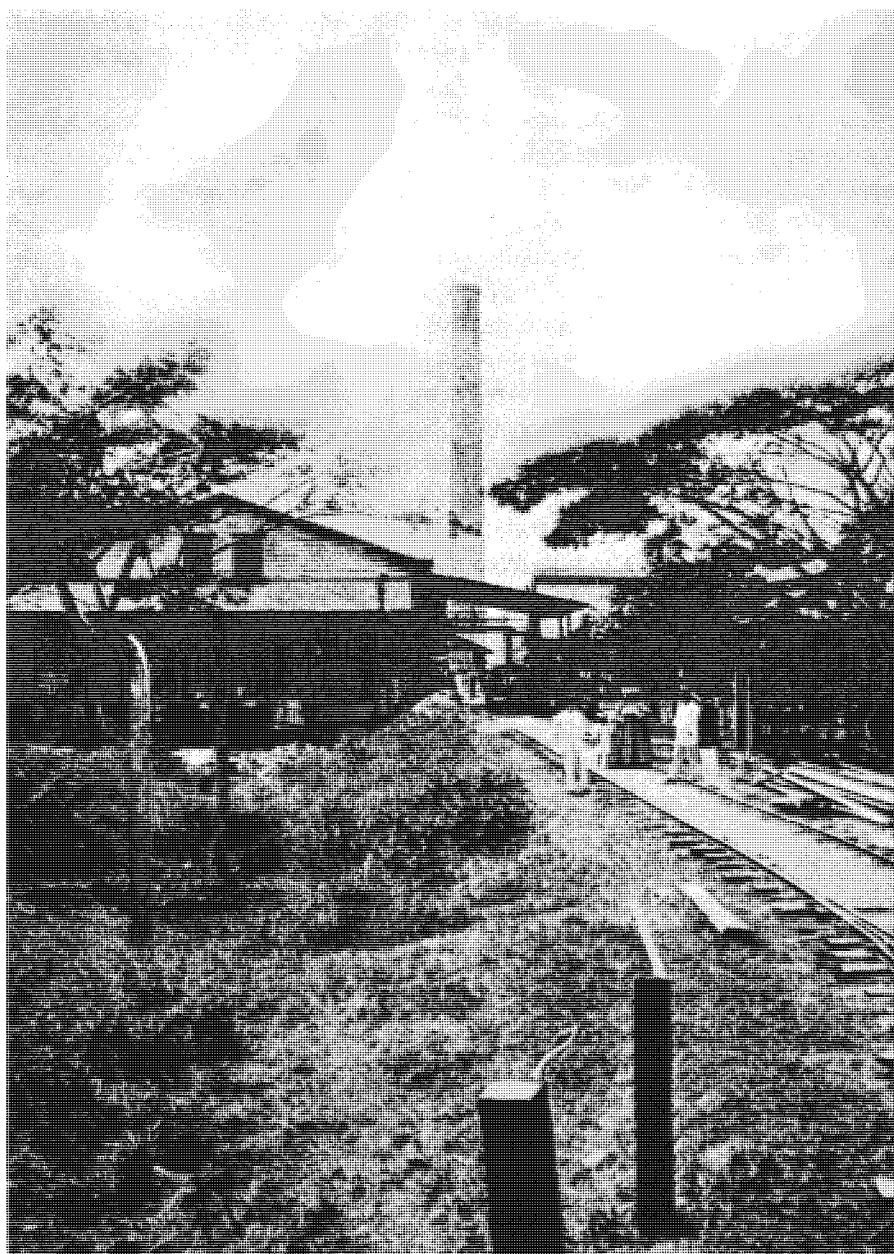
De grote stimulator achter deze innovatie in Suriname was de bekende planter en latere Gouverneur Friderici, die in 1789 kosten noch moeite spaarde om de nieuwe soorten uit Martinique te laten overkomen (Blom 1801:69). Na aankomst verspreidde Friderici de noviteit onder 'byzondere inwoners' van de kolonie, zodat de hele suikersector op den duur van het nieuwe riet kon profiteren. Waarschijnlijk was rond 1800 de invoering algemeen geworden, want in verschillende plantage-inventarissen uit die tijd wordt daarvan melding gemaakt.³⁶ Het is niet helemaal duidelijk of er één, dan wel meerdere nieuwe soorten werden geplant, want afwisselend sprak men van Oostindisch, Moluks of Otaheits riet. Waarschijnlijk ging het toch om één soort, want uiteindelijk bleef alleen de naam Otaheiteriet in gebruik (zie Purseglove 1972:216; Oostindie 1989:31).³⁷

Volgens tijdgenoten kleefde er echter een bezwaar aan deze innovatie: de nieuwe rietsoort deed een groter beroep op de voedingskracht van de bodem.³⁸ Of dit een versnelde rotatiecyclus tot gevolg heeft gehad is niet bekend; in ieder geval werd er niet extra bemest. Het enige waar de planters zich om bekommerden was de verhoogde produktiviteit van de nieuwe rietsoort, die inderdaad aanzienlijk was (Tabel 28).

³⁶ Vermeldingen daarover zijn te vinden in de inventarissen van onder meer de plantages Groot Chatillon (Suriname), Libanon (Cottica), Soribo (Perica) en Hooyland (Boven-Comme-wijne) (ARA: SONA, 292 en 295). Het zal overigens nog wel even hebben geduurd voordat het gehele cultuurareaal in de suikersector met de nieuwe rietsoort was beplant. De suikerproductie moest gewoon doorgaan, dus niet alle nieuwe aanplant kon meteen voor toppen worden gekapt. Op de vier hier genoemde plantages was rond 1800 gemiddeld 44% van het suikerareaal met de nieuwe rietsoort beplant. De grootste produktiviteitsstijging blijkt dan ook plaats te vinden na 1810.

³⁷ Dit wordt bevestigd door Blom (1801:70) die sprak over 'het Nieuw aangebragte Oost-Indische, Moluksche of Otaheitsche Riet'.

³⁸ Volgens Blom (1801:70) werd het nieuwe riet hoger en had het meer 'sappen' nodig. Hij raadde dan ook aan de planten verder uiteen te zetten dan bij het Creoleriet de gewoonte was geweest. Of dat inderdaad gebeurde is niet bekend. Ook Watts (1987:435) merkte op dat '[t]heir only *reputed* disadvantages were that they were *supposed* to give rise to soil depletion more quickly and that they did not respond well to ratooning. However, the latter proposition should be interpreted in a relatively sense only.' [Mijn cursivering.]

De suikervelden; ingang tot de fabriek op plantage Mariënborg
(Foto-archief KITLV nr.9005)

Een laatste innovatie buiten de fabriek betrof het transport. Op de oudste plantages werd het gekapte riet met kleine ossewagens naar de molen gebracht. Naarmate op steeds meer plantages vaartrenzen werden aangelegd, verdween dit transportmiddel en schakelde men algemeen over op houten, platbodem vaartuigen die met behulp van vaarbomen door slaven werden voortbewogen. Deze zogenaamde keenponten maten ongeveer 11x3 meter en vereisten nogal wat onderhoud. In de negentiende eeuw werden zij daarom op veel plantages vervangen door ijzeren rietbakken, die soms door trekdieren in plaats van slaven werden voortgetrokken. Zowel in onderhoud als in trekkracht leverde dit dus een arbeidsbesparing op.

Ook het transport op het fabrieksterrein veranderde. Volgens een anonieme auteur (*Aantekeningen* 1856, I:301) was de eigenaar van plantage Visscherszorg (Beneden-Commewijne) al in 1794 bezig machines te installeren die het riet uit de ponten naar de molen en de tras van de molen naar de trasloodsen transporteerden 'alles zonder daartoe menschenarbeid te bezigen'. Van dit vroege experiment is nadien echter nooit meer iets vernomen. Het duurde tot de jaren 1850 voordat stoomaangedreven cane en trash carriers meer algemeen in gebruik kwamen. In 1857 hadden 16 van de 90 suikerplantages (18%) dergelijke transportbanden geïnstalleerd (Hering 1858, III:appendix). Zeer geavanceerde plantages maakten rond 1860 ook gebruik van spoorrails voor het transport.

Zo werd op de overheidsplantage Catharina Sophia (Saramacca) het gekapte riet met zeven ijzeren rietponten naar het fabrieksterrein gebracht. Daar aangekomen zorgden bijna 300 meter spoorrails, drie wagons, twee cane carriers, een trasafvoerder en een traselevator voor snel en arbeids-extensief transport naar de molen en de trasloodsen. Daarnaast was nog eens 175 meter spoorrails gelegd tussen de fabriek en de scheepssteiger aan de waterkant.³⁹ Deze plantage vormde echter een uitzondering.

De belangrijkste innovaties in de suikerfabriek hebben plaatsgevonden in de molen. De oudste suikerplantages waren indertijd begonnen met een zogenaamde beestenmolen, aangedreven door trekossen en muilezels. Naarmate suikerplantages meer en meer in de lager gelegen kustvlakte werden aangelegd, deed zich de mogelijkheid voor de rivier als energiebron te gaan gebruiken. De grotere getijdeverschillen van de rivieren in de benedenlanden maakten de installatie van een watermolen aantrekkelijk, ook al kon daarmee niet meer dan maximaal 16 dagen per maand (gedurende springtij) worden gemalen. Dergelijke molens bleken veel meer riet te kunnen verwerken en bezaten een grotere perskracht dan de beestenmolens. Een belangrijk nadeel waren echter de hoge kosten die met de

³⁹ ARA: PWI Bank, 146.

installatie van een watermolen gepaard gingen. Vooral de tienduizenden benodigde bouwstenen, die uit Europa moesten worden geïmporteerd, maakten het tot een dure aangelegenheid. Vandaar dat de invoering ervan slechts geleidelijk plaatsvond en op enkele plantages de beestenmolen tot ver in de negentiende eeuw in gebruik is gebleven.⁴⁰

Ofschoon niet de enige oorzaak is het opvallend dat plantages met een beestenmolen minder kans maakten de tand des tijds te weerstaan dan die met een meer geavanceerde molen. Een steekproef onder 43 plantages die in de periode 1745-1760 suiker produceerden illustreert dit (Tabel 35). Van de veertien plantages in de steekproef die het jaar 1857 niet haalden, werkten niet minder dan twaalf rond 1750 met een beestenmolen; tien daarvan hadden dit tot het eind toe volgehouden. Van alle hier betrokken plantages maakte 81% op zijn minst eenmaal de overschakeling naar een meer geavanceerd soort molen. De helft daarvan vond plaats gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Bijna een-vijfde van deze plantages wisselde in de periode 1745-1857 zelfs twee keer van type molen. Duidelijk blijkt dat plantages die nooit innoveerden geen kans maakten het midden van de negentiende eeuw te halen. De meerderheid innoveerde echter wel. Het is daarom evident dat de toepassing van nieuwe molentechnologie in de achttiende eeuw een even normaal verschijnsel was als in de negentiende eeuw.

Tabel 35. Type suikermolen en levensvatbaarheid van de plantages 1745-1857

periode	beestenmolen	watermolen	stoommolen	suikercultuur verlaten
1745-1760	34	9	–	–
1775-1780	15	26	–	2
1857	–	11	18	14

Evenals de watermolen verliep ook de invoering van de stoommolen geleidelijk. De eerste twee werden waarschijnlijk rond 1815 geïnstalleerd op de plantages Alkmaar (Beneden-Commewijne) en De Resolutie (Suriname).⁴¹ Nog geen twee decennia later beschikte al 28% van de suiker-

⁴⁰ In 1832 werkten nog 8 van de 108 suikerplantages met een beestenmolen (Teenstra 1835, I:82). Overigens hoefde niet alleen kapitaalgebrek de overschakeling op waterkracht te verhinderen, de lokatie van de plantage kon ook een rol spelen.

⁴¹ Tot 1813 produceerde Alkmaar in ieder geval nog cacao (Public Record Office: Treasury 75, 14). In 1819 werd op deze plantage al bijna 100.000 kg suiker gemaakt (ARA: OAS AvF, 319). In datzelfde jaar noteerde een bezoeker: 'Op deze plantaadjie was de stoommachine van den suikermolen defect, men was bezig deze te herstellen, en tevens het kookhuis te verleggen, welke beide werken zeer veel moeite, en duizenden guldens kostten' (Van Lennep Coster 1836:92).

Plantage De Resolutie was pas rond 1800 aangelegd. Volgens Kuhn (1828:15) had het al 'van

plantages over een of meerdere stoommolens. Daarmee behoorde Suriname tot de meest innoverende plantage-economieën van het Caraïbisch gebied.⁴² In 1862 werkte zelfs twee-derde van de Surinaamse suikerplantages met een stoommolen (*Koloniaal Verslag* 1862).

Evenals bij de watermolen speelden kostenoverwegingen een zeer belangrijke rol in de beslissing op de nieuwste technologie over te schakelen. Aanschaf en installatie kostten al gauw f 30.000 (zie het voorbeeld van De Drie Gebroeders in Hoofdstuk IV). Toch was dit, met name in de beginperiode, niet de enige reden waarom sommige planters voorlopig afzagen van een dergelijke aanschaf. Zo werd op plantage Groot Marseille (Cottica) in de jaren 1824-1828 ruim f 20.000 besteed aan de totale vernieuwing van de watermolen en het kookhuis en werd tegelijkertijd meer dan f 70.000 winst aan de eigenaars uitgekeerd.⁴³ Voor dat geld had men gemakkelijk een eenvoudige stoommachine kunnen installeren. Waarom men er in dergelijke gevallen toch niet toe overging, verwoordde een Surinaamse administrateur in 1829. Hij bleek de voorkeur te geven aan een moderne watermolen,

'omdat het uit zeer weinige stukken zamengesteld is, en bij voorkomende mankementen dadelijk kan gerepareerd worden met er een reservestuk in plaats te zetten, waardoor men weinig tijd verliest, daar met stoommachinen er ten eerste groote ongelukken door het springen der ketels kunnen veroorzaakt worden, en ten tweede soms stukken breken kunnen, waarvan men geene reservestukken heeft of soms weken en maanden daarnaar wachten moet, zonder te kunnen malen, om die reden is het ook dat eenige weinige plantagien zoo als Houuttuin een dubbele stoommachine hebben welke in cas van nood dadelijk in werking kan gebracht worden, maar zulks vordert een dubbeld uitschot en dubbelde sletage en onkosten van reparatie'.⁴⁴

het begin harer aanlegging een stoomwerktuig', maar dat is niet correct, want in 1806 stond het er in ieder geval nog niet en werd er zelfs nog geen suiker verbouwd (ARA: SONA, 296). In 1819 produceerde de plantage echter al ruim 120.000 kg suiker (ARA: OAS AvF, 319).

⁴² In de jaren 1835-1839 waren de belangrijkste Caraïbische suikerexporteurs (in volgorde van exportvolume): Cuba, Jamaica, Guadeloupe, Martinique, Barbados en Trinidad (Watts 1987:500). Over Cuba zegt deze auteur: 'not until 1835-40 did the rate of construction of steam mills become anything other than a trickle'; op Jamaica 'some conversion to steam milling took place, so that by 1850, 108 of the c 500 estates were steam-driven'; 'the initial moves towards its adoption in the French West Indies took place after a major earthquake in 1843 had destroyed a large proportion of the existing small mills in Guadeloupe'; op Barbados 'small, old-style factories producing muscovado sugar, continued to prevail, and as late as 1894, steam power was to be found in only one out of every five of these'; en tenslotte op Trinidad was sprake van 'the readiness with which estate owners proceeded to introduce many of the new factory techniques which already had been tried out in Cuba' en dat was na 1850 (Watts 1987:486-99).

⁴³ James Ford Bell Library: B1482.

⁴⁴ Collectie-Insinger & Co.: Informatieboek, brief 16-3-1829.

De gebezigde argumenten zijn zeker niet die van een aartsconservatief, maar getuigen van een rationele kijk op de zaak. Eens te meer geldt dit wanneer bedacht wordt dat ook de technologie van de watermolen niet had stilgestaan.⁴⁵ Op een groeiend aantal plantages met zo'n molen werden de verticaal staande rollers horizontaal geplaatst, wat meer perskracht gaf, verving men zoveel mogelijk alle houten onderdelen door ijzeren en werd soms zelfs een dubbel waterrad ingehangen om de molen nog meer kracht te geven.⁴⁶

Deze veranderingen kwamen de produktiviteit zonder meer ten goede. Arbeidsbesparend waren zij echter niet. De enige vernieuwing waarvoor dit wel gold, was de introductie van de trasdraaier of doubleuse. Deze bestond uit een gebogen schild dat aan de andere zijde van de rollers werd geplaatst. Wanneer de rietstengels tussen de eerste en tweede roller waren doorgelopen keerde dit schild de stengels automatisch terug voor een tweede persing tussen de tweede en derde roller. Dit spaarde het werk uit van een paar slaven die dit voorheen met de hand hadden moeten doen.

Stoommolens kunnen, in tegenstelling tot watermolens, worden beschouwd als arbeidsbesparend. Watermolens konden slechts zestien dagen per maand draaien, zodat tijdens het oogsten en malen dag en nacht moest worden doorgewerkt. Het was bepaald geen uitzondering, dat een deel van de slaven in deze periodes 36 uur achtereen in touw was. Een stoommolen kon echter op ieder gewenst moment draaien. Het werk kon daardoor veel beter worden gespreid, zodat de aanslag op het arbeidsvermogen van de slaven minder hevig was. Een onderzoek van de koloniale overheid onthulde dat in de periode 1838-1842 op een groep van negen plantages met een watermolen in totaal 13,5% meer slaven waren gestorven dan geboren. Op een even grote groep plantages met een stoommolen bleek het sterfteoverschot in diezelfde vijf jaar 'slechts' 6,4% te hebben bedragen.⁴⁷

⁴⁵ Bijvoorbeeld 'op Domburg heeft men thans [1829] een waterwerk geplaatst waarvan de watermolen of scheprad geheel van ijzer is buiten de scheppers; dit rad door het water gedreven alsmede door zijne eigene zwaarte, draait veel sneller en met veel meer kracht rond als een houten scheprad daar het dezelfde kracht op de cilinders uitoefent als het vlijing rad bij de stoommachinen, de rolders of cilinders leggen horisontaal en het is een plaaisier de rietstokken door deze gekneust te zien doorloopen' (Collectie-Insinger & Co.: Informatieboek, brief 16-3-1829).

⁴⁶ Een bijkomend voordeel van de molen met horizontale rollers was dat 'In de suikermoolens welker rolders horisontaal leggen, kunnen er zelden ongelukken voorvallen, daar de rietstoppers, er de stokken op eene geïnclineerde tafel, of schuifbank leggen, vanwaar zij tusschen de rolders geschoven worden. Deze werklieden kunnen dus nooit hunne handen tusschen de rolders klemmen, welk niet zelden bij staande rolders voorvalt, zij breken het riet mede geregelder en kunnen steeds op hunne gehele lengte werken.' (Collectie-Insinger & Co.: Informatieboek, brief 16-3-1829.)

⁴⁷ ARA: MvK, A792.

Nog opvallender is het verschil wanneer de demografische ontwikkeling van een plantage wordt onderzocht vóór en ná de installatie van een stoommolen. Op Meerzorg (Suriname) vond deze innovatie plaats in 1827. Gedurende de tien daaraan voorafgaande jaren stierven gemiddeld 18,1 slaven per jaar, waar slechts 7,0 geboortes tegenover stonden. In de periode 1838-1842 was de gemiddelde sterfte per jaar gedaald tot 10,2 personen en werden 10,0 kinderen geboren.⁴⁸ Hoewel ook andere factoren deze positieve ontwikkeling kunnen hebben beïnvloed, is het toch een duidelijke indicatie van het arbeids- of liever levensbesparende effect van deze innovatie.

Daarnaast werd op sommige plantages steenkool in plaats van hout of tras geïntroduceerd als brandstof voor de stoommachine. Ook dit was een arbeidsbesparende maatregel, want bijvoorbeeld op Meerzorg ging men daartoe over 'ter bezuiniging van handen om brandhout te kappen' (Teenstra 1835, I:223). Een bijkomend voordeel was de grotere hitte die steenkool gaf, in vergelijking met hout, zodat het brandstofgebruik daalde. Daar stond tegenover dat in Suriname geen steenkool werd gewonnen, zodat men van dure import afhankelijk werd.

Vrijwel alle innovaties in het molengebouw resulteerden in een vergroting van de rietverwerkende- en perscapaciteit van de molen. Dit betekende dat in dezelfde tijd meer suikersap moest worden verwerkt. De consequentie daarvan was dat ook het kookhuis in de loop der tijd de nodige vernieuwingen onderging. Een indicatie daarvan was het toenemend aantal ketels op de batterij. Een steekproef van 15 achttiende- en 13 negentiende-eeuwse plantages toont aan dat de meeste plantages waren begonnen met een ketelwerk bestaande uit vier of vijf ketels, die ieder apart werden gestookt. Later in de achttiende eeuw werden de ketels zodanig achter elkaar geplaatst, dat één vuur voor alle ketels voldoende was, de zogenaamde Jamaica-train. Hierdoor kon op brandstof worden bespaard. Een enkel ketelwerk bleek echter steeds minder aan de vereiste capaciteit te voldoen, zodat steeds meer plantages een dubbel ketelwerk gingen installeren. Dit betekende dat er ook twee stookgaten en twee schoorstenen moesten komen. Bovendien werden deze stookgaten in de negentiende eeuw niet meer louter van steen gemaakt, maar beslagen met ijzeren platen, die de hitte beter vasthielden. Ook hier blijkt de negentiende-eeuwse ontwikkeling een voortzetting te zijn geweest van een proces dat al in de achttiende eeuw in gang was gezet.

Typisch negentiende-eeuws waren een drietal andere innovaties in de suikerfabriek: de introductie van het centrifuge toestel, de ventilatiemachine en de vacuümpan. Het eerstgenoemde apparaat werd rond 1850 geïnstalleerd op de plantages Visserszorg (Beneden-Commewijne) en La Rencontre

⁴⁸ ARA: Collectie-van den Bosch, 141; ARA: MvK, A792.

(Suriname).⁴⁹ Zeven jaar later beschikten ook de plantages Goudmijn, Kent, Waterloo en Paradise over een dergelijke machine (Hering 1858, III: appendix). Zo'n centrifuge-toestel zuiverde, met behulp van middelpuntvliedende kracht, de melassestroop uit de gekristalliseerde suiker. Voor de benodigde energie kon worden volstaan met een 4 pk stoommachine. De totale aanschafkosten kwamen daarmee op ongeveer f 6.500.⁵⁰

Een ventilatiemachine werkte met hetzelfde doel, maar was door haar simpele constructie minder snel en grondig. Voor zover bekend, was de enige plantage die over zo'n apparaat beschikte Zorg en Hoop (Beneden-Commewijne), waar het in 1848 voor de somma van f 1.743,49 in Europa was aangeschaft.⁵¹ Overigens was men in het buurland Guiana al sinds 1832 met deze vormen van gemechaniseerde suikerzuivering aan het experimenteren. Op Cuba vond de introductie ongeveer op dezelfde tijd plaats als in Suriname (Moreno Fragnals 1976:117-8).

Van meer revolutionaire aard was de introductie van de vacuümpans in het kookhuis. Dit toestel was al in 1813 uitgevonden, maar werd pas van de jaren 1830 af door suikerplanters in gebruik genomen. Het principe berustte, in plaats van op open, op gesloten suikerketels, vacuümpans waarin de verdamping sneller en bij veel lagere temperaturen plaatsvond. Bovendien was de hoeveelheid suiker die uit het sap werd getrokken groter en van betere kwaliteit dan de suiker gestookt in open ketels, de zogenaamde muscovado (Watts 1987:424). Op Jamaica vonden de vacuümpans nauwelijks ingang, omdat deze techniek de produktie van rum verhinderde. Op Cuba kwamen deze installaties echter van de jaren 1840 af tamelijk algemeen in gebruik (Watts 1987:486-97). In Suriname beschikten in de jaren 1850 slechts twee of drie van de meest geavanceerde plantages (Waterloo, Catharina Sophia en wellicht Buitenrust) over zo'n installatie en duurde het tot de jaren 1880 voor kan worden gesproken van een meer algemene invoering.⁵² Toch was het duidelijk dat plantages met een vacuümpansysteem veel produktiever waren dan die met een oud ketelwerk. De trage invoering zal daarom een gevolg zijn geweest van de hoge kosten die met de aanschaf en installatie gepaard gingen.

In een aantal Caraïbische plantage-economieën werd het kostenprobleem en de steeds toenemende capaciteit van de machinerieën opgelost door de oprichting van centraalfabrieken. Op de Franse eilanden en Cuba kwam dit systeem van het midden van de negentiende eeuw af algemeen in gebruik. Ook deze ontwikkeling is aan Suriname niet voorbijgegaan, want begin jaren 1850 was een dergelijke centraalfabriek opgericht op Buitenrust (Bene-

⁴⁹ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1851.

⁵⁰ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1851.

⁵¹ GAA: PA-600, 544.

⁵² Hering 1858, III: appendix en *Koloniaal Verslag* 1884.

den-Commewijne). De nabijgelegen plantages Johan en Margaretha, Maas-stroom en Berlijn, met een gezamenlijk areaal van bijna 1.000 ha. en zo'n 550 slaven lieten daar centraal hun suikerriet verwerken (Van Sijpesteijn 1854:126-7). Over de machines waarmee deze fabriek was uitgerust is niets bekend, maar het ligt voor de hand dat deze van de modernste soort zullen zijn geweest.

Ook de plantages Catharina Sophia en Waterloo kunnen als centraal-fabriek worden aangemerkt. Niet alleen beschikten zij over de meest geavanceerde installaties, maar ook hun omvang kwam overeen met die van Buitenrust. In de loop van de negentiende eeuw hadden beide ondernemingen via het annexeren van buurplantages hun areaal weten uit te breiden van 250 ha. naar 850 ha. ieder en zij beschikten in 1857 over slaven-machten van 480 en 720 personen (Hering 1858, III: appendix). De benodigde financiële ondersteuning was voor beide plantages uitzonderlijk gunstig, want Catharina Sophia was een overheidsplantage en Waterloo werd geleid door een der twee erfgenamen van de schatrijk gestorven James Balfour.⁵³

Het lijkt geen twijfel dat in Surinaamse suikerfabrieken innovatie een normaal verschijnsel was. In 1857 stonden op bijna 10% van de ondernemingen moderne suikerbewerkingsinstallaties, variërend van centrifuge-toestellen tot vacuümpans. Twee-derde van de plantages liet zijn suikerriet door stoommolens uitpersen. Zij beschikten gemiddeld over 240 slaven (Hering 1858, III: appendix). Betekent dit dat de resterende plantages niet bereid of in staat waren te innoveren? Voor de meerderheid van deze groep zal dat inderdaad zo geweest zijn. Bij twee-derde (21) van deze plantages daalde tussen 1833 en 1853 het gemiddeld aantal slaven van 130 naar 116 (*Surinaamse Almanak* 1834:67-111; Van Sijpesteijn 1854:96-147). Zij waren dus niet eens in staat hun arbeidspotentieel op peil te houden, laat staan dat zij over de middelen beschikten om innovaties in te voeren.

Dan resteerde nog een groep van zeven plantages die in diezelfde periode hun slavenmacht wel wist uit te breiden (van gemiddeld 168 naar 252), maar er ondanks hun ruimere middelen niet toe kwamen op stoom over te schakelen (*Surinaamse Almanak* 1834:67-111; Van Sijpesteijn 1854: 96-147). Desondanks stond ook daar de tijd niet stil en werden in de suikerfabriek vele veranderingen ingevoerd. Een duidelijk voorbeeld van zo'n plantage was Vossenburg (Boven-Commewijne), waar tussen 1820 en 1860 een groot aantal veranderingen plaatsvond (Bijlage 9). Men bleek op deze plantage bijna voortdurend bezig te zijn geweest de installaties in de suikerfabriek te

⁵³ Bij zijn dood liet Balfour, die rijk was geworden met hout, katoen en suiker, in Suriname een kapitaal na van minstens f 312.000. Daarnaast bestond zijn erfenis uit 845 slaven en veel onroerend goed, waaronder plantage Waterloo, twee katoenplantages en een houtgrond met een gezamenlijke waarde van f 646.226 (ARA: SOB&W 1828-1876, 834).

verbeteren, ter verhoging van het rendement. Vernieuwing was er dus zeker, alleen was men er (te?) laat en te zuinig mee. Wel moet worden gezegd dat het plaatsen van een molen met horizontale ijzeren rollers en het inhangen van een dubbel scheprad een redelijke compensatie vormden voor het niet-installeren van een stoommolen.

Toch hadden de eigenaars van Vossenburg niet zo zuinig hoeven doen, want in de periode 1820-1860 kregen zij samen ieder jaar gemiddeld *f* 20.000 winst uitgekeerd.⁵⁴ Als zij enkele jaren met wat minder genoeg hadden genomen, had er gemakkelijk een stoommachine kunnen worden aangeschaft. Als nu de produktiviteit van Vossenburg met een slecht producerende plantage (Rustenburg), een middelmatige (Meerzorg) en een topplantage (Catharina Sophia), alle drie voorzien van een stoommachine, wordt vergeleken, dan is, gezien het winstniveau, de beslissing van de eigenaars van Vossenburg beter te begrijpen (Tabel 36).

Tabel 36. Vossenburg vergeleken met drie 'stoom'-plantages 1850-1859

plantage	jaren	gemidd. jaarlijkse produktie	gemidd. prod. per geogoste hectare	natuurlijke bevolkings- groei
Rustenburg	1850-58	93 ton	3.029 kg	- 16,1%
Meerzorg	1857-59	297	2.987	+ 4,2
Cath. Sophia	1854-58	587	4.207	- 13,8
Vossenburg	1852-56	260	2.784	- 4,2

Bronnen: plantage-archieven.

De akkerproduktiviteit van Vossenburg was de laagste van de vier plantages, maar vergeleken met Meerzorg en Rustenburg niet onrustbarend slechter; de totale produktie was ongeveer van het niveau van Meerzorg en lag ruim boven het landelijk gemiddelde (Tabel 27). Ondanks het gebruik van een watermolen was het sterfte-overschot relatief laag, wat te danken was aan sterk verbeterde slavenzorg. Kennelijk waren de eigenaars van Vossenburg daarom tevreden met het peil waarop de plantage produceerde. Waarom zouden zij streven naar het niveau van Catharina Sophia als zij ieder jaar een aardig inkomen uit de plantage trokken en tegelijk de continuïteit van de onderneming garandeerden door noodzakelijke vernieuwingen te financieren? Zonder enige inspanning van betekenis incasseerde in deze periode de kleinste aandeelhouder van Vossenburg in Nederland gemiddeld *f* 1.209 per jaar en de grootste *f* 3.420.⁵⁵ Op Catharina Sophia was een 30 pk stoommachine gekocht voor bijna *f* 51.000, men had te kampen met een aaneenschakeling van technische defecten en de schuld bedroeg op

⁵⁴ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening.

⁵⁵ Ter vergelijking: de plantagedirecteur op Vossenburg verdiende rond 1840 *f* 1.600 per jaar.

een gegeven moment rond driekwart miljoen gulden. Toen deze was kwijtgescholden lag de winst in de jaren 1858-1862 op hetzelfde niveau als dat van Vossenburg, gemiddeld rond f 20.000.⁵⁶ Dit maakt het relatieve conservatisme van de eigenaars van Vossenburg heel wat begrijpelijker.

Het is niet eenvoudig een uitspraak te doen over het innoverend karakter van de Surinaamse suikersector in de gehele periode. Zonder enige twijfel werd op het grootste deel van de plantages die in de jaren 1850 suiker produceerden een beleid gevoerd dat niet als conservatief kan worden bestempeld, getuige het feit dat op twee-derde van de plantages met een stoommolen werd gewerkt. Daarnaast maakte bijna een-vijfde van de plantages gebruik van cane en trash carriers en op een-tiende van de ondernemingen stond een toestel waarmee suiker werd gezuiverd. Slechts twee plantages werkten met het vacuümpansysteem en er was niet meer dan één centraalfabriek, waaraan drie plantages hun suiker leverden. Andere fabrieksinnovaties dan de installatie van een stoommolen kwamen dus slechts op een kleine minderheid van de plantages voor. Verder had men aan het begin van deze eeuw massaal de overstap gemaakt van Creole naar Otaheiteriet, was op het grootste deel van de plantages in de tweede helft van de achttiende eeuw de beestenmolen vervangen door een watermolen en waren in het kookhuis en de watermolen ook de nodige veranderingen doorgevoerd.

Dit alles neemt niet weg dat tussen 1750 en 1860 evenveel suikerplantages werden verlaten als er in dat laatste jaar werkzaam waren. Een steekproef onder twintig van die verlaten suikerplantages wijst uit dat twee-derde van hen rond 1770 nog met een beestenmolen werkte. Dit wijst opnieuw op het verband tussen innovatie en overlevingskans, al vormde de beschikbaarheid van kapitaal daartoe natuurlijk de belangrijkste voorwaarde. Dit alles heeft tussen 1750 en 1860 geleid tot een afvalrace, die de suikersector in de jaren 1850 een innoverender aanzien gaf dan in de jaren 1750. De vraag is nu in hoeverre de Surinaamse suikersector halverwege de negentiende eeuw in de pas liep met andere Caraïbische suikerproducenten.

Eerder werd al aangetoond dat wat betreft de introductie en verspreiding van stoommolens Suriname tot de eersten behoorde. Ook met de introductie van de centraalfabriek, met vacuümpansysteem, in 1850 was Suriname vlot. Alleen Guadeloupe was eerder (1845), terwijl Cuba (1863), Martinique (1868) en Trinidad (1872) heel wat later de eerste centrales introduceerden. Op Jamaica had men er al rond 1845 mee geëxperimenteerd, maar dit werd een mislukking (Watts 1987:486-99). Alleen Guiana was de

⁵⁶ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1852-1857; *Koloniale Verslagen* 1858-1862; Van den Boogaart en Emmer 1977:205-25.

anderen ver vooruit. Centrales kende men daar niet, maar alle 173 suikerplantages waren in 1853 van stoommolens voorzien. De vacuümpan was er al in 1833 geïntroduceerd en twintig jaar later werkte een op de zes plantages met zo'n systeem. Mechanische transportbanden waren gemeengoed en een-tiende van de plantages gebruikte stoompompen voor de akkerdrainage (Adamson 1972:161-73).

Afgezien van Guiana behoorden de Surinaamse suikerplantages, vrijwel tot aan de Emancipatie, tot de meest geavanceerde en produktieve van het Caraïbisch gebied (Tabellen 29-31). De omvang van de gehele Surinaamse suikersector kon echter niet in de schaduw staan van die der concurrenten. Bovendien zorgden in de jaren 1850 de instabiele situatie en het uitblijven van nieuwe kapitaalimpulsen er voor dat Suriname in deze periode de race met haar mededingers definitief verloor. Waarschijnlijk heeft de naderende Emancipatie potentiële investeerders in Nederland weerhouden hun geld te steken in de verdere expansie en modernisering van de Surinaamse suikersector, terwijl dit voor 1850 wel was gebeurd (Hoofdstuk VII).

De concurrenten hadden daarvan geen last: in Guiana had men de Emancipatie al achter de rug, op Cuba was die nog niet in zicht. De Guianese planters hadden in de jaren 1840 de beschikking gekregen over grote kapitalen – onder andere afkomstig van de compensatiegelden voor de vrijgemaakte slaven – die de basis vormden voor de grootscheepse modernisering van de suikerplantages (Adamson 1972:173; Green 1976:203). Ook op Cuba kreeg de innovatie van de suikersector pas vaart toen er aanzienlijke kredieten voor loskwamen in de jaren 1850 (Watts 1987:489). Juist op het moment dat de concurrentie dus de middelen kreeg om weer een nieuwe sprong voorwaarts te maken, gebeurde dat in Suriname niet gezien de onzekere vooruitzichten.

Hiermee is niet gezegd dat de Surinaamse suikersector ooit nog de omvang van de Cubaanse had kunnen evenaren, maar wellicht wel die van Guiana. En zelfs al was de omvang kleiner gebleven dan van het buurland, dan had men in ieder geval dezelfde rendementen per plantage kunnen bereiken en daarmee misschien het voortbestaan veiliger gesteld. Nu was daarvoor geen geld en werd de in gang gezette ontwikkeling vrij abrupt gestopt. Dit maakt het verzet van de Surinaamse planters tegen de Emancipatie en de eindeloze discussies over de hoogte van de compensatiegelden (Siwipersad 1979:170-89, 244-64) een stuk begrijpelijker.

3. *De katoensector*

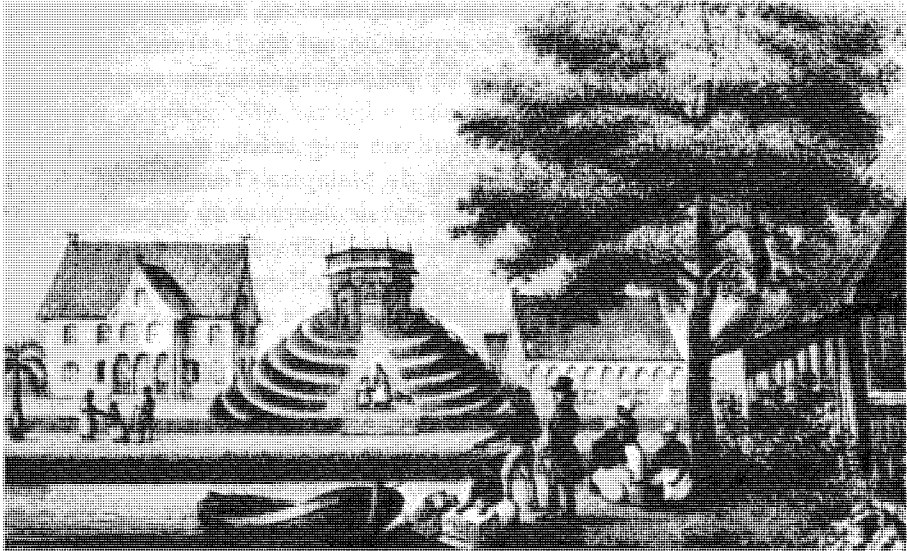
Van de drie belangrijkste exportgewassen in Suriname was katoen het enige inheemse. De Indianen gebruikten het al eeuwen lang om er stof en hangmatten van te weven. Waarschijnlijk was dit echter niet de variëteit die op

de plantages werd verbouwd voor de exportproductie. Teenstra (1835, I:265-9) onderscheidt namelijk naast de exportsoorten speciaal het 'bokke- of liever Indiaansch katoen'. De katoen op de plantages kwam waarschijnlijk uit andere delen van de Amerika's.

De eerste Surinaamse katoenaanplant van enig belang vond waarschijnlijk plaats in 1752 op plantage Felix aan de Matapica (Teenstra 1835, I:264). Het was echter pas van de jaren 1780 af dat de aanplant en export van enig belang begonnen te worden. Door de Industriële Revolutie in Engeland, die mechanisch spinnen en weven in grote textielfabrieken mogelijk had gemaakt, zat men in Europa rond 1800 te springen om ruwe katoen. Veel Caraïbische plantage-economieën hebben op deze vraag ingespeeld en zijn op grote schaal katoen gaan verbouwen. Rond 1810 waren alleen al in het Brits-Caraïbisch gebied ruim 41.000 slaven bezig met de productie hiervan (Higman 1984:71). Katoen heeft echter nergens de omvang van koffie, laat staan suiker, kunnen evenaren. Alleen in het zuiden van de Verenigde Staten werd 'king sugar' opgevolgd door 'king cotton'.

Het waren opnieuw de Frans-Westindische eilanden waar de katoenverbouw in eerste instantie het meest grootschalig werd aangepakt. Zo waren er in 1789 op Saint Domingue 789 katoenplantages in bedrijf (Dupuy 1989:21) en de gezamenlijke productie van de drie Franse eilanden moet in 1775 al 2.204 ton hebben bedragen (Oppel 1902:31). Toen op Saint Domingue de revolutie uitbrak werd in het gehele Caraïbisch gebied al ongeveer 8.000 ton katoen geproduceerd (Oppel 1902:607), waarvan ongeveer een kwart op de Britse eilanden (Drescher 1977:57). Zeventig jaar later bedroeg de totale Westindische export niet meer dan 1.575 ton (Lecomte 1900:269). Aan het begin van de negentiende eeuw was de katoenproductie in het Franse en Britse Caraïbisch gebied al over het hoogtepunt heen en legde men zich weer geheel toe op de suiker (en koffie).⁵⁷ Alleen Guiana bereikte pas rond 1810 zijn grootste productie, terwijl Suriname nog later was met een exportpiek in de jaren 1821-1827, toen jaarlijks gemiddeld 1.153 ton katoen werd uitgevoerd (Mandle 1973:18 en Bijlage 1).

⁵⁷ Werd bij de behandeling van de Caraïbische koffieproductie al geconstateerd dat daaraan in de historiografie nauwelijks enige aandacht is besteed, met katoen is dat nog minder het geval. Er is vrijwel niets te vinden over exportcijfers per land, aantallen betrokken plantages en slaven, geïnvesteerd kapitaal. Het lijkt alsof de Caraïbische katoenproductie nauwelijks enige betekenis heeft gehad. Toch betrok Engeland, de grootste achttiende-eeuwse importeur van katoen, in 1786-87 bijna 57% van haar import uit het Caraïbisch gebied en nog eens 13% uit Brazilië, op een totaal van ruim 7.400 ton. De resterende 30% kwam uit Turkije (Drescher 1977:57).

Een katoenplantage aan het Matapicakanaal
(Surinaamsche Almanak 1840 t.o. titelpagina)

3.1. *Teelt en bewerking van katoen*

Evenals koffie en suiker werd katoen in Suriname op plantbedden geteeld. Men gebruikte hiervoor zaad, al was ook het stekken bekend. De laatste methode werd door de deskundigen echter als inferieur afgedaan.⁵⁸ Op de bedden werden drie tot vijf rijen kuiltjes gemaakt, waarin enkele zaadpitten werden gelegd en vervolgens met aarde toegedekt.

Ook voor katoen gold de Kleine Regentijd als de beste periode om te zaaien. Kort daarna diende men al te beginnen met wieden, omdat het welig tierende onkruid anders de kwetsbare katoenplant zou verstikken. Doordat per kuiltje meerdere pitten werden gezaaid kwam soms meer dan een plantje op. De overtollige spruiten moesten dan worden verwijderd.

In het algemeen werd katoen in Suriname als meerjarig gewas gekweekt, waardoor het onderhoud nogal aan dat van koffie doet denken. Evenals koffie bloeide katoen tweemaal per jaar en werd ook deze heester getopt en gesnoeid. Een belangrijk verschil met koffie was dat katoen al na negen maanden vrucht begon te geven en het aftoppen al na de eerste maand moest beginnen. Gebeurde dit niet, dan was de katoen al na vier maanden meer dan drie meter hoog, had nauwelijks vertakkingen in de breedte en kon dan 'bygevolg zeer weinig vrugten geeven' (Blom 1787:219).

Over het snoeien van de katoen bestond geen eenstemmigheid. Sommigen kaptten na verloop van tijd alle takken af, tot op een halve meter boven de grond (het op stomp kappen bij de koffie); anderen verwijderden alleen het dode hout en weer anderen 'laten de takken maar zo groeyen als de Natuur wil' (De Eensgezindheid 1804:66). Wel algemeen was het gebruik om de katoen op meerdere stammen op te kweken. Dit in tegenstelling tot Guiana, waar dit op één stam gebeurde. Ook bij katoenbomen verminderde de opbrengst naarmate zij ouder werden. Na zes of zeven jaar te hebben geproduceerd waren zij aan vervanging toe (Teenstra 1835, I:281-8).

De katoenboom begon in augustus-september bloesem te dragen. Binnen 48 uur viel deze er af, om plaats te maken voor de vrucht, die vervolgens anderhalve maand later kon worden geoogst. Deze vrucht bestond uit

'eenen driekanten groenen bolster met zwarte stippen, zijnde deze bolster bij de openbersting, waarvoor de wind zeer dienstig is, zoo groot als een duivenei, berstende alsdan in 3 à 4 deelen open en vertoonende eene sneeuw witte vlok, welke de eigenlijke boomwol of katoen is, in welker midden zich eenige bruinachtige, langwerpige zaadpitten bevinden' (Teenstra 1835, I:275).

Wanneer de katoen was geoogst, wat inhield dat de witte vlokken uit de bolster waren geplukt, werd deze op een stenen droogvloer uitgespreid om in de zon te drogen. Deze zogenaamde vuile katoen zat dan nog vol

⁵⁸ Zie Blom 1787:218; De Eensgezindheid 1804:64; Teenstra 1835, I:280.

zaadpitten. Na de droging werd de katoen daarom tussen de twee rollers van een molentje gehaald waardoor het grootste deel van de pitten er uit werd geperst. Daarna werd, als bij de koffie, de katoen op een menarie uitgespreid en net zo lang door een aantal slavinnen met tamarindetwijgen beslagen tot ook de laatste zaadpitjes tussen de latten van de menarie waren doorgevallen. Bij al deze handelingen was het zaak dat de pitjes niet braken, of dat er enkele in de katoen achterbleven, want de daaruit lopende zaadolie verminderde de kwaliteit van de katoen in belangrijke mate. Was men hiermee klaar dan kon de katoen in balen worden geperst en verzonden.

Van de drie belangrijkste Surinaamse exportgewassen lijkt katoen het meest kwetsbaar te zijn geweest. Het seizoen hoefde maar iets te nat of te droog te zijn en de oogst mislukte. Bovendien werd het gewas nog al eens geplaagd door de katoenwurm of rups. Deze vertoonde zich vooral gedurende de regentijden en had het met name op jonge bomen gemunt, 'kunnende in eenen nacht geheele katoen velden verslinden' (Teenstra 1835, I:285). Zo bleek plantage Zeezicht aan de Motkreek tussen 1824 en 1850 zeven misoogsten te hebben gehad door slechte weersomstandigheden, drie keer geteisterd te zijn door een wurmenplaag en eenmaal 'buitengewone verwoestingen door de witte katoen- of schildluis' te hebben meegemaakt.⁵⁹

3.2. *Innovatie*

In het laatste kwart van de achttiende eeuw was de katoen meestal een bijproduct op koffieplantages. Pas na 1800 groeide de verbouw van dit gewas uit tot een zelfstandige sector in de Surinaamse plantage-economie. Als laatkomer kon deze sector dus profiteren van technologische verworvenheden in de andere sectoren en van de nieuwste technologie in het algemeen.

Wat betreft de aanleg van de plantage-infrastructuur blijkt dit inderdaad op te gaan. De lange ervaring die men in Suriname had opgebouwd met de constructie van polders kwam de katoensector zeer te stade. Sterker nog, de omschakeling op sommige plantages van koffie naar katoen betekende dat men zich op die ondernemingen met de aanleg van een infrastructuur niet hoefde bezig te houden, want die was immers al aanwezig. Een innovatie was het daardoor natuurlijk niet, maar het vereenvoudigde wel de opbouw van de katoensector. Ook blijkt het gemak van een vaartrens voor het transport op katoenplantages al snel te zijn onderkend. Zo wijst een steekproef onder negen plantages in de jaren 1820 uit, dat vier van hen over zo'n kanaal beschikten.⁶⁰

Aan de andere kant heeft men in de katoensector soms ook negatieve produktiemethoden uit de koffiesector overgenomen. Zo bleef men ook

⁵⁹ Collectie-Insinger & Co., notulboek Zeezicht.

⁶⁰ Steekproef ARA: SNA en plantage-archieven.

hier soms te lang met dezelfde bomen produceren en het stelselmatig verhogen van het aantal bomen per akker was in de katoensector evenmin een onbekend verschijnsel. Daarnaast was er ook van rotatie en/of bemesting geen sprake.⁶¹

Het enige aspect van de katoenproductie waarbij innovatie buiten de fabriek plaatsvond, waren de experimenten met en (waarschijnlijk) groot-schalige toepassing van nieuwe variëteiten. De meest gebruikte katoensoort in Suriname was de zogenaamde zwartzadige. Volgens Teenstra (1835, I:265) was deze echter in zijn tijd 'merkelijk van deszelfs oorspronkelijke waarde verbasterd'. In diezelfde periode experimenteerde de planter I. Tyndall daarom op zijn plantage Sealand (Coronie) met een hoogwaardiger soort zwartzadig katoen. De kwaliteit daarvan moet een stuk beter geweest zijn dan de oude soort, want bij verkoop in Nederland bleek deze katoen de helft meer op te brengen (Teenstra 1835, I: 276).

Naast 'verbastering' en hogere prijzen, waren ook de steeds terugkerende insektenplagen aanleiding op zoek te gaan naar betere katoenvariëteiten. Zeezigt (Motkreek) bijvoorbeeld bleek zowel in 1826 als in 1828 door de katoenwurm te zijn overvallen. In 1830 begon men daarom proeven te nemen met groenzadige Bourbonsche katoenpitten, volgens Teenstra (1835, I:265-6) een andere benaming voor de bekende Amerikaanse Sea Island-katoen. De wurmbestendigheid van deze variëteit bleek echter in praktijk tegen te vallen, maar de katoen bracht bij verkoop wel 10% meer op.⁶² In de districten Nickerie en Coronie werd op dat moment de Sea Island al algemeen geteeld en gold deze als de beste onder de katoensoorten: 'dezelve is langdradig en ongemeen sterk van krimp' (Teenstra 1835, I:266).

De grootschalige toepassing van deze en andere nieuwe variëteiten bleef overigens niet beperkt tot de Britse planters in de nieuwe katoendistricten van noordwest-Suriname, maar drong ook in het 'oude' katoengebied, de noordoostkust, door. Zo bestond halverwege de jaren 1830 op Anna Catharina (Matapica) een-zevende van de 344 ha. katoen uit Sea Island en werden proeven genomen met zaad van De Zwarigheid (Vredenburgerkreek).⁶³ Op De Herstelling (Warappakreek) was in 1844 van de 129 ha. katoen 40% beplant met katoen 'van Surinaamsch zaad', 30% met Sea Island en nog eens

⁶¹ In Benjamins en Snelleman (1914-17:401) valt te lezen: 'Het [uit de katoen verwijderde] zaad werd in Suriname niet verwerkt, maar op hopen geworpen en naderhand als meststof soms weer op den akker gebracht'. Dit valt echter te betwijfelen, want de deskundige Teenstra (1835, I:275) schrijft over hetzelfde verschijnsel: 'Het is te bejammeren, dat men de olieachtige pitten, waarvan men, behalve de olie, zeer smakelijke en voedzame koeken voor het vee bekomen kan, als nietswaardigen afval in kuilen, die een verpestenden stank geven, laat verrotten.'

⁶² Collectie-Insinger & Co.: notulboek Zeezigt.

⁶³ Collectie-Insinger & Co.: notulboek Anna Catharina.

30% met 'Bents katoenzaad'.⁶⁴ Het lijdt daarom geen twijfel dat gewasinnovatie een vertrouwd verschijnsel was in de Surinaamse katoensector.

Het aantal bewerkingen dat katoen na het oogsten moest ondergaan, was veel geringer dan bij suiker of koffie en bovendien minder complex. Als bij koffie vond droging van de katoen plaats op stenen vloeren in de buitenlucht. Het is opmerkelijk dat daarnaast verschillende plantages gebruik maakten van schuifbakken, terwijl die op dat moment in de koffiesector totaal in onbruik waren geraakt.⁶⁵

Het malen van de katoen, het scheiden van pluus en zaadpitten, kwam in feite het meest in aanmerking voor innovatie, omdat het al enigszins was gemechaniseerd. Deze bewerking gebeurde namelijk met zogenaamde trapmolentjes. Zo'n molentje werd door één persoon bediend en bestond uit twee nauwaansluitende, liggende houten rollers, verbonden met een kruk en ieder draaiend om een as, zoals de wringer van een ouderwetse wasmachine. De assen waren ieder door touwen verbonden met een trapplank op de grond, zoals bij een trapnaaimachine. Door het om beurten intrappen van de trapplanken gingen de assen – en dus de rollers – draaien. De geplukte katoen werd tussen de rollers, die tegen elkaar inliepen, gestoken, rolde aan de andere kant in een zak en de afgescheiden pitten vielen op de grond. Op deze wijze kon een slaaf per dag zo'n 15 à 20 kg zuivere katoen afmalen (Teenstra 1835, I:290). In de jaren 1820 beschikten de plantages gemiddeld over 22 van dergelijke trapmolentjes.⁶⁶

Deze werktuigen pleegden een grote aanslag op het arbeidsvermogen van de slaaf. Toch kwam er in de constructie nauwelijks enige verandering.

'In allen geval zijn de kleine molens, algemeen in gebruik, van een gebrekkig zamenstel, dat den arbeider zeer zeker tweemaal zoo veel kracht doet uitoefenen, als noodig zou zijn met een beter model. Op de Nikerie kust, waar het maaxsel dezer werktuigen, hoewel van dezelfde soort, minder gebrekkig is, en metalen krukken in gebruik zijn, geeft een neger 40 à 45 pond katoen in plaats van 30 à 35 pond, zoo als in Matappica.' (Lans 1842:83.)

Inderdaad bleek bijvoorbeeld plantage Oxford (Coronie) in 1826 over 24 katoenmolens met 'ijzeren cranks' te beschikken.⁶⁷ Het blijft raadselachtig waarom zo'n uiterst simpele innovatie in het oude katoengebied geen navolging vond. W.H. Lans, die ook in ander opzicht de – voornamelijk Britse – katoenplanters van Coronie en Nickerie meer innoverend vond

⁶⁴ ARA: SOB&W 1828-1876, 3029.

⁶⁵ In ieder geval maakten respectievelijk in 1828 en 1844 de ook verder goed geoutilleerde plantages Alsimo en Anna Catharina gebruik van een dergelijk systeem (ARA: SONA, 841; Collectie-Insinger & Co, inventaris A.C.).

⁶⁶ Steekproef 7 plantages in ARA: SONA en SNA en plantage-archieven.

⁶⁷ ARA: SONA, 839.

dan de planters in het oude gebied, begreep in ieder geval niets van deze 'halsstarrige' houding. Kapitaalgebrek kan in dit geval niet de reden zijn geweest, want het ging om te verwaarlozen bedragen. Het enige verschil tussen noordoost- en noordwest-Suriname was dat de katoenplantages in het eerste gebied voornamelijk absente Nederlandse eigenaars hadden en in het nieuwe gebied hoofzakelijk ter plekke wonende Britse eigenaars.⁶⁸ Wellicht waren de Britse planters meer op de hoogte van de, voornamelijk Engelstalige, vakliteratuur. Waarschijnlijker is echter dat hun veel grotere aanwezigheid op de plantages zorg droeg voor een efficiënter gebruik van de arbeidskrachten.

Ook wat betreft ingrijpender innovaties in het katoenmalen lijkt het aanwezig zijn van de plantage-eigenaar een belangrijke rol te hebben gespeeld. Dat bleek onder andere uit de enig traceerbare achttiende-eeuwse innovatie op dit gebied, die werd aangetroffen op plantage Meerzorg (Tapoeripa). Deze onderneming was in de jaren 1750 als koffieplantage aangelegd en van begin jaren 1760 tot 1792 eigendom van het in Suriname wonende echtpaar Hatterman. De heer J.D. Hatterman hechte groot belang aan een efficiënte aanpak op zijn onderneming, wat al blijkt uit het feit dat hij in 1765 speciaal uit Nederland een 'tuinman' liet overkomen voor het beheer op de plantage. Deze tuinman was Anthony Blom, dezelfde die zou uitgroeien tot de meest gezaghebbende achttiende-eeuwse auteur over Surinaamse landbouwaangelegenheden (zie Oostindie en Van Stipriaan 1991: 136-47).

Gedurende de jaren 1780 werd Meerzorg als een der eerste van een koffie-naar een katoenplantage omgebouwd. Ook technologisch liep Meerzorg voorop, want naast de gebruikelijke katoentrapmolens vermeldt de inventaris van 1792 ook een 'dubbelde cattoenmoolen', welke 'moet door muyl-esels omgedreeven worden'.⁶⁹ Het principe van deze molen was gelijk aan dat van een beestenmolen op suikerplantages en de constructie was geheel van hout. Ter versteviging waren echter alle vitale onderdelen met ijzeren banden of platen beslagen, op zich al een vernieuwing. In plaats van drie suikerrollers, zette dit 'gaande werk' twee rijen van twaalf molentjes in beweging waar langs zitbanken voor de slaven waren getimmerd. Daarnaast was er nog een molen – waarschijnlijk aangedreven door hetzelfde gaande werk – voor tien 'insteekers', ofwel waaraan tien slaven tegelijk katoen konden malen. Met een minimum aan inspanning konden hier dus tegelijkertijd 34 slaven katoen prepareren. Zonder twijfel was hier sprake van een belangrijke innovatie.⁷⁰

⁶⁸ Van de 50 katoenplantages in het 'oude' katoengebied was 16% in Britse handen en 68% van de eigenaars was absent; in Coronie en Nickerie lagen deze percentages op 97% en 33% (*Surinaamse Almanak* 1824:45-85).

⁶⁹ ARA: SONA, 279.

⁷⁰ Over het verdere verloop van plantage Meerzorg is alleen bekend dat met de dood van

Veel navolging heeft het echter niet gekregen, want van twintig katoenplantages in de periode 1800-1830 bleken slechts vier van iets anders dan trapmolentjes gebruik te maken.⁷¹ Het is weer opmerkelijk, dat alle vier deze plantages eigendom waren van in Suriname residerende Britten. Op een van deze ondernemingen, Leasowes (Coronie), bleek volgens de inventaris uit 1822 ook een beestenmolen te zijn geïnstalleerd. Desondanks werden in een andere loods 'thans 24 katoen moolens opgericht'.⁷² Dit waren hoogstwaarschijnlijk trapmolentjes, zodat de veronderstelling voor de hand ligt dat de beestenmolen niet naar tevredenheid functioneerde. Gebrek aan trekdieren, een algemeen probleem in Suriname, zou de reden geweest kunnen zijn. Misschien ook waren de problemen die plantage De Zwarigheid had met zijn katoenbeestenmolen van vergelijkbare aard als op Leasowes.

Op De Zwarigheid (Vredenburgerkreek) stond een door ossen aangedreven molen die plaats bood aan zestien slaven die ieder gemiddeld 50 pond katoen per dag konden malen. Toch voldeed de molen volgens Teenstra (1835, I:290) minder goed dan de gebruikelijke trapmolentjes,

'als zijnde meer kostbaar, zoowel in de daarstelling en het onderhoud, als in de dagelijksche werkzaamheden. Breekt er iets, of is er een os, die volstrekt niet trekken wil, gelijk hier meermalen het geval is, onder alle zweepslagen en alle aangewende pogingen liggen blijft, dan staat het geheele [molen]werk en staan dus ook alle Negers stil. Breekt er daarentegen een trapmolen, dan staat er slechts een neger stil, en dit nog slechts voor eene korte poos, aangezien men van deze kleine molens altijd in reserve heeft. Zoodat deze aanhoudendheid van 35 ponden het op den duur van 50 ponden wint.'

Ook de gietijzeren molen uit Liverpool op De Herstelling (Warappa), voortbewogen door vier muilezels en werk verschaffend aan tien slaven, die ieder gemiddeld 100 pond per dag konden malen, voldeed niet erg. Hij liep te snel en te zwaar, zodat de pitten werden geplet en de zaadolie de katoen bedierf. Teenstra (1835, I:290) hield het daarom liever op trapmolens die, volgens hem, het minste uitval kenden en de beste kwaliteit katoen opleverden.

Over de stoommolen op plantage Perseverance (Coronie), waaraan slechts twee slaven werkten die samen 900 pond per dag produceerden, sprak Teenstra opmerkelijk genoeg geen oordeel uit⁷³, noch over katoen-

mevrouw Hatterman in 1792 de plantage eigendom werd van de geldschietters in Nederland. Of dit de reden was waarom de plantage in verval raakte is niet meer te achterhalen, maar in ieder geval lag de produktie in de negentiende eeuw ver onder het landelijk gemiddelde.

⁷¹ Steekproef 20 plantages in ARA: SONA en SNA en plantage-archieven.

⁷² ARA: SONA, 834.

⁷³ Deze 6 pk molen 'gaf slechts aan twee Negers plaats om te malen, staande regt tegen elkander over, kunnende, volgens zeggen van den vriendelijken eigenaar Harvie, ieder Neger 450 ponden, dus te zamen 900 ponden katoen [...] in eenen dag afmalen. De wol zelve loopt over

stoommolens in het algemeen. Elders in zijn boek somde hij wel alle voordelen op van suikerstoommolens, terwijl de nadelen daarvan, kostbaar en kwetsbaar, hetzelfde waren. Toch moeten de stoommolens grote voordelen hebben geboden aan katoenplantages. Niet alleen konden twee slaven evenveel katoen malen als 26 collega's met trapmolentjes, ook spaarde de machinale waaier het vermoeiende en arbeidsintensieve katoenkloppen uit.

Teenstra stond echter niet alleen in zijn afwachtende houding, want de katoenstoommolen heeft in Suriname nooit op grote schaal ingang gevonden. De eerste moet al in de jaren 1820 zijn geïnstalleerd⁷⁴, maar in 1853 bleken slechts acht van de 31 overgebleven katoenplantages over zo'n machine te beschikken, evenwichtig verdeeld over het oostelijk en westelijk plantagegebied (Van Sijpesteijn 1854:96-147). Waarschijnlijk had men het geld niet om zo'n kostbare installatie aan te schaffen.

Ter illustratie het voorbeeld van het Amsterdamse handelshuis Insinger & Co. dat in de jaren 1820 een winstgevende toekomst zag weggelegd voor de Surinaamse katoen. Het kocht daarom de bij Insinger verhuurde katoenplantage Anna Catharina (Matapica) in voor de som van de schuld. Tevens verleende het aan de eigenaar van plantage Zeezigt een hypotheek van f 200.000. Beide ondernemingen behoorden tot de grootste van Suriname, met ieder 350 à 400 slaven en 350 ha. katoen.⁷⁵ De schuld van Anna Catharina werd uit de boeken geschrapt en de plantage leverde in de periode 1830-1843 jaarlijks een winst op van gemiddeld f 10.000. Kennelijk stimuleerde dit de innovatie, want niet alleen werd er druk met verschillende katoenvariëteiten geëxperimenteerd, ook werd de katoenbewerking gemechaniseerd. Zo verscheen er in 1838 een 'katoenzuiveringstoestel', waarschijnlijk een soort waaimolen die het katoenkloppen verving, en aan het eind van de jaren 1840 kwam er een stoommachine.

Op Zeezigt werden eveneens veel proeven genomen met verschillende katoensoorten, maar tot enige mechanische innovatie kwam het daar nooit. De financiën van deze onderneming boden daartoe dan ook geen enkele ruimte. De in 1824 afgesloten hypotheek met een rente van 6% had tien jaar later moeten zijn afgelost. In 1840 stond de schuld echter nog steeds op hetzelfde niveau en was men al blij wanneer de rente kon worden voldaan. Toen daarop de katoenprijzen begonnen te dalen lukte zelfs dat niet meer, zodat in 1860 de totale schuld bleek te zijn opgelopen tot ver over de zes ton. Deze situatie nodigde niet uit tot kostbare innovaties.

ijzeren kammen, ten einde zich egaal te scheiden, terwijl de rollers of cilinders door stevige borstelbrassen schoon gehouden worden; vervolgens komt de katoen in eenen door de machine gedreven wordenden waaier, welks kleppen het katoen over een rooster ronddraaijen, en op die wijze zuiveren.' (Teenstra 1835, I:292.)

⁷⁴ Die van Perseverance was in 1829 al volop in bedrijf (Teenstra 1835, I:292).

⁷⁵ Alle gegevens over Anna Catharina en Zeezigt: Collectie-Insinger & Co.: notulboeken.

4. *Surinamers en innovatie*

Hoe kan nu in het algemeen de houding ten aanzien van innovatie worden gekarakteriseerd van degenen die bij het Surinaamse plantersbedrijf waren betrokken? Voor het beantwoorden van deze vraag dient allereerst onderscheid te worden gemaakt tussen de houding van de planters en die van de slaven, aangezien de belangen van de ene groep niet noodzakelijkerwijs parallel liepen aan die van de andere. Eenvoudig is dit onderscheid niet, omdat alles wat slaven aanging werd opgetekend door blanken. Bovendien kon het uiten van een duidelijke eigen mening gevaarlijk zijn voor een slaaf. Liever hield hij die in het algemeen voor zich en maakte zichzelf zo onzichtbaar mogelijk. Dit gaf sommige blanken weer de gelegenheid ongelimiteerd allerlei twijfelachtige meningen over slaven te debiteren.

Dat dergelijke dubieuze opinies wijdverbreid konden zijn, maar niet door iedereen geaccepteerd, blijkt uit een opmerking van de landbouwkundige C.J. Hering (1858, II:1). Sprekend over de introductie in Suriname van hoge-druk stoommachines, zei hij veel tegenwerking van planters te hebben ondervonden, 'onder het voorwendsel dat de negers te zorgeloos zijn om deze werktuigen te behandelen'. Hering deed de opvatting van de planters dus af als een voorwendsel. Dit was echter tamelijk uitzonderlijk, want als er in algemene zin over de slaven werd gesproken dan was de communis opinio in de achttiende- en negentiende-eeuwse bronnen, dat zij lui, zorgeloos, dom, onhandig en onwillig waren. Dit impliceert dat zij inderdaad ongeschikt zouden zijn voor het werken met nieuwe, meer gecompliceerde technologie. Het is daarom een vraag in hoeverre slaven in praktijk inderdaad een obstakel hebben gevormd voor de modernisering van het plantagebedrijf.

In het algemeen ligt het voor de hand dat slaven bijna vanzelfsprekend gekant waren tegen veranderingen die hen door blanken werden opgelegd. Per slot van rekening hadden de belangrijkste ingrepen in hun leven hen niet veel goeds opgeleverd en in ieder geval bracht verandering altijd grote onzekerheid met zich mee. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de veelvuldige weigering van slavenmachten in de negentiende eeuw om naar andere plantages te verhuizen wanneer de eigen plantage werd verlaten. Ook veranderingen in het management leidden regelmatig tot massaal weglopen en/of verzet (zie voor beide Hoofdstuk XII). In een situatie van afhankelijkheid, zoals de slavernij, is het begrijpelijk dat slaven eerder geporteerd waren voor de zekerheid van het bekende, dan de onzekerheid van weer onbekende omstandigheden.

Daar staat tegenover dat nooit enig slavenprotest werd vernomen dat gericht was tegen de invoering van nieuwe plantagetechnologie. Kennelijk werd dit door hen niet als bedreigend of arbeidsverzwarend ervaren. Ook

van de kant van de planters werd in de dagelijkse plantagepraktijk geen geluid gehoord als zouden slaven en moderne technologie niet kunnen samengaan, tenzij als excuus voor hun eigen onwilligheid of onvermogen, zoals blijkt uit de woorden van Hering.

In de discussie over het aanschaffen van een stoommachine op Vossen- burg bijvoorbeeld werden uitgebreid de voors en tegens van zo'n werktuig tegen elkaar afgewogen. Daarbij werd met geen woord gerept over eventuele vijandigheid van de slaven tegen de komst van een stoommachine, terwijl dat bij andere veranderingen altijd een uitvoerig punt van overweging was. Ook de vraag of slaven wel in staat zouden zijn met de machinerie om te gaan was geen punt van discussie. In vrijwel iedere slavenlijst van plantages met stoommachines kan dan ook een zwarte 'machinist' of 'ingenieur' worden aangetroffen. Op plantage Rustenburg (Perica) had zelfs een slaaf die functie gekregen, die ooit was opgezadeld met de naam Trobie (lastig, ruziezoeker).⁷⁶ Deze Trobie was in ieder geval in 1861 als machinist op Rustenburg werkzaam, terwijl daar al sinds 1858 ook Chinese contract- arbeiders werkten. Geen van hen had echter een functie als ambachtsman, ingenieur of machinist; eens te meer een bewijs dat slaven en gecompliceerde technologie zeker samengingen en vrije arbeid daarvoor geen dwingende noodzaak vormde.⁷⁷

Wel is het waar dat hoe gecompliceerder de machinerieën werden in de loop van de negentiende eeuw, hoe meer de planters bij rampen een beroep moesten doen op gespecialiseerde technici. Dit had echter niets te maken met onbekwaamheid van de slaven; zij waren evenmin als het blanke management voor dergelijk specialistische taken opgeleid. Het is dan ook geen toeval dat vrijwel alle experts die op dat gebied in Suriname werkzaam waren afkomstig waren uit het technologisch meest geavanceerde land ter wereld, Engeland.⁷⁸

Een goed voorbeeld van het samenspel tussen slaven en specialisten en de voordelen die dit de betrokkenen opleverde, is opnieuw te vinden op plantage Vossenburg. In 1851 werd daar gerapporteerd dat

'de nieuwe houten stoel voor den molen was geheel gereed en afgewerkt; dit [...] werk was door eigene ambachtsnegers verrigt; hierdoor [...] waren enige Honderde Guldens bespaard, die anders aan eenen baas hadden moeten worden

⁷⁶ ARA: PWI Bank, 179.

⁷⁷ Het ging overigens niet alleen om suikerplantages, ook op katoenplantages met moderne apparatuur werd deze door slaven bediend. Zo stonden bijvoorbeeld op plantage De Herstelling in 1844 twee stoommolens, een (stoom aangedreven?) katoenwaaimolen en een katoenpers, die alle door slaven werden behandeld, terwijl een van de zwarte bastiaans eveneens te boek stond als ingenieur (ARA: SOB&W 1828-1876, 3029).

⁷⁸ Een bekend voorbeeld daarvan was de ingenieur James Holdridge. Uit zijn boedel bleek in 1841 dat hij de laatste jaren voor een tiental verschillende plantages werkzaam was geweest (ARA: SOB&W 1828-1876, 1563).

uitbetaald: als eene belooning voor hun goede werk, hadden H.H. Administrateurs aan de Plantagie timmerlieden *f* 50 ten geschenke gegeven. De oprigting van den nieuwe stoel [waartoe de molen geheel moest worden losgemaakt en uiteengenomen] zouden H.H. Administrateurs voorzigtigheidshalve door eenen Ingenieur laten doen, daar dit zeer naauw luistert en de minste afwijking van het waterpas, het breken der kammen van de rolders ten gevolge zou kunnen hebben.⁷⁹

De constructie van een zo vitaal onderdeel als de molenstoel werd dus geheel overgelaten aan de ambachtsslaven.⁸⁰ Alleen de specialistische kennis die was vereist voor het waterpas installeren daarvan was niet op de plantage aanwezig. De enige redenen om van dit werk speciaal melding te maken waren dan ook financiële.

Uit het gemiddeld aantal ambachtsslaven op plantages in de loop der tijd blijkt evenmin dat met de vooruitgang van de techniek de afhankelijkheid van hen afneemt. Op suikerplantages waren zowel in de jaren 1750 als in de jaren 1850 gemiddeld ruim twaalf ambachtsslaven werkzaam.⁸¹

Kortom, in theorie konden veel blanken er van overtuigd zijn dat zwarten dom, onhandig en lui waren, in praktijk bleken zij er geen enkele moeite mee te hebben dat diezelfde domme negers hun machines bedienden. En waarschijnlijk naar volle tevredenheid, want geen van beide partijen heeft daarover ooit klachten geuit. Bij hoge uitzondering wilde een planter daarom zelfs wel eens toegeven dat het in werkelijkheid met de kundigheid van slaven bepaald niet slecht was gesteld.⁸²

Wie mocht denken dat de blanke auteurs van de achttiende- en negen-

⁷⁹ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1851.

⁸⁰ De 'houten stoel' waar in dit citaat sprake van is, was de gehele constructie waarin de drie rollers van de molen rustten. Dit moest zeer stevig en solide zijn, want de druk die er onder het malen op kwam te staan was zeer groot. Bij een watermolen 'rust de eene as van het waterrad op een ander hout gevaarte, de kleine stoel genaamd, en de andere as op de galg, zynde een vierkant stuk hout, behoorende aan den grooten stoel. Aan de as van dit schep of water-rad, is een bonkelrad, dat weder in een kam-rad loopt; dit kam-rad is vast aan de as van de middenste cylinder, waar door het riet gemaalen wordt, en welke men De Koning noemt; men heeft aan alle Suikermolens [...] drie cylinders, welken men Rolders noemt; ieder heeft boven aan een krans met tanden, of rad welken in elkanderen loopen, zo dat, wanneer de middenste rolder in beweging komt, dan brengt die de beide andere rolders mede in beweging, en de molen gaat, zo als men spreekt.' (Blom 1787:58.)

⁸¹ Steekproef jaren 1750: ARA: SONA (n=30); jaren 1845-1862: plantage-archieven (n=14). Op koffieplantages was het gemiddeld aantal ambachtsslaven in de jaren 1750 7,1 (n=30) en in de jaren 1830-1850 6,8 (n=12). Onder de ambachtsslaven zijn begrepen de bastiaans, omdat die meestal ook een ambacht kenden, de timmerlieden, kuipers, metselaars, smeden, machinisten en ingenieurs. Niet daaronder begrepen zijn suikerkokers, omdat die voor het overige vrijwel altijd als veldslaven te boek stonden. Hun aantal bedroeg 3 tot 5 per plantage.

⁸² Zoals de anonymus die rond 1770 opmerkte: 'Dat men hier niet Zegge, dat die slaave onbekwaamer zijn als blanke. Men zou sulks kunnen toe stemmen van de veldslaaven maar iedere plantage heeft swarte officiers, Timmer neegers kuijpers, metzelaars, en andere huijs slaaven, [...], die wel soo bekwaam om niet te zeggen bekwaamer als blanken zijn.' (ARA: SvS, 337; geciteerd in De Beet 1984:82.)

tiende-eeuwse bronnen eensluidend positief zouden oordelen over het ondernemersgedrag van hun rasgenoten komt bedrogen uit. Kwalificaties als lui en dom werden vaker op hen toegepast dan dat de loftrumpet werd gestoken.⁸³ Inderdaad valt het niet te ontkennen dat bij bestudering van de Surinaamse geschiedenis dergelijke negatieve karakteristieken voor de hand liggen. Toch kan dat niet de gehele waarheid zijn omdat naast stilstand en lethargie ook vernieuwingsdrang en experimenten voorkwamen. Het beeld dient te worden genuanceerd.

Wat bijvoorbeeld te denken van de planter-dominee B. Duvoisin, die op zijn plantage Breukelerwaard in 1753 ruim 170 boeken in de kast had staan. Naast bijbels en psalmboeken behoorden daartoe geschriften over toneel, kunst, geschiedenis en liefde (*Plaisirs et Chagrins de l'Amours*), terwijl een praktisch werk als *l'Ingénieur Pratique* evenmin ontbrak.⁸⁴ Duvoisin moet er op zijn verafgelegen plantage aan de Boven-Commewijne menige avond mee hebben doorgebracht. Ook het echtpaar Schelling bezat op hun plantage Dordrecht in 1768 een aardige bibliotheek waar-onder allerlei filosofische en natuurkundige werken. Daarnaast beschikten zij over een microscoop, een telescoop, een luchtpomp, brandspiegels, een kompas en verschillende globes. Die zullen er niet alleen voor de sier hebben gestaan en duiden op een serieuze wetenschappelijke belangstelling.⁸⁵

De innoverende activiteiten van de Gouverneurs Nepveu en Friderici werden al eerder genoemd en ook Anthony Blom kwam al meerdere malen ter sprake. Deze landbouwkundige leefde van 1765 tot zijn dood in 1807 in Suriname. In die periode klom hij op van 'tuinman' tot administrateur van zeven plantages en schreef hij enkele degelijke en kritische werken over de Surinaamse plantagelandbouw. Onder de ruim 120 boeken die hij naliet,

⁸³ Een paar voorbeelden mogen dit illustreren. In 1736 schreef Gouverneur J. Raye: 'Maar het is of den heemel tot straf van deese colonie alle mensen schoon nog soo vigiland in Europa, hier comende met luyheit straft, 't is ongelooflijk hoe men alles op de lange baan tragt te schuive' (gecteerd in Van der Meiden 1987:86). In 1778 schreven de bekende planters Graafland en Gootenaar over de betrokkenen bij het Surinaamse plantagebedrijf aan beide zijden van de oceaan, dat zij in het algemeen 'wijnig of geene kennisse nogte ervaarentheyd van de Surinaamsche handel, de gesteldheid der plantagen aldaar, en het geene daartoe verder betrekkelijk is, besaaten, ook daar te lande tot hunne agendarissen hebben gesteld lieden, die eeven wijnig de vereischte qualiteiten hadden en soo al nogtans groote misslaagen begingen' (GAA: arch. 5028, handel port. 5). Een halve eeuw later schreef de absente plantage-eigenaar G.P.C. van Breugel dat zijn herhaalde instructies aan de administrateurs in Suriname 'worden ontvangen, nedergelegd en men gaat de ouden gang omdat het iets buitengewoons zou zijn meerdere moeite aan te wenden dan noodig is' (KIT: Collectie-Van Breugel). Dat ook na de Emancipatie dergelijke geluiden konden worden opgetekend uit de mond van gerenommeerde personen bleek in 1900 toen de landbouwkundige H. van Capelle tijdens een studiereis door Suriname tot de conclusie kwam, 'dat over het algemeen onder de Surinaamsche planters weinig samenwerking bestaat en dat men op vele ondernemingen weinig rekening houdt met de ervaringen, op andere plantages verkregen' (Van Capelle 1901:3-4).

⁸⁴ ARA: SONA, 194.

⁸⁵ ARA: SONA, 227.

bevonden zich de bekende geschriften van J.J. Hartsinck, De Laet, J.B. Labat, G.F. Raynal en vele werken over planten en kruiden, waaronder dat van C. Linnaeus (zie Oostindie en Van Stipriaan 1991:138-9). Er bleken dus wel degelijk mensen in Suriname te zijn – en zeker niet de minst invloedrijke – die niet beantwoordden aan het clichébeeld van dom en lui.

Ook niet alle planters konden worden beschuldigd van gemakzuchtige domheid. Zo was er rond 1800 in het Matapicagebied een genootschap van planters actief onder de naam De Eensgezindheid. Iedere veertien dagen, 'uitgezonderd in de Koffijplukken', kwamen de 23 leden bijeen om te discussiëren over allerhande problemen aangaande het plantagebedrijf. De 'verhandelingen' die daaruit resulteerden werden gebundeld en gepubliceerd in 1804.

Begin jaren 1820 werd in de *Surinaamse Almanak* een prijsvraag uitgeschreven over de kwestie 'Welke zijn de geschikteste middelen, om voortaan het verlaten van Plantaadjes, te weeg gebracht door het uitputten van den grond, voor te komen?' De twee beste inzendingen zouden met een gouden en zilveren medaille worden beloond.⁸⁶ Over de inzendingen is helaas niets bekend. Wel werd enige jaren daarna (1829) een nieuw landbouwkundig genootschap opgericht onder de naam Prodesse Conamur ('wij trachten nuttig te zijn'). Bij de oprichting bestond het gezelschap uit zestien leden, later kwamen er nog elf bij, en zaten in het bestuur onder anderen procureur-generaal E.L. van Heeckeren, de landbouwkundige Teenstra en H. Klint, een der grootste administrateurs van Suriname. Naast discussies over allerlei agrarische kwesties ondernamen de leden diverse experimenten, onder andere met verschillende gewasvariëteiten, met een 'machine ter uitmaling van zwampgrond' en met het gebruik van de ploeg (Van Heeckeren 1832:9-17).

Een andere indicatie voor de interesse in het landbouwkundig onderzoek vormen de lijsten van Surinaamse intekenaars op de boeken van Teenstra (1835) en Hering (1858), beiden aanhangers van een moderne, wetenschappelijke benadering. Vóór de verschijning van het eerste werk hadden in Suriname al 156 personen op het boek ingetekend, onder wie 21 kooplieden, 9 ambachtslieden, 31 plantage-eigenaars en administrateurs en 25 directeurs. Op Hering, die alleen over de suikercultuur schreef, werd ingetekend door 20 eigenaars en administrateurs en 18 directeurs. Bovendien kochten ook 4 werktuigkundigen en 14 plantage-opzichters dit bepaald niet gemakkelijke boek. Dit betekent dat nu ook de lagere echelons van het plantagemanagement belang gingen stellen in moderne landbouwmethoden (of nu pas in staat waren zo'n boekwerk aan te schaffen).⁸⁷

⁸⁶ *Surinaamse Almanak* 1824:45-85.

⁸⁷ Zeer opmerkelijk was dat zich onder deze groep de Chinese opzichter van de contract-

Het leek er op of men in Suriname op landbouwkundig gebied zelfs zeer vooruitstrevend en ontvankelijk voor iedere nieuwigheid was. Teenstra en Hering zouden echter de eersten zijn geweest om dit te ontkennen. Zo moest het bestuur van Prodesse Conamur, waaronder Teenstra, in 1832 tot zijn leedwezen constateren dat het genootschap niet meer dan 23 betalende leden telde, wat werd toegeschreven aan 'eene overgroote en algemeene onverschilligheid ten aanzien van ons werk' (Van Heeckeren 1832:31). Ook Hering (1858, II:1) laat zich in zijn boek voortdurend uit over de geringe betrokkenheid van Surinaamse planters bij landbouwkundige ontwikkelingen en zelfs zegt hij meerdere malen door hen moedwillig te zijn tegengewerkt.

Zo ontstaat een beeld van een samenleving met hoogstwaarschijnlijk een minderheid die actief belangstelling toonde voor landbouwkundige vernieuwingen en een meerderheid die daar passief tot afwijzend tegenover stond.

In de meeste koloniën van het Caraïbisch gebied werd al van de tweede helft van de achttiende eeuw af gewerkt met verschillende vormen van bodemverrijking (Watts 1987:435; Ward 1988:88).⁸⁸ In Suriname is daarvan nauwelijks sprake geweest. Gootenaar verwoordde in 1770 het algemeen gevoelen in Suriname in dit opzicht, toen hij schreef:⁸⁹

'Onze colonien aan de vaste kust van America zijn met een zeer vrugtbare grond gezeegent; de ondervinding van ruym een eeuw bewaarheyd zulks, als zijnde in al dien tijd nog nimmer eenige mest op de akkers gebragt en leveren niet te min middelrijk vrugten uyt'.

Deze tamelijk triomfantelijke bewering lijkt er op te duiden dat de enige vorm van bemesting die wel in Suriname werd toegepast, het op de akkers verspreiden van bagger uit de trenzen en snoeisel van de gewassen, meer toeval dan beleid was, of domweg gemakzucht. Gootenaars idee dat de produktiviteit zonder verdere bemesting niet werd aangetast, werd in de koffie- en later ook, in mindere mate, de katoensector volkomen geloochenstraft. Alleen de suikersector had daarvan geen last. Daar was altijd geroteerd, braakliggende akkers werden onder water gezet (een extra vorm van natuurlijke bemesting) en het plantage-areaal was in het algemeen veel groter.

arbeiders op Catharina Sophia, Chenuzens Linsixsay, bevond die hooguit vier jaar daarvoor in Suriname was aangekomen en kennelijk al in staat was deze gecompliceerde materie in het Nederlands te lezen.

⁸⁸ Ward (1988:88) schrijft over Jamaica: 'By the 1830s fifty tons of manure per acre of plant canes had become the standard, compared with only twenty or thirty tons in the 1770s.'

⁸⁹ ARA: SvS, 508.

Wat betreft andere innovaties, variërend van de massale introductie van nieuwe gewasvariëteiten tot mechanisatie en vervanging van de energiebron, bleek de suikersector de meest en katoen de minst dynamische van de drie sectoren te zijn. Natuurlijk vormde de beschikbaarheid van kapitaal een belangrijke factor, maar het was de ondernemersmentaliteit van de planters die de doorslag gaf. Continuïteit op langere termijn was misschien niet voor de hele suikersector kenmerkend – daarvoor werden in de loop der tijd toch ook teveel suikerplantages verlaten – maar wel voor een belangrijk deel. Daarvan getuigden de relatieve continuïteit in het eigendom, de gestadige, maar niet aflatende introductie van dure kapitaalgoederen als watermolens, dubbele ketelwerken, stoommachines en andere apparatuur. Ook wat betreft het opnemen van krediet zal blijken dat suikerplanters voorzichtiger waren dan koffieplanters en daarmee opnieuw toonden meer oog te hebben voor de continuïteit (Hoofdstuk VII).

Koffie was daarentegen een typisch 'boom'-produkt, dat een ander soort ondernemers aantrok. Voor het Caraïbisch gebied was het een nieuw produkt, de produktiemethode was nieuw en de planters waren nieuw. Snelle expansie met veel geleend kapitaal moest leiden tot snelle winsten. Innovaties werden alleen nuttig gevonden als zij de produktie versnelden en niet kostbaar waren. De handaangedreven koffiebreekmolen werd daarom wel en de beestenmolen niet ingevoerd. Continuïteit lijkt daarom in het woordenboek van koffieplanters niet te zijn voorgekomen, zodat de sector al gauw over haar hoogtepunt en door haar geld heen was.

Rond 1800 kondigde de katoen zich als nieuwe 'boom'-sector aan. Doordat deze voor een deel voortkwam uit de koffiesector werd in het oude katoengebied een deel van de fouten uit die sector herhaald, zoals uitputtende exploitatie van grond en gewas en te weinig oog voor innovatie. Wat betreft het laatste bleek de soort eigenaar, Brits en ter plekke wonend, een belangrijke rol te spelen. In het algemeen heeft het soort eigendom een belangrijke rol gespeeld bij innovatie in de negentiende-eeuwse Surinaamse plantage-economie. Absenteïsme en negotiatiefondsen hadden daarbij een opvallend negatieve invloed (Tabellen 37 en 38).

In de jaren 1820 was het absenteïsme in de suiker- en katoensector geringer dan bij koffie, evenals de invloed van Nederlandse negotiatiefondsen. Britse eigenaars waren in die twee sectoren meer vertegenwoordigd dan in de koffie. Die Britse aanwezigheid was het gevolg van de periode dat Suriname onder Brits bestuur had gestaan. Een hele groep nieuwe planters uit dat land was toen in Suriname neergestreken en had het grootste deel van zijn kapitaal gestoken in de veelbelovende katoensector. Maar ook de suikersector, die begin negentiende eeuw nieuw elan begon te vertonen, werd door de Britten niet over het hoofd gezien.

Tabel 37. Plantagebezit per sector 1824-1853 (in %)

eigenaar	1 8 2 4			1 8 5 3		
	koffie	suiker	katoen	koffie	suiker	katoen
absent	73	63	42	54	60	69
ter plekke	27	37	58	46	40	31
negotiatiefonds	39	27	12	20	19	7
Brits	5	11	49	16	11	38

Bronnen: *Surinaamse Almanak* 1824:45-85; Van Sijpesteijn 1854:96-147.

Tegelijk was het voor de meesten van hen ook duidelijk dat de koffiesector als afgedaan kon worden beschouwd.

Als gevolg van de voor 1800 opgebouwde schuldenlast was het absenteïsme en de invloed van negotiatiefonds in de koffiesector het grootst. De nog jonge katoensector kende een dergelijk verleden nauwelijks, zodat beide factoren daar van veel minder invloed waren. De situatie in de suikersector bevond zich daartussenin, maar daarbij dient te worden aangetekend dat de gestegen verwachtingen in deze sector nieuwe negotiatiefonds, met kapitaal, hadden aangetrokken.

Dertig jaar later bleken in de suikersector de bezitsverhoudingen nauwelijks te zijn veranderd, opnieuw een teken van continuïteit. De koffie- en de katoensector hadden daarentegen duidelijke en aan elkaar tegengestelde veranderingen ondergaan. De koffiesector was al decennia lang op zijn retour, zodat alleen de grotere en/of beter beheerde ondernemingen het nog volhielden in de jaren 1850. Kennelijk boekten ter plekke wonende en/of Britse eigenaars de beste resultaten, want het aandeel van deze groepen steeg opmerkelijk. Het aandeel van de fonds in was weliswaar gelijk gebleven, maar het is de vraag of dat te maken had met beter beheer. Waarschijnlijk is dat zij meer financiële speelruimte hadden dan individuele absente eigenaars om nog zo lang mogelijk uit de plantages te halen wat er in zat. In de katoensector bleek het absenteïsme in 1853 flink te zijn toegenomen, terwijl de Britse invloed was gedaald. Door insektenplagen en overstro-

Tabel 38. Plantagebezit en stoom 1853 (in %)

eigenaar	suiker- en katoenplantages	suikerplantages	aandeel hierin in bezit van fonds in
ter plekke en/of Brits (met stoom)	33	37	–
absent en niet-Brits (met stoom)	18	21	(21)
ter plekke en/of Brits (zonder stoom)	14	6	–
absent en niet-Brits (zonder stoom)	34	35	(42)

Bron: Van Sijpesteijn 1854:96-147.

mingen, dalende prijzen en een stijgende schuldenlast was deze sector in verval geraakt. Bovendien was de eerste generatie Britse planters nu grotendeels overleden en bood de sector voor de erfgenamen geen perspectieven meer, zodat een groot aantal plantages werd verlaten. Hierdoor daalde het Britse aandeel en – evenals in de koffiesector aan het eind van de achttiende eeuw – nam het absentisme flink toe.

Het waren de Britten en de eigenaars ter plekke die een overheersende invloed hebben gehad op de introductie van moderne technologie. Alle negen stoommolens op katoenplantages waren door planters uit deze twee groepen ingevoerd en van de 31 suikerplantages die in 1834 met stoommachines werkten waren die in 22 gevallen die machines door een Britse en/of ter plekke wonende eigenaar geplaatst.⁹⁰

Ondanks de relatieve afname van de groep ter plekke wonende en/of Britse eigenaars (Tabel 37) is het duidelijk, dat ook in de jaren 1850 deze groep nog steeds bepalend was voor de modernisering van de Surinaamse plantage-economie (Tabel 38). Het wekt dan ook geen verbazing dat de tien suikerplantages die in de periode 1855-1861 voorkwamen in de top-vijf van meest producerende ondernemingen in handen waren van deze groep.⁹¹ Negotiatiefondsen als bezitters van plantages hebben duidelijk belemmerend gewerkt op de modernisering. Hun aandeel in de suikerplantages zonder stoom was tweemaal zo groot als in die met een stoommachine (Tabel 38).

De vraag is natuurlijk waarom plantages van ter plekke wonende en/of Britse eigenaars zoveel innoverender waren dan de rest. Wat betreft de Britse eigenaars is een aantal verklaringen mogelijk. In de eerste plaats waren zij afkomstig uit het meest geïndustrialiseerde land ter wereld, dus meer vertrouwd met mechanisatie en innovatie in het algemeen. In de tweede plaats konden zij zich spiegelen aan het voorbeeld hun landgenoten in Surinames buurland Guiana, waar zich gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw de meest geavanceerde suikersector van het Caraïbisch gebied bevond. De eerste stoommachine werd daar omstreeks 1803 geïnstalleerd (Adamson 1972:171) en gedurende datzelfde decennium werd door de Engelsen het enorme bedrag van circa 200 miljoen gulden in deze nieuwe kolonie geïnvesteerd (Drescher 1977:94).⁹² Dit maakt duidelijk dat de Engelse kapitaalmarkt open stond voor investeringen in Caraïbische plantage-economieën. Het ligt voor de hand dat de Britse planters in Suriname daar ook gebruik van hebben gemaakt.

Niet-Britse ter plekke wonende eigenaars waren eveneens veel innove-

⁹⁰ Van Sijpesteijn 1854:96-147; Teenstra 1835, I:80-1; *Surinaamse Almanak* 1834:67-111.

⁹¹ *Koloniale Verslagen* 1855-1861.

⁹² Het pond sterling is hier gerekend tegen twaalf gulden. Drescher (1977:94) spreekt van 15-18 miljoen pond.

render dan hun absente collega's. Erg vreemd is dat niet. Een ondernemer die in eigen persoon zijn onderneming leidt zal allicht meer oog hebben voor wat goed is voor het bedrijf (en daarin waarschijnlijk ook sneller beslissen) dan de eigenaar in een ander werelddeel die voornamelijk zit te wachten op zijn winstuitkering. Bovendien bleek de helft van de betrokken plantages in handen te zijn van personen die tot de oude plantersfamilies behoorden en zich voorgoed in Suriname hadden gevestigd.⁹³ Het maken van snelle winsten om rijk naar Europa terug te keren kon hun drijfveer daarom niet zijn, zodat lange(re)-termijn-investeringen meer in de overweging werden betrokken. Daarnaast waren er kennelijk voor deze groep voldoende mogelijkheden op de lokale kapitaalmarkt om dergelijke investeringen te financieren (zie Hoofdstuk VII). Bovendien waren een aantal van deze planters tevens machtige administrateurs (G.J.A. Bosch Reitz en T.J. Eyken Sluyters) die waarschijnlijk genoeg geld hadden verdiend om de innovaties uit eigen zak te bekostigen.

Absente eigenaars en in het bijzonder de negotiatiefondsen waren in het algemeen veel terughoudender met innoveren. Zij bevonden zich ver van de plaats waar de produktie tot stand kwam, interesseerden zich het meest voor lage kosten en hoge verkoopprijzen en waren, na de schulden crisis van eind achttiende eeuw, bevreesd voor nieuwe investeringen. Bovendien liep in het algemeen Nederland in die tijd bepaald niet voorop als het ging om technologische innovatie.⁹⁴ Sterker nog, verhoudingsgewijs is de kolonie het moederland vooruit geweest. De Nederlandse nijverheid heeft pas laat de overstap gemaakt van wind-, water- en beestkracht naar stoom. In 1850 bestond slechts 10% van de industriële krachtbronnen uit stoom, daarna steeg het tot 80% in 1890 (Van Lente 1990:6). In Suriname was daarentegen al 35% van de 189 plantages die in 1855 in bedrijf waren voorzien van stoomkracht (*Koloniaal Verslag* 1855). Met name het geavanceerde karakter van de Surinaamse suikersector was voor het midden van de negentiende eeuw zeer on-Nederlands.

Een minderheid van de 'Surinaamse' planters is dus actief bezig geweest met innovatie, met als voortrekkers ter plekke wonende en/of Britse plantage-eigenaars. Zij concentreerden zich op innovatie in de suiker- en, in iets mindere mate, de katoensector. Het gevolg was dat de suikersector een steeds moderner aanzien kreeg (ouderwetse ondernemingen vielen af) en

⁹³ Gebaseerd op Van Sijpesteijn 1854:96-147. Onder deze planters kunnen oude namen worden aangetroffen als D.B. de Mesquita, I. de la Parra, Sanches en J. Vogt.

⁹⁴ Van Lente (1990:5-7) schrijft dat in Nederland 'industry by and large remained a small-scale affair for most of the nineteenth century. During the 1820s and 30s some large mechanized factories were set up in shipbuilding and sugar refining. After 1850 a few more large industrial firms made their appearance (textiles, paper making). But industrialization on a significant scale took place only after 1890.' Bovendien werden vrijwel alle innovaties van buiten Nederland ingevoerd.

lange tijd in de pas kon lopen met geavanceerde suikereconomieën in de rest van het Caraïbisch gebied. Van de katoensector hield het meest moderne deel het het langst vol; van de koffiesector was in 1863 vrijwel niets meer over.

Dit hoofdstuk heeft daarom drie belangrijke conclusies opgeleverd: de tegengestelde ontwikkelingen in de drie sectoren van de Surinaamse plantage-economie zijn in belangrijke mate bepaald door het verschil in 'type' planter, slaven vormden geen obstakel voor technologische verandering en innoveren bleek een levensnoodzaak.

DEEL II

HOOFDSTUK VII

Ontwikkeling van de kapitaalvoorziening

De Surinaamse plantage-economie was indertijd in ontwikkeling gebracht in de hoop dat het een lucratieve onderneming zou zijn. Het lijkt of daar niet zo veel van terecht is gekomen, want in verschillende onderzoeken wordt gewezen op de slechte financiële situatie waarin Surinaamse planters al in het tweede kwart van de achttiende eeuw zouden hebben verkeerd (Van de Voort 1973:86; Goslinga 1985:328). Meestal wordt dan verwezen naar de inleiding op het negotiatieplan van W.G. Deutz, waarin wordt gesproken van het 'geknackt credit', en op een memorie die zou dateren uit 1741. Daarin werden de bezittingen van de planters in Suriname geschat op 50 miljoen gulden, maar hun schulden zouden nog boven dit bedrag uitkomen (Van de Voort 1973:254).

Dergelijke uitspraken en schattingen zijn echter nooit met harde cijfers gestaafd en lijken op zijn minst overdreven. Het is een feit dat de WIC, bij wie de planters tot omstreeks 1735 hun slaven op krediet kochten, rond 1750 in een weinig florissante financiële positie verkeerde. Het slechte betalingsgedrag van de planters zal hieraan mede debet zijn geweest.¹ Toch komen de twee auteurs die zich het meest met deze materie hebben beziggehouden, J.P. van de Voort en Goslinga, met geen enkel kwantitatief bewijs waaruit inderdaad zou kunnen blijken dat planters in de periode vóór 1750 het water tot aan de lippen stond.

Het valt enigszins buiten het kader van dit onderzoek om uitgebreid op deze kwestie in te gaan, maar uitgaande van de situatie rond 1750, moeten er toch enige kwantitatieve kanttekeningen worden geplaatst bij de voorafgaande periode. In de eerste plaats dient te worden bedacht dat de WIC na 1740 de levering van slaven aan Surinaamse planters geheel moest overlaten aan particuliere handelaars. Verder is nergens in de plantagearchieven van na 1750 sprake van plantageschulden aan de WIC, dan wel van aflossingen of schuldsaneringen. Er kan daarom gevoeglijk van worden uitgegaan, dat rond 1750 de planters niet (meer?) in het krijt stonden bij de WIC. Daarentegen had iedere planter een financiële relatie met een koopman-bankier in Nederland, meestal in de vorm van een rekening-

¹ Een aantal typerende voorbeelden van het slechte betalingsgedrag wordt beschreven in Hoofdstuk VIII, noot 1.

courant. Deze persoon trad op als een soort commissionair voor de planter in Suriname en voorzag hem, in ruil voor de verkoop van plantageproducten, van alle benodigdheden en kapitaal. Wanneer nu de financiële omstandigheden werkelijk zo hopeloos waren als men wil doen geloven, dan zouden de schulden per rekening-courant of hypotheek aan deze, voornamelijk Amsterdamse, kooplieden rond het midden van de achttiende eeuw tot dramatische hoogten moeten zijn gestegen. Enkele steekproeven onder plantages die rond 1755 nog niet in een negotiatieverband zaten en tenminste 20 jaar in bedrijf waren tonen echter aan dat het met die schulden nogal meeviel. Bij de koffieplantages bedroeg de gemiddelde schuld f 32.000, bij een gemiddelde taxatiewaarde van bijna f 105.000, voor de suikerondernemingen waren de cijfers f 32.000 en f 129.000.²

Bij de oudste koffieplantages lag de gemiddelde schuld aan de kooplieden in Nederland nog onder een-derde van de geschatte waarde van de plantages en bij suikerplantages zelfs beneden een kwart. Noch de planters, noch de kooplieden zullen hier lang van wakker hebben gelegen. Integendeel, de kooplieden zullen deze situatie zelfs hebben gestimuleerd. Zolang de planters namelijk een schuld van betekenisvolle omvang bij hen hadden uitstaan, waren zij ieder jaar verzekerd van de rente-inkomsten hierover en tevens van de vaste aanvoer van plantageproducten. Dit bracht enige stabiliteit en continuïteit in de relatie tussen kooplieden en planters. Dat moet de kooplieden niet onaangenaam zijn geweest, aangezien de planters anders iedere keer met een andere koopman in zee zouden kunnen gaan en hen tegen elkaar konden uitspelen. Dat dit niet denkbeeldig was blijkt bijvoorbeeld uit de verantwoorde rekeningen van de eigenaar van de plantages Vossenburg en Wayampibo. In de periode voor 1727 was er kennelijk een relatie met het handelshuis van Th. Passalaigne geweest, want in datzelfde en het daaropvolgende jaar wordt de schuld per rekening-courant aan hem afbetaald. Tegelijkertijd wordt op dat moment een relatie onderhouden met zowel het huis van M. Broen & Zn. als met Van Nuys & Meerhout.³

Toch is het idee van het 'geknackt credit' niet geheel uit de lucht gegrepen. Alleen was er niet zozeer sprake van een achteruitgang in de kapitaalvoorziening, als wel van een tekort daarin door de plotseling vergrote vraag rond het midden van de jaren 1740. Dit was het gevolg van de veelbelovende toekomstmogelijkheden die de koffieteelt leek te bieden, waardoor velen een nieuwe plantage wilden opzetten. Precies in die tijd kwam het fort Nieuw Amsterdam gereed aan de monding van de Beneden-Commewijne, zodat nu ook langs deze rivier zonder gevaar voor buiten-

² Steekproef ARA: SONA.

³ EHB: KA-87, 9.

landse overvallers nieuwe ondernemingen konden worden aangelegd.⁴ Van die nieuwe mogelijkheid werd flink gebruik gemaakt, want in totaal werden in de jaren 1740 en 1750 in het Beneden-Commewijne- en Matapicagebied zo'n 150 koffieplantages aangelegd. Hierdoor nam de vraag naar Nederlands kapitaal aanzienlijk en vrij plotseling toe.

De Nederlandse kooplieden hadden wel oren naar een forse uitbreiding van de Surinaamse plantage-economie. De voorheen prominente positie van Nederland als internationale stapelmarkt van tropische produkten werd namelijk steeds meer door het buitenland ondergraven (Van de Voort 1973:89-90). Vergroting van de aanvoer uit Suriname zou deze neerwaartse trend wellicht kunnen keren, of in ieder geval vertragen. Het hiervoor benodigde kapitaal en het risico waren echter te groot om alleen door de Hollandse koopman-bankiers te worden opgebracht.

Het toeval wilde echter dat onder Nederlandse beleggers na 1750 veel kapitaal vrijkwam als gevolg van omvangrijke schuldaflossingen door de overheid en beperkte binnenlandse beleggingsmogelijkheden (Fritschy 1988: 42-3). Het viel de kooplieden dan ook niet moeilijk om deze beleggers over te halen hun geld te steken in zogenaamde negotiatiefondsen, waarmee onder meer de uitbreiding van de Surinaamse plantage-economie werd gefinancierd. Het functioneren van deze negotiatiefondsen zou bepalend blijken te zijn voor de ontwikkelingen in de Surinaamse plantage-economie gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw.

1. Plantagekrediet na 1750

Een negotiatie was in wezen niets anders dan een beleggingsfonds. Het initiatief tot oprichting kwam van een koopman-bankier, die daartoe een 'plan van negotiatie' opstelde. Hierin stond vermeld hoe groot het fonds zou worden, hoeveel rente er werd betaald (meestal 5 à 6%) en werden verdere bepalingen opgesomd. Zo'n fonds werd volgestort door beleggers, die daarvoor zogenaamde obligaties ter grootte van f 1000 ontvingen. Evenals bij staatsobligaties werd hierop jaarlijks rente uitbetaald en werden zij na verloop van tijd afgelost door uitloting. Het fonds werd beheerd door de koopman-bankier die daartoe door de beleggers werd benoemd als directeur. Daarnaast werden uit het midden van de obligatiehouders enkele commissarissen gekozen, die een à twee keer per jaar bijeenkwamen om na te gaan of de directeur hun belangen goed behartigde.

De koopman op zijn beurt stelde het in het fonds gestorte kapitaal ter

⁴ Dat hiervan ook gretig gebruik werd gemaakt blijkt uit een steekproef onder 12 plantages langs de Beneden-Commewijne, die allemaal tussen 1744 en 1750 hun warrant ontvingen (Dienst der Domeinen Suriname).

beschikking aan Surinaamse planters voor plantage-investeringen.⁵ De geïnteresseerde planter liet hierop zijn plantage taxeren en mocht dan bij het fonds geld opnemen tot een maximum van (meestal) vijf-achtste van de getaxeerde waarde. De planter verplichtte zich vanaf dat tijdstip voortaan al zijn produkten alleen naar deze koopman te sturen, ieder jaar de vastgestelde 5 of 6% rente te betalen en (meestal) van het tiende jaar af te beginnen met een jaarlijkse aflossing van 10% van het geleende kapitaal. De plantage gold als onderpand voor de lening – het was dus eigenlijk een soort hypotheek – en de planter moest daarom aantonen dat er geen andere hypotheek op de plantage rustten. Bestaande leningen werden daarom altijd met de negotiatielening afgekocht.

Het voordeel voor de koopman-fondsdirecteur was dat hij over alle handelingen die hij voor de planter verrichtte een bepaalde provisie mocht vragen. Zo verzorgde hij de assurantie van het transport over zee (provisie 0,5%), verkoop van de produkten (2%) en aanschaf van alle plantagebenodigdheden (ongeveer 1%). Niet zelden vond alle transport ook nog met zijn eigen schepen plaats.

Op het eerste gezicht leek dit negotatiesysteem zeer werkbaar en redelijk waterdicht. Bij nadere beschouwing, maar daar kwam men pas later achter, zaten er echter twee zwakke plekken in de overeenkomst. De eerste was de koppeling van het hypothecair krediet aan de geschatte waarde van de plantage, die voor het grootste gedeelte werd bepaald door de produktiefactoren. Waarschijnlijk is men er van uitgegaan dat de waarde van de produktiefactoren een garantie was voor het produktieniveau, maar men vergat dat niets zo wisselvallig is als de oogst en het prijspeil van tropische plantageprodukten. Het was echter de produktie-opbrengst waaruit rente en aflossing van de lening moesten worden betaald. Bovendien kon een planter telkens opnieuw zijn plantage laten taxeren en bij een hoger uitgevallen schatting – wat meestal het geval bleek te zijn – een groter krediet tot de nieuwe vijf-achtste waarde bedingen. Dit werkte corruptie van planters en taxateurs, vaak collega-planters, in de hand.

De tweede zwakke plek in het systeem was de koopman, die als een spin

⁵ Dit betekent niet dat er alleen voor Surinaamse planters negotiatiefondsen werden opgericht. Ook voor andere Caraïbische plantagekoloniën kwamen dergelijke fondsen in Nederland tot stand (vooral voor Berbice, Grenada, Tobago en de Deense Caraïben) evenals voor andersoortige buitenlandse ondernemingen (zie Van de Voort 1973:269-323). Omdat deze echter buiten het bestek van dit onderzoek vallen, wordt de beschrijving hier beperkt tot de 'Surinaamse' negotiatiefondsen. Ter vergelijking: volgens een 'Nota van diverse buytenlandsche Negotiatiën' uit ongeveer 1775, was er op dat moment in de Republiek ruim 142 miljoen gulden genegotieerd, waarvan ongeveer 40% voor het Caraïbische gebied (GAA: PA-600, 1266). In de beginperiode van de plantagenegotiaties wisten de beleggers niet in welke plantages het fonds investeerde; later was dat wel het geval (Van der Meulen 1904:516). Ook wachte een fondsdirecteur niet altijd tot de negotiatie was voltekend, maar verstrekte soms op voorhand al een hypotheek (zie bijvoorbeeld Oostindie 1989:357).

in zijn web zat zonder zelf veel risico te lopen. Hij investeerde het geld van anderen en had er in feite weinig belang bij dat de schuld van de planter ooit zou worden afgelost. Hij zou dan namelijk zijn klandizie en daarmee zijn voordelige provisie kwijt zijn.⁶ Ook dit werkte malversaties, of op z'n minst verwaarlozing van de belangen der obligatiehouders, in de hand.

Men had gewaarschuwd kunnen zijn, want de eerste de beste negotiatie die werd uitgegeven (1753) verkeerde na vier jaar al in een deplorabele toestand. Dit was de negotiatie onder directie van W.G. Deutz, die begonnen was met een kapitaal van één miljoen gulden. Zowel van planters- als van beleggerszijde bestond echter zoveel belangstelling voor de negotiatie, dat deze in korte tijd uitdijde tot een totaal van f 3.756.000 aan uitgegeven obligaties, met 89 plantages als onderpand (Van de Voort 1973:95). Bij de dood van Deutz in 1757 bleek hij echter boven dit genegotieerde bedrag nog eens bijna f 900.000 aan de planters te hebben geleend zonder daarvoor obligaties te hebben uitgegeven en zonder dat daar nieuwe onderpanden tegenover stonden. In dit geval was de fondsdirecteur overigens te goeder trouw, want waarschijnlijk bestond het niet genegotieerde bedrag uit de achterstallige rentebetalingen van planters die Deutz uit eigen beurs aan de obligatiehouders had uitbetaald om het fonds geen slechte naam te bezorgen (Van de Voort 1973:96). Vandaar dat verschillende kooplieden het niet lang na Deutz toch aandurfd en ook met een negotiatiefonds voor Surinaamse planters te komen, zij het op kleinere schaal.

Intussen was de directie van het fonds-Deutz overgegaan op de gebroeders Jan en Theodoor van Marselis die de vordering van f 900.000 op de planters overnamen voor f 400.000. Zij namen de zaken streng ter hand en weigerden de planters nog langer wissels op hun naam te laten trekken als daar geen harde garanties tegenover stonden. Zo niet, dan werden de wissels niet geaccepteerd en moesten de planters 25% 'protestwissel' betalen. Bovendien moesten in 1763 de plantages in deze negotiatie beginnen met het aflossen van kapitaal. Vele planters bleven ook daarmee in gebreke, zodat de gebroeders Van Marselis er toe overgingen plantages te laten verkopen of onder sequestratie (gerechtelijke beslaglegging) te stellen. Toen tenslotte, eveneens in 1763, de Amsterdamse beurs een crisis kreeg te verwerken, leek het verschijnsel negotiatiefonds, althans wat betreft de Surinaamse planters, een voortijdige dood te sterven.

Het tegendeel bleek echter het geval: van 1765 tot 1775 kwam een ware hausse aan negotiaties op gang die alleen al voor Surinaamse planters bijna 30 miljoen aan beleggingskapitaal wisten aan te trekken. Kennelijk brandde

⁶ Dit betekent niet dat de koopman-bankier geen enkel risico liep. Soms nam hij zelf een flink aantal obligaties af, of hij deed (te) grote voorschotten aan de planter zonder dat deze werden vernegotieerd. Dit kon een faillissement tot gevolg hebben.

Planterswoning op plantage Sorgvliet (Foto Alex van Stipriaan)

het overvloedige kapitaal de Hollandse belegger in de zak en leken, ondanks de slechte ervaringen met het Deutz-fonds, de Surinaamse plantages toch een aantrekkelijke belegging. Daar dient overigens wel bij te worden aangetekend dat het achttiende-eeuwse beleggingsklimaat er niet een was van 'safe and sound investments', maar een sterk speculatief karakter vertoonde. De Amsterdamse beurs uit die tijd is dan ook wel eens omschreven als de meest geavanceerde speculatiemarkt ter wereld 'on which much airy wealth had been made and lost' (Wilson 1966:195).

Twee vooraanstaande Surinaamse planters, tevens agendarissen (verteenwoordigers) voor negotiaties, Graafland en Gootenaar, schreven in 1778 een memorie over de negotiatiehausse die zij zelf in de kolonie hadden meegemaakt. Deze werd volgens hen gekenmerkt door het volkomen ontbreken van enige terughoudendheid bij de geldschietters.⁷ De fondsdirecteuren konden zo gemakkelijk beleggingskapitaal aantrekken, dat er nauwelijks werd toegezien op welke plantages en aan wie krediet werd verleend en of de bepalingen van de negotiatie wel werden nageleefd. Door het gemakkelijke krediet leek het alsof het de Surinaamse plantage-economie voor de wind ging. Dit gaf de eenmaal in gang gezette ontwikkeling een zelfversterkend effect, zodat nog veel meer negotiaties werden afgesloten. Iedere koopman wilde wel een negotiatiefonds opzetten, 'door baadtsugt verlokt' en om de veelbelovende winsten niet aan de concurrentie te laten.

De agendarissen in Suriname werden daardoor steeds meer onder druk gezet door de fondsdirecteuren toch vooral met nog niet vernegotieerde plantages te komen, 'sommige sig beklaagende dat men hun niet spoedig genoeg aan hypotheecquen hielp'. Het gevolg was dat op een gegeven moment het krediet de planters bijna moest worden opgedrongen. Wie wilde hoefde maar een kik te geven om krediet te krijgen voor het starten van een nieuwe plantage, waardoor 'eyndelijk de geringste ja ambachts lieden in planters gemetamorphoseerd wierden'. Zo verscheen in die jaren 1760 een geheel nieuwe groep planters ten tonele, zonder een cent eigen kapitaal en zonder enige kennis van zaken.

Door dit alles veranderde de Surinaamse plantagekolonie in korte tijd drastisch van aanzien. De nieuw aangelegde plantages legden zich zonder uitzondering toe op de verbouw van koffie, het produkt van de toekomst. Alle aandacht ging naar deze nieuwe branche die in korte tijd de suikersector volkomen overvleugelde. Gebouwen in de kolonie, met uitzondering van de slavenwoningen, werden zeer luxueus opgezet of verfraaid als toonbeeld van de nieuwe rijkdom. Volgens zeggenden

⁷ GAA: Arch. 5028, port. 5.

deze hun weerga in het Caraïbisch Gebied niet.⁸ In diezelfde periode bereikte ook de slavenaanvoer – en daarmee het inwonertal van de kolonie – een absoluut hoogtepunt. De keerzijde van de medaille was natuurlijk dat ook de schulden van de plantage-economie drastisch vermeerderden.

Tot de komst van de negotiaties was gemiddeld f 32.000 kennelijk de limiet tot waar een planter bij de Hollandse koopman-bankier in het krijt kon staan. Van het moment af dat de koopman-bankier niet meer zelf het krediet behoefde op te brengen, maar daarvoor het spaargeld van anderen kon gebruiken, had hij er klaarblijkelijk geen enkele moeite meer mee dat planters veel dieper in het rood gingen staan. Zo blijkt de gemiddelde schuld van vernegotieerde suikerplantages in korte tijd (1755-1770) meer dan verdrie- en van koffieplantages zelfs bijna vervijfvoudigd te zijn.⁹ Alle tot dan toe betrachte voorzichtigheid bij de kredietverlening verdween als sneeuw voor de zon in het licht van het geweldige kapitaaloverschot in Nederland en de hooggespannen verwachtingen ten aanzien van de koffiecultuur in Suriname. Vergeten waren de weinig positieve ervaringen met de negotiatie-Deutz. Iedere planter die zijn verhypothekerde plantage opnieuw en hoger liet taxeren kon onveranderlijk rekenen op een navenante stijging van zijn krediet. Het is begrijpelijk dat de planters niet aarzelden hun plantages meerdere malen te laten taxeren.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is plantage Bleyenhoop aan de Cottica, waar al sinds eind jaren 1730 koffie werd geteeld. Halverwege de jaren 1750 rustte op deze plantage een hypothecaire lening van f 20.000 bij het handelshuis van de weduwe L. Thijm. De waarde van de onderneming werd geschat op f 107.771.¹⁰ Tussen 1765 en 1773 sloot de toenmalige eigenaar Loseken eerst een negotiatielening af bij het fonds van Hardenhoorn en wat later bij Hermael & Van den Bosch. In die periode werd de plantage viermaal getaxeerd, waarbij de waarde steeg van f 135.493 in 1765 tot f 303.308 in 1773.¹¹ Deze spectaculaire waardevermeerdering in iets meer

⁸ Volgens een onbekend schrijver uit die tijd, die mijns inziens niemand anders dan Gouverneur Nepveu kan zijn geweest, was het duidelijk 'dat de planters doorgaants in pragt en weelde den een boven den anderen willen uytsteeken, (zo)dat de pragt en de kostelijkheid en overvloed van Gebouwen nergens in de West Indien de weerga heeft' (geciteerd in De Beet 1984:84). Overigens heeft Nepveu zelf zich wat dat betreft ook niet onbetuigd gelaten, want Kunitz (1805:53) schrijft over diens huis (waarschijnlijk aan de waterkant) te Paramaribo: '(Es) ist eins der schonsten brethernen Hauser in der Colonie. Der verstorbene Gouverneur J. Nepveu hat es von Grund aus neu aufbauen lassen, und noch mit 2 Seitenflugeln vermehrt. Es soll uber 100.000 fl. gekostet haben'. Ook Nassy (1791:139) schrijft dat het overvloedige krediet werd gebruikt om de kolonie 'uitwendig te versieren' en dat de planters 'op hunne plantagien, zo in noodelooze gebouwen, als in prachtige tuinen, de besten van gansch Amerika te boven gaande, eene buitenspoorige weelde aan den dag leiden'.

⁹ Steekproef GAA: NA.

¹⁰ GAA: NA, 10272; ARA: SONA, 692.

¹¹ ARA: SONA, 222 en 700.

dan zeven jaar was voor een deel het resultaat van de forse uitbreiding van de produktiefactoren. Veel meer nog was dit echter het gevolg van een algehele, speculatieve opwaardering, misschien eerder zelfs nog van corruptie van de zijde der taxateurs, al valt dit laatste nooit te bewijzen. Zo steeg de gemiddelde waarde van een slaaf met 50%, terwijl een niet onaanzienlijk deel van hen nog nauwelijks aan de plantage-arbeid gewend was en de kooprijzen gelijk waren gebleven. De gemiddelde waarde van een koffie-akker steeg met 59%, ondanks het feit dat in 1773 bijna de helft van de bomen nog te jong was om al volwaardig vrucht te dragen. En tenslotte bleek de waarde per akker generale grond zelfs gestegen te zijn met 173%, zonder dat daartoe enige aanleiding was. Het lijkt dan ook geen twijfel dat deze prijsopdrijving bedoeld was ter verkrijging van meer krediet.

Deze opzet slaagde inderdaad, want de negotiatiekening steeg van *f* 75.000 naar *f* 195.000.¹² Met dit geld is waarschijnlijk de oude hypotheek afbetaald (*f* 20.000), zijn er nieuwe gebouwen neergezet (maximaal *f* 40.000) en werden slaven aangekocht (maximaal 86 slaven voor *f* 22.360).¹³ Wat met het resterende kapitaal van meer dan een ton is gebeurd blijft een raadsel. Gezien de vele berichten uit die tijd over het leefklimaat, lijkt het echter verre van uitgesloten dat dit is opgegaan aan 'conspicuous consumption'.¹⁴

Overigens had in deze periode op Bleyenhoop ook het koffie-areaal een forse uitbreiding ondergaan, van 41 naar bijna 70 ha. Toch was de hiermee gerealiseerde produktie bij lange na niet voldoende om aan de rente- en aflossingsverplichtingen te kunnen voldoen. Het gevolg was dat de totale schuld in 1778 al opgelopen was tot *f* 280.318. Hoe desastreus de situatie was geworden blijkt uit het feit dat in hetzelfde jaar de inkomsten uit koffie *f* 9.496 bedroegen, de uitgaven voor de plantage *f* 6.798 en de rente van de schuld *f* 16.819.¹⁵ Hoe het de plantage verder is vergaan is niet bekend. Meestal werd in zo'n geval een onderneming of door het negotiatiefonds ingekocht voor de som van de schuld, of hij werd publiek verkocht, bijna altijd voor een fractie van de laatst getaxeerde waarde.

De ontwikkelingen rond Bleyenhoop vormden geen uitzondering in die jaren, maar zijn eerder kenmerkend voor deze periode waarin in korte tijd de plantages flink werden opgewaardeerd: van gemiddeld *f* 183.187 tot

¹² Van de Voort 1973:289; EHB: KA-8.

¹³ Het kapitaal voor de gebouwen is gebaseerd op de stijging in hun getaxeerde waarde. Het kapitaal voor de slavenaankopen is gebaseerd op hun gestegen aantal met daarin verdisconteerd een jaarlijks sterfte-overschot van 4%, vermenigvuldigd met de gemiddelde kooprijzen van *f* 260,- (zie Tabel 18).

¹⁴ Het luxe-leven van veel planters wordt misschien het best geïllustreerd door P. van Akeren, eigenaar van Dordrecht, die zich regelmatig van zijn plantage naar de stad liet vervoeren onder begeleiding van 'walthoorens en Clarinetten op de tentboot' (GAR: Collectie-Hudig, 7).

¹⁵ EHB: KA-8.

f 311.607 in het geval van koffieplantages en van f 185.119 tot f 277.099 bij suikerplantages.¹⁶ Bovendien blijkt de waardestijging in de koffiesector duidelijk groter te zijn geweest dan bij suiker. Hoe speculatief de opwaardering was blijkt uit de grote waardestijging van de onbewerkte grond. Eerder bleek al dat na de jaren 1770 deze taxatieprijs weer fors daalde, terwijl grond nog even schaars was als voorheen (Tabel 20).

Als gevolg van de taxatiestijgingen waren ook de plantageschulden tot dramatische hoogten opgelopen. Rentebetaling over dergelijke bedragen vormde een veelvoud van de jaarlijkse opbrengsten. Kapitaalaflossing was voor de meeste planters niet meer dan een droom, voor de obligatiehouder was het achterwege blijven daarvan een nachtmerrie.

Opnieuw zijn de verschillen tussen de koffie- en suikersector opvallend. Op suikerplantages waren de taxaties relatief minder hoog opgedreven, zodat ook de schuld relatief minder snel groeide.¹⁷ Een enkele onderneming lukte het zelfs zo nu en dan iets van het geleende kapitaal af te lossen. Kennelijk had men het in deze sector wat voorzichtiger aangepakt en liepen schuld en rentabiliteit iets minder ver uiteen dan op koffieplantages. Dit lijkt overigens te worden weersproken door de hoogte van de negotiatie-leningen van beide ondernemingen. Bij suikerplantages bedroeg het laatst genegotieerde bedrag inderdaad vijf-achtste van de laatste taxatie, terwijl dat bij koffie slechts iets meer dan de helft was.¹⁸ Dit had echter niets te maken met een meer terughoudend beleid van koffieplanters, maar was een gevolg van de snelle schuldstijging boven de vijf-achtste waarde. Dit noopte de koffieplanters er toe met nog veel hogere taxaties te komen; niet zozeer om een hogere negotiatielening af te sluiten, als wel om het vertrouwen in de solvabiliteit van het onderpand te bestendigen. Hoezeer deze taxaties op lucht waren gebouwd werd duidelijk op het tijdstip dat plantages moesten worden verkocht. Van 15 koffieplantages bleek de gemiddelde koopprijs slechts 37% te bedragen van de gemiddelde laatste taxatie.¹⁹ Helaas ontbreken vergelijkende cijfers voor suikerondernemingen.

Bij dit alles dient wel te worden bedacht dat de totale schuld niet mag worden gelijkgesteld aan het totaal geïnvesteerde kapitaal. Een groot deel van de schuld boven het genegotieerde bedrag bestond uit achterstallige interest en kan dus niet als investering worden beschouwd. Waar precies de grens lag tussen geleend kapitaal en renteschuld is echter met geen mogelijkheid vast te stellen.

Een opvallend onderscheid tussen de koffie- en de suikersector vormde ook de verdeling van de kapitaalstroom per sector. Van de 313 plantages

¹⁶ Steekproef GAA: NA en plantage-archieven.

¹⁷ Steekproef GAA: NA en plantage-archieven.

¹⁸ Steekproef GAA: NA en plantage-archieven.

¹⁹ Steekproef GAA: NA en plantage-archieven.

waarvan het zeker is dat zij bij een negotiatie waren betrokken of via andere kanalen een hypothecaire lening hebben ontvangen, bleek slechts 20% suiker te verbouwen en 80% koffie. De werkelijke verdeling rond 1775 was echter 30% suikerplantages en 70% koffie, zodat de koffiesector oververtegenwoordigd was bij de geldschietters. Daar staat tegenover dat suikerplantages grotere bedragen ontvingen. Uit de bekende negotiatiebedragen blijken verhypotheceerde suikerplantages gemiddeld bijna *f* 125.000 te hebben ontvangen, tegen bijna *f* 90.000 per koffieplantage. Wanneer dit echter wordt omgeslagen over de gehele sector, dan resteert gemiddeld per koffieplantage ruim *f* 77.000 en per suikerplantage nog geen *f* 65.000.²⁰ Natuurlijk moet daar wel aan worden toegevoegd dat de koffiesector nog in ontwikkeling was en dus meer startkapitaal kon gebruiken, maar daar staat tegenover dat de suikersector indertijd was opgebouwd zonder een dergelijke overvloed aan kapitaal. Bovendien werden met de negotiatieënningen ook schulden uit het verleden afgedaan. Hoe het ook zij, het is duidelijk dat de suikersector als geheel minder bezwaard aan de negentiende eeuw kon beginnen dan de koffiesector.

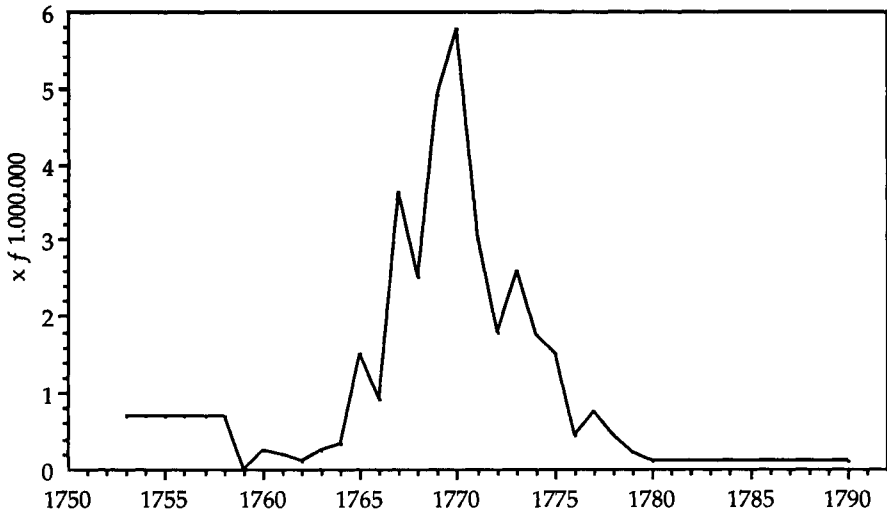
2. Het falende negotatiesysteem

Wanneer in de literatuur wordt gesproken over de teloorgang van de Surinaamse plantage-economie gedurende het laatste kwart van de achttiende eeuw wordt vrijwel altijd een prominente plaats ingeruimd voor de Amsterdamse beurscrisis van 1773. Mede door deze crisis zou de kredietkraan zijn dichtgedraaid en het vertrouwen in de solvabiliteit van de plantages structureel zijn geschokt. Het ligt voor de hand dat de obligatiehouders in Nederland door de crisis danig werden opgeschrikt, maar of dit de oorzaak is geweest van de desastreuze financiële situatie waarin zich een groot deel van de plantages aan het eind van de eeuw bevond, is twijfelachtig.

Bij nader onderzoek van de negotatiefondsen worden de aanwijzingen steeds sterker dat de beurscrisis van 1773 als cesuur in de kredietverlening minder vanzelfsprekend is dan altijd werd aangenomen. Het was namelijk niet de eerste crisis die de Amsterdamse beurs teisterde, ook in 1763 was van een beurscrisis sprake geweest. Niettemin vond juist in de jaren daarna de grote 'boom' in negotatiefondsen plaats. In de tweede plaats werd in 1771 – dus ruim voor de crisis – een opmerkelijke uitspraak genoteerd door agendaris Adriaan Gootenaar, die sprak van het 'manquement van 't Crediet alhier, hetgeen alstoen gantsch was gedaald' (Hudig 1922:36). In de derde plaats bleken de verontruste obligatiehouders pas in de tweede helft van de

²⁰ In werkelijkheid zullen de genegotieerde bedragen hoger zijn geweest dan de hier genoemde gemiddelden, omdat lang niet altijd het hoogst genegotieerde bedrag bekend is.

Figuur 8. Plantagehypotheken Suriname 1753-1792

jaren zeventig stappen te ondernemen tegen de beheerders van hun belegd vermogen, in casu de fondsdirecteuren. En tot slot bleken ook in 1774 en 1775 nog voor enkele tientallen Surinaamse plantages hypothecaire kredieten te zijn afgegeven. Kortom, reden genoeg wat dieper op de financiële gebeurtenissen in de jaren zestig en zeventig in te gaan.

Begin jaren 1760 blijkt het hypothecaire plantagekrediet nog niet erg groot te zijn (Figuur 8). Gemiddeld vloeide een kwart miljoen gulden per jaar naar Suriname waarvoor circa zes plantages een hypotheek kregen. Na 1764 expandeerde de kapitaalstroom spectaculair en bereikte een absoluut hoogtepunt in 1770, toen 5,8 miljoen gulden zijn weg vond naar Surinaamse plantages. In die tussenliggende jaren was voor zo'n 200 plantages een hypotheek afgesloten. In 1771 halveerde de kapitaalstroom plotsklaps en in 1772 kromp hij nog eens met twee-vijfde in. In die twee jaar werden slecht 24 plantages verhypothekeerd.

Begin 1773 bereikte de crisis op de Amsterdamse beurs haar hoogtepunt. Op de kredietverlening bleek dit echter geen invloed te hebben, want die groeide weer met twee-vijfde en voor ongeveer 25 plantages werd een hypotheek afgesloten. In 1774 en 1775 verminderde de kapitaalstroom weliswaar opnieuw, maar kwam daarmee niet of nauwelijks onder het niveau van bijvoorbeeld 1772 of 1765. Dit kapitaal werd onder meer gebruikt voor nieuwe hypotheeken op zeker 33 plantages. Pas sinds 1776, dat is drie tot vier jaar na de crisis die eind 1772 begon, droogde de kapitaalstroom plotsklaps op tot niet meer dan een-vijfde van het niveau in 1775. Gedurende de rest

van de achttiende eeuw vloeide daarna druppelsgewijs bij elkaar nog zo'n 2,5 miljoen gulden aan hypothecair krediet naar de plantages. Dit stond echter in geen enkele verhouding tot de periode voor 1776 toen dergelijke bedragen in minder dan een jaar tijd werden overgemaakt.

Waar het hier om gaat is dat het tijdstip waarop deze dramatische ommekeer plaats vond, doet vermoeden dat het niet de beurscrisis is geweest die daaraan debet was. Tussen 1765 en 1770 werden de meeste plantagehypotheek afgesloten: zeker 17,5 miljoen gulden voor minstens 200 plantages. Daarnaast werden nog zeker 26 hypotheek opgehoogd voor minimaal 1,8 miljoen gulden.²¹ Dit betrof in hoofdzaak, minstens 85%, koffie-ondernemingen. In vrijwel al deze hypotheek was de bepaling opgenomen dat gedurende de eerste periode, variërend van 8 tot 10 jaar, alleen rente hoefde te worden betaald. Daarna moest ook het geleende kapitaal worden afgelost, meestal in porties van 10% jaarlijks. Dit betekende dat deze plantages tussen 1773 en 1780 moesten beginnen met het aflossen van hun schuld en dat in 1790 de hypotheek geheel dienden te zijn afgelost. De voortdurend stijgende koffieprijs tussen 1764 en 1770 (zie Bijlage 2) leek hiertoe een solide basis te vormen. Hierin kwam echter verandering toen de prijs van de koffie dramatisch begon te dalen van 110 cent per kilo in 1771 tot 56 cent in 1775 en ook in de jaren 1776 en 1777 niet meer boven de 60 cent uitkwam. Hier stond slechts een lichte produktiestijging van circa 13% tegenover (zie Bijlagen 1 en 2).

Nu begon de hoogte van de schuldsom, als gevolg van de veel te hoge taxaties, een rol te spelen. In hoeverre de beleggers op de hoogte zijn geweest van de speculatieve opwaarderingen en fraudes met taxaties blijft de vraag. De Hollandse fondsdirecteuren moeten dit wel hebben geweten. Zo werden al in 1764, naar aanleiding van de uit de hand gelopen negotiatie-Deutz, verscherpte instructies voor de priseurs (taxateurs) uitgevaardigd en moest iedere taxatie worden voorgelegd aan het Hof van Politie als gevolg van 'gepleegde kunstenaarijen in het priseren' (Wolbers 1861:261). Toch schreef in 1766 de planter W. Kennedy aan de Rotterdamse koopman F.W. Hudig al weer over de 'opgesmukte prisatien' in verband met de negotiatie-Van de Poll, waarbij zo'n 20 plantages werden verhypothekeerd (J. Hudig 1922:36). Dit bleek slechts het begin te zijn, want enige jaren daarna werd bekend dat omgekochte priseurs plantages op drie- tot viermaal hun werkelijke waarde

²¹ Van de Voort 1973: bijlage XXVII; GAA: NA. Overigens dient aan alle hier genoemde genegotieerde kapitalen geen absolute waarde te worden gehecht, want niet alle bedragen en negotiaties zijn bekend. Anderzijds zijn in de hier genoemde bedragen enkele dubbeltellingen verwerkt, zodat hiermee de afwijking enigszins is bijgesteld. De werkelijke bedragen zullen nooit minder geweest zijn dan de hier genoemde en waarschijnlijk ten hoogste 10% meer. (Zie ook Van de Voort 1973:182-4.) Dit verklaart tevens het veelvuldig gebruik van termen als 'minstens' en 'zeker', voorafgaand aan alle genoemde getallen.

hadden getaxeed. Ook bleken verhypothekerde plantages meerdere malen als onbelast te zijn verkocht. Het Hof van Politie vaardigde verschillende plakkaten uit tegen deze praktijken en in 1771 en 1773 werden zelfs frauduleuze priseurs gestraft (Wolbers 1861:303-4).

Daarnaast bleken ook niet alle agendarissen betrouwbare vertegenwoordigers van hun Hollandse opdrachtgevers te zijn, zoals ene La Croix, bij wie niemand tevergeefs aanklopte voor het trekken van wissels op zijn baas. De Nederlandse koopman-bankiers in Nederland moeten van deze kwalijke praktijken op de hoogte zijn geweest. Dat blijkt onder meer uit het Journaal van Gouverneur Nepveu (1770-1779), die vermeldde dat in 1770-1771 drietot viermaal zoveel wissels onder protest, dat is niet gehonoreerd en vermeerderd met een boete van 25%, naar Suriname waren geretourneerd als voorheen (Wolbers 1861:305). Dit verhinderde de Hollandse kooplieden echter niet om tussen 1771 en 1775 nog eens ruim 10,6 miljoen gulden aan hypotheke te verstrekken. Hieruit blijkt opnieuw dat het ook deze kooplieden alleen om hun eigen belang te doen was, want de wissels werden op hen privé getrokken, terwijl de hypotheke voortkwamen uit de beleggingen van derden, de obligatiehouders in de negotatiefondsen.

Ook wat betreft de negotaties die Hollandse kooplieden voor andere Caraïbische plantagegebieden oprichtten blijkt 1773 niet het wezenlijke keerpunt in de kredietverstrekking te zijn geweest. Tussen 1766 en 1772 werd door beleggers in Nederland zeker 22,5 miljoen gulden in dergelijke fondsen vastgezet (gemiddeld 3,2 miljoen per jaar). In de jaren 1773-1776 wisten de kooplieden toch ook nog 7,6 miljoen voor deze fondsen aan te trekken (gemiddeld 1,9 miljoen per jaar). Daarna droogde ook hier de kapitaalstroom plotsklaps op (zie Van de Voort 1973:268-323).

Wanneer alle Westindische negotatiefondsen in Nederland worden samengenomen, dan blijkt in de periode 1765-1772 gemiddeld zeker 5,8 miljoen gulden per jaar te zijn uitgezet en in de periode 1773-1776 ruim 3,4 miljoen. Een opmerkelijke daling, dat wel, maar niet te vergelijken met het jaarlijks gemiddelde van de periode 1777-1780, dat niet eens 0,5 miljoen bedroeg. De crisis in Amsterdam van 1772-1773 leidde kennelijk wel tot een grotere terughoudendheid in het beleggen in Westindische obligaties, maar de werkelijke crisis in de kredietverlening sloeg pas aan het eind van de jaren 1770 toe. Dit lijkt veeleer te wijten aan de structuur van de kredietverlening zelf dan aan een conjuncturele beurscrisis.

Het wekt daarom verbazing dat Van de Voort (1973:199), de kenner bij uitstek van deze problematiek, stelt dat het fiasco van de Westindische negotaties niet zo snel aan de dag zou zijn getreden en veel minder diep zou hebben ingegrepen als de beurscrisis er niet was geweest. Het omgekeerde lijkt waarschijnlijker: als de crisis eerder had toegeslagen dan was veel onheil voorkomen en het fiasco minder groot geweest. In 1773 was het

kwaad al geschied en bovendien al zo lang ingeburgerd dat ook in de jaren daarna nog op vrijwel dezelfde voet kon worden doorgegaan. Pas toen de obligatiehouders in Nederland eind jaren 1770 in de gaten kregen dat zij hun belegde kapitaal waarschijnlijk nooit meer zouden terugzien, sloeg de vlam in de pan en droogde de kapitaalstroom abrupt op.

Toen het eenmaal te laat was, wist men ook in Suriname meteen waar de schoen wrong en werd de oorzaak van het falende negotatiesysteem niet toegeschreven aan de beurscrisis, maar aan het kredietsysteem zelf. Dit blijkt onder meer uit een schrijven van de planter A. Salontha van Salonthay uit 1776-1777, waarin hij stelde dat de waarde van een plantage en daarmee het krediet, gekoppeld had moeten worden aan het vermogen om de interest te kunnen betalen.²² In 1779 vaardigde Gouverneur Nepveu een nieuwe 'notificatie' uit over het taxeren van plantages en opnieuw blijkt men heel goed te hebben geweten wat er fout was geweest aan het systeem. Hij constateert dat de taxaties geen 'solide grond' vormen voor de kredietverlening, maar dat de hoogte van het krediet

'welke op eene reeds vrugtgevende plantage gegeven kan worden, moeten worden gecalculeert en opgemaakt uit het provenue der producten en revenuen, gefixeert op een middelbaare calculatie van de quantiteit en prijs der producten, en uit vergelijking van het employ dat van dat provenue in een voorhanden zijnde geval moet worden gemaakt'.²³

Vijftien jaar te laat legt Nepveu hier precies de vinger op de wond. Indien de waarde van de plantage – en daarmee de hoogte van de hypotheek – gekoppeld zou zijn geweest aan de gemiddelde produktie vermenigvuldigd met de gemiddelde prijs die daarvoor kon worden gemaakt, dan hadden de kredieten nooit zo hoog kunnen oplopen en had men rente en aflossing kunnen voldoen.

Een kenmerkend voorbeeld van het slechte functioneren van het negotatiesysteem was het fonds onder directie van R. Hageman. Deze negotiatie was in 1770 opgericht met een kapitaal van f 530.000, waarvoor zes plantages waren verhypothekerd. Gedurende de eerste vier jaar werd aan de obligatiehouders f 106.985 (= 5%) rente uitgekeerd, maar al in 1774 werd de betaling stopgezet. Dit was zeer begrijpelijk, want in die vier jaar had de netto-opbrengst van de opgestuurde produkten slechts f 60.962 bedragen. Van de enige suikerplantage(!) waren in alle jaren produkten verzonden, maar niet voldoende om de volledige rente te betalen; van de overige (koffie)plantages waren gedurende een of zelfs meerdere jaren in het geheel geen produkten opgestuurd. Van het begin af bleven de planters dus in

²² ARA: SvS, 510.

²³ ARA: SvS, 510.

gebreke. Hierop, na 1775, kwamen de obligatiehouders in actie. Officieel hadden zij echter niets met de planters te maken en stonden alleen in relatie met de fondsdirectie. Met behulp van een andere koopman-bankier, Marcus van Arp, daagden zij daarom Hageman voor de rechter. Wellicht was deze toch ook niet geheel zuiver op de graat geweest, want hij werd uit de directie gezet. Van Arp werd daarop gerechtigd de directie over te nemen. Onder zijn leiding werd de enige suikerplantage voor de som van de schuld voor het fonds ingekocht en werden de overige plantages, waarschijnlijk voor spotprijzen, van de hand gedaan.²⁴

Deze affaire was zeker geen uitzonderlijk geval. Ook andere fondsen waren op het moment dat de beurscrisis uitbrak al in problemen door het volkomen in gebreke blijven van Surinaamse planters.²⁵ Dit toont aan dat het niet de crisis was die de negotiaties de das heeft omgedaan, maar dat het hele systeem van meet af aan op drijfzand was gebouwd.

Niet alleen in Suriname, maar ook in Nederland werd misbruik van het kredietsysteem gemaakt. Dat bleek toen eind jaren zeventig veel obligatiehouders in het geweer kwamen tegen de fondsdirecteuren en een aantal van hen beschuldigde van wanbeheer, eigenbelang en fraude. Dat dit niet ten onrechte was, blijkt al uit het feit dat de koopman-bankiers het zo ver hadden laten komen. Hun voorzichtigheid was op slag verdwenen toen zij het krediet aan de planters niet meer financierden met eigen middelen, maar met de spaargelden van derden. Plotseling was het geen probleem meer wanneer de plantageschulden (ver) uitstegen boven de tot dan toe gehanteerde limiet van circa f 20.000. Het eigenbelang werd echter door de koopman-bankiers nog steeds nauwlettend in het oog gehouden. Vaak ging dit ten koste van de rentabiliteit van de verhypothekerde plantages en daarmee uiteindelijk ten koste van de obligatiehouders.

In feite haalden de fondsdirecteuren de planters het vel over de oren. Zo was het gebruikelijk om de planters voor hun bestellingen 20 tot 25% boven de Nederlandse kostprijs te laten betalen (Quintus Bosz 1971:14). Daarnaast rekende een fondsdirecteur provisie over de verkochte plantageprodukten en voor het aanbrenge van de assurantie tijdens het transport, dat bovendien nogal eens met zijn eigen schepen plaatsvond. Hoe lucratief dergelijke hypotheekcontracten waren voor de koopman blijkt uit de sanctie die er

²⁴ KIT: Collectie-Van Bruegel: Intime Berigt.

²⁵ Hetzelfde gebeurde bijvoorbeeld met zes plantages die in 1769 en 1770 werden verhypothekerd bij een fonds onder directie van Lever & De Bruyne. In de jaren 1770 tot en met 1774 hadden deze plantages f 93.732 aan rente moeten opbrengen. In plaats daarvan kwamen zij niet verder dan f 38.360. Aan het eind van de eeuw bleek een deel van deze plantages te zijn verlaten en waren de overige van de hand gedaan (GAA: NA, 12739; *Surinaamse Almanak* 1796:3-57).

voor de planter op stond als hij naar een ander fonds wilde overstappen. Meestal diende hij dan 2% van de hypotheeksom als boete te betalen.²⁶

Een fondsdirecteur, zoals bijvoorbeeld F.W. Hudig, genoot het meeste voordeel van het gedifferentieerde rentetarief dat hij hanteerde. Zo kregen de obligatiehouders bij Hudig 5% rente op het genegotieerde kapitaal, maar vroeg hij de planters 6% over de totale schuld inclusief achterstallige rente. Het verschil stak hij in eigen zak. Ook toen vier van de bij Hudig verhypothekerde plantages eind jaren 1770 de rente niet meer konden opbrengen en deze daarom werd gehalveerd, bleef dit lucratieve verschil gehandhaafd: 2,5-3% per obligatie en 3-3,9% van de totale schuld voor Hudig.²⁷

Eén van die vier was plantage Somerszorg (Tapoeripa) waarvoor Hudig in 1769 een hypotheek sloot en vernegotieerde voor *f* 150.000. In 1778 bleek de schuld te zijn opgelopen tot *f* 192.442. Het verschil was door Hudig privé geleend. In die tien jaar betaalde hij jaarlijks 5% rente over *f* 150.000 aan de obligatiehouders, maar vroeg hij aan de eigenaar van Somerszorg 6% over de volle *f* 192.442. Zodoende kon Hudig alleen al in 1778 *f* 4.046 aan rente in zijn zak steken. Op de door hemzelf geïnvesteerde of liever geleende *f* 42.442 betekende dat een niet onaardige rentabiliteit van bijna 10%.

Op zich is dit systeem van goedkoop geld lenen en weer duurder uitzetten in de bankwereld volkomen geaccepteerd geraakt. Onder de fondshouders in Hudigs tijd was dit daarentegen zeer ongebruikelijk. In vrijwel alle plannen van negotiatie was het rentepercentage dat planters betaalden en obligatiehouders ontvingen op papier aan elkaar gelijk. Dat de praktijk anders was, bleek toen de obligatiehouders van een der fondsen onder directie van het huis van Harman van de Poll & Comp. in 1777 geen genoeg meer namen met de gang van zaken.

In dit fonds, genaamd Letter A, was sinds 1766 door obligatiehouders *f* 2.417.000 belegd, waarvoor 21 plantages (slechts 1 suiker!) een hypotheek hadden gekregen. In 1777, het jaar waarin de eerste kapitaalaflossingen hadden moeten plaats vinden, werd gesproken over de 'disfavorabelen staat der Negotiatie'. Volgens de directie was dit te wijten aan een ongelukkige samenloop van omstandigheden. Veel planters hadden geen rente kunnen betalen als gevolg van een misoogst in de koffie en de lage prijzen van dit produkt. Verder waren twee van de verhypothekerde plantages (Montpellier en Montauban) door marrons overvallen 'die den Eigenaar vermoord, veele slaven weggevoerd en de producten geruineerd hadden'. Hierdoor had men deze plantages voor een gering bedrag in veiling moeten brengen.²⁸

²⁶ GAR: Collectie-Hudig, 302.

²⁷ GAR: Collectie-Hudig, 168 en 310.

²⁸ EHB: KA-8.

Het gevolg van dit alles was dat in 1774 in plaats van 6% nog maar 4% rente aan de obligatiehouders werd uitgekeerd en van 1775 af zelfs maar 2%. Natuurlijk speelden de calamiteiten in Suriname een rol, maar er was meer. Zo was ook in de jaren voor 1774 nooit de afgesproken 6% uitbetaald op de obligaties, maar steeds 5 of 5,5%. Volgens de voorwaarden van de negotiatie mocht Van de Poll inderdaad 1% achterhouden voor de 'nodige kosten en onverhoopte schade op deeze Negotiatie', maar eens in de vijf jaar moest dit restant alsnog worden uitgekeerd. Dit was nooit gebeurd, noch was er ooit verantwoording over afgelegd.

Veel drukker maakten de obligatiehouders zich echter over het feit dat de schuld van de planters aan Van de Poll inmiddels 3,5 ton boven het genegotieerd en dus verhypothekerd kapitaal was gestegen en dat Van de Poll deze schuld preferent maakte boven de negotiatieschuld. Volgens hen hoorde deze schuld helemaal niet thuis in de boeken van de negotiatie, maar was dat een privézaak van Van de Poll. Behalve natuurlijk als zij er ook de vruchten, in de vorm van rente, van hadden kunnen plukken, maar dat bleek niet het geval. De planters moesten namelijk rente betalen over de totale schuld, maar de obligatiehouders ontvingen alleen rente over het genegotieerde deel daarvan (de vijf-achtste van de getaxeerde plantage-waarde). Tegelijkertijd werden zij wel gedebiteerd voor 'gemanqueerde producten', ofwel het bedrag waarmee de schuld boven de vijf-achtste uitsteeg. Dit waren echter door de fondsdirectie voorgeschoten gelden waarmee de obligatiehouders niets te maken hadden.

Volgens de tamelijk venijnig opgestelde 'Reflexien' van twee ontstemde obligatiehouders, ook wel geïnteresseerden genaamd, de heren Ploos van Amstel en Blomberg, klopte er niets van deze situatie en waren de directeuren van het fonds alleen uit op eigen gewin. Zelfs spraken zij van gelden die de 'Heeren Directeuren [...] ten onrechte na zich neemen'.²⁹ Dat was een niet geringe beschuldiging, maar het moet gezegd dat de wijze van boekhouden zeker niet in het nadeel van Van de Poll was. Overigens had de directie de forse, en in het openbaar gepubliceerde, kritiek wellicht kunnen voorkomen door een minder arrogante houding ten opzichte van haar klanten aan te nemen. De ontstemde obligatiehouders hadden namelijk voor de openbaarmaking van hun grieven eerst nog verschillende malen mondeling overleg gepleegd met de directeuren, maar

'het uiterste, waar toe Hun. Ed. te brengen waaren [was] eene algemeene belofte, van de erreuren, die er mogten zyn, by de volgende Termyn van de betaling der Interessen, en dus in den Jaare 1778 te redresseeren, zich tot het doen van eenige verdere Rekening ongehouden oordelende. [Zij] onttrokken zich ook van eenen

²⁹ Surinaams Museum, 1360.

onderhandeling, die met minder eclat de zaak tot een gewenscht einde hadden kunnen brengen.³⁰

De resultaten van de kritiek der obligatiehouders zijn niet bekend. In ieder geval werden de directeuren niet uit hun functie ontheven en evenmin is ooit extra geld aan de obligatiehouders uitgekeerd. Het enige wat het laatstgenoemden misschien heeft opgeleverd, is dat sinds 1781 iets meer openheid werd betracht in de verantwoording van het fondsbeheer. Nadere beschouwing daarvan doet echter vermoeden dat de fondsdirectie gewoon op de oude voet is verdergegaan. Anders is het moeilijk te verklaren dat in de periode 1782-1791 de gemiddelde jaarlijkse netto-opbrengst van de door Van de Poll verkochte plantageprodukten *f* 51.899 bedroeg en er gemiddeld zo'n *f* 45.000 rente aan de obligatiehouders werd uitgekeerd.³¹ Het verschil was veel te groot om als onkosten voor de fondsadministratie te kunnen worden opgevoerd; evenmin werden hiermee obligaties afgelost.

Dat de verhoudingen inmiddels volledig waren scheefgegroeid, blijkt uit het feit dat de rente die in deze periode werkelijk betaald had moeten worden gemiddeld bijna *f* 209.000 per jaar bedroeg.³² Desondanks werden er toch nog obligaties afgelost, zij het tegen een koers beneden de nominale waarde. Het benodigde kapitaal kwam uit de verkoop van plantages. Zo werden tussen 1780 en 1793 vier plantages verkocht voor een totaal bedrag van *f* 145.570. Na aftrek van de vele onkosten konden daaruit 204 obligaties worden afgelost voor circa 50% van de waarde. Uit de verkoopprijs van de plantages blijkt overigens nog eens hoe het hele negotatiesysteem op drijfzand was gebouwd. Begin jaren 1770 werd de gezamenlijke waarde van deze vier ondernemingen nog op *f* 557.748 getaxeerd.³³

Ook op de oudste en grootste negotiatie, het fonds onder directie van Jan en Theodoor van Marselis (v/h Deutz), kwam eind jaren 1770 een storm van kritiek en werden niet mis te verstane beschuldigingen geuit.³⁴ In de kwart eeuw dat dit fonds bestond had de directie nog nooit financiële verantwoording afgelegd aan de obligatiehouders. En dat terwijl Van Marselis al zeker twee decennia jaarlijks 1% van het genegotieerd kapitaal had ingehouden. Aangezien het ging om een genegotieerd vermogen van *f* 3.756.000, beliep het door Van Marselis niet verantwoorde bedrag al gauw meer dan zeven ton.³⁵

³⁰ Surinaams Museum, 1360.

³¹ GAA: PA-600, 544; EHB: KA-538.

³² GAA: PA-600, 544.

³³ GAA: PA-600, 544; EHB: KA-8.

³⁴ De kritiek werd verwoord in een anonieme open 'Brief van een Utrechts Heer aan zyn Correspondent te Amsterdam', die eind 1779 werd gepubliceerd (Surinaams Museum, 1358).

³⁵ GAA: PA-600, 1266.

De grootste grief van de obligatiehouders betrof echter het feit dat zij volkomen in het ongewisse waren gelaten over eventuele verkopen van verhypothekerde plantages of nieuw afgesloten hypotheek. In zulke gevallen zou namelijk de directie minstens 2% provisie op de hypotheeksom hebben genoten. Opening van zaken hierover was daarom wel het minste wat de obligatiehouders konden eisen.

Een onderzoek in de notariële archieven toont aan dat deze kritiek volkomen terecht was. In de jaren 1760 en 1770 bleken minstens 23 plantages te zijn overgegaan naar een ander negotatiefonds. Met de nieuw verworven hypotheek werd dan de schuld bij Van Marselis afgelost. Daarnaast hadden in ieder geval vier nieuwe plantages een hypotheek gekregen. Dat het daarbij om flinke bedragen ging blijkt uit de afrekeningen van 8 van de 23 verrokken plantages. Gezamenlijk beliepen die ruim f 670.000.³⁶ Of de obligatiehouders hier ooit achter zijn gekomen, dan wel alsnog een financiële tegemoetkoming van Van Marselis hebben gekregen, vermeldt de historie niet. Al zouden de in opspraak geraakte fondsdirecteuren uitzonderingen zijn geweest, dan nog is de invloed daarvan moeilijk te onderschatten. Van zes directies is het zeker dat zij in problemen kwamen. Twee van hen kregen zware kritiek van hun obligatiehouders te verduren, maar bleven in functie (Gebr. Van Marselis en Van de Poll); twee werden uit de directie gezet (P. Rijdenius en R. Hageman) en twee gingen zelfs failliet (Hermael en Van den Bosch en A. ter Borch). Gezamenlijk hadden zij voor ongeveer 165 plantages hypotheek afgesloten en 13,5 miljoen gulden vernegotieerd. Hiermee strekte hun invloed zich uit over zeker een-derde van zowel de kapitaalstroom als van de plantages.³⁷

Ook van de zijde der planters is, na de euforie gedurende het derde kwart van de achttiende eeuw, forse kritiek geleverd op de eigenbelang najagende fondsdirecteuren. Het duidelijkst werd dit verwoord door een anoniem schrijver die rond 1828 in Suriname zijn bezwaren tegen het negotiatiesysteem op schrift stelde.³⁸

In de eerste plaats keerde hij zich tegen de algemene bepaling dat de planters verplicht waren hun produkten alleen via de koopman-bankier in Nederland te verkopen, ook al kon elders een betere prijs (of minder onkosten) worden gemaakt. Men was totaal afhankelijk van de woonplaats en persoon van de fondsdirecteur 'en zijne opvolgers die dikwijls nog onbekend zijn en van wier goede trouw zich alzoo niet eens iets denken laat'. De planter voelde zich daarom door het verplichte consignatiesysteem

³⁶ GAA: NA, 10544, 10553, 10564, 10617, 10619, 10853, 12403.

³⁷ Berekend op basis van Van de Voort 1973:153-64, 269-323 en GAA: NA.

³⁸ ARA: Collectie-Van den Bosch, 160.

tot een dief van zijn eigen portemonnee gemaakt, door mensen die hij weinig vertrouwde.

In de tweede plaats keerde deze schrijver zich tegen het gebruik dat de fondsdirectie de schepen aanwees waarmee het transport van de plantageproducten moest plaats vinden. De directeuren konden namelijk vaak voordelige afspraken maken met bepaalde reders, of zij hadden zelf schepen in de vaart. Hierbij hadden zij niet het belang van de plantages op het oog 'welke zij alleen beschouwen als het middel om hunne schepen te bevoordeelen'. Gebonden planters moesten dan ook de volle vrachtprijs betalen, terwijl niet-gebonden collega's, soms bij dezelfde schippers, 30-40% korting konden bedingen. Bovendien lagen de produkten van vernegotieerde plantages door deze regeling soms tijden opgeslagen, in afwachting van het voor hen bestemde schip. Verlies in volume en kwaliteit waren het gevolg.

Tot slot van deze memorie constateerde de schrijver somber dat een fondsdirecteur geen enkele transactie verrichtte voor een plantage zonder daarvoor provisie in rekening te brengen. Soms bleek hij zelfs ook nog deelgenoot te zijn in de 'assurantie compagnien' waarbij het overzees transport was verzekerd. Kortom, zo stelde deze planter terecht, een eenmaal vernegotieerde plantage is nooit meer in staat zich op eigen kracht uit de wurggreep van een fonds te bevrijden.

3. Het verdere verloop van enkele negotiatiefondsen

Ondanks het feit dat veel negotiatiefondsen in het derde kwart van de achttiende eeuw in problemen kwamen en de obligatiehouders hun beleggingen drastisch in waarde zagen verminderen, verdwenen de meeste fondsen niet direct van het toneel. Aan de hand van drie voorbeelden zal het verloop van dergelijke fondsen worden besproken in een poging enig licht te werpen op hun rentabiliteit. Er is geen reden om aan te nemen dat de gekozen voorbeelden een uitzonderlijke ontwikkeling hebben doorgemaakt, maar bij gebrek aan meer cijfers kan hun representativiteit niet worden vastgesteld.

In 1769 werd een negotiatiefonds opgericht onder directie van de heren Clifford en Chevalier te Amsterdam.³⁹ Spoedig na de oprichting hadden beleggers voor f 2.505.000 aan obligaties gekocht en waren er zestien koffie-

³⁹ Het is onduidelijk in hoeverre dit fonds iets te maken had met het bankiershuis Clifford & Zn., waarvan het faillissement eind 1772 de aanleiding was tot de Amsterdamse beurscrisis. Wellicht heeft deze gebeurtenis invloed gehad op de directiewisseling halverwege de jaren 1770, toen het fonds verder beheerd werd door De Neufville en De Wolff, later alleen onder directie van P. de Wolff. Begin negentiende eeuw kwam de directie in handen van Steenberg en Portielje, later opgevolgd door Le Chevalier en Portielje (GAA: PA-226, 80).

en drie suikerplantages verhypothecerd.⁴⁰ De kleinste hypotheek bedroeg f 25.000 en was als enige in 1784 afgelost.⁴¹ De grootste hypotheek, f 300.000 werd afgesloten op de plantages van de planter J. Caucanas. Daarvan bleek in 1783 de totale schuld te zijn opgelopen tot f 932.392.⁴² Naast De Onderneming hebben de resterende plantages in de loop der tijd nog f 97.495 afgelost.

Een aantal ondernemingen werd op den duur voor de som van de schuld ingekocht, en soms direct verlaten, en een aantal kon voor een geringe prijs worden verkocht. Uiteindelijk bleek dit fonds in 1825 nog slechts vier plantages in handen te hebben. In dat jaar werd een commissie aangesteld om deze plantages 'tot effenheid en liquiditeit te brengen en te verkopen.'⁴³ Dat dit geen gemakkelijke opgave was, bleek toen pas eind jaren 1830 kopers werden gevonden voor drie van de vier plantages, waarop de vierde zonder meer werd verlaten.⁴⁴

In de 52 jaar tussen 1772 en 1825 is tot 1801 aan de obligatiehouders ieder jaar enige rente uitgekeerd en daarna gemiddeld om het andere jaar. Met de binnengekomen aflossingen waren bovendien 358 van de 2.505 obligaties afbetaald tegen gemiddeld slechts een-derde van hun oorspronkelijke waarde. De niet afgeloste obligaties hadden in die jaren totaal f 495 aan rente ontvangen, waarmee zij gemiddeld juist niet 1% per jaar hebben gerendeerd. Bij een rente van 6% had dat eigenlijk f 3.120 moeten zijn, nog afgezien van de initiële belegging van f 1.000 die had moeten worden afgelost.⁴⁵

Over de firma Harman van de Poll & Comp. is al het een en ander gezegd. Hun belangrijkste negotiaties waren ondergebracht in twee fondsen genaamd Letter A en Letter C. Deze waren in respectievelijk 1766 en 1769 opgericht met een gezamenlijk belegd vermogen van ongeveer f 3.900.000. Hiervoor ontvingen 31 plantages (waaronder 3 suiker-) een hypotheek. Twee decennia later bleken twee plantages, door verandering van eigenaar, hun schuld te hebben afgelost en waren drie plantages voor geringe bedragen per veiling verkocht.⁴⁶ In dat jaar (1787) was de gezamenlijke

⁴⁰ Dit waren de koffieplantages De Onderneming (v/h Moeite en Zorg), Sans Souci, Leydenshoop, La Sangsue, Vide Bouteille, Tourtonne, Coresburg, Dordrecht, Leliëndaal, Vlucht en Trouw, Fackertshoop (v/h Egypte), Crommelinsgift, De Goede Hoop, Breda, A La Bonheur en Goed Succes en de suikerplantages Dijkveld, Groot Chatillon en Cannawapibo.

⁴¹ Dit was plantage De Onderneming (GAA: NA, 16344).

⁴² GAA: NA, 16341.

⁴³ Bijvoorbeeld plantage Dijkveld werd begin jaren 1770 nog circa f 320.000 waard geacht. Begin negentiende eeuw werd hij echter verkocht voor f 15.000 (GAA: PA-226, 80).

⁴⁴ *Surinaamse Almanak*, 1834-1844.

⁴⁵ GAA: PA-226, 80.

⁴⁶ Het ging hierbij om de twee door marrons overvallen plantages en plantage Hoopwijk die in 1770 nog f 136.193 waard werd geacht, maar in 1780 voor slechts f 29.700 van de hand ging.

schuld van de resterende 26 plantages gestegen tot boven de zes miljoen, inclusief achterstallige interest.

Om nog iets van het verdwenen kapitaal terug te zien, werden in de daaropvolgende decennia nog eens acht plantages in de verkoop gedaan en de rest door het fonds ingekocht. Het laatste gebeurde omdat men van een aantal plantages nog goede verwachtingen had en sommige plantages niet verkoopbaar bleken. Vijfentwintig van deze plantages waren rond 1770 samen nog getaxeerd op ruim 5,5 miljoen gulden. Nog geen twee decennia later werden zij niet eens 1,8 miljoen waard geacht.⁴⁷

In 1840 bleken nog slechts drie suikerplantages (waarbij één omgebouwde koffieplantage) in bedrijf te zijn. Gedurende de voorafgaande decennia waren de overige ondernemingen verlaten, de slaven op de resterende bedrijven overgebracht en de gronden zoveel mogelijk verkocht. De negotiaties C en A waren intussen, in 1819 en 1829, omgezet in Sociëteiten van Eigendom. Dit betekende dat de obligaties waren geconverteerd in aandelen, waarop alleen dividend behoefde te worden uitgekeerd als de situatie dat toeliet. Zo werden de 1.780 overgebleven obligaties in de negotiatie A – waarvoor ooit f 1000 was betaald – in 1829 afbetaald met f 8,65 per obligatie en omgezet in 'een Bewijs van Een Zeventienhonderdtagtigste aandeel'.⁴⁸

Blijkbaar waren in de periode 1777-1829 toch nog 637 obligaties van negotiatie A afgelost. Waarschijnlijk zijn hiervoor de opbrengsten van verkochte plantages gebruikt. Het lijkt uitgesloten dat deze obligaties voor de nominale waarde zijn afgelost; een- tot twee-vijfde van de oorspronkelijke waarde zal, gezien de ervaring met andere plantages, dichter in de buurt liggen.

In die periode van 52 jaar is op de niet afgeloste obligaties van negotiatie A in totaal f 1.143 rente per obligatie betaald, ofwel een gemiddelde jaarlijkse rentabiliteit van 2,2%. Indien het niet afgeloste kapitaal daarvan wordt afgetrokken resteert echter een rentabiliteit van nog geen 0,3%. Nadat de obligaties waren omgezet in aandelen is nog drie keer een dividend van tien gulden uitgekeerd en daar bleef het verder bij.⁴⁹ De marginale resultaten in deze periode sloten verdere betalingen volkomen uit.⁵⁰

De rentabiliteit van obligaties in negotiatie C was groter. Waarschijnlijk werden geen obligaties uitgeloot, want zo nu en dan werd een deel van het kapitaal per obligatie afgelost. Toen in 1821 de obligaties werden omgezet in

⁴⁷ GAA: PA-600, 545 en 545A.

⁴⁸ EHB: KA-538.

⁴⁹ EHB: KA-538.

⁵⁰ De totale netto-opbrengst voor deze Sociëteit in de periode 1831-1849 bedroeg niet meer dan f 3.120 of gemiddeld f 164 per jaar. Voor een belangrijk deel was dit te wijten aan de enorme kosten die de omschakeling van koffie- naar suikerproductie met zich meebracht op plantage Zorg en Hoop. In totaal bleek met deze omschakeling ongeveer f 170.000 gemoeid te zijn geweest (GAA: PA-600, 545).

aandelen hadden de bezitters daarvan sinds 1770 *f* 1.765 aan rente en *f* 550 aflossing ontvangen. Daarmee had de oorspronkelijke investering gemiddeld 2,6% per jaar gerendeerd. In de jaren daarna werd op de aandelen nog zesmaal dividend uitgekeerd, in totaal voor *f* 110.⁵¹

In 1863 viel voor beide negotiaties definitief het doek. De plantages werden verkocht en met de opbrengsten daarvan plus de Emancipatievergoeding van *f* 300 per slaaf werden de crediteuren in Suriname ten dele afbetaald.⁵² De aandeelhouders hadden toen al enige decennia geen dividend meer ontvangen.

In 1777 werd een negotiatiefonds opgericht onder directie van Pieter Biesterbos te Amsterdam. Bij dit fonds was het gezamenlijk plantagebezit van Frederik Berewout verhypothekend, bestaande uit de koffieplantages Jagtlust en De Nieuwe Grond in Suriname en tweeënehalve plantage in de buurkolonie Berbice. Ondanks het feit dat deze negotiatie dus na de grote hausse werd opgericht, wat een behoedzamer beleid zou doen veronderstellen, werd zij al na tien jaar omgezet in een Sociëteit van Eigendom. Hiertoe werden de obligaties geconverteerd in 360 akten van aandeel. Kennelijk was de schuld ook hier zo gestegen dat men liever genoeg nam met een onzeker dividend, dan met de gefixeerde rente en aflossingen die toch nooit werden betaald.⁵³

Inderdaad lijkt de structuurverandering geen slechte zaak te zijn geweest voor de aandeelhouders, want gedurende de eerstvolgende decennia werd steeds 3-8% dividend uitbetaald per aandeel van *f* 1000. Deze positieve gang van zaken zal mede het resultaat geweest zijn van een vooruitziend beleid van de fondsdirectie, die inmiddels was overgegaan op H.A. Insinger en H. van de Poll Harmansz.⁵⁴ Zo trokken zij in de jaren voor de afschaffing van de slavenhandel met Afrika voor Jagtlust en De Nieuwe Grond bijna *f* 50.000 uit voor de aanschaf van 55 nieuwe slaven. Bovendien blijkt dat zij in 1799 de administrateurs toestemming gaven om, indien Suriname en Berbice in Engelse handen mochten vallen, de produkten te sturen naar een bevriend handelshuis in Londen.⁵⁵

⁵¹ ARA: Aanwinsten 1985-5.

⁵² EHB: KA-37.

⁵³ Uitgaande van een genegotieerd kapitaal van *f* 360.000 (gebaseerd op het aantal aandelen in 1787) en een rente van 6%, moesten de plantages jaarlijks *f* 21.600 aan interest opbrengen. Gemiddeld kwam dit neer op een bedrag van *f* 3.927 per plantage. Jagtlust en De Nieuwe Grond kwamen gezamenlijk tussen 1777 en 1787 echter niet verder dan een jaarlijkse netto-opbrengst van gemiddeld *f* 1.857 (Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos).

⁵⁴ Biesterbos had om gezondheidsredenen in 1791 de directie aan hen moeten overdoen. Bij zijn terugtreden klaagden de commissarissen dat zij bij Biesterbos nooit voldoende gelegenheid hadden gekregen de boeken te controleren 'ende zij dus niet anders als maer figuranten waren geweest'; inmiddels een bekend verwijt (Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos).

⁵⁵ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos.

Na de oorlog met Engeland en de definitieve toewijzing van Berbice aan deze mogendheid verkocht het fonds de bezittingen in die kolonie voor f 392.695 (93% van dat bedrag bestond uit de opbrengst van de 261 slaven). Over bleven dus de plantages Jagtlust en De Nieuwe Grond in Suriname. De eerste werd in 1818 eveneens verkocht en wel aan de beheerder in Suriname, administrateur G.N. Linck. Deze stond bekend als een zeer vermogend man en dat bleek ook toen hij prompt de gevraagde f 80.000 op tafel wist te leggen.⁵⁶

Ook deze verkoop getuigt van een efficiënt beleid van de Societeitsdirectie, want uitgaande van de taxatiewaarde van beide plantages in 1780, had Jagtlust na 1787 per jaar niet meer gerendeerd dan gemiddeld 1,6%, terwijl De Nieuwe Grond op een gemiddelde van 5% uitkwam.⁵⁷ De aandeelhouders konden zich eveneens gelukkig prijzen, want naast het gewone dividend van 3-6% ontvingen zij uit de opbrengsten van de verkochte plantages in de jaren 1817-1819 nog eens f 800 per aandeel.

Ook in de jaren daarna ging het goed met de Sociëteit der Plantage De Nieuwe Grond en werd tot en met 1826 dividend uitgekeerd. Van dat jaar af ging het minder voorspoedig met de plantage. De oorzaken waren reeksen slechte seizoenen (met teruglopende oogsten als gevolg), veroudering van de gronden en de slavenmacht (waardoor de produktiviteit daalde) en de slechte koffieprijzen.⁵⁸ Dividend werd niet meer uitgekeerd en in plaats daarvan werd de aandeelhouders in 1831 gevraagd f 50 per aandeel te storten om het ontstane kastekort aan te zuiveren en achterstallig onderhoud aan de plantage te kunnen plegen. Op 18 aandelen na werd inderdaad aan dit verzoek voldaan; zelfs kregen zij tussen 1839 en 1841 het geld weer teruggestort. Dit kon echter niet voorkomen dat in 1846 de aandeelhouders weer hetzelfde verzoek kregen voorgelegd, waaraan zij op 52 aandelen na opnieuw voldeden.

Evenals in de rest van de Surinaamse koffiesector bleek ook op deze plantage langdurig roofofbouw te zijn gepleegd en was de achteruitgang structureel.⁵⁹ De produktiecijfers alleen al laten geen andere conclusie toe dan dat

⁵⁶ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos.

⁵⁷ In 1780 werd Jagtlust getaxeerd op f 287.798 en De Nieuwe Grond op f 222.281, welke bedragen voor het gemak hier als geïnvesteerd kapitaal worden beschouwd. De netto-opbrengsten (inkomsten minus uitgaven in Nederland) bedroegen voor de gehele periode 1788-1817 f 134.199 en f 331.013 (ARA: SONA, 704 en 706; Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos).

⁵⁸ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos.

⁵⁹ Ook de directie schreef het verval niet meer toe aan tijdelijke of externe factoren, want in 1851 meldde zij 'dat de boomen wel hadden geleden, zoodat een overgroot aantal vooral van oude boomen dood was gegaan en dat dientengevolge 20 nieuwe akkers met kost waren beplant om later koffy op te kunnen aanbrengen. De omstandigheid dat juist zoveele oude boomen moeten worden weggenomen doet ons vreezen dat het aanplanten van jonge en het aanbrengen van nieuwe gronden *misschien reeds vroeger had moeten geschieden*' [mijn cursivering]

grond en bomen waren 'uitgewerkt': in de periode 1778-1787 werd gemiddeld per jaar 48.003 pond koffie van deze plantage verkocht en waren hier toe bijna 79 ha. in cultuur gebracht (611 pond/ha.); in de jaren 1845-1854 werd per jaar gemiddeld nog maar 13.934 pond geogst van 51 ha. (274 pond/ha.). Bij de lage koffieprijzen van de negentiende eeuw resulteerde dit in de jaren 1850 in een gemiddeld jaarlijks verlies voor deze plantage van rond f 12.000.⁶⁰

Voor de Sociëteit van Eigendom was deze situatie onhoudbaar en men besloot tot opheffing. In 1856 werd de plantage voor f 25.000 verkocht aan de familie De Hart in Suriname. Met dit kapitaal kregen de trouwe aandeelhouders die in 1846 hadden bijgesprongen nog f 75 per aandeel uitgekeerd. Daarna werd de Sociëteit geliquideerd. In totaal was op een aandeel in zeventig jaar f 2.575 uitbetaald, zodat het jaarlijks gemiddeld 3,7% had gerendeerd.⁶¹ De f 1000 waarvoor de obligatie ooit was aangeschaft zag niemand echter ooit terug, zodat de werkelijke rentabiliteit per aandeel 2,3% bedroeg.

De drie hier behandelde voorbeelden laten zien dat de fondsen in de loop der tijd steeds meer zijn ingekrompen. Van de 55 plantages die zij in de jaren 1770 in handen hadden, waren er rond 1840 nog maar acht over. In de loop der jaren waren totaal 28 plantages verkocht en de rest was verlaten. In feite hebben de fondsen zich zelf dus opgegeten. Voor de obligatie- of aandeelhouders heeft de verkoop van plantages echter als positief effect gehad dat zij toch nog een deel van hun geld hebben teruggezien.

Voor de Nederlandse beleggers zijn deze fondsen daarom een wisselend succes gebleken. Sommigen zagen hun investering beloond met een redelijk rendement (Van de Poll-negotiatie C en negotiatie-Biesterbos), anderen wonnen er vrijwel niets bij (Van de Poll-negotiatie A), of legden er zelfs flink op toe (negotiatie-Clifford en Chevalier). Voor de Surinaamse plantage-economie waren de fondsen – na een eerste forse impuls – contra-productief. Nog in de hoogtijdagen gaven zij aanleiding tot fraude, corruptie en 'conspicuous consumption', sinds de schulden crisis werden grond en arbeid volkomen uitgewrongen om maar enigszins aan de verplichtingen tegemoet te komen. Ook drongen de fondsdirecteuren er sinds die tijd voortdurend op aan op de plantages toch vooral de uiterste zuinigheid te betrachten. Niet alleen leidde dit tot achterstallig onderhoud en verwaarlozing, met vaak dramatische consequenties, maar bovendien vormde deze houding een belemmering voor innovatie. Zoals in het vorige

(Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos).

⁶⁰ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos en ARA: SONA, 704.

⁶¹ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos.

hoofdstuk al bleek, behoorden de negotiatiefondsen niet voor niets tot de minst innoverende plantage-eigenaars van Suriname. Daarnaast had de schulden crisis tot gevolg dat het vertrouwen van Nederlandse beleggers in de Surinaamse plantage-economie voor zeer lange tijd zwaar was geschokt.

Planters noch een groot deel der beleggers hebben daarom in het algemeen veel voordeel gehad bij hun relatie met de fondsen. Dat de fondsen nog zo lang zijn blijven bestaan had te maken met de, vaak terechte, hoop van de beleggers nog iets van hun geïnvesteerde geld terug te zien. De voornaamste reden was echter dat de kooplieden die als fonds-directeuren fungeerden hun voordelige provisiehandel niet wilden opgeven. Het is ondoenlijk te berekenen hoeveel zij aan hun functie hebben verdiend, maar het lijkt zeer waarschijnlijk dat zij er aardig zijn uitgesprongen.

4. Plantagekrediet in de negentiende eeuw

Zo gedetailleerd als het bronnenmateriaal is over de kredietverlening aan Surinaamse plantages in de tweede helft van de achttiende eeuw, zo schaars en vaag is het voor de eerste helft van de negentiende eeuw. Een diepgaande beschrijving van de negentiende-eeuwse kapitaalstroom is daarom niet mogelijk; er zijn alleen enkele trends aan te geven.

Twee duidelijke verschillen tekenen zich af in vergelijking met de achttiende eeuw, namelijk de plaats waar de kapitaalstroom vandaankwam en de sectoren waarin het kapitaal werd geïnvesteerd. In de achttiende eeuw was al het krediet uit Nederland afkomstig. In de negentiende eeuw kwam daar echter kapitaal uit Groot-Brittannië bij en werden nu ook in Suriname zelf kredieten aan plantages verstrekt. Daarnaast was de achttiende-eeuwse kapitaalstroom voor het grootste deel naar de koffiesector gevloeid, maar door het snelle verval hiervan veranderde ook dit in de negentiende eeuw. Gedurende de eerste decennia werd het krediet vooral gebruikt om de katoensector op te bouwen. In het tweede kwart van de negentiende eeuw werd het kapitaal vooral in de weer opbloeiende suikersector geïnvesteerd. De totale omvang van het negentiende-eeuws krediet is niet bekend. Een ding staat echter buiten kijf: het was nooit meer dan een kabbelend beekje in vergelijking met de stortvloed aan kapitaal die Suriname in de jaren 1760 en 1770 overspoelde.

4.1. De katoensector en het Engels Tussenbestuur

In het laatste decennium van de achttiende eeuw werd de basis voor een zelfstandige katoensector gelegd met de aanleg van een aantal nieuwe plantages aan de mondingen van de Warappa-, Matapica-, Mot- en Vredenburgkreek. Deze plantages werden opgezet door in Suriname woonachtige

planters en zijn waarschijnlijk ook door hen zelf gefinancierd. Niet iedereen in Suriname was berooid uit de schulden crisis tevoorschijn gekomen. In feite was juist daardoor een nieuwe elite ontstaan. Dit waren de zogenaamde administrateurs die voor in Nederland verblijvende eigenaars, veelal fondsen, de plantages in Suriname beheerden.

Deze administrateurs bestuurden vaak meerdere plantages tegelijk en mochten daarvoor 10% van de geogste produkten en 10% van de verkopen in Suriname incasseren. Dit legde hen geen windeieren, zodat zij in de jaren dat veel met schulden bezwaarde plantages voor spotprijzen van de hand werden gedaan hun slag sloegen en zelf planter werden. Ook dit bleek vaak een lucratieve bezigheid, want nu deze plantages niet langer een torenhoge schuld torsten en de prijzen van de produkten behoorlijk waren aangetrokken, bleken vele ondernemingen nog zeer rendabel te zijn. Een paar administrateurs waren daarin zelfs zo gelukkig dat zij genoeg kapitaal hadden vergaard om te investeren in het lucratieve produkt katoen.

Zulke administrateurs waren bijvoorbeeld H.M. Wolff en W.L. van Ommeren die rond 1800 enkele tientallen plantages beheerden voor absente eigenaars. Met de inkomsten die dit opleverde kocht Wolff één suiker- en drie koffieplantages. Daarnaast startte hij zelf twee katoenplantages aan de Motkreek.⁶² Hij moet in die tijd goed hebben geboerd, want tevens trad hij op als kredietgever voor andere plantages.⁶³ Ook Van Ommeren had als administrateur genoeg kapitaal weten te vergaren om enkele koffie- en katoenondernemingen op te kopen en zelf drie katoenplantages aan te leggen. Bij zijn overlijden in 1806 was hij de trotse eigenaar van in ieder geval acht plantages, die een geschatte waarde vertegenwoordigden van 1,2 miljoen Surinaamse gulden. De drie door hem zelf opgezette plantages namen daarvan zeven ton voor hun rekening. Dit zal niet het bedrag zijn dat hij er zelf in had geïnvesteerd, maar het geeft een indicatie van de hoeveelheid kapitaal die er mee was gemoeid.⁶⁴

Tussen 1799 en 1816 stond Suriname vrijwel onafgebroken onder beheer van Groot-Brittannië. Plantage-eigenaren die een dergelijke ontwikkeling hadden zien aankomen, waren tevoren al in contact getreden met Britse handelshuizen om de Europese zaken, tegen een bepaalde provisie, waar te laten nemen. Degenen die een dergelijke regeling niet hadden getroffen,

⁶² *Surinaamse Almanak* 1796:3-57.

⁶³ Zo leende hij in 1802 f 50.000 aan de plantages Beekvliet, Zorg en Hoop, La Patience en Argent Court en Maria's Lust, alle ingekocht door het fonds van Van de Poll Letter A. Waarschijnlijk was dit bestemd voor de financiering van slavenaankopen (GAA: PA-600, 544).

⁶⁴ De koers van de Surinaamse gulden in dat jaar is niet bekend maar zal in de buurt van eenderde van de Nederlandse gulden hebben gelegen (zie Bijlage 6) (ARA: SONA, 296; *Surinaamse Almanak* 1796:3-57).

werden door het Continentaal Stelsel en onder Britse druk gedwongen dit alsnog te doen. Er waren echter ook alternatieven, die vooral in de beginjaren op waarschijnlijk redelijk grote schaal zijn gebruikt. Een daarvan was het ontduiken van de Britse en Franse controle door gebruik te maken van valse scheepspapieren, charteren van neutrale schepen en het opgeven van valse eindbestemmingen. Dat bleek bijvoorbeeld in 1800 toen de in functie gelaten Gouverneur Friderici werd betrappt op fraude. Op een officieel uitgeklaard schip met Surinaamse produkten bestemd voor Engeland, 'was discovered a second set of papers signed by Gov. Friderici [...] by which she appeared bound to Bremen'.⁶⁵

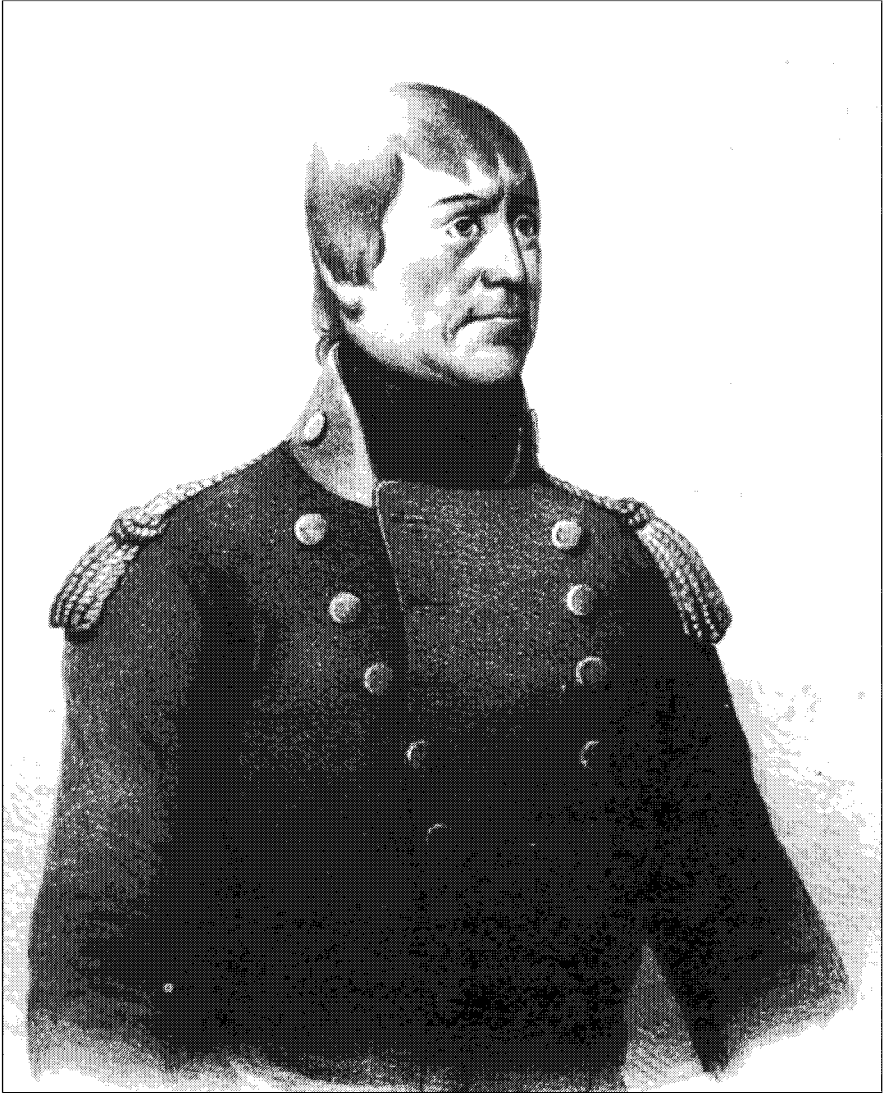
In het algemeen leden de eigenaars in Nederland veel schade van de gecompliceerde internationale situatie. Hun inkomsten, voor zover deze via Engeland binnenkwamen, waren gering en soms zelfs nihil. De uitgaven waren daarentegen hoog, omdat de administrateurs in Suriname wel wissels op hen bleven trekken. Daar kwam bij dat de wisselkoers steeds onvoordeliger werd, want voor een pond sterling werd in Nederland *f* 12 betaald, maar in Suriname steeg dit, door gebrek aan contanten, tot *f* 48 in 1811.⁶⁶ Dit alles dwong de absente eigenaars hun administrateurs in Suriname tot de grootste zuinigheid aan te sporen. Zo verboden de directeuren van de negotiatie-Van de Poll hun administrateurs 'zonder eenige uitvlugten' nog langer wissels op hun naam te trekken. Bovendien moesten de plantage-onkosten tot 'volstreckte en onvermijdelijke noodzakelijkheid' worden beperkt. Bij uitzondering kregen de administrateurs daarom toestemming plantageprodukten in Suriname zelf te verkopen om daarmee de kosten te dekken.⁶⁷

Terecht lieten de absente eigenaars in hun orders enig wantrouwen doorklinken ten aanzien van het uitgavenpatroon van de administrateurs. Zij waren er zich waarschijnlijk wel van bewust dat zij met deze maatregel de kat op het spek bonden, maar hadden geen andere keus. De toch al moeilijke controle op het doen en laten van de administrateurs verdween vrijwel geheel nu deze zelf konden bepalen welk deel van de plantage-

⁶⁵ Public Record Office: Colonial Office 278, 6. Het gebruik van de Pruisische vlag schijnt vaker te zijn voorgekomen, want ook de eigenaars van de plantages Vossenburg en Wayampibo lieten hun schippers daarvan gebruik maken. Ook deze sluiproute hield echter op 'dewijl de keizer van Marocco met deeze zeemogendheid geen tractaat hebbende, in 't hoofd heeft gekregen, die scheepen te neemen, gelijk reeds aan verscheidene is overgekomen, en het niet te denken is, dat Pruisen hierover een harnas zal aantrekken, dewijl de schade zijne onderdaanen niet direct betreft, en de koning [van Pruisen] niet zal verkiezen, jaarlijks tribuut aan den Maroccaan op te brengen om zijne vlag vrij te kopen'. Alsnog besloten toen de eigenaars van Vossenburg en Wayampibo om de zaken voortaan via een Engels handelshuis te laten verlopen 'waartoe ons nu ook de prijzen encourageeren' (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1805).

⁶⁶ GAA: PA-600, 545; Wolbers 1861:565; Lammens 1982:143.

⁶⁷ GAA: PA-600, 545, verslag van de negotiatie-Van de Poll Letter A over 1808-1809.

Gouverneur J.F. de Friderici (Foto-archief KITLV nr.20.174)

produktie in Suriname moest worden verkocht. Aangezien de administrateurs 10% van de in Suriname geïncasseerde gelden als provisie mochten houden, werkte de maatregel sterk in hun voordeel. Voor zover tot dan toe nog rente en aflossingen werden betaald voor verhypothekerde plantages, bleven die nu geheel achterwege.

Het laatste werd mede in de hand gewerkt door een besluit van de Britten in 1812 om personen die niet aan hun hypothecaire verplichtingen voldeden niet meer gerechtelijk te laten vervolgen. De redenering was dat de gelden toch maar naar vijandelijk gebied stroomden en de planters konden het niet helpen dat Nederland voor Surinaamse produkten was gesloten. Wel werd daarop de controle verscherpt op de verscheping van alle plantageprodukten naar Groot-Britannië. Het gevolg van deze maatregel was echter dat een aantal Surinaamse planters zich nu voorgoed van de negotiatiefondsen bevrijd voelde en het er in Suriname flink van nam. Zelfs werden nieuwe schulden gemaakt bij Engelse handelshuizen, die, volgens Wolbers (1861:562), 'wederom voorschotten gaven en wel in ruime mate'.

Deze handelwijze van Surinaamse planters en administrateurs ten koste van de geldschieters in Europa, ging de pasbenoemde Engelse Gouverneur Bonham te ver. Op zijn voorspraak werd daarom in 1813 een soort super-administrateur aangesteld in de persoon van John Bent. Deze moest er op toezien dat de administrateurs regelmatig verantwoording aflegden van hun plantagebeheer, dat zij alleen in Suriname produkten verkochten wanneer de financiële situatie van de plantages dat vereiste en dat voor het overige de produkten netjes werden geconsigneerd aan Londense handelshuizen. Dit stuitte natuurlijk op veel verzet bij de administrateurs. Zij probeerden Bent op alle mogelijke manieren te dwarsbomen, onder andere door hem te betichten van fraude en corruptie. Het hielp hun echter niets; Bent bleef in functie.⁶⁸

Tegelijk met Bents aanstelling in Suriname was in Londen een orgaan in het leven geroepen dat controle moest houden op de verkoop van Surinaamse produkten door Engelse handelshuizen. Deze Surinam Absentee Sequestered Property Commission diende de belangen van de Nederlandse eigenaars en geldschieters te bewaken en de hun toekomende gelden in bewaring te houden. Uiteraard bestond deze Britse belangenbehartiging niet uit pure liefdadigheid, want zowel Bent als de commissie kregen het recht respectievelijk 2,5 en 5% provisie van de produktie en vervolgens de verkoopopbrengst op te eisen. Het achterliggende idee was om geen kapitaal in verkeerde (lees Franse) handen terecht te laten komen en tevens goodwill te kweken bij Nederland wanneer dit land van de Fransen zou zijn bevrijd.⁶⁹

⁶⁸ Public Record Office: Treasury 75, 2.

⁶⁹ Public Record Office: Treasury 75, 2.

Intussen bleven de administrateurs in Suriname grote druk uitoefenen op de Britse overheid om de voor hen irritante en kostbare supervisie van Bent te doen opheffen. In het licht van de naderende vrede tussen Engeland en Nederland besloot de Britse regering in juni 1814 aan dit verzoek te voldoen. De Surinamecommissie in Londen bleef echter nog tot 1816 in functie.⁷⁰

Er moet gedurende die periode veel geld in Suriname hebben gecirculeerd, want ondanks alle maatregelen werd de meerderheid van de produkten toch in Suriname verkocht. Dit lijkt althans de enig mogelijk conclusie wanneer de Surinaamse exportcijfers worden vergeleken met de geringe verkopen van plantageprodukten geregistreerd door de Surinamecommissie in Londen.⁷¹ Het verschil moet dus in Suriname op de markt zijn gebracht en door buitenlandse schippers zijn opgekocht.

Hoe ruim de kredieten van Britse handelshuizen aan Surinaamse planters zijn geweest is moeilijk na te gaan. Alleen van het Londense huis Baring Brothers & Co., waarmee enkele tientallen Surinaamse plantages in relatie stonden, zijn enige gegevens beschikbaar. In 1803 bleken 26 Surinaamse eigenaars bij hen in het krijt te staan voor £ 26.737 (ongeveer f 320.840), ofwel ruim £ 1.000 per persoon. Daarnaast had Baring Brothers nog eens £ 6.255 tegoed van kooplieden in Suriname. In totaal had de firma op dat moment bijna £ 531.000 uitstaan in de Britse koloniën, dus het Surinaamse aandeel was gering.⁷² Onder de 'colonial bad or doubtful debts' die deze firma in de jaren 1815-1820 boekte, kwamen nog maar acht Surinaamse eigenaars voor met een gezamenlijke schuld van £ 2.547. Alleen de eigenaars van plantage Frederiksburg aan de Commewijne hadden een schuld opgebouwd die deed denken aan het achttiende-eeuwse krediet, namelijk £ 53.500 (circa f 642.000). Daarnaast stonden Surinaamse kooplieden nog voor £ 5.841 bij Baring Brothers in het krijt.⁷³

Afgezien van plantage Frederiksburg lijken deze bedragen niet te duiden op een ruime kredietstroom richting Suriname. Dit wordt nog eens bevestigd in een brief van John Bent uit 1813, waarin hij schreef:

⁷⁰ Wolbers 1861:586; Public Record Office: Treasury 75, 7.

⁷¹ Zo werd in de periode oktober 1813-april 1815 door de commissie maar voor 70 plantages de verkoop van produkten bijgehouden, met een totaal volume van 6.669 oxhoofden suiker, 1.499 balen koffie en 362 balen katoen. De Surinaamse export bedroeg daarentegen alleen al in 1814 13.484 oxhoofden suiker, ongeveer 26.675 balen koffie en 5.537 balen katoen (Public Record Office: Treasury 75, 10 en 11; ARA: Collectie-Van den Bosch, 166).

⁷² Guild Hall: Baring Brothers, Mss. 18324, AC 8 A2.

⁷³ Guild Hall: Baring Brothers, Mss. 18324, AC 8 A2. Hoeveel door deze firma in de jaren 1804-1814 is uitgeleend, is niet bekend. Grote kapitalen zullen het niet zijn geweest, want dan hadden zij al binnen de genoemde periode moeten zijn terugbetaald en dat lijkt, gezien de vroegere ervaringen, niet erg waarschijnlijk.

'that no claim of any British House upon any of the properties is registered in the Court of Policy at Paramaribo, which is the established evidence of mortgages according tot the laws & usage of the colony of Surinam. [...] [I]t would seem that the advances alledged to have been made by the merchants in London can hardly be to any very great amount.'⁷⁴

Toch had Bent het misschien niet helemaal bij het rechte eind. Hij rept in deze brief alleen van koffie- en suikerplantages, terwijl het buiten kijf staat dat juist in deze periode, met Brits kapitaal, een serie nieuwe plantages in Suriname is aangelegd die in hoofdzaak katoen verbouwden. Van 1800 af hadden zich in de nog niet ontgonnen gebieden van West-Suriname, die later de districten Nickerie en Coronie zouden gaan heten, verschillende planters uit Grenada gevestigd. In 1801 waren aan hen al zeker dertien warrants verstrekt. In 1814 bleken er zelfs al twintig plantages in bedrijf te zijn die merendeels katoen produceerden.⁷⁵

Na de overdracht van Suriname aan Nederland in 1816 richtten de planters uit Nickerie zich tot de Nederlandse Koning met het verzoek hen te ontheffen van de verplichting alle in- en uitvoer via Nederland met Nederlandse schepen te moeten doen. Door de verre afstand tot Paramaribo en de nabijheid van het nu definitief Britse Demarara en Berbice, was het voor hen veel voordeliger hun handelsrelatie met Engeland te blijven voortzetten. Bovendien, zo weet Wolbers (1861:594) te melden, was het kapitaal waarmee deze in hoofdzaak Britse planters hun plantages hadden opgezet afkomstig van Engelse en Schotse handelshuizen. De omvang ervan is niet bekend. Overigens werd het verzoek van deze planters ingewilligd, waarbij waarschijnlijk de meest doorslaggevende reden was dat de Britten in Berbice en Demarara aan Nederlandse planters hetzelfde hadden toegestaan.⁷⁶

Waarschijnlijk hebben niet alleen de Britse planters in Nickerie toestemming gekregen in relatie te blijven met Britse handelshuizen, maar alle Britse plantage-eigenaars in Suriname. Dit bevoordeelde hen wel ten opzichte van de andere planters, die aan de Nederlandse markt gebonden bleven. Zij konden nu kiezen welke markt voor hen het voordeligst was, zowel voor de afzet, als voor het aantrekken van kapitaal. Zo stond in 1829

⁷⁴ Public Record Office: Treasury 75, 2.

⁷⁵ Dienst der Domeinen Suriname; Heckers 1923:82.

⁷⁶ Des te opmerkelijker is het dan om acht jaar later de broer van de Surinaamse Gouverneur te horen verzuchten: 'Het ware intusschen te wenschen, dat er buiten het huis van Colin Campbell Dent & Comp., dat thans eene voor de Nickeri nadeelige monopolie kan handhaven, nog andere huizen besloten aan de planters gelden op te schieten' (Van Heeckeren 1826:55). Hoe Engels deze naam ook mag klinken, Teenstra (1835, II:125) spreekt over dezelfde monopoliepositie in Nickerie door het huis van ene Campbell & Co., gevestigd te Rotterdam. Dit kan haast niet anders dan hetzelfde huis zijn geweest. Misschien dat deze firma zowel in Londen als in Rotterdam kantoren had, wat niet onverstandig geweest zou zijn, gezien de grote belangen die zij ook buiten Nickerie in Suriname had.

de katoenplantage De Zwarigheid (Vredenburgerkreek), die Brits eigendom was, in relatie met Baring Brothers.⁷⁷ Daarentegen ging de Engelsman Robert Cooke, eigenaar van de niet ver daarvandaan gelegen katoenplantage Zeezicht aan de Motkreek een relatie aan met Insinger & Co te Amsterdam. Deze Cooke liet in 1823 de bestaande hypotheek (bij een Britse firma?) ontbinden en sloot een nieuwe hypotheek bij Insinger ter grootte van f 200.000. Precies zoals een halve eeuw daarvoor gebruikelijk was geweest, werd hiervoor een negotiatie in het leven geroepen, waarvoor 200 obligaties hun weg vonden onder Nederlandse beleggers. Het stimulerende voorbeeld dat Britse handelshuizen en planters in de Surinaamse katoensector hadden gegeven leek een voldoende garantie te vormen voor deze belegging.

Op basis van welke calculatie de hoogte van het hypotheekbedrag was vastgesteld is niet bekend. Erg overdreven zal het niet zijn geweest, gezien de voordelige staat waarin de plantage zich bevond: rond 300 ha. katoen, bewerkt door zo'n 400 slaven en een jaarlijkse produktie van meer dan 50.000 kilo.⁷⁸ De rente van de hypotheek bedroeg 6% en de aflossing moest direct ingaan, te beginnen met f 15.000 in 1824, oplopend tot f 25.000 in 1833. In tien jaar diende het krediet dus te zijn afbetaald.

Toch had het optimisme wel enigszins kunnen worden getemperd, wanneer men wat nauwkeuriger de ontwikkeling van de katoenprijs had gevolgd. In 1818-1819 bracht een kilo katoen in Nederland nog ruim twee gulden op; in 1824-1825 was dit tot de helft gedaald. Daarnaast moest er waarschijnlijk toch ook veel aan de plantage worden verbeterd, want ondanks een recordoogst waren in het eerste het beste jaar na de afsluiting van de hypotheek de uitgaven ruim f 5.000 hoger dan de inkomsten.⁷⁹

Tegen deze achtergrond wekt het dan ook bijna geen verbazing meer dat deze negotiatie dezelfde uitzichtloze weg ging als achttiende-eeuwse voorgangers. De katoenprijs bleef dalen tot een voorlopig dieptepunt van 80 cent per kilo in 1831. In plaats van vrij te zijn van hypotheek in 1833 lag de schuld toen al ruim f 17.000 boven het oorspronkelijk afgesloten bedrag.⁸⁰ Een kwart eeuw later bleek de totale schuld te zijn uitgegroeid tot f 622.710, waarvan een-zesde bestond uit voorschotten van de fondsdirectie. Steeds lagere katoenprijzen en een reeks van rampen waren aan deze ontwikkeling debet.⁸¹ Van de jaren 1840 af werden dan ook pogingen ondernomen

⁷⁷ Guild Hall: Mss. 18321/HC 4.10.1.

⁷⁸ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Zeezicht.

⁷⁹ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Zeezicht.

⁸⁰ Collectie-Insinger & Co., Notulboek Zeezicht.

⁸¹ Nog afgezien van de schommelingen in de katoenprijs heeft het Zeezicht in het algemeen niet erg meegezeten gedurende haar 35-jarige relatie met Insinger. Tussen 1824 en 1844 werd de plantage driemaal overvallen door een insektenplaag, een keer geteisterd door een orkaan en een keer door langdurige regens onder water gezet. Daarnaast heeft men zeker twaalf jaar

de plantage te verkopen. Zo ver kwam het echter niet, omdat de Gouverneur daartoe zijn toestemming weigerde uit angst voor opstand onder de slaven. Deze waren namelijk met de bevolking van buurplantage De Dageraad in de loop der tijd één gemeenschap van ongeveer 800 zielen gaan vormen die niet gescheiden wilde worden.⁸² Noodgedwongen moest Insinger, dat inmiddels formeel eigenaar was geworden, de relatie met Zeezigt voortzetten. Uiteindelijk heeft de firma waarschijnlijk met liquidatie gewacht tot 1863 om tenminste nog de Emancipatievergoeding voor de slaven in de wacht te kunnen slepen, die voor 450 slaven rond f 135.000 moet hebben bedragen.

De vraag rijst waarom men in het geval van Zeezigt toch weer koos voor een negotiatie met haar gefixeerde rente en aflossingen en niet voor de al lang bekende en veel minder dwingende vorm van aandeelhouders in een Sociëteit van Eigendom. Waarschijnlijk was de laatste constructie toch niet aantrekkelijk genoeg om voldoende beleggers mee te lokken. Ook kan het succes van de katoen in de beginperiode sommigen de ogen hebben doen sluiten voor de lessen uit het verleden. Snelle winsten leken opnieuw binnen handbereik. Voor de opbloeiende suikersector werden in diezelfde periode eveneens weer enkele negotiaties afgesloten, zoals hierna zal blijken. Het is niet onmogelijk dat Nederlandse kapitaalbezitters, na de Franse bezetting, hun geld weer wilden beleggen en niet wars waren van speculatie.⁸³ Daarnaast zal ook het feit dat uit Groot-Brittannië, de grootste economische macht ter wereld, veel kapitaal in de Surinaamse katoensector was gestoken, zeker vertrouwen hebben geschonken.

Dit laatste roept de vraag op hoe dan de financiering van Britse katoenplanters in Suriname uit Groot-Brittannië heeft plaatsgevonden en of het hen even slecht is vergaan als de planter Cooke. Helaas valt deze vraag bij gebrek aan bronnenmateriaal niet te beantwoorden. Het enige dat met zekerheid is vast te stellen is dat de achteruitgang van de katoensector in de laatste decennia voor de Emancipatie de Britse katoenplanters even hard heeft getroffen als de Nederlandse. In 1824 was de vertegenwoordiging van beide nationaliteiten in deze sector half om half, in 1853 toen al meer dan de helft van de plantages was verdwenen, bleek die verhouding nog precies hetzelfde.⁸⁴

De enige indicatie dat het niet iedereen is vergaan als Robert Cooke, is de loopbaan van James Balfour. Deze had in Suriname zijn eerste kapitaal

moeten vechten tegen wandelende zandbanken die de monding van de Motkreek blokkeerden.

⁸² Collectie-Insinger & Co., Notulboek Zeezigt.

⁸³ Zie bijvoorbeeld H. Roland Holst-Van der Schalk 1902:52. Bovendien gaf een andere (eventueel risicovolle) koloniale belegging, de pas opgericht Nederlandse Handelmaatschappij, maar een vaste rente van 4,5% op haar aandelen.

⁸⁴ *Surinaamse Almanak* 1824:45-85; Van Sijpesteijn 1854:96-147.

vergaard in de houtkap en begon daarmee de suiker- (eerst ook nog koffie-) plantage Waterloo in Nickerie. Daarnaast kocht hij eveneens in Nickerie de katoenplantages Fogue en Providence. Deze aankoop kan nauwelijks een financiële strop zijn geworden, want bij zijn overlijden in 1841 liet Balfour een kapitaal na van *f* 300.000!⁸⁵

Twee dingen zijn duidelijk ten aanzien van de ontwikkeling van de Surinaamse katoensector. In de eerste plaats bleek het vooral Brits en Surinaams kapitaal te zijn geweest waarmee deze sector werd opgebouwd. Gezien de uiteindelijke achteruitgang van de sector lijken deze financieringsbronnen dezelfde weg te hebben gevolgd als het achttiende-eeuws krediet uit Nederland, met name voor de koffiesector. Toch is deze veronderstelling niet geheel juist. In tenminste een deel van de sector bleek het kapitaal productief te zijn aangewend, getuige de introductie van verschillende innovaties, waaronder de stoommachine. Het was echter onvoldoende remedie tegen de voortdurend dalende prijzen en de reeksen calamiteiten waarmee deze sector te kampen kreeg. Daarnaast bleek uit het voorbeeld van Zeezicht – waar geen innovaties hadden plaatsgevonden – opnieuw hoe funest de negotiatie was als financieringsvorm voor een plantage. In dit geval schoten niet alleen de planter en de beleggers, maar ook de fondsdirectie er bij in. Voor het overige leek het bijna een getrouwe kopie van de vernegotieerde koffieplantages een halve eeuw eerder.

4.2. Krediet in de suikersector

Evenals de katoen kende ook de suikersector gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw een periode van bloei. Vergeleken met de jaren 1810-1819 steeg de gemiddelde jaarlijkse export in het daaropvolgende decennium met 47%, terwijl de gemiddelde prijs ongeveer gelijk bleef (Bijlagen 1 en 2). Voor de opbouw en de bloei van de katoensector waren grote, maagdelijke stukken land in gebruik genomen. Dat was in de suikersector veel minder het geval. Slechts vijf plantages begonnen op werkelijk nieuwe cultuurgrond en niet eens alle vijf direct met de verbouw van suiker.⁸⁶ Daarnaast was er echter een groeiend aantal koffieplantages die in deze periode werd omgebouwd tot suikerplantage. Ook werd in deze tijd de stoommachine geïntroduceerd en beschikte in 1833 al meer dan een kwart van de suikerondernemingen over zo'n krachtbron. Voor dit alles was natuurlijk veel kapitaal nodig. De vraag is waar dit kapitaal vandaan kwam.

⁸⁵ ARA: SOB&W 1828-1876, 834.

⁸⁶ Dit waren Hamburg, Kent en Catharina Sophia in Saramacca (de laatste eerst korte tijd koffie), Waterloo in Nickerie (waar naast de suiker eerst ook koffie werd verbouwd) en De Resolutie aan de monding van de Surinamerivier (eerst korte tijd katoen).

Het blijkt dat ook in de suikersector de Britten een belangrijke rol hebben gespeeld. In de periode van het Engels Tussenbestuur hielden de meeste Britten zich nog bezig met de katoencultuur en bezaten zij niet meer dan 7% van de suikerplantages. In 1824 was dit aandeel echter al gestegen tot bijna 20%.⁸⁷ Nog veel opmerkelijker was hun aandeel in de aanschaf van stoommachines. In 1833 bleek slechts 4% van de plantages die niet over een dergelijk werktuig beschikte in Britse handen te zijn, terwijl 50% van de plantages die wel met stoom werkte Brits eigendom was (Teenstra 1835, I:9-83).

Het is onmogelijk een schatting te maken hoeveel kapitaal hiervoor is gefourneerd uit Groot-Brittannië, omdat de gegevens hierover ontbreken. Evenmin is bekend hoeveel in Suriname geaccumuleerd kapitaal hiervoor is gebruikt. Een indicatie voor het niveau van de gepleegde investeringen vormen echter de installatiekosten van een stoommachine. Een behoorlijk apparaat kostte in die periode *f* 15 à 20.000, terwijl het transport, de installatie en het aanpassen van de fabrieksgebouwen dit bedrag nog eens verdubbelden.⁸⁸ Dit betekent dat voor de 28 plantages die in 1833 van stoomkracht waren voorzien al minstens een miljoen gulden was gespendeerd. Het werkelijke bedrag moet echter veel hoger zijn geweest, want alleen al de totale kosten die de ombouw van koffie naar suiker op plantage Zorg en Hoop met zich meebrachten bedroegen *f* 170.000.⁸⁹

Een tweede opvallend aspect van het gemoderniseerde deel van de suikersector was dat 65% van de plantages in handen was van ter plekke wonende eigenaars, waarvan bijna een-vijfde niet-Brits. Dit betekent dat er, evenals in de katoensector, ook lokaal kapitaal aanwezig was voor suikerplanters. Rond 1817 werd bijvoorbeeld koffieplantage Zoelen aan de Commewijne omgebouwd tot een suikerplantage. De hiertoe benodigde financiën werden inderdaad op de Surinaamse kapitaalmarkt gevonden. De eigenaresse van Zoelen, de weduwe De Meynertzhagen sloot een hypotheek af bij Wolfing, waarschijnlijk koopman, te Paramaribo voor een bedrag van *Sf* 250.000 (*f* 143.000).⁹⁰ Over de voorwaarden van de hypotheek is verder niets bekend, al zal de rente wel het in Suriname maximaal toegestane percentage van 8% hebben bedragen. Ruim drie jaar later werd deze hypotheek al afgelost, omdat een voordeliger krediet in Nederland werd gevonden.

Een tweede voorbeeld van Surinaams krediet is de suikerplantage Livorno aan de Surinamerivier, waar in 1835 werd besloten de nog steeds opererende beestenmolen te vervangen door een stoommolen. Op dat moment rustte op deze plantage al een in Suriname afgesloten hypotheek van ruim *f* 72.000. Er werd nu een tweede hypotheek opgemaakt van

⁸⁷ Public Record Office: Treasury 75, 14; *Surinaamse Almanak* 1824:45-85.

⁸⁸ Teenstra 1835, I:224; Collectie-Insinger & Co., Notulboek Jagtlust en Anna Catharina.

⁸⁹ GAA: PA-600, 544.

⁹⁰ EHB: KA-235.

f 46.000 bij de kooplieden Van West en De Hart te Paramaribo. De rente bedroeg 8% en het hele bedrag moest in vier jaar tijd, te beginnen in 1836, zijn afgelost. Wat hiervan terecht is gekomen is niet bekend.⁹¹ Beide voorbeelden duiden er op dat lokaal Surinaams krediet kon worden aangehouden wanneer in Suriname wonende (suiker)planters hiermee een specifiek doel voor ogen hadden.

Het optimisme aangaande de Surinaamse suikercultuur in de jaren 1820 liet ook kapitaalverschaffers in Nederland niet onberoerd. Er werden zelfs nieuwe negotiaties opgericht, al valt het direct op dat hierbij geen van de oude handelshuizen met Surinaamse belangen betrokken was. Een voorbeeld daarvan was de firma Van den Broeke & Walraven, 'administrateurs van Leeningen in de West-Indien te Amsterdam, [...], welke eerst in den loop van dit jaar [1820] is opgericht'.⁹² De firma richtte toen een negotiatiefonds op ten behoeve van een hypotheek op plantage Zoelen. Deze was f 260.000 groot, met een rente van 5%. De aflossing diende in 30 jaar te zijn afgerond, te beginnen met f 7.000 in 1821 en oplopend tot f 13.000 in 1850. Op de uitgelote obligaties, al sprak men van aandelen, moest bovendien nog een premie worden betaald van 1% in 1821, oplopend tot 37% in 1850. Hierop gaf Van den Broeke & Walraven 220 'aandelen' van f 1000 en 80 van f 500 uit, waarop overigens uitdrukkelijk werd vermeld dat de fondsdirectie niet persoonlijk aansprakelijk kon worden gesteld.⁹³

De heren hadden zich dus keurig ingedekt en hoefden ook overigens niet te klagen, want op het verhypothekerde bedrag mochten zij meteen al 5% 'remedie' en 2,5% provisie, samen f 19.500, inhouden.⁹⁴ Dit betekent dat de eigenares van Zoelen reëel niet meer dan f 240.500 ter beschikking kreeg. Ook in de achttiende eeuw was deze praktijk gebruikelijk, het hoge percentage echter niet. Toch was dit nog niet het enige, want Van den Broeke & Walraven mocht bovendien nog eens 7,5% 'remedie & provisie' rekenen over de jaarlijkse aflossing en opnieuw 1% over de jaarlijkse som van rente plus premie plus aflossing plus remedie en provisie. Door deze bepalingen was de werkelijke rente die voor de hypotheek van Zoelen betaald moest worden 7,1%, waarvan dus 2,1% voor de directie van het fonds. En dat alles nog afgezien van de gebruikelijke provisie die zij mocht rekenen, zoals 2% over de verkochte produkten, 0,25% voor het bezorgen van de assurantie en 2% 'voor het montant der in de te kopene plantagebehoefstens'.⁹⁵ In de behartiging van hun eigenbelangen deden deze heren dus niet onder voor hun achttiende-eeuwse collega's.

⁹¹ GAA: PA-646, 6.

⁹² EHB: KA-235.

⁹³ EHB: KA-235.

⁹⁴ EHB: KA-235.

⁹⁵ ARA: Collectie-Van den Bosch, 160.

Het precieze verloop van deze negotiatie is niet bekend, maar wel is duidelijk dat al na zes jaar de negotiatie werd geliquideerd en de obligaties afgelost voor 49% van hun werkelijke waarde.⁹⁶ De schuld werd voor een onbekend bedrag overgedaan aan de weduwe Linck. In 1833 bedroeg de kapitaalschuld nog *f* 182.981 en de achterstallige rente *f* 39.501. Drie jaar later werd deze schuld voor slechts *f* 30.000 overgenomen door de Sociëteit van Eigendom der plantages Anna Catharina en Jagtlust.⁹⁷

Een tweede relatief nieuwe firma die in de jaren 1820 enkele negotaties oprichtte was Louis Bienfait & Zn. te Amsterdam. Het ging hierbij om de koffieplantage De Goede Verwachting en de suikerplantage Le Mast Rouge in bezit van R. Gollenstede en de drie plantages van de familie Van Sandick. Voor laatstgenoemde werd in 1829 *f* 200.000 genegotieerd, waarmee de bestaande schuld aan het negotatiefonds van F.W. en J. Hudig werd afgelost. Het verdere verloop hiervan is gedetailleerd beschreven in de studie van Oostindie (1989:309-65). Hier kan daarom worden volstaan met de constatering dat de hypotheek op deze plantages in 1844 had moeten zijn afgelost, maar dat in plaats daarvan in 1861 de schuld bleek te zijn opgelopen tot *f* 359.580.

Ook met de twee andere negotaties had Bienfait geen succes. De Goede Verwachting werd in 1823 getaxeerd op ruim *f* 176.000 en ontving een hypotheek van *f* 60.000 met een looptijd van elf jaar. Men was dus wel voorzichtiger geworden. Desondanks is slechts vijf jaar rente betaald en werd drie keer kapitaal afgelost. In 1835 moest deze koffieplantage bij executie worden verkocht en bracht niet meer op dan *f* 20.000. Daarvan kon uiteindelijk een schamele *f* 47,65 per 'aandeel' worden uitbetaald.⁹⁸

Met Le Mast Rouge is het niet veel anders gelopen. Deze suikerplantage werd getaxeerd op *f* 175.000 en ontving in 1825 een hypotheek van *f* 50.000 tegen een rente van 5,5%. Hiervoor werden 50 'aandelen' uitgegeven, die in elf jaar moesten worden afgelost, te beginnen met *f* 1.000 in 1826 olopend

⁹⁶ EHB: KA-235.

⁹⁷ Deze Sociëteit stond onder directie van Insinger & Co. en was in 1830 opgericht. Zij bestond uit een katoen- en een koffieplantage. Om nu het risico zoveel mogelijk te spreiden werd de suikerplantage Zoelen er bijgekocht. Vanaf dat moment ging het mis. Er was altijd met winst gedraaid, maar die verdween door de hoge kosten die voor Zoelen moesten worden gemaakt, waaronder aanschaf van een stoommachine, in combinatie met de dalende katoenprijzen waarmee Anna Catharina werd geconfronteerd. In 1844 werd de Sociëteit geliquideerd. Zonder Zoelen zou de winst per aandeel gedurende deze 14 jaar *f* 465 hebben bedragen, ofwel een jaarlijks rendement van 3,1%. De werkelijkheid was dat de aandeelhouders er *f* 77 per aandeel op hebben toegelegd, nog afgezien van de *f* 1.000 die het aandeel ooit had gekost (Collectie-Insinger & Co., Notulboek).

⁹⁸ Men had de plantageproductie gecalculeerd op 33.000 pond koffie per jaar, maar in de periode 1825-1832 werd gemiddeld niet meer dan 21.221 pond geproduceerd. In ieder geval heeft Gollenstede het kapitaal niet productief gebruikt, want de enige uitbreiding bestond uit twee sluizen, terwijl verder het aantal koffie-akkers en slaven in deze periode aanzienlijk daalde (GAA: PA-646, 44-48).

tot f 9.000 in 1836. Op de afgeloste aandelen moest bovendien een premie worden betaald van 2% oplopend tot 25%.

Ook hier bleek de bepaling van de hoogte der hypotheek voorzichtiger tot stand te komen dan in vroeger tijden, want niet alleen bedroeg deze minder dan een-derde van de taxatiewaarde, bovendien bleek rekening te zijn gehouden met de produktiecapaciteit, die op 200 vaten suiker per jaar werd gecalculerd. Hoe men echter tot deze schatting was gekomen blijft een raadsel, want in de periode 1819-1825 werden per jaar gemiddeld maar 88 vaten suiker geproduceerd.⁹⁹ In de jaren daarna steeg dit tot gemiddeld 127 vaten per jaar dankzij een uitbreiding van het suikerareaal met ongeveer een-derde. Hiermee werd echter nog steeds de gestelde norm bij lange na niet gehaald. Toch was het voldoende om in ieder geval tot 1833 de hypotheekrente te betalen; met het aflossen werd al in 1830 gestopt.¹⁰⁰ Afgezien van deze achterstallige betalingen beliep het verlies van deze plantage in 1833 al meer dan f 9.000. Ook Le Mast Rouge moest daarom bij executie worden verkocht, maar bracht in 1835 toch nog f 58.500 op.¹⁰¹ Hoeveel uiteindelijk per aandeel werd uitbetaald is niet bekend.

Terecht noemt Oostindie (1989:348-61) de negotiaties van Bienfait een fiasco. Dit was te wijten aan diens gebrekkige inzicht in de Surinaamse planterij en (daardoor?) zijn ongelukkige hand van zakendoen.¹⁰² Bovendien werd het geïnvesteerde kapitaal niet produktief aangewend. De enige verandering die tussen 1823 en 1833 op Le Mast Rouge plaatsvond, was de uitbreiding van het suikerareaal. Het had bepaald geen kwaad gekund wanneer met de hypotheek een stoommachine was aangeschaft, want in 1833 bleek men nog steeds met een beestenmolen te werken. Zo'n innovatie had wellicht veel misère kunnen voorkomen.¹⁰³

Waarschijnlijk de laatste (poging tot een) grootschalige Surinaamse negotiatie in Nederland vond plaats in 1828 door de firma A.L. van Harpen & Zn. Deze firma was geen onbekende in de Surinaamse plantage-economie, want zij had al vele jaren de plantages Waterland (suiker), Adrichem (koffie), Groningen en Rees en Crop (beide katoen) in bezit en

⁹⁹ GAA: PA-646, 42; ARA: OAS, AvF, 52.

¹⁰⁰ GAA: PA-646, 43.

¹⁰¹ ARA: SOB&W 1828-1876, 1388.

¹⁰² Bienfait had ook privé nog een suiker- en twee koffieplantages gekocht. De laatste bleken al na enige jaren volkomen uitgeput en moesten worden verlaten. De suikerplantage Dordrecht verkocht hij in 1852 voor krap de helft van de f 87.000 die hij er vijftien jaar eerder voor had moeten neertellen (GAA: PA-646, nrs. 20, 67 en 71).

¹⁰³ GAA: PA-646, 42. Dat het ook anders kon werd twee decennia later duidelijk. De ter plekke woonachtige eigenaar, J. Noordbergh, bleek in die jaren een stoommachine te hebben geïnstalleerd en de slavenmacht met 60 % te hebben uitgebreid (Van Sijpesteijn 1854:118-9). In 1860 werd op deze plantage zelfs de op vijf na hoogste suikerproductie per akker gerealiseerd (*Koloniaal Verslag* 1860). Hoe Noordbergh aan het benodigde kapitaal is gekomen is niet bekend.

stond waarschijnlijk met nog meer plantages in contact.¹⁰⁴ Over de nieuwe negotiatie schreef een informant in Suriname:

'Met verwondering heb ik in de nieuwsbladen de negotiatie van 680/m (f 680.000) gelezen welke door het huis van Van Harpen uitgeschreven is ten behoeve van de 6 plantages van J. Bent. Het kan zeer goed daarmede uitvallen maar de onkosten van opzetting van Stoommolens en verdere suiker fabriek gebouwen zullen gewis een gedeelte van deze som wegslepen, en ik geloof dat sommige van de plantagen reeds onder de Plak van Colling Campbell Dent & Co. staan, en dat men van voornemen is van de opgenomene sommen van dit huis met de nieuwe beleening aan te zuiveren. Wat de negers van deze effecten bedragen, die zijn talrijk genoeg en zullen gezamenlijk over de 1000 koppen bedragen.'¹⁰⁵

Twee van de betrokken plantages produceerden al suiker (waarvan een met een stoommolen), van de andere vier lag dat in de bedoeling en er was waarschijnlijk voor een daarvan al een stoommachine in bestelling. De toekomst van de negotiatie werd dus geheel op één kaart gezet: suikerproductie met behulp van moderne techniek, met stoommolens. De Surinaamse informant schatte dat wanneer alles doorging deze groep plantages jaarlijks 1.840 vaten suiker zou kunnen produceren. Hij had er echter een hard hoofd in, sprak zelfs van 'knoeyerij', want volgens de officiële calculatie van het fonds moesten alleen al de twee reeds werkende suikerplantages samen 1.200 vaten suiker kunnen maken.¹⁰⁶

De argwaan bleek terecht, want in de periode 1819-1828 bedroeg de gezamenlijke produktie van deze twee plantages gemiddeld niet eens 500 vaten per jaar.¹⁰⁷ Hoogstwaarschijnlijk is deze negotiatie dan ook niet doorgegaan. Hieraan zal overigens de Belgische afscheiding mede debet zijn geweest. In ieder geval bleek enkele jaren later een van de plantages kost te verbouwen, een tweede produceerde katoen, twee andere waren verlaten en de slaven daarop waren overgebracht naar de twee resterende suikerplantages.¹⁰⁸

Het is niet erg waarschijnlijk dat er na 1830 nog negotiaties zijn opgericht, al was er zo nu en dan wel sprake van. Nog in 1845 deed een deel van de eigenaars van suikerplantage Vreedenburg het voorstel f 125.000 voor deze onderneming te laten negotiëren. Hiervoor zouden naast de aflossing van f 80.000 aan schulden, de gebouwen gerepareerd, slaven aangekocht en een stoommachine geïnstalleerd moeten worden. In plaats van dit alles werd

¹⁰⁴ *Surinaamse Almanak* 1824:45-85.

¹⁰⁵ Collectie-Insinger & Co., Informatieboek.

¹⁰⁶ Collectie-Insinger & Co., Informatieboek.

¹⁰⁷ ARA: OAS, AvF, 52.

¹⁰⁸ *Surinaamse Almanak* 1834:67-111. Rond 1840 produceerde een van deze twee suikerplantages niet meer dan 169 vaten per jaar en telden zij samen niet meer dan circa 250 slaven (ARA: MvK, A792; *Surinaamse Almanak* 1844:59-101).

Vreedenburg echter in 1851 verkocht aan buurplantage Ornamibo voor slechts *f* 20.000.¹⁰⁹

Opnieuw waren dus de negotiaties geen succes gebleken. De expansie en innovatie die de plantage-economie nodig had om te kunnen overleven kregen door deze fondsen nauwelijks enige stimulans. Evenals in de achttiende eeuw leken zij dan ook meer bedoeld om met gouden beloften beleggingskapitaal te lokken.

4.3. *De Particuliere West Indische Bank*

Ondanks de verruiming van de kredietmogelijkheden gedurende de eerste drie decennia van de negentiende eeuw, verkeerde de Surinaamse plantage-economie eind jaren 1820 in een financieel deplorabele toestand. Als gevolg van het absentisme en de verplichting de produkten in Nederland te verkopen heerste er in Suriname een chronische gebrek aan contanten. Als betaalmiddelen fungeerden wissels op Nederlandse handelshuizen en het zogenaamde kaartengeld. Dit laatste bestond uit door de koloniale overheid uitgegeven papiergeld – vaak gestempelde speelkaarten – waar geen speciale dekking tegenover stond. Rond 1800 was hiervan bijna 5,6 miljoen gulden in omloop; in 1811 zelfs meer dan 6,5 miljoen.¹¹⁰ Hierdoor ontstonden grote koersverschillen tussen de gulden in Suriname en in Nederland. In 1811 bereikte de verhouding *Nf:Sf* een dieptepunt van 1:4. Bij de teruggave van Suriname aan Nederland was dit echter weer gedaald tot 1:1,25 (Wolbers 1861:625).

De heropening van de handel met Nederland leidde er echter opnieuw toe dat baar geld de kolonie uitstroomde en het kaartengeld deprecieerde. Tussen 1816 en 1827 liep de agio op het Surinaamse kaartengeld dan ook op van 45 naar 210%.¹¹¹ In 1827 werd bij Koninklijk Besluit de agio officieel op laatst genoemd percentage vastgesteld. Bovendien werd voor 2,4 miljoen aan banknoten van de Algemeene Maatschappij ter Bevordering van Volksvlijt te Brussel in omloop gebracht en voor nog eens *f* 400.000 aan zilver- en kopergeld (Wolbers 1861:626-8). De volkomen afhankelijke structuur van de Surinaamse plantage-economie zorgde er echter voor dat dit 'harde' geld binnen de kortste keren het land weer uitstroomde, vooral natuurlijk naar Nederland.

Om aan de financiële chaos een eind te maken en de plantage-economie te helpen opkrikken, werd door de Nederlandse overheid – met voorop Koning Willem I en zijn Minister van Marine en Koloniën C. Elout – in 1828 Johannes van den Bosch als negentiende-eeuwse 'troubleshooter' naar

¹⁰⁹ EHB: KA-37, 6.

¹¹⁰ Public Record Office: Colonial Office 278, 12 en 13.

¹¹¹ Collectie-Insinger & Co., Informatieboek.

Suriname en Curaçao gestuurd. In Suriname was zijn opdracht het bestuur te hervormen tot een doelmatig apparaat, wat hem ook redelijk is gelukt. Verder moest hij zich bezighouden met het vraagstuk van de afnemende slavenbevolking, wat pas in 1851 leidde tot een nieuw slavenreglement, en moest hij de plantage-economie van nieuwe impulsen voorzien. Dit laatste dacht hij te bereiken door absolute voorrang te verlenen aan de produktie van suiker met moderne werktuigen en door de oprichting van de Particuliere West Indische Bank in 1829. Deze zou gaan fungeren als wissel- en kredietbank.

Volgens dit plan moest een particuliere bank in Nederland een bepaald kapitaal ter beschikking houden, waarvoor de PWI-Bank biljetten zou uitgeven met een gegarandeerde agio van 1:1. In Paramaribo kreeg men dan tweemaal per week gelegenheid om wissels te verkrijgen op de agenten van de bank in Nederland. Verder werd uitdrukkelijk bepaald dat de bank kredieten zou verlenen ter uitbreiding van de suiker- en indigocultuur (Wolbers 1861:652-3).

Dit initiatief werd al meteen gefrustreerd door de weigering van het Utrechtse bankiershuis Vlaer & Koll voor dit project drie miljoen gulden beschikbaar te houden. Ook andere bankiers bleken hiertoe niet bereid, een duidelijk teken dat de Nederlandse 'haute finance' geen vertrouwen had in de Surinaamse plantage-economie. Het benodigde kapitaal werd toen maar vrijgemaakt uit het Amortisatiefonds, zodat in feite de Nederlandse overheid voor dekking zorgde.¹¹²

Als tweede waarborg voor de PWI-Bank moest ieder jaar f 150.000 uit de Surinaamse Koloniale Kas worden overgemaakt naar de kas van de bank. Om bovendien de bank een nog meer solide aanzien en cachet te geven werden in de hoofddirectie, naast twee bezoldigde commissarissen en een secretaris, de drie hoogste koloniale ambtenaren van Suriname benoemd: de Gouverneur-Generaal, de Procureur-Generaal en de Controleur-Generaal. Hiermee was de bank een pure overheidsonderneming geworden. Het 'Particuliere' bleef in de naam van de bank gehandhaafd in de hoop dat zij dit ooit nog eens zou worden. In feite werd het echter het symbool van de mislukte poging particulier kapitaal voor de Surinaamse plantage-economie te interesseren.

Dit nam niet weg dat het enthousiasme van Surinaamse planters en administrateurs voor de opgerichte PWI-Bank zeer groot was. De gedeprecieerde Surinaamse gulden verkreeg weer zijn volle waarde (al was dat natuurlijk niet voor iedereen voordelig) en er kwam weer ruime gelegen-

¹¹² ARA: Collectie-Van den Bosch, 107; Groeneveld Meyer 1919:34. Het Amortisatiefonds was door de Nederlandse overheid ingesteld om, met geleend geld, de staatsschuld af te lossen.

heid wissels op Nederland te trekken. Dat hiervan ook volop gebruik is gemaakt bleek toen via de bank in de jaren 1829-1831 voor f 1.260.000 meer wissels werden getrokken dan uit Nederland werd overgemaakt (Wolbers 1861:654).

Het enthousiasme werd nog eens vergroot door de mogelijkheid plantagehypotheeken bij de bank af te sluiten. De bedoeling daarvan was tweeledig. Enerzijds konden hiermee oude hypotheeken in Nederland worden afbetaald, waardoor uiteindelijk minder kapitaal aan de Surinaamse geldcirculatie zou worden onttrokken. Anderzijds diende het krediet ter stimulering van de suikersector (en in mindere mate indigo), door de uitbreiding van slavenmachten en de aanschaf van stoommachines financieel mogelijk te maken. In groten getale klopten planters nu bij de bank aan om zo'n krediet te bemachtigen. Een van hen was bijvoorbeeld de Britse planter Alexander Cameron. Deze meldde in oktober 1829 de directie van de PWI-Bank dat hij f 160.000 nodig had om zijn naast elkaar gelegen koffiëplantages Lodewijksburg en Sporksgift, met samen 212 slaven, om te bouwen tot één suikerplantage met een stoommolen. Of hij daarmee ook oude schulden wilde aflossen is niet bekend, maar gezien de hoogte van het bedrag is dat wel waarschijnlijk.¹¹³ In ieder geval werd Camerons verzoek gehonoreerd.

Evenals in de achttiende eeuw werden de hypotheeken verstrekt op basis van de getaxeerde waarde van een plantage, maar nu wel volgens expliciete richtlijnen. De basis voor de taxatie vormde het aantal aanwezige slaven, waarbij f 1.300 per slaaf moest worden aangehouden voor suikerplantages en f 900 voor andere plantages. De waarde van de overige kapitaalgoederen werd verondersteld hierbij te zijn inbegrepen. Op grond hiervan kon de planter in eerste instantie een krediet krijgen tot twee-derde van de getaxeerde waarde. Een plantage die van een ander produkt op suiker overschakelde kon daarna, als de eerste 50 akkers suikerriet waren geplant, nog eens een-twaalfde daarboven opnemen. Wanneer het suikerareaal zich opnieuw had verdubbeld mocht de taxatiewaarde en daarmee het krediet worden aangepast volgens de norm van f 1.300 per slaaf. Bovendien mocht het krediet met een-zesde worden verhoogd op het moment dat er een stoommachine was geïnstalleerd.¹¹⁴

Uiteindelijk werden de hypotheekaanvragen van veertien (combinaties

¹¹³ ARA: PWI-Bank, 27. Zo had het handelshuis Insinger & Co. in 1816 een brief ontvangen van Dean Smith & Co. te Glasgow, waarin stond: 'A friend of ours Mr. A[lexander] C[ameron] of Surinam has lately purchased a property in that colony and proposed to us to come under some money advances required by him for the payment - but we are obliged to decline in consequence of the colony being ceded to the Dutch'. Zij bevalen Cameron ieder Nederlands handelshuis aan. Wie uiteindelijk met Cameron in zee is gegaan is niet bekend.

¹¹⁴ ARA: PWI-Bank, 26.

van) plantages gehonoreerd voor een totaal bedrag van f 1.257.200. De kleinste was voor A La Bonheur (f 25.000) en de grootste voor Catharina Sophia en La Prévoyance (f 180.000). In totaal ging het om vier bestaande suikerplantages, twaalf koffieplantages en twee houtgronden. Tien van deze ondernemingen zouden tot vijf plantages worden samengevoegd. Van de veertien aldus overgebleven ondernemingen zouden twaalf zich met de produktie van suiker gaan bezighouden en twee met indigo. De relatie met de bank werd aangegaan voor een periode van zesentwintig jaar, gedurende welke periode jaarlijks 8,5% van het geleende kapitaal moest worden betaald voor rente en aflossing.¹¹⁵

Al gauw bleek dat in een aantal gevallen toch (weer) te lichtzinnig tot het verstrekken van een hypotheek was overgegaan. Zo kwam de bankdirectie er achter dat van twee hypotheeken, met een gezamenlijk kapitaal van f 340.000, geen cent was besteed aan de expansie van de plantages, maar 'alleen gestrekt hebben tot afdoening van personele schulden'.¹¹⁶ Ook twee andere plantages kwamen al spoedig hun hypothecaire verplichtingen niet na, waarop begin jaren 1830 alle zes betrokken plantages voor de som van de schuld door de bank werden ingekocht.¹¹⁷

Inmiddels ging het ook in een ander opzicht slecht met de bank. Door de grote onevenwichtigheid in de wisselhandel en de financiële moeilijkheden van de Nederlandse overheid als gevolg van de Belgische afscheiding, moest de bank in 1831 het trekken van wissels op haar naam staken. Het gevolg was dat er onmiddellijk weer een agio begon te ontstaan op de Surinaamse gulden, die begin jaren 1840 al weer tot 30 à 40% was opgelopen.¹¹⁸ Dit eeuwige Surinaamse probleem (zie Bijlage 5) werd in 1847 weer even verlicht, toen uit Nederland een half miljoen in zilverspecie in omloop werd gebracht, waarschijnlijk via de zieltogende PWI-Bank. Enige jaren later tekende zich echter opnieuw een geldcrisis af, die volgens een administrateur

'in alle handelingen eene onaangename stagnatie deed ontstaan, daar het bijna ondoenlijk was om wissels te plaatsen; men hield dit gedeeltelijk voor een gevolg van den weder uitvoer van het in omloop gebragte zilver, en gedeeltelijk voor eene speculatie van sommigen, om het geld vast te houden, ten einde daardoor de houders van wissels te noodzaken om dezelve onder pari af te geven, zooals er dan ook reeds tegen 97 en 98 pct. waren afgezet'.¹¹⁹

Wanneer nu de hypothecaire leningen van de PWI-Bank aan de plantages een produktieve belegging waren geweest, dan had de bank toch nog een

¹¹⁵ ARA: PWI-Bank, 26 en 27.

¹¹⁶ ARA: Collectie Van den Bosch, 1019.

¹¹⁷ ARA: PWI-Bank, 27.

¹¹⁸ Wolbers, 1861:686; ARA: OAS, SOB&W 1828-1876, 2400.

¹¹⁹ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, Verslagboekje Vossenburg, 1850.

solide basis kunnen krijgen. Het tegendeel bleek echter het geval te zijn, ook bij de plantages die in bezit van de bank waren gekomen. Alle goede voornemens om bijvoorbeeld van de ingekochte plantage Catharina Sophia een modelplantage van de koloniale overheid te maken en daarmee de bank een financiële basis te geven, leken gedoemd te mislukken. Zo werd in 1843 op deze plantage een vacuümpansysteem van Derosne & Cail geïnstalleerd, die volgens Hering (1858, II:80-1) zeker één miljoen gulden had gekost. Door onbekwaamheid van de Europese woutuigbouwkundigen liep deze tamelijk complexe machinerie nog in de experimentele fase zodanig stuk dat hij niet meer kon worden gerepareerd.¹²⁰ Dit was er mede oorzaak van dat tussen 1833 en 1847 de verliezen van deze plantage opliepen tot meer dan driekwart miljoen gulden (Van den Boogaart en Emmer 1977:217).

Ook op de (nog) niet ingekochte plantages leek het geïnvesteerde kapitaal niet optimaal te zijn aangewend. Op twee van de plantages waar de basis moest worden gelegd voor een bloeiende indigocultuur, met f 120.000 krediet, wilde dit gewas niet aanslaan. Stoommachines werden er dan ook nooit geïnstalleerd.¹²¹ De f 50.000 die aan J.C.G. Spilker waren geleend om van zijn koffieplantage Hildesheim aan de Saramacca een suikeronderneming met stoommolen te maken bleken eveneens weggegooid geld. Twee jaar na afsluiting van de hypotheek berichtte hij dat deze plantage 'voor de suikercultuur niet goed beantwoord omdat de zeewinden te veel nadeligen invloed op het riet veroorzaken en zulks den groei beletten'.¹²²

Ook de optimistische verwachtingen ten aanzien van de hiervoor aangehaalde plantages Lodewijksburg en Sporksgift werden niet bewaarheid. In 1829 was al 64 ha. op Lodewijksburg met suikerriet beplant en na enige jaren werd inderdaad een stoommachine geïnstalleerd. Twee decennia later had echter de samenvoeging van de twee plantages nog steeds niet plaats gevonden en bleek het suikerareaal nog slechts 58 ha. te beslaan.¹²³ Pas rond 1860 werd de combinatie een feit en kreeg zij de nieuwe naam Alliance. Voor de produktiviteit leek deze fusie in eerste instantie geen stimulans. In 1860 en 1862 behoorde Alliance wat betreft de produktie per akker tot de slechtst producerende suikerplantages van Suriname (*Koloniale Verslagen* 1860 en 1862). Pas lang na de afschaffing van de slavernij zou deze onderneming tot de grotere en beter producerende

¹²⁰ Hering, 1858, II:80-1; Van den Boogaart en Emmer 1977:206.

¹²¹ Teenstra 1835, I:8-90; *Surinaamse Almanak* 1844:59-101.

¹²² Spilker vroeg daarom de PWI-Bank toestemming de hypotheek en de slaven te mogen overbrengen op zijn andere suikerplantage, De Eendragt aan de Commetewane. Volgens hem bezat deze plantage 'een bijzonder goede fabricq, namentlijk een waterwerk [sic]'. In de hoop nog iets van het krediet terug te zien, stemde de bank in met dit voorstel, ook al behoorde De Eendragt met zijn (nu) 98 slaven tot de kleinste suikerplantages van Suriname en is er nooit een stoommachine gekomen (ARA, PWI-Bank, 28).

¹²³ ARA: PWI-Bank, 27 en 184.

plantages gaan behoren, maar toen bestond de PWI-Bank al lang niet meer (*Koloniale Verslagen* 1882-1900).

De vijf overige verhypothekerde suikerondernemingen hebben het niet veel beter gedaan, al werd wel overal een stoommachine geïnstalleerd. Schulden liepen op en de bank moest soms jarenlang procederen om iets van haar geld terug te zien.¹²⁴ Des te merkwaardiger is het daarom dat begin jaren 1840 opnieuw een aantal plantagehypotheken door de PWI-Bank werd uitgegeven. Afgezien van twee kleine geldbedragen aan onbeduidende 'kostplantages', kregen drie koffiëplantages aan de Commewijne samen ruim *f* 195.000. Twee daarvan schakelden over op de suikerteelt en schaften een stoommachine aan. Daarnaast kregen twee bestaande suikerplantages samen nog eens *f* 200.000. Beide kochten hiervoor stoomwerktuigen en een van de twee, De Resolutie, bleek eind jaren 1850 zelfs tot de meest geavanceerde plantages van Suriname te behoren.¹²⁵

Het is niet duidelijk waarom deze hypotheeken nog werden verstrekt op een tijdstip dat de PWI-Bank op sterven na dood was. Mogelijk had het feit dat nog wel ieder jaar *f* 150.000 uit de Koloniale Kas in de kas van de bank werd gestort daar iets mee te maken. Deze bijdrage was per slot bedoeld om de geldcirculatie in Suriname enigszins op peil te houden. Wellicht vonden men hypothecaire leningen de beste manier om dit te bewerkstelligen. Daarnaast zijn er toch ook aflossingen en rentebetalingen gedaan aan de bank. Kennelijk werd de rentabiliteit van dit kapitaal van minder groot belang geacht dan het probleem van de geldcirculatie.

De balans opmakend op het tijdstip dat de eerste hypotheeken geheel hadden moeten zijn afgelost (rond 1855) tekent zich het volgende beeld af. De indigocultuur was een fiasco geworden. Vrijwel alle andere plantages hadden zich op de suikercultuur toegelegd en stoommachines aangeschaft. Wat dat betreft was het initiatief van Van den Bosch geslaagd te noemen. In de periode 1855-1860 bleken echter slechts twee van deze plantages tot de best producerende van Suriname te behoren, vier tot de slechtste en de rest deed het middelmatig. Niet direct een doorslaand succes, maar bepaald ook geen fiasco. Zeker wanneer bedacht wordt dat een middelmatig producerende suikerplantage in Suriname altijd nog met kop en schouders uitstak boven haar soortgenoten in de meeste andere Caraïbische plantage-economieën (zie Tabellen 29-31).

In totaal had de PWI-Bank voor ruim *f* 1.800.000 gulden plantagehypotheken afgesloten. Hoeveel er aan rente is betaald is niet bekend, aan aflossingen is echter niet meer dan circa *f* 175.000 binnengekomen. In 1854

¹²⁴ ARA: PWI-Bank, nrs. 27, 28 en 182; ARA: SOB&W 1828-1876, nrs. 511 en 3033; *Koloniaal Verslag* 1858-1864.

¹²⁵ ARA: PWI-Bank, 91; Hering 1858: appendix; Teenstra 1835, I:44-45.

bedroeg de schuld van de (overgebleven) plantages ongeveer 1,5 miljoen gulden, terwijl in de voorafgaande periode een bijna even grote schuld uit de boeken was geschrapt. Tussen 1857 en 1862 werden negen (combinaties van) plantages bij executie verkocht. Volgens een voorzichtige schatting in 1854 had dit de bank zeker f 330.000 op moeten leveren, maar de werkelijke opbrengst bleef daar nog bijna f 40.000 onder.¹²⁶

In 1870 werd de al jaren zieltogende PWI-Bank definitief geliquideerd. Het beste wat zij tot stand had gebracht, was een krachtige impuls tot innovatie. Voor het overige heeft ook deze geldschieter veel te lichtzinnig kredieten aan plantages verstrekt en te weinig controle daarop uitgeoefend. Van de f 100.000 die de plantages gemiddeld aan hypotheek ontvingen had veel produktiever gebruik kunnen worden gemaakt. Vooral omdat de knellende consignatieverplichtingen en provisieregelingen zoals bij de negotiaties hier niet bestonden. Het probleem was dat met de hypotheeken oude schulden werden afbetaald. Het was veel stimulerender geweest voor de plantage-economie wanneer de bank die schulden buiten de hypotheeken had gehouden. Zij had dan die schulden kunnen overnemen en meteen afschrijven. Dat zou een flinke verliespost zijn geweest, maar met als uiteindelijk resultaat een toegenomen vertrouwen in de plantage-economie, produktief aangewende hypotheeken, produktie-expansie en dus winst. De controle van de bank had dan wel veel strakker moeten zijn. Nu zou het geen verbazing wekken wanneer de hier besproken planters de bedenkers zouden blijken te zijn van het bekende Surinaamse gezegde 'winti 'e wai, lanti 'e pai'.¹²⁷

5. Mechanisatie in de suiker zonder vreemd vermogen

In de negentiende eeuw hebben dus een twintigtal plantages krediet van derden kregen om over te schakelen op de produktie van suiker en/of mechanisatie te financieren. Van vierenvertig andere suikerplantages die in deze periode eveneens van moderne machinerieën zijn voorzien, is het veel minder duidelijk hoe zij aan het benodigde kapitaal zijn gekomen.

De best renderende plantages zullen de innovaties uit eigen middelen hebben kunnen bekostigen. James Balfour, bijvoorbeeld, boerde zo goed dat hij voldoende kapitaal kon verzamelen om zelf de aanschaf van stoommachines voor zijn zeer geavanceerde plantage Waterloo te financieren. Een ander voorbeeld was de oude suikerplantage Sinabo aan de Commetewanekreek, waar rond 1840 een stoommachine werd geïnstalleerd. Ondanks de daaraan verbonden kosten kon in de periode 1825-1845 jaarlijks

¹²⁶ ARA: PWI-Bank: 27, 75, 91 en 124; Willemsen 1980:77.

¹²⁷ Letterlijk: de wind waait, de overheid betaalt.

een gemiddelde winst van *f* 3.150 aan de eigenaars worden uitgekeerd.¹²⁸

Op plantage Bleyendaal werd al sinds 1822 gesproken over de aanschaf van een stoommachine, maar het werd steeds te duur bevonden (circa *f* 40.000). In 1853 kwam het er uiteindelijk toch van, maar tot die tijd was dit de laatste onderneming in Suriname waar werd gewerkt met een beestenmolen. Toch was de voortdurende aanschaf van trekdieren ook een grote onkostenpost. Zo werden in 1845 acht muilezels en vier Canadese paarden gekocht voor *f* 3.800. Het jaar daarop waren er al weer vijf gestorven aan de 'kwade droes' en konden slechts twee nieuwe worden aangekocht. Aangezien de eigenaars in Nederland verder 'hogelijk tevreden' waren over de prestaties van deze plantage, werd besloten dan toch eindelijk een kleine stoommachine van *f* 6.600 aan te schaffen. De balans van de plantage rechtvaardigde dit ook wel, want tussen 1840 en 1849 werd per jaar een bescheiden winst van gemiddeld *f* 2.600 gemaakt. Bovendien dacht men met de verkoop van de resterende dertig muilezels de aankoop van de machine te kunnen bekostigen. En zo gebeurde het enige jaren later ook.¹²⁹

Op koffieplantage Zorg en Hoop aan de Commewijne verliepen de zaken weer anders. Deze plantage behoorde tot dezelfde Sociëteit van Eigendom als Bleyendaal, die onder directie stond van de firma Wed. J. van de Poll (v/h negotiatie Letter A). In 1829 werd besloten deze koffieplantage tot een suikeronderneming te laten ombouwen, waarvoor de totale kosten op ongeveer *f* 50.000 werden geschat. Tien jaar later was de hele operatie pas achter de rug en bleek ruim het drievoudige bedrag te zijn uitgegeven. Dat desondanks niemand failliet ging kwam door de steun van de Sociëteit van Eigendom. Deze verkocht namelijk twee minder hoopgevende koffieplantages uit haar fonds en liet de meerderheid van de slaven, evenals enkele gebouwen, overbrengen naar Zorg en Hoop. Daarnaast konden de drie houtgronden die tot het fonds behoorden voor een goede prijs worden verkocht. Met deze opbrengsten kon het grootste deel worden gedekt van de ruim *f* 91.000 waarmee de uitgaven van Zorg en Hoop de inkomsten in die tien jaar overtroffen. Het restant werd door de goede resultaten begin jaren 1840 goed gemaakt. Daarvoor had men dus wel lang geduld moeten oefenen. Vreemd vermogen was aan deze operatie niet te pas gekomen, maar zonder de steun van de Sociëteit van Eigendom was het nooit gelukt. De benodigde slaven konden voor niets worden geleverd en de (veel te optimistische) kostenraming kon zonder vervelende consequenties langdurig en ver worden overschreden.¹³⁰

¹²⁸ RAU: Arch. Des Tombes, 1791.

¹²⁹ GAA: PA-600, 544 en 545.

¹³⁰ GAA: PA-600, 544 en 545. De geschiedenis van Zorg en Hoop is uitvoerig beschreven in de scriptie van Van Renselaar (1985) waaruit ik – ook voor de geschiedenis van de PWI-Bank – dankbaar heb mogen putten.

De voorbeelden van Waterloo, Bleyendaal, Sinabo en Zorg en Hoop laten zien dat het in de negentiende eeuw mogelijk was te mechaniseren zonder vreemd vermogen, al was op Zorg en Hoop daarbij de steun van de Sociëteit van Eigendom onontbeerlijk. Waterloo en Sinabo waren nooit met schulden bezwaard geweest. Zorg en Hoop en Bleyendaal wel, maar beide plantages waren rond 1800 – dus lang voor de mechanisatie – voor de som van de schuld door het negotiatiefonds ingekocht. Het zou echter te voorbarig zijn te concluderen dat plantages waar zonder vreemd vermogen werd gemechaniseerd in het algemeen redelijk goed renderden, of dat achttiende-eeuwse schulden mechanisatie in de weg stonden. Daarvoor is toch te weinig bekend over de financiële situatie waarin de meerderheid van de (suiker)plantages verkeerde.

De slechte gang van zaken met de negentiende-eeuwse plantagehypotheken had tot gevolg dat tegen het midden van die eeuw veel plantages, op last van schuldeisers, zoals de PWI-Bank, bij executie moesten worden verkocht. Het is opmerkelijk dat voor deze plantages inderdaad kopers werden gevonden. Kennelijk waren er nog genoeg kapitaalkrachtige personen die in staat waren deze plantages op te kopen. Gezien de flinke expansie van de slavenpopulatie in de suikersector, bij een chronisch sterfte-overschot ligt het voor de hand dat de plantages werden gekocht vanwege de daarop aanwezige slaven.

Al waren de prijzen die voor de geveilde plantages werden betaald een fractie van wat zij rond 1770 hadden gedaan, toch ging het nog om aanzienlijke kapitalen. Zo werden tussen 1849 en 1862 tenminste 46 plantages verkocht voor een gezamenlijke som van ruim f 1.322.000 (exclusief verkoopkosten). In totaal verwisselden hierbij 6.015 slaven van eigenaar, zodat een gemiddelde slaaf ongeveer f 220 kostte.¹³¹ Dit lijkt volkomen in tegenspraak met de eerder gedane constatering dat in de negentiende eeuw slaven schaars en duur waren. Hierbij dient echter te worden bedacht, dat de slaven slechts 'en bloc', dus plantagegewijs, verkocht mochten worden en een koper zich gelukkig mocht prijzen wanneer de helft daarvan 'werk-baren' waren. De overigen moest hij letterlijk op de koop toe nemen. Dit gegeven was natuurlijk in die gemiddelde prijs ingecalculeerd.

Het opvallende is dat het overgrote deel van de plantage-aankopen werd gedaan door ter plekke wonende Surinaamse planters. Onder hen moet daarom flink wat kapitaal aanwezig zijn geweest. Wat te denken bijvoorbeeld van Anthony Dessé, die in 1844 (mede-)administrateur was van drie plantages. Tien jaar later was hij eigenaar van de katoenplantages Good Intent (141 slaven), Leasowes & Clyde (stoom, 322 slaven) en Inverness (56

¹³¹ ARA: OB&W 1828-1876, 511 en 512; Collectie-Insinger & Co., Informatieboek; Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje Vossenburg 1850; GAA: PA-600, 544.

slaven). In 1856 en 1857 kocht hij daarbij nog de katoenplantage Sarah (stoom, 300 slaven) en de suikerplantage Paradise c.a. (stoom, lopende banden, 296 slaven) voor een bedrag van f 240.000.¹³² Nog opvallender was de expansiedrift van Hugh Wright, die in 1844 nog helemaal niet onder de Surinaamse planters werd genoemd. In 1853 bleek hij echter mede-eigenaar te zijn van suikerplantage De Goede Vrede (stoom, 428 slaven) en volledig eigenaar van de katoenplantage Livonia (139 slaven) en plantage Hooyland, die met zijn stoommachine, lopende banden en 660 slaven tot de best geëquipeerde suikerplantages van Suriname behoorde. In de jaren daarna kocht hij bovendien nog eens de plantages Leydenshoop (katoen, 141 slaven), Hanover en De Twee Kinderen (hout, 209 slaven) en suikerplantage Bentshope (stoom, 162 slaven), waarvoor hij totaal f 67.000 op tafel legde.¹³³ Wellicht had deze planter zijn kapitaal eerst elders in het Caraïbisch gebied verdiend en zag hij nog genoeg perspectief in de Surinaamse plantage-economie om daarin zijn geld te steken. In de meeste gevallen zal het kapitaal echter afkomstig zijn geweest van planters die als administrateur van meerdere plantages een aardig spaarduitje hadden weten op te bouwen. Een positief bijverschijnsel van deze ontwikkeling was dat het absenteïsme in de suikersector tussen 1853 en 1860 daalde van 67 naar 50%.¹³⁴

Samenvattend kan worden gesteld dat het in Surinaamse plantages geïnvesteerde kapitaal gedurende de eerste zes decennia van de negentiende eeuw qua bedrag geen vergelijking kon doorstaan met het derde kwart van de achttiende eeuw. Toch ging het nog om vele miljoenen guldens. Dit kapitaal is met name gebruikt om de katoen- en suikersector op te bouwen, uit te breiden en te moderniseren. Als gevolg van het funeste roofofbouwbeleid in de koffiesector werd daar nog slechts mondjesmaat kapitaal ingestoken. Deze sector heeft het slechte imago van de plantage-economie als geheel in belangrijke mate bepaald. Het eind achttiende eeuw ontwikkelde wantrouwen van Nederlandse beleggers ten aanzien van de plantage-economie lijkt nooit echt te zijn overwonnen. De negatieve resultaten van de door de PWI-Bank verstrekte plantagehypotheek hebben dit wantrouwen opnieuw bevestigd. Toch heeft deze bank, met op de achtergrond de Nederlandse overheid, stimulerend gewerkt op de

¹³² *Surinaamse Almanak* 1844:59-101; Van Sijpesteijn 1854:141-7; ARA: SOB&W 1828-1876, 511 en 512.

¹³³ *Surinaamse Almanak* 1844:59-101; Van Sijpesteijn 1854:141-7; ARA: SOB&W 1828-1876, 511 en 512.

¹³⁴ *Surinaamse Almanak* 1844:59-101; Van Sijpesteijn 1854:141-7; ARA: SOB&W 1828-1876, 511 en 512 en tabel 6 L. Waarschijnlijk lag in 1860 het absenteïsmepercentage nog lager, aangezien niet van alle plantageverkoop de koper bekend is, maar deze zeer waarschijnlijk wel in Suriname woonachtig was.

mechanisering van suikerplantages. Niet kwantificeerbaar, maar eveneens duidelijk stimulerend is de rol geweest van zowel Brits als Surinaams kapitaal. Dit was een nieuw verschijnsel in de Surinaamse plantage-economie. De afhankelijkheid van Nederland nam daardoor enigszins af.

In het algemeen lijkt het kapitaal in de tweede helft van de achttiende eeuw niet specifiek te zijn bestemd voor de reproductie van de plantage-economie. Vooral het negotiatiesysteem bleek in al zijn aspecten de ultieme vorm van roofbouw. In veel mindere mate geldt dit voor het negentiende-eeuws kapitaal, dat in meer opzichten werd ingezet voor het overleven van de plantage-economie. Het gevolg van dit alles was dat de Surinaamse plantage-economie in 1862 van ongeveer gelijke omvang was als bijna anderhalve eeuw daarvoor, toen de koffie haar intrede deed. Alleen waren de plantages groter en produktiever geworden.

HOOFDSTUK VIII

Wat brengt het op?

Het is de vraag of de bezitters van Suriname altijd even gelukkig zijn geweest met hun eigendom. Zo werd in 1791 een der 'eigenaars', de WIC, in failliete staat opgeheven, mede als gevolg van de gemiddeld bijna f 75.000 die gedurende de twee voorafgaande decennia jaarlijks op dit bezit moest worden toegelegd (Goslinga 1985:596). Het volstrekt onbetrouwbare betalingsgedrag van Surinaamse planters en kostbare expeditieën tegen de marrons waren er de oorzaak van dat sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw de koloniale balans vrijwel chronisch een deficit vertoonde.¹ In 1803 beliep de schuld van alle koloniale kassen in Suriname bijna 2,5 miljoen gulden. Het grootste deel daarvan werd gevormd door het tekort van de zogenaamde Cassa tegen de Weglopers, voor het grootste deel bestemd voor de binnenlandse defensie (Wolbers 1861:497-8).

Gedurende de volgende zes decennia mochten achtereenvolgens de Engelse en Nederlandse overheid, als bezitters van Suriname, blij zijn wanneer de koloniale inkomsten de uitgaven enigszins dekten. In de meeste jaren was dit niet het geval en moest er uit Europa voortdurend op worden toegelegd (zie Bijlage 5).

¹ De Beet (1984:20) schrijft bijvoorbeeld over de eerste Boni-oorlog: 'De kosten van de oorlog liepen hoog op [...]. De bijdragen aan de 'wegloperscassa' waren onvoldoende om de kosten van 40 militaire posten, het korps vrijnegers [waarvan alleen al de oprichting in 1772 meer dan f 100.000 kostte] en de talrijke lastdragers ten behoeve van de expeditieën te kunnen dekken.' (Zie ook Hoogbergen 1985:25-8 en Essed 1984:56-60.)

Verder is in vrijwel alle plantageboekhoudingen terug te vinden hoe onregelmatig bijvoorbeeld de twee belangrijkste belastingen, aan het Comptoir der Hoofdgelden en de Cassa Tegen de Weglopers, werden betaald. Zo was men bijvoorbeeld op plantage Driesveld in 1801 pas toe aan de betaling voor de Wegloperskas van 1793 en werden in 1804 in een keer alle hoofdgelden van de jaren 1797-1804 betaald (GAR:Collectie-Hudig, 570). Driesveld was hiermee bepaald geen uitzondering. Bovendien werd uiteindelijk toch aan de verplichtingen voldaan, wat ook niet overal gebeurde. Wolbers (1861:354) schreef dat in 1777 voor de Cassa tegen de Weglopers over de jaren 1773-1775 door de planters totaal f 474.351 nog niet was voldaan.

Een fraai staaltje van het slechte betalingsgedrag van Surinaamse planters in het algemeen is terug te vinden in de boekhouding van plantage Vossenburch. In 1826 hielden de administrateurs zich daar bezig met het incasseren van uitstaande schulden. Die bleken vaak al zeer oud te zijn, maar waren ieder jaar opnieuw in de balans opgenomen. Men besloot daarom niet verder terug te zoeken dan 1785! Het resultaat van dit onderzoek was 'dat de meeste van dezelfde reeds zeer oud, en derhalve nimmer tot likwiditeit zullen kunnen worden gebracht [aangezien] veele van die Debiteuren of Crediteuren reeds lang dood of geheel insolvent waren' (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1826).

Dit alles hoeft echter nog niet te betekenen dat ook de plantages chronisch onrendabel waren. Voordat de ontwikkeling van hun rentabiliteit kan worden besproken, dient eerst enig inzicht te worden gegeven in de kosten en baten van deze ondernemingen. Een complicerende factor daarbij is de omstandigheid dat aan beide zijden van de oceaan verschillende boekhoudingen werden bijgehouden. De ene vermeldde de inkomsten en uitgaven in Suriname, de andere die in Europa. Hoogst zelden zijn echter beide boekhoudingen bewaard gebleven, wat een goed inzicht ernstig bemoeilijkt.

1. De kosten

De kosten voor het opbouwen van een plantage waren formidabel. Blom (1787:133) rekt voor dat dit bij een gemiddelde suikerplantage met 140 slaven en een watermolen *f* 155.000 bedroeg. In zijn tijd waren echter al zeker een halve eeuw geen suikerplantages meer aangelegd, zodat dit een zeer fictieve schatting was. Wel kon Blom uit ervaring spreken over de vervanging van beestenmolens door watermolens die op grote schaal plaats vond. De minimale kosten daarvan, inclusief een apart kookhuis, schat hij op *f* 65.000 (Blom 1787:133).²

Het opzetten van een gemiddelde koffie- (of katoen)plantage met 124 slaven en een grote loods kostte volgens Blom (1787:235) bijna *f* 99.000. Voor alle soorten plantages gold de aanschaf van een grote groep slaven als de belangrijkste kostenpost.

De lopende onkosten van een plantage bestonden uit een groot aantal verschillende posten. Voor een goed inzicht is enige ordening daarin wenselijk. Het ligt voor de hand de kosten gemaakt in Suriname te groeperen tegenover die in Nederland. Dit is niet erg eenvoudig, omdat de uitgaven in Suriname nu eens niet en dan weer wel werden betaald met wissels, zogenaamde traittes, getrokken op de koopman-bankier in Nederland, waardoor het in het laatste geval dus Nederlandse uitgaven werden. Daarnaast kunnen de kosten voor het plantage-onderhoud (produktiekosten) worden onderscheiden van de kosten voor het op de markt brengen van de produkten (marktkosten). In het algemeen werden de marktkosten vrijwel geheel in Nederland gemaakt en ook eventuele betalingen in verband met hypotheekschulden werden daar afgehandeld. Produktiekosten werden daarentegen aan beide zijden van de oceaan gemaakt.

Gebrek aan (complete) bronnen maakt het helaas onmogelijk een verantwoorde ontwikkeling van de kosten te schetsen. Op basis van de boekhoudingen van de suikerplantages Groot Marseille en Vossenburg in de

² Twee decennia daarvoor kostte dit volgens Nepveu nog *f* 50.000 (Nepveu 1922-23:344).

periode 1820-1840 kan echter toch enig inzicht worden verkregen in de kostenverhoudingen.³ De totale kosten die jaarlijks werden gemaakt voor deze plantages beliepen gemiddeld bijna f 50.000. Hiervan namen de marktkosten 52% in beslag en de produktiekosten 48%. Laatstgenoemde kosten waren als volgt verdeeld: 27% werd besteed aan benodigdheden in Suriname en 24% aan goederen uit Nederland. Verder werd 16% uitgegeven aan de aankoop en huur van slaven en 8% aan betalingen aan ambachtslieden. Drie posten – belastingen, plantegestaf en administrateurs – besloegen ieder 7% van de kosten. De resterende vier procent werd besteed aan overige kosten, zoals medische zorg.

De onkosten die werden gemaakt voor de aanschaf van allerlei plantagebenodigdheden vormden veruit de grootste post en waren vrijwel gelijk over Suriname en Nederland verdeeld. Ongeveer een-derde hiervan bestond uit bouwmaterialen zoals hout en steen. Zo moesten alleen al voor de bouw van het nieuwe kookhuis op Groot Marseille 80.500 mopstenen, 22.000 blauwe tegels, 1.000 plavuizen, 165 vaten kalk en 82 vaten cement worden gekocht, grotendeels in Nederland. In feite werden nog veel meer materiaalkosten gemaakt, want er werd ook bij de Aucaanse bosnegers veel hout aangeschaft, alleen werd dat geruild tegen eigen geproduceerde dram. Daarnaast werd een aanzienlijk deel van deze onkosten in beslag genomen door de leveranties van kost, met name bananen, voor de slaven.

Het aantrekken van arbeid besloeg een belangrijk deel van de produktiekosten. In de onderzochte periode bedroeg het gemiddeld aantal slaven op Groot Marseille 135 personen en op Vossenburg 255. Totaal werden in deze jaren 74 slaven aangekocht (25 mannen, 21 vrouwen, 12 jongens en 16 meisjes) voor een gemiddelde prijs van f 675 per persoon. Bovendien werden op Vossenburg voor specifieke werkzaamheden soms ook nog slaven gehuurd.

Het normale onderhoud van de plantagegebouwen en de fabriek werd door de eigen ambachtsslaven verricht, maar als er omvangrijker werkzaamheden nodig waren, werden ambachtslieden uit de stad aangetrokken. Zo werden in deze periode op Groot Marseille een compleet nieuw kookhuis met toebehoren en een nieuw scheprad voor de watermolen gebouwd onder leiding van een metselbaas, een smid en een molenmaker. Ook op Vossenburg vonden de nodige bouwwerkzaamheden plaats (zie Bijlage 8).

De belastingen bestonden hoofdzakelijk uit een personele belasting, de zogenaamde hoofdgelden (f 2,50 per volwassene en kinderen beneden 12 jaar de helft) en een defensiebelasting, de Cassa tegen de Weglopers (6% van de inkomsten uit dram en melasse, op koffieplantages 6% van de geschatte koffie-opbrengst).

³ James Ford Bell Library: B1482, Archief De Mey Van Streefkerk; Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes en verantwoorde rekening. Zie ook Oostindie 1989:279-87.

De blanke staf bestond op deze plantages uit een directeur met een salaris van *f* 1.200 tot 1.600 per jaar en een of twee voortdurend wisselende blank-officiers die *f* 125 tot 150 per jaar verdienden. De beloning van de administrateurs bedroeg 10% van de geproduceerde suiker (deze is niet in de berekening opgenomen) en 10% van de in Suriname geïncasseerde gelden.

Beide plantages beschikten over een zogenaamde dresneger, maar desondanks werd ook de medische zorg grotendeels aan specialisten overgelaten. Zo hadden de plantages een vast contract met een chirurgijn à *f* 1 per slaaf per jaar, exclusief medicijnen. Deze was de gehele regio van dienst. Dit was echter niet voldoende, want verschillende malen werden zieke slaven naar kundige dresnegers op andere plantages gestuurd en gingen vrouwen vaak bij speciale vroedvrouwen bevallen. Ook daarvoor moest worden betaald. Deze praktijk was het gevolg van de verbeterde slavenzorg in de negentiende eeuw en zal in de achttiende eeuw veel minder zijn voorgekomen.

Samenvattend kan worden gesteld dat de plantage-onkosten voor het grootste deel werden bepaald door de enorme hoeveelheid benodigdheden (ruim 51%) die een dergelijk grootschalig bedrijf met gebonden arbeid nodig had.⁴ Verder is het opmerkelijk dat in een systeem dat grotendeels was gebaseerd op onbetaalde arbeid, bijna een kwart van de produktiekosten uit geldelijke beloningen bestond. Toch is dit minder vreemd dan op het eerste gezicht lijkt. Grootschalige, arbeidsintensieve ondernemingen die werken met gedwongen arbeid, zullen veel kosten moeten maken voor de controle op en het beheer van die arbeid. Deze tendens werd bovendien versterkt door het verschijnsel van de absente eigenaars, die controle en beheer moesten overlaten aan goed betaalde administrateurs. De rest van de loonkosten werd betaald aan specialisten, zoals molenmakers en chirurgijns. Ook zij werden uit rationele overwegingen aangetrokken, want wanneer daarvoor speciaal opgeleide slaven moesten worden aangekocht en onderhouden was men waarschijnlijk duurder uit en werd het niet direct produktieve deel van de slavenbevolking te groot.

De uitgaven voor het in Nederland op de markt brengen van de plantageprodukten bestonden eveneens uit verschillende posten. Allereerst waren dat de kosten voor het vervoer van de produkten naar Paramaribo. Dit gebeurde door zogenaamde pontevoerders die met eigen boten en slaven het goederenvervoer van en naar de plantages verzorgden. Waarschijnlijk bestond dit beroep in de achttiende eeuw nog niet en werd het vervoer toen nog geheel met de eigen plantageslaven geregeld. Weliswaar

⁴ Hier dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat gemaakte kosten en noodzakelijke kosten niet altijd gelijk zijn. Voor zover valt na te gaan was dit echter bij Groot Marseille en Vossenburg wel het geval. De slavenmacht bleef in deze periode goed op peil, de gebouwen werden goed onderhouden en er werd flink in de fabriek geïnvesteerd.

waren pontevoerders niet goedkoop, maar zij leverden wel een belangrijke arbeidsbesparing op.

In Paramaribo werden de produkten steekproefgewijs gekeurd en gewogen en opgeslagen voor het vervoer naar Nederland. Vanwege de al eerder vermelde grote kwetsbaarheid van dit transport werd de lading vrijwel altijd verzekerd bij koopman-bankiers in Nederland of Engeland. Op basis van de geschatte waarde van de produkten moest dan een bepaald percentage aan assurantiepremie worden betaald. In normale omstandigheden schommelde dit tussen 3 en 5%. In tijden van oorlog kon dit echter oplopen tot 12 en soms zelfs 25%.⁵ Voor de periode dat de produkten in Nederland in een pakhuis lagen opgeslagen, werd een speciale verzekering afgesloten tegen brand.

Een volgende kostenpost vormden de diverse belastingen die samenhangen met het op de markt brengen van de produkten. De belangrijkste daarvan waren de zogenaamde 'uitgaande rechten' in Suriname. Daarnaast waren er inkomende rechten in Nederland, havengeld en allerlei zegels die moesten worden voldaan. Verder waren er onkosten voor pakhuishuur, de waagmeester en allerlei sjouwers.

Tot slot moesten verschillende kortingen en provisies betaald worden aan de koopman-bankier, in verband met zijn werk voor de plantage en voor het aanbrengen van de assurantie; aan de makelaar voor zijn bemiddeling bij de verkoop en als delcredere, een soort borgsom, en verder waren er nog posten als kortingen bij contante betaling.

De relatieve verdeling van de marktkosten zag er dan als volgt uit: vracht (54%), provisies en kortingen (23%), belastingen (10%), assuranties (6%) en produktopslag (7%). Wanneer de vrachtkosten en assuranties worden samengeteld blijken de marktkosten voor drie-vijfde te zijn bepaald door het transport van de produkten. De resterende twee-vijfde werden opgesoupeerd door een bonte rij personen en instanties die een graantje meepikten.

Plantage- en marktkosten plus een aantal verwante onkostenposten verschaffen het volgende beeld: beloningen en belastingen vergden 35% van de kosten, vracht en assurantie 33% en benodigdheden en slaven 32%. Het is opmerkelijk dat de grootste kosten werden veroorzaakt door de lange ketting van personen en instanties die zich tussen de slaven en de plantage-eigenaar in bevonden en allemaal mee profiteerden van de produktie. Natuurlijk stonden daar ook diensten tegenover, maar het zal de rentabiliteit niet erg ten goede zijn gekomen.

Al is het voorafgaande kostenbeeld afkomstig van slechts twee suikerplantages, toch bestaat, op basis van het schaarse materiaal dat voorhanden is, de indruk dat het hier niet om een atypisch voorbeeld gaat. Bovendien

⁵ GAR: Collectie-Hudig, 679 en 683.

lijkt dit beeld ook redelijk te kloppen voor koffieplantages (zie Van Stipriaan 1982:72-5). Over katoenplantages is, wat dit betreft, geen materiaal voorhanden. Over de globale kostenontwikkeling in de loop van de periode 1750-1863, kan worden herhaald dat hierover geen zinnig woord is te zeggen. Het enige dat vast staat is de stijging van de slavenprijzen, de wisselvalligheid van de assurantiekosten, afhankelijk van de internationale politieke situatie, en de waarschijnlijke daling van de vrachtprijzen in de loop van de negentiende eeuw (Oostindie 1989:284).

2. De baten

Ook de plantage-inkomsten kenden een Nederlandse en een Surinaamse kant. Al moesten in principe alle plantageproducten in Nederland worden verkocht, toch kwam het voor dat een deel in Suriname van de hand werd gedaan om tijdelijk lokale kosten te dekken. De Surinaamse inkomsten uit de verkoop van bijproducten, zoals dram en melasse op suikerplantages en bananen op koffieplantages, waren van meer structurele aard. Deze vormden een welkome bijdrage in de lokale kostenbestrijding en maakten vaak een flink deel uit van het totale inkomen. Katoenplantages waren wat dat betreft slechter af, omdat zij niet over dergelijke extra inkomsten konden beschikken.

Voor de achttiende eeuw zijn geen gegevens beschikbaar die enig inzicht in deze inkomstencomponent kunnen verschaffen, voor de negentiende eeuw echter wel. Toch is het, wat betreft koffieplantages, vrijwel ondoenlijk vast te stellen hoe groot het gemiddelde aandeel was van de bananeninkomsten in het totale inkomen. Koffieplanters reageerden namelijk zeer verschillend op de achteruitgang van de koffiecultuur. De een liet de bananenaanplant voor wat hij was en probeerde nog zoveel mogelijk inkomsten uit de koffieproductie te halen, terwijl de ander juist een steeds groter belang ging toekennen aan de neveninkomsten uit bananenproductie. Zo bestonden in de jaren 1820 op plantage Clifford Kocqshoove de inkomsten voor slechts 6% uit de verkoop van bananen, terwijl dit begin jaren 1830 op Jagtlust ruim 63% bedroeg en bijvoorbeeld plantage Katwijk rond 1850 zelfs alleen nog maar inkomsten uit bananen had. Dit laatste was overigens geen slechte keuze, want de netto-inkomsten die dit rond 1860 opleverden waren even groot als de bruto-inkomsten (nog zonder aftrek van alle marktkosten) uit koffie rond 1830.⁶ Op basis van enkele andere

⁶ KIT: B853; Collectie-Insinger & Co., Notulboek Jagtlust etc.; ARA: SOB&W 1828-1876, 3031; ARA: OAS, Stukken gedeponneerd bij bestuursarchieven, 7; ARA: Suriname na 1828, Gemeentebestuur, 56. Die inkomsten van Katwijk bedroegen ruim f 11.000. Rond 1830 produceerde deze plantage gemiddeld nog 17.000 kg koffie per jaar. Twee decennia later was dit gedaald tot niet meer dan gemiddeld 2.300 kg per jaar en kon slechts door de aanvullende

plantages mag echter wel worden aangenomen dat, in ieder geval in de jaren 1820 tot 1840, het aandeel van de bananenverkopen in de totale inkomsten van koffie-ondernemingen zo'n 15 à 20% bedroeg.⁷

Van de neveninkomsten op negentiende-eeuwse suikerplantages is een exacter beeld te krijgen. Op deze ondernemingen werd de geproduceerde dram en melasse voor een klein deel door de eigen slaven geconsumeerd en voor het overige verkocht. Dram, de dagelijkse 'sopie' voor de slaven, werd verkocht aan plantages, die deze drank niet produceerden, terwijl de melasse merendeels werd verkocht als retourvracht aan Amerikaanse scheepskapiteins, die de kolonie van proviand en vee voorzagen.⁸ Er ontstonden echter problemen aan het eind van de jaren 1820, toen in de Verenigde Staten ook steeds meer suiker werd geproduceerd. Om de eigen markt te beschermen werd daar in 1829 een zware importbelasting op melasse geheven, met als gevolg dat er veel minder Amerikaanse schepen naar Suriname kwamen. De planters raakten hun melasse steeds moeilijker kwijt, waardoor de prijs aanzienlijk daalde, van 40 cent per gallon in 1820-1829 tot 18 cent tussen 1850-1859. Daarmee daalde natuurlijk ook het aandeel van deze neveninkomsten van 29% in 1815-1819 tot 14% in 1850-1859.

Wat betreft de inkomsten uit de hoofdprodukten van de diverse typen plantages, waren de planters natuurlijk sterk afhankelijk van het prijsniveau op de Nederlandse markt. Al werden in de achttiende-eeuwse Republiek, net als bij de andere Europese grootmachten, in principe mercantilistische beginselen van monopoliehandel met de eigen koloniën aangehangen, de markt voor tropische produkten stond toch wagenwijd open voor buitenlandse mededingers. Zo afgeschermd als de Britse markt was, zo open stond de Nederlandse, in het bijzonder voor Franse produkten. Hierdoor was het voor Surinaamse planters in de tweede helft van de achttiende eeuw onmogelijk een overheersende positie op de Nederlandse markt te verwerven. Het Surinaamse aandeel op de Nederlandse suikermarkt fluctueerde tussen de 20 en 34% in de periode 1753-1790. Het prijsniveau van suiker moet volledig door niet-Surinaamse import zijn bepaald. Het aandeel van koffie was groter en stabiel, maar verminderde geleidelijk

inkomsten uit 5.000 bossen bananen nog een schamele f 2.200 worden omgezet. Rond 1860 werden gemiddeld 35.500 bossen bananen geproduceerd (een bos telt ca. 80 bananen), die in Suriname werden verkocht, zodat er dus nauwelijks marktkosten werden gemaakt.

⁷ Plantages Somerszorg, Beekvliet en Nieuw Roeland (GAR: Collectie-Hudig, 330-331; GAA: PA-600, 545).

⁸ In 1827 bestond deze invoer van 'Amerikaansche waren' uit: 1.598 vaten bakkeljauw, 111 vaten suikerkalk, 1.759 vaten haring, 113.165 kg tabak, 1.853 vaten makreel, 27.372 kg rijst, 295 vaten zalm, 50 paarden, 4.834 vaten blom, 80 muilezels, 563 vaten zout, 22 ossen, 187 vaten beschuit (ARA: Collectie-Van den Bosch, 167).

van 50% in 1753 tot 44% in 1786-1790 (Van de Voort 1973:150 en Bijlage 1).

Toen Saint Domingue/Haïti, de grootste Franse producent van koffie en suiker, door de slavenrevolutie begin jaren 1790 wegviel, verdween daarmee een grote concurrent van de Nederlandse markt. Dit geluk was echter van zeer korte duur, want de Napoleontische oorlogen zorgden er voor dat de Surinaamse produkten eind jaren 1790 niet eens de Nederlandse markt konden bereiken. Een groot deel van de oogst werd toen naar andere markten verscheept, waarvan de Noordamerikaanse de belangrijkste was.⁹ Kort daarop moesten de Surinaamse produkten, als gevolg van de Engelse verovering, op de Britse markt gaan concurreren met bijvoorbeeld de Jamaicaanse aanvoer, die vele malen groter was dan de Surinaamse.

Teruggekeerd onder Nederlandse hoede had Suriname rond 1820 niet zoveel concurrentie als voorheen te duchten op de binnenlandse markt. Tien jaar later veranderde dat al weer, toen op Java het Cultuurstelsel werd ingevoerd en de Nederlandse markt al spoedig werd overstroomd met Javaanse suiker en koffie. Rond 1800 bedroeg de Javaanse suikerexport maar 5.000 ton en rond 1850 was dat verveelvoudigd tot 104.000 ton. De Surinaamse suikerexport groeide ook, maar slechts van 8.500 tot 15.000 ton. De koffie-export toonde het verschil tussen Java en Suriname nog dramatischer. Rond 1800 exporteerde Java 5000 ton en 50 jaar later 71.500 ton, terwijl de Surinaamse export in diezelfde periode daalde van 4000 naar 280 ton.¹⁰ Vrijwel altijd stond de Surinaamse produktie in de schaduw van een concurrent, zodat haar invloed op het prijsverloop vrij gering was.

Niet-Surinaamse producenten en internationale politieke ontwikkelingen vormden dus de belangrijkste determinanten in de prijsschommelingen op de Nederlandse markt, zoals in de periode 1780-1820, waarin de Vierde Engelse Oorlog, de Haïtiaanse revolutie en de Napoleontische oorlogen plaatsvonden (Figuur 9). Dat het prijsverloop van koffie en suiker niet geheel parallel verliep en ook vóór 1780 grote schommelingen kon vertonen, had vooral te maken met klimatologische omstandigheden die bepaalden of de Frans-Caraïbische en Surinaamse oogsten overvloedig of karig waren. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de vraag naar koffie, een relatief veel nieuwer consumptie-artikel, minder elastisch was dan die naar suiker. Het is anders moeilijk te verklaren waarom in de periode 1775-1779, toen de markt overspoeld werd met zowel koffie als suiker, de eerste een

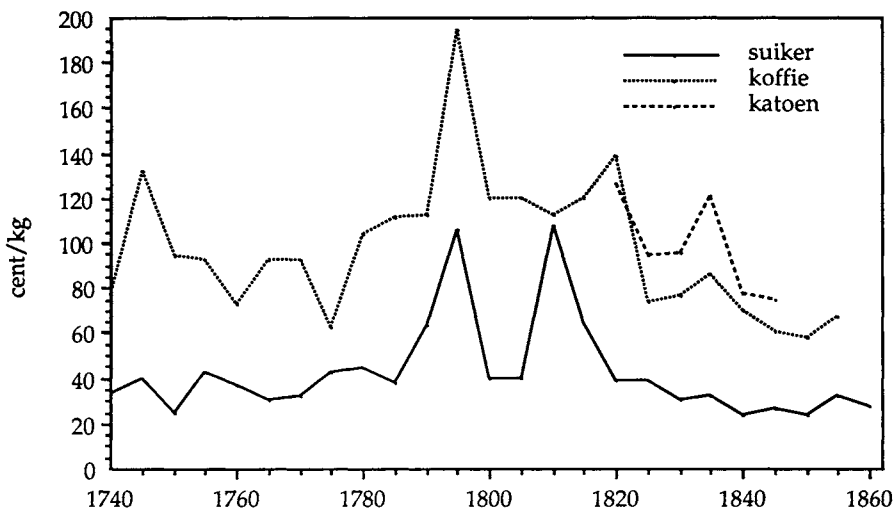
⁹ Zo vertrokken tussen 1 maart en 31 december 1799 in totaal 207 schepen uit Suriname met ruim 3.500 ton suiker, 3.115 ton koffie en 550 ton katoen. De bestemmingen waren:

Verenigde Staten	131	Frans-Caraïbische eilanden	9
Deens-Caraïbische eilanden	20	Duitsland	8
Engeland	17	Brits-Caraïbische eilanden	7
Berbice en Demerara	13	Denemarken	2

(Bron: Surinaams Museum, 496: Gouvernements Journaal 1799).

¹⁰ Boomgaard 1989:84; Deerr 1949, I:224; Coffee 1903:52; Bijlage 1.

Figuur 9. Prijsverloop Surinaamse suiker, koffie en katoen 1740-1863

enorme prijsval maakte, maar het prijspeil van de tweede bleef stijgen.

In Figuur 9 is het prijsniveau van de periode 1795-1799 niet geheel vergelijkbaar, omdat hier Nederlandse marktprijzen getoond worden, terwijl in die jaren een groot deel van de Surinaamse export op andere markten werd verhandeld. De prijzen daar zullen, onder invloed van de oorlogen in Europa, ook hoog geweest zijn. Voor de periode 1800-1815 zijn niet Nederlandse, maar Engelse prijzen in de grafiek opgenomen, omdat de Surinaamse export toen van de Britse markt afhankelijk was. Het is overigens opmerkelijk dat in de jaren 1810-1814, als gevolg van de spanningen in Europa, de suikerprijs een absoluut hoogtepunt bereikte, maar de koffieprijs enigszins daalde. Waarschijnlijk werd dit veroorzaakt door de nog jonge Jamaicaanse koffie-export die precies in die periode zijn toppunt bereikte, zodat de Britse markt met koffie werd overspoeld.¹¹

Na 1815 daalden de suikerprijzen weer tot het vooroorlogs niveau, terwijl de koffieprijzen juist stegen. Dit laatste had waarschijnlijk te maken met het feit dat er in die jaren niet zoveel concurrentie was op de Nederlandse koffiemarkt, terwijl de Surinaamse produktie sterk achteruit was gegaan. In de jaren 1825-1829 trok die produktie voor korte tijd weer aan en daalden de prijzen.

Begin jaren 1830 stegen de prijzen iets, onder invloed van de afscheiding

¹¹ Tussen 1801 en 1814 steeg de Jamaicaanse koffie-export van 6.700 ton naar 17.000 ton (Williams 1975:2).

van België. De daling zette echter al snel weer in door de grote toevloed van Javaanse produkten na 1830. In de jaren 1850 stegen de prijzen weer, wat te danken was aan de ingevoerde vrijhandelspolitiek (1848). Deze maakte het in toenemende mate mogelijk Surinaamse produkten daar te verkopen waar de prijzen het gunstigst waren. Zo werd van de Surinaamse suiker in 1849 nog 95% naar Nederland vervoerd, maar was dit in 1860 al gedaald tot 51% (Reesse 1908:Bijlage XLI).

Van katoen zijn minder prijsciifers voor handen. In het derde kwart van de achttiende eeuw werd er nog niet zo veel katoen geproduceerd en was de prijs hoog en sterk fluctuerend, variërend van 186 tot 298 cent per kg (Bijlage 2). In de Engelse periode, toen overal meer katoen werd verbouwd, was de prijs in Engeland gemiddeld nog maar 110 cent per kg.¹² Nadat de Surinaamse katoen weer voor de Nederlandse markt bestemd was, zag het prijsverloop er uit zoals weergegeven in Figuur 9.

Dat de katoenprijs in de loop van de negentiende eeuw vrijwel voortdurend daalde, had alles te maken met de gigantische groei van de Amerikaanse export van ruwe katoen. Terwijl in 1820 ook al ruim 62.000 ton werd geëxporteerd, was dit in 1840 nog toegenomen tot meer dan 265.000 ton en daarmee was de grens nog niet bereikt (Scherer 1916:420). De wereld werd overspoeld met goedkope Amerikaanse katoen. Daar kon de Surinaamse katoen geen partij aan bieden, zodat de prijs in Nederland flink daalde. Het mag daarom een wonder heten dat eind jaren 1830 de katoenprijs in Nederland zich toch voor korte tijd herstelde. Waarschijnlijk was dit het gevolg van de aangekondigde maatregelen, na de Belgische afscheiding, om de Nederlandse textielnijverheid te stimuleren, door grootscheepse export van 'katoentjes' naar Oost-Indië. Dat is ook inderdaad gebeurd, maar na de eerste enthousiaste reacties, daalde de katoenprijs weer even snel.

3. *De rentabiliteit*

Het schaarse en chaotische bronnenmateriaal maakt het niet eenvoudig om de winstgevendheid van de Surinaamse plantages te berekenen. Bovendien hebben hypotheekschulden een zeer belangrijke rol gespeeld, maar waren weer niet alle plantages verhypothekerd. Dit bemoeilijkt de vergelijkbaarheid van de verschillende ondernemingen. Toch is bij de navolgende berekening getracht de steekproeven zo representatief mogelijk samen te stellen, al moeten de cijfers slechts als een indicatie worden gezien.

Slaven vormden de meest constante factor en het belangrijkste 'kapitaalgoed' op plantages in alle drie sectoren. Het ligt daarom voor de hand de

¹² Posthumus 1943:285-7; GAR: Collectie-Hudig, 687.

mate waarin de ondernemingen winstgevend waren te relateren aan de slavenpopulatie. Dit vergemakkelijkt de vergelijkbaarheid.

Onder winst wordt hier verstaan: de inkomsten uit verkopen in Nederland minus uitgaven in Nederland, traittes, rente en kapitaalaflossing. Voorzover de uitgaven in Suriname groter waren dan de inkomsten daar werd dit verlies gedekt door de op Nederland getrokken wissels, waardoor ook de Surinaamse kant in het winstcijfer is verwerkt. Het verlies kon soms ook worden berekend door de toename van de totale schuld in Nederland. Boekhoudkundig werd in die tijd geen rekening gehouden met afschrijvingen op de kapitaalgoederen. Het bronnenmateriaal maakt het onmogelijk deze achteraf alsnog te berekenen. Afschrijvingen zijn dus alleen in de winstberekening opgenomen voorzover er daadwerkelijk uitgaven werden gedaan voor onderhoud of vervanging van kapitaalgoederen.

Uit Tabel 39 blijkt dat de suikerplantages het veel beter hebben gedaan dan de koffieplantages. Beide sectoren waren vanaf de jaren 1770 verliesgevend, maar suiker veel korter en in veel mindere mate dan koffie. Bij deze verliezen dient overigens wel te worden aangetekend dat zij zijn gebaseerd op de kapitaalschuld, die voortdurend steeg als gevolg van achterstallige rentebetalingen. In praktijk werd echter al spoedig geen rekening meer gehouden met deze schuld en draaiden de meeste plantages tamelijk ongestoord verder. In de negentiende eeuw waren deze schulden merendeels uit de plantageboekhouding verwijderd en de obligaties van de beleggers omgezet in aandelen.

De jaren 1810 en 1820 lijken voor beide sectoren – en waarschijnlijk ook voor de katoen – zeer winstgevend te zijn geweest. Daarna daalde de winst en sloeg bij de katoen een decennium later zelfs om in verlies. Voor zowel de koffie- als de katoensector betekende dit het einde. De winst in de suikersector groeide echter weer, al werd het peil van de jaren 1820 niet

Tabel 39. Gemiddelde jaarlijkse winst per slaaf per sector in guldens 1760-1862

periode	suiker	n	koffie	n	katoen	n
1760-1769	4	6	?		-	
1770-1779	- 15	7	- 51	23	-	
1780-1789	- 33	8	- 52	17	-	
1790-1799	23	10	- 50	18	?	
1800-1809	8	8	- 30	15	?	
1810-1819	21	6	40	11	?	
1820-1829	60	7	20	10	?	
1830-1839	8	11	4	7	13	2
1840-1849	12	10	3	4	- 6	3
1850-1862	17	8	?		- 25	2

Bron: steekproef plantage-archieven.

Tabel 40. Gemiddelde winstontwikkeling in de suikersector 1760-1862

periode	prijs ct/kg	per slaaf excl. hypothecaire schuld	n	per slaaf incl. hypothecaire schuld	n
1750-1759	32	?	?	?	?
1760-1769	33	f 16	6	f 4	6
1770-1779	37	35	6	- 15	7
1780-1789	37	19	8	- 33	8
1790-1799	85	54	10	23	10
1800-1809	40	42	8	8	8
1810-1819	86	26	6	21	6
1820-1829	39	74	7	60	7
1830-1839	31	34	10	8	11
1840-1849	25	21	9	12	10
1850-1862	28	19	8	17	8

Bron: steekproef plantage-archieven.

meer gehaald. Bij dit alles dient overigens te worden onderstreept, dat het hier niet gaat om de exacte winstcijfers maar om de trends.¹³

Bij de winstontwikkeling onderscheiden naar plantagesector zijn vooral de invloed van het prijsniveau en van de schuldenlast van groot belang. De ontwikkelingen in de suikersector (Tabel 40) tonen aan dat de invloed van betalingen in verband met hypothecaire schulden in de tweede helft van de achttiende eeuw zeer groot is geweest. Zonder deze zou er voortdurend met winst zijn gedraaid. Toch is het opvallend dat in de jaren 1760 de winst relatief karig was en, gezien het prijspeil, zal dat waarschijnlijk in het voorafgaande decennium niet veel anders zijn geweest. Dit maakt het begrijpelijk dat voor de negotiatiefondsen in die tijd de koffiecultuur veel hoopgevender leek. Waarschijnlijk was de matige winst het gevolg van grote investeringen die gedurende deze decennia werden gedaan in slaven en innovaties. Dit wordt bevestigd door de plantage die in deze steekproef het slechtst draaide, Waterwijk aan de Perica. Begin jaren 1750 werd daar de beestenmolen vervangen door een watermolen, terwijl tussen 1766 en 1770 de slavenmacht groeide van 106 naar 153 personen, bij

¹³ Met name de cijfers sinds 1800 dienen met gepast wantrouwen te worden gehanteerd. In de eerste plaats, omdat in de periode 1800-1815 de gecompliceerde verhouding tussen Suriname, Engeland en Nederland, nogal eens een chaotische boekhouding opleverde. Ten tweede, omdat de bewaard gebleven plantage-archieven vaak afkomstig zijn van plantages die het langst zijn blijven draaien. Plantages die al vroeg over de kop gingen zijn daardoor waarschijnlijk in deze steekproef ondervertegenwoordigd. Dit lijkt vooral te gelden voor koffieplantages, want in de steekproef blijven zij met winst draaien, zij het meestal een minimale, terwijl in werkelijkheid tussen 1824 en 1853 het aantal plantages daalde van 228 naar 67. Het ligt voor de hand dat deze afname veel minder zou zijn geweest wanneer dit het werkelijke winstniveau was.

een gemiddeld jaarlijks sterfte-overschot op deze plantage van ruim 3%.¹⁴

In de jaren 1770 waren deze investeringen op de meeste plantages achter de rug en ging de suikerprijs iets omhoog, zodat de winst naar een behoorlijk niveau kon stijgen. Dat, bij gelijkblijvende prijzen, de onbelaste winst in de jaren 1780 toch weer daalde, was waarschijnlijk het gevolg van de onkosten in verband met de Vierde Engelse Oorlog. Wanneer ook de schuldenlast wordt verdisconteerd, blijkt er sprake te zijn van een steeds oplopend verlies in de jaren 1770 en 1780.

Explosief stijgende suikerprijzen en het feit dat een groot aantal plantages werd ingekocht voor de som van de schuld, zorgden voor een ongekend winstpeil in de jaren 1790. Gedurende de volgende twee decennia werd dit echter weer teniet gedaan door stagnerende exporten en hoge onkosten als gevolg van de Napoleontische oorlogen. Overigens blijken er in de jaren 1810 vrijwel geen plantages meer te zijn die rekening moesten houden met een drukkende schuldenlast, want de winstcijfers met en zonder schuld lagen op vrijwel gelijk niveau.

In de jaren 1820 steeg de winst tot recordhoogte, ondanks het feit dat de suikerprijzen weer waren gedaald tot het niveau van voor 1790. Algehele stabiliteit en sterk gegroeide produktiviteit lagen hieraan ten grondslag. Gedurende de daaropvolgende twee decennia liep de winst echter weer drastisch terug, evenals de suikerprijs. Toch kan dit laatste niet alleen verantwoordelijk zijn geweest voor de grote winstval, want ook het weer uiteenlopen van de winst met en zonder schuld duidt op meerdere oorzaken. Dit was dan ook de periode waarin veel suikerplantages grote onkosten maakten om hun slavenmacht uit te breiden en een stoommachine aan te schaffen.¹⁵ Voor een aantal plantages werden hiertoe opnieuw hypothecaire leningen afgesloten.

Ondanks het feit dat deze vernieuwingen en uitbreidingen ook gedurende de jaren 1850 doorgingen, stabiliseerde het winstpeil zich weer, wat er op duidt dat de getroffen maatregelen vrucht begonnen af te werpen. Met het merendeel van de leningen was het overigens net zo slecht afgelopen als in de achttiende eeuw; opnieuw werden zij uit de boeken geschrapt, zodat de winst met en zonder schuld weer vrijwel gelijk was.

Ook in de koffiesector hebben negotiatieschulden, prijsontwikkelingen en oorlogen onmiskenbaar een rol gespeeld. Toch ziet het winstverloop er anders uit dan in de suikersector (Tabel 41). De veel grotere negatieve invloed van de negotiatieschulden op de winstgevendheid van koffie-

¹⁴ ARA: SONA, 691, 224 en 698; GAR: Collectie-Hudig, 111.

¹⁵ Deze veronderstelling wordt ondersteund door de plantages uit de steekproef, want op de helft van deze ondernemingen werd in deze periode een stoommachine geïnstalleerd en hun gezamenlijke slavenmacht breidde zich met een kwart uit.

Tabel 41. Gemiddelde jaarlijkse winstontwikkeling in de koffiesector 1770-1850

periode	prijs ct/kg	per slaaf excl. hypothecaire schuld	n	per slaaf incl. hypothecaire schuld	n
1760-1769	83	?	?	?	?
1770-1779	77	f 36	23	f - 51	23
1780-1789	107	51	17	- 52	17
1790-1799	153	26	18	- 50	18
1800-1809	120	71	15	- 30	15
1810-1819	116	57	11	40	11
1820-1829	106	33	10	20	10
1830-1839	81	12	7	4	7
1840-1849	65	3	4	3	4

Bron: steekproef plantage-archieven.

plantages springt meteen in het oog. Opmerkelijk is verder hoe in de jaren 1780 en 1790 de winst in de koffiesector zich tegengesteld ontwikkelde aan die in de suikersector. In de jaren 1780 kon de winst, ondanks de hoge kosten in verband met de Engelse oorlog, toch flink groeien, door de aanzienlijke stijging van de koffieprijsen. In de jaren negentig was dit laatste weliswaar nog steeds het geval, maar halveerde desondanks de winst. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de omstandigheid dat veel koffieplanters gedurende de chaotische jaren 1795-1799 een groot deel van hun oogst eenvoudig in voorraad hielden, in afwachting van rustiger tijden. Het is frappant hoe weinig koffieverkopen er in deze periode in de boekhoudingen werden vermeld, terwijl dat bij suiker wel het geval was. De risico's verbonden aan transport in oorlogstijd waren hetzelfde, de 'houdbaarheid' van de producten was echter nogal verschillend, zodat men kennelijk voor suiker een groter risico aandurfde.

Gedurende het Engels bewind bereikte de winst in de koffiesector een absoluut record. Dit was waarschijnlijk het resultaat van een combinatie van hoge prijzen op de Engelse markt en het drukken van de plantageonkosten. Dit laatste kwam bij suikerplantages wat minder voor, aangezien een verwaarloosde suikerfabriek een direct gevaar vormde voor de produktie en een onderkomen koffieloods niet. Deze veronderstelling lijkt te worden bevestigd door de bevindingen van A.F. Lammens (1982:25), die meer dan de helft van de koffieplantages in 1818 omschreef als 'in afnemende staat', terwijl minder dan een-derde van de suikerplantages een dergelijke kwalificatie meekreeg.¹⁶

¹⁶ Voor alle duidelijkheid: Lammens doelde waarschijnlijk naast verwaarlozing ook op de toename van de uitgeputte gronden. Een kleine steekproef onder vijf koffieplantages laat bovendien zien dat, vergeleken met de periode 1785-1794, in de jaren 1801-1810 ruim 20% minder geld werd besteed aan het opsturen van plantagebenodigdheden. Het kan natuurlijk

In vergelijking met suikerplantages bleef in de koffiesector de schuldenlast veel langer op de plantages drukken, omdat deze hier hoger en algemener was. Gedurende het eerste kwart van de negentiende eeuw werd ook in deze sector steeds vaker met één pennestreek een einde gemaakt aan de schulden. Erg lang heeft men daar echter niet van kunnen genieten, want de winsten, met en zonder schuld, liepen in hoog tempo terug. Anders dan in de suikersector had dit niets te maken met eventuele innovatie of expansie van de sector. Het was slechts het teken van absoluut verval.

Het beeld van de winstgevendheid van suiker- en koffieplantages is hiermee duidelijker geworden.¹⁷ Toch zeggen de hier berekende winstniveaus op zich niet zoveel over de werkelijke rentabiliteit van de plantages. Normaal gesproken zou nu de winst moeten worden berekend als percentage van het geïnvesteerde kapitaal, waarna dit cijfer kan worden vergeleken met de rente die een bank in Nederland op een belegd kapitaal uitkeerde. Dit is helaas volstrekt onmogelijk. Er is niet eens bij benadering te bepalen hoeveel in de loop der tijd in de plantages is geïnvesteerd. Het genegotieerd kapitaal kan hiervoor niet worden gebruikt, want niet alle plantages, met name in de suikersector, waren verhypothekerd. Bovendien werd na circa 1780 vrijwel geen kapitaal meer genegotieerd, maar er werd wel degelijk nog kapitaal in plantages gestoken, zij het in sterk verminderde mate. Hier zou de hoogte van de schuld uitkomst kunnen bieden, ware het niet dat die voor een groot deel (maar hoe groot?) bestond uit achterstallige interest, welke toch moeilijk als geïnvesteerd kapitaal kan worden gezien. Daarnaast werd er soms wel eens iets (maar hoeveel?) van de schuld afgelost en waren ook niet alle plantages met schulden belast. En wat te doen nadat plantages voor de som van de schuld waren ingekocht?

Een mogelijkheid zou zijn de getaxeerde waarde van plantages te beschouwen als geïnvesteerd kapitaal. Hoewel dit misschien voor een enkele plantage een oplossing kan bieden (zie Lamur 1987a:57-71), veroorzaakt dit op macroniveau grote problemen. De taxatiewaarde van een plantage kon in de loop der tijd aanzienlijke verschillen vertonen, mede door het – soms grote – speculatieve element dat er aan kleefde. Voor de schatting van het geïnvesteerde kapitaal ligt het er dan maar aan uit welk jaar een taxatie beschikbaar is. Bovendien kan het aantal taxaties in de

zijn, dat deze in plaats daarvan in Suriname werden gekocht, maar zeker is dat allerminst (Steekproef archieven plantages Purmerend, Zorg en Hoop, Maria's Lust, Beekvliet en Somerszorg).

¹⁷ Bij gebrek aan voldoende (representatief) materiaal over de katoensector blijft deze hier onbesproken.

periode na 1778 niet in de schaduw staan van het tijdvak daarvoor, terwijl er na 1830 zelfs vrijwel geen enkele taxatie bekend is.

Om toch een ontwikkeling van de rentabiliteit te kunnen laten zien, hoe discutabel ook, wordt daarom de hiervóór ingeslagen weg verder bewandeld, namelijk door de winst per slaaf te relateren aan het kapitaal dat gemiddeld moest worden geïnvesteerd om hem of haar te kunnen kopen. Het belangrijkste bezwaar tegen deze methode is dat de koopprijs van een gemiddelde slaaf in de periode voor 1827, toen er nog importen waren, anders was samengesteld dan daarna. Gedurende die eerste periode werden voornamelijk slaven gekocht die in of vlak voor hun produktieve levensfase stonden, met een meerderheid aan mannen. Dit dreef de prijs omhoog. In de latere periode werden slaven familie- of zelfs plantagegewijs gekocht, waardoor het aandeel van (nog lang) niet produktieve slaven groot was, wat de prijs natuurlijk drukte. Dat blijkt bijvoorbeeld in de jaren 1820, toen de gemiddelde prijs van een geïmporteerde slaaf lag op *f* 734, terwijl de verkoop van twee complete slavenmachten in dezelfde periode een gemiddelde prijs van niet meer dan *f* 370 opleverde.¹⁸ Deze twee gelijktijdig gerealiseerde prijzen maken het echter mogelijk een omrekenfactor te hanteren (0,5). Daarmee kan, ten behoeve van de vergelijkbaarheid, de rentabiliteit per importslaaf ook na 1827 worden berekend (Tabel 42). De reële prijs in de jaren 1830 en 1840 is gebaseerd op slavenverkopen, terwijl voor de laatste periode de prijs is gehanteerd die de planters in 1863 ontvingen als compensatie voor hun vrijgemaakte slaven. Deze cijfers dienen met de nodige voorzichtigheid te worden gebruikt, maar zij geven tenminste een indicatie van de rentabiliteit.

Het spreekt vanzelf dat de eerder geconstateerde invloeden die de ontwikkeling van de winstcijfers beïnvloedden, ook weer in het rentabiliteitscijfer zijn terug te vinden (Tabel 42). Hypotheekschulden en oorlogen drukten met name in het laatste kwart van de achttiende eeuw de rentabiliteit in sterke mate. Wanneer de hypotheekschulden buiten beschouwing worden gelaten, deden de plantages het echter lang niet slecht en soms zelfs uitzonderlijk goed, zoals in de jaren 1770. Dit is dan ook de reden dat in die periode nog zo'n groot aantal plantages is blijven voortbestaan en de slavernij niet werd opgeheven. Weliswaar werden de schulden niet afgelost, maar, afgezien van obligatiehouders, was het voor de meeste betrokkenen nog alleszins voordelig om de produktie voort te zetten.

In de negentiende eeuw bedroeg de rentestand in Nederland ongeveer 3%. Tegen die achtergrond lijken zelfs de slaven op koffieplantages nog

¹⁸ Namelijk de slavenmachten van de plantages Johanna's Zoon en Maria's Lust (GAA: PA-600, 545).

Tabel 42. Gemiddelde jaarlijkse rentabiliteit per slaaf en per sector 1760-1862

periode	importslaven		totaal slaven		import- prijs (f)	totaal- prijs (f)
	excl. schuld	incl. schuld	excl. schuld	incl. schuld		
s u i k e r						
1760-69	6,2%	1,6%	-	-	258	-
1770-79	13,1	5,6	-	-	268	-
1780-89	4,5	8,1	-	-	468	-
1790-99	8,8	3,8	-	-	613	-
1810-19	3,5	2,9	-	-	734*	-
1820-29	10,1	8,2	20,2	16,2	734*	370
1830-39	(19,8)	(4,6)	10,3	2,4	-	330
1840-49	(14,2)	(8,2)	7,1	4,1	-	295
1850-62	(12,6)	(11,4)	6,3	5,7	-	300
k o f f i e						
1770-79	13,4	-19,0	-	-	268	-
1780-89	10,9	-11,1	-	-	468	-
1790-99	4,2	-8,2	-	-	613	-
1810-19	7,8	5,4	-	-	734*	-
1820-29	4,5	2,7	8,9	5,4	734*	370
1830-39	(7,0)	(2,4)	3,6	1,2	-	330
1840-49	(2,0)	(2,0)	1,0	1,0	-	295

* 1816-1826

De periode 1800-1809 is niet opgenomen omdat toen de slavenprijs in Surinaamse guldens werd uitgedrukt, waarvan de wisselkoers niet bekend is.

Bronnen: Tabellen 18, 39-41; slavenprijzen na 1830 samengesteld uit: Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1834 en 1837; SAS: hypotheekboek, 4; *Rapport Staatscommissie* 1853:259.

korte tijd redelijk rendabel te hebben geproduceerd.¹⁹ Na de jaren 1820 was het met de koffiesector echter definitief gedaan. De rentabiliteit van de suikersector was in het algemeen in de negentiende eeuw redelijk en in de jaren 1820 zelfs goed te noemen. Gedurende de jaren 1830 werd de rentabiliteit gedrukt door grote investeringen in stoommachines en/of omschakeling van koffie naar suiker. Daarna wist deze sector zich echter weer behoorlijk te herstellen. Opnieuw blijkt, dat wat betreft de suiker, toen veruit de grootste sector in de Surinaamse economie, de Emancipatie tamelijk ongelegen kwam. Men had geen enkele notie hoe het zou gaan met vrije arbeid.²⁰

¹⁹ Zie echter het voorbehoud gemaakt in noot 15.

²⁰ Hoe groot de onzekerheid was, blijkt uit een verslag van een vergadering die de Gouverneur op 14 juli 1856 had belegd over een experiment met de immigratie van Chinezen en arbeiders uit Madeira, als voorbereiding op de Emancipatie. Ook de administrateur van Vossenburch was daarbij aanwezig. De eigenaars van deze plantage besloten echter niet mee te doen, in de eerste plaats omdat het plan 'te onbepaald is, zoowel ten aanzien der werkuren als dagloonen en verdere voorwaarden, 2e omdat het te zamen doen werken van vrije mensen

Zoals ook al het geval was bij de behandeling van de produktiviteit, blijken er over de rentabiliteit in andere Caraïbische plantage-economieën slechts weinig betrouwbare cijfers te bestaan. De enkele cijfers die in de literatuur worden genoemd zijn bovendien gerelateerd aan niet te controleren schattingen van het geïnvesteerd kapitaal. Dit maakt een vergelijking met de Surinaamse cijfers onmogelijk.²¹

Opnieuw is duidelijk geworden hoe contraproductief de negotiaties hebben gewerkt op de Surinaamse plantage-economie. Door een rigoureuze schuldsanering kwam de suikersector er uiteindelijk toch weer bovenop en rendeerde tot aan de afschaffing van de slavernij op een alleszins acceptabel niveau. De koffiesector bleek, ondanks een lichte opleving, ten dode opgeschreven. Daarnaast werd aangetoond dat het mercantilistisch systeem sterk in het nadeel van de plantage-economie heeft gewerkt. De verplichting alle produkten op de Nederlandse markt te verkopen betekende dat een lange reeks personen en instanties een deel van de plantage-opbrengsten voor zich opeiste. Wellicht was het beter geweest als de produkten aan handelaars in Suriname hadden kunnen worden verkocht, zoals in de Franse Caraïben het geval was. De lijn tussen planter en koopman(-bankier) was dan veel korter geweest en de controle op eventuele kredieten veel strakker. Bovendien was er dan in de plantage-economie meer geld in omloop geweest, wat stimulerend had kunnen werken op het plantersinitiatief.²²

De Britse planters waren eveneens verplicht hun produkten op de Europese thuismarkt te verkopen. Zij maakten daar echter de dienst uit en genoten een grote mate van bescherming. De Surinaamse produkten, daarenegen, genoten op de Nederlandse markt in het geheel geen bescherming en werden door buitenlandse mededingers in een hoek gedrukt.

De Nederlandse handel wilde dus van zoveel mogelijk walletjes eten. Het overleven van de Surinaamse plantage-economie speelde in hun belangenoverwegingen geen doorslaggevende rol. Zij hadden daarin in zoverre gelijk, dat toen de buitenlandse aanvoer van tropische produkten stakte de

met slaven wellicht ongunstige resultaten kan opleveren en 3e omdat het voorstel is gedaan, vóór dat er hier te lande [Nederland] iets hoegenaamd is bepaald, hoedanig het met de emancipatie zal gaan, en daarvoor nog geen wet is gemaakt door de wetgevende magt' (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1856).

²¹ Het best gedocumenteerd zijn de berekeningen van Ward (1978) voor het Brits-Caraïbisch gebied. Het grootste deel van zijn cijfers is echter gebaseerd op steekproeven van niet meer dan een of twee plantages. Bovendien houdt hij geen rekening met hypotheekschulden, die er in de Engelse koloniën toch ook in grote mate geweest zijn (Pares 1960:38). Zelfs een trendmatige vergelijking wordt daarmee onzinnig.

²² Het is niet bekend of dit systeem in de Franse Caraïben positief voor de planters en de rentabiliteit is geweest. Het gevaar bestaat natuurlijk dat een aantal lokale handelaars zich een monopoliepositie weet te verwerven en de oogst voor niet meer dan minimale prijzen opkoopt. Een situatie die zich zeker in de peasant-landbouw van veel niet-Westerse samenlevingen tot op de dag van vandaag voordoet.

opgevalen plaats door Java werd ingenomen. Het getuigt daarom van vitaliteit dat in ieder geval de Surinaamse suikersector wist te overleven door vernieuwing en uitbreiding.

HOOFDSTUK IX

Continuïteit en eigenbelang in het management

De levensvatbaarheid van een onderneming is in hoge mate afhankelijk van de leiding. Eendracht en ondubbelzinnigheid in het beheer zijn dan ook noodzakelijke voorwaarden voor een efficiënte bedrijfsvoering en voor de continuïteit. Bij het beheer van de Surinaamse plantages in de achttiende en negentiende eeuw lijkt het tegenovergestelde vaak het geval te zijn geweest. Wie zich verdiept in het beheer van deze ondernemingen, stuit al gauw op een warnet van belangen die vaak lijnrecht tegenover elkaar stonden, zoals tegenstellingen tussen eigenaars, koopman-bankiers en aandeelhouders in Nederland of tussen elders verblijvende eigenaars en administrateurs. In dit hoofdstuk worden de tegenstellingen in het plantagebeheer in Suriname onder de loep genomen.

De duidelijkste tegenstelling in het Surinaams plantagebeheer was natuurlijk inherent aan het systeem zelf: slavernij als vorm van arbeidsmobilisatie. Wanneer als belangrijkste arbeidsprikkel de zweep wordt gehanteerd, kost het weinig moeite een beeld te vormen van het latente conflict tussen bazen, die met geweld een maximale arbeidsprestatie proberen af te dwingen, en niet bij de onderneming geïnteresseerde slaven, die met een minimale arbeidsprestatie of met geweld die zweep trachten te ontwijken. In de negentiende eeuw werd gepoogd deze tegenstelling te verdoezelen door de slaven meer te binden aan het plantagebelang met behulp van materiële lotsverbetering en kerstening. De slaven hebben hiervan op eigen wijze zoveel mogelijk geprofiteerd. De tegenstelling werd er echter niet minder om en misschien zelfs aangescherpt. In dit krachtenspel stonden de hoogstgeplaatste man in het management, de administrateur en de man aan de top van de slavenhiërarchie, de negerofficier of bastiaan, centraal.

1. De bastiaan

De bastiaan, of basja, vormde de meest constante factor in het plantage-management. Meestal was hij op de plantage geboren, of er op jonge leeftijd gekomen. Hij kende de onderneming en haar bewoners dus door en door en had vaak een carrière via de verschillende slavenberoepen op de

plantage achter de rug. Als bastiaan bleef hij vaak jaren achtereen in functie en zorgde zo voor enige continuïteit in het management, waar het vaak een komen en gaan was van blankofficiers en directeurs.

Een goed voorbeeld biedt de koffieplantage Somerszorg. Daar werd in 1793 de slaaf Kwamina aangekocht, die ongeveer twintig jaar daarvoor in Afrika was geboren. Hij werkte eerst vele jaren als veldslaaf en werd later, wanneer is niet bekend, bevorderd tot 'veldofficier', de hoogste positie in de slavenhiërarchie. Deze functie vervulde hij van ongeveer 1817 tot omstreeks 1841. In 1845 stond hij te boek als 'gewezen veldofficier, oud en af'. In 1801 had hij de geboorte meegemaakt van zijn latere opvolger, Andries. Deze werkte in 1817 nog onder de grootste jongens op de koffiedrogerij en stond sinds circa 1820 te boek als veldslaaf en later ook delver. In de jaren 1830 werd Andries verschillende malen 'op commando' gestuurd, om dienst te doen bij bospatrouilles van de overheid tegen weglopers. Toen genoot hij kennelijk al het vertrouwen van zijn bazen. Omstreeks 1841 volgde hij, op veertigjarige leeftijd, Kwamina op als veldofficier en behield deze functie in ieder geval tot 1855. In de halve eeuw dat deze twee bastiaans de leiding hadden over de slaven, maakten zij dertien directeurs en waarschijnlijk veertig tot vijftig verschillende blankofficiers mee.¹ Het zal duidelijk zijn waar de continuïteit van de onderneming lag.

Ondanks het onschatbare belang van de bastiaan, werd er door de overige geledingen van het management verschillend over hem gedacht. Twee citaten maken de hierin meespelende tegenstellingen duidelijk. Zo schreef de planter Van Breugel in zijn aantekeningenschrift dat in het algemeen de bastiaan een verdienstelijke man was, door wie men slaven met de zweep liet straffen, maar dat hij niet uit zichzelf iemand mocht straffen, alleen aanklagen. Zijn beloning bestond uit 'de eer van het vertrouwen der blanken te genieten' en een dubbele portie bij de uitdeling van slavengoederen. Een planter of directeur moest volledig op zijn oordeel kunnen afgaan 'daar men juist niet altijd op de rapporten van enkele blankofficiers geheel en al vertrouwen kan' (Van Breugel 1824:24-5). In diezelfde tijd, omstreeks 1820, blikte een gewezen blankofficier terug op zijn carrière en concludeerde dat het beter was nooit een bastiaan op zijn woord te geloven, maar altijd zelf overal het oog op te houden. Bovendien was hij van mening dat 'men de Neger Officiers op de meeste Plantagien nú minder als voor 30 Jaaren mag betrouwen als heulende zelve met de heele magt Slaaven'.² Kortom, vertrouw nooit op een bastiaan, want zijn solidariteit ligt niet bij de plantagestaf, maar bij de slaven.

Twee conflicten worden hiermee duidelijk. De planter of directeur

¹ GAR: Collectie-Hudig, 329, 330 en 331.

² ARA: Collectie-Van den Bosch, 125 (anonymus).

vertrouwde zijn bastiaan eerder dan zijn blanke opzichter en de laatste had – waarschijnlijk mede hierdoor – een chronisch wantrouwen ten opzichte van de bastiaan. Een begrijpelijke verhouding, aangezien de blankofficier en de bastiaan in feite dezelfde taak hadden, namelijk supervisie over de slaven in het veld en in de fabriek, maar de bastiaan beschikte door zijn kennis over meer macht. Bovendien kreeg de bastiaan wel eens een extra beloning voor een bepaalde prestatie, kon hij een redelijk normaal gezinsleven leiden en was hij alom gerespecteerd. De blankofficier daarentegen werd zowel door de slaven als door de directeur gewantrouwd, wist door zijn korte verblijf op de plantage meestal weinig van de gang van zaken, sliep meestal alleen in een afgeschoten hokje in een van de loodsen en kon van zijn karig loon nauwelijks rondkomen.

Toch was ook de positie van de bastiaan niet te benijden. Enerzijds moest hij het vertrouwen van zijn superieuren hebben en hun bevelen stipt navolgen, waarbij het handhaven van een strak arbeidsregime en het uitvoeren van straffen van groot belang waren.³ Anderzijds moest hij ook het vertrouwen en respect hebben van de slaven en diende hij ook hun belangen te vertegenwoordigen. Dat betekende voortdurend balanceren op het scherp van de snede. Om dit te kunnen volhouden, diende de bastiaan boven alles veel prestige te genieten onder de slaven en van hen een ruim sociaal krediet te krijgen. Had hij dit niet, dan stonden de slaven genoeg middelen ter beschikking – van pesterijen en sabotage tot en met moord – om hem de uitoefening van zijn functie volstrekt onmogelijk te maken.

De bastiaan diende dus te beschikken over natuurlijk leiderschap en overwicht en kon onmogelijk een collaborerende, gedweeë 'Sambo' zijn, die louter fungeerde als het verlengstuk van zijn meester. Bij onlusten op plantages waren dan ook vaak bastiaans op een of andere manier betrokken. Eveneens blijken er in tijden van frequente wegloperijen en marronage nogal eens bastiaans tot de weglopers te hebben behoord.⁴ Hoogbergen (1985:49) stelt zelfs dat het meestal de bastiaans waren, die het contact met marrons onderhielden.⁵

³ Het algemene beleid dat de zwarte bastiaan degene was die door de directie opgelegde lijfstraffen aan zijn medeslaven moest toedienen, was een van de psychologisch meest geraffineerde onderdelen van de verdeel-en-heers-politiek die de planters in alle slavenkoloniën hebben gehanteerd.

⁴ Zie bijvoorbeeld Hoofdstuk XII. Een ander voorbeeld is plantage Vossenburg, waar tussen 1828 en 1834 totaal 41 slaven – dat is bijna een kwart van alle volwassenen – 52 keer weglopen. Onder hen bevonden zich de bastiaans Profijt en Pietje (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening).

⁵ De basja wist heel vaak waar de weglopers zich ophielden. Hij stond oogluikend bezoek aan de plantages toe, hij permitteerde dat van de plantages eten naar deze mensen gebracht werd. Hij handelde vaak met de weglopers en ruilde door de Marrons gevangen vis en wild tegen produkten van de kostgronden. De basja was ook de man die de plannen voor massale desertie uitwerkte en zorgde dat het voor de vlucht benodigde voedsel werd verzameld en

Na onlusten op plantage Zeezigt in 1835 werden alle bastiaans afgezet en van de plantage verbannen. Zij werden kennelijk verantwoordelijk gesteld voor het slavenverzet. Nog duidelijker zijn de rapporten over plantage Potribo, waar in 1828, tijdens het bezoek van een van de eigenaars uit Nederland, een aantal slaven wegloopt 'na eenige testen [ketels] zuiker bedorven te hebben'. Later komen zij toch weer terug en worden zwaar gestraft, 'even zoo wel als de zoogenaamde bastiaan aan wiens wangedrag de bestaande verwarring en ongeregelde grootendeels te wijten was'.⁶ Dat vlak na deze gebeurtenissen een van de trasloodsen plotseling uitbrandde kan toeval zijn geweest. Niet toevallig was dat, gedurende datzelfde jaar, de gehele slavenmacht, uitgezonderd bejaarden en kinderen, zich van de plantage verwijderde en in staking bleef totdat de directeur was ontslagen. Een dergelijke actie vereiste organisatie en leiding, zodat het voor de hand ligt te veronderstellen dat dezelfde bastiaan daar weer de hand in had gehad.

Bij het verdedigen van de slavenbelangen namen de bastiaans soms grote risico's en stelden daarmee hun eigen bevoorrechte positie in de waagschaal. Tegelijk konden zij ook groot gevaar lopen als handhavers van de orde op en vooral ook rond de plantages. Wanneer bijvoorbeeld de directeur had gehoord dat zich in de buurt van de plantage weglopers (zogenaamde schuilers) bevonden, of wanneer de slaven zich door schuilers bedreigd voelden, dan moest de bastiaan daar, gewapend, op af. Heel triest was bijvoorbeeld het incident bij Merveille in 1845. In de omgeving van die plantage zou zich een groep weglopers hebben schuilgehouden, waarop directeur Daser besloot er een gewapende groep slaven, onder leiding van de bastiaan, op af te sturen. Tegelijkertijd was er echter ook een militaire bospatrouille in die buurt actief, die de groep van Merveille aanzag voor de weglopers en hen hevig begon te beschieten. Resultaat: twee doden en een gewonde, onder wie de bastiaan.⁷

Het leven van een bastiaan had dus zijn gevaarlijke kanten, maar hij was ook een man met macht, die het oor van de meester had en zo ook andere slaven bij hem kon aanklagen. Dit kon hij op persoonlijke titel doen, of uit naam van andere slaven. Het meest geëigende middel om een onaan-

goederen werden ingepakt.' (Hoogbergen 1985:49.)

⁶ GAA: PA-600, 544.

⁷ ARA: GG der WI Bez. 1828-1845, 63. Een ander voorbeeld is plantage Nieuwsorg aan de Commetewane. Daar werd in 1795 'de 1e bastiaan, Jan, des avonds te huys koomende aangevallen, beschooten en met houwer-kappingen vermoord door schuylers' (ARA: RvP, 599). Ook gebeurde het dat in 1827 van plantage Alida aan de Cottica achttien slaven waren weggevoerd, 'die, overvallen zijnde door den Bastiaan en eenige Negers van [buurplantage] Welgelegen, die op den agterdam patrouille maakten om hunne kostgronden te bewaren, zich hebben verdedigd en den Bastiaan een kogel door den hals gejaagd' (Collectie-Insinger & Co., Informatieboek).

Directeur met voedvrouw en kraamvrouw ca. 1850
(Foto-archief KITLV nr.1203; lith. Th. Bray)

genaam persoon weg te werken was deze te beschuldigen van gifmengerij. Dit kon vrijwel nooit daadwerkelijk worden bewezen, maar het verwekte meestal zoveel onrust, niet het minst ook bij de plantagestaf, dat er vaak wel naar werd geluisterd en de beschuldigde van de plantage werd verwijderd.⁸ Zo werd in 1804 op Jagtlust de slaaf Prins verkocht (voor f 1.000 wat aangeeft dat hij een waardevolle arbeidskracht was) 'uit hoofde van de slechte reuk waarin hij bij de andere neegers wegens gifmengerij stond'.⁹ Op Vossenburg gebeurde in 1819 hetzelfde met Emanuel, maar daar bleef het niet bij, want enkele jaren later werden achter elkaar ook La Fleur en Askan van gifmengerij beschuldigd. Tegen geen van beide mannen werden bewijzen gevonden, alleen bleek van Askan 'dat zich dien Neger den haat der magt op den hals gehaald had, door het bezigen van dreigementen'. Toch werden beide beschuldigten naar een andere plantage verbannen, ter geruststelling van de slaven.¹⁰

Aangezien de bastiaan bij al dit soort beschuldigingen als intermediair optrad tussen de slaven en de directie was het aan hem om te beoordelen of de problemen onderling konden worden opgelost of moesten worden doorgespeeld naar de directeur, die hoofdzakelijk op zijn advies moest afgaan. Dit gaf hem een niet onaanzienlijke machtspositie, die hij, mits voorzichtig, ook ten eigen nutte kon aanwenden.

Een duidelijk voorbeeld van de machtspositie van de bastiaan binnen de slavengemeenschap is het voorval dat E.J. Bartelink verhaalt uit de tijd dat hij blankofficier was op plantage Zeezigt. Op een dag merkte hij dat twee slaven niet waren komen opdagen voor het veldwerk. Alvorens daarvan

⁸ Beschuldigingen van gifmengerij moeten zeer regelmatig zijn voorgekomen en werden hoog opgevat, getuige het feit dat er in het plantagereglement van 1784 een apart artikel aan werd gewijd: 'Ten veertienden, geene directeurs off andre bediendens van een plantage zullen zig mogen onderstaan eenige perquisitie of onderzoek te doen wegens faiten van slaaven voor hunne tijd voorgevallen, veel minder na praetense wissie of vergift, daar dikwils den eene neeger den andre uit wrake mede betigt zonder bewijs; dog hem iets daar van ter zeyde ter ooren komen de, gehouden zijn daar van aan zijn meesters [de eigenaar of administrateur] kennis te geeven op poene des contrarie doende te zullen verbeuren driehonderd guldens' (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:1072).

⁹ Collectie-Insinger & Co.: notulboek Biesterbos.

¹⁰ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1819 en verantwoorde rekening 1822 en 1823. Overigens werden beschuldigingen van vergiftiging (of wisi) niet altijd gehonoreerd door de beschuldigde van de plantage te verwijderen. Intrigerend is het voorval dat zich in 1831 afspeelde op plantage De Nieuwe Grond. Daar waren zeer plotseling de jongen Cordon en zijn zus Maria overleden, terwijl tegelijk hun broer Mathijs dodelijk ziek werd, maar wel overleefde. De administrateur schreef hierover: 'de omstandigheid van den twist tusschen derzelve moeder en den neger Kaptijn maakte deze zaak ongetwijfeld meest bedenkelijk, en hoezeer wij ons verheugen dat er geene termen zijn gevonden om laatstgenoemden te straffen ter zake van vergiftiging, maar alleen wegens de afgodische daden ten huize van de negerin L'Espérance [Kaptijns moeder] verrigt en opgevolgde absentie, zoo vertrouwen wij tog dat de directeur een waakzaam oog op hen zal blijven houden' (Collectie-Insinger & Co.: kopieboek).

rapport op te maken voor de directeur, raadpleegde hij echter de slavine die voor hem de was deed en in wie hij een groot vertrouwen had:

'Als gij dat doet, zijt gij reddeloos verloren, zeide zij mij; "de twee mannen zijn voor de hoofdbastiaan gaan visschen of in zijn kostgrondje gaan werken. Gij zult zowel hem als het volk tegen u krijgen. Als gij wacht zult ge zien, dat de anderen de twee merken [taken] van de afwezigen in hun vrijen tijd afmaken." Zoo gebeurde 't ook en ik was zeer blij niet met overhaasting gehandeld te hebben.' (Bartelink 1914:17-8.)

Kennelijk was de macht van de bastiaan zo groot, dat de andere slaven geen bezwaar hadden ook voor hem persoonlijk arbeid te verrichten. De blank-officier had zich daar maar bij neer te leggen.

Het is niet onwaarschijnlijk dat de functie van bastiaan binnen de slavenmaatschappij was geïnstitutionaliseerd in de vorm van het priesterschap. Zo stuitte Lamur (1985:16-7) in zijn onderzoek naar de kerstening van de slaven op Vossenburg op de aanwezigheid van een 'erste Bastian, welke zu gleich der erste priester ist'. Onder priester moet dan waarschijnlijk een 'bonuman' worden verstaan. Ook bij verschillende acties met en tegen de zendelingen op deze plantage blijken het steeds de bastiaans te zijn geweest, die als leiders optraden.

Op de buurplantage Breukelerwaard was al eerder met de kerstening begonnen. Daar werden tussen 1821 en 1830 65 van de circa 115 volwassen slaven gedoopt. De laatste in de rij die zich liet dopen was bastiaan Nelson (doopnaam Nicolaas). Dit kan toeval zijn geweest, maar ook is het voorstelbaar dat Nelson voelde, toen meer dan de helft van de volwassenen zich had laten dopen, dat hij de macht over zijn volgelingen begon kwijt te raken. Door hun voorbeeld te volgen trachtte hij wellicht het verloren gegane terrein te herwinnen en zijn (religieuze) invloed te behouden.¹¹

Craton (1982:249-50) wijst er op dat in Demarara een duidelijk verband bestond tussen de eliteslaven op de plantages en de voormannen ('chapel deacons') in de zwarte christelijke kerken. Bovendien bleek een aantal van deze zowel sociale als religieuze leiders de aanvoerders te zijn van de grote opstanden in deze kolonie aan het begin van de negentiende eeuw.

Ook in de Surinaamse orale traditie zijn aanwijzingen te vinden die de veronderstelde combinatie van bastiaans en religieuze macht bevestigen. Bekend is het verhaal van basja Adjuku van Geertruidenberg – of de ook wel genoemde Goed Succes – die over zo'n krachtige 'winti' heette te beschikken, dat hij in staat was zweepslagen die op een slavenrug neerdaalden zodanig te transformeren dat zij alleen door de meesters gevoeld werden. Zo wist hij zijn mensen te beschermen tegen wrede bazen.¹²

¹¹ RAU: archief EBCS, 311.

¹² Dit verhaal staat uitgebreid beschreven in Voorhoeve en Lichtveld (1975:92-8) en Guda

Al zal er nog veel onderzocht moeten worden over de intrigerende combinatie van plantagevoorman en religieus leider, verenigd in de bastiaan, toch lijken er voldoende aanwijzingen te bestaan om te veronderstellen dat het meer dan een toevallig verschijnsel was.¹³ Buiten kijf staat dat de bastiaan iemand was waar niemand op de plantage omheen kon. Zijn invloed op het reilen en zeilen van de onderneming kan daarom nauwelijks worden onderschat.

2. De blankofficier

De functie van blankofficier – ook wel schrijver, scrifiman of bakrabasja genaamd – behoorde niet tot de begerenswaardigste op de plantage. Hij stond als eerste op en ging als laatste naar bed. De hele dag door moest hij op alle werkzaamheden een toezien oog houden en daarvan verslag doen aan de directeur. Een blankofficier rekende eens voor dat hij iedere dag op zijn minst achttien kilometer te voet aflegde om de verschillende werkzaamheden te controleren.¹⁴ Zijn loon bedroeg in de regel f 150 per jaar. Hij zou daarvan geen voeding behoeven te betalen, omdat hij mee at met de directeur, die daarvoor een kostgeld ontving van zijn superieuren. Maar hoe meer de directeur echter op dit kostgeld bekniibelde, hoe groter zijn inkomsten waren, zodat de blankofficier er meestal karig van afkwam en gedwongen was aanvullend voedsel bij de slaven, of elders, te kopen. Ook zijn kleding hield niet over en bestond vaak uit niet meer dan het goed aan zijn lijf. De al aangehaalde blankofficier schreef zelfs dat hij de slaven om hun arbeid benijdde, omdat zij daardoor tenminste warm bleven in de regentijd, terwijl hij als opzichter verkleumde en doornat werd. Bovendien moest hij in die natte kleding 's avonds ook slapen, want andere kleren had hij niet, dus 'het moet een zeer sterk mensch zijn om niet daar door zwaar ziek te worden'.¹⁵

De behuizing van de blankofficier bestond meestal uit een afgeschoten hokje in een van de plantageloodsen. Zo was er bijvoorbeeld op Vossenburg

(1985:48-51). In de laatste bundel staan meer verhalen over de bovennatuurlijke krachten van bastiaans.

¹³ Lamur (1985:29-32) lijkt er zelfs al van uit te gaan dat de koppeling bastiaan-priester inderdaad de norm was. Gebaseerd op orale bronnen, geeft hij twee verklaringen van de gecombineerde figuur: 'De koppeling van sacrale en seculaire posities verschafte de bastiaan-priester voldoende macht om mogelijke kritiek op zijn "welvarende" positie de kop in te drukken en tegelijk de eenheid in de slavengemeenschap als geheel te handhaven'. En: 'De religieuze taak van de priester-bastiaan was er juist op gericht om de eenheid en de solidariteit onder de slaven te versterken met als doel het verdedigen van deze materiële verworvenheden'.

¹⁴ ARA: Collectie-Van den Bosch, 125.

¹⁵ ARA: Collectie-Van den Bosch, 125.

een kamertje gemaakt in het kookhuis 'tot logies der onderdienaar', waarin niet meer stond dan een tafel, een stoel en een staande koperen lamp; de blankofficier sloep in een hangmat.¹⁶

Zo lang de blankofficier bij een plantage in dienst was, mocht hij geen stap buiten de onderneming zetten, tenzij dit verband hield met de werkzaamheden, zoals het naar de stad brengen van produkten. Dat zijn lot in veel leek op dat van de slaven en dat zij vaak minder geacht werden dan de bastiaans, blijkt nog eens uit de woorden van de voormalig blankofficier Douglas (1936:51):

'[o]p de plantages hadden zij niets te vertellen, doch moesten alleen als toehoorders bij de bespreking omtrent de werkzaamheden, tusschen den directeur en de bastiaans, aan de voet van de trap van de woning blijven staan, en haast, een slaafsche onderdanigheid, tegenover den directeur in acht nemen'.

Wat waren dat dan voor mannen die, door iedereen geminacht, toch een dergelijke functie vervulden? In de meeste gevallen ging het om matrozen en soldaten, die op een of andere manier in Suriname waren blijven hangen. Vaak rauwe en onbeholpen kerels, die gewend waren van de hand in de tand te leven. Hun omgang met de slaven getuigde meestal niet van veel tact en vaak werd er voor gewaarschuwd deze mannen seksueel in toom te houden omdat hun benadering van slavinnen kon leiden tot grote onlusten (zie Blom 1787:366 en plantagereglementen).

De blankofficiers wisselden vaak van betrekking en bleven gemiddeld niet langer dan een jaar op dezelfde plantage.¹⁷ Voor een deel zal dit het gevolg zijn geweest van hun eigen onbehouwen gedrag, anderzijds zal het de directeur vaak ook goed uitgekomen zijn. Hij kon de blankofficier laten fungeren als een soort buffer tussen hemzelf en de slaven. Het uitvoeren van impopulaire maatregelen en handhaven van een harde discipline konden worden afgewenteld op de blankofficier. Wanneer de slaven geen genoeg meer met hem namen, kon de man eenvoudig worden ontslagen. Uit een oogpunt van sociale rust en continuïteit van de onderneming was de blankofficier dus geen ideaal staflid van de plantage; als (tijdelijke) bliksemafleider voor de directeur voldeed hij waarschijnlijk wel.

Dat blankofficiëren een dergelijk leven volhielden, zal voor een belangrijk deel te maken hebben gehad met de hoop eens directeur te kunnen worden. Blom (1787:367) wijst er dan ook op dat het blankofficiërschap meer moest worden gezien als een soort leerperiode, waarin alle aspecten van de planterij en het leidinggeven onder de knie moesten worden gekregen.

¹⁶ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, inventaris 1828.

¹⁷ Een steekproef onder 100 blankofficiërs op de plantages Groot Marseille, Vossenburg en Vrouwenvliet wijst uit dat een blankofficier gemiddeld niet langer dan 1,1 jaar op dezelfde plantage bleef.

Volgens hem konden de goeden onder hen dan al na drie jaar een directeurspositie verwerven (Blom 1787:354). De praktijk bleek echter minder rooskleurig te zijn. Uit een steekproef onder 22 blankofficiers die in de jaren 1820 werkzaam waren op Groot Marseille en Vossenburch blijkt dat slechts vijf van hen het gedurende de volgende drie decennia brachten tot plantagedirecteur; een was eigenaar geworden van een kleine kostplantage. Eén van de vijf schopte het zelfs nog tot mede-administrateur van een plantage, maar de overige zestien – bijna driekwart van het totaal – bleven hun dagen slijten als blankofficier, of hebben het niet volgehouden.¹⁸ Het moet een weinig aantrekkelijk bestaan zijn geweest: gehaat door de slaven, geminacht en misbruikt door de directeurs en een tamelijk hopeloos toekomstperspectief.

3. *De directeur*

De plantagedirecteur was de hoogste in rang op de onderneming. Hij werd aangesteld door de eigenaar of administrateur en had vaak al een loopbaan als blankofficier achter de rug. Soms waren het echter ook aan lager wal geraakte planters, die zo de kost konden verdienen, soms ook zoons van plantage-eigenaars of administrateurs die er door hun vader op uitgestuurd waren het vak van planter te leren.

De directeurs vormden een stabielere factor op de plantages dan de blankofficiers. Een steekproef wijst uit, dat zij gemiddeld vijf-en-half jaar in dezelfde betrekking werkzaam bleven.¹⁹ Dit betekent niet dat er onder hen soms geen groot verloop was, maar ook kwam het met enige regelmaat voor dat directeurs enkele tientallen jaren achtereenvolgend op dezelfde plantage leiding gaven.²⁰ Dit laatste werd echter in het algemeen niet aanbevolen 'daar vreemde ogen het beste dwingen'.²¹ Zo kreeg Van Breugel, eigenaar van Clifford Kocqshooven, meermalen te horen dat het van zijn voorganger niet verstandig was geweest directeur Wagener ruim 25 jaar te handhaven. Deze zou daardoor te 'gemeenzaam' met de slaven zijn geworden, 'daar hij bijkans alle had zien geboren worden', wat wel moest leiden tot plichts-

¹⁸ Steekproef: Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1823-1828; James Ford Bell Library: B 1482, verantwoorde rekening 1821-1827; *Surinaamse Almanak* 1834 en 1844; Van Sijpesteijn 1854:96-147.

¹⁹ Steekproef (1756-1863): Roosenburch en Mon Bijou (Oostindie 1989:79-88 en 231-3); plantage-archieven van Clifford Kocqshooven, Jagtlust, De Nieuwe Grond, Somerszorg, Vossenburch en Vrouwenvliet. Samen kenden zij in totaal 396 jaar 71 directeurs.

²⁰ Bijvoorbeeld op plantage Clifford Kocqshooven was ene Wagener directeur van 1786-1811 en Comvalius bleef er van 1819 tot ongeveer 1840 (KIT: Collectie-Van Breugel). Op Vossenburch werkte D.M. Uhlenkamp van 1835-1858 (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes) en op Driesveld kwam in 1779 J.B. de Rochebrune als directeur, die er ook is gestorven in 1804 (GAR: Collectie-Hudig, 561).

²¹ KIT: Collectie-Van Breugel.

verzuim en verwaarlozing.²² Van dat laatste bleek overigens niets.

De directeurs oefenden de supervisie uit over alles wat zich op de plantage voordeed en bepaalden de grote lijnen van het dagelijks beleid. Het directe beheer lieten zij echter in de praktijk veelal over aan de bastiaans en blankofficiers. Wel bleven zij altijd verantwoordelijk voor het gevoerde beleid en dienden, eens in de maand, rekening en verantwoording af te leggen aan hun superieuren, vanaf eind achttiende eeuw meestal een administrateur. In de zeer hiërarchische koloniale verhoudingen van die tijd was het hoogst ongebruikelijk wanneer de (absente) eigenaar en de plantagedirecteur direct met elkaar in contact traden. Dit diende altijd via de administrateur te verlopen.

Zowel de financiële als de sociale waardering voor de directeur verschilde sterk per betrekking. In de negentiende eeuw liepen de jaarsalarissen uiteen van f 516 op Somerszorg tot f 800 à 900 op Vrouwenvlijt, f 1.000 à 1.200 op Libanon en f 1.600 à 1.800 op Vossenburg.²³ Op laatstgenoemde plantage werden de directeurs, om hen te stimuleren, na een aantal jaren tevens benoemd tot mede-administrateur, wat hen naast het directeurssalaris ook nog 3% van de suikerproductie en 3% van de inkomsten in Suriname opleverde.²⁴ Het ontbrak hen op deze plantage dus niet aan waardering. Dat bleek ook toen bijvoorbeeld directeur Uhlenkamp in 1848 werd geprezen om 'zijne algemeene bekwaamheid om met de Negers om te gaan'. Men dankte het aan zijn mensenkennis dat op Vossenburg, in tegenstelling tot vele andere plantages, de slavenbevolking rustig werkte, terwijl deze 'in de Kolonie niet als de handelbaarste wordt genoemd'.²⁵

Zowel het beleid van de administrateur als van de directeur van Vossenburg getuigen van verstandig management: een goede beloning, participatie in beleid en inkomsten en een schouderklopje op zijn tijd wierpen hun vruchten af. Zo'n houding kon op meer plantages worden aangetroffen, maar was in het algemeen meer uitzondering dan regel (zie ook Tabel 43). Vaak eigende de administrateur zich alle lof toe als het goed ging met de plantage en werden alle mislukkingen afgewenteld op de schouders van de directeur. Ook werd de directeur nog al eens de dupe van het gekrakeel tussen de verschillende administrateurs van een plantage. Dat bleek bijvoorbeeld in 1814 op Vrouwenvlijt die, als gevolg van gedeeld eigendom, werd beheerd door drie verschillende administrateurs. Op een gegeven dag

²² KIT: Collectie-Van Breugel.

²³ Niet toevallig zijn in dit voorbeeld de twee plantages met de laagste salarissen koffie- en de andere twee suikerplantages. Dit was in het algemeen de regel. Leidinggeven aan een suikerplantage vereiste meer kennis en betekende daarom meestal een promotie voor de directeur van een koffieplantage.

²⁴ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1845.

²⁵ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1848.

bleek een van hen geheel eigenmachtig een nieuwe directeur te hebben benoemd, die daarop prompt door de zittende directeur de toegang tot de plantage werd geweigerd.²⁶

Al was de relatie met de administrateur(s) soms problematisch, zo lang de directeur maar zorgde voor een geregelde productie en er geen buitensporige ongeregelheden op de plantage plaatsvonden, was zijn bestaan onvergelijkelijk veel beter dan dat van de blankofficier. In feite leefde hij als een koninkje in zijn eigen, kleine vorstendom. Vele beschrijvingen van het directeursbestaan getuigen daarvan.²⁷ De enige overeenkomst met de blank-

²⁶ De drie betrokken administrateurs waren De Meynertzhagen, H.J. Perret Gentil en F. Taunay. De nieuwe directeur was ene J.H. Schultz Jansz. die zich naar de plantage begaf en de daar verblijvende directeur Scharmweber sommeerde hem het gezag over te geven. Daarop wendde Scharmweber zich tot administrateur De Meynertzhagen, die hem antwoordde: 'Ued. geeft de plantage aan niemand over voor en aleer gij daartoe een autorisatie door mij ondertekend bekomt, en zo kennen zij mij nog niet. Wanneer den Heer Schultz uw weder aanmaand tot de overgaave zo antwoord hem, dat ik ook uwe patroon ben en niet den Heer Perret Gentil alleen, en dat hij zig dus moet voorzien van een autorisatie door mij mede ondertekend. Ik vind het laag van den Heer Taunay dat hij tragten wil een directeur die in de rechten ongeoeffend is, te surpresseeren'. Hoe de directeur zich uit dit lastig parket heeft gered is helaas niet bekend (Surinaams Museum: Collectie-Mamin, brievenmap 3).

Dit soort gebeurtenissen kwam vaker voor. Zeer sprekend is bijvoorbeeld het incident op plantage De Zwarigheid, geadministreerd door J. Leach en R. van Rees, ieder voor een half aandeel. In juli 1829 schrijft Leach aan de eigenaars van het halve aandeel, Baring Brothers in Londen: 'I have the honor to inform you that I do not acknowledge (for the half) the so named manager (J.M. Harg) in that quality, he having left the plantation since the 20th December 1828, without ever coming near me (to whom half of this estate is solely confided by the proprietors) taking away with him everything he had, even to the pigeons out of their house. On the 10th of April last I found on this very plantation this same Harg drunk; authorised by Mr. van Rees, without my knowledge or consent, and not alone against my wish & inclination, but also against that of the proprietors, as at variance with the interests of the estate, from a moral conviction that he is as unfit for it as he is dishonest.' (Guild Hall: Mss 18321/HC.4.10.1.)

²⁷ Zie bijvoorbeeld Wagenaar Hummelinck (1947), Douglas (1936:39-50), Bartelink (1914) of Lammens (1982:174). Van de laatste komt de volgende beschrijving van een gemiddelde werkdag van een directeur: 'Het leven op plantagie komt hierop neer: 's ogtens met den dag, uiterlijk zes uren opstaan, een ligt ontbijt genomen, bezoekt de Directeur, de koffyloots, ziet het werk aldaar na, het vee en alles, wat bij en omtrent het huis is: - de negerkinderen die men gewoonlijk Kreolen noemt, worden onder het bestuur van een oude negerin, de *Kreolenmama*, vertoont, wenschen den Directeur goede morgen; staan op een rij, de jongens aan de eene, de meisjes aan de andere zijde, en klappen met de handen: - indien het zondag is, komt de gehele magt voor de deur, de mans scharen zich dan ook aan de eene zijde, en de vrouwen aan de andere zijde; de negers krijgen een zoopje: - hierna gaat men wandelen of te paardrijden: - de directeur gaat na de gronden, dat is het veldwerk beschouwen en nazien: -voorts praat men tot elf à twaalf uren: dan gebruikt men een breakfast, uit vleesch, visch en brood, bier en wijn bestaande: - hierna gaat men een paar uur slapen, en dan, na zich gebaad te hebben, komt men, als ten bezoeken, in order te voorschijn: - men gebruikt onder het kouten een kopje Thee, wat morgendrank of eet zoms eenige vruchten: ten zes a zeven uren zet men zich, te middag maaltijd aan, een wel toegediende tafel, die wordt gerekt tot acht a negen uren, wanneer men opstaat, een partijtje maakt, danst of zich vermaakt, met praten, in de koelen avondstond, onder de gaanderij, tzij onder de bomen, of aan de waterkant: - intusschen gebruikt men een kop Koffij of Tee, of drinkt een glas wijn, pons of Sangré van Madera of Roden wijn, en half elf a elf

officier bestond uit de regel, dat hij onder geen beding de plantage mocht verlaten, tenzij voor dringende plantagezaken, om zijn salaris in ontvangst te nemen, of in verband met ziekte en dat dan nog alleen met toestemming van zijn superieuren. Dit werd uitdrukkelijk zo bepaald in het plantage-reglement van de koloniale overheid, 'om door dat middel alle disordres zo van revolte van neegers als brand op de plantagien voor te koomen' (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:1070).²⁸

De dagen van de directeur werden voornamelijk gevuld met administratieve arbeid en het op gezette tijden nazien van de werkzaamheden. Voor de rest werd er veel geslapen, gegeten en gedronken. Het eerste deed hij meestal in gezelschap van zijn favoriete slavine, de laatste twee bezigheden vaak met collega's uit de buurt. Al lijkt het misschien wat paradoxaal, toch leidde deze tamelijk hedonistische manier van leven nogal eens tot grote onrust op de plantages. Van vrij onschuldige aard was de situatie op Potribo rond 1860, waar de tijdelijke directeur, Bakker, onafscheidelijk bleek te zijn van 'twee jonge slavinnen, die hem als hofdames overal vergezelden'. Nooit weken deze twee van zijn zijde, noch mochten zij door iemand benaderd worden. 'Dat op de plantage zoo vaak van blankofficiers gewisseld werd, moest toegeschreven worden aan de jaloerschheid van den directeur' (Bartelink 1914:39-41).²⁹ Bakker bemoeide zich totaal niet met de plantage-

uren gaat men na bed.

Zodra de avond daar is, komen de bassiaans of negerofficiëren, hun rapport doen, van het verrigte werk, en de negers krijgen een glas dram, de wagtrol wordt afgelezen en de wagtneegers gaan naar de hun aangewezen posten, en zo eindigt den dag.'

²⁸ Bartelink (1914:43) beschreef het volgende incident: 'Eens meende een voornaam directeur zich niet aan dien regel te behoeven storen en maakte een sprongetje naar de stad, zonder voorafgaand verlof van zijn Administrateur. Hij meldde zich op het kantoor aan, kennisgevende van zijn aanwezigheid in de stad wegens ziekte van een familielid. De Administrateur hoorde hem zoo kalm mogelijk aan en nadat de directeur uitgesproken had, zeide hij: "Mijnheer, ik ken U niet, gij maakt gebruik van een valschen naam. De directeur, dien gij voorgeeft te zijn, is op de plantage aan de maling. Ik ga nog heden avond naar hem toe." De directeur zei niets, maar haastte zich onmiddellijk terug te keeren; hij wist dat de Administrateur een man van de daad was en werkelijk 's avonds naar de plantage zou gaan. Als hij hem er niet vond, stond zijn ontslag erop.

Inderdaad kwam de Administrateur dien avond op de plantage en vertelde aan den directeur dat een mijnheer op het kantoor geweest was, die zich voor hem had uitgegeven. Met het volgende getij vertrok de Administrateur weer en noodigde den directeur uit met hem mee te gaan naar de stad. Deze zou misschien gaarne een familielid, dat naar hij gehoord had, ziek was, willen bezoeken.'

²⁹ Op een gegeven dag werd Bakker weer overgeplaatst, omdat de oude directeur, Kilian, op de plantage terugkwam. Bakker liet daarop zijn blankofficier, Bartelink, bij zich roepen: 'Ik ging er heen en vond hem te bed met zijn beide hofdames, ieder aan een zijde van het bed gezeten. Zij verkeerden alle drie in de grootste verslagenheid. Hij jammerde tegen mij, dat hij gedacht had, hier vasten voet te hebben en nu moest weggaan en verder hoe hij 't stellen zou met de hofdames. Zij waren slavinnen van de plantage en hij kon ze niet meenemen.

Ik had altijd 't land aan hem gehad en ik kon 't niet helpen, dat ik nu mijn gemoed tegen hem luchtte. Ik antwoordde: "Wel, mijnheer, drie is een stel; bindt de beide vrouwen om uw hals en

werkzaamheden, terwijl Bartelink al de vierde blankofficier binnen een jaar was die op deze plantage in dienst trad. De continuïteit van de onderneming werd dus ernstig bedreigd door het liefdesleven van de directeur. Dat er overigens nog veel gevaarlijker toestanden konden ontstaan door de lustgevoelens van blanke managers blijkt wel uit de expliciete waarschuwing in het koloniale plantagereglement, dat er geen 'disorders' dienden te ontstaan uit 'enige vermengingen van blanken met de slavinnen' (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:1069-70).

Ook het drankgebruik van de directeurs kon een ernstige bedreiging voor de orde en rust op de plantages vormen. En er werd veel gedronken in Suriname.³⁰ Sprekend is de hoeveelheid drank die Van Breugel meenam voor een 18-daags verblijf op zijn plantage: 50 liter bier, 160 liter wijnen, 29 liter jenever, 7,5 liter brandewijn, 2,5 liter cognac en enkele flessen champagne.³¹ Deze drank was in feite alleen bestemd voor het feestmaal dat hij op de plantage moest geven voor dertig directeurs uit de omgeving, want zelf dronk hij nauwelijks. Cynisch merkte hij dan ook op dat het in Suriname de gewoonte was om het 'leven liever bij een wijnglas dan bij een uurglas af te meten' (Van Breugel 1824:17).

Hoe vrolijk dit alles ook mag aandoen, het waren vooral de plantagedirecteurs die, uit verveling of misschien ook uit angst voor de slavenovermacht, veel dronken en daardoor een gevaar vormden voor de onderneming. Sommige schrijvers trachtten dit probleem te bagatelliseren. Zo stelt Nassy (1791, II:76): 'Zo er al eenige onder hen zijn, die zich vol drinken en zuipgezelschappen met hunne buuren houden, daar uit moet geen gevolg getrokken worden ten beschuldiging van de overige directeuren'.

spring in de rivier, dan hebt ge ze altijd bij u, intusschen zal ik de orders van den Administrateur gaan uitvoeren en de boot afzenden ter afhaling van den heer Kilian. Ik heb de eer u te groeten." Dit zeggende, maakte ik rechtomkeer en verliet hem.- [...]

De heer Kilian nam, bijgestaan door twee inventariseurs, de directie over en de heer Bakker vertrok. Het afscheid van de twee hofdames, die hij moest achterlaten, was meer dan roerend. Zij schreiden haast hare oogen uit, want ze wisten, dat 't met hun prinsesseleven nu gedaan was. Zoo gebeurde 't ook. De heer Kilian zond ze naar het veld en nam zijn oude dienstboden weer in huis.' (Bartelink 1914:43-4.)

³⁰ Zo werd alleen al in 1827 ingevoerd: 17.675 liter bier, 69.263 liter wijnen (waaronder ook port en likeur) en 172.186 liter sterke drank (rum, jenever en brandewijn). Wanneer het totaal wordt omgeslagen over de volwassen blanke bevolking (mannen en vrouwen), voor wie deze drank toch hoofdzakelijk bestemd was, dan werd in dat jaar 141 liter alcoholica per hoofd geconsumeerd (Volwassen blanke bevolking gebaseerd op Lammens 1982:10; drankimport: ARA: Collectie-Van den Bosch, 118). Dit is vanzelfsprekend slechts een ruwe schatting van de gemiddelde alcoholconsumptie, want het is niet waarschijnlijk dat vrouwen (veel) sterke drank nuttigden, terwijl anderzijds de vrije gekleurde bevolking misschien ook een deel van deze import tot zich nam en er ook wel wijn werd verstrekt aan zieke slaven. Bovendien is niet gezegd dat alle drank in 1827 werd geconsumeerd. Dat neemt niet weg dat er zonder twijfel zeer veel werd gedronken.

³¹ KIT: Collectie-Van Breugel.

Directeur met slavin en foetoeboi ca. 1850
(Foto-archief KITLV nr.1197; lith. Th. Bray)

Toch moet het probleem veel groter geweest zijn dan Nassy ons wil laten geloven. Het kan toch nauwelijks toeval heten dat in de weinige beschikbare plantage-archieven tenminste negenmaal melding wordt gemaakt van drankzuchtige directeurs, waarvan er vijf om die reden werden ontslagen.³² Bovendien zal het niet zomaar zijn geweest dat in het koloniaal plantage-reglement expliciet werd bepaald, dat, op straffe van een flinke geldboete, de directeur zijn superieuren niet onfatsoenlijk mocht bejegenen of uitschelden, 'dronken off niet' (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:1069).

Overigens maken de beweegredenen om dronken directeurs te ontslaan genoeg duidelijk welk gevaar zij voor de plantage vormden. Op Potribo werd bijvoorbeeld in 1801 directeur Polman 'wegens dronkenschap en mishandeling van de slaaven afgezet' en in 1844 had de directeur van Zorg en Hoop 'zich zoodanig aan dronkenschap overgegeven dat alle werkzaamheden en toezigt is vervallen'.³³

Natuurlijk zijn er ook heel kundige directeurs geweest, die met veel menselijk inzicht en verstand van zaken de onderneming beheerden. Een sprekend voorbeeld daarvan was Kilian, lange jaren directeur op Potribo. Toen zijn blankofficier eens klaagde dat hij al lange tijd geen droge draad meer aan zijn lijf had gehad en het loon te karig was om daarin verandering te brengen, adviseerde Kilian hem wat produkten uit de fabriek te nemen en deze te verkopen – iets wat in principe ten strengste verboden was – om van de opbrengst een paraplu aan te schaffen. Onder dezelfde directeur gebeurde het verder eens dat de slaven tijdens de oogst zich zeer onwillig gedroegen. Tot verbazing van de blankofficier besloot Kilian die dag een bezoek aan een collega elders te gaan brengen en nam de blankofficier mee, zodat er geen controle meer was op de werkzaamheden. Toen de blankofficier zijn verwondering uitsprak over dit volkomen ongebruikelijke gedrag antwoordde Kilian hem:

'Ik die hier jaren gewoond en op mijn pantoffels product gemaakt heb, ik ken het volk, ik weet wat het wil. Weet je wat ze mankeert? Ze willen stelen, en ik zal ze de gelegenheid geven om te stelen: daarom gaan wij met ons beiden van

³² 1775: directeur G.F. Ebber(s), De Hoop/Roosenburg; 1801: directeur Polman, Potribo; 1814: directeur Schramm, De Nieuwe Grond; 1824: directeur Esser, Kocqswoud; 1829: directeur Harg, De Zwarigheid; 1829: directeur Tannen, Groot Marseille; 1835: directeur Polichy, Vossenburg; 1844: directeur (onbekend), Zorg en Hoop.

In 1838 bezoekt G.B. Bosch plantage Dijkveld en schrijft (1843:228): 'Het was op deze plantaadje, dat ik den directeur aantrof, die mij in een beschonken toestand bij mijne aankomst aan boord bezocht, doch thans een der geschiktste menschen was, welke ik ergens heb aangetroffen. Die verfoeilijke drank! Dezelve verdierlijkt het redelijke schepsel, het pronkstuk der natuur!'

De belangrijke Engelse koloniale ambtenaar en planter in Suriname, John Bent, liet zelfs weten, dat de plantagedirecteurs in deze kolonie 'een soort van dronken lieden waren, die de slaven allerweedaardigst behandelden' (Wolbers 1861:578).

³³ GAA: PA-600, 544.

huis. Die appel vaart, die appel eet. Laten ze twee vaten suiker stelen, dat zullen ze zeker niet – maar aangenomen dat ze zooveel stelen, dan is dat nog niets. Als ze hun zin hebben gehad, zullen ze met eens zooveel ijver werken. Tegen het eind van het jaar heb ik dan zooveel vaten boven mijn calculatie en zooveel akkers rijp riet, dat ik met primo Januari weer kan beginnen te malen. Thuis komende van avond zult ge zien, dat alles uitstekend gegaan is op de plantage. Daarentegen, zou ik thuis blijven, dan zou alles slecht blijven gaan en ik zou mij kwaad maken.' (Bartelink 1914:45-7.)

Kilians voorspelling kwam inderdaad uit. Het zal dan ook niet voor niets geweest zijn dat onder zijn beheer Potribo behoorde tot de acht plantages met het hoogste suikerrendement per akker in heel Suriname, terwijl het niet eens over een stoommolen beschikte (*Koloniale Verslagen* 1860 en 1861).

Ondanks het voorkomen van dergelijke kundige directeurs, deed het merkwaardige feit zich voor dat ook de minder bekwame toch steeds weer aan de slag kwamen. Zo namen de administrateurs van De Nieuwe Grond in 1814, na vele aarzelingen, toch Schramm in dienst als directeur, terwijl zij op de hoogte waren van zijn negatieve kanten, 'zijnde het veelvuldig gebruik van sterke dranken'. In dit geval pakte het goed uit, want bij zijn overlijden negen jaar later spraken zij over 'een zeer moeilijk te herstellen verlies'.³⁴ Dit konden zij echter van tevoren niet weten. Bij andere directeurs was men minder fortuinlijk, zodat die van het ene ontslag naar het andere holden. Ook de vele ongeregelde heden op plantages als gevolg van het directeursbeleid (zie Bijlage 9B) getuigen van de slechte kwaliteit van hun beheer. Toch werden zij telkens weer – soms zelfs door dezelfde administrateur – in dienst genomen. Er moet dus een grote schaarste zijn geweest aan geschikte managers.

Dit impliceert dat, ondanks de hedonistische levenswijze van velen, het toch niet zo aantrekkelijk moet zijn geweest om een directeursfunctie te vervullen. De betaling was niet slecht, maar echt rijk zullen er maar weinigen zijn geworden. Daarnaast leefden zij in de eenzaamheid van de plantages, omringd door mensen die zij minachtten, de blankofficiers, en die zij vreesden, de slaven. Ook de sterfte onder hen moet groot zijn geweest. Van de veertien bekende directeurs op Jagtlust en De Nieuwe Grond bijvoorbeeld stierven er vijf tijdens hun dienstbetrekking.³⁵ De groep directeurs uit wie de administrateurs konden putten bleef zodoende beperkt.

Anderzijds was het vooruitzicht de loopbaan af te kunnen sluiten als administrateur de beste motivatie voor een directeur. Dit was echter maar voor weinigen weggelegd. Uit een willekeurige steekproef onder 27 directeurs in 1824 blijkt dat slecht vier van hen (15%) in de daaropvolgende drie

³⁴ Collectie-Insinger & Co.: notulboek Biesterbos.

³⁵ Collectie-Insinger & Co.: notulboek Biesterbos.

decennia een administrateurschap wisten te verwerven. De rest vertrok, overleed, of bleef zijn leven lang directeur. Van de vier gelukkigen werd één mede-administrateur van een plantage; een ander van twee en de derde was in 1853 nog steeds directeur, maar tevens mede-administrateur van drie grote suikerplantages. De mooiste carrière maakte H.A. Tirion. In 1824 was hij directeur op Hooyland, een grote suikerplantage. Tien jaar later bleek hij (mede-)administrateur van zes plantages en in 1853, aan het eind van zijn loopbaan, zelfs van vijftien. Hij was daarmee een van de zeer weinigen die het echt had 'gemaakt' (*Surinaamse Almanak* 1824 en 1833; Van Sijpesteijn 1854:96-147).

4. *De administrateur*

Wanneer plantage-eigenaars niet in de kolonie woonachtig waren, werd een zaakwaarnemer aangesteld die het feitelijke beheer voerde. Doordat het absentisme altijd wordt gekoppeld aan de Amsterdamse beurscrisis van 1773, is de indruk ontstaan dat daarvan vóór het laatste kwart van de achttiende eeuw geen sprake was en dus evenmin van administrateurs (zie bijvoorbeeld Van Lier 1977:30-1). Niets is echter minder waar. Ook vóór die tijd blijken er al administrateurs in dienst geweest te zijn van absente eigenaars (Van der Meiden 1987:125-6; Oostindie 1989:329-32). Een aantal planters had namelijk in Suriname fortuin weten te maken en repatrieerde naar Europa, terwijl anderen na hun overlijden de Surinaamse bezittingen nalieten aan familieleden buiten de kolonie. Zo wijst een willekeurige steekproef onder 37 plantages in 1752 uit dat daarvan negen plantages in het bezit waren van absente eigenaars.³⁶ Halverwege de achttiende eeuw was 20 tot 25% van de eigenaars uitlandig.

Over de administrateurs uit die tijd is helaas zeer weinig bekend. Dat het beheer voor absente eigenaars van plantages ook toen al een lucratieve bezigheid moet zijn geweest, blijkt uit de inkomsten van Gouverneur Mauricius. Naast zijn ambtelijk inkomen van *f* 9.000 verdiende hij nog eens *f* 10.000 aan het beheer van vijf plantages van de gerepatrieerde S.L. de Neale, terwijl hij ook nog enkele andere ondernemingen beheerde (Van der Meiden 1987:93-4).

De verdiensten van de administrateurs waren gerelateerd aan de produktie van de plantages onder hun beheer, want zij werkten op provisiebasis. De algemeen gebruikelijke provisie bestond uit 10% van de geproduceerde suiker of koffie en nog eens 10% van de inkomsten in Suriname uit verkoop van bijprodukten als dram, melasse, bananen en hout, of bijvoorbeeld uit slavenverhuur. Zo ontvingen de administrateurs van de

³⁶ ARA: SONA, 193.

suikerplantage Waterwijk, W.A. Steenberg en W.H. Saffin, in de periode 1757-1761 samen gemiddeld twaalf oxhoofden suiker (netto-verkoopwaarde in Amsterdam ongeveer f 975) en f 106 contant per jaar. De directeur op deze plantage verdiende toen f 900 per jaar; zo hoog waren de inkomsten van Steenberg en Saffin dus niet.³⁷ Daarnaast beheerden zij echter nog meer ondernemingen, waaronder de uitstekend producerende plantages Meerzorg (suiker) en Clevia (koffie).³⁸

Dit type administrateur is in ieder geval tot 1863 blijven bestaan. Daarnaast waren er in de tweede helft van de achttiende eeuw nog de zogenaamde agendarissen en correspondenten. Zij waren de zaakwaarnemers van koopmanshuizen, negotiatiefondsen en handelscompagnieën in Nederland. Het was hun taak er op toe te zien dat planters hun verplichtingen ten aanzien van deze financiële relaties nakwamen, verder verstrekten zij informatie over de solvabiliteit van planters en soms zorgden zij voor nieuwe klandizie. Deze personen hadden grote invloed, zowel op het financiële als op het politieke vlak. Een bekend voorbeeld is Adriaan Gootenaar. In de jaren 1760-1770 was hij lid van het Hof van Justitie in Suriname, agendaris van de negotiatiefondsen Deutz/Van Marselis, Hardenhoorn en Hudig, correspondent van de Middelburgsche Commercie Compagnie en van de handelshuizen Wed. J.J. Schaap, Wed. N. de Ruyter & A.F. Schaap en Tellier & Chicot (Van de Voort 1973:165-6). Afgezien van de twee plantages die hij zelf bezat, controleerde hij voor zijn patrouns in Nederland de handel en wandel van minstens vijftig plantages, waarin vele miljoenen guldens waren geïnvesteerd.³⁹ Daarmee was hij in de Surinaamse planterswereld iemand om wie men niet gemakkelijk heen kon.

Aan het eind van de achttiende eeuw verloor een groot deel van de planters hun plantages aan de crediteuren in Nederland. Sindsdien werd het absenteïsme inderdaad een dominant verschijnsel in Suriname. Halverwege de jaren 1790 was slechts een-derde van alle plantages en houtgronden in bezit van ter plekke wonende eigenaars, twee-derde had een absente eigenaar. Deze verhouding is tot aan de Emancipatie vrijwel onveranderd gebleven (*Surinaamse Almanak* 1799:3-57 en 1824:45-85; Van Sijpesteijn 1854:97-140). Van die tijd af vormden de administrateurs dan ook de

³⁷ GAR: Collectie-Hudig, 106 en 111.

³⁸ ARA: SONA, 218 en 226. Twee van dergelijke goed lopende plantages konden een riant inkomen opleveren. Zo verdiende de administrateur van de plantages Groot Marseille (suiker) en Utrecht (koffie), S. Fellman, in 1759 alleen al aan produkten ongeveer f 4.000 netto. Wellicht had hij daarnaast meer administraties en in ieder geval was hij zelf nog in het bezit van een koffieplantage. Een aantrekkelijke combinatie die hem, zolang de plantages goed draaiden, geen windeieren zal hebben gelegd (James Ford Bell Library: B-1482).

³⁹ GAA: NA.

machtigste klasse in Suriname. Hoe groot hun invloed was blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 43. Administraties 1824*

administrateur van	aantal administrateurs	aantal administraties	plantages in bezit van administrateurs
1 plantage en tevens dir.	23	23	5
1 plantage (geen eig.)	51	51	9
2-4 plantages	28	69	21
5-10 plantages	12	75	17
> 10 plantages	13	349	17

* eigenaars ter plekke (geen administrateur): 104 met 119 plantages.

Bron: telling in *Surinaamse Almanak* 1824:45-85.

In 1824 waren er totaal 502 plantages en houtgronden, waarvan 188 (37%) in bezit van ter plekke wonende eigenaars. Het totaal aantal administraties bedroeg 755 (inclusief de plantages van ter plekke wonende eigenaars). Om niet geheel afhankelijk te zijn van één administrateur en vanwege de continuïteit stelden de absente eigenaars namelijk meestal meerdere administrateurs per plantage aan. Uit de tabel blijkt dan dat de 25 belangrijkste administrateurs, ieder met vijf of meer administraties, het beleid bepaalden van ruim 60% van alle administraties, hun eigen plantages daarbij gerekend. De top-13 onder hen, ieder met meer dan tien administraties, zelfs bijna de helft. Het is daarom interessant deze laatste groep aan een nader onderzoek te onderwerpen.

4.1. Enkele topadministrateurs in 1824⁴⁰

Veruit de belangrijkste administrateur in 1824 was C.L. Weissenbruch. Hij bezat zelf drie plantages en had daarnaast het (mede-)beheer over 71 ondernemingen. Dat betekende dat hij in zijn eentje het beleid (mede-)bepaalde op 15% van alle plantages en houtgronden in Suriname. Daarnaast maakte hij deel uit van het hoogste politieke college, de Raad van Politie en Criminele Justitie, zodat ook zijn politieke invloed groot moet zijn geweest. Hij werd omschreven als 'bezittende eene intacte reputatie van kunde en braafheid'. Wanneer hij precies naar Suriname was gekomen, is niet bekend. In ieder geval kwam hij in 1796 nog niet voor als planter, administrateur, of plantagedirecteur. In 1811 beheerde hij echter al 17

⁴⁰ Tenzij anders vermeld, is de informatie over deze dertien administrateurs afkomstig uit de *Surinaamse Almanak* 1796, 1824, 1834 en 1844; PRO: CO-278, 15 (voor 1811) en Van Sijpesteijn 1854:97-146 (voor 1853). Achttiende-eeuwse gegevens zijn afkomstig uit GAA: NA. De kwalificaties van de administrateurs zijn afkomstig uit een lijst van Van Breugel (KIT: Collectie-Van Breugel) en twee brieven met opsommingen van administrateurs (James Ford Bell Library: B1482; Collectie-Insinger & Co., Informatieboek).

administrateur, of plantagedirecteur. In 1811 beheerde hij echter al 17 plantages. Hij overleed in 1829, ongeveer 73 jaar oud. In 1834 vinden wij ene G.C.B. Weissenbruch (een zoon?) vermeld als (mede-)administrateur van 14 plantages, waarmee de familielijn lijkt voortgezet.

Een geheel ander type administrateur was U. Wilkens. Deze was in 1798 in Suriname geboren als tweede- of derde-generatie-telg van een planters-geslacht. Zijn vader bezat vier plantages en beheerde er nog eens drie. Zelf bezat hij op zijn zesentwintigste jaar twee plantages en was (mede-)administrateur van 24 andere. Daarnaast hield hij zich bezig met de zogenaamde 'Amerikaansche handel', de import van levensmiddelen, tabak en vee en de export van melasse via Noordamerikaanse scheepskapiteins. Ook hij was lid van de Raad van Politie. Niet voor niets werd hij omschreven als 'zeer actief maar nog te jong om partikule kunde te bezitten, en werd wat over 't paard geholpen'.

Wilkens beheerde onder meer de plantages van het handelshuis Van de Poll & Co. (de vroegere negotiaties Letters A en C). De directeurs daarvan bleken hoe langer hoe meer met hem in hun maag te zitten. Nadat hij in 1827 in Amsterdam bij zijn superieuren op bezoek was geweest, troffen zij in hem 'op ver na niet die bezadigdheid, kennis van zaken en ervaring' aan, die zij als vereiste voor zo'n functie zagen. Bovendien vermoedden zij, dat 'een deel van zijn Amerikaansche handel' bestond uit produkten van de door hem geadmistrateerde plantages. De maat was vol toen op een gegeven moment een pasbenoemde en zeer kundige plantagedirecteur al na vier maanden meldde, dat 'hij door den heer Wilkens zoodanig geplaagt wierdt, dat hij zonder verandering in zijne positie zijn ontslag zoude moeten vragen'.⁴¹ Wilkens werd daarop als administrateur voor Van de Poll ontslagen, een zeer uitzonderlijke maatregel. Het zal hem overigens weinig hebben gedeerd, want in hetzelfde jaar wordt gemeld dat hij zijn 'Amerikaansche handel aan een kompagnieschap van Joden over gedaan' heeft en van plan is de kolonie te verlaten.⁴² In 1853 bleek het beheer in Nederland van zijn Surinaamse bezittingen te zijn ondergebracht bij de firma U. Wilkens & Co. Kennelijk was hij ook aan de andere kant van de oceaan niet blijven stilzitten.

Ook Q.G. Pichot stamde uit een oud plantersgeslacht. In zijn geval een uitgebreide hugenotenfamilie, die al vele generaties in Suriname woonde. In de jaren 1730 bezaten verschillende Pichots vier plantages; in de tweede helft van de achttiende eeuw had deze familie zelfs belangen in een tiental plantages. Hijzelf bezat echter geen enkele plantage meer, maar voerde de (mede-)administratie voor 19 andere. Hij was lid van de Raad van Politie en

⁴¹ GAA: PA-600, 544.

⁴² Collectie-Insinger & Co., informatieboek.

scheen als administrateur 'bij uitstek aan te bevelen' met 'zeer veel kunde, maar arm innerlijk'. Hij stierf in 1831 op 45-jarige leeftijd. Dertien jaar later blijkt ene F.L. Pichot mede-administrateur te zijn van enkele plantages, in 1853 zelfs van twaalf. De relatie tot Q.G. Pichot is niet bekend, maar een naaste verwantschap ligt voor de hand.

Over de achtergrond van G.N. Linck is niets bekend. In 1797 was hij administrateur van twee katoenplantages. Zoals zo vaak gebeurde in Suriname wist hij door een lucratief huwelijk zijn bezit en invloed aanzienlijk uit te breiden. In zijn geval was dat met de weduwe van de planter J.C. Vogt, die vier plantages inbracht, waaronder enkele zeer goed renderende. In 1824 was hij eigenaar van zes plantages en (mede-)administrateur van veertien andere. Zijn beheer moet op zijn minst twijfelachtig geweest zijn, want het handelshuis Van de Poll & Co., met wie hij in relatie stond, wilde hem in 1816 juridisch vervolgen om 'zijne chicanes en uitvlugten te schande gemaakt te zien'.⁴³

Tot slot S. de la Parra. Deze had in 1824 'slechts' zeven administraties, maar was daarnaast mede-eigenaar van nog eens dertien plantages. Hij was een nazaat van de groep Portugees-joodse planters die zich al in de tweede helft van de zeventiende eeuw in Suriname had gevestigd en daar tot grote rijkdom was gekomen. Nassy (1791, I:96-7) vermeldt, dat rond 1730 115 van de 401 plantages in bezit waren van joodse planters, vijf daarvan hadden een De la Parra als eigenaar. De meeste van de 'joodse' plantages verbouwden suiker, enkele ook koffie. In 1824 was van de rijkdom niet veel meer over. Weliswaar hadden nog 69 'plantages' een joodse eigenaar, maar op niet meer dan 23 werd een exportgewas verbouwd. De overige waren, vaak weinig rendabele, houtgronden. Een aantal joden had intussen toch nieuwe rijkdom weten te vergaren in de handel, maar de meeste leidden een vrij marginaal bestaan als kleine landbouwer of ambtenaar.⁴⁴

De la Parra vormde de uitzondering op deze regel. Hij was met zijn dertien plantages, die allemaal voor de export produceerden, zelfs de grootste planter van Suriname. Hoe hij dit enorme bezit bij elkaar heeft gekregen is niet bekend. Wellicht dat hij eerst zijn fortuin in de handel had gemaakt om vervolgens in de periode van de grote schulden crisis plantages op te kopen. Over zijn bekwaamheden als planter is niets bekend. De enige kwalificatie die hij van een tijdgenoot meekreeg was: 'is een Jood' en dat

⁴³ GAA: PA-600, 544.

⁴⁴ Een anonyms vertelt rond 1790: 'Zeeker Jood Van Seca [Da Fonseca], was mijne leve-ransier [van zaaigoed], den zelven woonde tusschen de Joode Savaane, en de Post Gelderland, hij was wel eer een gegoed man geweest, en eene houtgrond gehad, maar vermits alle zijne slaaven bij de Bosch Negers waren geloopen, zo was hij nu een oud en arm man, en bewerkte met zijne huysvrouw en binnens waardige dogter, met eyge handen een stukje grond tot levensonderhoud' (ARA: Collectie-Van den Bosch, 125).

was niet positief bedoeld. Zijn positie als machtige planter en 'autochtone' inwoner van de kolonie maakte hem bij uitstek geschikt voor het lidmaatschap van de Raad van Politie, maar 'Joden zag men niet gaarne in de Raad' (Lammens geciteerd in Van Lier 1977:69). In 1824 had hij het in het koloniaal apparaat dan ook niet verder gebracht dan burger-kapitein van de militia. In 1836 werd De la Parra ondanks zijn afkomst lid van een vertegenwoordigend koloniaal bestuurscollege, de eerste jood die hierin een plaats kreeg.

Samen met acht andere topadministrateurs vormde deze groep een machtsblok van betekenis.⁴⁵ Niet alleen hadden zij bij de helft van alle administraties een vinger in de pap, bovendien vervulden elf van de dertien gedurende hun loopbaan hoge politieke functies. Opvallend is verder dat tien van de topadministrateurs gerelateerd waren aan de Surinaamse achttiende-eeuwse planters. De meesten als nazaten van – vaak machtige – plantersfamilies, Linck via zijn huwelijk met de weduwe van J.C. Vogt. Menke had zo'n achtergrond niet, maar was wel al sedert 1771 in de kolonie werkzaam. Alleen Weissenbruch en E.J. van den Bergh hadden waarschijnlijk die binding met de vorige eeuw niet. Bovendien blijken de lijnen na hen niet te stoppen, maar zijn in 1853 nog acht namen uit deze groep op een of andere manier verbonden aan het Surinaamse plantersbedrijf. Er was, kortom, duidelijk sprake van een netwerk van relaties waarbinnen een groot deel van de macht was geconcentreerd.

Dit netwerk zou een waarborg kunnen zijn voor de continuïteit, maar dan was bekwaamheid van de participanten wel een vereiste. En dat was nu juist waar het in belangrijke mate aan schortte. Slechts vijf top-administrateurs werden onverdeeld als kundige lieden bestempeld. De overigen, afgezien van De la Parra over wiens kunde niets bekend is, waren te oud om nog goed te kunnen functioneren, van twijfelachtig kaliber, of ronduit slecht. Deze groep beheerde toch een kwart van alle administraties, hun eigen plantages inbegrepen.

Waarschijnlijk zal ook onder de kleinere administrateurs het aandeel van ongeschikte managers niet anders hebben gelegen. Van een groepje van negen, die drie tot negen administraties beheerden, werden er in ieder geval

⁴⁵ De andere acht top-administrateurs in 1824 waren: J. Planteau, 'een dom mensch, doch maakt carrière omdat [hij] rijk is' (42 administraties); F. Taunay, 'de wreedste man die in de kolonie bekend is' (aldus Gouverneur Bonham, geciteerd in Wolbers 1861:589) en 'immer gewikkeld in processen door deszelfs chicaneurig humeur' (2 eigen plantages, 38 administraties); J.H. Schultz Jansz., 'zeer kundig in praktijk en solide in gedrag' (32 administraties); F. Beudeker, 'geene recommendatie waardig' (3 eigen plantages, 25 administraties); E.J. van den Bergh, 'zwak in regeering, en stelt Roomsche directeurs aan, kundig of niet' (25 administraties); S.M. Klein, 'kundig en zeer braaf' (1 eigen plantage, 21 administraties); H. Klint, 'kundig en braaf' (18 administraties, tien jaar later zelfs 45); J.H. Menke, 'oud en aff' (12 administraties).

vijf (met 32 administraties) als onbekwaam en vier (27 administraties) als kundig omschreven. Over de kleinste administrateurs is helaas niets bekend, maar het ligt niet voor de hand te veronderstellen dat bij hen de verhoudingen anders hebben gelegen. Dit betekent dat op een aanzienlijk deel van de plantages de hoogste manager het optimaal functioneren van de onderneming in de weg heeft gestaan.

4.2. *Administrateurs en 'de waarheid'*

Het verkrijgen van meerdere administraties vormde de bekroning op een carrière in de Surinaamse planterij. De verdiensten waren groot en de risico's gering. Voortdurend waren administrateurs dan ook bezig het aantal aan hen toevertrouwde plantages uit te breiden. Zij reisden er zelfs voor naar Europa om bij eventuele opdrachtgevers in het gevlei te komen en 'geen middelen van laster en onderkruyping die niet gebezigt worden' (Lammens 1982:56). Lans (1842:36) voegt toe dat het door die 'onophoudelijke kuiperijen [...] voor den eigenaar in Europa eene moeyelijke zaak moet zijn, om een goede keuze te doen'. Dat was een waar woord, want wanneer een van de administrateurs kwam te overlijden of de kolonie verliet, werden de absente eigenaars bestookt met sollicitaties en 'bedelarijen' van andere administrateurs(-in-spe) die op de vrijgekomen plaats aasden.

Iets dergelijks overkwam de eigenaars van de goed draaiende suikerplantage Groot Marseille toen de hoofdadministrateur in 1828 overleed. Vrijwel meteen solliciteerde ene J.L. Gardé naar de opengevallen plaats en beval en passant een nieuwe plantagedirecteur, ene Niehenke, aan. Omdat een briefwisseling met Nederland wel enige maanden kon vergen deed deze Gardé zich in Suriname maar vast voor als de nieuwe hoofdadministrateur. De zittende plantagedirecteur, tevens mede-administrateur, M.E. Tannen, vertrouwde de zaak echter niet en meldde zich bij Gardé om opheldering te vragen, maar hem werd de toegang geweigerd. Daarna begon een wederzijdse kanonnade van beschuldigingen – fraude, diefstal, alcoholisme, slavenmishandeling – en scheldpartijen ('mof', 'pluimstrijker'). Voor de Nederlandse eigenaars, aan wie alle brieven waren gericht, werd de zaak onontwarbaar. Zelfs lukte het een van de betrokkenen bijna, toen hij toevallig met verlof in Nederland was, de eigenaars van de plantage tegen elkaar uit te spelen. Deze lieten het niet zo ver komen en wonnen advies in bij de dochter van een van hen, die in Suriname woonde. Op haar voorspraak werd een ander, Pichot, als voorlopig administrateur benoemd. Deze kreeg de taak een rapport over de kemphanen op te stellen en kwam daarin tot de volgende bevindingen:

'[v]olgens het geen ik van andere directeurs, met den heer Tannen bekend, heb vernomen, schijnt het niet van waarheid ontbloomt, dat hij van tijd tot tijd zich aan de drank te buiten gegaan heeft, en dat hij om niet sterker te spreken, in zijne regeering van negers, nu en dan eene verregaande strengheid aan den dag gelegd heeft. [...] De Heer Gardé is iemand wien ik voor alle administratie van plantaadjes geheel ongeschikt oordeel: hij is tenminste in de planterij geheel onkundig, en zijne reputatie is (te regt of te onregt wil ik niet beslisschen) niet vrij van allen blaam. [Niehenke] wordt alhier in het algemeen gehouden voor een der slechtste sujetten der Kolonie.'⁴⁶

Klaarblijkelijk hadden de eigenaars van Groot Marseille door niet in te gaan op het gekonkel en de lasterpraatjes van bovengenoemde heren en met het aanstellen van Pichot een goede keus gedaan.

Dat niet iedereen over zo'n goed inzicht en een gelukkige hand beschikte, bewezen de eigenaars van de suikerplantage Siparipabo. In 1801 ontving Jacques Docher, al enige jaren administrateur van deze onderneming, een brief van een der eigenaars waarin deze Docher verweet hem jarenlang veel te mooie prognoses over de produktie te hebben voorgespiegeld, terwijl 'ik gedurende uw administratie geen 1 p.cent van mijn capitaal gehad heb'. Achteraf waren er altijd dan wel uitvluchten te bedenken voor de veel geringere opbrengsten, of ook hield Docher zich gewoon op de vlakke. Nu bleek de eigenaar echter van een andere administrateur, de bekende Anthony Blom, enige brieven te hebben ontvangen over Docher die hem de schellen van de ogen hadden doen vallen. Het werd duidelijk dat Docher volkomen in gebreke was gebleven met het zenden van produkten en met het afleggen van rekening en verantwoording. Kennelijk schrok Docher van de brief, want de eigenaar kreeg bijna per kerende post een antwoord waarin de stand van zaken op de plantage uit de doeken werd gedaan en terloops werd vermeld dat zijn vroegere, optimistische calculatie van de produktie 'een pen erreur' was. Bovendien moest er het een en ander tussen Docher en Blom zijn voorgevallen, want de eerste vertelde een briefje te hebben ontvangen van Blom 'waarin hij mijn uitdaagt om met den deegen satisfactie te geeven of anders zal neemen...' Er vielen gelukkig geen doden en na dit voorval verdween de scherpe toon uit de correspondentie.⁴⁷

Enige jaren later repatrieerde Docher naar Nederland en na enig gekonkel werd de administratie van Siparipabo overgedragen aan A. Koppelman, 'onder wiens bestier als directeur de plantage soo aanmerkelijk is opgekoomen'. De eerste anderhalf jaar stuurde hij zeer rooskleurige berichten aan de eigenaars, maar van 1807 af hoorden zij niets meer van hem. Er werden in het geheel geen produkten meer naar Europa gezonden,

⁴⁶ James Ford Bell Library: B1482.

⁴⁷ ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 78.

terwijl Koppelman wel wissels op hun naam bleef trekken. Na vijf jaar stelden zij ten einde raad naast Koppelman een mede-administrateur aan. Koppelman reageerde furieus en spande meteen processen aan om dit te verhinderen. Hij had dan ook een hoop te verbergen, want de plantage bleek sterk achteruit te zijn gegaan en verschillende crediteuren begonnen zich te roeren. Alleen al de Surinaamse belastingschuld bedroeg bijna f 20.000. Tot ontsteltenis van de eigenaars werd toen door de Surinaamse schuldeisers beslag op de plantage gelegd. Nu pas ontdekten de eigenaars hoe zij waren opgelicht door Koppelman. Hij werd ontslagen en zij adviseerden de mede-administrateur hem 'aan den Crimineelen Regter over te geven'.⁴⁸

Ook met de opvolgers van Koppelman hadden de eigenaars van Siparipabo weinig geluk, want in ruim zes jaar hadden zij, om uiteenlopende redenen, met vier verschillende administrateurs te doen. De benoeming van J.P.H. Kleine in 1819 leek echter aan alle ellende een eind te maken. Op dat moment was de plantage wel zeer sterk achteruit gegaan⁴⁹ en bleken de schuldeisers, het lange wachten beu, haar bij executie te willen laten verkopen. Kleine wist echter met hen een schikking te treffen, de sequestratie werd opgeheven en hij kreeg toestemming van de eigenaars om in Suriname f 40 à 50.000 te lenen voor het doen van de nodige aankopen om de plantage er weer bovenop te helpen. Het geld werd inderdaad geleend, er werden slaven en muilezels voor de beestenmolen gekocht en Kleine voorspelde dat rond 1823 de produktie weer 80-100 vaten suiker per jaar zou bedragen. In 1822, 1823 en 1824 werden al ruim 60 vaten geproduceerd. Ondanks het feit dat daarmee de calculatie niet werd gehaald, schreef Kleine dat van Siparipabo veel te maken zou zijn, omdat het 'een overvloed van goed land heeft'. Als er nog enige slaven en een stoommachine zouden worden aangeschaft, dan zou hij binnen twee jaar de produktie op 200 vaten jaarlijks kunnen brengen, zo spiegelde hij de eigenaars voor. Voor de slavenaankoop zouden deze het geld moeten voorschieten, maar de machine zou uit de suikerproduktie kunnen worden betaald. Opmerkelijk genoeg voelden zij veel voor 'dit schone plan', omdat,

⁴⁸ ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 78. Al werd Koppelman dan uiteindelijk uit de administratie gezet, toch hielden de eigenaars van Siparipabo wel contact met hem, omdat zij, op basis van eerdere beloftes, hoopten dat Koppelman de plantage zou kopen en zij zouden dan van het gezeur af zijn. Inderdaad deed Koppelman in 1813 een bod op de plantage, maar hij had daarbij de brutaliteit om de f 100.000 die hij ooit geboden scheen te hebben, te laten zakken tot slechts f 30.000, omdat hij zei nog f 20.000 te goed te hebben en omdat verder de plantage in zo'n slechte staat verkeerde! Tot in 1819 deed hij de eigenaars 'proposities een schurk waardig' Deze vermeden alle verdere contact met hem af.

⁴⁹ Rond 1803 waren er nog 80 slaven die zo'n 80-100 vaten suiker per jaar produceerden. Rond 1820 bleken er nog maar 41 slaven te zijn en werden jaarlijks niet meer dan 30 vaten suiker gemaakt (ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 79-81).

naar hun zeggen, in 1823 de produkten van de plantage 'veel waren vooruitgegaan'. Kleine overleed echter kort daarop en tot grote schrik van de eigenaars schilderde zijn opvolger, Q.G. Pichot, 'de staat van zaken zodanig af, dat wij er haast moedeloos van worden'. Ook Kleine bleek dus de zaken veel mooier te hebben voorgesteld dan werkelijk het geval was.

Volgens Pichot bevond de plantage zich nog steeds in een slechte staat en zou er een kapitaalsinjectie nodig zijn van *f* 100 à 120.000 om een werkelijke vooruitgang tot stand te brengen. Daartoe waren de eigenaars echter niet bereid, of niet in staat. Als het plan van Kleine niet ten uitvoer kon worden gebracht, dan moest de plantage maar van de hand worden gedaan. En zo geschiedde. In 1828 werd Siparipabo gekocht door de eigenaar van buurplantage Arendrust, voor een onbekend bedrag.⁵⁰

Het blijft natuurlijk de vraag in hoeverre de hier beschreven gevallen representatief zijn voor het algehele beleid van de administrateurs. Een handige administrateur zorgde er vanzelfsprekend voor dat zijn eventueel geknoei nooit aan het licht kwam. Toch wijzen vele rechtzaken tussen eigenaars en administrateurs in de negentiende eeuw er op dat het hier geen incidenten betrof.⁵¹

In ieder geval laten de voorbeelden van Groot Marseille en Siparipabo zien dat in de communicatie tussen eigenaars en administrateurs de laatsten er soms bijzonder weinig moeite mee hadden de waarheid over de gang van zaken geweld aan te doen. In feite waren de absente eigenaars met huid en haar aan deze lieden overgeleverd. Ook al kregen zij op een gegeven moment in de gaten dat er iets niet pluis was met het beheer, dan nog was het een hele toer zo'n malafide administrateur kwijt te raken en resteerde het probleem een opvolger te vinden die wel kon worden vertrouwd. En zelfs dan moesten de absente eigenaars zeer alert blijven, want ook onder goede administrateurs was het gebruikelijk om de zaken rooskleuriger voor te stellen dan zij in werkelijkheid waren.

Zelfs een man als Pichot, die in de voornoemde voorbeelden als een van de weinigen blijk gaf de dingen bij de naam te durven noemen, leek met deze gewoonte behept te zijn geweest. Bij de ombouw, rond 1830, van de slecht renderende koffieplantage Zorg en Hoop tot een suikerplantage had hij de eigenaars voorgehouden dat dit ongeveer *f* 70.000 zou kosten. Nadat het project was uitgevoerd, bleek dit tot *f* 170.000 te zijn opgelopen. Pichot was toen overigens al overleden. Zijn opvolgers voorspelden echter dat hoe dan ook deze plantage nu wel gemiddeld duizend vaten suiker per jaar zou gaan produceren. Voorzichtigheidshalve stelden de eigenaars dit naar

⁵⁰ ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 79-81.

⁵¹ Zie ARA: Suriname na 1828, Gerechtshof; ook: Oostindie 1989:329-41.

beneden bij tot 650 à 750. In werkelijkheid bleken in de periode 1838-1848 niet meer dan gemiddeld 360 vaten suiker per jaar te zijn geproduceerd.⁵²

Voortdurend werden eigenaars in Nederland door de administrateurs hoopvolle vooruitzichten voorgespiegeld, waardoor zij zich trachtten te verzekeren van het behoud van hun lucratieve inkomsten. Kennelijk lieten de eigenaars zich gemakkelijk een rad voor ogen draaien, zo lang er maar inkomsten uit de plantages kwamen. Wanneer er toch vragen werden gesteld over de tegenvallende resultaten, dan had zich altijd wel een ramp voorgedaan die dit kon verklaren. Maar volgend jaar...

Natuurlijk waren er ook uitzonderingen op deze regel. Op Vossenburg werd de gecalculeerde produktie vrijwel altijd gehaald. Het zal dan ook geen toeval geweest zijn dat in de jaren 1820 en 1830 de hoofdadministrateurs van deze plantage, Weissenbruch, Klein en Klint, tot de bekwaamste van de kolonie werden gerekend. Aangezien zij vele plantages beheerden, mag worden aangenomen dat er toch een tamelijk grote groep ondernemingen was waar woord en werkelijkheid geen al te grote discrepantie vertoonden. Plantages met eigenaars ter plekke hadden natuurlijk geen last van dit verschijnsel.

Een laatste opmerkelijk aspect was het aantal administrateurs dat in vrij korte tijd de revue passeerde. In 32 jaar volgden bijvoorbeeld op Siparipabo acht administrateurs elkaar op; bovendien bleek de langst zittende administrateur, Koppelman, tevens de slechtste te zijn. Siparipabo vormde hierin geen uitzondering. Een steekproef onder zeven plantages wijst uit dat op een totaal van 372 plantagejaren zich 101 administrateurs met het beleid van deze ondernemingen hebben bemoeid.⁵³ Aangezien er gemiddeld twee administrateurs tegelijk in functie waren, onder andere met het oog op de continuïteit, betekent dit dat iedere 7,4 jaar de plantage door een nieuw administrateursteam werd geleid, terwijl gemiddeld iedere 3,7 jaar een wisseling plaats vond. Het is de vraag of dit de beleidsvoering op de langere termijn ten goede kwam.

Meerdere administrateurs in het beheer van een plantage veroorzaakten ook vaak problemen. Zo kon de benoeming van een nieuwe directeur aanleiding zijn tot onderlinge strubbelingen over eigen protégés. Ook het beheer in het algemeen gaf nog al eens aanleiding tot conflicten. Dat bleek bijvoorbeeld uit een gesprek dat eigenaars van een achttal plantages hadden met één van de twee administrateurs, Wilkens, toen deze met verlof in

⁵² GAA: PA-600, 544. Iets soortgelijks is te vinden in de correspondentie over Potribo, waar tussen 1840 en 1846 vijf maal door de administrateurs een calculatie werd gemaakt van de verwachte produktie in het volgende jaar. Gemiddeld bleken die voorspellingen 27% te hoog uit te vallen.

⁵³ Steekproef plantages De Nieuwe Grond, Potribo, Roosenburg, Siparipabo, Somerszorg, Vossenburg en Zeezigt.

Nederland was. Daarin lieten zij merken niet tevreden over hem te zijn, waarop Wilkens zich liet ontvallen dat hij zich met zijn mede-administrateur 'volstrekt niet kon verdragen, en dat men hem geen groter verdriet had kunnen aandoen, als [...] den heer Pichot nevens hem [aan] te stellen.'⁵⁴ Toen Wilkens even later weer naar Suriname vertrok, gaven de eigenaars Pichot, in wie zij groot vertrouwen hadden, een stille wenk te pogen Wilkens wat meer in het gareel te krijgen. Pichot probeerde dit ook, maar moest daar al spoedig van afzien, omdat Wilkens zich als eerstbenoemde administrateur niets aan hem gelegen hoefde laten liggen en dat dus ook niet deed.⁵⁵

Uit dit laatste blijkt dat om dergelijke conflicten tot een minimum te beperken misschien de stelregel gold: degene die het eerst was aangesteld had het laatste woord in het beleid. Dat dit niet per definitie het juiste woord behoefde te zijn laat zich raden.

4.3. *Administrateursinkomsten*

Hét motief om administrateur te worden, vormden de aantrekkelijke inkomsten, waar slechts een minimum aan inspanning tegenover stond.⁵⁶ De scheve verhouding tussen loon en prestatie, alsmede de geur van oneerlijkheid die rond vele administrateursverdiensten hing, waren in het Surinaamse kolonistenwereldje sociaal volkomen geaccepteerd.⁵⁷

⁵⁴ GAA: PA-600, 544.

⁵⁵ GAA: PA-600, 544.

⁵⁶ Een sprekend voorbeeld van de aantrekkelijkheid van het administrateurschap is Jan Harmen Franke. Wanneer hij in Suriname is aangekomen of is begonnen als administrateur is niet bekend. In ieder geval had hij in 1796 vier plantages onder zijn beheer. Bij zijn dood, in 1819, bleek hij dat tot elf plantages te hebben uitgebreid, waarmee hij behoorde tot de middelgrote administrateurs. Op dat moment bezat hij *Sf* 17.157 in contanten en had hij van plantages en particulieren in totaal nog *Sf* 103.310 tegoed. Een bewijs, opnieuw, van de mogelijkheid in Suriname zelf krediet te verkrijgen. Het totale bezit van Franke, inclusief deze leningen, vertegenwoordigde een waarde van *Sf* 253.812, of in Nederlands courant op dat moment *f* 137.196. Een bedrag dat in die tijd overeenkwam met honderdmaal het jaarsalaris van een goed betaalde plantagedirecteur (ARA: SOB&W 1828-1876, 1329).

⁵⁷ In een fictieve dialoog tussen hemzelf en een administrateur, schetst Van Breugel (1824:8-9) een aardig beeld van de mentaliteit onder de elite in Suriname.

[Administrateur:] 'Ik heb u gezegd hoort, ziet en oordeel dan zelf, want gij kunt u geen denkbeeld maken van deze kleine Surinaamsche wereld.

- Och dat gaat overal alzo; in Holland is het kwaad spreken ook bekend en vooral in kleine plaatsen.

- O ho! Het is met hier niet te vergelijken; ik ben ook Hollander, maar daar komt men niet bijeen als hier om fortuin te zoeken op hetzelfde doelwit, administratiën, zoodat iemand hier een loef af te steeken item zooveel in de zak brengt en naar dit item wordt men hier geëerd en uiterlijk geacht. Men vindt hier thans tweemaal zooveel fortuinzoekers (dit schijnt helaas de benaming) dan voorheen, dus is de spoeling dunner geworden en de levenswijze en alles veel duurder, terwijl men toch maar zijn krediet moet zien te behouden, al is het dan ook door schijn, wil men niet met de nek aangezien en eensklaps behoeftig worden, doch ieder weet dat hovaart pijn vooral in de beurs is.

De mogelijkheden voor een administrateur om zijn inkomen flink op te vijzelen waren legio. De enige controle die de absente eigenaars hadden, waren de verantwoorde rekeningen die zij, normaal gesproken, jaarlijks van hun administrateurs ontvingen. Daarnaast wonnen de eigenaars, in het geheim, vaak inlichtingen in over 'hun' administrateurs bij andere kolonisten. In het kleine planterswereldje bleef echter weinig geheim en bovendien hadden de informanten zelf ook vrijwel altijd belangen in het plantagewezen, zodat hun informatie niet al te betrouwbaar was.

Een van de moeilijk te bewijzen, maar waarschijnlijk bij iedereen bekende, praktijken vormden de 'geheime vennootschappen' tussen administrateurs en handelaars in 'Amerikaanse' waren (Wolbers 1861:768-9). Buiten de goederen die uit Nederland voor de plantages werden overgezonden, kocht de administrateur namelijk plantagebenodigdheden en voedsel bij Surinaamse handelaars. Wanneer hij dit deed bij een vaste leverancier was het voor hem niet aantrekkelijk om bijvoorbeeld kwantumkorting te bedingen. Daarentegen was het voor hem wel voordelig een provisie voor zichzelf te vragen. Dat de handelaar dit natuurlijk doorberekende in de prijs voelde alleen de plantage-eigenaar in zijn portemonnee.

In principe was het beloningssysteem van de administrateurs gebaseerd op loon naar prestatie. Hoe hoger de productie, des te hoger waren ook de inkomsten van de administrateur. Daarmee dachten zij het belang van de administrateur te hebben gebonden aan dat van henzelf, zo redeneerden de eigenaars. Ten dele was dat natuurlijk ook zo, maar de eigenaars zagen over het hoofd dat hun werkelijke belang lag in het rendement van hun bezit en daar hadden de administrateurs geen boodschap aan. Of een plantage nu met winst of verlies draaide, zij waren altijd verzekerd van inkomsten. Een hoge productie was zeker voordelig voor de administrateur, hoge uitgaven waren dat echter vaak ook, mede door de 'geheime vennootschappen' die hij daarbij kon aangaan.

Kleine verdiende in 1822 als administrateur van de verwaarloosde Siparipabo totaal f 1.691 aan provisie. Dat was al f 360 meer dan het loon van de directeur op deze plantage.⁵⁸ Daarnaast was het niet verwonderlijk dat hij bij de eigenaars aandrang op investeringen, die goede vooruitzichten zouden bieden. Hij kon dan contracten sluiten met leveranciers en ambachtslieden die hem waarschijnlijk ook het nodige opleverden. Bovendien was Kleine niet afhankelijk van Siparipabo, want hij bezat nog zes andere administraties. Zijn officiële jaarinkomen zal zeker in de buurt

- Dat begrijp ik zeer goed, maar men kan daarom toch braaf blijven en men behoeft geen schurk of slecht mensch te worden, zoo als men in Holland de Surinamers uitkrijt...'

⁵⁸ ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 81.

van f 10.000 gelegen hebben, terwijl zijn superieuren, de eigenaars van Siparipabo, in die tijd alleen maar geld toelegden op hun bezit.

Hoe meer administraties iemand bezat, des te meer mogelijkheden waren er om zijn inkomen op te voeren. Een goed voorbeeld daarvan is Hans Klint die van 1821 tot 1829 samen met J.H. Schultz administrateur van Somerszorg was. In de periode 1829-1842 deed hij dit alleen. Tot 1829 blijken bijna alle plantages die bananen kochten van Somerszorg eveneens door Schultz te worden (mede-)geadministreerd. Schultz was nog niet overleden en Klint enig administrateur geworden of het bleken uitsluitend nog plantages onder het (mede-)beheer van Klint te zijn die de bananen van Somerszorg opkochten. Anderzijds betrok Somerszorg zijn dram en melasse altijd van de verafgelegen plantage Maagdenburg. Het was logischer en goedkoper geweest om dit bij suikerplantages in de buurt te doen, maar die werden niet door Klint beheerd en Maagdenburg wel.⁵⁹ De uitgaven speelden voor Klint dus geen rol, het ging om de inkomsten. Zo lang die maar onder zijn beheer plaatsvonden, kon hij daarvan provisie opstrijken.

In 1829 besloot Klint – waarschijnlijk niet ten onrechte – dat de gebouwen van Somerszorg grondig moesten worden opgeknapt. Hij verhuurde daartoe twee van zijn privétimmerslaven aan de plantage en verdiende daarmee f 533.⁶⁰ In diezelfde periode verhuurde Klint slaven van Somerszorg aan zes verschillende plantages, waarvan vier vielen onder zijn (mede-)beheer. Een van die plantages was Vossenburg. Daar werden in die jaren, naast Somerszorg, slaven van nog drie plantages gehuurd. Ook die drie werden door Klint (mede-)geadministreerd.⁶¹ Verder huurde Somerszorg sinds 1820 slaven van plantage Duringen; in 1832 werd zelfs de complete slavenmacht van Duringen op Somerszorg overgebracht. Deze twee plantages waren in bezit van dezelfde eigenaar. Boekhoudkundig kon deze huurkwestie daarom met gesloten beurzen plaatsvinden. Desondanks werd in de boeken ieder jaar een flinke huursom opgevoerd. Was dat niet gebeurd dan had Klint daarover geen provisie kunnen ontvangen.

Uit alles blijkt dus dat Klint zijn eigen belangen nauwlettend in de gaten hield en dat deze niet altijd strookten met die van de absente eigenaars. Van echt illegale praktijken viel hij niet te betichten, maar er was een groot schemergebied waar geen werkelijke controle mogelijk bleek. Halverwege de jaren 1830 verdiende Klint aan administratieprovisie van Somerszorg en Vossenburg samen gemiddeld f 3.088 per jaar. Hij was op dat moment (mede-)administrateur van nog eens 43 plantages. Ruw geschat

⁵⁹ GAR: Collectie-Hudig, 335 en *Surinaamse Almanak* 1834.

⁶⁰ GAR: Collectie-Hudig, 335.

⁶¹ GAR: Collectie-Hudig, 335; Surinaams Museum Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1829-1842; *Surinaamse Almanak* 1834:67-111.

moet hem dat een jaarinkomen van al gauw f 50.000 hebben opgeleverd.⁶²

Ook op een andere wijze werd nog van de beheerde plantages geprofiteerd. De plantagedirecteurs stuurden namelijk vaak 'maandelijksche cadeaux aan administrateurs' bestaande uit groente, fruit, schapen, kippen, varkens en brandhout. Van Breugel schatte dit voor zijn plantage alleen al op een bedrag van f 1.000 per jaar.⁶³ Bovendien was het niet ongebruikelijk dat plantageslaven werden gebruikt in het huishouden van de administrateurs te Paramaribo zonder dat daarvoor een vergoeding werd betaald. Kortom, de inkomsten van administrateurs waren vaak formidabel, zijn onkosten daarentegen miniem.

Het is verwonderlijk waarom de absente eigenaars altijd zijn blijven vasthouden aan het provisiessysteem. Een vast basisinkomen gekoppeld aan een aandeel in de winst had de administrateurs waarschijnlijk veel meer aan de belangen van de eigenaars gebonden. Nu waren het vaak niet de bezitters, maar de administrateurs die rijk werden van de plantages en waren de eersten met huid en haar aan de laatsten overgeleverd. Waarschijnlijk is een verandering in het beloningssysteem nooit doorgevoerd omdat het een opstand zou hebben ontketend onder de administrateurs. Het zou voor de eigenaars zeer moeilijk zijn geworden nog geschikte kandidaten voor deze functie te vinden.

Toch veranderde er op sommige plantages wel iets in het beloningssysteem van de administrateurs. In de loop van de negentiende eeuw werd het meer en meer praktijk om de 10% provisie pas na verkoop in Nederland af te trekken van de netto-opbrengsten, waardoor er meer controle mogelijk was. Daarnaast bleek bijvoorbeeld op Vossenburg in de jaren 1840 het provisiepercentage te zijn teruggebracht van 10 tot 7%.⁶⁴ Het beloningsprincipe bleef echter verder onveranderd.

De Surinaamse plantagekolonie was overigens niet de enige die te kampen had met absentisme en de grote afhankelijkheid van duur betaalde administrateurs. In het bijzonder het Brits-Caraïbisch gebied kende soortgelijke problemen.⁶⁵ Wel uitzonderlijk was de hoogte van de admini-

⁶² GAR: Collectie-Hudig, 335; Surinaams Museum Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1829-1842; *Surinaamse Almanak* 1834:67-111.

⁶³ KIT: Collectie-Van Breugel.

⁶⁴ Surinaams Museum Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1849.

⁶⁵ Pares (1960:43) schrijft over het permanent geworden absentisme: 'Its effects were in many ways fatal. Even supposing that an attorney and an overseer were as faithful and as diligent as a resident planter – which is a very big "if" indeed – the cost of absenteeism was heavy. While the absentee kept up a princely establishment in England, his attorney and overseer did the same thing at his expense in the colonies – thus there were two establishments to pay for instead of one. Many overseers were paid by a percentage of the crop, and all believed that they could recommend themselves to their employers by sending home a large crop of sugar. This led them to neglect the future for the present, and to encourage expenditure

strateursprovisie in Suriname. Pares (1960:43) noemde voor het Brits-Caraïbisch gebied 5 à 6% gebruikelijk en de administrateurs op Saint-Domingue ontvingen niet meer dan 3% (Cauna 1987:63). Waarom dit verschil zo groot was blijft duister. Het zal in ieder geval de rentabiliteit van de Surinaamse plantages niet ten goede zijn gekomen.

In het plantagemanagement was de bastiaan de meest constante factor. Hij was meestal het langst in functie, kende de plantage het best, stond het dichtst op de werkzaamheden en zijn oordeel werd meestal serieuzer genomen dan dat van de blankofficier. Hij had geen belang bij een maximale produktie, want dat betekende meestal ook een maximale exploitatie van de slaven. Een goede relatie met de directeur was noodzakelijk, maar zijn eerste belang – en machtsbasis – lag bij de slaven. Dat bleek ook uit zijn vaak leidende rol bij ongeregeldheden en marronage.

De blankofficier was voor iedereen een verschoppeling, had vrijwel geen invloed op het beleid en wisselde zeer vaak van betrekking. Hij had geen belang bij een goede, noch bij een slechte produktie. Het enige wat hem wellicht kon motiveren was uitzicht op een directeursbetrekking, maar de kans daarop was gering.

De directeur voerde het dagelijks beheer en was, na de bastiaan, de meest constante factor in het management. Hij had belang bij rust en orde op de plantage, maar zijn vaak uitbundige levenswijze was vaak aanleiding tot conflicten met de slaven en/of de administrateurs. Na verloop van tijd kon de eigenaar de directeur tot mede-administrateur benoemen. Maar zelfs dan zullen de meesten zich niet erg veel gelegen hebben laten liggen aan de belangen van de eigenaars; hun interesse lag meer in een onbekommerd bestaan op de plantages. Het administrateurschap was de bekroning van een directeurscarrière, maar dat bleek slechts voor een enkeling te zijn weggelegd.

De administrateurs vormden een klasse apart. In feite waren zij de opvolgers van de achttiende-eeuwse plantersklasse, waaraan zij dan ook nog al eens waren gerelateerd. Binnen deze klasse bevond zich een klein groepje topadministrateurs, dat over een zeer grote economische en politieke macht beschikte. Hun belangen liepen niet (altijd) parallel aan die van de eigenaars. Door het specifieke provisiessysteem hadden zij voordeel bij een hoge produktie, maar aan het laag houden van de kosten hadden zij

without considering whether the plantation could really afford it – that was somebody else's business. Some, especially among the attorneys, encouraged expenditure for its own sake, for they were merchants drawing a commission on stores supplied to the plantation, which yielded them a handsome income, besides the 5 or 6 per cent on the crop which they took as commission – in some colonies, such as Jamaica, they had a legal right to it.'

geen boodschap. Gebrek aan 'efficiency' was daarmee in feite al inherent aan het systeem. De grote afstand en slechte communicatiemogelijkheden bemoeilijkten de controle op deze zaakwaarnemers ten zeerste, terwijl de mogelijkheden om zich ten koste van de absente eigenaars te verrijken legio waren. Ook het tamelijk grote verloop maakte het moeilijk greep op hen te krijgen. Met de waarheid namen zij het vaak niet al te nauw en een aanzienlijke groep beschikte niet eens over de benodigde capaciteiten. De goeden niet te na gesproken, lieten zij zich vaak kennen als ware potentaten die gemakkelijk in conflict konden raken met de eigenaars, de directeurs en elkaar. Voorzichtig geschat, zal bij ongeveer de helft van de plantages sprake zijn geweest van een redelijk tot goed beleid, bij de andere helft was dit twijfelachtig tot ronduit slecht.

Al met al stond het plantagemanagement in Suriname, vooral toen het absenteïsme op ruime schaal voorkwam, bol van de belangentegenstellingen en was er een schrijnend gebrek aan doelmatigheid en continuïteit. Het paradoxale gegeven dringt zich nu op dat, uit een oogpunt van bedrijfsbeheer, de zwarte bastiaan misschien wel de belangrijkste en in ieder geval de meest constante factor was in het overleven van een plantage. Hij heeft daarvan ook vaak gebruik gemaakt door rechten voor de slaven af te dwingen. Met name de absente eigenaars onderkenden zijn cruciale positie niet en konden hem dus ook niet in hun voordeel gebruiken. Bovendien maakte de hiërarchische structuur van het systeem dit vrijwel onmogelijk. Voor de slaven is de bastiaan echter van onschatbare betekenis geweest in het proces van hun eigen emancipatie.

HOOFDSTUK X

Slavendemografie

Sinds het eind van de achttiende eeuw zijn er vele uitspraken gedaan over de demografische ontwikkeling van de Surinaamse slavenbevolking. Onderzoek is er echter nauwelijks verricht. Alleen Lamur (1977, 1981, 1987a, 1987b) en Oostindie (1989) hebben de laatste jaren belangwekkende kwantitatieve gegevens gepubliceerd. Hun bevindingen zijn gebaseerd op slechts enkele plantages en/of op de laatste jaren van de slavernijperiode, zodat de vraag blijft of deze uitkomsten representatief zijn.

Toch is het belang van representatieve demografische gegevens bijzonder groot. Niet alleen zeggen deze cijfers iets over de wijze waarop de planters omgingen met de factor arbeid, maar bovenal zijn zij een indicatie voor de levensomstandigheden op de plantages, eventuele veranderingen daarin en de reactie daarop van de slaven. Omdat hierbij met een groot aantal variabelen, zoals voeding, soort arbeid, ziekteklimaat en creolisering, rekening dient te worden gehouden is veel onderzoek nodig. Dit hoofdstuk wil een aanzet zijn tot het schrijven van de demografische geschiedenis van de Surinaamse (plantage)slaven.

Over de omvang van de Surinaamse slavenbevolking in de tweede helft van de achttiende eeuw bestaat grote verwarring in de literatuur. Price (1979a:16-7), De Beet (1984:2) en Hoogbergen (1985:39) beweren, waarschijnlijk in navolging van Van Hogendorp (1801:327-8), dat rond 1735 de totale slavenpopulatie al ongeveer 50.000 personen bedroeg. Dit aantal zou bovendien tot de afschaffing van de slavenhandel hetzelfde zijn gebleven. Met name de laatste toevoeging kan nooit meer dan een slag in de lucht zijn, aangezien geen rekening is gehouden met de forse uitbreiding van de Surinaamse plantage-economie na 1735 en evenmin met de drastisch verminderde slavenimporten na 1775.

Voor het derde kwart van de achttiende eeuw komt Lamur (1977:162) met een cijfer van 75.000 personen, waarschijnlijk gebaseerd op Stedman (1988: 533). De veel geciteerde Abbé Raynal (1776, IV:355) noemt zelfs een totale slavenpopulatie van 84.500 voor dezelfde periode. In een memorie van de Raad der Amerikaansche Koloniën uit 1806 wordt tenslotte nog gewag

gemaakt van 70 à 80.000 slaven in de periode rond 1800.¹ Deze uiteenlopende aantallen laten zien hoe weinig zicht men heeft gehad op de slavenbevolking in de achttiende eeuw. Over de slavenaantallen in de negentiende eeuw bestaat minder onduidelijkheid, onder meer door de verplichte registratie van alle slaven sinds 1827.

Op basis van primaire bronnen en met inachtneming van een veiligheidsmarge van 2 tot 3%, zijn veel realistischer cijfers samengesteld. De Surinaamse slavenpopulatie blijkt zich dan als volgt te hebben ontwikkeld:

Tabel 44. Slavenbevolking Suriname 1752-1862²

jaar	sectoren					totaal
	suiker	koffie	katoen	overig (voornamelijk hout en kost)	Paramaribo	
1752	19.008	16.029	–	534	2.264	37.835
1774	16.584	37.179	–	3.071	3.089	59.923
1795	12.232	26.710	4.209	2.204	(2.800)	48.155
1813	10.108	21.968	5.692	3.717	2.599	44.084
1836	17.659	12.942	6.545	2.590	7.143	46.879
1854	17.884	5.584	4.550	4.396	6.401	38.545
1862	19.789	3.892	2.551	4.714	5.538	36.484

Het is niet onwaarschijnlijk dat de aantallen 'overige' en 'Paramaribo' in 1836 in werkelijkheid iets hoger, respectievelijk lager zijn geweest.

Bronnen: ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862.

De slavenbevolking bereikte pas in de jaren 1770 haar grootste omvang en omvatte nooit meer dan ongeveer 60.000 personen. Daarna zijn de slaven voortdurend in aantal verminderd met uitzondering van de periode 1813-1836, toen er (tot 1827) tamelijk omvangrijke slavenimporten plaatsvonden.

¹ Nepveu 1922-23:345.

² De bevolkingscijfers voor 1752, 1774 en 1795 zijn samengesteld uit de de opgavelijsten voor de betaling van de hoofdgelden. Deze opgaven kloppen niet met het werkelijke aantal aanwezige slaven op plantages, omdat soms kinderen onder drie jaar, soms kinderen onder twaalf jaar, niet werden opgegeven en soms ook het totaal aantal slaven werd verzwegen. Op basis van de slavenlijsten uit de inventarissen (die wel correct zijn, aangezien de eigenaars de exacte omvang van hun bezit moesten kennen) heb ik steekproefsgewijs een vermenigvuldigingsfactor ter correctie berekend. Deze is voor 1752 1,1 (n = 4.134), voor 1774 1,41 (n = 6.241) en voor 1795 1,76 (n = 4.857). Deze correctie is ook toegepast op de bevolking van Paramaribo, behalve voor 1795 waarvoor geen gegevens beschikbaar waren en die een schatting vormt gebaseerd op het gemiddelde van 1774 en 1813. De bevolkingscijfers voor 1813 zijn samengesteld uit de Engelse volkstelling van 1811 en de *Lists of Plantations belonging to Absentee Owners* en de *List of Resident Proprietors in Surinam*, beide uit 1813. Het totale bevolkingscijfer in 1836 is eigenlijk uit 1841, waarbij de vermindering met het aantal plantageslaven de slavenbevolking van Paramaribo oplevert. Een dergelijke aftreksom voor Paramaribo is ook gemaakt voor 1854 en 1862.

Een tweede in het oog springend verschijnsel is de verdeling van de slaven over de verschillende sectoren van de plantage-economie. Het blijkt dat de groei in het derde kwart van de achttiende eeuw volledig op rekening van de koffiesector kan worden geschreven. Daarna nam de bevolking in deze sector voor de rest van de periode dramatisch af, ten gunste van eerst de katoen-, en later de suikersector.

Tenslotte is de groei in de sectoren 'overig' en Paramaribo op het eerste gezicht merkwaardig, omdat in deze periode juist zo'n groot gebrek aan arbeidskrachten op de exportplantages heerste. Toch was juist de arbeids-schaarste hieraan mede debet. Deze had namelijk tot gevolg dat vooral op suikerplantages alle aanwezige arbeid werd aangewend voor de suikerproduktie zodat er niet voldoende mankracht overbleef voor het verbouwen van kost, of voor de houtkap zoals op Vossenburg (Hoofdstuk IV). Slecht renderende suiker- en met name koffieplantages zoals Katwijk (Hoofdstuk VIII) gingen zich hier nu mee bezig houden, wat de groei van de sector 'overig' verklaart.

De toename van het aantal stadsslaven was waarschijnlijk ook het gevolg van het opdoeken van onrendabele plantages, waarbij de slaven voor een deel werden verkocht aan kapitaalkrachtige heren uit de stad. Het lijkt niet erg aannemelijk dat al deze slaven deel gingen uitmaken van een luxe stadshuishouding. Veeleer zullen zij zijn verhuurd aan andere plantages. In plaats van op naam van een plantage stonden deze slaven nu echter op naam van een in de stad wonende particulier, waardoor zij waarschijnlijk als stadsbewoners stonden geregistreerd.

Desondanks moet het getal slaven dat inderdaad alleen maar werd gebruikt voor het onderhouden van een huishouding in Paramaribo niet worden onderschat. Zo beschikten in 1811 dertien van de belangrijkste planters met hun gezinnen, allen woonachtig in de stad, alleen al over gezamenlijk 464 huisslaven, dat is 36 per gezin! De meeste inwoners van Paramaribo hadden echter maximaal tien slaven in huis.³ Ondanks de arbeidsschaarste veranderde dit ook later niet, want een steekproef onder 69 personen in de slavenregisters van 1848 laat zien dat er nog steeds gemiddeld meer dan vijf slaven per huishouden waren.⁴ Het wekt dan ook geen verwondering dat in 1826 Gouverneur Van Heeckeren klaagde over het grote aantal van deze slaven, die volgens hem met meer voordeel in de landbouw kon worden ingezet.⁵

Ter completering van dit bevolkingsoverzicht dienen ook de vrije inwoners nog te worden genoemd. Al is deze groep in de loop der tijd flink

³ Public Record Office: CO 278, 18.

⁴ Public Record Office: CO 278, 18.

⁵ ARA: Collectie-Van Heeckeren, 69.

in omvang toegenomen, toch bleef zij ten opzichte van de niet-vrije bevolking altijd veruit in de minderheid. Bovendien was het geen homogene groep, want zij bestond uit vrijgemaakte zwarten, blanke kolonisten en een verzameling blanke en zwarte militairen, die al naar gelang de spanningen in de kolonie in grootte varieerde.⁶

Het kleinste deel van de vrije inwoners woonde op de plantages en bestond voornamelijk uit directeurs en blankofficiers. Hun aantal schommelde gedurende de gehele periode rond de duizend. Dat betekent dat iedere vrije op de plantages gemiddeld zo'n 35 slaven tegenover zich vond (rond 1774 zelfs 62). Deze scheve verhouding is ongetwijfeld bepalend geweest voor de sfeer op de plantages.

Afgezien van marrons en Indianen, waarover geen betrouwbare aantallen voorhanden zijn, woonde de rest van de vrije bevolking in Paramaribo of, voor een veel kleiner deel, op de militaire posten in het binnenland.

Gedurende de achttiende eeuw was de meerderheid van de vrije stadsbewoners van Europese origine en vormden zwarten een minderheid. In de negentiende eeuw werd deze verhouding volledig omgekeerd en noteerde een ambtenaar in 1841 (wellicht met enige spijt?) bij een getal van 10.200 stedelingen: 'waaronder slechts weinig Europeanen of hun afstammelingen'.⁷ De groei van de groep zwarte stedelingen was niet alleen het gevolg van hun eigen reproductief vermogen, maar werd bovenal veroorzaakt door het toenemend aantal gemanumitteerden (vrijgemaakten). Zo werden tussen 1832 en 1863 in totaal aan 6.328 slaven manumissiebewijzen verstrekt.⁸ Vrijwel zonder uitzondering vestigden deze vrije Surinamers zich in of rond Paramaribo.

Voordat op de problematiek van de demografische ontwikkeling van de slavenbevolking uitvoerig wordt ingegaan, dienen eerst nog twee correcties te worden gemaakt op het bestaande geschiedbeeld van de slavendemografie. De eerste betreft de totale omvang van de slavenimporten en de tweede de ongelijke sekseratio op de plantages.

Veel geciteerde auteurs als Van Lier (1977:92) en Price (1976:9, 1979a:17) beweren dat gedurende de gehele slavernijperiode in Suriname tussen 300.000 en 350.000 slaven zijn ingevoerd. Volgens anderen is deze schatting

⁶ Onder zwarten worden hier zowel negers als mensen van gemengd raciale afkomst – vaak aangeduid als mulatten of kleurlingen – verstaan. Het moge duidelijk zijn dat in een 'samenleving' als de Surinaamse de aanwezigheid van militairen niet was gericht tegen een eventuele buitenlandse vijand – wat blijkt uit de gemakkelijke binnenkomst van de Fransen en de Engelsen in 1712, 1799 en 1802 – maar louter en alleen was bestemd voor de bescherming van de plantage-economie tegen Indianen, marrons en opstandige slaven.

⁷ ARA: MvK, A792.

⁸ CBBS: Manumissieregisters.

Tabel 45. Vrije bevolking van Suriname 1752-1862 (exclusief Indianen en marrons)

jaar	op plantage	in Paramaribo	totaal	militairen ⁹
1752	1.062	ca. 1.000	(2.062)	ca. 720
1774	914	1.757	2.671	ca. 1.950
1795	1.193	3.760	4.953	?
1813	ca. 1.000	5.104	(6.104)	ca. 1.780
1854	1.033	10.564	11.597	ca. 800
1862	?	?	16.479	?

Het aantal Indianen en marrons werd in 1841 geschat op 8.000 (ARA: MvK, A796). Bronnen: ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862, Hoogbergen 1985:22-4 en Lammens 1982:54.

zelfs nog te laag (zie Hira 1982:72). Dit zijn zeer grote aantallen voor een slavenbevolking die nooit meer dan 60.000 personen heeft bedragen. Het zou dan ook het bewijs zijn van het gruwelijke karakter van de Surinaamse slavernij, gruwelijker dan waar ook in het Caraïbisch gebied. Om dit te illustreren schroomt Price (1979a:19) niet een auteur aan te halen die spreekt over plantages waar in 25 jaar tijd tot viermaal toe de totale slavenbevolking door nieuwe import moest worden vervangen. Zo'n voorbeeld is echter nietszeggend.¹⁰ Op basis van de meest recente tellingen (Postma 1990:186-212), aangevuld met eigen schattingen voor de periode na 1795 (op basis van Tabellen 44 en 46), blijkt de totale slavenimport tussen 1668 en 1830 ongeveer 213.000 personen te hebben bedragen.¹¹ Hiermee is niet gezegd dat de Surinaamse slavernij niet hard was, want dat was zij wel degelijk. Alleen wordt het beeld meer genuanceerd, zodat Suriname waarschijnlijk minder heeft afgeweken van het algemene Caraïbische patroon dan vaak is gesuggereerd.

Hetzelfde geldt voor de ongelijke sekseratio op de plantages, die volgens sommigen (bijvoorbeeld Price 1979:20) werd gekenmerkt door een oneven-

⁹ De opgegeven aantallen militairen zijn inclusief de zwarte korpsen. Het aantal voor 1774 is dat van 1776 toen er grote troepenversterkingen werden aangevoerd (waar de bekende J.G. Stedman deel van uitmaakte). Het aantal militairen in 1813 betreft een opgave van Lammens voor 1817.

¹⁰ Een dergelijke bewijsvoering is ook op andere plantage-economieën toegepast. Zo beschrijft Williams (1978:245) de plantage-economie van Saint Domingue voor de slaven als 'the worst hell on earth' en illustreert dat aan de hand van één planter die 405 slaven nodig heeft om in 37 jaar de bevolking van zijn plantage met 125 personen te doen toenemen.

¹¹ 1668-1795 185.443 (Postma 1990:186-212)
 1796-1808 ca. 16.000 (eigen schatting; zie Hoofdstuk IV)
 1816-1827 ca. 12.000 (eigen schatting; zie Hoofdstuk IV)
 ca. 213.000

Tabel 46. Sekseratio van slaven per sector 1750-1853 (aantal mannen per vrouw)

periode	s e c t o r e n			totaal (gewogen gemiddelde)	n slaven
	suiker	koffie	katoen		
ca. 1750	1,08	1,21	–	1,13	6.443
ca. 1770	1,03	1,04	–	1,04	17.863
ca. 1800	1,00	1,04	0,95	1,02	8.674
ca. 1830	1,19	1,17	1,29	1,20	9.185
1853	0,94	0,98	1,00	0,96	29.345

Bronnen: ARA: SONA en SNA; SAS; Van Sijpesteijn 1854:96-148.

redig groot aantal mannen. Uit Tabel 46 blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw het mannenoverschot helemaal niet zo groot was. Alleen in de koffiesector was dat rond 1750 wel het geval. Op dat moment bevond een groot deel van deze sector zich nog in de aanlegfase en voor de extra-zware arbeid die dit vereiste waren nu eenmaal meer mannen dan vrouwen nodig. Dat dit geen loze veronderstelling is blijkt uit een steekproef onder zeven suikerplantages rond 1725, die op dat moment dus in hun aanlegfase waren.¹² Op iedere vrouw waren er toen 1,47 mannen. Op deze zelfde plantages was de ratio rond 1780 vrijwel genormaliseerd tot 1,04. Dit alles betekent dat de grotere import van mannen gedurende de gehele achttiende eeuw, in bedrijfseconomisch opzicht, getuigde van rationeel beleid, namelijk bedoeld om de grotere sterfte onder de mannen op te vangen.¹³

Rond 1800 waren in de katoensector zelfs meer vrouwen dan mannen werkzaam. Dit was waarschijnlijk het gevolg van het feit dat de aanleg van deze nieuwe sector een hoge tol aan mannen eiste, waar onvoldoende import tegenover stond. Doordat deze eerste katoenplantages voor een deel omgebouwde koffieplantages waren en voor een deel hun slaven betrokken van verlaten koffieplantages, was het aantal en daarmee aandeel van vrouwen hoger dan in de aanlegfase van koffie of suiker het geval was geweest.

Opmerkelijk is het feit dat de meest ongelijke sekseratio optrad rond 1830, toen de slavenimport definitief werd beëindigd. Dit is waarschijnlijk veroorzaakt door massale inkoop van mannen in de jaren twintig – met de definitieve importstop in zicht – en ingegeven door de grotere sterfte aan mannen dan vrouwen. Dit wordt bevestigd door de slavenaankopen van elf plantages in de jaren 1817-1828 waarbij gemiddeld op iedere vrouw 1,41 man

¹² Plantages Aurora, Le Mast Rouge, Osembo, Wayampibo, Vossenburg, L'Espérance en Lunenburg.

¹³ Bijvoorbeeld de sekseratio op drie slavenschepen in 1754, 1763 en 1774 was respectievelijk 2,10, 2,45 en 1,51 (GAR: Hu, 18, 34 en 71).

Tabel 45. Vrije bevolking van Suriname 1752-1862 (exclusief Indianen en marrons)

jaar	op plantage	in Paramaribo	totaal	militairen ⁹
1752	1.062	ca. 1.000	(2.062)	ca. 720
1774	914	1.757	2.671	ca. 1.950
1795	1.193	3.760	4.953	?
1813	ca. 1.000	5.104	(6.104)	ca. 1.780
1854	1.033	10.564	11.597	ca. 800
1862	?	?	16.479	?

Het aantal Indianen en marrons werd in 1841 geschat op 8.000 (ARA: MvK, A796). Bronnen: ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862, Hoogbergen 1985:22-4 en Lammens 1982:54.

zelfs nog te laag (zie Hira 1982:72). Dit zijn zeer grote aantallen voor een slavenbevolking die nooit meer dan 60.000 personen heeft bedragen. Het zou dan ook het bewijs zijn van het gruwelijke karakter van de Surinaamse slavernij, gruwelijker dan waar ook in het Caraïbisch gebied. Om dit te illustreren schroomt Price (1979a:19) niet een auteur aan te halen die spreekt over plantages waar in 25 jaar tijd tot viermaal toe de totale slavenbevolking door nieuwe import moest worden vervangen. Zo'n voorbeeld is echter nietszeggend.¹⁰ Op basis van de meest recente tellingen (Postma 1990:186-212), aangevuld met eigen schattingen voor de periode na 1795 (op basis van Tabellen 44 en 46), blijkt de totale slavenimport tussen 1668 en 1830 ongeveer 213.000 personen te hebben bedragen.¹¹ Hiermee is niet gezegd dat de Surinaamse slavernij niet hard was, want dat was zij wel degelijk. Alleen wordt het beeld meer genuanceerd, zodat Suriname waarschijnlijk minder heeft afgeweken van het algemene Caraïbische patroon dan vaak is gesuggereerd.

Hetzelfde geldt voor de ongelijke sekseratio op de plantages, die volgens sommigen (bijvoorbeeld Price 1979:20) werd gekenmerkt door een oneven-

⁹ De opgegeven aantallen militairen zijn inclusief de zwarte korpsen. Het aantal voor 1774 is dat van 1776 toen er grote troepenversterkingen werden aangevoerd (waar de bekende J.G. Stedman deel van uitmaakte). Het aantal militairen in 1813 betreft een opgave van Lammens voor 1817.

¹⁰ Een dergelijke bewijsvoering is ook op andere plantage-economieën toegepast. Zo beschrijft Williams (1978:245) de plantage-economie van Saint Domingue voor de slaven als 'the worst hell on earth' en illustreert dat aan de hand van één planter die 405 slaven nodig heeft om in 37 jaar de bevolking van zijn plantage met 125 personen te doen toenemen.

¹¹ 1668-1795 185.443 (Postma 1990:186-212)
 1796-1808 ca. 16.000 (eigen schatting; zie Hoofdstuk IV)
 1816-1827 ca. 12.000 (eigen schatting; zie Hoofdstuk IV)
 ca. 213.000

Tabel 46. Sekseratio van slaven per sector 1750-1853 (aantal mannen per vrouw)

periode	s e c t o r e n			totaal (gewogen gemiddelde)	n slaven
	suiker	koffie	katoen		
ca. 1750	1,08	1,21	–	1,13	6.443
ca. 1770	1,03	1,04	–	1,04	17.863
ca. 1800	1,00	1,04	0,95	1,02	8.674
ca. 1830	1,19	1,17	1,29	1,20	9.185
1853	0,94	0,98	1,00	0,96	29.345

Bronnen: ARA: SONA en SNA; SAS; Van Sijpesteijn 1854:96-148.

redig groot aantal mannen. Uit Tabel 46 blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw het mannenoverschot helemaal niet zo groot was. Alleen in de koffiesector was dat rond 1750 wel het geval. Op dat moment bevond een groot deel van deze sector zich nog in de aanlegfase en voor de extra-zware arbeid die dit vereiste waren nu eenmaal meer mannen dan vrouwen nodig. Dat dit geen loze veronderstelling is blijkt uit een steekproef onder zeven suikerplantages rond 1725, die op dat moment dus in hun aanlegfase waren.¹² Op iedere vrouw waren er toen 1,47 mannen. Op deze zelfde plantages was de ratio rond 1780 vrijwel genormaliseerd tot 1,04. Dit alles betekent dat de grotere import van mannen gedurende de gehele achttiende eeuw, in bedrijfseconomisch opzicht, getuigde van rationeel beleid, namelijk bedoeld om de grotere sterfte onder de mannen op te vangen.¹³

Rond 1800 waren in de katoensector zelfs meer vrouwen dan mannen werkzaam. Dit was waarschijnlijk het gevolg van het feit dat de aanleg van deze nieuwe sector een hoge tol aan mannen eiste, waar onvoldoende import tegenover stond. Doordat deze eerste katoenplantages voor een deel omgebouwde koffieplantages waren en voor een deel hun slaven betrokken van verlaten koffieplantages, was het aantal en daarmee aandeel van vrouwen hoger dan in de aanlegfase van koffie of suiker het geval was geweest.

Opmerkelijk is het feit dat de meest ongelijke sekseratio optrad rond 1830, toen de slavenimport definitief werd beëindigd. Dit is waarschijnlijk veroorzaakt door massale inkoop van mannen in de jaren twintig – met de definitieve importstop in zicht – en ingegeven door de grotere sterfte aan mannen dan vrouwen. Dit wordt bevestigd door de slavenaankopen van elf plantages in de jaren 1817-1828 waarbij gemiddeld op iedere vrouw 1,41 man

¹² Plantages Aurora, Le Mast Rouge, Osembo, Wayampibo, Vossenburg, L'Espérance en Lunenburg.

¹³ Bijvoorbeeld de sekseratio op drie slavenscheperen in 1754, 1763 en 1774 was respectievelijk 2,10, 2,45 en 1,51 (GAR: Hu, 18, 34 en 71).

werd aangekocht.¹⁴ Vooral de katoensector lijkt in die laatste fase van slavenimporten van de gelegenheid te hebben gebruikgemaakt om een grote hoeveelheid mannen te importeren in verband met de aanleg van enige tientallen plantages in Coronie en Nickerie. Als gevolg van deze ontwikkelingen sloeg het vrouwenoverschot van rond 1800 om in een mannenoverschot rond 1830. Door de grotere mannensterfte en de importstop bleek er aan het einde van de slavernij weer een vrouwenoverschot op de plantages te zijn ontstaan.

1. Bevolkingsgroei

Vrijwel altijd heeft de slavenpopulatie in haar totaliteit te kampen gehad met een sterfte-overschot. Ook hierover hebben veel schrijvers een uitspraak gedaan. Voor wat betreft de tweede helft van de achttiende eeuw houden zowel Nepveu (1922-23:345) als Blom (1787:121) en Stedman (1988:533) de gemiddelde jaarlijkse afname van de slavenbevolking op 5%. In de negentiende eeuw is men minder eensgezind en lopen de schattingen uiteen van 2 tot 3,5%.¹⁵ Op basis van het nu beschikbare cijfermateriaal kan de juiste ontwikkeling worden gereconstrueerd.

Voor het midden van de achttiende eeuw zijn de ramingen van bovengenoemde auteurs correct, al dient er gemiddeld nog 2,5 per duizend te worden afgetrokken in verband met marronage.¹⁶ De schattingen van de negentiende-eeuwse auteurs zijn aan de sombere kant, zeker wanneer wordt bedacht dat in de totaalcijfers niet de gunstiger demografische gegevens van slaven op houtgronden en in de stad zijn verdisconteerd. In ieder geval is een duidelijk positieve trend waarneembaar, al bleef in het algemeen tot aan de Emancipatie sprake van een sterfte-overschot onder de plantageslaven.¹⁷

Opvallend is dat deze ontwikkeling in de koffiesector eerder is ingezet dan in de suikersector. Waarschijnlijk was dit een gevolg van het feit dat de nieuwe import in de jaren 1820 in veel grotere mate naar de suikersector ging.¹⁸ Kennelijk had dat een negatieve invloed op de slavenreproductie.

¹⁴ Plantages Beekvliet, Bleyendaal, Janslust en Blokkenbosch, Nieuw Roeland, De Nieuwe Grond, Potribo, Purmerend, Zorg en Hoop, Meerzorg, Groot Marseille en Vossenburg.

¹⁵ Van den Bosch 1827 noemt: 3-3,5% (ARA: Collectie-Van den Bosch, 108); Kuhn (1828:23): 2,5-3% ; Lans (1829:139): 2% en Teenstra (1835, II:179): 3% per jaar.

¹⁶ Dit geldt ook voor de periode 1775-1795. Cijfer gebaseerd op steekproef in ARA: RvP, 582 en 599.

¹⁷ In Nederland was in de periode 1830-1860 sprake van een geboortenoverschot van 7,8 per 1.000 inwoners (Hofstee 1981:122).

¹⁸ Deze stelling is gebaseerd op een steekproef van zeven suikerplantages (Roosenburg, Meerzorg, Groot Marseille, Bleyendaal, Vossenburg, Potribo en Siparipabo) en zeven koffieplantages (Janslust en Blokkenbosch, Somerszorg en Duringen, Driesveld, Nieuw Roeland, Nieuwe Grond, Beekvliet en Purmerend) waarover informatie beschikbaar is over de periode

Na het definitieve einde van de slavenimport was er sprake van een positieve demografische ontwikkeling. Lang duurde deze echter niet, want in de jaren 1840 steeg het sterfte-overschot weer aanmerkelijk. Wanneer de gegevens per jaar worden uitgesplitst, blijken de jaren 1839 tot en met 1843 dramatisch hoge sterfte-overschotten te vertonen. Niet toevallig treffen wij voor deze jaren in de verslagen van administrateurs diverse vermeldingen aan van epidemieën die juist toen in Suriname huishielden.¹⁹

Pas in het laatste decennium voor de Emancipatie bestond er op de Surinaamse plantages een wankel evenwicht tussen geboorten en sterfte. In het algemeen kan daarom worden gesteld dat voor de planters de natuurlijke reproductie van de arbeid altijd veel te wensen overliet en dat in een slavenleven het verdriet om de dood een veel vaker terugkerend verschijnsel was dan de vreugde rondom een geboorte.

Nadere beschouwing van Tabel 47 leert echter ook dat er grote verschillen voorkwamen tussen de diverse plantagesectoren. Voor slaven, zo blijkt, moet het leven op suikerplantages het meest en op katoenplantages het minst onaantrekkelijk zijn geweest, met koffieplantages in een tussenpositie. De demografische ontwikkeling in de katoensector in het tweede kwart van de achttiende eeuw stak dan ook gunstig af bij de andere twee sectoren. Overigens zullen ook op de katoenplantages de epidemieën in de jaren 1840 merkbaar zijn geweest. De suikersector begon van 1820 af aan een opmerkelijke inhaalrace. Zou het louter toeval zijn dat in die periode juist deze sector er financieel het best voor stond (zie Tabel 39) en dus meer mogelijkheden had voor verbetering van de slavenzorg?

In het licht van het chronisch sterfte-overschot dringt de vraag zich op of het voor de planters wellicht goedkoper was om slaven te importeren en deze maximaal te exploiteren, dan het bevorderen van de natuurlijke aanwas door meer en duurdere zorg aan de slaven te besteden. Helaas ontbreekt het materiaal om daarover een uitspraak te kunnen doen; bovendien bestond deze keus sinds eind jaren 1770 in feite niet meer. De slechte financiële situatie waarin het grootste deel van de plantages zich bevond belemmerde de aankoop van nieuwe slaven. Een beleid dat geboorten bevorderde kon daarom uitkomst bieden.

1817-1829. Deze plantages importeerden gezamenlijk 292 slaven, waarvan 75% naar de suikerplantages ging.

¹⁹ Zo merkte een administrateur op: 'Zeer te betreuren is het dat de sterfte onder de negers in de kolonie gedurende den loop van 1839 zoo aanzienlijk is geweest, ten gevolge van onderscheidene kwaadaartige ziekten, die zoowel onder volwassene als onder kinderen aldaar geheerscht hebben'. En een collega van hem maakte in 1843 melding van de 'bloedloop [dysenterie] waardoor vele plantagien en de stad Paramaribo zelve verleden jaar geteisterd zijn geworden' (GAA: PA-600, 544 en Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos).

Tabel 47. Natuurlijke bevolkingsaanwas per sector 1752-1862 (jaarlijks gemiddelde per duizend slaven)²⁰

periode	suiker- sector	n plant.	koffie- sector	n plant.	katoen- sector	n plant.	totaal (gewogen gemiddelde)
1752-1774	?		?		-		ca. - 47,0
1775-1795	?		?		-		ca. - 24,0
1780-1810	-29,0	5	-18,7	7	?		-21,9
1820-1829	-30,6	7	-15,8	7	?		-21,9
1830-1839	-16,6	10	-11,5	12	+ 0,06	5	-11,7
1840-1849	-23,3	8	-17,2	8	?		-21,4
1850-1862	-6,5	18	-6,2	16	+7,0	7	-3,5

Het totaalcijfer voor 1752-1774 en 1775-1795 geldt voor de gehele Surinaamse slavenbevolking, voor de andere jaren is het alleen van toepassing op de hier ingevulde sectoren.

Bronnen: Postma 1990:186-212; ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862; plantage-archieven; SAS en CBBS: slavenregisters.

Inderdaad blijkt na 1775 het sterfte-overschot bijna gehalveerd in vergelijking met de voorafgaande decennia (Tabel 47). Toch zal dit veel meer het gevolg zijn geweest van het feit dat de opbouwfase van de plantages en alle daaraan verbonden zware arbeid achter de rug was, dan aan een bewust beleid ter bevordering van de reproductie. Zo'n beleid hield namelijk hogere uitgaven in en geld was er nu juist niet. Bovendien heeft het er veel van weg dat de gedachte aan zo'n beleid niet eens bij de meeste planters opkwam, gewend als zij lange tijd waren geweest aan ruime slavenimporten. In de correspondentie tussen Surinaamse administrateurs en belanghebbenden in Nederland in deze periode wordt voortdurend geklaagd over het dalend aantal slaven op de plantages, terwijl de arbeid steeds zwaarder werd. Steevast resulteerde dit in het verzoek om gelden te

²⁰ In deze tabel zijn voor de periode 1752-1795 ook de groeicijfers van de gehele slavenbevolking opgenomen, aangezien voor de jaren 1750-1780 geen representatieve cijfers van de plantageslaven voorhanden zijn. Deze totaalcijfers zijn gebaseerd op de bevolkingsaantallen in de jaren 1752, 1774 en 1795 (Tabel 44) en de slavenimporten in die periode (Postma 1990:186-212). Hierbij heb ik de totale slavenimporten in die periodes (respectievelijk 72.641 en 15.642) opgeteld bij de bevolkingsaantallen van respectievelijk 1752 en 1772 en daarvan de bevolkingsaantallen van respectievelijk 1774 en 1795 weer afgetrokken. Dit levert het totale afnamecijfer op. Deze heb ik gedeeld op de som van de jaarlijkse slavenbevolking in die jaren (respectievelijk 1.075.338 en 1.134.819). Dit levert afnamepercentages op van respectievelijk 4,70 en 2,41.

De cijfers vanaf 1780 zijn gebaseerd op plantage-archieven en slavenregisters. Bij de periode 1780-1810 waren vrijwel geen aaneengesloten reeksen cijfers voorhanden, zodat deze cijfers iets minder 'hard' zijn dan in de volgende periodes. Ter vergelijking: in die dertig jaar gaat het om 92 informatiejaren van twaalf plantages; in de volgende periode (1820-1829) gaat het om 119 informatiejaren van veertien plantages in tien jaar.

fourneren voor de aankoop van nieuwe slaven. Vrijwel nooit kwamen er verzoeken om meer uitgaven te mogen doen voor de verzorging van de slaven ter stimulering van de natuurlijke reproductie.

Een enkeling dacht over deze problematiek wel na, maar werd dan vaak door de hachelijke financiële situatie weerhouden om ideeën in praktijk te brengen. Dat dit tot zeer paradoxale situaties kon leiden bleek op La Singularité (Beneden-Commewijne). In 1786-1787 berichtte de eigenaar aan zijn administrateurs dat hij zeer in zijn schik was met de aanzienlijke uitbreiding van het bebouwd areaal, maar dat de opbrengsten daarvan nog te weinig in verhouding tot de kapitaalschuld van de plantage stonden. Hij drong er op aan de productie verder te verhogen. Tegelijk verordonneerde hij echter dat van de slaven vooral niet méér arbeid mocht worden gevraagd dan zij aankonden, opdat hun aantal niet zou dalen, 'want zonder deselve is een uitgestrekte plant. gelijk Singularité een dood lighaam van geenen waarde, en het zoude mij in deese omstandigheden voor als nog onmogelijk sijn om eenige aankoop van nieuwe slaaven te doen'.²¹ Deze man wilde in feite voor een dubbeltje op de eerste rang zitten: maximale productie, redelijke belasting van de slaven ter vermindering van een sterfte-overschot en geen extra-kosten.²² Waarschijnlijk was een dergelijke houding typerend voor de plantage-eigenaars in deze periode.

Toch bleek er ook in de hoogtijdagen van slavenimporten en kapitaal- overvloed al oog te zijn voor het belang van een natuurlijke reproductie. Zo adviseerde de administrateur van Boxel in 1768 aan de eigenaars om behalve 15 'mannegers' ook 25 'jong volkje' te kopen, die weliswaar even duur waren en niet direct even produktief, maar die hij van groot nut achtte 'om een vasten stam te kweeken, en de plantage zonder gestadige aankoop in stand te houden'.²³ En ook uit de correspondentie van de eigenaars van Vredenburg (ca. 1763) blijkt dat deze er nauwlettend op toezagen of er wel voldoende 'aanwas van kinderen' plaats vond op hun onderneming.²⁴ Beide voorbeelden zouden erop kunnen duiden dat natuurlijke reproductie een even reële, dus betaalbare, mogelijkheid was als import.

Het spreekt vanzelf dat met de afschaffing van de slavenimport de belangstelling voor het probleem van het sterfte-overschot groter werd. Allerlei verklaringen werden aangedragen, die tevens inzicht verschaffen in de behandeling van de slaven. Zo schreven de eerdergenoemde eigenaars

²¹ EHB: KA-120, 42.

²² Overigens werden in 1801 toch nog 21 slaven voor deze plantage gekocht, maar in de tussenliggende periode was de bevolking dan ook teruggelopen van 243 tot 151 personen (EHB: KA-120, 39).

²³ ARA: Aanwinsten 1888, 3 D.

²⁴ ARA: Collectie-Calkoen, 130.

van Vredenburg in 1763 bij de constatering dat er zo weinig kinderen op hun plantage werden geboren,

'dat sulks dikwils door een goed of quaad Directeur veroorzaakt werd, of die de slaave wel of qualijk behandelt, en min of meerder zorg voor de kraam vrouwe draagt, want dat niet doende, of dat de slaave niet content zijn met den directeur soo weteen sij wel een middel om de kinderen te doen sterven...' ²⁵

De behandeling door de plantagestaf en zorg voor zwangere vrouwen worden hier dus van groot belang geacht voor de reproductie van de slaven. Toch was dat in die tijd in het geheel geen gemeengoed. Integendeel, zwangere vrouwen werden vaak als lastposten gezien die arbeidsverlies en extra monden om te voeden opleverden. Zij hoefden dan ook niet op mededogen te rekenen.²⁶ Pas met de afschaffing van de slavenhandel door de Engelsen kwam in dit gedrag verandering, 'en men mag dan thans de vruchtbaarheid der slavinnen als een voordeel van een effect rekenen', aldus een planter aan zijn administrateur.²⁷ Sinds die tijd werd het dan ook steeds gebruikelijker om zwangere vrouwen te ontzien. Vaak, maar niet altijd, kregen zij de periode rondom de bevalling geheel vrij en behoeften gedurende een aantal weken daarvoor en daarna slechts een halve arbeidstaak ('halfmerk') te verrichten.

Daarnaast werd meer aandacht besteed aan de oorzaken van de hoge slavensterfte, die overigens niet door iedereen als extreem hoog werd ervaren. De rechter A.F. Lammens, een tamelijk gematigd man, bijvoorbeeld onderschreef dit niet en verzette zich ook tegen de – meestal door Engelsen verkondigde²⁸ – stelling dat hogere slavensterfte het gevolg zou zijn van structurele mishandeling in Suriname. Zo er dus al sprake was van een relatief hogere sterfte, dan lag dit volgens Lammens aan een combinatie van moeilijk te beïnvloeden factoren, of aan de slaven zelf. Bovendien, zegt hij, in veel gevallen 'willen zij geene kinderen aankweken' waardoor het sterfte-overschot bleef bestaan.²⁹ Het is typerend voor de meeste verkla-

²⁵ ARA: Collectie-Calkoen, 130.

²⁶ Duidelijk blijkt dit uit de woorden van Kunitz (1805:76) die schreef: 'Vorzüglich sorgsam sey man für Schwangere; man schaffe deshalb die auf vielen Plantagen noch herrschende Gewohnheit ab, diese armen Geschöpfe bis auf die lesste Stunde ihrer Niederkunft zu den schwersten Arbeiten anzuhaltten, wodurch nicht selten Mutter und Kind in die grösste Gefahr gerathen'.

²⁷ ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 78.

²⁸ Zo wordt in Wolbers (1861:567) een brief geciteerd van Gouverneur Bonham, die in 1814 schreef: 'Ik heb [...] 21 jaren in de West-Indiën verkeerd, en in iedere kolonie heb ik steeds gehoord, dat het eene zeer zware straf voor een neger was, om hem aan een planter in Suriname te verkoopen, en ik bevind nu dat zulks waarheid is. Ik ben nog in geene kolonie geweest, waar de slaven zoo slecht worden behandeld, zulk slecht voedsel en zulke sobere kleeding ontvangen en waar zij toch tot zulk een zwaren arbeid, boven hunne krachten worden genoodzaakt.'

²⁹ Volgens Lammens, die dit alles op een lezing in Suriname in 1818 verkondigde, werd het

ringen uit die periode dat de schuld voor het sterfte-overschot minstens ten dele bij de slaven zelf werd gelegd.

Een zeer kenmerkende analyse van deze problematiek door een tijdgenoot is te vinden in een rapport van Commissaris-Generaal Johannes van den Bosch uit 1827. Dit stuk geeft een zodanig helder inzicht in de denkbeelden uit die tijd, dat het hier in zijn geheel wordt weergegeven.

'De instandhouding van het negergeslacht, en het bestuur der negers is alsmede een voorwerp dat ernstige overweging verdient; het lijdt geene bedenking, of er heeft algemeen, eene vermindering derzelve plaats, en wel van 3 à 3,5 per 100, jaarlijks. Dat zulks geen noodzakelijk gevolg is van de gesteldheid des lands blijkt daaruit, dat de sterfte op vele plantagien, de geboorte of weinig, of in het geheel niet overtreft, terwijl bij de boschnegers het getal schijnt aan te groeyen. Deze sterfte schijnt dus in andere oorzaken en vooral in de onzedelijkheid der negers te moeten worden gezocht, daar zeker door het leven van éénen man met vele vrouwen en van ééne vrouw met vele mannen, de venerische ziekten sterk moeten aangroeyen, waardoor de voortteeling gestremd, en de sterfte vermeerderd wordt.

De behandeling is daarop mede van invloed; een te zware arbeid en te geringe voeding zijn hoogst nadeelig voor den aangroei der bevolking en behooren te keer te worden gegaan. De reglementen gebouwd op de beginselen deswegens voorgeschreven, moeten dan ook zoo spoedig doenlijk opgesteld, en ter goedkeuring naar Europa gezonden worden. Intusschen zijn ook vele gebreken in dit opzigt aan de huishoudelijke levenswijze der negers toe te schrijven, en het is geenzints mogelijk daarin door het gezag of den invloed van het gouvernement of van de planters verandering te brengen; want gelijk ieder onbeschaafd volk hechten zij ten sterkste aan hunne gewoonten en vooroordeelen. Eene dierlijke voldoening hunner driften is het eenige geluk wat zij kennen en schatten.³⁰

Van den Bosch onderkende dus wel dat er een verband bestond tussen de behandeling van de slaven en het demografisch patroon. Hij toonde zich dan ook een groot voorstander van de invoering van stoommolens, omdat daarmee de slopende nachtarbeid kon worden afgeschaft. In het algemeen drong hij aan op een strakke reglementering die een goede behandeling van de slaven zou waarborgen. Voor het overige hadden, volgens Van den Bosch, de slaven de negatieve bevolkingsgroei in feite aan zichzelf te wijten. Hun vermeend promiscue gedrag, leidend tot venerische ziektes, was de hoofdoorzaak.³¹ Het is ironisch, dat Van den Bosch niet ziet hoe hij zich zelf

sterfte-overschot veroorzaakt door: de overgang van Afrika naar Amerika, de slechte dampen van pas ontgonnen gronden, de ongelijke sekseratio, de praktijk van slaven om elkaar soms te vergiftigen en de soms voorkomende onwil om kinderen te krijgen (ARA: Collectie-Van den Bosch, 137).

³⁰ ARA: Collectie-Van den Bosch, 108.

³¹ Kunitz (1805:75), zelf jarenlang directeur op plantages, onderschrijft deze visie, maar steekt ook enigszins de hand in eigen boezem: 'Die Vermehrung der Slaven in Suriname ist nach Verhältnis ihrer Anzahl nur mittelmässig. Die Ursache davon liegt ohnstreitig in der Ungebundenheit und Zügellosigkeit der Slaven beiderlei Geschlechts, die in der grössten Polygamie leben. Diesem Uebel kann ein Directeur von Plantagen am leichtesten dadurch

tegenspreekt, want wanneer de 'onzedelijkheid der negers' de oorzaak was van het sterfte-overschot, dan zou dat toch ook voor de marrons moeten gelden en niet alleen voor de slaven.

Tot slot wijst Van den Bosch op het onbeschaafde, zelfs dierlijke karakter van de slaven, wat hen koppig aan hun fatale gewoontes deed vasthouden. In het licht van zijn tijd is dat geen vreemde uitspraak, want bijvoorbeeld ook een verklaard tegenstander van de slavernij als Teenstra huldigt dergelijke denkbeelden (Teenstra 1835, II:186). Belangrijker is echter om te weten of die koppige 'gewoonten en vooroordeelen' misschien een uiting waren van een autonome reactie op de slavernij als zodanig. Per slot was de voortplanting een van de weinige dingen in het leven die de slaven in belangrijke mate een keuzemogelijkheid bood.³²

2. Mortaliteit

Voor een goed begrip van de oorzaken van de negatieve bevolkingsgroei is kennis van de factoren die deze het meest hebben beïnvloed van belang. Daartoe moet een onderscheid worden gemaakt tussen de ontwikkelingen in het sterfteniveau (de mortaliteit) en het geboortenniveau (de nataliteit).

Anders dan was te verwachten, werden de hoogste sterftcijfers niet gemeten in de achttiende, maar in de negentiende eeuw. Met name de jaren 1820 en 1840 vertonen grote uitschieters. Het is jammer dat juist voor deze twee decennia de cijfers voor de katoensector ontbreken, maar gezien hun structureel lager niveau in de twee andere decennia, waarvoor wel cijfers

abhelfen, dass er sich nach und nach an Zügelung ihrer unordentlichen Begierten zu gewöhnen sucht, sie gut hält, und ihre Liebe und Zutrauen sich zu erwerben bemüht ist; *am wirksamsten bleibt jedoch immer das Mittel, dass er ihnen mit gutem Beispiel vorangeht.* Auch muss seine hauptsächlichliche Sorge dahin gehen, den Venerischkranken alle mögliche Hilfe angedeihen zu lassen: denn dieser gibt es eine grosse Menge.'

³² De eerder geciteerde opmerkingen van de eigenaars van Vredenburg en Lammens over abortus/infanticide en de onwil tot voortplanting lijken daar in ieder geval op te wijzen. Ook Higman (1984:348-9) wijst wat betreft het Brits-Caraïbisch gebied op de autonome invloed van de slaven op het reproductiepatroon: 'Reproduction is more obviously a product of social behavior than is the pattern of mortality, though such behavior may often be explained by economic structure. Variations on the level of slave fertility were determined not only by work regimes and material well-being but also by the cultural forms of the slaves and the attempts of masters and missionaries to alter those forms. The slaves cherished systems of family organization learned in Africa, together with associated attitudes about the control of reproductive behavior, but these norms were partially transformed as a direct product of the mixing of African ethnic groups with distinct cultural heritages and the growth of the creole population.' Met name wat betreft het laatste punt was er een belangrijk verschil met Suriname. Daar werden gedurende het eerste kwart van de negentiende eeuw nog enkele tienduizenden Afrikanen ingevoerd en kregen zendelingen in die tijd nog nauwelijks toegang tot de plantages. Hierdoor was het demografisch gedrag van Surinaamse slaven minder door Europeanen beïnvloed dan in het Brits-Caraïbisch gebied.

Tabel 48. Mortaliteit plantageslaven 1780-1862 (jaarlijks gemiddelde per duizend slaven)

periode	sectoren			totaal (gewogen gemiddelde)
	suiker	koffie	katoen	
1780-1810	44,0	39,2	?	40,7
1820-1829	54,4	46,0	?	49,4
1830-1839	42,5	36,8	20,8	36,6
1840-1849	52,7	45,1	?	50,4
1850-1862	36,2	38,0	30,2	34,6

Voor de verschuiving in levensduur zie Tabel 49.

Bronnen: Postma 1990:186-212; ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862; plantage-archieven; SAS en CBBS: slavenregisters.

beschikbaar zijn, lijkt het aannemelijk dat de totaalcijfers inclusief de katoen in de piekjaren lager zullen zijn geweest. De ontwikkelingen op suiker- en koffieplantages lijken er op te wijzen dat in ieder geval tot circa 1850 geen verandering, of zelfs een lichte verslechtering, optrad in de levensomstandigheden van de slaven. Het is echter ook mogelijk dat andere factoren dan de levensomstandigheden op plantages bepalend waren voor het sterfteniveau.

In ieder geval trad, wat betreft de suikersector, gedurende de laatste periode voor de Emancipatie een duidelijke verbetering in en werd een aanzienlijk lagere mortaliteit bereikt. Dit gold daarentegen niet voor de koffie- en katoenplantages, waar de sterfte dan wel laag was, maar hoger dan hun laagterecords in de jaren 1830. Het lijkt daarom meer dan toevallig dat juist deze twee sectoren in deze periode economisch op hun eind liepen, terwijl het in de suikersector weer de goede kant op ging (zie Tabel 39). Evenmin kan het toeval zijn dat precies in deze tijd het sterk verbeterde slavenreglement van kracht werd. Beide factoren gecombineerd betekenen dan dat de levensomstandigheden op suikerplantages het meest konden worden verbeterd, omdat daar meer financiële speelruimte aanwezig was.

Toch blijft de vraag in hoeverre andere factoren dan levensomstandigheden de mortaliteit hebben beïnvloed. Zo werd bij de verklaring van het gestegen sterfte-overschot in de jaren 1840, al gesuggereerd dat een reeks van epidemieën daaraan debet was.

Op geregelde tijden werd de Surinaamse bevolking getroffen door epidemieën. De meest voorkomende en tevens meest gevreesde waren de (kinder)pokken (*Variola major*). Het is onduidelijk of in Suriname voor 1800 deze ziekte al bestreden werd door variolatie, het kunstmatig opwekken van pokken door besmetting met een geringe hoeveelheid men-

selijke pokstof. Wel is bekend dat de meer moderne methode van vaccinatie, inenting met koepokstof, in Suriname voor het eerst werd toegepast in 1801 door de Engelse arts J. Cadell. De weerstand tegen deze behandeling was echter groot en de aanwezige hoeveelheid van het vaccin klein, zodat bij een volgende epidemie in 1819 het gouvernement nieuwe koepokstof uit Cayenne moest laten overkomen (Oudschans Dentz 1944:156; Wolbers 1861:609). Ook daarna was de vaccinatie nog niet algemeen, want toen rond 1855 opnieuw een tamelijk goedaardige pokkenepidemie heerste, noteerde de administrateur van Vossenburg dat hij van de aanwezigheid van koepokstof gebruik had gemaakt om nu ook 'de kinderen te vaccineren waaraan dit tot nog toe niet was kunnen worden gedaan'.³³ Ook tegen cholera en gele koorts werden in de loop van de negentiende eeuw door de overheid maatregelen genomen.³⁴

In de jaren 1820 en 1840 heersten inderdaad de zwaarste epidemieën.³⁵ Alleen al de epidemie van 1819-1820 eiste volgens Wolbers (1861:805) ruim tweeduizend doden.³⁶ Daarmee werd in één klap ruim 3% van de bevolking

³³ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, Verslagboekje 1854-1855.

³⁴ Zo werd op de Surinaamse begroting van 1832 een post opgevoerd van f 16.000 voor 'quarantaine onkosten, ten gevolge van genomene maatregelen tegen de toen hier te lande uitgebrokene Cholera morbus' (ARA: Collectie-Baud, 769). Kennelijk heeft deze maatregel afdoende geholpen, want in geen enkel plantage-archief uit deze periode wordt van deze ziekte melding gemaakt. Ook meldden de administrateurs van Vossenburg in 1857 dat in Guiana een cholera-epidemie was uitgebroken, waardoor schepen uit dat land 40 dagen in quarantaine moesten doorbrengen (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1856-1857).

³⁵ Epidemieën in Suriname 1760-1860

periode	soort epidemie	opmerkingen
1764	pokken	veel slachtoffers
1777-1779	pokken	veel slachtoffers
1789-1790	pokken	
1800-1801	pokken	veel slachtoffers
1819-1820	pokken	ca. 2.000 slachtoffers
1823	griep	veel slachtoffers
1824	dysenterie	veel slachtoffers
1826	griep	
1828	griep	
1835	mazelen	
1839-1844	griep en dysenterie	veel slachtoffers
1851	gele koorts	veel slachtoffers
1854-1856	pokken	7.895 besmet/149 dood
1857	mazelen/'koortsen'	ongevaarlijk

Over de tweede helft van de achttiende eeuw was minder informatie voorhanden dan daarna. Bronnen: plantage-archieven; Wolbers 1861:274, 362, 609, 623, 726 en 805; *Koloniaal Verslag* 1856.

³⁶ In de *Encyclopedie van Suriname* (Bruijning en Voorhoeve 1977:687) wordt zelfs beweerd dat meer dan 10.000 slaven tijdens deze epidemie overleden. Dit lijkt mij een slag in de lucht te zijn. Ook verderop lijkt deze bron slecht geïnformeerd te zijn, want daar wordt gesteld dat Suriname pas sinds 1884 een vaccinatiemogelijkheid bezat, terwijl dit toen al ruim tachtig jaar het geval was.

weggevaagd. Vergeleken met de epidemie in 1855, was die van 1819-1820 een ware 'killer'. Gedurende datzelfde decennium werd Suriname nog eens vier keer door een epidemie opgeschrikt, waarvan twee ernstige.

In de jaren 1830 bleef de plantages verder onheil bespaard, maar de jaren 1839-1844 kunnen niet anders dan als een rampperiode worden omschreven. Verschillende jaren achtereen teisterden dysenterie en griep – toen veel minder onschuldig dan nu – het land en eisten vele slachtoffers. Ook de jaren daarna was het waarschijnlijk nog niet overal even gezond, want nog in 1846 meldde de administrateur van Zeezigt 'buitengewoon veel sterfgevallen onder de slaaven'.³⁷

Het is duidelijk dat deze epidemieën het sterftcijfer omhoog joegen. Natuurlijk speelden omstandigheden als hygiëne, voeding en vaccinatie een rol in de ontvankelijkheid voor dergelijke ziektes, maar in die tijd moeten epidemieën toch vooral worden gezien als autonome factoren die de bevolkingsgroei in belangrijke mate beïnvloedden.

Een andere factor die effect kan hebben gehad op de mortaliteit was creolisering. Higman (1984:322-4) toont aan dat in het algemeen in het Caraïbisch gebied het sterftcijfer onder Afrikanen hoger was dan onder creolen. Dit had onder meer te maken met het feit dat Afrikanen niet bestand waren tegen bepaalde ziektes en bovendien vaak het zwaarste werk moesten verrichten. De enige uitzondering op dit patroon vormde Berbice, waar in het algemeen het omgekeerde het geval was. Hierover zijn voor Suriname geen cijfers beschikbaar. Gezien de vergelijkbare achtergrond van Suriname en buurland Berbice is het niet uitgesloten dat wat dit betreft de Surinaamse mortaliteit eerder overeen kwam met Berbice dan met het overige Caraïbisch gebied. Bewijzen zijn er echter niet voor. De enige indicatie dat Suriname het algemene patroon volgt zou kunnen zijn dat na het definitieve einde van de slavenimport in 1827 het Afrikaanse aandeel in de slavenbevolking geleidelijk moet zijn afgenomen en ook het sterftcijfer een generatie later, in de jaren 1850, significant was gedaald.

Epidemieën en creolisering hebben zich hoogstwaarschijnlijk in de verschillende sectoren van de Surinaamse plantage-economie in min of meer gelijke mate voorgedaan. Het blijft daarom opmerkelijk dat de mortaliteit in de suikersector in de jaren 1850 veel sterker was gedaald dan in de andere sectoren. Opnieuw dringt zich de vraag op of veranderde levensomstandigheden daarin een rol hebben gespeeld. Dit kan worden onderzocht door na te gaan of er verandering optrad in de levensverwachting van slaven. Of simpeler gezegd: leefden slaven tegen het einde van de slavernij langer dan voorheen en zijn daarbij sectorale verschillen aan te wijzen.

³⁷ Collectie-Insinger & Co.

Helaas is een steekproef van een representatieve groep slaven, overleden in een afgebakende periode, waarvan de leeftijd bij overlijden bekend is, voor de achttiende eeuw niet te maken, aangezien toen vrijwel nooit de leeftijden van de slaven werden genoteerd. Dat veranderde echter na 1827 toen alle slaven verplicht moesten worden opgenomen in de slavenregisters, onder toevoeging van het, vaak geschatte, geboortejaar en eventuele datum van overlijden. Uit de registers die de tand des tijds hebben weten te doorstaan zijn inderdaad twee representatieve steekproeven te construeren: één voor de jaren 1831-1838 en een tweede voor de periode 1859-juni 1863. Zo is het mogelijk na te gaan welke veranderingen zich binnen één generatie afspeelden.

Uit Tabel 49 blijkt dat een slaaf, ouder dan tien, wonend op een katoenplantage het langste leven beschoren was, met dien verstande dat het rond 1835 ging om een vrouw en een kwart eeuw later een man. Alvorens hier verder op in te gaan dient echter eerst te worden opgemerkt dat in alle drie plantagesectoren de levensverwachting spectaculair was verbeterd. Binnen de tijdspanne van een generatie was de gemiddelde levensduur van slaven ouder dan tien jaar met negen tot tien jaar verlengd! Dit betekent niet alleen dat de zorg voor de slaven in die periode flink moet zijn verbeterd, maar bovendien dat dit proces ook al voor de jaren 1850 in gang was gezet, anders zou een dergelijke verbetering niet mogelijk zijn geweest.

Een analyse van de ontwikkeling der slaven van tien jaar en ouder leert

Tabel 49. Gemiddelde leeftijd plantageslaven bij overlijden in ca. 1835 en ca. 1861

sector	gemidd. leeftijd ca. 1835	n	gemidd. leeftijd ca. 1861	n
s u i k e r				
man > 10 jr.	37,3	120	46,2	133
vrouw > 10 jr.	36,0	75	47,8	116
man + vrouw > 10 jr.	36,8	195	46,9	249
alle leeftijden	27,1	274	26,0	471
k o f f i e				
man > 10 jr.	38,5	68	46,5	64
vrouw > 10 jr.	36,4	45	47,2	62
man + vrouw > 10 jr.	37,6	113	46,8	126
alle leeftijden	29,8	146	26,7	231
k a t o e n				
man > 10 jr.	39,2	64	53,3	54
vrouw > 10 jr.	42,6	44	48,2	53
man + vrouw > 10 jr.	37,6	108	50,8	107
alle leeftijden	32,6	137	22,7	256

De steekproef voor katoen is uit de jaren 1855-1863.

Bronnen: SAS en CBBS: slavenregisters.

dat de suiker- en koffiesector een gelijksoortig proces hebben doorgemaakt, terwijl de katoensector een enigszins ander patroon vertoont. Bij de eerste twee is het duidelijk dat vrouwen het meest hebben geprofiteerd van de verbeteringen. Hun gemiddelde levensverwachting steeg met 11,8 en 10,8 jaar, tegen 8,9 en 8,0 bij de mannen. Sterker nog, in de jaren 1830 was de zorg voor vrouwen kennelijk zo slecht dat zij één tot twee jaar korter leefden dan mannen, terwijl de situatie rond 1861 was omgekeerd en zij gemiddeld driekwart tot anderhalf jaar langer in leven bleven.

Kennelijk zijn de ontwikkelingen in de suikersector harder gegaan dan bij koffie, want was de levensduur voor manlijke suikerslaven rond 1835 1,2 jaar korter, rond 1861 was dit teruggebracht tot 0,4 jaar; bij vrouwen draaide de situatie zelfs om en leefden zij op suikerplantages gemiddeld een half jaar langer rond 1861. Dit duidt er weer op dat in de suikersector meer financiële mogelijkheden tot lotsverbetering aanwezig waren dan in de koffiesector.

Zoals gezegd, verliepen de ontwikkelingen in de katoensector tamelijk tegendraads. Wel nam ook daar de gemiddelde levensduur met ruim tien jaar toe, maar het waren de mannen die er het meest van profiteerden. Bovendien waren daar in de jaren 1830 de vrouwen degenen die het langst leefden, terwijl dat een kwart eeuw later de mannen waren. De levensduur van de mannelijke katoenslaven, die rond 1835 toch al de hoogste was van alle sectoren, werd maar liefst met gemiddeld 14,1 jaar verlengd.

Voor alle sectoren geldt dat de gemiddelde levensduur, inclusief kinderen onder de tien jaar, daalde. Dit werd veroorzaakt door de toename van het aantal geboortes bij gelijk blijvende kindersterfte. In absolute aantallen stierven er dus meer kinderen.

Wat verklaart nu die opvallende verschillen tussen de katoensector en de twee andere sectoren? Zoals meestal zal het een combinatie van factoren zijn geweest, waarvan de geografische ligging en de soort arbeid de belangrijkste waren. Wellicht dat ook de achtergrond van de planters een rol heeft gespeeld, want juist in de katoenbranche maakten Britse planters in grote mate de dienst uit.

De geografische ligging van de katoenplantages was in meerdere opzichten van belang. In de eerste plaats waren al deze ondernemingen vlak aan zee gesitueerd, waar het klimaat gezonder is dan in de rest van het land. Zo is het er veel minder nat dan in het overige plantagegebied, met gemiddeld een kwart minder neerslag en bepaalde ziektes, zoals bijvoorbeeld malaria, komen er niet, of slechts in lichte mate, voor (Bruijning en Voorhoeve 1977:341, 688). Ook kan de consumptie van eiwitrijk zeevoedsel een positief effect op de gezondheid hebben gehad. Bovendien lag de helft van de katoenplantages in Coronie en Nickerie, van waar het relatief niet al te

moeilijk vluchten was naar Guiana, waar al in 1834 de slavernij was afgeschaft (Hoogbergen 1978:18). Het ligt voor de hand, dat deze situatie de planters dwong hun slaven niet al te slecht te behandelen.

Naast deze geografische verschillen, waren er ook duidelijke verschillen in de soort arbeid op katoenplantages enerzijds en suiker- en koffieplantages anderzijds. Zo bestond op katoenplantages niet de terreur van de suiker- (water)molen die maar een beperkte tijd kon malen, of geplukte koffiebonen die meteen gebroken en gewassen moesten worden, beide leidend tot (gedeeltelijke) nachtarbeid.³⁸ Dit betekende tevens dat er ook niet urenlang achtereen in bedompte loodsen hoefde te worden gewerkt, zoals bij suiker en koffie. Ook is het plukken van katoen en koffiebonen een lichter karwei dan suikerriet kappen. Van even groot belang als het ontbreken van nachtarbeid op katoenplantages, was het ontbreken van complexe waterstelsels, zoals op suiker- en in mindere mate koffieplantages. Hierdoor kwam delven in modderige klei op katoenplantages niet of nauwelijks voor. En tenslotte werd in de katoen- en koffiesector niet geroteerd, zodat na de eerste aanleg niet steeds opnieuw akkers hoefden te worden aangelegd.

Het laatste punt vormt tevens de verklaring voor de grotere stijging van de levensverwachting bij mannen in de katoenbranche dan in de andere sectoren. In vergelijking met die andere was de katoen een zeer jonge sector en had het merendeel van deze plantages pas begin jaren dertig de aanlegfase achter de rug. Die aanleg, grotendeels mannenwerk, zal zeker zijn tol hebben geëist van de katoenslaven, zodat de levensverwachting werd gedrukt (maar desondanks nog hoger lag dan bij koffie en suiker).

In het algemeen kan daarom worden gesteld dat kennelijk de levensomstandigheden op suikerplantages het slechtst waren, op koffieplantages iets minder slecht en op katoenplantages een stuk beter. Dat de levensverwachting van vrouwen in de katoensector minder steeg dan elders, had te maken met het feit dat zij in 1835 al een relatief gunstig niveau had bereikt.

Overigens lijkt het er op (Tabel 49) dat vooral in de jaren 1830 mannen het zwaarder hadden te verduren dan vrouwen, want zij stierven in grotere aantallen. De verklaring daarvoor zou kunnen zijn dat er ook meer mannen dan vrouwen waren op de plantages van deze steekproef. Dat blijkt inderdaad het geval geweest te zijn, maar in een minder onevenwichtige verhouding dan tussen de overleden mannen en vrouwen (Tabel 50). Zo stierven rond 1835 op zowel suiker- als koffieplantages meer mannen dan de sekseratio rechtvaardigde. En ondanks dat een kwart eeuw later de sekseratio was omgedraaid (er waren nu dus meer vrouwen dan mannen),

³⁸ Ook de medicus Kuhn (1828:14-5) meldt dat nachtarbeid op katoenplantages niet voorkwam, zodat de gemiddelde arbeidsdag daar het kortst was. Op koffie- en suikerplantages moest er na het oogsten meestal worden doorgewerkt 'zoo dat op koffy- dikwijls een gedeelte en op suikerplantaadjen eenige dagen in de maand de geheele nachtrust wordt opgeofferd'.

Tabel 50. Sekseratio overleden plantageslaven (aantal mannen per vrouw) in ca. 1832 en ca. 1861

sector	c a. 1835		c a. 1861	
	populatie > 10 jr.	overleden > 10 jr.	populatie > 10 jr.	overleden > 10 jr.
suiker	1,33	1,60	0,95	1,15
koffie	1,29	1,51	0,97	1,03
katoen	1,64	1,45	0,83	1,02

De steekproef voor katoen is uit de periode 1855-1863.

Bronnen: SAS en CBBS: slavenregisters.

bleven er meer mannen dan vrouwen sterven (vandaar ook die ommekeer in de sekse-ratio).

Ook in dit opzicht gedroeg de katoensector zich weer anders dan de twee overige sectoren. Het grootste mannenoverschot van de jaren dertig sloeg om in het grootste vrouwenoverschot rond 1861 en dat terwijl in de jaren dertig naar verhouding minder mannen stierven dan vrouwen en rond 1861 ongeveer evenveel vrouwen als mannen. Het is niet duidelijk of de mannelijke katoenslaven na de grote inspanningen in de voorafgaande periode van plantage-aanleg enige tijd werden ontzien, maar later niet meer. Ook is onbekend of er in de tussenliggende periode veel vrouwelijke slaven werden gekocht of binnengesmokkeld, wat bij die vlak aan zee gelegen plantages natuurlijk makkelijker kon dan elders.

De doodsoorzaken van de slaven en eventuele veranderingen daarin, kunnen ook nog aanwijzingen geven over veranderende levensomstandigheden. Wanneer de doodsoorzaken van 273 overleden slaven in de periode 1815-1839 worden vergeleken met die van 133 slaven in de jaren 1840-1863 blijken zich inderdaad enige veranderingen te hebben voorgedaan (zie ook Bijlage 10A). Veruit de meest voorkomende doodsoorzaak was die welke werd gecategoriseerd als 'oud en afgewerkt'. Hieronder verstond men een natuurlijke dood ten gevolge van ouderdom. Het kon zijn dat deze mensen tevens geheel uitgemergeld of invalide waren, maar dat hoefde niet. In de laatste decennia voor de Emancipatie bleek deze natuurlijke doodsoorzaak gemiddeld met bijna 9% te zijn toegenomen: in de periode 1815-1839 stierf iets meer dan 34% van ouderdom en in 1840-1863 was dat bijna 43%. Dit duidt – in combinatie met de gestegen gemiddelde leeftijd bij overlijden – toch wel op verbeterde levensomstandigheden, al was het alleen maar vanwege de kennelijk afgenomen vatbaarheid voor allerlei ziektes.

Ook hier blijkt weer dat de mannen er in eerste instantie het slechtst aan toe waren, maar hun lot verbeterde het snelst: in de laatste periode stierven 12,7% meer mannen door ouderdom dan daarvoor. In het algemeen kwam

het bereiken van een 'normale' fysieke grens (oud en afgewerkt) als doodsoorzaak minder bij mannen voor dan bij vrouwen, maar in de eerste periode was dit verschil veel groter dan in de laatste.

De meeste doodsoorzaken buiten 'oud en afgewerkt' namen in de loop der tijd in omvang af. Zeer opvallend is het vrijwel verdwijnen van venerische ziektes als oorzaak van overlijden. Dit zou het gevolg kunnen zijn van het feit dat begin jaren 1840 de Moravische Broeders (de latere Evangelische Broeder Gemeente) toestemming hadden gekregen een groot zendingsoffensief te beginnen onder de plantageslaven, waarbij zij hamerden op monogame relaties. Alleen longziektes en bilharzia kwamen in de laatste periode relatief vaker voor als doodsoorzaak, wat er op zou kunnen duiden dat de hygiënische omstandigheden, met stoffige loodsen en verontreinigd water, nog steeds slecht waren.

Kindersterfte verdient aparte aandacht. Uit Tabel 49 bleek al dat de leeftijdsgroep van overledenen beneden de tien jaar buitenproportioneel groot was en rond 1861 zelfs ongeveer verdubbeld was ten opzichte van 1835. Dit laatste was overigens het gevolg van het grotere aantal kinderen dat werd geboren. Bovendien blijkt, verhoudingsgewijs, in de kindersterfte tussen 1820 en 1863 nauwelijks iets te zijn veranderd. Alleen de zuigelingensterfte nam, om onduidelijke redenen, iets toe, maar dat werd weer ruimschoots gecompenseerd door de daling van de kleutersterfte.

Tabel 51. Kindersterfte 1820-1839 en 1840-1863 (in %)

periode	totaal geboren	o v e r l e d e n			totaal
		< 2 jr.	2-5 jr.	6-9 jr	
1820-1839	359	21,4	18,1	3,3	42,8
1840-1863	519	24,1	14,1	4,0	42,2

Bronnen: SAS en CBBS: plantage-archieven.

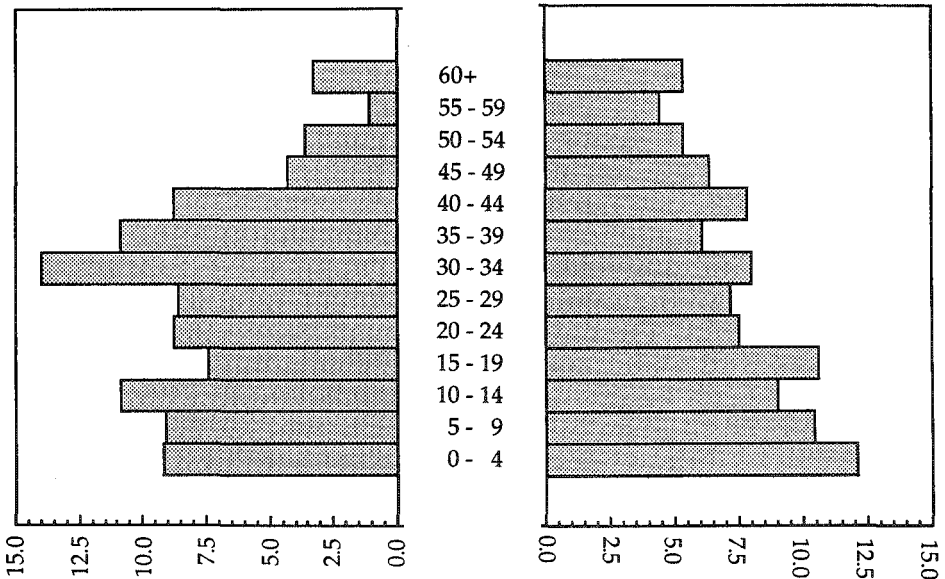
Het is duidelijk dat de kindersterfte zeer bepalend was voor de mortaliteit als geheel. Verhoudingsgewijs stierven de meeste kinderen tijdens hun eerste twee levensjaren, maar ook daarna bleef het oppassen.³⁹ Pas wanneer de kinderen vijf jaar waren geworden, konden zij de toekomst, wat betreft levensverwachting, met enig optimisme tegemoet zien. Op dat moment was echter wel al bijna twee-vijfde van hun potentiële leeftijdgenootjes overleden. Hoe het komt dat in die kindersterfte nauwelijks verandering optrad, valt misschien af te leiden uit de doodsoorzaken van deze kinderen.

Het is jammer dat van een relatief groot aantal (22,4%) de doodsoorzaak

³⁹ Normaal gesproken wordt zuigelingensterfte berekend voor kinderen beneden één jaar en niet tot twee jaar zoals hier is gedaan. Doordat geboorte- en sterftedata vaak alleen als jaartal waren aangegeven moest deze wat onnauwkeuriger aanpak worden gehanteerd.

onbekend was, waardoor het beeld toch enigszins vertekend zal zijn (zie Bijlage 10B). Toch lijdt het geen twijfel dat stuipen (22,8%) en yaws (*framboesia tropica*) (19,3%) de grootste 'killers' waren onder de kleine slavenkinderen. Voor geen van beide ziektes bestond een remedie, zodat de kindersterfte chronisch hoog bleef. In de loop van de negentiende eeuw werd de leeftijdsopbouw van de slavenbevolking evenwichtiger als gevolg van het toenemend aantal kinderen (0-9 jaar) en ouderen (50+) (Figuur 10). Paradoxaal genoeg had dit twee negatieve effecten. In de eerste plaats bleef hierdoor de sterfte relatief hoog, omdat het aantal kinderen toenam en de kindersterfte hoog bleef en ook het aandeel van oudere slaven steeg. In de tweede plaats betekende deze ontwikkeling dat het meest produktieve deel van de bevolking, de groep tussen 20 en 40 jaar⁴⁰, verhoudingsgewijs steeds kleiner werd. Bedrijfsmatig gezien was dit een desastreuze tendens, omdat een groeiend deel van de bevolking, dat niet aan de produktie deelnam, moest worden verzorgd. Rond 1830 was 42,3% van de slaven produktief en in 1800 was dat nog maar 28,8%. In dit licht gezien was de Emancipatie een logische stap.

Figuur 10. Leeftijdsopbouw plantageslaven ca. 1830 en ca. 1860

Steekproef 1830: n = 2.532; 1860: n = 2.112

Bronnen: ARA: PWIB, 27 en 153; in SAS en CBBS: slavenregisters.

⁴⁰ De gehanteerde leeftijdsriteria zijn gebaseerd op de kwalificaties die vermeld stonden in slavenlijsten uit die periode.

3. Nataliteit

In het voorafgaande werd duidelijk dat het sterfte-overschot in de loop der tijd langzaam kleiner werd. De mortaliteit is daarop slechts in geringe mate van invloed geweest. Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat een stijging van het geboortencijfer heeft plaatsgevonden. Dat blijkt ook inderdaad het geval te zijn geweest (Tabel 52). Het gemiddeld aantal geboortes in de drie plantagesectoren steeg per duizend slaven van 18,6 in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot 31,1 in het laatste decennium voor de Emancipatie.

Deze duidelijke stijging van het geboortencijfer is niet altijd even gelijkmatig en ook niet in alle sectoren hetzelfde verlopen. Het opmerkelijke is echter dat de ontwikkelingen in zowel de suiker- als de koffiesector parallel liepen aan de winstgevendheid van beide sectoren. Door alle schulden bevonden beide soorten plantages zich eind achttiende eeuw financieel op een dieptepunt en het geboortencijfer in die sector eveneens. In het tweede kwart van de negentiende eeuw waren de perspectieven voor suiker tamelijk optimistisch (vooral in de jaren 1820) en sprong het geboortencijfer omhoog, om daarna geleidelijk te blijven stijgen. De koffie was eveneens in de jaren weer redelijk winstgevend, maar liep daarna definitief op zijn eind. De geboortencijfers op de koffieplantages waren na het hoogtepunt in de jaren 1820 weer een stuk lager. Alleen in het laatste decennium bereikten de geboortencijfers weer een top, zoals in de katoensector. Dit zou kunnen betekenen dat de wetgeving, door middel van het nieuwe slavenreglement, nu van doorslaggevend invloed was dan de financieel-economische omstandigheden.

Uit dit alles zou dus kunnen blijken dat de factor die het meest door de slaven zelf kon worden beïnvloed, de reproductie, ook inderdaad door hen werd gestuurd onder invloed van de omstandigheden op de plantages. Het

Tabel 52. Nataliteit plantageslaven 1780-1862 (per duizend slaven)

periode	sector			totaal (gewogen gemiddelde)
	suiker	koffie	katoen	
1780-1810	14,4	20,5	?	18,6
1820-1829	23,8	30,2	?	27,6
1830-1839	25,9	25,3	20,8	24,8
1840-1849	29,4	27,9	?	28,9
1850-1862	29,7	31,8	37,2	31,1

Bronnen: Postma 1990:186-212; ARA: SvS, 293; ARA: RvP, 583 en 598-600; *Surinaamse Almanak* 1793:6; Public Record Office: Colonial Office 278, 15 en 18 en Treasury 75, 14; ARA: MvK, 1135 en A796; Van Sijpesteijn 1854:93-151; *Koloniaal Verslag* 1862; plantage-archieven; SAS en CBBS: slavenregisters.

enige vraagteken lijkt het geboortecijfer in de katoensector gedurende de jaren 1830. Dit was het laagste van alle sectoren, terwijl al eerder werd geconstateerd dat de levensomstandigheden daar relatief het best waren. Een verklaring kan zijn dat deze sector voor een belangrijk deel pas kort van de opbouwfase in een stabielere fase was terecht gekomen en ook de zeer ongelijke sekseratio kan een rol hebben gespeeld (zie Tabellen 46 en 50).

4. Fertiliteit

Fertiliteit is een betere indicatie dan nataliteit voor het reproductieniveau en de invloed die de slaven daarop kunnen hebben uitgeoefend. Het is namelijk een veel verfijnder instrument, omdat niet de relatie wordt gelegd tussen geboortenniveau en de totale populatie, maar specifiek met vrouwen, en ook mannen, in de vruchtbare levensfase.

Aan het begin van dit hoofdstuk bleek (Tabel 46) dat de sekseratio van de totale slavenbevolking op de plantages, behalve rond 1750 en 1830, nooit dramatisch uit balans was. Deze factor lijkt daarom geen doorslaggevende rol te hebben gespeeld in het reproductieniveau van de slaven. Toch is voorzichtigheid geboden, want voor de reproductie is eigenlijk alleen dat deel van de bevolking van belang, dat zich in de vruchtbare levensfase (15-44 jaar) bevindt. Helaas is hierover geen informatie van vóór 1830 beschikbaar. Hoe de situatie zich daarna ontwikkelde blijkt uit Tabel 53.

Rond 1831 was het deel van de plantageslaven dat zich in de vruchtbare levensfase bevond groot, rond drie-vijfde van de bevolking, maar de sekseratio binnen deze groep was een stuk onevenwichtiger dan van de totale populatie, met uitzondering van de koffiesector. Waarschijnlijk waren voor deze sector in de voorafgaande periode de minste slavenaankopen gedaan.

Tabel 53. Vruchtbare plantageslaven in populatie 1831 en 1851 (15-44 jaar; aantal mannen per vrouw)

periode	s e c t o r			totaal (gewogen gemiddelde)
	suiker	koffie	katoen	
1831				
totale sekseratio	1,19	1,17	1,29	1,20
vruchtbare sekseratio	1,39	1,13	1,76	1,36
vruchtbaar deel totale populatie	62,60%	52,50%	58,60%	57,80%
1851				
totale sekseratio	0,94	0,98	1,00	0,96
vruchtbare sekseratio	0,99	1,10	1,12	1,04
vruchtbaar deel totale populatie	47,50%	47,10%	40,20%	46,00%

Steekproef vruchtbare populatie: n = 3.875 (1831) en 7.395 (1851).

Bronnen: SAS: slavenregisters en Van Sijpesteijn 1854:96-148.

Die scheve verhoudingen in de vruchtbare populatie moeten een negatieve invloed hebben gehad op het reproductieniveau.

Twintig jaar later was het vruchtbare deel van de populatie relatief flink in omvang afgenomen. Zowel vergrijzing van de bevolking als het grotere aantal geboortes waren hier debet aan. Daarnaast blijkt de sekseratio van de vruchtbare populatie met name in de suiker- en katoensector aanzienlijk te zijn genormaliseerd en was de koffiesector min of meer stil blijven staan. In de suikersector was de vruchtbare sekseratio zelfs ideaal te noemen. Dat de koffiesector zich zo anders gedroeg dan de twee andere sectoren zou te maken kunnen hebben met het feit dat in die sector het verval veel eerder zijn intrede deed dan elders.

Wat deze ontwikkelingen in de sekseverhoudingen hebben betekend voor de fertiliteit kan het best worden nagegaan door de ratio te berekenen tussen het aantal kinderen in de leeftijd 0-4 jaar en het aantal vruchtbare vrouwen, de zogenaamde kind/vrouw-ratio.

Tabel 54. Kind/vrouw-ratio 1831-1863 (kind 0-4 jaar per vrouw 15-44 jaar)

jaar	s e c t o r			totaal (gewogen gemiddelde)
	suiker	koffie	katoen	
1831	0,260	0,435	0,499	0,368
1851	0,434	0,512	0,633	0,483
1863	0,493	0,646	0,721	0,549

Steekproef vruchtbare populatie: n = 3.875 (1831) en 7.395 (1851).

Bronnen: SAS: slavenregisters en Van Sijpesteijn 1854:96-148 en voor 1863: Lamur 1987b:319.

Hieruit blijkt dat de sekseratio toch minder van invloed was op de fertiliteit dan mocht worden verwacht. Of anders gezegd: de meest gunstige of ongunstige sekseratio betekende nog niet dat ook de fertiliteit het hoogst of laagst was. Wel blijkt de normalisering van de sekseratio tussen 1831 en 1851 in zijn algemeenheid een positieve invloed te hebben gehad op de fertiliteit. Vooral de suiker- en katoensector maakten op beide gebieden een grote sprong voorwaarts.

Gedurende de gehele periode was de vruchtbaarheid in de suikersector het laagst en in de katoensector het hoogst, met een middenpositie voor de koffiesector. Hier heeft kennelijk toch weer het verschil in levensomstandigheden, zoals die bij de mortaliteit aan bod kwam, een rol van betekenis gespeeld. Het lijkt er dus sterk op dat de impuls tot reproductie bij slaven verschilde per sector, afhankelijk van de levensomstandigheden. De beste manier om dit te bewijzen zou zijn door per sector een representatieve

groep vrouwen gedurende hun gehele vruchtbare periode te volgen. Helaas is daarvoor onvoldoende representatief materiaal voorhanden. Wel kan een dergelijke groep worden gevolgd zonder het onderscheid naar sector te maken. Zo kwam een steekproef tot stand van 204 vrouwen, afkomstig van zes suiker-, zes koffie- en twee katoenplantages in de periode 1820-1863.⁴¹

Van deze 204 vrouwen bleken er totaal 48 (23,5%) kinderloos te blijven. Gegeven het overheersende mannenoverschot in deze leeftijdsgroep (zie boven), lijkt het onwaarschijnlijk dat deze vrouwen geen kinderen kregen bij gebrek aan een man. Dit betekent dat zij of fysiek niet in staat waren kinderen te krijgen, of geen kinderen wilden krijgen. Welke van deze twee factoren bepalend was is moeilijk te zeggen, omdat beide door tijdgenoten als verklaring worden aangevoerd.

Bij de vrouwen die wel kinderen ter wereld brachten, bedroeg het aantal levendgeborenen gemiddeld 4,1 per moeder. De gemiddelde leeftijd van deze moeders bij de geboorte van het eerste kind was 20,4 jaar en bij het laatste kind 31,9 jaar. Dit betekent dat de reproductieperiode gemiddeld niet langer duurde dan 11,5 jaar. Hieruit blijkt dus dat vrouwen die aantoonbaar kinderen konden en ook wilden krijgen, zich toch in belangrijke mate beperkten. Gemiddeld vier kinderen per vrouw is zeker niet veel, met name wanneer wordt bedacht dat bijna twee-vijfde van de kinderen niet eens het zesde levensjaar haalde.

Afgezien van de tamelijk korte reproductiefase, was de periode tussen de opeenvolgende geboorten, het zogenaamde geboorteninterval, relatief lang: gemiddeld 3,7 jaar. Voor een deel valt dit te verklaren uit de tamelijk lange lactatieperiode, de periode waarin het kind wordt gezoogd, die de moeders in acht namen. Volgens Stedman (1988:526) werden de kinderen, uit moederliefde, twee jaar aan de borst gehouden. Gedurende die tijd had de moeder geen seksuele gemeenschap met een man, want een nieuwe zwangerschap tijdens de lactatie werd, aldus Stedman, beschouwd als onnatuurlijk en schadelijk voor het zogende kind.

Lamur (1983:142-4) wijst er op dat dit gebruik hoogstwaarschijnlijk een Westafrikaanse achtergrond had. Zijn veronderstelling dat de gemiddelde lactatieperiode zo'n 2,5 jaar duurde lijkt echter, zeker voor de negentiende eeuw, wel wat erg lang. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit in de achttiende eeuw inderdaad gebruik was, maar in de volgende eeuw werd dat door de

⁴¹ Plantages Le Mast Rouge, Bleyendaal, Perou, Potribo, Vossenburg, Groot Marseille, Purmerend, Beekvliet, Somerszorg, Janslust en Blokkenbosch, Driesveld, Jagtlust, Alsimo en Anna Catharina. Voor de variabele leeftijd bij het eerste en bij het laatste kind is de steekproef aangevuld met die vrouwen voor wie deze gegevens ook met zekerheid waren vast te stellen, zonder dat hun gehele vruchtbare periode kon worden gevolgd. Bij deze twee variabelen is *n* dan 255 en 207.

slavenmeesters niet meer toegestaan. Dat althans is de suggestie die de medicus Kuhn (1828:29) wekt:

'De Negerinnen houden de kinderen verbaasd lang aan de borst, en indien men haar daarin geheel den vrijen wil liet, dan zoude zeker binnen de twee of drie jaren geen kind gespeend worden. Men kan echter niet verhinderen, dat zij boven het jaar het kind nog zoo lang zogen, tot het loopen kan; [...], en uit een punt van bijgeloof zullen zij, gedurende dat zij kinderen aan de borst hebben, geene gemeenschap met den man plegen' [mijn cursivering].

Kennelijk hebben de planters hier heel bewust ingegrepen, ter stimulering van de voortplanting, dan wel uit een oogpunt van efficiëntie. Dat dit in de negentiende eeuw ook inderdaad de praktijk was (geworden), blijkt uit de vergelijking van een aantal slaveninventarislijsten met de geboortendata.⁴² De gemiddelde leeftijd van kinderen boven één jaar, die nog te boek stonden als zuigeling bedroeg bijna 19 maanden; de gemiddelde leeftijd van kinderen beneden 2,5 jaar die niet meer als zuigeling, maar als spelend kind of kleine creool werden omschreven bedroeg eveneens bijna 19 maanden. Dit betekent dat de grens voor het zogen van kinderen op ruim anderhalf jaar lag. Aangezien vrouwen gedurende deze periode verminderd vruchtbaar waren en seks voor hen dan toch al taboe was, is hiermee een deel van het lange geboorteninterval verklaard. Dat het daarna nog eens gemiddeld anderhalf jaar duurde voordat een volgende conceptie plaatsvond, duidt er op dat vrouwen dit zelf in de hand hielden en dus bewust voor een nieuwe zwangerschap kozen.

In het algemeen kan nu wel worden gesteld dat de relatief lage fertiliteit het gevolg was van autonome beslissingen van de vrouwen.⁴³ Kennelijk streefden zij naar een 'target family' van twee tot vier kinderen, want uit de steekproef blijkt dat 68% van de moeders geen kinderen meer kreeg, nadat zij er twee tot vier hadden die de kritieke eerste vijf levensjaren hadden overleefd.

Men zou kunnen opperen dat het streven naar een dergelijke beperkte gezinssamenstelling niet werd ingegeven door slechte levensomstandigheden, maar door het feit dat onder de slavernij niet in kinderen hoefde te worden geïnvesteerd voor de oude dag, want voeding en kleding kregen de slaven toch wel. Met hetzelfde recht hadden zij dan echter ook tien of meer kinderen kunnen krijgen. Bovendien gaat het argument niet geheel op, want de slaven voorzagen voor een deel ook zelf in hun behoeften, zodat

⁴² Plantages Vossenburg, Groot Marseille, Rustenburg, Janslust en Blokkenbosch en Somerszorg.

⁴³ Het enige voorbehoud dat hier nog wel dient te worden gemaakt, is de mogelijkheid dat niet alle geboortes werden geregistreerd. In de plantageboekhouding lijkt alles wel heel nauwkeurig te zijn bijgehouden, maar het is mogelijk dat in de (nationale) slavenregisters niet iedere abortus, miskraam, of doodgeborene werd genoteerd.

kinderen wel degelijk een steun voor de oude dag betekenden. Het kan daarom bijna niet anders dan dat de levensomstandigheden bepalend waren voor het aantal kinderen dat men kreeg. Toch blijft het de vraag in hoeverre dit geheel afhankelijk was van de bewuste keuze van vrouwen, of dat het ging om de resultante van autonome, biologische processen die afhankelijk waren van (veranderingen in) de fysieke en medische omstandigheden.

Ongetwijfeld zal het laatste ook een rol gespeeld hebben, getuige bijvoorbeeld de afname van bepaalde ziektes.⁴⁴ Toch zijn er ook aanwijzingen die de bewuste rol van vrouwen lijken te bevestigen. In de eerste plaats toont de specifieke lactatieperiode en de bewuste onthouding van seksuele gemeenschap aan dat vrouwen invloed uitoefenden op de reproductie.⁴⁵ In de tweede plaats lijkt het meer dan toeval dat het aantal kinderen per vrouw steeg (Tabel 54) in een periode waarin de slaven een steeds grotere onafhankelijkheid wisten te verwerven. In de volgende hoofdstukken wordt beschreven hoe slaven in toenemende mate in hun eigen voeding gingen voorzien en op alle mogelijke manieren probeerden inkomsten te verwerven in verband met benodigdheden voor het slavenhuishouden en ceremonies. In dergelijke omstandigheden werd het krijgen van (meer) kinderen niet alleen aantrekkelijker, maar zelfs noodzakelijk om te overleven. En tenslotte was de toenemende inperking van arbeid door zwangere vrouwen voor sommigen mogelijk een reden om zich door middel van zwangerschap enige tijd aan het zware werk te onttrekken. De stijgende fertiliteit lijkt daarom een gevolg te zijn geweest van de combinatie van fysiologische processen en beslissingen van slaven in reactie op verbeterde levensomstandigheden.

5. Vergelijking met het Caraïbisch gebied

Een vergelijking van het demografisch patroon van de Surinaamse slavenbevolking met andere Caraïbische slavenpopulaties is alleen mogelijk voor de jaren 1830. Dit levert niet meer dan een statisch beeld op, maar het geeft in ieder geval een indicatie van een antwoord op de vraag of het demografisch gedrag van Surinaamse slaven afweek van het gedrag van hun broeders en zusters in de regio. Wellicht zegt dit ook iets over verschillen in levensomstandigheden. Er dient echter een voorbehoud te worden gemaakt wat betreft de vergelijkbaarheid: de Surinaamse cijfers zijn gebaseerd op de slavenpopulatie van de suiker-, koffie- en katoensector,

⁴⁴ Met name de afname van venerische ziektes moet van invloed zijn geweest op de reproductie, al heeft juist deze ziekte niet alleen een medisch-biologische, maar ook een heel duidelijke sociaal-culturele dimensie.

⁴⁵ Om nog maar te zwijgen van de vele malen dat in de literatuur en archieven wordt gewezen op de kennis die slavinnen hadden van allerlei abortiva.

Tabel 55. Demografie Caraïbische slavenpopulaties ca. 1835

land	periode	per duizend			ratio man:vrouw	ratio kind:vrouw
		geboorte	sterfte	aanwas		
Cuba	1835-41	19,0	63,0	- 44,0	?	?
Jamaica	1829-32	21,5	25,8	- 4,3	0,96	0,399**
Barbados	1832-34	40,3	26,0	+ 4,3	0,87	0,597***
Guiana*	1829-32	20,2	34,7	- 14,5	1,15	0,431****
Suriname	1830-39	24,8	36,6	- 11,7	1,20	0,368

* Demarara-Essequibo.

** 1817.

*** 1817.

**** 1820.

Bronnen: Higman 1984:308-10, 354, 356; Moreno Fraguinals 1976:196; Lamur 1983:143; Suriname: steekproef 204 vrouwen, Tabellen 46, 47, 48, 52, 54.

terwijl de overige Caraïbische cijfers zijn gebaseerd op de totale slavenpopulatie.

Wat betreft de bevolkingsaanwas blijkt Suriname zich zeer gemiddeld te hebben gedragen: lang niet zo slecht als Cuba, maar niet zo gunstig als Barbados. Dat gemiddelde niveau bereikte Suriname overigens door de combinatie van een relatief hoog geboorten- met een eveneens relatief hoog sterftcijfer. Hierbij dient nogmaals in acht te worden genomen dat het bij Suriname alleen ging om slaven op exportplantages en bij de overige koloniën om alle slaven. Zo bleek bijvoorbeeld het sterftcijfer van de exportplantageslaven in Guiana hoger te liggen dan in Suriname.

Wat de fertiliteit aangaat scoorden Surinaamse vrouwen het laagst. Hieraan zullen de relatief iets langere geboorteninterval en lactatieperiode en de korte reproductieperiode debet zijn geweest. Aangezien de fertiliteit de factor was die in verhouding het meest door de slaven zelf kon worden beïnvloed, zou dit er op kunnen duiden dat Surinaamse vrouwen de reproductie bewust laag hielden, als gevolg van (of wellicht als protest tegen) slechte levensomstandigheden. Daarnaast is het mogelijk dat als gevolg van het langer voortduren van slavenimporten in Suriname, Afrikaanse praktijken daar langer hebben stand gehouden dan in het Brits-Caraïbisch gebied. Ook Higman (1984:354) stelt dat sommige vrouwen een veel langere lactatieperiode aanhielden dan het toen geldende gemiddelde van 18 maanden, uit verzet tegen het leven in slavernij. Volgens hem werden hiermee echter ook Afrikaanse methoden gehandhaafd die waren gericht op het uitstellen van het moment dat de borstvoeding ophield, omdat de ervaring had geleerd dat meteen daarna de kindersterfte extra hoog was.

Het is dus heel wel mogelijk dat in Suriname Afrikaanse gewoonten

zoals een lang geboorteninterval (3,7 jaar) en lactatie (1,6 jaar), in vergelijking met het Brits-Caraïbisch gebied (respectievelijk 3,5 en 1,5 jaar) langer stand hebben gehouden (zie ook Lamur 1983:142). Of dit tevens als teken van verzet was bedoeld, is mogelijk, maar niet aantoonbaar. De reproductieperiode in Suriname bedroeg gemiddeld 11,5 jaar tegen 14,0 in de Britse Caraïben.

De lage fertiliteit zou overigens ook nog kunnen zijn beïnvloed door de sekseratio, die in Suriname onevenwichtiger was dan elders. Hier speelt echter opnieuw het gegeven een rol, dat in deze cijfers alleen de Surinaamse exportplantageslaven zijn verwerkt. De sekseratio van alle Surinaamse slaven in 1836 is echter eveneens bekend en bedroeg 1,06⁴⁶, zodat de situatie in feite evenwichtiger was dan in Guiana of op Barbados. Hierdoor lijkt de negatieve invloed van de ongelijke sekseratio op de fertiliteit minimaal te zijn geweest. Wel is opvallend dat op Jamaica en Barbados sprake was van een vrouwenoverschot, terwijl Suriname, Guiana en Trinidad een teveel aan mannen kenden. Niet toevallig waren de drie laatstgenoemde de landen waar begin negentiende eeuw de meeste slaven werden geïmporteerd (Drescher 1977:94), met daaronder waarschijnlijk een grote meerderheid aan mannen.

Wat betreft de verschillen in bevolkingsaanwas tussen de sectoren van de plantage-economie vormde Suriname geen uitzondering. Overall in het Caraïbisch gebied waar sprake was van verschillende soorten plantages bleken mortaliteit en sterfte-overschot het hoogst te zijn in de suikersector, wat lager in de koffiesector en het laagst in de katoensector (Higman 1984:328). De belangrijkste verklaring voor de demografische verschillen tussen de sectoren moet volgens Higman (1984:332-6), als in Suriname, worden gezocht in de gewasafhankelijke zwaarte van de arbeid.

Het blijkt dat de bevolkingsaanwas op Surinaamse plantages in het algemeen gunstiger verliep dan in Guiana. Dat was vooral te danken aan het flink hogere geboortenniveau, vooral op koffie- en suikerplantages. Tegelijk was echter ook het sterftcijfer in die beide sectoren in Suriname hoger dan in Guiana. Dit zou er op kunnen duiden dat de arbeidsomstandigheden in Suriname (iets) zwaarder waren dan in Guiana. Opnieuw vormt de Surinaamse katoensector een uitzondering. Daar lagen zowel sterfte- als geboortencijfers een flink stuk lager dan in Guiana. Wellicht waren de arbeidsomstandigheden in de Guianese katoen zwaarder, zeker is in ieder geval dat in de Surinaamse katoen de sekseratio van de vruchtbare bevolking zodanig uit balans was (Tabel 53), dat het geboortencijfer hieronder sterk had te lijden.

⁴⁶ ARA: MvK, 1135.

Tabel 56. Bevolkingsaanwas per sector, Suriname en Guiana* ca. 1835 (jaarlijks gemiddelde per duizend slaven)

land en sector	geboorte	sterfte	groei
<i>s u i k e r</i>			
Guiana 1829-1832	20,2	40,4	- 20,2
Suriname 1830-1839	25,9	42,5	- 16,6
<i>k o f f i e</i>			
Guiana 1829-1832	17,3	32,0	- 14,7
Suriname 1830-1839	25,3	36,8	- 11,5
<i>k a t o e n</i>			
Guiana 1829-1832	26,2	25,1	+ 1,1
Suriname 1830-1839	20,8	20,8	0,0
alle sectoren (gewogen gemiddelde)			
Guiana 1829-1832	20,8	39,0	- 18,2
Suriname 1830-1839	24,8	36,6	- 11,7

* Demarara en Essequibo

Bronnen: Higman 1984:326 en 699; Tabellen 47, 48, 52.

Samenvattend kan worden gesteld dat Suriname weliswaar op sommige punten afweek van het gangbare demografische patroon in het Caraïbisch gebied, maar zeker niet in zodanige mate dat dit de stelling zou rechtvaardigen dat Surinaamse slaven het veel slechter hadden dan elders. Daarnaast blijkt dat rond 1835 het creoliseringsproces in Suriname zeer waarschijnlijk minder vergevorderd was dan in het Brits-Caraïbisch gebied.

6. Creolisering en samenstelling van het huishouden

In verband met de relatief geringe fertiliteit in het Caraïbisch gebied is vaak gewezen op het grote aandeel van in Afrika geboren slaven (in tegenstelling tot de U.S.A.), waardoor Afrikaanse tradities, zoals langdurige lactatie, veel langer standhielden. Over Jamaica merkte Craton (1971:15-6) bijvoorbeeld op dat na de afschaffing van de slavenhandel de Afrikaanse slaven door hun toenemende ouderdom relatief onvruchtbaar waren. Ook daarvoor waren zij dat overigens al en was de sterfte onder hen eveneens hoger dan bij creoolse, op Jamaica geboren, slaven. Craton stelt dan ook dat hoe groter het aandeel van creoolse slaven in de bevolking, des te groter de kans op een natuurlijke bevolkingstoename was.

Snelle creolisering zou dus een gunstig effect hebben op de slavenreproductie. Of Suriname ook aan dit beeld beantwoordt blijft voorlopig de vraag, aangezien gedetailleerd materiaal hierover ontbreekt. De schaarse gegevens die desondanks voorhanden zijn lijken deze stelling echter niet te onderschrijven. Zo kan de levensloop van 94, in de periode 1790-1808

aangekochte, slaven van vier plantages worden gevolgd.⁴⁷ De sterfte onder hen blijkt nogal mee te vallen, want gemiddeld zijn deze Afrikaanse slaven na aankoop nog 21,6 jaar in leven gebleven. Er van uitgaande dat zij een gemiddelde ('ideale') aankoopleeftijd van 15 jaar hadden, dan waren zij bij overlijden ongeveer 36 jaar oud. Dit komt overeen met de sterfteleeftijd van alle slaven in die periode (zie Tabel 49).

Daarnaast laat Clifford Kocqshooven, de enige plantage die informatie geeft over de fertiliteit van zowel Afrikaanse als creoolse vrouwen, zien dat in 1824 de elf Afrikaanse moeders gemiddeld 2,8 kinderen hadden en de tien creoolse moeders 2,9.⁴⁸ Geen significant verschil derhalve. Verregaande conclusies kunnen hier echter evenmin aan worden verbonden.

Tussen het derde en het laatste kwart van de achttiende eeuw daalde in Suriname het sterfte-overschot onder alle slaven met ongeveer de helft (Tabel 47). In diezelfde periode daalde ook het aandeel van Afrikanen in de plantagebevolking van gemiddeld 71 naar 52%.⁴⁹ Het sterfte-overschot nam dus veel sneller af dan het aandeel Afrikanen en dit zal waarschijnlijk meer te maken hebben gehad met het feit dat de zware aanlegfase van de plantages voorbij was dan met creolisering. Dat lijkt te worden bevestigd door de omgekeerde ontwikkeling gedurende het eerste kwart van de negentiende eeuw, toen weer enkele tienduizenden Afrikanen in Suriname werden ingevoerd. Eind jaren 1820 moet daardoor het Afrikaanse aandeel in de bevolking weer een stuk groter zijn geweest dan rond 1800. De gunstiger sterfte- en geboortencijfers van de jaren 1830 (Tabellen 48 en 52) geven echter geen aanleiding te veronderstellen dat dit een negatief effect heeft gehad.

Een laatste factor tenslotte, die vaak door tijdgenoten werd aangehaald als bepalend voor een lage fertiliteit, zou de geringe duurzaamheid zijn geweest van de man-vrouw-relaties. Ook de medicus F.A. Kuhn (1828:25) had daarover een uitgesproken mening. Hij stelt dat de slaven in Suriname, door hun beperkte verstandelijke vermogens, geen idee hadden van een monogame relatie, al waren er wel mannen en vrouwen die 'zeer kuisch en huisselijk met elkander leven'. De meesten volgden echter, volgens hem, een zeer promiscue leefwijze, 'die de voortteling zeer hinderlijk is'.

Vergeleken met veel tijdgenoten is Kuhn nog tamelijk genuanceerd in zijn stellingname, want hij erkent dat niet alle slaven zo'n 'vrije en onzedelijke leefwijze' betrachtten. Cijfers daarover geeft hij echter niet en de moralistische toonzetting doet vermoeden dat hetgeen hij suggereert geen objectieve informatie is. Dat is veel meer het geval met het rapport van timmerbaas E.H. Röman (1828), die jarenlang als blanke verschoppeling

⁴⁷ Plantages Janslust en Blokkenbosch, Somerszorg en Duuringen, Driesveld en Vossenburg.

⁴⁸ KIT: Collectie-Van Breughel.

⁴⁹ Steekproef in ARA: SONA in de periode 1750-1769, n = 3.347; en 1780-1809, n = 2.208.

tussen de slaven had geleefd. Bij hem geen gemoraliseer en wel een kwantificering over de samenstelling van de huishoudens. Hij begint met te stellen dat niet alle slaven op een plantage in een hut woonden en, naar ik veronderstel, ook geen relatie met een ander onderhielden, want

'deze negers die dan geen verblijf hebben, ten minste hier toe geene vaste plaats, slingeren zich overal in de opene fabrieken, in nat en koude, zonder deksel [deken], slapen naast het vuur, op zijn best op een stuk plank [...] Onder de slaven zijn [er] die aan elkanderen leven als man en vrouw; als dit plaats vind dan is zulk een paar nog wel gelukkig in vergelijking van anderen, want dan bereid de vrouw de spijs terwijl de man de bezorging van hout, visch of anderzints op zich neemt; maar dit vind bij allen geen plaats; [...] op een plantage die honderd koppen slaven heeft, kan men rekenen dat onder dit getal op zijn best Tien à twaalf families van dien aard zijn; dat is te zeggen Tien à twaalf paren die op deze wijze te zamen leven; een derde van de magt zijn kinderen, grote jongens en meisjes, en de rest oude, gebrekkige, en van die soort van ongelukkigen die alleen op zich zelfs verlaten zijn.'⁵⁰

Bij een steekproef onder 46 plantages in de jaren 1820 bleek inderdaad ongeveer een-derde van de slavenbevolking tot de kinderen te worden gerekend.⁵¹ De ouden en gebrekkigen maakten ongeveer een-zesde deel uit, of ruim een kwart van de volwassenen. Wanneer dus ook Römans schatting van het aantal samenwonende volwassenen correct is, dan zou dat betekenen dat ongeveer twee-vijfde van de 'huwbare' volwassenen geen vaste partner had. Dat is inderdaad een vrij aanzienlijk aantal en zou de fertiliteit in niet geringe mate hebben beïnvloed.

De enig echt kwantificeerbare plantage in dit opzicht is opnieuw Clifford Kocqshooven. Toen de, in Nederland wonende, eigenaar deze plantage in 1824 bezocht, heeft hij van alles wat zijn onderneming betrof uitgebreid aantekening gemaakt en daaronder was ook een lijst wie met wie in welke woning samenleefde. Vooropgesteld kan worden dat op deze plantage iedereen in een woning leefde en dus niemand zijn heil in de fabriek hoefde te zoeken. In totaal woonden op deze koffie-onderneming in 42 woringen 139 slaven, van wie er 87 16 jaar of ouder waren. Van de 42 huishoudens bestonden er 14 uit man en vrouw met kinderen en nog eens 7 zonder kinderen. Dat is dus precies de helft van alle huishoudens. Daarnaast waren er 16 eenouder-gezinnen (bijna twee-vijfde van de huishoudens), waarvan tien bestonden uit een vrouw met kinderen en zes uit een man met kinderen. Dan was er nog een huishouden waarin een oude man leefde met een jongere man, die waarschijnlijk niet zijn zoon was, en een huishouden van een man met twee vrouwen. Tenslotte waren er dan nog twee vrouwen en een man die alleen woonden.

⁵⁰ ARA: Collectie-Van den Bosch, 142.

⁵¹ Steekproef plantage-archieven en ARA: SNA.

Het is niet eenvoudig om op basis van zo'n momentopname iets te concluderen over de seksuele mobiliteit. Toch lijkt het feit dat de helft van de huishoudens bestond uit wat wij een kerngezin kunnen noemen (man en vrouw, eventueel met kinderen) er op te duiden dat ongeveer de helft van de volwassenen een tamelijk stabiel leven leidde.⁵² Van de kinderloze paren was er een dat nog aan het begin stond van een gezinsleven (respectievelijk 17 en 23 jaar oud) en drie paren die daarvoor al te oud waren (gemiddelde leeftijd 48 jaar). Van de resterende drie paren was de man gemiddeld 34 en de vrouw 29 jaar.

De andere helft van de huishoudens bestond uit eenouder-gezinnen en alleenstaanden. Deze groep zou eerder in aanmerking komen voor het predikaat van een instabiel relatieleven. Wanneer wij echter hun leeftijden in ogenschouw nemen, dan lijkt het waarschijnlijker dat het merendeels weduwen en weduwnaars waren. Slechts twee alleenstaande ouders met kinderen waren beneden de dertig jaar (respectievelijk 23 en 29); de gemiddelde leeftijd van de overigen was 43 jaar. De op zichzelf levende man en twee vrouwen waren respectievelijk 38, 50 en 38 jaar, dus al tamelijk oud voor die tijd en waarschijnlijk niet meer (zo) seksueel actief.

Het lijkt er dus op dat er een zeer grote mate aan seksuele stabiliteit heerste. Dat beeld kan echter worden bijgesteld. In de eerste plaats was er nog de man (27 jaar) die met twee vrouwen leefde (een Afrikaanse van 38 en een Creoolse van 31 jaar); al valt natuurlijk nooit met zekerheid te zeggen of hij ook met beiden een relatie onderhield. Verder is op basis van de leeftijden vast te stellen dat bij de gezinnen met kinderen in minstens drie gevallen de man nooit de vader van al de kinderen kon zijn geweest. En tenslotte is er nog een groep niet aan bod gekomen: de mensen boven de vijftien jaar die nog niet zelfstandig woonden. Deze groep bestond uit 16 mannen (gemiddelde leeftijd 20 jaar) en 5 vrouwen (gemiddelde leeftijd 22 jaar). Een van deze vrouwen had een kind. Wanneer wij hier de twee eerder genoemde alleenstaande moeders van 23 en 29 jaar bij betrekken, dan ligt het voor de hand om te veronderstellen dat in ieder geval deze drie vrouwen (wisselende?) relaties onderhielden met al gebonden of nog thuis wonende mannen, eventueel van buiten de plantage. De rest van de groep niet-gebonden mannen en vrouwen kwam dus of seksueel (nog) niet aan zijn of haar gerief, of moest het hebben van wisselende, incidentele con-

⁵² Hierbij ga ik er van uit dat wie eenmaal als paar onder één dak woonde niet gemakkelijk wisselende contacten zal hebben onderhouden, gezien de grote sociale controle in deze kleine gemeenschappen. Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat deze relaties ook levenslang stand hielden. Meerdere malen wordt in de archieven melding gemaakt van gewelddaden gepleegd door mannen die het niet konden verkroppen dat hun vrouw hen verlaten had (bijv. Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1830; ARA: RvP, 982). Dit betekent echter tevens dat het niet als volkomen normaal werd geaccepteerd om van de ene partner naar de volgende over te stappen.

Negerfamilie (drie generaties) ca. 1900 (Foto-archief KITLV nr.4693)

tacten, of moest zijn of haar heil op een andere plantage zoeken (wat overigens in die tijd niet ongebruikelijk was).

Het beeld dat zo, in ieder geval van deze plantage, ontstaat is er een van overheersende stabiliteit, waarin seksuele mobiliteit echter zeker niet ontbrak. De veronderstelling van veel tijdgenoten dat de slaven er maar een beetje op los leefden, lijkt overtrokken. In de recente literatuur over de rest van het Caraïbisch gebied wordt die vermeende dominante promiscuïteit eveneens steeds meer afgewezen en de relatief grote aanwezigheid van de 'nuclear family' benadrukt (bijvoorbeeld Morrissey 1989:81-100).

Hoe representatief de hier onderzochte plantage was, valt niet te zeggen. Ook andere auteurs op dit gebied (Lamur 1985; Oostindie 1989) bieden wat dat betreft weinig houvast.⁵³ Het enige dat wel vast staat is dat het reproductieniveau op Clifford Kocqshooven zeer dicht bij het landelijk gemiddelde lag, namelijk 2,8 kinderen ouder dan twee jaar per moeder (landelijk: 2,6) en een geboortecijfer in de jaren 1820 van 29,0 promille (landelijk 30,2).

Ook het argument van buitensporige promiscuïteit als verklaring voor de geringe vruchtbaarheid lijkt daarmee niet sterk. Hiermee wordt nog eens benadrukt dat de verklaring daarvoor eerder gezocht moet worden in het veranderende leefmilieu van de slaven, de biologisch-medische verbeteringen en autonome beslissingen van vrouwen.

Samenvattend blijkt dat de demografische ontwikkeling van de Surinaamse plantageslaven doorslaggevend werd beïnvloed door maatregelen ter voorkoming van epidemieën en invoering van verbeterde – en voor de planters strengere – slavenreglementen. Deze veranderingen leidden tot een duidelijke daling van het sterftecijfer aan het eind van de slavernij. Bovendien

⁵³ Voor de plantage Roosenburg concludeert Oostindie (1989:164): 'Verregaande conclusies kunnen uit het voorgaande moeilijk worden getrokken. De afwezigheid van echtgenoten en vaders in deze [Emancipatie]registers betekent immers niet noodzakelijk dat in het familielevens de man inderdaad slechts een passant was. Het is bovendien niet uitgesloten dat de 'vrijgezellen' van Roosenburg op andere plantages 'huwelijks'-relaties onderhielden, die uit dit Emancipatieregister niet kunnen blijken. Anderzijds geven deze bronnen toch ook geen aanleiding de gangbare notie te verwerpen dat matrifocaliteit en de afwezigheid van het kerngezin karakteristiek waren voor de Surinaamse plantageslavernij.'

De conclusies van Lamur (1985:39-40) over Vossenburg zijn: 'Duidelijk blijkt dat er verschillende man/vrouw relaties voorkwamen op Vossenburg tussen 1847 en 1878. Polygamie en monogamie, twee-ouder en een-ouder gezinnen. Over promiscuïteit werden echter geen gevallen vermeld door de zendingen, wat betekent dat het verschijnsel niet vaak voorkwam, zo het zich al voordeed.'

Wat dus rest is een beeld van verschillende naast elkaar bestaande relatievormen met een waarschijnlijk tamelijk hoge mate aan stabiliteit, vermengd met een seksuele moraal die waarschijnlijk wel wat losser was dan in Europa, maar van de bijna dierlijke 'vrije en onzedelijke leefwijze' waarover in de toenmalige literatuur zo vaak werd gesproken blijft weinig over.

stegen geboortecijfer en fertiliteit het snelst in de suikersector waar de financiële ruimte het grootst en de economische vooruitzichten het beste waren. Het hoogste geboortecijfer (in de jaren 1850), de hoogste fertiliteit, de langste levensverwachting – van slaven ouder dan 10 jaar – en het laagste sterftcijfer werden bereikt in de katoensector waar de arbeidsomstandigheden en geografische ligging het gunstigst waren. In het algemeen kan worden gesteld dat de stijging van de fertiliteit waarschijnlijk in belangrijke mate werd bepaald door de autonome keuzen van de vrouwen zelf. Of en hoe de levensomstandigheden inderdaad veranderden zal hierna aan de orde komen.

HOOFDSTUK XI

Veranderingen in de arbeids- en levensomstandigheden van de slaven

In het vorige hoofdstuk werd gesuggereerd dat de verbeteringen in het demografisch patroon samenhangen met veranderingen in de levensomstandigheden van de slaven. Siwipersad heeft in dit verband gewezen op de lotsverbeteringspolitiek die de overheid trachtte door te voeren sinds de rapportage van Commissaris-Generaal Van den Bosch over de toestand van de kolonie in 1827. Deze politiek is volgens Siwipersad (1979:125-263) grotendeels mislukt. Vanuit de optiek van de overheid, waarop Siwipersad zich baseert, is deze conclusie terecht. Vanuit de optiek van de slaven, of liever gezegd de plantagepraktijk, was daarentegen iedere verbetering, hoe minuscuul ook, er een. Daarom zal in dit hoofdstuk worden onderzocht in hoeverre er sprake was van verbetering in kwantificeerbare materiële zaken als arbeid, voeding, kleding, behuizing en medische zorg.

1. *Arbeid*

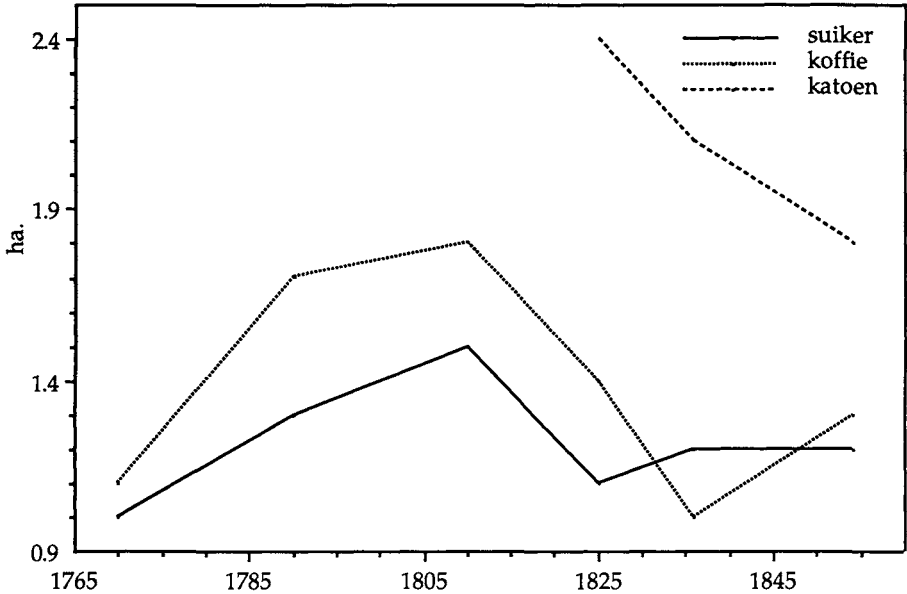
Op de vraag of de arbeid van de slaven in de loop der tijd zwaarder of lichter is geworden, is geen afdoend antwoord te geven. Het zicht op deze kwestie wordt vertroebeld door zoveel verschillende factoren, waarover geen materiaal voorhanden is dat hier zal moeten worden volstaan met niet meer dan enkele indicaties.

De ontwikkeling van de productie per (veld)slaaf kan in ieder geval niet als indicatie worden gebruikt, omdat daarin het produktievermogen van grond en gewassen en de stand van de technologie in hoge mate medebepalend zijn geweest. In feite is het gemiddelde met exportgewassen bebouwde areaal dat door één veldslaaf voor zijn of haar rekening moest worden genomen de enige representatieve en kwantificeerbare indicator in dit opzicht.¹

Uit Figuur 11 blijkt duidelijk dat er geen sprake was van een ondubbel-

¹ Hier is bewust gekozen voor de arbeidslast per *veld*-slaaf, omdat het aandeel der niet-produktieve slaven in de loop der tijd steeg, waardoor een berekening gebaseerd op alle slaven een vertekening zou opleveren. De productie per veldslaaf per sector werd reeds besproken in Hoofdstuk V.

Figuur 11.
Gemiddeld exportareaal per veldslaaf 1770-1854

zinnig lineaire ontwikkeling. Het arbeidstekort aan het eind van de achttiende en begin negentiende eeuw leidde er toe dat in die periode de arbeidsdruk het hoogst was. Nieuwe slavenimporten in de daaropvolgende periode zorgden voor een verlichting van de gemiddelde arbeidstaak. De expansie van veel suikerplantages zorgde daarna weer voor een enigszins verhoogde arbeidsdruk in deze sector. Toch was de toevloed van slaven afkomstig van verlaten plantages groot genoeg om deze druk niet meer tot het niveau van rond 1800 te laten stijgen. In de katoen- en koffiesector daalde de arbeidslast na de jaren 1820, omdat daar van expansie geen sprake meer was. Alleen in de koffiesector nam aan het eind van de slavernij de druk op de veldslaven weer toe, omdat het koffie-areaal minder in omvang was afgenomen dan het aantal veldslaven.²

Overigens was de grootte van het areaal per veldslaaf omgekeerd evenredig aan de arbeidszwaarte in de betreffende sector. Zo was het werk

² Wanneer er niet meer genoeg handen waren om een suiker- of katoenakker te bewerken moesten deze gronden, vanwege de kortere levensduur van deze gewassen, vrij snel worden opgegeven. Koffiebomen bleven in dergelijke omstandigheden veel langer bestaan, zodat er nog marginaal van werd geoogst.

aan een suikerakker nu eenmaal veel arbeidsintensiever dan aan een katoenakker (bijvoorbeeld het verschil in onderhoud van waterstelsels), zodat een suikerveldslaaf een minder groot oppervlak voor zijn rekening kon nemen dan zijn collega in de katoen.

In het algemeen kan worden gesteld dat gedurende de laatste halve eeuw van de slavernij de arbeidsbelasting per veldslaaf enigszins lichter was geworden in vergelijking met de halve eeuw daarvoor. Bovendien werd in de negentiende eeuw meer gebruik gemaakt van huurslaven in piekperiodes.

Ook in andere opzichten begon men in de negentiende eeuw de werkende slaven iets meer te ontzien. Op sommige plantages werd de lengte van de arbeidsdag ingekort en verdween de nachtarbeid, of moest deze worden gecompenseerd met vrije dagen (zie volgende hoofdstuk). Deze maatregel werd overigens pas algemeen gedurende het laatste decennium van de slavernij. Daarnaast nam de zorg voor zwangere vrouwen toe. Gedurende de achttiende eeuw werd met hun positie in het geheel geen rekening gehouden en moesten zij gewoon doorwerken. Volgens Teenstra (1835, II:101) was het in zijn tijd echter gewoonte geworden om zwangere vrouwen van de zesde maand af een gehalveerde arbeidstaak op te leggen, hen na de geboorte een tot twee maanden, en soms zelfs drie tot vier maanden, vrijaf te geven en, tot het kind één jaar was geworden, opnieuw niet meer dan een halve taak te laten verrichten. Het slavenreglement van 1851 ging zelfs nog verder, door zwangere vrouwen van de vijfde maand af een lichte taak te geven, van de zevende maand van de zwangerschap af tot drie maanden na de bevalling helemaal geen arbeid, daarna drie maanden licht werk bij huis en dan nog eens zes maanden een gehalveerde taak op het veld (*Gouvernementsblad* 30-8-1851). Ook al zal niet iedere planter zich aan deze regels hebben gehouden, het leidde in het algemeen toch tot aanmerkelijke verbetering voor de vrouwen. Dit zal voor een groot deel zijn ingegeven door de zorg om het arbeidstekort en het voortdurend dalende bevolkingscijfer, maar toch mogen ook humanitaire motieven niet helemaal worden uitgevlakt.

Hetzelfde geldt voor kinderarbeid. In de achttiende-eeuwse inventarissen stonden slaven tot twaalf jaar als kind te boek; na die leeftijd werden zij tot de volwassenen gerekend. Waarschijnlijk had dit echter meer te maken met het feit dat vanaf twaalf jaar voor hen het volle pond aan belastingen moest worden betaald, dan met het opleggen van een volwassen arbeidstaak. Blom (1787:374) schrijft namelijk dat in zijn tijd slaven pas van ongeveer hun achttiende jaar af geschikt werden bevonden voor veldwerk en dat zij van hun tiende of twaalfde jaar af 'tot ligter werk' werden gebruikt. Dat klinkt alleszins redelijk, maar de vraag is of dat ook de praktijk was. Aangezien in de rapporten die de plantagedirecteur bijhield werd aangetekend wanneer

jongens en meisjes 'onder de mans en wijven gebracht' en daarmee volwassen werden verklaard, is dit inderdaad na te gaan. De schaarse achttiende-eeuwse gegevens wijzen dan op een leeftijdsgrens van gemiddeld 15 jaar.³ Over de negentiende eeuw is meer informatie beschikbaar.

Uit een steekproef van zes suiker- en koffieplantages blijkt dat in de periode 1817-1839 in de praktijk meisjes in het algemeen al op zestienjarige leeftijd als volwassen werden beschouwd terwijl jongens al ruim 18 waren voor ze onder de volwassenen werden gerangschikt.⁴ Op suikerplantages kregen (vanwege het arbeidstekort?) kinderen eerder een volwassen arbeidstaak opgelegd dan op koffieplantages: meisjes waren 14,2 jaar oud en jongens 16,6 jaar op de suikerplantages tegen 18,7 en 19,7 op koffieplantages. Bovendien is het essentieel dat de leeftijdsgrens in de loop van de negentiende eeuw in het voordeel van de slaven blijkt te zijn verschoven. Gemiddeld was de leeftijd van een volwassen verklaarde man en vrouw nu ruim 21 jaar. Op suikerplantages lagen de gemiddelde leeftijden in de periode 1840-1855 op 18,8 jaar voor vrouwen en 21 jaar voor mannen. Voor de koffiesector waren de leeftijden 22,9 en 21,3 jaar. Dit is opnieuw een teken dat de arbeid voor de slaven enigszins werd verlicht.

Toch dienen aan deze verbeteringen geen al te optimistische conclusies te worden verbonden. Verlichting van de arbeidstaak voor sommige groepen slaven kon verzwaring betekenen voor de rest. Ook kon bijvoorbeeld de uitputting van een plantage resulteren in de verschuiving van het bebouwd areaal naar achter op de plantage, wat de arbeid zwaarder maakte.

2. Voeding

Het is niet eenvoudig een duidelijk, kwantificeerbaar beeld te krijgen van de voedselvoorziening der slaven, laat staan van veranderingen daarin. Wat de voeding van de slaven de planter kostte of de kapitaalswaarde van de kostgronden, is wel in de bronnen vermeld. Dat geldt echter niet voor visvangst, jacht, of kostgrondjes die onder verantwoordelijkheid van de slaven zelf werden onderhouden.

De voedselvoorziening van de slaven heeft de overheid voortdurend beziggehouden. De reden daarvan wordt spoedig duidelijk uit de lange serie plakkaten, notificaties en reglementen die in de loop der tijd zijn afgekondigd om de planters te dwingen voldoende kost voor hun slaven te

³ GAR: Collectie-Hudig, 329, 454 en 457. In 1786 schreef de administrateur van Somerszorg dat 'men ten minsten 15 Jaaren moet wagten alear men van de Aangeboorne in het Veld eenig dienst heeft' (GAR: Collectie-Hudig, 317).

⁴ Over katoenplantages ontbreekt de benodigde informatie. Voor deze steekproef zijn de archieven van Somerszorg, Janlust en Blokkenbosch, Driesveld, Vrouwenvliet, Vossenburg en Groot Marseille gebruikt.

verbouwen (zie Schiltkamp en De Smidt 1973). Dat het daaraan dus vaak heeft ontbroken, staat buiten kijf. Deze bezorgdheid van de koloniale overheid werd dan ook in belangrijke mate ingegeven door de angst voor hongeroproeren als gevolg van verwaarlozing van slaven.

Op iedere plantage diende daarom een bepaald gedeelte van het areaal met voedselgewassen te worden beplant, de zogenaamde kostgronden. Het overgrote deel hiervan werd gebruikt voor de verbouw van bananen, welke deels rauw en deels gekookt of gebakken werden geconsumeerd en volgens alle auteurs het hoofdbestanddeel van het voedselpakket van de slaven vormde. Daarnaast werden op de meeste plantages ook tajers (Araceae

Tabel 57. Akkers kost per slaaf 1760-1850

sector	ca.1760	n	ca.1795	n	ca.1830	n	ca.1850	n
suiker	0,26	37	0,39	38	0,37	27	0,23	13
koffie	0,25	48	0,33	54	0,28	33	?	3
katoen	-	-	0,22	12	0,17	14	?	4
gemiddeld	0,26	85	0,31	104	0,27	74	(0,17)*	20

* in dit gemiddelde zijn ook de cijfers van vier koffie- en drie katoenplantages verwerkt; deze aantallen waren te gering om bij de afzonderlijke sectoren als representatief te gelden.

Bronnen: steekproef ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

xanthosoma) verbouwd – waarvan zowel de knol als het blad wordt gegeten – en verder cassaves (*Manihot esculenta*), eveneens een knolgewas.

Wanneer nu de gemiddelde grootte van de arealen kostgrond, zoals die in de plantage-inventarissen staan opgegeven, per sector en in de loop der tijd met elkaar worden vergeleken (Tabel 57), dan springen twee ontwikkelingen in het oog. De eerste is dat na een aanvankelijke uitbreiding van het aantal kostakkers per slaaf gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw, dit aantal tijdens de volgende vijftig jaar dramatisch terugliep. Het tweede dat opvalt is dat het voor een slaaf, althans in dit opzicht, beter toeven was op een suikerplantage dan in een van de andere plantage-sectoren.

Wat betreft de koffiesector komen deze cijfers echter niet overeen met de werkelijke voedselvoorziening op de plantages. Hier werden namelijk de meeste bananen geplant als schaduwboom voor de koffie; in de achttiende eeuw gebeurde dat alleen bij de jonge aanplant, in de negentiende eeuw bij alle koffiebomen. Daarom hoefden er minder dan bij suiker het geval was, speciale kostgronden te worden aangelegd.

Dit gold niet voor de katoenplantages, terwijl daar toch de minste kostgronden per slaaf werden aangetroffen. De verklaring hiervoor is dezelfde als voor de inkrimping van het kostareaal in de negentiende eeuw op

koffie- en suikerplantages. Het arbeidstekort in die periode noopte de planters er toe de slaven zoveel mogelijk in te zetten in de productie van exportgewassen, zodat er steeds minder kost op de plantages zelf werd verbouwd. Tegelijk bleek het aantal plantages dat zich specifiek op de verbouw van voedselgewassen was gaan toeleggen, tussen 1824 en 1860 te zijn toegenomen van 13 naar 49.⁵ Door deze specialisatie is het onmogelijk na te gaan of de voedselvoorziening van de slaven er ook werkelijk op was achteruitgegaan. Wel is voor een aantal jaren het totale areaal bekend waarop in de plantagedistricten voedingsgewassen werden verbouwd. Daaruit blijkt dat er in 1836 0,28 kostakker per slaaf beschikbaar was, in 1849 0,32 en in 1860 0,29.⁶ In tegenstelling tot hetgeen de gemiddelden in Tabel 57 suggereren, lijkt de kostsituatie in de negentiende eeuw dus min of meer stabiel te zijn gebleven. Het is echter niet bekend in hoeverre de steeds groeiende bevolking van Paramaribo eveneens van deze kostgronden afhankelijk was. Wanneer dit in hoge mate het geval was, dan zou er toch sprake zijn geweest van achteruitgang voor de slaven.

Nog minder is bekend over de kostgrondjes die de slaven in eigen beheer bewerkten. Volgens de literatuur uit die tijd waren dergelijke grondjes een algemeen verschijnsel op de plantages. Blom (1787:381) schrijft hierover:

[m]en geeft aan hen ook een stuk land, hetgeen men dan negergronden noemd; zy verdelen dat onder elkanderen zoo, dat een ieder van hen een zeker gedeelte voor zich heeft, hetgeen zy dan op hun Zondagen, ieder naar welgevallen bewerken, en met veelderhande soorten van peul- en aardvruchten beplanten'.

Hartsinck (1770:915) is wat specifiek over de gewassen die op de slavenkostgrondjes werden verbouwd en noemt als knolgewassen de jams (*Dioscoreaceae alata* en *trifida*), bataat (*Ipomoea batatas*) en cassave (*Manihot esculenta*), verder maïs (*Zea mays*), bananen (*Musa* soorten) en Spaanse peper (*Capsicum frutescens*). Hij vergeet echter de populaire tajer die in veel plantagedocumenten wel wordt genoemd evenals de verschillende soorten pesi's (*Papilionaceae*). Interessant is bovendien de vermelding in de inventaris van plantage Kleinslust (1792) van 'Loango Pease', wat er op zou kunnen duiden dat slaven (of slavenhalers) zaden uit Afrika hadden meegenomen.⁷

Een steekproef onder plantages in de periode 1770-1863, leverde twaalf inventarissen op (alle vóór 1830) waarin de omvang van deze 'negergronden' wordt beschreven.⁸ Hieruit blijkt dat iedere slaaf gemiddeld bijna

⁵ *Surinaamse Almanak* 1824:45-85 en *Koloniaal Verslag* 1860.

⁶ ARA: MvK 1813-1849, 1135; *Koloniaal Verslagen* 1849 en 1860.

⁷ ARA: SONA, 279. Loango was de benaming voor het gebied dat zich uitstreckte van het huidige Kameroen tot Angola.

⁸ Plantages Alkmaar (1798), Cannewapibo (1789), Elk 't Zijn (1795), Groot Chatillon (1802), Groot Marseille (1770), Libanon (1795), La Liberté (1782), Manheim (1797), Mon Bijoux

0,1 akker (dat is ruim 4 are) tot zijn beschikking had. Of hierin tijdens de laatste decennia van de slavernij verandering is gekomen, is niet bekend. Het is echter waarschijnlijk dat de omvang van deze grondjes toenam naarmate een groeiend aantal plantages in het geheel geen algemene kostgronden meer onderhield. In 1836 behoorde al 15% van de ondernemingen tot deze categorie.⁹ Indien de planter alle kost voor de slaven had moeten aankopen, dan zou dat een enorme aanslag op zijn begroting hebben betekend, zodat het voor de hand ligt dat hij meer grond ter beschikking stelde waarop slaven in hun vrije tijd hun eigen kost konden verbouwen. Duidelijke gegevens over zo'n ontwikkeling ontbreken echter.

De hierbovengenoemde gewassen vormden overigens niet het enige bestanddeel van het voedselpakket der slaven. Volgens het slavenreglement van 1784 diende er eens per jaar ook vis te worden uitgedeeld, wat door Blom (1787:118) wordt gepreciseerd in: 4 pond bakkeljauw (dat is gedroogde en gezouten heek of schelvis) en 18 tot 20 haringen. Hij geeft overigens zelf toe dat sommige planters meer en andere minder uitdeelden aan de slaven. Bij gebrek aan verdere gegevens wordt er hier van uitgegaan dat het door Blom genoemde gemiddelde correct is. In de loop van de negentiende eeuw is in deze additionele voedselverstrekking opmerkelijk veel veranderd. Niet alleen werd ingezouten vis toen meer dan eens per jaar uitgedeeld, er kwamen andere produkten bij en ook de hoeveelheden gingen omhoog.

Er blijkt dus een zichtbare verbetering te hebben plaatsgevonden in de voedselverstrekking aan de slaven (zie Bijlage). De gezamenlijke hoeveelheid ingezouten vis steeg met maar liefst 66%, gort en blom gingen het bananen- en cassavemeel aanvullen en rijst kwam er als belangrijke voeding bij. Opvallend is de grote hoeveelheid zout die werd geconsumeerd. Wanneer de hoeveelheid van Catharina Sophia enigszins overeenkomt met die van de steekproef, dan zou, nog afgezien van alle zoute vis, per hoofd bijna een pond zout per week zijn gebruikt. Hierop wordt later nader ingegaan. Daarnaast blijken ook de uitgedeelde hoeveelheden genotmiddelen als dram (voornamelijk voor de mannen), melasse (voornamelijk voor vrouwen en kinderen) en pijptabak (voor mannen en vrouwen) aanzienlijk te zijn toegenomen.

Ondanks de merkbare verbetering bleef de voedselverstrekking toch nog onder het niveau van de gouvernementsplantage Catharina Sophia, die op haar beurt niet eens helemaal voldeed aan de door de koloniale overheid gestelde normen (zie Van den Boogaart en Emmer 1977:212). Vergeleken met de jaarlijkse uitdeling die Blom noemt was de vooruitgang aanzienlijk.

(1825), Nieuw Hoop (1786), Roosenburg (1788) en Wayampibo (1784).

⁹ ARA: MvK 1813-1849, 1135.

De vermeerdering en uitbreiding van het voedselpakket waren in belangrijke mate het gevolg van het rapport *De voeding van den neger in Suriname* (Mulder 1847), gebaseerd op een onderzoek dat op initiatief van de koloniale overheid in 1846 had plaatsgevonden onder leiding van de Utrechtse hoogleraar scheikunde G.J. Mulder. Hij vergeleek de voedingswaarde, met name eiwitten, van hetgeen een Nederlandse soldaat van overheidswege in die tijd ontving met de gemiddelde voeding van een Surinaamse slaaf. Zijn conclusie was dat de slaaf slechts 40% van de voedingswaarde van een soldatenrantsoen kreeg. Hij stelde daarbij het slavenrantsoen op gemiddeld 1 kg bananen(meel) per dag en een pond gedroogde vis per week (Mulder 1847:19). Voorzichtigheidshalve voegde hij aan het eind van zijn rapport nog wel toe dat vis en wild in zijn onderzoek niet waren opgenomen, omdat de beschikbaarheid daarvan sterk afhankelijk was van plaatselijke omstandigheden: 'aan de rivieren en aan het strand der zee gelden dus andere regelen' (Mulder 1847:33-4).

Daarmee lijkt Mulder zich toch niet al te zeer te hebben verdiept in het leven van de slaven, want in Suriname waren alle plantages aan een rivier of langs de zee gesitueerd en achter de meeste ondernemingen bevond zich bos en dus ook wild. Dat de slaven ook in die bossen gingen jagen wordt nergens vermeld, maar wel beschikten veel plantages over één of meerdere jagerslaven, die het wild voor de dis van de directeur moesten verzorgen.¹⁰ Het ligt voor de hand dat deze jagers ook de slaven niet vergaten, want zij deden hun werk geheel zelfstandig en bleven vaak meerdere dagen achter elkaar weg. Rivier- en zeevis moeten in ieder geval tot het normale voedselpakket hebben behoord, want ettelijke malen verwijzen de bronnen naar visvangst door slaven. Zo vertelt Stedman (1988:496) hoe hij op een gegeven moment plantageslaven aan zijn soldaten laat uitleggen hoe bepaalde vishaken en fuiken kunnen worden vervaardigd.¹¹

Ook werden bij de jaarlijkse uitdeling van slavengoederen, in ieder geval in de negentiende eeuw, vrijwel altijd vishaken aan de slaven verstrekt. Op Groot Marseille kregen bijvoorbeeld in 1824 de 132 slaven – mannen, vrouwen en grotere kinderen – samen 600 vishaken.¹² Dit grote aantal is tevens een indicatie dat er vaak werd gevestigd. Ook in de achttiende eeuw werden soms vishaken verstrekt, maar het lijkt er sterk op dat het eigen

¹⁰ Het is niet onmogelijk dat deze praktijk in de loop der tijd sterk is afgenomen bij gebrek aan wild in de bossen. Hoogbergen (1985:63) meldt dat al tijdens de Boni-oorlogen wild overal schaars was geworden en in de negentiende-eeuwse plantage-inventarissen komen inderdaad minder jagerslaven voor.

¹¹ Een ander voorbeeld is te vinden bij Kappler (1854:158), die verhaalt hoe in Coronie een bekende wegloper werd ontdekt en gevangen genomen door slaven die bezig waren te vissen. Verder vermeldt Goslinga (1990:170) dat in 1804 'the governor received the news that blacks, fishing along the coast, had been attacked by the English'.

¹² James Ford Bell Library: B 1482.

initiatief van de slaven in de negentiende eeuw veel meer ruimte kreeg. Zo werd op Somerszorg begin jaren 1790 voor de visvangst alleen een sleepnet uit Nederland opgestuurd, terwijl een halve eeuw later iedere slaaf gemiddeld 15 vishaken kreeg uitgereikt.¹³

Ook hebben de slaven ander dierlijk voedsel gegeten, want vrijwel overal waren zij in de gelegenheid er enig pluimvee op na te houden. Blom (1787:383) meldt hierover:

'Men staat hen toe dat zy enig pluimvee als hennen en eenden aankweken, hetgeen buyten nadeel der plantagie kan geschieden, dat hen tot verversching strekt, en ook wel verkogt word. Daar zy dan iets anders, het zy versnapering; of een mooy stuk lywaat, en andere sieraden voor in de plaats nemen. Dit moedigt hen grotelyks aan. Egter zal men hen niet toelaten, varkens te kweken; dat zy anders zeer gaarne doen, om de grote winsten die daarvan komen. Zo haast zy daar verlot toe hebben, dan ziet men in weynig tyd meer dan honderd varkens by hun woningen, die zoveel kost als tayer en benannes (zynde dit hun gewone voedsel) opeten, dat de slaven dan tenslotte zelf groot gebrek aan kost krygen.'

Met name pluimvee diende dus als aanvullend voedsel en tevens als handelswaar. Of deze eigen pluimveehouderij in de loop der tijd toenam, is niet bekend. Toch is het in dit verband opvallend dat bijvoorbeeld op Santa Barbara in geen van de achttiende-eeuwse inventarissen het pluimvee van de slaven de moeite van het vermelden waard werd gevonden, terwijl in de inventaris van 1858 sprake was van 'een menigte pluimvee welke de slaven toebehoort'.¹⁴ Wellicht dat ook op dit gebied de slaven in de negentiende eeuw meer ruimte voor eigen initiatief kregen. De koloniale overheid was er in ieder geval voorstander van, getuige het slavenreglement van 1851. Daarin werd expliciet gesteld dat het 'sedert lang' gebruik was de slaven in hun vrije tijd eigen grondjes te laten bebouwen en pluimvee te laten houden en dat dit door de 'gezagvoerders' diende te worden aange-moedigd.¹⁵ Kennelijk werd dit een goed middel geacht om de slaven

¹³ GAR: Collectie-Hudig, 688 en 343.

¹⁴ ARA: SONA, 215 en 223; ARA: Sur. Adm. v. Fin., 130.

¹⁵ Gouvernementsblad 30-8-1851. Dat het eigen slaveninitiatief ook inderdaad de algemene praktijk was geworden, blijkt nog eens uit de observaties van Kappler (1854:53) over een gemiddelde plantage:

'de negerwoningen bevinden zich in de onmiddellijke nabijheid van den molen of der fabrieksgebouwen, en maken, wanneer de plantage aanzienlijk is, gehele dorpen uit. [...] Rondom de huizen, die regelmatige straten vormen, planten de negers spaansche peper, kalebasboomen enz.; tevens wemelt het er van pluimgedierte en varkens.'

Een ander sprekend voorbeeld is te vinden in Bartelink (1914:15), die in 1855 een Nederlandse scheepskapitein rondleidde op plantage Zeezigt:

'Deze verlangde het arbeidersterrein te zien. Daar gekomen zag hij voor alle woningen het volk bezig met het slachten van kippen en eenden en het schoonmaken van visch enz.

"Wat!" riep hij uit, "is dat voor het avondmaal? zullen wij alles kunnen opmaken?" Lachende antwoordde ik hem:

"Heer kapitein, hier wordt voor den directeur niet geslacht – voor hem wordt in zijn eigen keuken geslacht en toebereid; wat hier geslacht wordt is voor het gebruik van het volk zelf."

tevreden te houden. Evenmin is het uitgesloten dat de koloniale overheid, in het zicht van de Emancipatie, een stimuleringsbeleid ging voeren ter voorbereiding van de slaven op een leven als 'peasant'.

Dat een groeiend deel van de voeding inmiddels door de slaven zelf werd verzorgd, lijkt te worden bevestigd door de toename van de verstrekking van zout. Het is zeer onwaarschijnlijk dat dergelijke hoeveelheden door de slaven zijn geconsumeerd. Meer voor de hand ligt de veronderstelling dat een groeiend deel is gebruikt voor het inmaken van vlees, vis en eventueel groente. Ook al zou een deel van deze inmaak niet zijn gebruikt voor de eigen consumptie, maar voor de handel, dan nog onderstreept het de toenevende onafhankelijkheid van de slaven op het gebied van de voedselvoorziening. Het rapport van Mulder lijkt dus een te somber beeld te hebben geschetst, al is het zeker van invloed geweest op de bepalingen omtrent voedselverstrekking in het nieuwe slavenreglement van 1851.

De drinkwatervoorziening vormde op veel plantages een groot probleem. De meest bovenstroomsgelegen plantages konden gebruik maken van het rivierwater, maar de meerderheid van de plantages lag aan de benedenloop van de rivieren en kreken, waar het water brak was. Bovendien waren daar de meeste koffieplantages gesitueerd, die het vuile water waarin de bonen waren geweest en gewassen daarin loosden, zodat het 'geheel stinkend word, en door geen beest, veel minder door een mensch kan gedronken worden' (Blom 1787:350).

Op plantages waar het areaal was doorsneden met zandritsen werd de oplossing gevonden in het slaan van putten in die ritsen. Gedurende de regenperiodes stond daarin voldoende gefiltreerd water, maar tijdens de droge periodes waren zij al snel uitgeput of bevatten nauwelijks drinkbaar water. Noodgedwongen dronken de slaven daar dan toch van, 'waardoor veeltids zeer kwade koortsen en buyklopen ontstaan, die van groote en nadeelige gevolgen zyn' (Blom 1787:350).

Op de meeste plantages installeerde men daarom een grote bak waarin opgevangen regenwater werd bewaard. In de achttiende eeuw kwamen deze reservoirs nog niet overal voor, in de negentiende eeuw waren zij algemeen in gebruik. Een gemiddelde regenbak kon zo'n 75.000 liter water bevatten. Ook in dit opzicht blijkt er in de loop der tijd voor de slaven een

"Hoe", riep hij nog verbaasder uit, "eet het volk hier kippenvleesch?"

"Zoo is het."

Ik liet hem den grooten kippenkweek der slaven zien, maakte hem er opmerkzaam op, dat vele mannen afwezig waren. Ze waren naar het strand om te visschen.

Het samenleven der slaven was uitstekend. Zij deelden alles met elkaar. Een deel ging, na den arbeid voor de plantage, visschen, een ander deel verbouwde extratjes voor den kost en elk kreeg eerlijk zijn aandeel van het een en ander.'

(lichte) verbetering te zijn opgetreden. De opslagcapaciteit van deze bakken bleek namelijk te zijn opgelopen van gemiddeld 399 liter per slaaf in de tweede helft van de achttiende eeuw, tot gemiddeld 454 liter in de eerste helft van de negentiende eeuw.¹⁶ Desondanks traden, in geval van langdurige droogte, vaak grote problemen op. Zo rapporteert de administrateur van Vossenburg in 1846 en 1856 dat de slaven groot gebrek aan drinkwater hadden, en 'dag en nacht zochten zij daarnaar op de verlaten plantagies en elders'.¹⁷ Hieruit blijkt overigens, dat in zo'n noodgeval de slaven tamelijk mobiel waren en toestemming kregen de plantage te verlaten om drinkbaar water te zoeken.

Hoe onmisbaar ook voor de drinkwatervoorziening, toch vormden de regenbakken tegelijk een bedreiging voor de gezondheid van de slaven. Er is namelijk weinig fantasie voor nodig om de regenbak voor te stellen als een broeinest van allerlei ongedierte, die de verspreiding van besmettelijke ziektes in hoge mate moet hebben bevorderd. Dat men zich daar wel van bewust was, bleek uit een rapport over, opnieuw, Vossenburg. Daar had in 1833 in sterke mate dysenterie geheerst – er waren zelfs vier kinderen aan gestorven – wat werd toegeschreven aan de 'gevolgen van het slegte Drinkwater door de zwaare droogte veroorzaakt'.¹⁸ Het gevaar werd dus zeker onderkend, maar er viel weinig tegen te doen.

3. *Kleding en benodigdheden*

Voor kleding en andere benodigdheden waren de slaven vrijwel geheel afhankelijk van hetgeen hen door de planter werd verstrekt. Zo'n uitdeling gebeurde meestal eens per jaar, in combinatie met het zogenaamde Nieuwjaarsspel, waarbij de slaven enige dagen vrijaf hadden en een danspartij mochten organiseren. Bovendien werden bij zo'n gelegenheid extra rantsoenen dram en melasse uitgedeeld ter verhoging van de 'feestvreugde'. Blom (1787:118) schrijft hierover:

'Men is gewoon by het nieuwe jaar een uytheeling aan de slaaven te doen, bestaande gewoonlyk uyt een hoed, zes ellen wit Osnabrugs linnen welke laatste hen dient voor een slaaplaken; de mannen twee en de vrouwen vier ellen Vries bont [katoen], dienende om te bedekken hetgeen de eerbaarheid verbiedt te zien; de mannen een wambuis van blauw Vries gemaakt; vervolgens ieder twee pont taback, zes korte pypen, vier pont gedroogde visch, bakkeljaauw genoemd, achttien of twintig haringen en wat zout'.

Hij voegt er nog aan toe, dat officiers en ambachtsslaven in het algemeen iets meer en kinderen en bejaarden meestal iets minder ontvingen.

¹⁶ Steekproef inventarissen in ARA: SONA en SNA en plantage-archieven.

¹⁷ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1846 en 1856.

¹⁸ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1834.

Algemeen werd in de toenmalige literatuur opgemerkt dat de plantageslaven meestal vrij schaars waren gekleed – de kinderen tot een bepaalde leeftijd liepen zelfs geheel naakt rond – en de stadsslaven iets beter. De mannen hadden meestal alleen een kamisa (schaamdoek) om en de vrouwen een rok of panji (lendendoek). Kennelijk kleedden zij zich luchtig en functioneel. Dat de slaven er daarbij vaak 'slordig en haveloos' bijliepen, zoals Lammens (1982:111) opmerkt, mag nauwelijks verwondering wekken, aangezien zij zeker een jaar met de uitgedeelde kledingstof moesten doen. Eerder is het verbazingwekkend te lezen dat de slaven er in slaagden op feestdagen mooi voor de dag te komen, hetgeen juist suggereert dat zij op bepaalde kledingstukken heel zuinig waren.¹⁹

Sinds de tijd van Blom moeten de uitdelingen behoorlijk zijn verbeterd, gezien de opsomming die Lammens (1982:112) daarvan rond 1820 gaf (zie Bijlage 11B). In ongeveer vier decennia was de kwantiteit vergroot en het assortiment aanzienlijk uitgebreid. Lammens voegt er bovendien aan toe, dat de eliteslaven, officiers, ambachts- en huisslaven, meestal meer en van betere kwaliteit kregen.

Om na te gaan in hoeverre Lammens' voorstelling van zaken strookte met de plantagepraktijk, is in Bijlage 11A de gemiddelde uitdeling per hoofd berekend van drie plantages rond 1800 en drie, waarvan één dezelfde, rond 1835. Opnieuw is er sprake van een duidelijke verbetering in de loop van de negentiende eeuw. Sommige artikelen, zoals boeseroenen, tondeldoos en vuurstaal, spiegels en vishaken, die rond 1800 nog niet tot het pakket behoorden, werden rond 1835 wel uitgedeeld. Bovendien dient te worden bedacht dat rond 1840 het aandeel van kinderen en bejaarden, die kleinere porties kregen, in de totale populatie een stuk groter was dan rond 1800. De gemiddelden van 1835 worden daardoor zelfs nog iets gedrukt in vergelijking met 1800.

Met de invoering van een nieuw plantagereglement in 1851 zijn de

¹⁹ Lammens (1982:110-1) beschrijft de slavenkleding als volgt: 'voor zoverre zij gekleed gaan, dekken de mannen bij voorkeur het bovenlijf, en de vrouwen het onderlijf beneden de borsten, en schouwders: – wanneer de neger een groflinne (hier makka genoemd) kort rokje, een hoed en grove linne lange broek aan heeft, is hij welgekleed, meestal loopt hij zonder broek. [...] De vrouwen dragen meestal zeer ruime lange vrouwe rokken, welke zij boven de borst vastmaken, [...], ook wel een los jak van voren open, en op den rug laag uitgesneden, [...], zoms worden de borsten in een doek gevangen, die agter op den rug is vastgeknoopt, ook knopen zij een aantal doeken, boven de heupen, om het lijf: – in plaats van de bovengemelde lange rok, slaan zij ruime lappen stof, [...], om het lijf, die tot op het halve been nederdalen, welke men paantjes noemt: – om het hoofd hebben zij veelal een doek gewonden. [...] Algemeen zijn zij zeer slordig en haveloos op hunne klederen, of de kniën en de billen door den broek hangen, of de vrouw rok in twintig repen gescheurt is is hun onverschillig, alleen het ogenblik, dat zij hunne uitdeling ontvangen geeft hun genoeg en dog is het, dat zij op een danspartij of zogenaamd spel komen, dan komen mooie klederen en opschik voor den dag, en men vind, onder de slaven, wel heele pronkertjes.'

uitdelingen omvangrijker geworden en is de controle daarop waarschijnlijk verscherpt, getuige de hoeveelheden die in 1853 werden verstrekt aan de slaven van de gouvernementsplantage Catharina Sophia (zie Bijlage 11D). Ook al ging het hier om een modelplantage waarvan het voorbeeld niet door iedereen zal zijn gevolgd, toch vormt het een indicatie van de vooruitgang sinds 1800. Enige voorzichtigheid is hier echter wel op zijn plaats. De aanschaf van al deze slavengoederen was duur en kon het budget van weinig florerende plantages verre te boven gaan. Niet voor niets merkte Kuhn (1828:12-3) op dat de wettelijk voorgeschreven hoeveelheden alleen werden uitgedeeld 'bij goede financiële omstandigheid' en dat op sommige plantages de slaven in geen twee of drie jaar iets kregen 'dat naar kleding gelijkt'. Het wekt dan ook weinig verbazing dat men zich met name op koffieplantages niet aan de voorgeschreven normen hield en uit geldgebrek de uitdeling slechts eens in de twee jaar liet plaatsvinden.²⁰

Dat de meeste plantages de groeiende, voorgeschreven hoeveelheden slavengoederen niet meer konden opbrengen blijkt tevens uit een versoepeling van de wetgeving in dit opzicht. In het slavenreglement van 1851 wordt nog gesteld dat de uitdelingen jaarlijks moeten plaatsvinden, maar al in 1854 wordt dit veranderd in uitdelingen om de achttien maanden, met ongeveer gelijkblijvende hoeveelheden (*Gouvernementsbladen* 30-8-1851 en 1-9-1854). Kennelijk holde de wetgever achter de feiten aan. Dat de uitdelingen aan de slaven er desondanks sedert de achttiende eeuw merkbaar op waren vooruitgegaan lijkt echter boven elke twijfel verheven.

4. *Behuizing*

De woningen van de slaven bevonden zich altijd in de buurt van het overige gebouwencomplex, niet ver af van de rivier, vooraan op de plantage. De korte afstand tussen plantagegebouwen en slavenwoningen was bedoeld ter verhoging van de controle, maar desondanks vormde het slavencomplex meestal een tamelijk zelfstandig dorpje. De locatie van zo'n dorp was van groot belang. Volgens Blom (1787:384) moest het in ieder geval een droge plaats zijn en Kuhn (1828:13) stelt dat goed gebouwde huizen 'op eenen verheven zandigen bodem' de gezondheid van de slaven zeer ten goede komen.

Dat beide auteurs zo aandringen toch vooral op een droge ondergrond – bij voorkeur een zandrits – te bouwen, duidt er op dat dit lang niet altijd het geval was. Aangezien veel slaven op een matje op de grond sliepen, bete-

²⁰ Zo meldde de administrateur van koffieplantage De Nieuwe Grond in 1831 dat 'de uitdelingen aan de slaven voortaan slegts, evenals op de meeste andere koffyplantagien, om de twee jaren behoren te geschieden' (Collectie-Insinger & Co., brievenboek).

Plantaadje negerhuizen ca. 1850 (Foto-archief KITLV nr.1207; litho Th. Bray)

kende een vochtige ondergrond een ernstige bedreiging van de gezondheid. Het valt niet na te gaan of in het algemeen de locatie van de woningen in de loop der tijd is verbeterd. Toch lijkt dit niet onaannemelijk. De koloniale overheid had zich, getuige het ontbreken van regels, nooit iets gelegen laten liggen aan de slavenbehuizing. In het slavenreglement van 1851 worden er echter opeens vier artikelen aan gewijd. Op straffe van een flinke geldboete wordt onder meer bepaald dat het schoonhouden, de waterlozing en het onderhoud van het slavendorp tot de verantwoordelijkheid van de meester behoren.²¹

Dat dit geen loze bepaling is gebleven, blijkt uit de werkzaamheden die in dat verband op enburg in 1856 werden verricht (Oostindie 1989:151). Of de navolging algemeen was is niet bekend, want het feit dat er in dit verband meermalen boetes zijn uitgedeeld (Van den Boogaart en Emmer 1977:209) wijst er op dat planters zich niet aan de regels hielden, maar ook dat er toezicht op werd gehouden. In ieder geval was het probleem officieel gesignaleerd, zij het wederom laat.

De woningen zelf zijn in de loop der tijd sterk veranderd. Halverwege de achttiende eeuw bestond het slavendorp meestal uit een verzameling losstaande hutten, van 'ronde posten in de grond, met pallisade omslagen en pien gedekt'.²² Deze hutten werden door de slaven zelf gebouwd en onderhouden. In de loop van de negentiende eeuw werden dergelijke woningen op de meeste plantages vervangen door zogenaamde blokwoningen. Dit waren lange, houten gebouwen, meestal rustend op stenen neuten of een stenen voet, met houten vloeren, het dak bedekt met cingels²³ (houten dakspanen) en verdeeld in meerdere woningen van een of meer vertrekken. Rond 1760 bestond 40% van de slavenwoningen uit blokwoningen; veertig jaar later was dit 54% en in 1845 was dit percentage verder gestegen tot 81%.²⁴

Voor de hygiëne en de gezondheid van de slaven was dit een positieve ontwikkeling. De rokerige en vochtige hutten zonder vensters, met een enkele deuropening en een vuurplaats in het midden, werden door droge en luchtiger gebouwen vervangen. Of deze verandering ook in sociaal opzicht door de slaven op prijs werd gesteld is twijfelachtig. De planter J. Roux constateerde in het algemeen grote ontevredenheid met deze

²¹ Gouvernementsblad 30-8-1851: 'Het onderhoud, de waterlozing en het schoonhouden van de plaats der negerwoningen mag nooit aan de eigen zorg en beschikking der slaven overgelaten worden. De meester zal dit werk steeds als hem aangaande, hetzij door de slaven, hetzij door anderen daartoe geschikt, doen verrichten.'

²² Dit is de standaard omschrijving in de plantage-inventarissen. Ronde posten: steunhout; pallisade: bepaalde houtsoort die op de meeste plantages aanwezig was; pien of pina: blad van een palmbloem.

²³ Het woord cingel is afkomstig van het Engelse 'shingle'.

²⁴ Steekproef ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

nieuwe woonvorm en merkte op dat de slaven veel liever in zelfstandige hutten bleven wonen, 'dan zijn zij meer vrij; zij wonen niet gaarne zoo dicht op elkander' (*Rapport Staatscommissie* 1855:305). De Surinaamse slaven stonden daarin niet alleen, want ook op andere Caraïbische plantages bleken slaven hutten te prefereren boven blokwoningen (Higman 1984:218-23).

Sociaal gezien gingen de slaven er dus niet op vooruit, maar ook de fysieke ruimte bleef beperkt. Gemiddeld had een slaaf in de periode 1750-1863 tussen de 4,3 en 4,5 m² woonruimte tot zijn of haar beschikking. Alleen tussen 1790 en 1810 lag dit wat lager (4 m²), omdat er toen gemiddeld 5,2 in plaats van 4,1 slaven een vertrek deelden.²⁵ Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw was de woonruimte van de slaven het meest beperkt. Waarschijnlijk was dit het gevolg van de slechte financiële situatie waarin de meeste plantages zich toen bevonden, zodat er geen geld was de slavenwoningen of andere gebouwen te onderhouden. Het aantal bewoonbare huizen daalde hierdoor sneller dan het aantal slaven, zodat meer slaven met minder huizen genoeg moesten nemen. Voor en na deze periode van woningschaarste bleek de woonsituatie van de slaven vrijwel gelijk te zijn. De enige verbetering bestond daarom uit de kwaliteit van de woningen.

5. Medische zorg

Bij de bespreking van de slavenmortaliteit kwam naar voren dat Suriname gedurende de achttiende en negentiende eeuw door vele epidemieën is geteisterd. Tevens werd geconcludeerd dat, al waren factoren als hygiëne, voeding en medische zorg van invloed op de ontvankelijkheid voor deze ziektes, deze toch gezien moeten worden als autonome verschijnselen; de bestrijding was afhankelijk van de stand van de medische wetenschap. Tot op zekere hoogte geldt dit natuurlijk ook voor niet-epidemische ziektes en ongevallen. Toch zou een eventuele toename van de medische zorg wellicht iets meer duidelijk maken over veranderingen in de levensomstandigheden van de slaven, omdat niet-epidemische ziektes voor het ziektepatroon van grotere invloed zijn dan epidemieën. Bij de beschrijving van de epidemische ziektes werd overigens duidelijk dat wanneer de medische grenzen werden verlegd in Suriname tamelijk vroeg en krachtadig werd gereageerd. Dat in geval van een epidemie de vrije bevolking even erg werd bedreigd als de slaven, zal hierin natuurlijk een rol hebben gespeeld.

Een eerste indicatie van verandering in de medische zorg is te vinden in de vergelijking van twee rapporten van de suikerplantages Aurora en Meer-

²⁵ Steekproef ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

zorg uit respectievelijk 1739-1740 en 1857-1858.²⁶ Hierin werd bijgehouden welke slaven voor welke ernstige ziektes naar de dokter in de stad werden gestuurd. Beide plantages lagen niet ver van Paramaribo. Van Aurora blijken dan 18 van de 183 slaven (10%), ieder één keer naar de dokter te zijn gestuurd; van Meerzorg 63 van de 323 slaven (bijna 20%), waarvan er zeven meer dan eens gingen. Aangezien het niet voor de hand ligt te veronderstellen dat de slaven in 1857-1858 tweemaal zo veel als in 1739-1740 getroffen werden door ernstige ziektes en gebreken – het verbeterde demografisch patroon maakt dit bijvoorbeeld zeer onwaarschijnlijk – lijkt het er dus op dat slaven veel eerder naar de dokter werden gestuurd dan voorheen.

Het zou op deze plaats te ver voeren uitgebreid op alle vermelde ziektes in te gaan. In ieder geval is duidelijk dat in beide lijsten de meeste ziektes te maken hadden met slechte hygiënische (zeren en zweren, oogziektes) en arbeidsomstandigheden (verwonde ledematen, verlamming?). Die leef- en arbeidsomstandigheden waren kennelijk niet zoveel veranderd. Anderzijds maakt de veel uitgebreidere lijst van Meerzorg duidelijk dat niet alleen de medische diagnostiek was verbeterd, maar bovendien dat er veel eerder werd ingegrepen door de patiënt naar de dokter te sturen. Dat is een vooruitgang te noemen.²⁷

Een tweede indicatie dat de medische zorg vooruitging, was de toename van het bedrag dat per slaaf daaraan werd besteed. Een steekproef onder vijftien plantages wijst uit dat in de periode 1750-1800 jaarlijks gemiddeld f 1,82 per slaaf werd besteed aan medische zorg, kosten van geneesheren, vroedvrouwen, medicijnen en hulpmiddelen. In de jaren 1830-1863 was dit bedrag met ruim 40% gestegen tot f 2,58.²⁸

Een derde aanwijzing voor de toename van de medische slavenzorg vormt de verbetering van de ziekenhuisjes op de plantages. In de achttiende eeuw beschikte een groot deel van de plantages (23%) niet over een aparte hospitaalvoorziening, of had niet meer dan een stukje van een bedrijfs-

²⁶ ARA: Aanwinsten 1939, IV-3; ARA: SOB&W 1828-1876, 3036.

²⁷ De ziektes waar het om ging waren de volgende: op Aurora leden negen patiënten aan zeren en zweren en vier aan pokken, een kind had een koffieboon in zijn oor gestoken, terwijl venerische ziekte en verlamming ieder één slachtoffer eiste. Van twee patiënten was de ziekte onbekend. Op Meerzorg leden de meeste patiënten (13) aan oogziektes, elf slaven hadden verwonde ledematen en nog eens elf mensen leden aan zweren en zeren. Acht patiënten hadden last van bleekzucht, vier van venerische ziekten en vier van wormziektes. Tetanus, catarrale koorts, oorpijn, buikpijn, pijn in de zij, reumatische aandoeningen en verlamming troffen elk twee personen. Mazelen, spruw en elefantiasis eisten ieder één slachtoffer en bij vier patiënten was de ziekte onbekend.

²⁸ Steekproef 1750-1800: 76 informatiejaren van de plantages Aurora, Waterwijk, Driesveld, Mon Bijoux, La Singularité en Roosenburg. Steekproef 1830-1863: 84 informatiejaren van de plantages Clifford Kocqshooven, Vrouwenvlijt, Somerszorg, Goosen, Catharina Sophia, Libanon, Perou, Vossenburg en Roosenburg.

Bezoek van een directeur in het slavenhospitaal ca. 1850
(Foto-archief KITLV nr.1210; lith. Th. Bray)

gebouw daarvoor afgeschoten (40%).²⁹ In het laatste geval bestond zo'n 'multifunctioneel' gebouw grotendeels uit magazijnen en veestallen, hetgeen de hygiëne bepaald niet ten goede zal zijn gekomen. En ook al was er in die tijd wel een apart gebouw voor de zieken, dan zegt de veelgebruikte benaming jaashok (voor de yawspatiënten) al voldoende over de kwaliteit daarvan. Molenmaker Röman merkte zelfs op dat de verpestende stank die uit zo'n hok opsteeg genoeg was om de gezondste mens ziek te maken.³⁰

In de negentiende eeuw werden op de meeste plantages aparte hospitaaltjes gebouwd, veelal op een stenen voet of stenen neuten en met een goede doorluchting. Uiteindelijk bleek slechts 6% niet over zo'n voorziening te beschikken. Bovendien bleken deze gebouwen bijna twee keer zo ruim te zijn opgezet als de hospitaaltjes uit de achttiende eeuw, want de hospitaalruimte per slaaf steeg van 0,28 m² in de periode 1750-1800 tot 0,55 m² in de jaren 1820-1863.³¹ Illustratief voor deze ontwikkeling was bijvoorbeeld plantage Libanon aan de Cottica. In 1752 stond er in het geheel geen ziekenhuis; in 1763 was in de korenschuur een stukje afgeschoten als jaashuis en bevonden zich ook nog 2 schapen en 35 geiten in dit gebouw; in 1772 werd er een gebouwtje verdeeld in twee ziekenkamers en een ruimte waar de was werd gedaan en in 1835 stond er dan toch een zelfstandig hospitaaltje van 44 m², met gescheiden kamers voor mannen en vrouwen en voorzien van houten britsen.³²

De medische zorg voor de slaven was in handen van vier groepen mensen. In de stad bevonden zich artsen en gespecialiseerde vroedvrouwen met hun eigen hospitalen. Zij vormden de kwalitatieve top van de medische stand. Daarnaast waren er de chirurgijns die zich in de plantagedistricten hadden gevestigd. De meeste plantages hadden een abonnement bij zo'n man lopen, dat één gulden per slaaf per jaar kostte, waarvoor de chirurgijn dan regelmatig visites moest komen afleggen. De medicus Kuhn (1828:39) schreef over deze plantage-artsen, dat zij

'met uitzondering van eenige weinige, alle in militairen of scheepsdienst in het land gekomen [waren], en hebben zich hier gevormd tot hetgene, wat zij thans zijn, dat is, zonder de goede te na te treden, menschen van weinig grondige kennis in hun vak, welke naar een zekeren slender te werk gaan, en bij iedere gelegenheid van eenig belang zeer verlegen staan [...]. Het krediet dat zij als Heel- en Geneeskundige bezitten, is zeer gering, en niet zelden wordt ook dat nog, uit hoofde van hun gedrag en geringe menschenkennis, verminderd of geheel weggenomen.'

²⁹ ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

³⁰ ARA: Collectie-Van den Bosch, 142.

³¹ ARA: SONA en SNA, plantage-archieven.

³² ARA: SONA, 193, 216 en 238; ARA: SNA 1828-1845, 108.

De medische capaciteiten van dergelijke chirurgijns waren dus beperkt. Voordat een zieke slaaf echter in handen van een dergelijke 'dokter' terecht kwam, was hij meestal reeds enige tijd ziek en hadden anderen zich al met zijn constitutie bemoeid. De eerste diagnose bij een ziek gemelde slaaf werd gesteld door de plantagedirecteur. Deze liet daarop de zieke verder over aan de zorg van de zogenaamde dresneger, een (soms zeer kundige) slaaf die speciaal was belast met de ziekenverzorging.³³ Pas wanneer de zieke na enige dagen nog steeds geen tekenen van herstel vertoonde werd de chirurgijn erbij gehaald.

Overigens werd lang niet iedere slaaf die zich bij de directeur ziek meldde ook als zodanig behandeld. Het was in het belang van de plantagestaf om zo weinig mogelijk zieken en zoveel mogelijk mensen op het veld te hebben. Op ziekmelding zonder, voor de directeur, aanwijsbare oorzaak konden dan ook sancties staan. Heel duidelijk werd dit geïllustreerd op plantage De Herstelling, waar een ruim hospitaal was neergezet, bestaande uit twee gescheiden kamers voor zieke mannen en vrouwen en voorzien van een 'gemak', maar tevens met 'boven een prison voor die geene die zich ziek houden...'³⁴

Ondanks deze weinig rooskleurige schets van de situatie waarin een zieke plantageslaaf terecht kwam, veranderde er toch het een en ander ten goede. De pokken verdwenen in de negentiende eeuw grotendeels door vaccinatie, de overheid nam maatregelen ter voorkoming van cholera en ook de lepralijder werd zoveel mogelijk geïsoleerd. Wat dit laatste betreft is men vanaf 1830, onder leiding van het Collegium Medicum, voortvarend te werk gegaan. Ieder die een lepralijder kon aanwijzen, ontving *f* 25 beloning en de planter die zijn lepreuze slaven niet aangaf, hing een boete van *f* 200

³³ Hoe dat in zijn werk ging, vertelt opnieuw molenmaker Röman: 'Nu wordt een neger ziek, en meld zich des morgens aan: de Directeur voelt hem met zekere eerbaarheid de pols, en beschouwt zijne tong, oordeelt hij dat hij wezentlijk ziek is dan wordt hem een laxants geadministreerd (wat rubarber of chalappe zoo als het valt) en dan in het hospitaal opgesloten, verders wordt er niet meer naar omgezien; des avonds brengt de zoogenaamde dresneger of doctor rapport van de gene die uit het hospitaal naar het werk gegaan zijn, naar de overblijvende wordt zelden gevraagd, of ten zij, zij te zieltogen liggen. De volgende morgen als de ziekte zich niet gebeterd heeft, dan wordt hem een emetiek of braak-middel gediend, help dit ook niet, dan wordt hun de volgende dag wat kina, of antispasmodicum poeder gegeven, en help dat dan ook niet, dan wordt na verloop van alzo drie a vier dagen een Chirurgijn van de rivier geroepen (die bijwijlen menschen zenden in hun plaats die niet veel van de zaak vergeten [begrepen] hebben) als bijwijlen de neger niet meer te redden is.' (ARA: Collectie-Van den Bosch, 142.)

Röman was de man die jarenlang als blanke verschoppeling tussen de slaven had gewoond en enkele van zijn ervaringen op papier stelde, ter advisering van Commissaris-Generaal Van den Bosch. Wat hij hier beschrijft was zeker geen uitzondering, maar wordt ook door andere auteurs, bekend met de plantagepraktijk, bevestigd als standaardprocedure, zie bijvoorbeeld Wagenaar Hummelinck (1947:34); Kuhn (1828:63-4); Douglas (1936:42).

³⁴ ARA: SOB&W 1828-1876, 3029.

boven het hoofd.³⁵ Tot dan toe was de praktijk op plantages geweest om lepreuze slaven te verbannen naar de rand van het terrein, waar zij nog vaak dienst deden als sluiswachter. Nu moesten zij echter voor het Collegium verschijnen, dat hen, na de ziekte te hebben geconstateerd, afzond naar de speciaal ingerichte leprozerie Batavia aan de Copenamerivier.³⁶

Op deze wijze werden tussen 1831 en 1855 in totaal 2.813 mensen voor het Collegium geleid, van wie 1.289 als besmet verklaard naar Batavia werden afgevoerd (Duchassaing 1858:233). Sommige slavengemeenschappen werden door deze maatregelen zwaar getroffen, zoals op Somerszorg, waar in 1830 van de 84 slaven drie mannen en twee vrouwen (samen 6%) naar Batavia moesten vertrekken.³⁷ Ondanks het sociale leed dat hiermee werd aangericht, moet deze algemene maatregel de gezondheidssituatie wel ten goede zijn gekomen.

Waarschijnlijk is ook verder de zorg voor de zieke slaven in de negentiende eeuw toegenomen. Zo zegt Bartelink (1914:10), dat hij in 1855 als opzichter op Zeezicht in ieder geval tweemaal daags de slaven in het hospitaal moest bezoeken en hen iedere morgen van verse kost voorzag. De administrateurs van De Nieuwe Grond bijvoorbeeld, kregen in 1822 van de eigenaars in Nederland één ons kininesulfaat, met medische handleiding, opgestuurd, als koortswerend middel voor de slaven.³⁸

Daarnaast mag niet worden vergeten dat zieke slaven niet totaal afhankelijk waren van blanke kwakzalvers, maar ook het lot (steeds meer?) in eigen handen namen. Zo waren volgens Bosch (1843:184) 'de negers veelal druk in de weer om zich zelven te genezen'. De creolisering zorgde er voor dat de slaven steeds beter bekend raakten met middelen en kruiden uit hun directe omgeving en op sommige plantages liepen zeer bekwame dresnegers rond. Zo werd op Elsenhagen in 1795 f 55 betaald aan de dresneger Abraham voor het genezen van een slavine van kwaadaardige zeren, die 'door de blanke chirurgijns voor ongeneeslijk geacht' waren.³⁹

Een duidelijke ontwikkeling in de slavengeneeskunde treffen wij aan bij Kuhn (1828:41), wanneer hij het heeft over de zogenaamde dresmama's⁴⁰:

³⁵ Bosch (1843:182) en hij vervolgt: 'en de slaaf, die, er van verdacht gehouden, en daarom door een zeker teeken om den arm aangeduid, het waagde, zich in het openbaar in de nabijheid van andere menschen te vertoonen, ontving honderd slagen'.

³⁶ Bosch (1843:182) schreef hierover, dat 'hij, die daar binnentreedt, mag wel aan de woorden welke Dante voor zijne hel schreef: "zeg alle hoop vaarwel!" denken; want weinigen, zeer weinigen treden voor de tweede maal over den drempel van dit huis des jammers'.

³⁷ GAR: Collectie-Hudig, 331.

³⁸ Collectie-Insinger & Co., brievenboek.

³⁹ GAA: PA-600, 603.

⁴⁰ Deze dresmama's konden zowel slavinnen als vrije zwarten zijn. Kuhn (1828:41) schreef verder nog over hen dat 'onder haar zijn de gezondheidspriesteressen, die het orakel raadplegen en den ligtgelooovigen eene goede of ongelukkige uitkomst voorspellen. Zij hebben ook den naam van de geheime krachten van vele inlandsche kruiden te kennen; ziekten door

'[a]nankelijk waren zij belast met het toezigt over de Jawspatiënten; langzamerhand begonnen zij de aanwending van geneesmiddelen, tot dat zij, zoo als thans, geheele ziekenhuizen houden, kwijkuren en quarantaines, enz. toedienen. De invloed dezer Dresmama's op de geneeskundige administratie is thans zeer gewichtig.'

Inderdaad kreeg deze Afro-Surinaamse geneeskunde een grote invloed en werd niet alleen door de slaven, maar ook door blanken te hulp geroepen.

In het algemeen was de geneeskundige zorg voor de slaven zeker vooruitgegaan. Er werd meer geld en eerder aandacht aan de zieke slaven besteed; er kwamen meer, betere en grotere hospitalen op de plantages; besmettelijke ziektes werden van overheidswege bestreden en, als bij de voedselvoorziening, leek er meer ruimte te zijn voor het eigen initiatief van de slaven.

Al met al is het niet vergezocht te stellen dat de materiële omstandigheden van de plantageslaven er tussen 1750 en 1863 duidelijk op waren vooruitgegaan. In geen van de onderzochte gevallen ging het om schokkende, dramatische veranderingen. Soms was het niet meer dan een indruk van verbetering, zoals bij de arbeid; soms was het een geleidelijke, maar duidelijke ontwikkeling, zoals bij de voeding en de medische zorg; een enkele keer was er na een duidelijke verbetering sprake van een lichte terugval, zoals bij de uitdelingen van kleding en benodigdheden; en tenslotte kon het gebeuren dat een materiële verbetering een verslechtering van het leefklimaat betekende, zoals bij de behuizing. Ondanks gebrek aan kwantitatief bewijs lijkt er daarnaast sprake geweest te zijn van een groeiende onafhankelijkheid van de slaven, een tendens die overigens ook in andere Caraïbische plantagekoloniën is waargenomen (zie Higman 1984:210-2). In Suriname gold dit vooral de verzorging van primaire levensbehoeften en in mindere mate ook de medische zorg. Die grotere invloed op het eigen lot moet voor de slaven fysiek en vooral ook psychisch van grote betekenis zijn geweest. Deze veranderingen waren mede in de hand gewerkt door de koloniale overheid die, zij het in een zeer laat stadium, zich de belangen van de slaven wat meer was gaan aantrekken. Aan het eind van de slavernij werd zelfs tamelijk streng toegezien op de naleving van de slavenreglementen.⁴¹ Het is bepaald niet denkbeeldig dat de Surinaamse bevolkingsgroei heel wat positiever was geweest wanneer dit veel eerder was gebeurd.

betovering en bezwering aangebragt, behooren onder haar gebied.'

⁴¹ Tussen 1853 en 1862 werden gemiddeld per jaar 45 plantagemanagers of eigenaars door de koloniale overheid ter verantwoording geroepen, omdat zij zich niet, of slechts gedeeltelijk, hielden aan de voorschriften in de slavenreglementen. De meeste gevallen betroffen onvoldoende uitdeling van kleding, gevolgd door verwaarlozing van de slavenwoningen of ziekenverblijven. Slechts een gering aantal gevallen had te maken met voedseltekort (Van den Boogaart en Emmer 1977:209).

HOOFDSTUK XII

De ijzeren vuist wordt gehandschoend

Materiële zaken zijn natuurlijk niet alléén bepalend voor de kwaliteit van het leven. Zij zijn wel het gemakkelijkst aan te duiden en het best te kwantificeren. De minder goed meetbare aspecten van het leven zijn echter minstens zo bepalend voor de kwaliteit daarvan. Het gaat daarbij onder meer om sociaal-culturele omstandigheden en de wijze waarop de wisselwerking tussen de belangrijkste groepen in een samenleving wordt vormgegeven. In een plantagesamenleving gaat het vanzelfsprekend om de interactie tussen vrije blanken en zwarte slaven en de eventuele veranderingen daarin. Aangezien dit aspect van het plantageleven vrijwel geen kwantificering toelaat, heeft dit hoofdstuk een veel impressionistischer karakter dan de rest van deze studie. Er is zoveel mogelijk getracht de representativiteit van de gebruikte voorbeelden aan te geven; de schaarste aan bronnen maakte dit echter niet altijd mogelijk.

Bestudering van de verhoudingen in de achttiende- en negentiende-eeuwse Surinaamse plantagesamenleving levert een aantal terugkerende verschijnselen op, die zijn samen te vatten onder de noemers angst, geweld en segregatie. Klaarblijkelijk vormen deze drie begrippen de sleutel tot die samenleving. Een van de meest duidelijke illustraties van dit fenomeen is te vinden in een rapport van Commissaris-Generaal Van den Bosch uit 1827. Hierin wordt over de slaven onder meer gezegd:

'Eene dierlijke voldoening hunner driften is het eenige geluk wat zij kennen en schatten; in hunne dagelijksche huishouding hebben zij een graad van *onafhankelijkheid* verkregen, die de beteugeling hunner uitpattingen moeyelijk maakt, en dikwerf de pogingen daartoe zelfs gevaarlijk doet zijn. Het kan niet worden betwijfeld of ze gevoelen al het *overwigt* van hun getal, en den invloed die het middel om in de bosschen te vlugten, en zich met de boschnegers te vereenigen, hun op *het gemoed hunner meesters* verschaft. Hunne *weigering* om de plantagien te verlaten, waarop zij geboren zijn, en de wijze waarop zij zich in die gevallen gedragen, hebben genoegzaam doen zien, dat zij *hunne krachten kennen en weten aan te wenden*, wanneer een algemeen belang, onderlinge overeenstemming te weeg brengt. Niet één planter *durft tegen de algemeene opinie zijner negers eenen maatregel doorzetten*, hetgeen meer-malen is gebleken, en het is voorzeker alleen hun bepaald verstand, hunne opvoeding, en de kracht der gewoonte, die hun belet in andere opzichten met vereende pogingen naar één doel te streven. Door een zeer voorzigtig maar

tevens vast gedrag, en inzonderheid door eene betere godsdienstige opleiding, mag men hopen de driften der negers te beteugelen en verbetering te weeg te brengen, doch verzuimt men thans daartoe de gelegenheid, of wordt daaraan eene verkeerde strekking gegeven, dan kan men in de toekomst niet anders dan gewigtige en treurige gevolgen te gemoet zien.¹ [Mijn cursivering.]

Deze tekst is zeer kenmerkend voor de omslag in het denken van de planters die begin negentiende eeuw heeft plaatsgevonden. Uit iedere regel spreekt de latente angst van de planters voor de macht van de slaven. Deze vrees heeft bestaan zolang er sprake was van slavernij, maar de wijze waarop de planters hebben getracht het gevaar te bezweren veranderde. In de achttiende eeuw was het vooral fysiek geweld waarmee zij hun slaven in 'behoorlyke onderwerping' hielden.² In de negentiende eeuw blijkt dit, getuige Van den Bosch' advies, plaats te maken voor een meer psychologische aanpak aan de hand van 'een zeer voorzigtig maar tevens vast gedrag' en 'eene betere godsdienstige opleiding'.

Angst en segregatie spreken ook uit de manier waarop de planters altijd hun dominante positie hebben trachten te legitimeren, namelijk door de zwarte mens te reduceren tot een dierlijk niveau. Die 'dierlijke voldoening hunner driften' en 'hun bepaald verstand' waren voor Van den Bosch echter redenen om te proberen de slaven te civiliseren, terwijl in de achttiende eeuw het dierlijke van de negers nog werd aangegrepen om hen niet tot de menselijke soort te hoeven rekenen en hen daarmee 'apart' te houden. Dat de slaven die opgelegde raciale scheiding overigens positief hebben weten te gebruiken door een eigen wereld te scheppen, blijkt uit de niet te beteugelen onafhankelijkheidsdrang die zij kennelijk begin negentiende eeuw in hun dagelijks leven tentoonspreidden.

Angst, geweld en segregatie zullen worden beschouwd aan de hand van de vraag of er verbeteringen voor de slaven optraden en wat de reactie van de slaven was op het systeem en veranderingen daarin.

1. *Angst en geweld*

Gedurende de gehele slavernijperiode hebben planters in angst geleefd voor het getalsmatig overwicht van de slaven. Om te voorkomen dat de angstige visioenen van opstand en moord ook realiteit zouden worden, hebben de planters altijd gebruik gemaakt van een rigide systeem van straffen en tegelijk van een verdeel-en-heers-politiek om het slavenoverwicht te ondermijnen. Dit laatste aspect is gedurende de slavernij vrijwel onveranderd gebleven. Mulattenslaven werden altijd bevoorrecht boven 'zwarte'

¹ ARA: Collectie-Van den Bosch, 108.

² Hartsinck (1770, II:918) schrijft 'De Slaaven moeten in behoorlyke onderwerping gehouden en met strengheid behandelt worden'.

slaven, onder meer doordat zij in principe geen veldarbeid hoefden te verrichten. Huisslaven (meest mulatten), ambachtsslaven en zwarte officiers vormden de elite binnen de strakke slavenhiërarchie en ontvingen bij de jaarlijkse uitdeling van slavengoederen een grotere portie dan gewone veldslaven, die op hun beurt weer meer kregen dan de oude, afgewerkte slaven. Door deze bevoorrechtting werden sommige slaven nauwer aan de planters gebonden en konden zij tegelijk gemakkelijker in de hand worden gehouden door (dreigen met) strafkortingen op de rantsoenen.

Daarnaast vormden met name de huisslaven het oog en oor van de planter voor hetgeen zich voordeed in de slavenkwartieren en ook verraders konden meestal rekenen op een willig oor van de planter. Ook dit zal een zekere tweespalt teweeg hebben gebracht en de angst, die de planters zo graag bij de slaven wilden inboezemen, hebben gestimuleerd. Andere middelen die de planter ter beschikking stonden om de slaven aan zich te binden, of waar hij juist mee kon dreigen, waren het vermeerderen of onthouden van de dagelijkse 'sopie' (bekertje dram) en het beloven of (dreigen met) verbieden van een meerdaagse danspartij. Dat dit laatste een probaat middel was blijkt uit de woorden van de voormalige plantagedirecteur J.D. Kunitz (1805:350). Met enige verbazing constateert hij dat in het algemeen de slaven zich de 'moedwilligste grillen' laten welgevallen, zolang een directeur maar iedere twee of drie maanden een danspartij toestaat.

Als het waar is wat Kunitz hier beweert, dan moet het verbieden van zo'n danspartij een zeer gevoelige straf zijn geweest. Overigens blijkt uit geen van de negentiende-eeuwse plantage-archieven dat er vaker dan tweemaal per jaar een zogenaamd nieuwjaars- of middeljaarsspel werd gegeven. Zo'n spel kon vele dagen duren. Op Meerzorg (Surinamerivier) werd bijvoorbeeld eind jaren 1850 slechts eenmaal per jaar een spel gegeven, maar dan wel acht of negen dagen achtereen; op Nieuw Levant werd in 1831 eenmaal zes en eenmaal vijf dagen gedanst en op Siparipabo hadden de slaven in december 1821 zelfs veertien dagen achtereen vrij.³ Het is niet onmogelijk dat in Kunitz' tijd vaker werd gedanst, maar dan waarschijnlijk slechts voor een dag.

Dat een dansverbod als pressiemiddel kon worden gebruikt, blijkt uit de rapporten van Vrouwenvlijt. In de jaren 1835-1841 waren de slaven op deze plantage zeer onrustig (zie dit hoofdstuk 3.1). In die jaren werd slechts

³ In het algemeen kregen de plantageslaven rond de jaarwisseling enkele dagen vrij, vandaar de naam nieuwjaarsspel. Dan werden de slavengoederen uitgedeeld, evenals een extra portie dram. Bovendien mocht er gedurende die dagen (luidruchtig) gemusiceerd en tot diep in de nacht gedanst worden. Aan dit jaarlijkse hoogtepunt waren de slaven zeer gehecht. ARA: SOB&W 1828-1876, 3036; Surinaams Museum: Collectie-Mamin; ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 81.

driemaal een spel aan de slaven gegund. In de daaropvolgende periode 1842-1848 was de rust op Vrouwenvlijt teruggekeerd en werd tienmaal een spel gegeven.⁴ Deze vermeerdering van danspartijen zal niet de aanleiding, maar zeker een beloning voor de terugkeer van pais en vree zijn geweest.

Het gebruik van dergelijke pressiemiddelen en het hanteren van een verdeel-en-heers-politiek kunnen worden gerangschikt onder de noemer psychisch geweld. Daarnaast waren de planters er rotsvast van overtuigd dat angst inboezemen door lijfstraffen het meest probate middel was om de slaven onder de duim en aan het werk te krijgen. Deze opinie werd gelegitimeerd met de stelling dat negers van nature lui waren. Met zachte hand zou bij hen niets te bereiken zijn, zodat zij 'eenigsints straf moeten behandeld en geregeerd worden' (De Eensgezindheid 1804:147).

Hoe wij dit 'eenigsints straf' moeten begrijpen beschrijft Hartsinck (1770:916)

'Indien de Slaaven wegloopen of anderszins misdoen, worden zy strengelyk door de Bomba [zwarte officier] gegeesseld met een Zweep van Pita, en de raauwe Huid vervolgens met Pekel, Limoensap en Piment of Spaansche Peper gewreeven, welke pyn hen niet uit wreedheid maar alleen om het verderf te beletten word aangedaan. Ook straft men hen veelyds met een (zo genaamde) Spaansche Bok.'

Laatstgenoemde straf was de meest gevreesde onder de slaven. Het slachtoffer werd kromgetrokken rond een in de grond staande stok, waarna hij met een bos twijgen zolang op de billen werd geslagen tot er geen huid meer op zat. Het kwam nog al eens voor dat slaven een dergelijke afstraffing niet overleefden. Dit zal dan ook de reden geweest zijn om de straf in 1828 te verbieden op de plantages. Er konden nog wel Spaanse Bokken worden toegediend, maar alleen tegen betaling, door een overheidsdienaar op het fort Zeelandia bij Paramaribo. Hiermee was deze wrede straf nog niet uitgebannen, maar het staat buiten kijf dat hij veel minder frequent werd toegepast dan in de achttiende eeuw.⁵ Vijftien jaar later werd deze straf overigens geheel afgeschaft.⁶

Het meest concreet over de alledaagse strafmaat op plantages aan het eind

⁴ Surinaams Museum: Collectie-Mamin.

⁵ Verschillende negentiende-eeuwse rechtzaken tonen aan dat er ook toen nog allerlei excessen op de plantages voorkwamen (zie bijvoorbeeld Lammens 1982:117). Het feit echter dat dit in een aantal gevallen ook inderdaad tot processen en veroordelingen leidde, toont wel aan dat het hier meer om uitzonderingen ging, dan om de normale gang van zaken.

⁶ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, Verslagboekje 1843. De administrateurs van Vossenburg schreven namelijk: 'het Gouvernement heeft namentlijk op eene ontvangene aanvraag om eenen Neger op het Fort Zeelandia met tamarinde roeden te doen afstraffen, geantwoord dat deze wijze van straffen op die plaats voortaan volstrekt niet meer zoude worden toegestaan'.

van de achttiende eeuw is opnieuw de directeur Kunitz.⁷ Hij vermeldt, dat er een 'dracht' (van waarschijnlijk 25 tot 50) zweepslagen stond op het te laat verschijnen op het veld of niet volbrengen van de opgelegde taak. Voor zware vergrijpen liet hij – in overeenstemming met het slavenreglement – 80 zweepslagen toedienen op het naakte onderlijf, wat eveneens de strafmaat was voor slaven die heimelijk de plantage verlieten om de nacht door te brengen bij hun partner op een andere plantage.⁸

Ook in deze straffen kwam – zij het laat – in de loop der negentiende eeuw verandering. In 1842 kondigde Gouverneur J.C. Rijk aan dat plantagedirecteurs in de toekomst niet meer dan 25 zweepslagen mochten opleggen aan volwassen mannen, 15 aan volwassen vrouwen, tenzij ze zwanger waren en 10 tot 15 aan slaven tussen veertien en zestien jaar. Na een persoonlijk onderzoek naar het vergrijp mocht de eigenaar of administrateur deze straf eventueel verdubbelen. In het algemeen raadde de Gouverneur echter aan zoveel mogelijk de lijfstraffen te vervangen door bijvoorbeeld opsluiting, in boeien klinken, slaven onthouden van drank en lekkernijen.⁹

Wat was nu de frequentie waarmee dergelijke straffen werden opgelegd? Dat is met geen mogelijkheid aan te geven. Alleen wanneer slaven waren weggelopen en weer gevangen, werd in de plantagerapporten melding gemaakt van hun afstraffing, soms met de toevoeging 'voor zes maanden in de boeyen geklonken'. Pas aan het eind van de slavernij werden sporadisch strafregisters bijgehouden voor de kleinere vergrijpen. Daarnaast kon de behandeling van slaven per regio verschillen. In het algemeen werden slaven op plantages aan de rand van het plantagegebied (de zogenaamde bovenlandse plantages) met grotere omzichtigheid behandeld dan die op centraler gelegen ondernemingen (de benedenlandse plantages). Op de eerstgenoemde waren namelijk de mogelijkheden tot weglopen veel groter en contacten met marrons veel gemakkelijker dan op de laatste. Heel duidelijk blijkt dat uit brieven van de eigenaar van Crawassibo aan de Boven-Commewijne, die in 1785-1786 aan zijn administrateur schreef dat men met deze slaven op zijn tijd moet weten te geven en nemen. Kort daarvoor waren de opstandige slaven op buurplantage Wayampibo hard-

⁷ Kunitz (1805:82, 349 en 320-2). Kunitz was begonnen als blankofficier in 1774 op plantage Sloopwijk en werkte in die functie onder andere ook nog op A La Bonheur. Later klom hij op tot directeur, onder meer op de plantages Fauquenbergue en Cnoppenombo.

⁸ Volgens het slavenreglement van 1784 (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:1071) mochten plantagedirecteuren en blankofficiëren straffen 'van vijftientig tot vijftig, egter na exigentie van zaaken uiterlijk tachtig ordinaire matige sweepslaagen, toe te dienen op het onderlijf en op geen andre plaatse des lichaams en wel los offte ook wel staande teegens een paal off post gebonden, zonder den slaaff die gestraft word te mogen opbinden of van den grond opeheissen; dewijl wij verstaan dat alle andre en swaardere straffen [zoals de Spaanse bok] alleen door den eygenaar off administrateur zal moeten geschieden off op hunne schriftelijke ordre'.

⁹ ARA: Collectie-Brugmans, 122.

handig afgestraft, zodat door dit 'exempel', volgens de briefschrijver, de slaven op Crawassibo nu 'met een zagt lijntje tot haare pligt zullen te brengen zyn'.¹⁰

Geven en nemen was dus het devies in de bovenlanden. Zo nu en dan werd daarom een voorbeeld gesteld, gevolgd door de politiek van 'een zagt lijntje'. Het handhaven van een dergelijk wankel evenwicht was voor de planters kennelijk veel moeilijker dan – met harde hand – de orde handhaven in de benedenlanden. Was dit wankel evenwicht verstoord, dan kon dat voor een planter tot traumatische ervaringen leiden.¹¹

Het lag dus geheel aan de omstandigheden hoe vaak slaven een afstraffing moesten ondergaan. Het zou overdreven zijn om geheel af te gaan op de woorden van Kunitz (1805:350) die schreef over 'de gesel, die hun ruggen nooit de gelegenheid geeft te genezen'. Evenmin zou het correct zijn geheel te vertrouwen op de woorden van de administrateur van Groot Marseille, die driekwart eeuw na het voorafgaande de slaven daar zó gewillig vond 'dat maanden lang geen een zweeps slag of de minste straf voorvald'.¹² De werkelijkheid moet daar ergens tussenin hebben gelegen.

Aan het eind van de slavernij is echter een duidelijk meetbare verbetering opgetreden. Er werd nu zelfs af en toe een strafregister bijgehouden op de plantages. En al zal dit niet het meest plichtsgetrouw bijgehouden plantagerapport zijn geweest, toch geeft het een indicatie van de veranderde omstandigheden. Zo werden gedurende negen maanden van het jaar 1851-1852 op Somerszorg (met totaal 66 slaven) de volgende straffen genoteerd: wegens plichtsverzuim: 2 vrouwen 15 zweepslagen ieder en 1 man 25 zweepslagen gegeven; wegens brutaliteit: 1 vrouw 15 zweepslagen; wegens slecht koffieplukken: 'eenige mansnegers & meiden' 15 zweepslagen; en tenslotte de jongen Eclips 'eene vaderlijke correctie gegeven'.¹³

Met de invoering van een nieuw slavenreglement in 1856 werden de

¹⁰ EHB: KA-120, 42. Een ander voorbeeld is te vinden bij Van Heeckeren (1826:74): 'De slaven op de grensplantagen, geheel verbreederd en vermaagschapt met de Bosch-negers, gelijk ik daarvan ooggetuige ben geweest op Bergendaal en Victoria, zouden in zoodanig geval [bedoeld wordt in geval van opstand of een marronoverval] weinig te vertrouwen zijn, daar zij bovendien derzelve meerderen vrijheid aan de nabijheid der Bosch-negers te danken hebben, als uit hoofde van welke zij noodwendig moeten ontzien worden' [mijn cursivering].

¹¹ Iets dergelijks spreekt althans uit een brief van de nieuw aangestelde administrateur van Groot Marseille die in 1756 over zijn voorganger schreef: 'Op plantage Marcellie gaat het teegens woordig reedelijk wel maer het heeft mijn reets wat moeyte gekost en sal mij nog wel reykelyk kosten eer die slaeven weeder om op een goede voet gebragt sijn, sijnde deselve al te ver in disorder geraekt, sijnde nooyt gestrafft wijl den Heer van den Werff voor deselve bang geweest is en somtijds 15 maenden sonder booven te koomen heeft passeeren laeten en als sijn Ed. dan boven op de plant. quaam dan bestrafte hij nooyt deselven al waeren somtijds vijf off meer slaeven eenige maenden lang weg geweest die sig hier off daer verborgen hadden' (James Ford Bell Library, B1482; brief 4-8-1756 van S. Fellmann aan J.G. de Mey; mijn cursivering).

¹² James Ford Bell Library, B1482; brief 1825 van administrateur Wolff aan J.G. de Mey.

¹³ GAR: Collectie-Hudig, 341.

straffen nog iets meer verlicht en ook de frequentie waarmee zij werden uitgedeeld, lijkt te zijn afgenomen.¹⁴ Op een katoenplantage met 217 slaven werden althans in de laatste 17 maanden voor de Emancipatie 'slechts' aan twee mannen (waarvan één tweemaal) en drie vrouwen (één tweemaal) lijfstraffen uitgedeeld van 10 tot 15 zweepslagen. Verder moest een man 14 dagen dwangarbeid verrichten in Paramaribo en werden drie mannen en drie vrouwen voor 2 tot 6 dagen opgesloten. Deze straffen werden opgelegd vanwege plichtsverzuim, luiheid, brutaliteit en verzet tegen de zwarte of de blankofficier, ongeregeldheden op het veld of in de negerhuizen en wegloperij.¹⁵ Niets duidt er op dat deze plantage een uitzondering zou hebben gevormd.

Het mag duidelijk zijn dat de ijzeren vuist waarmee de slaven zo lang waren geregeerd inmiddels was omkleed met een ruwe handschoen. De zweep, het symbool van onderwerping bij uitstek, verdween echter nooit helemaal. Het is overigens de vraag in hoeverre de planters hun doel, disciplineren door het inboezemen van angst, met dit rigide strafsysteem bereikten. De reacties van de gestraften liepen uiteen van smeekbeden om vergiffenis, of onverschillig ondergaan van de straf, tot en met alle mogelijke vormen van verzet. En ook bij de omstanders riepen strafoefeningen nog al eens averechtse reacties op. Duidelijk blijkt dit uit de constatering van Kunitz (1805:87) dat bij zo'n strafexecutie 'Da aber bei dergleichen Gelegenheiten die Slaven gern zusammenhalten und den Verbrechter nicht selten vor den Augen des Directeurs im Triumph wegführen'.¹⁶

2. Segregatie

De wijze waarop blank en zwart in Suriname met elkaar dienden om te gaan werd in de loop der tijd vastgelegd in een uitgebreid stelsel van geschreven en ongeschreven regels, dat het best kan worden omschreven

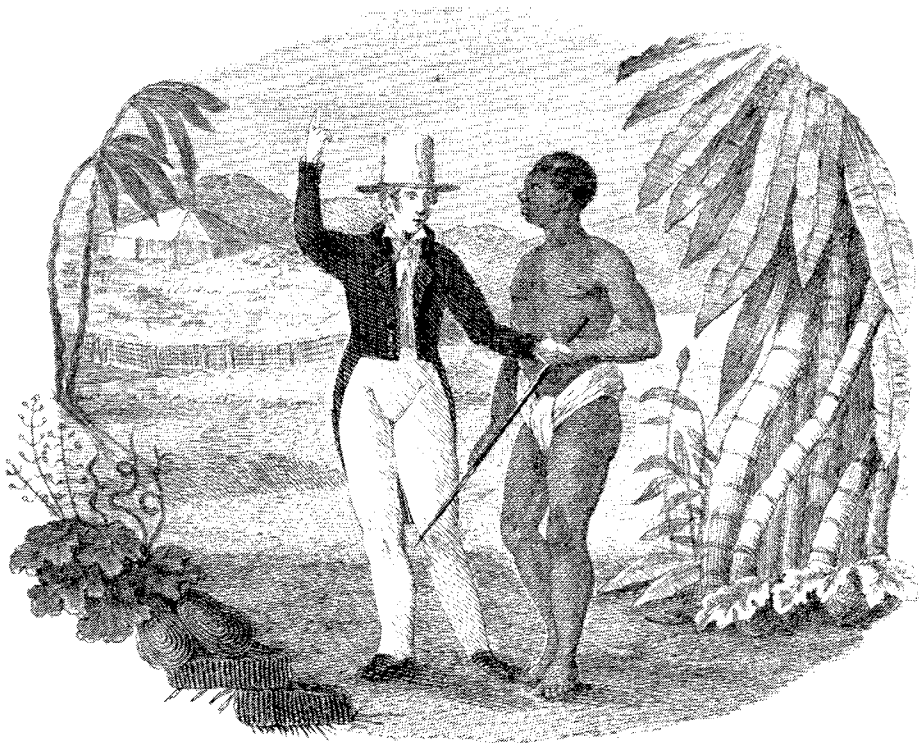
¹⁴ Maximumstraffen die een plantagedirecteur mocht uitdelen:

Slavenreglement 1851		Slavenreglement 1856
geen dram of melasse voor 14 dagen		idem
14 dagen in een kettingboei klinken		idem
14 dagen opsluiting		idem
Zweepslagen met de gewone zweep:		
man	25	15
niet-zwangere vrouw	15	10
jongens 14-16 jr.	15	10
meisjes 14-16 jr.	10	geen

(Bronnen: Gouvernementsbladen van deze jaren).

¹⁵ ARA: SOB&W 1828-1876, 1281.

¹⁶ Ook werden herhaald pogingen gedaan gestraften te bevrijden (zie ook Van Deursen 1975:214 en Hira 1982:170).

Er zijn belooningen in den Hemel, zoowel voor den
slaaf als voor den vryen man.

Een illustratieve afbeelding van de plantersmoraal
(Van Breugel 1843:titelpagina)

met de term segregatie. In dit systeem hadden de blanken voornamelijk rechten, de slaven vooral plichten en de vrije niet-blanke bevolking een wankele positie daartussenin.

Slaven dienden 'behoorlijk respect' aan de blanken te betonen en moesten op straat voor hen opzijaan. Zonder uitdrukkelijke, schriftelijke toestemming van de meester mochten slaven zich niet buiten de plantage begeven. Zij mochten verder niets bij zich dragen dat op een wapen kon lijken, laat staan dat hen ooit een vergunning tot het bedienen van een geweer mocht worden uitgereikt. Als teken van hun onderworpenheid was het slaven verboden schoenen, kousen, opgetoomde hoeden, gouden sieraden of juwelen te dragen. Hoezeer blanken aan deze nauw omschreven bepalingen hechtten, bleek bijvoorbeeld toen in 1849 aan de slaven van de gouvernementsplantage Catharina Sophia schoenen waren verstrekt en een administrateur bezorgd opmerkte dat dit op andere plantages wel eens tot grote onrust onder de slaven zou kunnen leiden.¹⁷

Er waren echter nog veel ingrijpender regels. Zo was tot 1784 ieder seksueel contact tussen zwart en blank officieel verboden. Dit druiste echter zo zeer in tegen de heersende praktijk van gebruik van slavinnen voor de seksuele lusten van de blanke man dat dit na die tijd alleen nog strafbaar was wanneer er 'eenige disorders op de plantagien' uit ontstonden. Waagde daarentegen een zwarte man het om seksueel contact te hebben met een blanke vrouw, dan moest hij dit, wanneer de relatie uitkwam, met de dood bekopen (Van Lier 1977:55-6).

Deze segregatie ging nog veel verder aangezien voor de wet slaven geen personen waren, maar roerende goederen. Dit betekende dat zij formeel geen enkel burgerrecht hadden, dat zij in principe geen bezit konden hebben ('dingen' kunnen geen andere dingen bezitten) en dat zij bijvoorbeeld geen wettig huwelijk konden sluiten. Het laatste was overigens ook een geloofskwestie, aangezien trouwen een kerkelijke aangelegenheid was. Als onderdeel van de segregatie verhinderden de planters echter dat slaven – zo zij dat al wilden – overgingen tot het christelijk geloof, want

'[d]e Hemel was voor geene Swarten gemaakt, die waaren alle des Duyvels, die moesten maar Werken en tot hun [de planters] playsier zyn. Want de Blanken waaren alle Goden kinderen, en de Negers alle des Duyvels kinderen, om [voor] hun Koffy en Suyker te planten geschapen.'¹⁸

¹⁷ Letterlijk schreef hij: 'dat vanwege den Gouverneur der Kolonie aan de Slaven der Gouvernements Plantage Catharina Sophia een aantal paren schoenen zijn uitgedeeld, eene daad door allen die met het Karakter der Negers bekend zijn als zeer ongepast geoordeeld en die alle Belanghebbenden met zorg vervulde daar het niet te voorzien was welken invloed deze handelwijze op de rust onder de Negers van andere Bezittingen zoude uitoefenen' (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1849).

¹⁸ Aldus enkele achttiende-eeuwse planters, opgetekend door de predikant Kals en geciteerd in Lichtveld en Voorhoeve 1980:146.

In de negentiende eeuw kwam er enige verandering in de wettelijke segregatie. Zo werd in 1828 in het nieuwe regeringsreglement voor de Westindische koloniën het 'onregtvaardig beginsel' afgeschaft dat slaven als zaken moesten worden beschouwd (*Gouvernementsblad* 1828, no. 3). Voortaan werden zij dus juridisch als mens erkend, zij het onmondig, over wie de eigenaars 'eene vaderlijke tucht' dienden uit te oefenen.

Sommige veranderingen vonden in die periode snel algemene ingang, met name onder invloed van Commissaris-Generaal Van den Bosch. Nog in 1821 had een commissie, die zich bezighield met de wenselijkheid van invoering van het christelijk huwelijk voor slaven, daarover een ondubbelzinnig negatief advies uitgebracht.¹⁹ Zes jaar later kwam Van den Bosch tot precies de omgekeerde conclusie. Als een rationeel manager somde hij in zijn rapport alle voordelen op die de planters zouden hebben bij kerstening en huwelijksplicht van de slaven, zoals het verdwijnen van marronage en de vorming van een hecht gezinsleven. Bovendien vergat hij niet te melden welk kerkgenootschap in dat opzicht het meest bij de plantersbelangen aansloot, namelijk de Moravische Broeders die tegen geweld waren en 'lijdzzaamheid' predikten.²⁰ Het mag dan ook geen toeval heten, dat juist deze religieuze broederschap – beter bekend als Hernnhutters of Evangelische Broeder Gemeente – het belangrijkste kerkgenootschap in Suriname werd. In het algemeen hebben deze zendelingen zich het lot van de slaven zeker aangetrokken en getracht hun levensomstandigheden zoveel mogelijk te verbeteren. De fundamenten van het systeem lieten zij echter onaangeroerd en dat was precies wat Van den Bosch voor ogen had gehad (Lamur 1985:43-4).

In praktijk is de segregatie lang niet altijd volgens de letter van de wet gehanteerd. Onmiskenbaar groeide er een vrijwel onoverbrugbare psychische kloof tussen zwart en blank. Tegelijk zat het systeem echter zo vol paradoxen dat de theorie soms ver verwijderd was van de praktijk. Op zeer duidelijke wijze werd dit aangetoond door Mintz en Price (1976:13), die dan

¹⁹ Zij concludeerden dat in het algemeen 'de natuurlijke geaardheid der Negerslaven welke als woest, veranderlijk van aard, trouwloos in de liefde, hoogst minnenijdig, wraakgierig en eens een wrok hebbende gezet onverzoenlijk, worden afgeschilderd, ondeugden welke vereeniging zich tegen de vrijwillige en getrouwe onderwerping aan de Christelijke huwelijks Wet aankant' (ARA: Collectie-Van den Bosch, 139).

²⁰ 'De godsdienstige beschaving die alle andere pogingen tot het welzijn der negers zal moeten vooraf gaan, zal tevens meer en meer tot het invoeren der huwelijken, en langs dien weg tot huisschelijkheid en onderling verband kunnen leiden. Het gevolg hiervan zal wederom zijn een groote gehechtheid aan de plaats hunner woning, daar het voor eene geheele familie moeyelijker valt te ontvlugten, dan voor een enkel persoon. *De leerstellingen der Moravische Broeders schijnen overigens, voor het algemeen belang, de meeste voordeelen aan te bieden, omdat zij het gemoed stemmen tot eene geduldige lijdzzaamheid en tevredenheid met de aanwezige bestemming en afkeer inboezemen om die gewelddadig te veranderen.*' (Mijn cursivering; ARA: Collectie-Van den Bosch, 108.)

ook tot de conclusie kwamen dat het idee van een samenleving die verdeeld zou zijn in twee hermetisch gesloten raciale sectoren niet meer was dan 'the masters' ideal, never achieved'.

Al konden de planters een juridisch onderscheid maken tussen (blanke) mensen en (zwarte) 'dingen' die zij het liefst als machines of dieren wilden zagen, toch waren het juist de menselijke kwaliteiten van deze 'dingen' waarvan zij iedere dag gebruik maakten en waarvoor zij tevens bang waren. Geen 'ding' of dier kon de taken uitvoeren die de slaven kregen opgedragen en alleen een mens kon in opstand komen op een manier die de planters de stuipen op het lijf joeg. In de dagelijkse werkelijkheid draaide het nu juist om het contact tussen de groepen en niet de scheiding van elkaar. De vele ge- en verboden waar de segregatie op was gebaseerd, werden dan ook in praktijk vaak met voeten getreden.

Duidelijk is dit te zien aan het verbod op seksueel contact tussen de rassen. In praktijk was het volkomen normaal dat blanke mannen seksueel verkeer hadden met zwarte vrouwen²¹ (zodat de wet maar werd aangepast) en ook relaties tussen blanke vrouwen en zwarte mannen zijn een enkele keer in de openbaarheid gekomen (zie Van Lier 1977:55-6). Vaak zullen eerstgenoemde contacten onder fysieke of psychische dwang van de blanke man hebben plaatsgevonden, maar toch zijn er ook veel (langdurige) interracial verbintenissen tot stand gekomen zonder die dwang. Zwarte vrouwen kunnen hierin een middel hebben gezien om een bevoorrechte behandeling te krijgen, of om te stijgen op de sociale ladder en uiteindelijk misschien zelfs de vrijheid te verkrijgen. En wie zegt dat er ook geen liefde in het spel kan zijn geweest? In ieder geval werd op deze wijze de strikte rassenscheiding veelvuldig op een individueel niveau doorbroken, met als resultaat een intensief interracial contact.

Dat dergelijke verhoudingen wellicht vaker voorkwamen dan soms wordt verondersteld, blijkt uit het voorbeeld van De Nieuwe Grond. In de periode 1780-1855 voerden daar achtereenvolgens zeven directeurs het bewind, waarvan er vijf de zwarte vrouw met wie zij hadden samengeleefd en/of de bij haar verwekte kinderen vrijkochten. Een van hen was D. Coenders, die in 1831 voor het vrijkopen van zijn vrouw Jansje, de grote kinderen Naatje, Paulina en Willem en twee kleine kinderen moest betalen met een 'jonge manneges' en f 2.575 in contanten. Voor Coenders moeten dat zeker twee tot drie jaarinkomens zijn geweest, wat wel iets zegt over zijn relatie met Jansje.²²

²¹ Een steekproef onder 48 plantagepopulaties in de negentiende eeuw wijst uit dat 3% van de plantageslaven als mulat te boek stond (ARA: SONA en SNA; plantage-archieven).

²² Collectie-Insinger & Co.: notulboek Biesterbos en brievenboek. Voor soortgelijke manumissie op de plantages Roosenburg en Mon Bijou, zie Oostindie 1989:167-9 en 268-70. Dat de genoemde plantages geen uitzonderingen vormden bewijst de volgende steekproef:

Ook andere regels die de segregatie kenmerkten werden op grote schaal overtreden. Zoals gezegd, mochten slaven zich niet op eigen gezag buiten de plantage begeven. Toch was het, zeker in de negentiende eeuw, een veel voorkomend verschijnsel dat slaven een partner op een andere plantage hadden en daar, zonder toestemming, de nacht gingen doorbrengen. Dit moet vaak oogluikend zijn toegestaan, want hoe anders kon bijvoorbeeld de administrateur van Zeezicht in 1843 schrijven dat zijn slaven thans 'met de slavenmagt der nabij gelegene plantaadje Dageraad [...] bijna één famielje' uitmaken, zodat Zeezicht niet kan worden verkocht.²³

De paradoxen zijn bijna te talrijk om op te noemen. In principe konden slaven bijvoorbeeld geen bezit hebben en tegelijk was het hun verboden met blanken handel te drijven (ter voorkoming van diefstal)! Die handel is echter nooit uit te bannen geweest en vrijwel alle slaven hadden wel enig bezit. Zo zeer zelfs dat op basis daarvan sprake lijkt te zijn van enige sociale differentiatie. Zo wilde Nepveu bij de jaarlijkse uitdeling, wat betreft bepaalde gebruiksvoorwerpen, de oude slaven overslaan, omdat hij het niet redelijk vond dat zij 'die 't minst verdienen en die 't rijkste zijn (mijn

Door plantagemanagers vrijgekochte slaven

Plantage	Periode	Vrouwen	Kinderen
Clifford Kocqshooven	1800-1854	4	4
Jagtlust	1830-1843	1	5
Vossenburg	1818-1863	2	9
Alsimo	1831-1863	2	4
Bleyendaal	1838-1863	2	1

Bronnen: plantage-archieven SSS en CBBS; slavenregisters.

²³ Collectie-Insinger & Co., Brievenboek Zeezicht. Overigens kwam dit verschijnsel ook in de achttiende eeuw reeds voor, al werd het toen waarschijnlijk strenger bestreden. Zo verhaalt Kunitz (1805:82-6) dat vrouwen wel vier of vijf uur per nacht in kleine korjalen naar andere plantages voeren om hun geliefden te ontmoeten, of zij brachten 'ihren eignen Männer oder Brüder dahin und holen sie des Morgens um 4 Uhr wieder von da ab'. Ondanks Kunitz' dreigement met 80 zweepslagen voor degenen die zich om deze reden 's nachts van de plantage verwijderden veranderde er niet veel. Daarom ging hij er toe over de bastiaan (en niet hijzelf!) 's nachts die huizen te laten controleren waarvan hij vermoedde dat de slaven afwezig zouden zijn. Binnen enkele dagen had hij zo al vier vrouwen betrappt die zich van de plantage hadden verwijderd. 'Dass die Züchtigung für eine solche Ausschweisung sehr hart war, kann man leicht denken'.

Boekhoudt (1874:71), die in de jaren 1840 in Suriname woonde en daarvan verslag deed in een boek, noemde de moeite die slaven er voor over hadden om relaties op andere plantages te onderhouden als een der 'proeven van des negers onvermoeidheid en kracht'. Daarbij geeft hij als voorbeeld een slaaf op Jagtlust. Deze was 'in de laatste tijd gewoon geweest van 's morgens 6 tot 's avonds 6 op het veld te arbeiden en na afloop hiervan – ondanks 't verbod zijns meesters – vier uren ver naar eene andere plantage te loopen, grootendeels tot aan de knieën door het water, teneinde bij zijn meisje den nacht door te brengen, hoewel die nacht slechts kort zijn kon, daar hij vóór 6 uur 's morgens op Jagtlust moest zijn teruggekeerd.' Dit verhaal werd Boekhoudt verteld door de directeur van Jagtlust, die dus weet had van de situatie, het ook had verboden, maar er kennelijk toch weinig tegen deed.

cursivering) 't meeste zoude krijgen'; dat zou maar tot jaloezie onder de jongere slaven leiden.²⁴ En Röman schreef in 1827 zelfs: 'als een slaaf niets bezit, kan [hij] ook geene vrouw krijgen'²⁵, zodat het verwerven van bezit voor slaven van groot belang moet zijn geweest.

Ook ten aanzien van het uitdrukkelijke verbod slaven een geweer of andere wapens in handen te geven zijn overvloedig voorbeelden van het negeren van deze regel aan te wijzen. Veel plantagedirecteurs hielden van een welvoorzien dis en lieten daartoe slaven op wild jagen.²⁶ Ook kwam het voor dat slaven geweren kregen om de plantage te verdedigen tegen marronovervallen. Zo bleek bijvoorbeeld dat op Anna's Burg (Cottica) in 1791 van de tien aanwezige geweren er '4 onder de neegers en 2 onder de bastiaans' waren verdeeld.²⁷ Daarnaast beschikten, zeker in de negentiende eeuw, de meeste slaven over een zogenaamd matrozenmes voor huishoudelijke doeleinden en kregen de mannen een scheermes. Bovendien werd een groot deel van de arbeid verricht met kapmessen (houwers) en bijlen. Ondanks het wettelijk verbod waren de slaven dus vrijwel altijd bewapend.

Het mag inmiddels duidelijk zijn dat de segregatie in praktijk soepeler werd gehanteerd dan de regels in feite toelieten. Die flexibiliteit hadden de planters nodig, om zich als kleine minderheid te handhaven en de plantage-economie draaiende te houden. De teugels moest men ne eenmaal wel eens laten vieren. In die flexibiliteit-in-praktijk zat waarschijnlijk juist de kracht van het systeem, waardoor het zo lang stand heeft kunnen houden.

Zonder dat het de bedoeling van de planters was hebben de slaven waarschijnlijk in belangrijke mate geprofiteerd van de segregatie. In het betrekkelijke isolement van hun 'apartheid' wisten zij in de loop der tijd een eigen wereld te creëren, waarin de druk van de blanke wereld kon worden weerstaan. Zo ontstonden geheel eigen talen, godsdiensten, muziek, verhalen- en liederentradities, die het zelfbewustzijn van de slaven stimu-

²⁴ EHB: KA-120, 42.

²⁵ ARA: Collectie-Van den Bosch, 142.

²⁶ Bijvoorbeeld op plantage Poelwijk beschikte de timmerslaaf in 1772 over een 'fijn' jachtgeweer. In datzelfde jaar stuurde de directeur twee slaven er met geweren op uit 'zijnde Roy en Willem om te jagen en te zien of ze sporen van Wegloopers ontdekken konde' (geciteerd in De Beet 1984:120). Dat laatste is waarschijnlijk gebeurd, maar in plaats van de aanwezigheid van de marrons te melden hebben zij contact met hen gelegd en de overval beraamd die twee dagen later op de plantage plaatsvond.

Meestal waren het de eliteslaven (bastiaans en ambachtsslaven) die vrij met een geweer mochten rondlopen. Dat bleek op Anna's Burg en Poelwijk (Roy was dresneger) en was eveneens het geval op Badenstein, Libanon en Mon Bijou gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw (ARA: SONA 286 en 708; Oostindie 1989:268).

²⁷ ARA: SONA, 708.

leerden en getuigden van hun ongebroken persoonlijkheid (zie ook Mintz en Price 1976).

Vooraf op de plantages was er sprake van twee duidelijk verschillende leefwerelden. Tussen zwart en blank was een soort consensus gegroeid om elkaar met rust te laten zo lang de normale gang van zaken in beide samenlevingen niet werd verstoord. Dat de slaven daarbij veel beter op de hoogte waren van hetgeen zich in de blanke wereld afspeelde dan omgekeerd staat buiten kijf. Wanneer er veranderingen op til waren, zoals de afschaffing van de slavernij in Surinaames buurlanden, de introductie van nieuwe slavenreglementen, of plannen om de slaven naar een andere plantage over te brengen, dan waren zij daarover vaak lang voor de officiële bekendmaking al ingelicht. In ieder plantershuis waren nu eenmaal altijd slaven aanwezig, zodat hun weinig kon ontgaan van blanke zeden en gewoonten in het algemeen, en zaken die hun specifiek betroffen in het bijzonder. Omgekeerd hadden blanken weinig weet van hetgeen zich in de slavenwoningen afspeelde. Dat bleek vaak letterlijk uit het feit dat weggelopen slaven soms lange tijd in de slavenwoningen op andere plantages verborgen werden gehouden, zonder dat de blanke staf dat merkte.²⁸

Ook hun culturele leven wisten de slaven uitstekend voor de blanken verborgen te houden. Natuurlijk kwamen de blanken wel in aanraking met de uiterlijke kenmerken daarvan, maar de inhoud en betekenis ontging hen veelal. Een duidelijk voorbeeld daarvan was de slavenzang. Niet alleen tijdens de danspartijen, maar ook gedurende de arbeid werden door de slaven allerlei liederen gezongen. Volgens Kunitz (1805:287) deden zij dit om de tijd te doden en uit niets blijkt, dat hij zich bewust is van het sociaal commentaar of de geheime boodschappen, die vaak in dergelijke liederen waren verwerkt.²⁹ Zelfs de schrijver van het *Neger-Engelsch Woordenboek*, H.C. Focke (1855:102-7), drukt zich heel voorzichtig uit – 'het schijnt', 'ik stel mij voor dat' – als hij een aantal liedteksten moet verklaren. Van een aantal woorden kent hij niet eens de betekenis en na de (letterlijke) vertaling van één zo'n tekst geeft hij ronduit toe dat het ook een woordspeling kan zijn, 'waar de negers gansch niet warsch van zijn'.

²⁸ En zelfs als men er wel weet van had, dan was het nog niet eenvoudig zo'n wegloper in de 'negerhuizen' te vangen. Dat bleek bijvoorbeeld bij de slaaf Adam van Vrouwenvliet. Van hem was bekend, dat hij altijd wegliep naar de vlakbij gelegen Vriendsbeleid en Oudersorg (waar hij wellicht een vrouw had; zie dit hoofdstuk 3.1). Toch duurde het in april 1842 ruim tien dagen voor men hem daar, voor de zoveelste maal, in de 'negerhuizen' te pakken kreeg. Ook het voorval op Clifford Kooqshooven, waar in het slavendorp acht jaar na de dood van directeur Wagener plotseling 'een zilveren potagelepel en 8 dito vorken' opdoken die aan hem hadden toebehoord, getuigt niet van een strak toezicht op de slavenhuishoudingen (KIT: Collectie-Van Breugel, uittrekselbrievenboek).

²⁹ 'Während den nächtlichen Arbeiten pflegen die Slaven mit Singen die Zeit zu verkürzen und dann hört man Virtuosen und Virtuosen aller Art'.

Al konden de blanken de taal die door de slaven was ontwikkeld wel spreken, toch begrepen ze deze niet volledig.³⁰ Van Breugel (1842:90) schrijft dat voor hem de taal 'iets beeldrijks en raadselachtigs' had en dat het een blanke alleen na een langdurig verblijf in de kolonie lukte zich goed met een slaaf te verstaan. Dat overigens die beperkte toegankelijkheid ook doelbewust door de slaven werd nagestreefd blijkt uit de woorden van Teenstra (1835, II:209-10), die na een zesjarig verblijf in Suriname schreef:

'Ben ik nog zeer onbedreven in het gewone Neger-Engelsch, nog veel onbedrevener ben ik in het zoogenaamde Vara, Cropina en Para; het eerste is het gewone Neger-Engelsch, hetwelk bij iedere syllabe (*ten einde onduidelijk voor de Blanken te zijn*) met pa, pi, poe enz. verlengd wordt' (mijn cursivering).³¹

Wellicht het meest verborgen voor de blanken bleef het godsdienstig leven van de slaven. Hartsinck (1770:902) bijvoorbeeld, die op andere gebieden toch zeer goed was geïnformeerd, komt wat dat betreft niet verder dan enkele onzinnige opmerkingen en algemeenheden. Zo zouden, volgens hem, sommige slaven geloven dat de mens was geschapen door een grote spin genaamd Anansie en 'Jan Compaan' was de naam van hun oppergod. Daarnaast kenden zij, aldus Hartsinck, ook nog mindere goden en werkten zij met heiligdommen, offerandes en fetisjen, 'met welken zy ook hunne Eeden en bezweringen betekenen'.

In later tijd werd wel wat meer bekend over de slavenreligie, maar ook Lammens (1982:108), die doorgaans over zeer gedetailleerde kennis beschikte, beperkte zich tot de uitspraak dat

'[d]e neger-slaven geloven aan een *Watermama*, aan *spoken*, aan een *Azema*, dat een geest is, die zich met het vleesch van menschen en dieren voed, aan *Treeft*, dat is een verboden iets: – dit te eten, zoms aan te raken, geeft vlekken, zeeren, ziekten, alshoon niets minder waarschijnlijk is'.³²

³⁰ In Suriname vond de communicatie tussen blank en zwart plaats in het Neger-Engels, of Sranan Tongo zoals wij nu zeggen. In dit opzicht hadden de slaven zich dus niet aangepast aan de meesters, maar de meesters aan de slaven: een bewijs van de kracht van de slavencultuur. Dit ging zelfs zo ver, dat Nassy (1791:51) opmerkte dat de in Suriname geboren – voornamelijk Joodse – plantersvrouwen niet in staat zijn 'om de ziel van een gezelschap uit te maaken, door onkunde der taalen, die haar berooft van die leevendige verkeering, van dat aangenaam gesnap, zo natuurlijk eigen aan de sexe, en daarenboven *geduuriglijk klappende in 't Neger-Engelsch* en omringd zijnde van Negerinnen' (mijn cursivering).

³¹ Bijvoorbeeld 'dagoe' (hond) werd dan 'dapagoepoe'. Van de twee andere varianten vermoedde Teenstra dat zij werden verlengd met ra, ri, roe en ga, gi, goe.

³² Lammens (1982:108) voegt daar nog aan toe: 'Zij zijn vol bijgelovigheden: - beschouwen het als een ongeluk wanneer de boschganzen, in den nacht schreeuwende, hun over het hoofd vliegen: - het doden van een spin, veroorzaakt het breken van een glas: - men mag niet vragen na den naam van eene plantagie, 'die men voor bij vaart, of men krijgt *kras* (ongemaklijk) water. Zij stellen, tot beveijliging van hunne eigendommen, kalebassen met Lederen opgesiert en andere zaken; - dit noemen zij *Obiaas*, die hun veel door de Loekemans worden gegeven: - komen zij in een kreek of water daar zij lang niet hebben gevaren, of waar zij onbekent zijn, zo nemen zij den hoed af, dopen zich en offeren een Eij, banaan, of iets dergelijks aan

Hij voegt daar nog aan toe dat de slaven een godsdienstige dans hebben, genaamd Watramama, die vanwege haar zeer opwindend karakter ten strengste was verboden, maar welke 'zo veel doenlijk in het geheim gedanst' werd.

Op Vossenburg tenslotte werd een god aanbeden die de naam A Dangra droeg, wat op zich al 'diep geheim' betekend zou hebben. In 1849 kwam aan het licht dat voor deze godheid, op een uur lopen in het bos achter de plantage, al sinds jaren een heiligdom werd onderhouden. Dit fungeerde niet alleen als religieus centrum voor de slaven van Vossenburg, maar voor alle omliggende plantages. Directeur Uhlenkamp, die op dat moment al dertien jaar op Vossenburg woonde, had daar tot dan toe kennelijk geen weet van gehad (Lamur 1985:15-6).³³

Een laatste aspect waarin de scheiding van leefwerelden een stimulans voor de slavencultuur heeft betekend, waren de vormen van verwantschap die werden ontwikkeld. Doordat slaven lange tijd waren buitengesloten van christelijk huwelijk en burgerrecht konden zij hun eigen verwantschapsrelaties definiëren. Planters hebben zich voor die verwantschapsrelaties nooit geïnteresseerd, zodat daarover in de plantage-archieven niets is terug te vinden. Toch lijkt bij de huidige stand van onderzoek alles er op te wijzen dat bij de plantageslaven verwantschap niet overheersend in patri-lineaire lijn werd gedefinieerd (zoals bij de blanken), maar in matrilineaire lijn, zoals vaak gebeurd in West-Afrika (Mintz en Price 1976:35; Hoogbergen 1985:416-23).

Daarnaast ontwikkelden zich verwantschapsbanden die niet biologisch, maar een symbolisch of sociaal fundament hadden. Zo ontstond bijvoorbeeld de symbolische verwantschap van 'sippi', in het begin gebruikt om de band te benoemen tussen slaven die met hetzelfde schip van Afrika naar Suriname waren vervoerd, later voor slaven die tot dezelfde plantage behoorden (Mintz en Price 1976:22). Ook kwam het regelmatig voor dat weeskinderen zonder verwanten door een familie als pleegkinderen werden opgenomen, of dat alleenstaande volwassenen (vrouwen én mannen) in een familie werden opgenomen als pleegmoeder of pleegvader voor weeskinderen binnen die familie.³⁴ Bij de toewijzing van familie-

Watermama, Watergodes of Nimphs van de kreek.'

³³ De onbekendheid van de blanken met slavenreligies wordt ook uitgebreid aangetoond door Van Lier (1983:17-27). Een uitvoerige beschrijving van de religie van de (ex-)slaven in het Paragebied is te vinden in het werk van Wooding (1972). Zeer informatief over het geheime karakter en de samenbindende kracht van religie in een Caraïbische samenleving, zijn de eerste hoofdstukken in het werk van Laguerre (1989:7-38).

³⁴ Een steekproef onder de 189 verwantengroepen op negen plantages in 1863 wijst uit, dat in elf daarvan pleegkinderen, een pleegvader, of een pleegmoeder waren opgenomen en in een verwantengroep bleek een geheel alleenstaande oude man te zijn opgenomen (steekproef in Emancipatieregisters CBBS, plantages Bleyendaal, Groot Marseille, Jagtlust, Le Mast Rouge,

namen aan de slaven in 1863 (zie Van Stipriaan 1990) kregen pleegkinderen en pleegouders dezelfde naam als de familie door wie zij waren opgenomen. Dit gebeurde onder andere op aanwijzing van de slaven zelf, waarmee de verwantschap ook officieel werd vastgelegd.

De slaven hebben de segregatie dus aangegrepen om een geheel eigen cultuur te scheppen, die de eigen identiteit, het zelfbewustzijn en de onderlinge solidariteit niet weinig hebben bevorderd. In tegenstelling tot wat met het systeem werd beoogd, werden de slaven dus niet meer onderworpen, maar juist onafhankelijker. Een van de weinigen die dit in de gaten had was Commissaris-Generaal Van den Bosch, die dan ook niet voor niets heeft getracht de apartheid zoveel mogelijk te doorbreken en de slaven een blanke beschaving op te dringen.

3. De macht van de slaven

Vaak wordt de vraag gesteld waarom de slaven in Suriname – of elders in het Caraïbisch gebied – die hun onderdrukkers in aantal toch veruit overtroffen, niet massaal in opstand zijn gekomen en hun juk hebben afgeworpen. Mooi is het antwoord dat Eugene Genovese (1981:1) in dit verband gaf met betrekking tot de slaven in het zuiden van de Verenigde Staten:

'Nothing could be more naive – or arrogant – than to ask why a Nat Turner [opstandelingenleider] did not appear on every plantation in the South, as if, from the comfort of our living rooms, we have a right to tell others, and retrospectively at that, when, how, and why to risk their lives and those of their loved ones'.

Dit antwoord brengt de vraag terug tot menselijke proporties. Betekent dit dan dat de Surinaamse slaven hun lot gelaten hebben gedragen? Zeker niet. Slavernij en verzet zijn in Suriname altijd onlosmakelijk verbonden fenomenen geweest. Juist het feit dat er zoveel mogelijkheden tot verzet waren, zou er wel eens de oorzaak van kunnen zijn dat het nooit tot een massale opstand is gekomen. Overbekend zijn de constante marronage en daaruit voortvloeiende oorlogen in de achttiende eeuw.³⁵ Deze deden zo nu en dan wel de plantagekolonie op haar grondvesten wankelen, maar verminderden tevens de druk die kon leiden tot een massale opstand. Marronage was dus een alternatief voor opstand. Dit betekent echter allerminst dat de slaven die niet wegliepen geen verzet boden, noch dat na het beëindigen van de marronoorlogen geen marronage meer plaatsvond. Wel lijkt zich, gedurende de laatste tachtig jaar van de slavernij, een verandering af te tekenen in het karakter van het verzet.

Perou, Potribo, Roosenburg en Mon Bijou, Vossenburg en Zorg en Hoop).

³⁵ Zie o.a. De Beet 1984, De Groot 1985, Hoogbergen 1985, Price 1979a en 1983, Stedman 1988.

Hoogbergen (1985:54) schat dat in de achttiende eeuw jaarlijks ongeveer 300 slaven wegliepen, waarvan een-derde definitief wegbleef. Van het einde van die eeuw af tot aan de Emancipatie bleef het jaarlijks aantal officieel geregistreerde weglopers waarschijnlijk even groot, wellicht zelfs iets groter, maar was het aantal slaven dat definitief wegbleef aanmerkelijk kleiner.³⁶ Dit was niet alleen het gevolg van de pacificatie van de marrons die weglopers nu dienden uit te leveren, of van de grotere effectiviteit van de negentiende-eeuwse bospatrouilles (zie Hoogbergen 1978), maar evenzeer van het feit dat weglopen een andere functie had gekregen.

Gedurende de achttiende eeuw werd marronage vooral ingegeven door een combinatie van het verlangen naar vrijheid en vlucht voor het rigide plantageregime.³⁷ Als gevolg van deze, soms ook door planters erkende³⁸, vrijheidsdrang bereikten in de tweede helft van de achttiende eeuw marronage, plantage-opstanden en marronovervallen op plantages een dramatisch hoogtepunt (Bijlage 8A), evenals de koloniale reactie (zie bijvoorbeeld Stedman 1988 en Hoogbergen 1985). Hierbij mag niet worden vergeten dat de overgrote meerderheid van de slaven in die periode nog in vrijheid was geboren en dus wist waarvoor zij het leven op het spel zette. Bovendien was in principe iedere wegloper welkom in de marrondorpen diep in het bos.

Na de vredesverdragen met de Ndjukas (1760), de Saramakaners (1762) en de Matawai (1767) en het einde van de Boni-oorlogen (begin jaren 1790), nam de kans voor weglopers af om zich blijvend bij de nu gepacificeerde marrons te vestigen. Er werden in onbewoonde gebieden en soms zelfs vlak achter de plantages nog wel nieuwe weglopersdorpen gesticht, maar vaak waren deze geen lang leven beschoren en het gebeurde ook minder dan in de achttiende eeuw. Veel van de wegloperijen in deze periode waren dan ook niet bedoeld om definitief de vrijheid te zoeken en van daaruit even-

³⁶ Op 1 januari 1840 stonden 777 slaven in Suriname, exclusief Coronie en Nickerie, officieel te boek als (sinds jaren) weggelopen. Vijf jaar later bedroeg dit aantal 792. In de tussenliggende periode waren per jaar gemiddeld 260 slaven weggelopen, maar ook 257 geretourneerd. Deze aantallen zullen waarschijnlijk in praktijk hoger zijn geweest, omdat lang niet alle (kortstondig) weggelopen en weer gevangen slaven aan de autoriteiten werden doorgegeven (ARA: MvK, A796).

³⁷ Dit blijkt duidelijk uit de woorden van een der marrons in het belegerde dorp Boekoe. Deze was ooit weggelopen van plantage La Paix en riep nu zijn belegers toe 'dat zij ook mannen waaren en dat de Eijgenaer van La Paix de Neegers deede werken tot 's avonds dat het donker waar en daar geen Neeger konde [uit]houden' (geciteerd in De Beet 1984:107; mijn cursivering). Zie verder Price (1983) over de motivatie tot weglopen als onderdeel van de orale geschiedenis van de Saramakaners.

³⁸ Niet de minste onder hen, A. Salonthay van Salonthay, schreef in 1775: 'het vermenigvuldigen der Wegloopers is oorspronkelijk te zoeken in de natuurlijke Zugt tot Vrijheid, die in alle redelijke Schepselen gevolgelijk ook in de Slaaven is. [...] De voornaamste reden is, dat ze niet werken willen, om dat men hun tegen regt en billijkheid voor Slaaven verkogt had.' (ARA: SvS, 510.)

tueel de plantage-economie te bestoken. Het was nu veel meer een vorm van sociaal protest, gericht tegen specifieke omstandigheden, of het zich tijdelijk onttrekken aan het plantageregime om even stoom af te blazen, terwijl het ook kon zijn dat men langere tijd bij een partner op een andere plantage wilde blijven. Men trachtte belangen en rechten te verdedigen en eventueel uit te breiden. De meest voorkomende conflictsituaties in de negentiende eeuw hadden dan ook te maken met specifieke problemen rondom een directeur, verzwaring van de arbeid, te lang uitblijven van een danspartij of uitdeling van slavengoederen en de (eventuele) overplaatsing van een complete slavenmacht naar een andere plantage (Bijlage 8B).³⁹

Het spectaculaire karakter van de achttiende-eeuwse opstanden en marronoorlogen hebben in de literatuur het negentiende-eeuwse verzet volledig overschaduwd. Zo besteedt Hira (1982) in zijn geschiedenis van het verzet niet meer dan een tiental pagina's aan deze periode en Siwpersad (1979) stelt alleen de vraag waarom er geen massale opstanden uitbraken in de negentiende eeuw. Daarmee wordt niet alleen de intensiteit van het negentiende-eeuws verzet tekort gedaan (Bijlage 8), maar bovendien wordt het veranderde karakter ervan niet onderkend. Een aantal voorbeelden kan dit verduidelijken.

3.1. *Weglopen op Vrouwenvlijt 1834-1848*

Op deze koffieplantage, gelegen aan de Hoer Helenakreek, leefden in 1834 158 slaven.⁴⁰ Daarvan liepen er gedurende de volgende veertien jaar 27 (17%) in totaal 38 keer weg. Acht van hen waren vrouwen, allen veldmeiden, van wie Monkie, Sabina en Wilhelmina er in slaagden definitief weg te blijven. De anderen werden steeds na periodes, die varieerden van enkele dagen tot enkele maanden, weer opgepakt. Voor een groot deel gebeurde dit door slaven van Vrouwenvlijt zelf, die daarvoor een vanggeld kregen van drie gulden. Jacobus wist op die manier alleen al achttien gulden te verdienen. Dit was ook niet zo'n moeilijk karwei, want – voorzover het staat aangetekend – de meeste weglopers werden aangetroffen in de kostgronden of slavenwoningen van plantages binnen een straal van niet meer dan één of twee kilometer rond Vrouwenvlijt. Dit duidt er op dat zij niet van plan waren zich definitief te verwijderen, maar zich alleen, om wat voor reden ook, tijdelijk wilden terugtrekken. Zij moesten hier wel wat voor over hebben, want het was hun bekend dat zij bij terugkeer een geduchte afstraffing konden verwachten; sommigen

³⁹ De hier aangegeven verandering in het karakter van het verzet dient natuurlijk niet als absoluut te worden opgevat, maar als een accentverschuiving waarvan marronage en sociaal protest de uitersten waren. Zeer illustratief in dit verband waren de ontwikkelingen op plantage Roosenburg tussen 1759 en 1856, zoals die zijn beschreven door Oostindie (1989:182-8).

⁴⁰ Surinaams Museum: Collectie-Mamin.

werden zelfs voor enkele maanden in een hals- of enkelboei geklonken.

Dit overkwam de meest frequente wegloper, veldslaaf Adam, zelfs meerdere malen. Toch liep hij in de periode 1838-1843, het jaar waarin hij stierf, in totaal acht keer voor kortere of langere tijd weg. Niets kon hem weerhouden en steeds weer werd hij op dezelfde plantage, Vriendsbeleid en Oudersorg, opgepakt. Van hem lijkt het dus nog minder waarschijnlijk dat hij wegliep om weg te blijven. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat hij op die plantage een vrouw had. Het waren overigens niet alleen veldslaven die wegliepen. Ook de timmerlieden Zondag en Premier verdwenen een keer, evenals loodsbastiaan George. De laatste werd daarop gedegradeerd tot veldslaaf, wat opnieuw duidelijk maakt dat de consequenties zwaar konden zijn.

Over de oorzaak van de veelvuldige afwezigheid op Vrouwenvlijt ontstaat meer duidelijkheid wanneer ook de rol van de blanke staf er bij wordt betrokken. Op deze plantage bestond die staf altijd uit een directeur en een blankofficier. In vijftien jaar tijd blijken hier zeven directeurs en zeventien blankofficiers de lakens te hebben uitgedeeld. De meeste wisselingen vonden plaats tussen 1837 en 1841: vier directeurs en acht blankofficiers kwamen en gingen. Het zal dan ook geen toeval zijn dat juist in deze jaren de meeste wegloperijen plaatsvonden: 32 van de 38. Het kan zijn dat het weglopen niet meer inhield dan het uitdagen van deze steeds wisselende machthebbers. Van Deursen (1975:214) gaat zelfs zo ver een vergelijking te maken met de reactie van schoolkinderen op een nieuwe leraar. Dat is echter wat al te gemakkelijk geredeneerd. Natuurlijk zal er ook een element van uitdagen en de-gelegenheid-te-baat-nemen hebben meegespeeld, maar de sancties waren veel te zwaar om dit als de verklarende factor op te voeren. Veel waarschijnlijker is het dat de slaven door hun gedrag lieten zien dat zij het beu waren iedere zoveel maanden aan de hand van een nieuwe meester te moeten wennen. Dit wordt door de ontwikkelingen op Vrouwenvlijt na 1841 gestaafd. Ook toen vonden er nog wisselingen plaats, alleen bleven de directeurs nu gemiddeld drie en de blankofficiers één jaar. In die zeven jaar liep, afgezien van Adam, niemand meer weg.

In 1849 werd eens te meer duidelijk hoezeer onrust onder de slaven het gevolg was van ongewenste veranderingen. Toen in oktober van dat jaar de plantage zou worden verlaten en de slaven moesten overgebracht naar suikerplantage Dijkveld, stelde de bevolking van Vrouwenvlijt zich daar zodanig tegen te weer dat er militairen aan te pas moesten komen om de onlusten neer te slaan. Zes hoofdschuldigen werden zwaar gestraft. Uiteindelijk vond de verhuizing toch plaats, maar opnieuw hadden de slaven duidelijk gemaakt dat zij niet alles zonder meer slikten.⁴¹

⁴¹ Siwipersad 1979:193-4; CBBS: slavenregisters.

3.2. Overplaatsing van slavenmachten

Het verval van sommige plantagesectoren (koffie en later katoen) en de expansie van andere (katoen en suiker) hebben er voor gezorgd dat in de negentiende eeuw op grote schaal verplaatsingen van complete slavenmachten hebben plaatsgevonden. Zo zijn alleen al tussen 1851 en 1862 4.595 slaven van 47 plantages overgebracht naar andere ondernemingen.⁴² Dat dit vaak met grote problemen gepaard is gegaan laat zich raden. Het merendeel van de slaven was inmiddels in Suriname geboren en had op 'zijn' plantage wortel geschoten. Ieder hoekje van zo'n plantage was bekend, evenals iedere bewoner daarvan. Men had er eigen offerplaatsen en heiligdommen. De navelstrengen lagen er begraven, net zoals de (voor-)ouders, wier geesten eveneens op de plantage huisden. Juridisch mochten de plantages dan het eigendom zijn van de planters, emotioneel waren zij het bezit van de slaven. Vandaar dat verhuizing naar een andere plantage als een levensgrote bedreiging werd ervaren. Daar kwam bij dat het meestal ging om slaven afkomstig van koffie-, katoen- en houtplantages, die werden overgeplaatst naar suikerondernemingen, waarvan iedereen wist dat daar de arbeid het zwaarst was. Ook kon het gebeuren dat bij de verkoop van een plantage de slavenbevolking opgesplitst werd verkocht. Dat betekende dat vrienden en familieleden van elkaar werden gescheiden en zich in hun nieuwe woonomgeving geplaatst zagen tegenover een grote gemeenschap met lang bestaande vriend- en verwantschapsrelaties waar zij niet gemakkelijk toegang toe kregen.⁴³ Op alle mogelijke manieren hebben de slaven

⁴² CBBS: slavenregisters.

⁴³ Wettelijk was het (sinds 1782) verboden moeders en kinderen gescheiden te verkopen en sinds 1811 was ook de 'partiële' verkoop van slavenmachten aan banden gelegd, zodat daarvoor speciale toestemming van het gouvernement nodig was. Desondanks kwam het toch voor, omdat individuele slaven voor veel hogere prijzen verkocht konden worden dan een complete slavenpopulatie (onder wie een groot aantal niet-werkbaren). Dat de autoriteiten hiervan wel op de hoogte waren blijkt uit de woorden van gouvernementssecretaris J. de Veer, die in 1839 schreef dat het 'de afkeuring van het Gouvernement moet opwekken dat zoo als in den laatsten tijd veelal het gebruik is geweest, de slavenmagten vaneen gerukt – verbrokkeld – en van hunne betrekkingen afgescheiden verkocht worden, daarbij zoodanige separate verkoop de man van de vrouw, de vader van de kinderen etc. gescheiden wordende, dit behalven de verwijdering van de plaats waaraan de slaven door geboorte of langdurig verblijf gehecht waren, behalven de verandering van werkzaamheden welke dikwijls op de gezondheid der slaven een nadeligen invloed uitoefent – een hoogst ongunstige indruk op de gemoedsstemming dier voorwerpen moet te weeg brengen, welke tot balorigheid, desertie en soms tot ontijdigen dood aanleiding geeft' (GAR: Collectie-Hudig, 168).

Overigens was gesplitste verkoop niet altijd in het nadeel van de slaven. Zo blijkt bij de verkoop van de 44 slaven van plantage Bergerac, dat Willem, Hendrik, Hermanus met zijn moeder Adriana en Proserpina met haar dochttertje zich wilden afscheiden van de rest en de wens kenbaar maakten te worden gekocht door de buurplantage Vossenburg 'als hebbende daar familie en betrekkingen'. Hun verzoek werd ingewilligd, al was het alleen maar omdat de administrateur van Vossenburg door deze gunst een grote inzet van deze slaven verwachtte (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1839).

zich dan ook tegen dergelijke overplaatsingen verzet. Soms met succes, maar in de meeste gevallen trokken zij echter toch aan het kortste eind en werd de sterke arm ingeschakeld om hen uiteindelijk tot verhuizen te dwingen. Desondanks werd iedere keer duidelijk hoezeer de planters met de macht van de slaven rekening dienden te houden.

Zo werd bijvoorbeeld in 1788 overwogen de slaven van koffieplantage Beerensrust over te brengen naar de suikerplantage Potribo, die in handen was van dezelfde eigenaars. Deze betwijfelden echter of de slaven zouden gehoorzamen en vroegen zich af of het niet beter was hen naar een van hun andere koffieplantages over te brengen. Om van dit probleem verlost te zijn, besloten zij uiteindelijk Beerensrust maar te verkopen. Enkele jaren later werd echter bericht dat de verkoop nog steeds geen doorgang had kunnen vinden, omdat 'de slaaven op geen ander effect met nut konden getransporteerd worden'. Tot 1802 is het de slaven gelukt te blijven zitten waar ze waren. In dat jaar werd de plantage echter verlaten en moesten zij toch naar elders verhuizen.⁴⁴

Vijftien jaar later werden deze eigenaars met een identieke situatie geconfronteerd, toen zij de 122 slaven van Overtoom en Vreeland (hout) wilden laten overbrengen naar enkele van hun koffieplantages. De administrateurs berichtten echter dat dit onmogelijk was, omdat slaven van houtgronden 'tot andere werken zeer ongeschikt zijn' en bovendien 'de negers in Para niet goedschiks zouden te brengen zijn, als zeer aan hunne gronden gehecht'. Tegen wil en dank hielden de eigenaars daarom de situatie nog twaalf jaar bij het oude, waarna zij deze op zich goed renderende onderneming wisten te verkopen. De nieuwe eigenaar, S. de la Parra, was wel zo verstandig de slaven op Overtoom en Vreeland te laten blijven, zodat uiteindelijk bij de Emancipatie deze plantage nog steeds door inmiddels 193 slaven werd bewoond. Zij hadden duidelijk aan het langste eind getrokken.⁴⁵

Dat het ook anders kon lopen blijkt uit de gebeurtenissen op suikerplantage Siparipabo. In 1828 werden de 44 slaven van deze volkomen uitgeputte plantage opgekocht door de eigenaars van buurplantage Arendrust, met het doel hen naar deze onderneming over te brengen. Bij de uitvoering van dit plan blijkt echter een beroep op de autoriteiten te moeten worden gedaan, want tot grote verbazing van de nieuwe eigenaar verzetten de slaven zich 'met verregaande onbescheidenheid' tegen de verhuizing. Er werd een gerechtelijke commissie, vergezeld door militairen, op afgestuurd, die het verzet de kop indrukte,

⁴⁴ GAA: PA-600, 543.

⁴⁵ GAA: PA-600, 544; Van Sijpesteijn 1854:104-5; CBBS: emancipatieregisters. Bekende Surinaamse families als Venetiaan, Herkul, Ceder, Bruinhart en Purperhart zijn nakomelingen van deze slavenmacht.

'en van de wederspannigen [zijn] sommigen voor het voorhoofd gebrandmerkt, anderen in dubbelde bandietenboeyen gekluisterd, na eerst streng met roeden gestraft te zijn; de geheele Commissie met militairen is de strafbepaling gaan bijwonen en vervolgens heeft de geheele magt zich willig getoond naar Arendrust op te breken waar zij thans werkt'.

Het verzet mocht dus in dit geval niet baten. Sterker nog, ruim twintig jaar later werd ook Arendrust verlaten en moest de complete bevolking (opnieuw) verhuizen naar plantage Rust en Werk, die in een heel andere streek lag.⁴⁶

Het was overigens geen automatisme dat de autoriteiten in dit soort gevallen de planters terzijde stonden. Dat bleek in het geval van de slaven van houtgrond Waicoribo (Boven-Commewijne). In 1833 waren zij overgebracht naar de dicht in de buurt gelegen suikerplantage Fauquenburg. In hoeverre dit tot verzet had geleid is niet bekend, maar toen de eigenaar hen veertien jaar later opnieuw wilde overplaatsen en nu naar de voor hen verafgelegen plantage Susannasdaal (Beneden-Suriname), weigerden de meesten hieraan mee te werken en liepen zij weg naar hun oude woonplaats Waicoribo, waarmee zij zich duidelijk het meest verbonden voelden. Eigenaar J. de Lyon deed daarop enkele vruchteloze pogingen de slaven toch nog zo ver te krijgen, maar ten lange leste zag hij zich genoodzaakt de hulp in te roepen van de overheid. Gouverneur R.F. van Raders bleek echter niet bereid voetstoots aan dit verzoek om bijstand te willen voldoen. In plaats daarvan vertrok hij per stoomboot naar Waicoribo om de slaven 'door kracht van overreding' tot verhuizen te bewegen. De letterlijke respons van de slaven is niet bekend, maar Van Raders omschreef het als 'geheel strijdig tegen den eerbied'. Ten einde raad legde hij daarom de kwestie maar voor aan Minister van Koloniën J.C. Baud. Deze besliste dat de verhuizing niet kon doorgaan, omdat dit niet zonder geweld zou kunnen plaatsvinden, hetgeen 'strijdig zou zijn met het algemeen belang der kolonie'.⁴⁷ Voor het eerst bleek de overheid nu eens duidelijk de kant van de slaven te kiezen, zij het uit zuiver pragmatische overwegingen.

De angst van slaven voor overplaatsing kon overigens ook wel eens in het voordeel van planters werken. Dat bleek op Bleyendaal, waar, na een aantal rampspoedige jaren, in 1833-1834 de administrateurs adviseerden de

⁴⁶ ARA: Collectie-Van den Bosch, 107; Collectie-Insinger & Co., Informatieboek; Van Sijpesteijn 1854:110-11.

⁴⁷ Daarmee had de kous af moeten zijn. Toch blijken de slaven van Waicoribo zich in 1853 op Susannasdaal te bevinden. Aangezien het gebruik van geweld kan worden uitgesloten, zal De Lyon grote concessies gedaan moeten hebben om de slaven zo ver te krijgen. De omstandigheid dat zij op Susannasdaal zij aan zij moesten werken met 33 vrije arbeiders afkomstig van Madeira, maakt dit des te aannemelijker. Te veel onderscheid tussen de slaven en deze vrije arbeiders zou ongetwijfeld opnieuw tot grote moeilijkheden hebben geleid (GAR: Collectie-Hudig, 108; Van Sijpesteijn 1854:96-7).

onderneming te verlaten en de slaven over te brengen naar Zorg en Hoop. Zij waren er zich van bewust dat dit zou leiden tot 'onaangenaamheden' en wegloperij, maar 'met eenige vastheid' dachten zij dit wel op te kunnen lossen. Natuurlijk kwam dit plan de slaven ter ore, met als gevolg dat in 1834 een aantal van hen 'ongenoegen met hunnen directeur' kregen en (alvast) tijdelijk werden verbannen naar Zorg en Hoop. Daar kreeg men de opdracht hen zo goed mogelijk te behandelen, in de hoop dat zij na afloop van de straf met positieve verhalen over deze plantage op Bleyendaal zouden terugkeren. Dit zou dan het verzet moeten smoren. Wat de teruggekeerden hebben verteld is niet bekend. In ieder geval heeft dit staaltje 'bedrijfspsychologie' niet gewerkt en kozen de slaven voor een geheel andere strategie.

Deze tactiek kwam er op neer dat zij zowel zichzelf als de administrateurs tevreden stelden. In het besef namelijk dat zij waarschijnlijk op de plantage konden blijven als er weer een goede produktie werd gerealiseerd, gingen zij harder werken. De gemiddelde jaarproduktie steeg dan ook van 139 vaten in de periode 1830-1834 naar 268 vaten in de daaropvolgende vijf jaar. Natuurlijk werkten ook externe omstandigheden, zoals gunstige seizoenen, aan deze stijging mee, maar toch is het opmerkelijk dat ook de administrateurs de verbetering in belangrijke mate hebben toegeschreven aan de ijver 'en goede gezindheid' van de slaven. De verhuisplannen verdwenen dan ook van tafel en in plaats daarvan werden zelfs 59 slaven van plantage Beekvliet naar Bleyendaal overgebracht. Het is niet bekend in hoeverre deze nieuwkomers door de slaven van Bleyendaal is ingeprent zich eveneens gehoorzaam en ijverig te gedragen. Wel is het opvallend dat deze groep, die enige jaren daarvoor nog ernstige ongeregeldheden had veroorzaakt in hun vorige woonplaats, zich nu 'gewillig en ondergeschikt' gedroeg.

De administrateurs waren in ieder geval duidelijk onder de indruk van de manoeuvre der slaven. Zelfs tien jaar na het gebeurde berichtten zij dat aan de slaven van Bleyendaal 'steeds nog met onderscheiding werd gedacht'. Het mes sneed in dit geval dus aan twee kanten, met als gevolg dat de slaven in ieder geval tot 1863 op deze plantage zijn blijven wonen.⁴⁸

De vijf hier geselecteerde voorbeelden van de zeker dertien bekende gevallen waarbij overplaatsing van slaven tot grote problemen leidde (Bijlage 8B) tonen duidelijk aan dat de slaven opkwamen voor hun belangen. Ook al trokken zij niet altijd aan het langste eind, de planters dienden terdege rekening met hen te houden. Bovendien bleek de koloniale overheid, uit een oogpunt van orde en rust, niet (meer) altijd vierkant achter de planters te staan, maar ook wel eens de bescherming van slaven voorop te stellen.

⁴⁸ GAA: PA-600, 544; CBBS: slavenregisters.

3.3. Slaven eisen hun recht op

Vrijwel altijd hadden conflicten tussen slaven en hun directeur te maken met de behandeling en het tornen aan verworvenheden van de slaven. Omwille van hun carrière zullen veel directeuren getracht hebben dergelijke ruzies te verzwijgen. Dat dit lang niet altijd lukte, was een gevolg van het feit dat de slaven hun protest zó duidelijk wisten vorm te geven dat het wel tot Paramaribo, tot de administrateurs of eigenaars, moest doordringen. Vooral in de negentiende eeuw hebben deze meestal gehoor aan de protesten moeten geven, wat in veel gevallen leidde – zij het soms met tegenzin – tot het ontslag van de directeur in kwestie.

Zo berichtten de administrateurs van Jagtlust in 1803 dat de nieuwe directeur, Borgstede, al na enkele dagen was ontslagen, vanwege problemen met de slaven. Deze waren te wijten aan zijn 'criticq humeur', waarover de slaven 'hem onderhouden hadden'.⁴⁹ Hetzelfde lot onderging in 1845 de directeur van Zorg en Hoop, want hij functioneerde volgens de administrateurs niet naar wens en bleek 'tevens bij de negermagt in minachting te zijn geraakt'.⁵⁰

Illustratief in dit verband is de loopbaan van J.L. Guicherit. In 1835 werd hij aangesteld als directeur op de katoenplantage Zeezicht, waarbij de administrateurs hem omschreven als een kundig persoon, van onbesproken zedelijk gedrag, kortom een 'braaf en oppassend man'. In datzelfde jaar braken echter grote onlusten uit op de plantage. Met enige verbazing constateerde administrateur J.L. Karsseboom toen dat de oorzaak daarvan alleen maar te vinden was 'in eene algrootte ambitie van Guicherit dit Effect te pousseren en eene strikte regering intevoeren'. Ambitieuus was Guicherit inderdaad, want in een paar maanden tijd had hij ruim 64 ha. nieuw land laten inpolderen. Daarnaast eiste hij van de slaven, die sinds jaren gewend waren om acht uur met de arbeid te beginnen, om zes uur op het veld aanwezig te zijn. Hij wierp de lont in het kruitvat toen hij de slaven voor het nieuwjaarsspel dat zij tegoed hadden slechts vier dagen vrijaf wilde geven, omdat er snel een partij katoen voor een klaarliggend schip moest worden afgewerkt. Tot dan toe hadden zij echter steeds acht dagen vrij gehad om te dansen, zodat Guicherit hun een tweede dansperiode in het vooruitzicht stelde als zij de klus snel klaarden. De slaven hadden echter zo genoeg van Guicherits aanpak, dat zij na de eerste vier vrije dagen niet kwamen opdagen. Evenmin gingen zij echter door met het nieuwjaarsspel, want nog eens vier dagen bleven zij in hun woningen en gingen toen pas weer aan het werk. Een stil, maar duidelijk protest om niet met hun verworven rechten te marchanderen.

⁴⁹ Collectie-Insinger & Co.: Notulboek Biesterbos.

⁵⁰ GAA: PA-600, 544.

Dit alles kwam de administrateur ter ore, die daarop de zwarte officiers naar de stad ontbood. Deze verschenen echter niet 'onder voorwendzel dat de magt negers hun hierin tegenhield'. Daarmee was de zaak echter nog niet afgelopen, want toen Guicherit enkele dagen later drie slavinnen bestrafte, omdat zij hun werk slecht deden legden de overige vrouwen het werk neer en liepen 'in tumult' van de plantage weg. Met marronage had dit overigens niets van doen, want bij een verderop gelegen militaire wachtpost gaven zij zich vrijwillig over.

Het is duidelijk dat Guicherit geen krediet (meer) had bij de slaven, die – inclusief de bastiaans – een grote onderlinge solidariteit vertoonden. Er was weinig voor nodig om de vlam in de pan te doen slaan en het stille protest veranderde in een luidruchtige actie. Opvallend is dat niemand zich vergreep aan Guicherit en dat het weglopen van de vrouwen een demonstratief karakter lijkt te hebben gehad. Als zij echt hadden willen weglopen, was dat niet met zoveel 'tumult' gebeurd. Bovendien trokken zij zich niet verder terug dan de plaats waar een aantal van hen in vroeger jaren had gewoond (de plantages Lunette en De Beste aan de Vredenburgkreek) en gaven zij zich wel heel gemakkelijk over aan de daar aanwezige militairen.

Pas op dat moment togen de twee administrateurs, Van Rees en Karsseboom, op pad om zelf op de plantage een onderzoek in te stellen. Zij moeten zich daarbij tamelijk ongemakkelijk hebben gevoeld, want een van deze twee

'moet bekennen nog nooit [zo] een brutalen magt meiden gezien te hebben; de geesten waren zoo opgewonden dat waarlijk de grootste koelbloedigheid en bedaardheid vereischt wierd om deze Crisis met beleid doortestaan niet tegenstaande de pl. door de burgerij gewapend bezet was'.

Niet zonder enige trots vermelden de administrateurs dat zij na anderhalf uur de rust hadden hersteld. De houding van de slaven dwingt echter meer respect af, want ondanks de op hen gerichte wapens van de burgermilitie gaven zij luidkeels uiting aan hun protest en formuleerden hun grieven. Volgens de administrateurs hadden zij klachten over het vele werk en de zware straffen die zij kregen – 'waarvan zij niet de minste bewijzen konden produceren' – en verder over 'verscheidene niets beduidende dingen', waaronder wellicht de arbeidstijden en het recht op acht dagen dansspel. De administrateurs oordeelden echter dat Guicherit niets te verwijten viel en dat het allemaal maar 'baldadigheid' was. De 'belhamels' kregen daarom een ernstige afstraffing en de zwarte officieren werden uit hun functie ontheven en samen met vier vrouwen van de plantage verbannen, waarschijnlijk naar een suikerplantage. Daarmee was de kous echter nog niet af, want niet lang daarna kwam de slavenmacht opnieuw in beweging tegen Guicherit, die toen eindelijk werd ontslagen. De slaven hadden het pleit

gewonnen en hun protestacties bleken een effectief middel om rechten en verworvenheden te verdedigen. Een aantal van hen heeft daar echter wel een hoge prijs voor moeten betalen.⁵¹

Na de voorgaande gebeurtenissen verliezen wij Guicherit enkele jaren uit het oog, om hem dan te zien opduiken als directeur op Zoelen. Onder zijn beheer werden daar in 1838 een stoommachine geïnstalleerd, nieuwe suikerrietaanplantingen gedaan en zestig slaven ter assistentie overgebracht van Jagtlust. Hij blijkt dus nog nog niets van zijn ambities en voortvarendheid te hebben verloren, al waren dit natuurlijk geen initiatieven van hem alleen. Maar ook anderszins was er weinig veranderd, want in 1839 ontvingen de administrateurs berichten over 'herhaalde weglooperij' en 'onoverkomelijk groote onwil' onder slaven van Jagtlust om op Zoelen te werken.

In plaats van enigszins in te binden volhardde Guicherit in dezelfde houding, zodat ook de slavenmacht onrustig bleef. De administrateurs besloten dat het misschien zou kunnen helpen om de slaven van Jagtlust bij toerbeurt op Zoelen te laten werken, maar ook dat haalde de druk niet van de ketel. Sterker nog, Guicherit ging nu zelfs ruzie maken met de directeur van Jagtlust, voor wie de controle op 'zijn' slaven er, door toedoen van Guicherit, niet gemakkelijker op was geworden. Inmiddels had Guicherit toch kunnen weten dat het met een onwillige slavenmacht kwaad kersen eten was en dat hij daar bovendien zijn werkgever bepaald geen dienst mee bewees. Onafwendbaar stevende hij dus weer op zijn ontslag af, dat in 1842 inderdaad zijn beslag kreeg.⁵²

Opnieuw verdwijnt Guicherit een poosje uit het gezichtsveld, maar in 1851 bleek hij te zijn aangesteld als directeur op De Nieuwe Grond. Meteen ging het weer mis, want de administrateurs maakten met grote ongerustheid melding van de 'onwilligheid' die de slaven hadden getoond bij zijn aanstelling en de straffen die daar het gevolg van waren. Wellicht was Guicherits reputatie hem al vooruitgesneld, of was hij weer te voortvarend van start gegaan. In ieder geval lukte het hem opnieuw om binnen de kortste keren de slaven tegen zich in het harnas te jagen. En nog steeds was het hem niet duidelijk dat uiteindelijk hij degene was die aan het kortste eind zou trekken. Hernieuwde ongeregelheden in de daaropvolgende jaren en de suggestie van de administrateurs om een kleine uitdeling te doen, wijzen er op dat hij de slaven weer veel te kort hield. Voor de zoveelste maal waren het weer de slaven die het van hem wonnen, want begin 1854 werd Guicherit door een andere directeur vervangen, van wie

⁵¹ Alle gegevens over Zeezigt: Collectie-Insinger & Co.: Informatieboek.

⁵² Collectie-Insinger & Co.: Notulboek.

men hoopte dat die 'zich beter met de negers zal weten te verstaan'.⁵³

In geen van de bovengenoemde gevallen was er sprake van geweld of agressie van de kant van de slaven. Steeds wisten zij echter op overduidelijke wijze kenbaar te maken dat zij zich in hun rechten en verworvenheden voelden aangetast. En het waren de slaven aan wie uiteindelijk werd toegegeven.⁵⁴

Wanneer er nieuwe, meestal mildere, slavenreglementen werden ingevoerd, ontstonden vaak grote belangentegenstellingen tussen planters en slaven. De planters wilden het liefst op de oude voet doorgaan en trachtten de regels zo flexibel mogelijk te interpreteren. De slaven daarentegen eisten een strikte naleving van de nieuw verworven rechten en liefst nog een beetje meer. Heel duidelijk bleek dat bij de invoering van het vernieuwde slavenreglement in 1856, die op veel plantages tot grote spanningen leidden. Zo ook op Vossenburg⁵⁵, waar de administrateurs in december meldden

'dat de geregelde gang van zaken op Vossenburg geheel verstoord en op dat oogenblik daar alles in wanorde en onrust was: Sedert het gewijzigde Slavenreglement in werking was gekomen had vooral de bepaling dat de verlorene nachtrust moest worden gerestitueerd, de gemoederen der Slaven in gisting gebracht, niet alleen op de plantagien met waterwerken, maar ook met stoom, ja zelfs op koffy plantagien, daar de negers over het algemeen weigerachtig waren om na zes ure des middags iets meer te doen, en niettegenstaande de Heer Uhlenkamp de Slaven naauwkeurig had bekend gemaakt met de juiste bepalingen van het reglement, en dit, in zijne qualiteit niet alleen van directeur en mede Administrateur maar tevens als kapitein van de divisie waarin Vossenburg gelegen is, toch wel geloof verdiende bij de Negers, zoo hadden zij evenwel in navolging van andere magten in hunnen onwil volhard zonder zich aan iets te storen. Het gevolg daarvan was geweest dat H.H. Admin. zes negers in handen van de Procureur Generaal hadden gesteld, doch de regering begreep dat het vooreerst voldoende was om het volk door dien hoofdamtenaar met het reglement bekend te doen maken, doch de slaven hadden deze toegevendheid

⁵³ Collectie-Insinger & Co.: Brievenboek.

⁵⁴ Dat deze tactiek voor de slaven de meeste vruchten afwierp is lang niet altijd door onderzoekers van het negentiende-eeuws verzet begrepen. Zo constateerde A.Th. van Deursen (1975:215) met enige verbazing: 'Met wat machtsvertoon lukt het doorgaans ook een handvol blanken de orde weer te herstellen' en '[z]elfs bewapende slaven laten het niet aankomen op een directe strijd met een kleine blanke minderheid'. Het was echter ook niet de bedoeling van de slaven om het tot een gewelddadige confrontatie te laten komen. Zij gaven een demonstratie van hun macht om te laten zien dat met de door hen veroverde rechten en belangen niet mocht worden gesold. Verzet was voor hen dan ook niet een keuze tussen opstand, gehoorzaamheid, of weglopen, zoals Van Deursen stelt, maar een strategie gericht op het verdedigen en uitbouwen van belangen waarmee zoveel mogelijk leefruimte binnen het systeem kon worden veroverd.

⁵⁵ Alle gegevens over Vossenburg, Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1856 en 1857. Soms konden de eisen nog veel verder gaan dan in het hier beschreven geval, zoals bleek in 1861 op plantage Berg en Dal, waar de negers verklaarden geen slaaf meer te willen zijn en voortaan loon voor hun arbeid wilden ontvangen (Hira 1982:168).

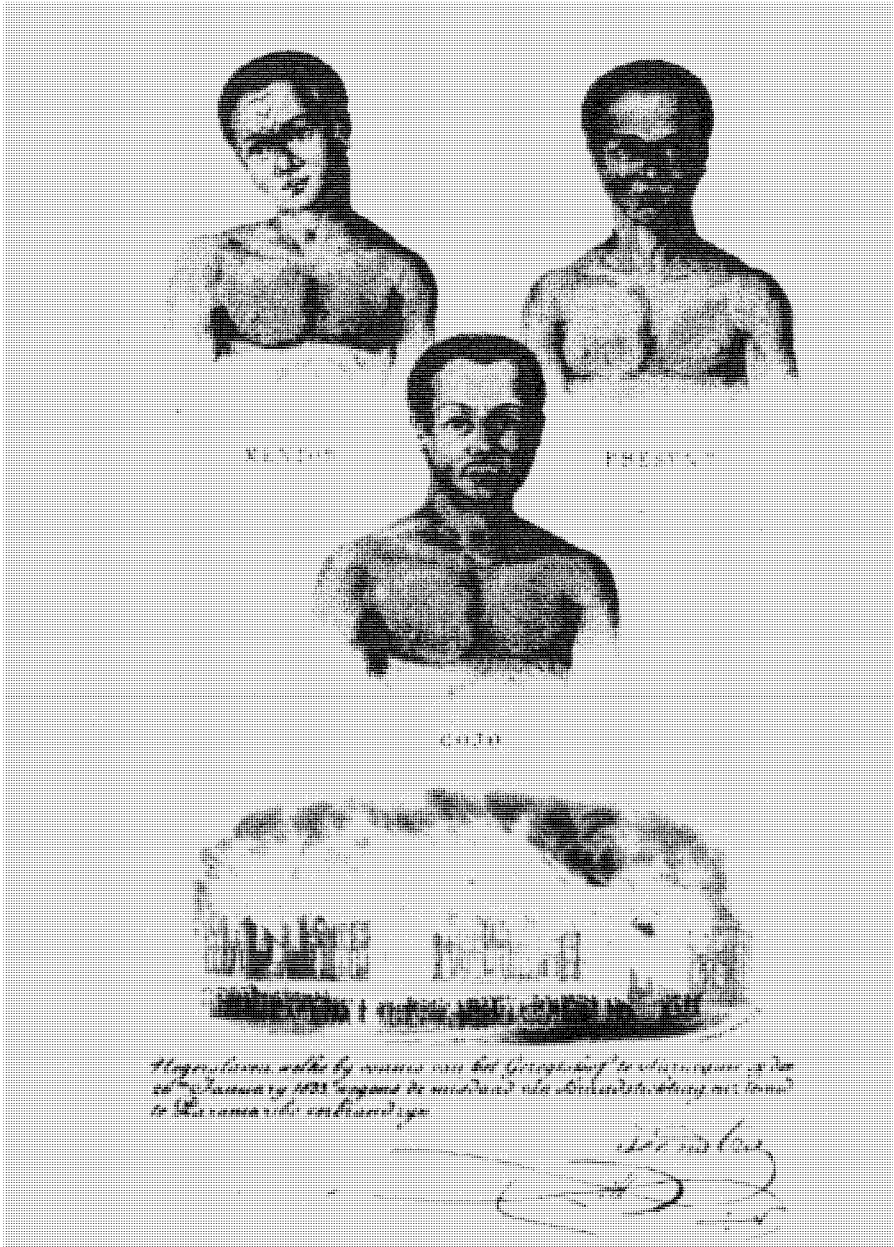
aangemerkt als een bewijs dat zij niet meer gestraft zouden worden, en niet-tegenstaande de toespraak van den Procureur Generaal was daardoor de wanorde overal toegenomen, en de Slaven deden op het oogenblik op de meeste plantagien wat zij verkozen.'

Het is duidelijk dat de slaven zoveel mogelijk uit de nieuwe regeling trachtten te halen en lak hadden aan de blanke autoriteiten. Deze wilden in eerste instantie het conflict niet laten escaleren en probeerden via overreding de orde te herstellen. Toen dit niet bleek te lukken werd een stoomboot uitgerust, waarmee de procureur-generaal, vergezeld van een detachement militairen, optrok naar de opstandige plantages. Ook Vossenburg werd aangedaan, maar er vond geen straoefening plaats, omdat 'er geene bepaalde belhamels of opruyers konden worden aangewezen'. Bovendien vertelden de slaven het nieuwe reglement niet goed begrepen te hebben, waarna zij beloofden zich voortaan aan de wet te houden.

De slaven wisten dus duidelijk één front te vormen, maar bonden in op het moment dat er niet méér uit de situatie te halen viel. Overigens werd de eerste bastiaan wel uit zijn functie ontheven, omdat hij verantwoordelijk werd gesteld voor de abominabele suikerproduktie die het gevolg was van de ongeregelheden. Ook werden uiteindelijk nog vier slaven voor enige tijd naar verafgelegen plantages verbannen. De rust keerde daarop inderdaad terug en alles ging, volgens de directeur, weer naar behoren. Wel hielden de slaven zich zeer stipt aan de nieuwe regeling rond de restitutie van nachtarbeid, 'waarvan de negers zooveel mogelijk partij trokken, zonder dat er veel tegen gedaan konde worden'.

Natuurlijk kon verzet ook andere vormen aannemen. Een heel subtiele vorm spreekt uit een notificatie van 1763, die daarna nog verscheidene malen is afgekondigd. Daarin werden alle blanken gemaand slaven te straffen die 'zingen of spreken mogte [...] op een wijze die hun quaadgezindheid of lust in oproer ende in lasters der blanken aanwijzen' (Schiltkamp en De Smidt 1973, II:767-8). Slaven hielden ervan spotliederen te componeren, waarin allerlei sociaal commentaar was verwerkt en die zij kennelijk openlijk ten gehore brachten. Dat dit het bloed onder de nagels van de blanken vandaan haalde, blijkt wel uit deze notificatie en de vele herhalingen ervan.

Een ander verschijnsel waar de planters weinig tegen konden beginnen was brandstichting. Zeer bekend is de brand die in 1832 een groot deel van Paramaribo in de as legde en was aangestoken door Cojo, Mentor en Present. Maar ook op de plantages kwam deze vorm van verzet voor, zij het dat er meestal niets viel te bewijzen. Het kan daarom toeval zijn dat op een nacht in 1798 op Beekvliet plotseling de timmerloods en het korenhuis

Negerslaven welke bij vonnis van het Geregts-hof te Suriname op den 26en Januarij 1833, wegens de misdadend van Brandstichting, enz. levend te Paramaribo verbrandt zijn (Teenstra 1842 t.o. titelpagina)

afbrandden.⁵⁶ Of Vossenburg, waar op een nacht in 1830 twee trasloodsen volledig in as werden gelegd, maar geen spoor van brandstichting werd gevonden (men hield dus wel rekening met de mogelijkheid!). Zou het dan toeval zijn dat de enige brand van deze omvang waar Vossenburg in de negentiende eeuw mee te maken kreeg, precies voorviel in het jaar met het hoogst aantal weglopers; tevens het jaar dat de administrateurs opmerkten dat de slavenmacht 'niet ondergeschikt gehouden kan worden, wanneer hun moedwil en baldadigheid niet op eene serieuze wijze beteugeld wordt'⁵⁷; en (dus) ook het jaar waarin het hoogste aantal slaven – onder wie liefst twee bastiaans – op fort Zeelandia werd afgestraft? Nogmaals, te bewijzen valt er niets, maar de relatie ligt wel erg voor de hand.

Iets duidelijker lag het op Roosenburg, waar in 1856 het molen- en kookhuis volledig door brand werd verwoest. Over brandstichting werd eerst niet gesproken, maar jaren later achtte men opzet toch het meest aannemelijk (Oostindie 1989:182). Het enige concrete bewijs voor deze vorm van verzet is te vinden in de archieven van Clifford Kocqshooven, waar in 1821 de slaaf Frans in boeien werd geklonken vanwege een poging tot brandstichting.⁵⁸

Een prachtig voorbeeld van de subtiele vorm die verzet kon aannemen en waaruit opnieuw de macht van de slaven spreekt, is het voorval dat Van Breugel in 1823 te horen kreeg van de directeur van Maria Petronella. Deze had onverwachte bezoekers te eten gekregen, waardoor hij genoodzaakt was bij de slaven enige kippen te kopen. Deze lieten echter weten dat zij die nu niet konden missen, wat hun zoete wraak was voor een door deze directeur genomen maatregel die 'hen niet aangenaam was geweest'. Het gevolg was dat hij nu kip moest kopen bij de slaven van een andere plantage, die meteen begrepen wat er aan de hand was 'en zij trekken dan eene lijn door hunne koopwaren duurder te slijten'.⁵⁹ Slaven van verschillende plantages

⁵⁶ GAA: PA-600, 544.

⁵⁷ Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekje 1830.

⁵⁸ KIT: Collectie-Van Breugel.

⁵⁹ KIT: Collectie-Van Breugel, journaal. In dit zelfde handgeschreven journaal geeft Van Breugel nog een mooi voorbeeld van wat ook hij omschrijft als 'de magt der slaven over de blanken'. Wanneer hij zijn plantage voor de tweede maal bezoekt mogen de slaven weer een nieuwjaarsdanspartij houden, waarbij het volgende voorvalt: 'des morgens stond de geheele magt voor den deur, en toen ik verscheen verzochten zij mij op eene leuningstoel te gaan zitten; ik werd onder verscheidene hoera's en liedjes het plein in processie – geheel in de hoogte – rondgedragen; ik zwaaide met mijn pet, betoonde vele vreugde; doch mijn hart was met nog veel grootere vreugde bezield toen ik weder grond voelde. De direkteur viel dezelfde eer, hoewel korter rondgedragen, te beurt; en nu was het de beurt van den blankofficier die zij gewonelijk uit zijne woning gaan halen; doch daar hadden zij nu geen zin in; alzoo dezen niet naar hun zin handelde door wat al te streng te zijn. De direkteur liet hen vriendelijk verzoeken om den blankofficier te halen; doch zonder eenig gevolg; hij liep zelve naar de magt en verzocht het nogmaals vriendelijk, dat eveneens vruchteloos afliep; nu riep de direkteur mijne hulp in, waar tegen ik zeer was gehoor te verleen, daar ik mij ongaarne aan eene

bleken dus uitstekend in staat elkaars belangen te verdedigen. Zij wisten daarbij de directeur gevoelig op zijn nummer te zetten, want waar was zo'n man nu beter te treffen dan in zijn eigen portemonnee? De directeur op zijn beurt restte niets anders dan zich maar aan te passen.

Uit alle aangehaalde voorbeelden van verzet blijkt dat er sinds het eind van de achttiende eeuw veel was veranderd. Grootschalige plantage-opstanden of marronoorlogen kwamen niet meer voor, maar het verzet was er niet minder om geworden. Marronage bestond nog steeds, maar had grotendeels een andere functie gekregen. Verplaatsing van slavenpopulaties leidde tot grote conflicten, die meestal de verhuizing niet konden verhinderen, maar wel duidelijk de verlangens van de slaven etaleerden en soms leidden tot compromissen of gunstiger voorwaarden. Tientallen conflicten deden zich voor tussen slaven en management (vaak in de vorm van een werkstaking), waarbij het meestal ging om de werktaken, dan wel – anachronistisch gezegd – de secundaire arbeidsvoorwaarden. Ook op dit gebied wisten de slaven uitstekend voor hun belangen op te komen en trokken zij zelfs meestal aan het langste eind. Op subtiele en ook minder verfijnde wijze werden de protesten vorm gegeven, maar vrijwel nooit leidde het, van de kant van de slaven, tot grof fysiek geweld. Op deze wijze wisten zij steeds meer ruimte te veroveren en vonden, vaker dan in de achttiende eeuw, de koloniale overheid aan hun zijde.⁶⁰

De slavenbevolking bestond ook niet meer overwegend, zoals in de achttiende eeuw, uit in vrijheid geboren en weinig gewortelde Afrikaanse 'immigranten', maar uit geboren Surinamers met gevestigde tradities en belangen. Hun strijd was dan ook minder gericht tegen het systeem van plantageslavernij op zich en meer gericht op het veroveren van zoveel mogelijk manoeuvreerruimte.⁶¹ Dat betekent wel dat de slaven nu hechter aan het systeem waren gebonden dan voorheen, evenals overigens de planters aan hun slaven.

weigering bloot wilde stellen; mij wordt nogtans verzekerd dat ik geene weigering zou ondergaan; waarop ik de magt terug liet komen, dan dezelve eene pathetieke aanspraak deed – daar ik nu de taal reeds zooverre magtig was – en het geen met een 'lang leve pikien massera' – lang leve den eigenaar – beantwoord werd; dadelijk ook haalden zij nu den blankofficier, en droegen hem met eene stoel rond; het had evenwel meer van eene lijkstatie als vreugde betoon; en nadat zij hem wederom op den grond hadden gezet, hielden zij hem eene redevoering, die, volgens het verhaal van den direktuur, zeer juist en krachtig moet geweest zijn, alzo de blankofficier wel wat driftig en streng was.'

⁶⁰ De veranderende houding van de overheid wordt uitgebreid behandeld door Siwpersad (1979).

⁶¹ Ook Oostindie (1989:188) wijst er in zijn studie van Roosenburg en Mon Bijou op dat op deze plantages het slavenverzet steeds meer werd gekenmerkt door het laten gelden van rechten en het opbouwen van een onderhandelingspositie.

Veranderingen in het karakter van het verzet zijn ook in andere Caraïbische slavenmaatschappijen geconstateerd. De titel van Genoveses studie (1981) zegt wat dat betreft al genoeg: *From rebellion to revolution*. Hij benadrukt daarin dat tot eind achttiende eeuw verzet voornamelijk werd georganiseerd door Afrikanen (de meerderheid van de bevolking met de minste rechten⁶²) en gericht was op het herstellen van een Afrikaanse levenswijze. Deze vorm van verzet was volgens Genovese niet revolutionair of 'modern', maar restauratief. Vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw kreeg het slavenverzet een revolutionair karakter, onder invloed van het ideeëngoed van de Amerikaanse en Franse revolutie, waarmee de slaven uitstekend bekend waren. Niet alleen de revolutie op Saint Domingue/Haïti was daarvan het gevolg maar alle negentiende-eeuws slavenverzet vond nu plaats 'within an international bourgeois-democratic mainstream' (Genovese 1981:125). Het waren niet langer de Afrikanen, maar juist de creolen die het revolutionaire voortouw namen, omdat het niet meer ging om het herstellen van een Afrikaanse levenswijze, maar de omverwerping van het systeem. En dus concludeert Genovese (1981:101): '[t]he Africans had raised formidable rebellions; the creoles were threatening revolution'.

Voor Suriname geldt deze stelling niet. Eerder lijkt het omgekeerde het geval te zijn geweest. De achttiende-eeuwse opstanden en marronoorlogen waren gericht op een omverwerping van het slavernijsysteem, terwijl het negentiende-eeuws verzet trachtte zoveel mogelijk ruimte binnen het systeem te veroveren. Evenmin is er aanleiding te veronderstellen dat Europese revolutionaire ideeën de Surinaamse slaven zouden hebben aangezet tot opstand. Wel een bron van inspiratie vormden politieke ontwikkelingen waarbij slaven zelf betrokken waren, zoals de revolutie op Haïti en (geruchten over) de Emancipatie.⁶³

In zijn onderzoek naar slavenverzet in het Brits-Caraïbisch gebied kwam Craton (1982:243) eveneens tot de conclusie dat het de eigen vastberadenheid van de slaven was 'to make, take, or recreate a life of their own' en niet een (revolutionaire) inspiratie uit Europa. Wel maakten, volgens hem, de slaven bij hun verzet gebruik van de verdeeldheid, chaos en 'paranoïde

⁶² 'As a result, the accommodation of the creoles may have flowed less from their easier adjustment to slavery than from their cultural distance from and even antipathy to the Africans, no doubt complicated by the creoles' access to more privileged positions on the plantations and in the towns and cities. A revolt that aspired to the restoration of an African way of life could have little appeal for creoles who had become partially European in their emergence as Afro-Americans.' (Genovese 1981:98-9.)

⁶³ Bij de afschaffing van de Afrikaanse slavenhandel in Suriname schreef de administrateur van Clifford Kocqshooven, 'dat de geest en denkwijze der slaven sedert 1791 [het jaar waarin de slavenopstand op Haïti uitbrak] veel verandert is, doch evenwel bedwaard blijven' (KIT: Collectie-Van Breugel, uittreksel-brievenboek). Zie verder ook Bijlage 9B.

angst' van de blanke machthebbers, die het gevolg waren van de revoluties in de Verenigde Staten, Frankrijk, Haïti en Latijns-Amerika (Craton 1982: 162-5). Het doel was echter niet om ook een rol te spelen in de 'bourgeois-democratische', of 'liberale' revolutionaire strijd van blanken, maar (meer) vrijheid veroveren voor zichzelf.

Ook Craton ziet een verschuiving van de Afrikaanse overheersing in het slavenverzet naar een dominantie van de creolen. Afgezien van de veranderde samenstelling van de bevolking door de gestopte slavenimporten begin negentiende eeuw, was dit het gevolg van het algehele proces van creolisering. Slaven raakten steeds meer geworteld in het Caraïbisch gebied, waar zij hun eigen culturen en instituties ontwikkelden en steeds meer rechten wisten te veroveren, zodat 'rebellion offered the open-ended extension of gains already won' (Craton 1982:251). Natuurlijk, zegt Craton, is vrijheidsdrang altijd de belangrijkste motivatie van slavenverzet geweest. De vorm en het doel waren echter veranderd. De negentiende-eeuwse vrijheidsdrang was veel meer gaan lijken op die van een onafhankelijke 'peasantry'. Craton spreekt over de slaven in deze periode dan ook als 'proto-peasants', die al lang ervaring hadden met zelfstandige vormen van kleine landbouw, die deelnamen aan de geldeconomie en een eigen cultuur hadden ontwikkeld.⁶⁴ Het negentiende-eeuws slavenverzet moet daarom volgens hem worden gezien als een belangenstrijd van 'proto-peasants'.

Deze uitdagende analyse lijkt de werkelijkheid van Caraïbische slavenmaatschappijen dichter te benaderen dan de interpretatie van Genovese. In elk geval verklaart het de ontwikkeling van het verzet in Suriname beter. Het is daarom van belang na te gaan in hoeverre ook de Surinaamse slaven in de negentiende eeuw als 'proto-peasants' kunnen worden omschreven.⁶⁵

⁶⁴ '[T]he freedom sought seems to have become that of an independent peasantry, a way of life about which the slaves had quite clear notions and of which, in most areas, they had already considerable experience. [M]any West Indian blacks were already what has been termed 'proto-peasants' well before the end of formal slavery. In addition the slaves worked their provision grounds using their own methods with minimal supervision, and their new status was also demonstrated by the way in which the slaves had developed an internal marketing system quite independently and had managed to enter the cash economy on their own terms. More deeply, the slaves retained and developed concepts of family and kin quite beyond the comprehension and control of the master class and a concept of land tenure that was in contradiction to that of the dominant European culture. In brief, for ordinary slaves freedom meant being free to be small farmers, working for the plantations, if at all, only for wages and on their own terms. They wanted to live in family units, to have ready access to land of their own, and to be free to develop their own culture [...]. These basic aspirations varied according to the conditions in each of the colonies.' (Craton 1982:252.)

⁶⁵ Een duidelijke definitie van wat onder een 'proto-peasantry' moet worden verstaan wordt noch door Craton, noch door Mintz (1961), die het eerst deze term in de Caraïbische context gebruikte, gegeven. In een latere publikatie schreef Mintz (1974:152): 'The proto-peasantry, then, are slaves who later became peasant freedmen, either through emancipation (as in the case of Jamaica) or revolution (as in the case of Haiti), and whose particular repertoires of agricultural skills, craft techniques, crops and all else represent important "blendings" of

4. Surinaamse slaven als 'proto-peasants'

De vraag of ook Surinaamse slaven in de negentiende eeuw aan de hand van de door Craton genoemde kenmerken als 'proto-peasants' kunnen worden bestempeld, kan gedeeltelijk meteen positief worden beantwoord. Al eerder werd namelijk duidelijk dat ook Surinaamse slaven een geheel eigen en onafhankelijke cultuur hadden ontwikkeld en eveneens op een geheel eigen manier verwantschap definieerden.

Ook slaven als tamelijk onafhankelijke agrarische producenten kwamen al even ter sprake in het voorval op Maria Petronella, waar de directeur veel moest betalen voor zijn kippen. Daar bleek dus het plantagemanagement soms voor zijn voedselvoorziening afhankelijk te zijn van de slaven. Dat deze handel van slaven geen uitzondering was en zich veel verder uitstreckte dan enkele bijeengelegen plantages, blijkt uit Van Breugels algemene observatie: 'zij houden kalkoenen, eenden, kippen enz; en doen daar tot aan de stad Paramaribo negotie in'.⁶⁶ Hoe die handel zich voltrok blijft duister. Dat er produkten van en door plantageslaven in de stad op de markt werden gebracht staat buiten kijf. Bovendien was het aanbod zeer gevarieerd:

'Men vindt er twee [markten] die rijkelijk voorzien zijn van vruchten die het seizoen biedt, zoals ananas, pompelmoes, sinaasappelen, acajou, guave, sapodilla, markoesa, papaja, marmelados, watermeloenen, cantaloupe en vele anderen. Men ziet er ook veel gevogelte waarvan het land krioelt, kalkoenen, eenden, kippen, enz. en verder zijn er groenten zoals bananen, groene kool, wortels, peterselie, pimpernel, andijvie, uien, aardappelen, verschillende soorten sla, spaanse peper, kamperfoelies, cassave, hetzij als brood, hetzij als wortel en nog veel meer. Het zou te ver voeren dit alles te beschrijven. *De verkoop gebeurt gewoonlijk door neger-slaven en creolen van de plantages* of van de combé's [buitenwijken], begint om zes uur 's morgens en duurt tot ongeveer drie of vier uur in de namiddag.' (Benoit 1980:34; mijn cursivering.)

traditional and new materials. Commonly among such peasantries today, one finds both African religious elements; African crops and European, Asian, and Amerindian crops; African food-processing techniques and food-processing techniques from many other areas; and so on. Those of a proto-peasant past form the largest Caribbean peasant category, both numerically and in terms of historical origins. But this category has remained rather poorly defined, in contradistinction to other categories of rural agrarian people in the region.' Dit brengt ons ook niet veel verder. Uit de beschrijvingen van de Caraïbische 'proto-peasantry' van Mintz en Craton kunnen echter een aantal centrale elementen worden onderscheiden. Binnen de context van een plantage-economie gebaseerd op slavernij, gaat het om een agrarische bevolking met een geheel eigen cultuur, produktietechnieken en gewassen, die – voor geld en gedurende slechts een beperkt deel van hun tijd – produceren voor een lokale markt, die zij voor een groot deel zelf in handen hebben, maar waarvan zij voor hun reproductie slechts in geringe mate afhankelijk zijn.

⁶⁶ KIT: Collectie-Van Breugel, journaal.

Gezicht op de grote markt voor groenten, fruit en pluimvee
(Benoit 1980 foto 13)

Op deze manier verwierven de plantageslaven enige inkomsten, welke volgens Van Breugel 'tot opschik besteed' werden.⁶⁷

Over de wijze waarop de agrarische produktie van de slaven plaatsvond is helaas niets bekend. Het is niet onwaarschijnlijk dat planters en overheid deze eigen produktie hebben gestimuleerd. Zo was er in 1858 op Santa Barbara 'een menigte pluimvee hetwelk de slaven behoort' en beschikten zij over 'eigene kleine kostgrondjes door hen tot eigen voordeel bebouwd'.⁶⁸ Het voordeel daarvan was dat de planters zich minder hoefden te bekommeren om de voedselvoorziening van de slaven en de inkomsten die de slaven daaruit eventueel verwierven hielden hen tevreden. Lamens (1982:113) merkte niet voor niets op dat het goed was om de slaven pluimveehouderij en dergelijke toe te staan, want 'dit maakt hun gehegt aan de plantagie en aan den meester'. Anders gezegd: wie wat heeft, heeft ook wat te verliezen en zal daarom ook niet zo gauw (definitief) weglopen of in opstand komen.

Er waren vooral in de negentiende eeuw echter nog meer manieren waarop slaven wat geld verdienden. Kundige mannen en vrouwen konden door het genezen van slaven of assisteren bij bevallingen een aardig centje vergaren en op sommige plantages raakte het in gebruik om kraammoeders na de bevalling een douceurtje van enkele guldens te geven, ter stimulering van de bevolkingsgroei.⁶⁹ Ook voor ambachtsslaven was het niet zo moeilijk iets te verdienen. In hun vrije tijd verrichtten zij reparaties of maakten zij

⁶⁷ KIT: Collectie-Van Breugel, jaarnaal.

⁶⁸ ARA: Suriname na 1828 Administratie van Financien, 130. Zie verder ook Hoofdstuk XI.

⁶⁹ Enkele voorbeelden: Op Vossenburg verdiende de vierde bastiaan Profijt alleen al in 1825 en 1826 Sf 60 voor het genezen van enkele slaven (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, kasrekeningen).

De in 1811 geboren slaaf Adolf Frederik wordt door zijn meester in de leer gedaan bij dr. Steglich en later dr. Gravenhorst. Hij wordt een veelgevraagd geneeskundige en weet zich op zijn 36e jaar vrij te kopen. Hij is dan bekend als dr. A.F. Gravenbergh (Oudschans Dentz 1931:147-152).

In 1858 wordt voor de slavijn Truitje van Meerzorg Sf 12 betaald aan de slavijn Johanna van plantage Tourtonne voor assistentie van Truitje 'die onverwachts aan de stad gekraamd heeft' (ARA: SOB&W 1828-1876, 3036).

Groot Marseille was bijvoorbeeld een van de plantages waar de zwangere vrouwen al in de jaren 1820 enkele guldens 'ter hand gesteld' kregen.

Op het gebied van de geneeskunde vinden wij overigens opnieuw een bewijs van de kracht van de slavencultuur, want Nassy (1791, II:55-60) beschreef eind achttiende eeuw al hoe de behandeling door blanke geneesheren 'wordt onnut gemaakt, door dien men er, in 't algemeen, de zoogenaamde geneezingen der Negers meê vermengt; en deeze speelen daar eene groote rol met hunne kruiden en voorgewende geneezingen, zowel onder de Christenen als onder de Jooden; want niettegenstaande het bedrog van deeze lapzalvers, en de afschuwelyke plegtigheden waarvan zy zich bedienen, en welke vooral den geenen, die belydenis van eenen Godsdienst doen, onwaardig zyn, worden zy in Suriname als voor Profeten gehouden.' En even verderop schampert hij: 'Het is genoeg, dat men zwart van kleur zy, om meer dingen te kunnen doen dan alle blanke Geneesmeesters te samen. Dit blinde vertrouwen doet de vrouwen dikwyls, en in verscheyden opzigten, tot eene zeer wraakbare ligtgeloovigheid vervallen.'

allerlei voorwerpen voor de verkoop. Daarnaast kregen zij vaak wat toegestopt als zij extra arbeid hadden verricht, of een gecompliceerde klus hadden weten te klaren zonder (dure) hulp van buitenaf.⁷⁰

Minder legale middelen om aan geld te komen werden evenmin door de slaven geschuwd. Afgezien van de handel in allerlei voorwerpen die werden verdonkeremaand uit de directeurswoning of andere plantagegebouwen, werd ook wel eens een deel van de produktie verduisterd en verhandeld. Zo meldde de directeur van De Nieuwe Grond in 1842 dat op de verlaten buurplantage Beninenburg regelmatig 'verdachte' vrijlieden verblijf hielden. Hij had bij hen een hoeveelheid bananentrossen aangetroffen die daar 'niet anders dan door de slaven uit den buurt konden zijn bijeen gebracht'.⁷¹

Ook de (soms twee-)jaarlijks uitgedeelde slavengoederen werden voor de handel gebruikt. Dat blijkt althans uit de woorden van Kuhn (1828:86-7) wanneer hij de planters aanraadt de verstrekte kledingstukken te merken en deze regelmatig te controleren. Volgens hem was dat de enige methode om aan 'de kwanselarij der Negers in het verkoopen hunner zoo noodige kledingstukken paal en perk te stellen'.

Door al deze vormen van inkomstenverwerving moet op den duur een aanzienlijke hoeveelheid geld onder de slaven in omloop zijn gekomen, die niet alleen aan 'opschik' werd besteed, maar ook als spaarmiddel diende. Dat bleek bijvoorbeeld toen in 1854 werd besloten binnen twee maanden een aantal oude muntsoorten uit de roulatie te nemen. Volgens de Koloniale Raad was deze termijn veel te kort, omdat 'vele plantageslaven in het bezit zijn van vele oude muntstukken'.⁷²

Kortom, het lijkt er op dat in de negentiende eeuw al een basis is gelegd voor wat veel later de 'hosselcultuur' is gaan heten, functionerend in een informeel economisch circuit. Natuurlijk betekende dit niet dat slaven er rijk van werden. Slechts een enkeling lukte het zichzelf vrij te kopen. Het betekent daarentegen wel dat de slaven betrokken werden bij de geld-economie en daardoor steeds meer gebonden raakten aan het systeem. Dit sluit direct aan bij de eerdere constatering dat het karakter van het negen-

⁷⁰ Enkele voorbeelden: Op Meerzorg wordt, vanwege de ziekte van twee kuiperslaven, in 1858 aan de overige kuiperslaven f 6 betaald 'voor het meerdere malen dan hunne dagelijksche taak van 6 suikervaten' (ARA: SOB&W 1828-1876, 3036).

Op Vossenburg maken de timmerslaven in 1851 geheel zelfstandig een nieuwe houten stoel voor de molen, waardoor 'enige Honderde Guldens' worden uitgespaard op een molenmaker. 'Als eene beloning voor hun goede werk hadden H.H. Adm. aan de Plantage timmerlieden f 50 ten geschenke gegeven' (Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verantwoorde rekening 1851).

⁷¹ Collectie-Insinger & Co., Notulboek.

⁷² Geciteerd in Van Deursen 1975:218. Hierin wordt verder ook verhaald van een der bastiaans van plantage Vermaak, die in 1847 naar Paramaribo reisde met een trommel 'papiergeld van de slaven' om dat bij de bank te gaan inwisselen tegen zilver.

tiende-eeuws verzet werd getypeerd door verdediging en uitbouwen van veroverde rechten en belangen. In combinatie met de relatieve verzachting van het slavernijregime in dezelfde periode, wordt daarmee de indruk opnieuw versterkt dat het gedrag en de positie van de negentiende-eeuwse slaaf in belangrijke mate verschilden van zijn achttiende-eeuwse voorganger. Nog steeds werd hem door de planter een bepaalde hoeveelheid arbeid en discipline opgelegd. Meer en meer ging de slaaf zelf daarvan echter de grenzen bepalen, daarbij enigermate gesteund door de overheid. Daarnaast had hij een eigen cultuurwereld geschapen, verrichtte hij ook arbeid ten eigen bate en nam hij deel aan de geldeconomie. Het op alle mogelijke manieren verwerven van inkomsten lijkt een belangrijk facet te zijn geworden van het negentiende-eeuwse slavenleven. Volgens Mintz (1974: 155), die op Jamaica hetzelfde verschijnsel constateerde, werd geld onder andere een middel om respect mee af te dwingen, ook bij de blanken. Het verhoogde het gevoel van eigenwaarde, waardoor het enerzijds kan worden beschouwd als een teken van toenemende Westerse invloed, maar tevens als uiting van verzet. Het feit dat na de Emancipatie veel slavenfamilies hun gespaarde geld hebben gebruikt om verlaten plantages te kopen (Heilbron 1982) duidt er niet alleen op dat grondbezit voor hen van speciale betekenis was, maar is tevens een indicatie dat het doel van het slavenverzet steeds meer verbonden was geraakt aan een leven als onafhankelijke 'peasant'.

Het is nog iets te voorbarig om de negentiende-eeuwse plantageslaven in Suriname definitief als 'proto-peasants' te typeren. Daarvoor zal eerst nog meer onderzoek moeten worden gedaan naar de omvang en de structuur van de onafhankelijke slavenproductie, de handelsnetwerken, de gegeneerde inkomsten en het bestedingspatroon. Toch zijn er al voldoende aanwijzingen om zo'n typering in ieder geval niet als lichtzinnig van de hand te wijzen.

Betekent dit nu dat de achttiende-eeuwse slaaf moeten worden gezien als een niet-gecompromitteerde held en de negentiende-eeuwer als een door het systeem ingekapselde materialist? Bepaald niet. Zij moeten niet worden beschouwd als twee losstaande antagonisten, maar als gemeenschappelijke deelnemers aan een continu proces van overleven. Juist dan dwingt het alle respect af te zien hoe de slaven op geheel eigen wijze, zowel materieel als immaterieel, een relatieve onafhankelijkheid hadden weten op te bouwen en te beschermen. De emancipatie had daarom al lang voor 1863 een aanvang genomen.

HOOFDSTUK XIII

De dynamiek van overleven

In deze studie is met Suriname als voorbeeld onderzoek gedaan naar de dynamiek van een plantagekolonie gedurende de slavernij. Door de plantage centraal te stellen kon een verbinding tot stand worden gebracht tussen de twee denkwijzen die het onderzoek naar deze samenlevingen tot nu toe hebben gedomineerd, namelijk een politiek-economische en een sociaal-culturele benadering. Zo kon het functioneren van de plantage worden geanalyseerd, evenals de rol die alle betrokken actoren daarin hebben gespeeld. Aangezien de uitkomsten van deze analyse geldigheid moesten hebben voor het geheel van de plantage-economie, werden op micro-niveau de gegevens van enige honderden plantages gebundeld tot representatieve steekproeven. Op basis daarvan konden uitspraken worden gedaan op macro-niveau over ontwikkelingen in de plantage-economie in.

Het resultaat van deze benadering is onder meer dat met een groot aantal historiografische misvattingen kan worden afgerekend en dat vergelijking mogelijk is met andere Caraïbische plantagekoloniën. Het belangrijkste is echter dat kan worden aangetoond dat de Surinaamse plantage-economie voortdurend in beweging is geweest en een karakteristieke dynamiek vertoonde. Deze werd gekenmerkt door de interactie tussen twee dominante processen, roofbouw en overleven, waar de zorg voor de reproductie centraal stond. Ook bleek de plantage-economie niet één vormloos geheel te zijn geweest, maar een samenstel van verschillende sectoren, waarin het ritme en de invloed van de processen duidelijk verschilde. De veranderingen die hierdoor tussen 1750 en 1863 in de Surinaamse plantagekolonie zijn teweeggebracht worden hieronder nog eens vanuit verschillende invalshoeken getoond.

Halverwege de achttiende eeuw was Suriname het commerciële eigendom van de Geoctroyeerde Sociëteit van Suriname, onder supervisie van de Nederlandse Staten-Generaal. Gezamenlijk benoemden zij een Gouverneur, die als hoogste gezagsdrager in de kolonie belast was met het dagelijks bestuur. Meestal waren deze Gouverneurs voordien nog nooit in Suriname geweest en bovendien was het verloop onder hen groot. Toch verkregen zij soms aanzienlijke belangen in de plantage-economie. Dat betekende echter

niet dat hun positie stabiel was, want de machtige planterselite betwistte vaak hun formele gezag. Slepemde conflicten en gebrek aan continuïteit in beleid en bestuur waren het gevolg.

Wettelijk was vastgelegd dat de enige functie van de kolonie bestond uit de produktie van tropische gewassen (eerst voornamelijk suiker, later ook koffie en katoen) voor de Nederlandse markt en dat alle daarmee verband houdende economische activiteiten in het moederland moesten plaatsvinden. Suriname zorgde alleen voor grond en verder moesten alle andere produktiemiddelen en benodigdheden uit Nederland, en Afrika, worden ingevoerd. Hierdoor was de plantagekolonie met handen en voeten gebonden aan de Nederlandse economie. Overigens was ook de economische politiek van Engeland en Frankrijk op zulke mercantilistische principes gebaseerd.

Dit systeem vertoonde een aantal zwakke plekken. Zo was het transport een kwetsbare schakel: oorlogen, natuurgeweld en piraterij vormden een constante bedreiging voor een geregelde aanvoer en uitvoer. Daarnaast kon de WIC, een van de eigenaars van Suriname, al spoedig niet meer voldoen aan de verplichte leverantie van slaven waarop zij het monopolie bezat. Deze negotie is toen door particuliere slavenhalers overgenomen. Voor de WIC, een mercantilistisch instituut bij uitstek, betekende dit het begin van het einde. Eind achttiende eeuw werd zij opgeheven, evenals de Geocrotroyeerde Sociëteit van Suriname, waarin zij toen nog voor de helft participeerde.

Ook werd dit sterk protectionistische stelsel door Nederland minder consequent gehandhaafd dan door de concurrenten. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het Britse systeem genoten de Surinaamse produkten geen enkele bescherming op de Nederlandse markt. Altijd hebben zij moeten concurreren met buitenlandse produkten. Bovendien werden in de achttiende eeuw enkele van Surinames directe mededingers met Nederlands kapitaal gefinancierd. Dit alles was een gevolg van het feit dat de Nederlandse handelsnatie tot bloei was gekomen door als intermediair op te treden tussen andere landen, die produktiegebieden van veel grotere omvang beheersten. Deze positie wilde Nederland ten koste van alles behouden, zodat weinig aandacht werd besteed aan de produktie in de 'eigen' kolonie Suriname, laat staan dat die door protectie zou worden bevoordeeld. Economisch gezien had Suriname daarom alleen maar plichten en nauwelijks rechten. En aangezien het beheer over de plantagekolonie in handen was gegeven van een commerciële instelling die voor een belangrijk deel was gebaseerd op een zieltogende WIC, lieten de Nederlandse machthebbers zich weinig gelegen liggen aan Suriname. Daar komt bij dat er, in tegenstelling tot Engeland en Frankrijk, in het algemeen geen nauwe banden bestonden tussen de plantersklasse in Suriname en de machthebbers in Nederland.

Aldus kregen de Surinaamse belangen geen politieke steun. De achttiende-eeuwse relatie tussen Nederland en Suriname was door dit alles eenzijdig en werd gekenmerkt door gebrek aan bescherming. Kortom, er was nauwelijks aandacht voor de reproductie van de plantage-economie.

In de loop van de negentiende eeuw veranderde de verhouding tussen beide landen ingrijpend. Nederland was binnen de wereldeconomie teruggevallen naar het tweede of derde plan, de machtige handelsklasse had betekenis verloren, 'moderne' industrialisatie was nog niet op gang gekomen en de bestuursvorm was nu een constitutionele monarchie. In 1848 was Suriname een directe kolonie van de Nederlandse staat geworden, bestuurd door een Gouverneur die verantwoording verschuldigd was aan de Koning en zijn Minister van Koloniën. Bestuur en rechtspraak, voorheen in handen van de Gouverneur en de planterselite, waren nu gescheiden en werden, naast de toch nog machtige planters en administrateurs, door professionele ambtenaren verricht.

In het algemeen werd nu meer aandacht besteed aan de vormgeving en uitvoering van het koloniaal beleid. Er werden initiatieven genomen ter stimulering van de plantage-economie en, uit goedbegrepen eigenbelang, kwam er meer aandacht voor de slaven (betere juridische status, nieuwe reglementen, voedingsonderzoek, stimuleren van kerstening). Ook werd, vooral onder druk van Engeland, de import van slaven definitief stopgezet en begonnen in de jaren 1840, eveneens als gevolg van internationale en binnenlandse pressie, de eerste discussies over het emancipatievraagstuk.

Het eenzijdige exclusiviteitsbeginsel, dat nooit helemaal waterdicht was geweest, bleef weliswaar nog lang de relatie tussen Nederland en Suriname bepalen, maar werd in de negentiende eeuw steeds meer uitgehold. Zo gingen Surinaamse handelaars, die niet uitsluitend op Nederland waren gericht, een steeds belangrijker rol spelen in de plantagekolonie, het kapitaal kwam niet meer alleen uit Nederland en Britse planters in Suriname werd toegestaan hun produkten in Engeland op de markt te brengen. Uiteindelijk werd in 1848 het officiële monopolie op de handel met Suriname afgeschaft, zodat de plantage-economie nu niet meer per definitie aan de Nederlandse markt was gebonden. Verder was het transport veiliger en sneller geworden, zodat de communicatie tussen beide landen ook vlotter verliep.

Kortom, het beleid van de Nederlandse overheid veranderde geleidelijk en onder druk van de omstandigheden. Langzamerhand kwam de nadruk te liggen op het overleven van de plantagekolonie. Dat betekende dat er meer aandacht werd geschonken aan de reproductie van alle elementen die deel uitmaakten van de plantage-economie. Dat moest ook wel, want voor de Nederlandse staat – niet voor de economie – betekende Suriname een

jaarlijkse verliespost. Alleen al uit kostenoverwegingen was het daarom noodzaak voorwaarden te scheppen waardoor de plantage-economie optimaal en harmonieus kon functioneren.

De rol van de Nederlandse koopman-bankiers is in de loop der tijd eveneens sterk gewijzigd. Tot halverwege de achttiende eeuw waren zij weliswaar belangrijk, maar nog niet dominant in de plantage-economie. Zij verrichtten voor de Surinaamse planters, tegen betaling, alle noodzakelijke transacties in Nederland, voorzagen hen van een rekening-courant en waakten er voor dat deze niet te hoog opliep. Daarbij was sprake van een wederzijdse afhankelijkheid, want wanneer de planter niet meer bij hem in het krijt stond kon deze zonder enig bezwaar een relatie aangaan met een andere koopman.

Met de oprichting van negotiatiefondsen, onder hun directie, maar voorzien van vreemd vermogen, wisten de koopman-bankiers in het derde kwart van de achttiende eeuw deze situatie radicaal te veranderen. Door het overvloedig verstrekken van hypotheeken, die niet op de werkelijke produktiewaarde van de plantages waren gebaseerd, wisten zij de planters volledig aan zich te binden. Zelf liepen zij nauwelijks risico – het ging voornamelijk om beleggingskapitaal van derden – en zij waren voor lange tijd verzekerd van de uiterst lucratieve provisies die zij op alle handelingen voor de planter én het fonds hieven. Toen de planters niet meer in staat bleken de geleende gelden terug te betalen, maakten zij van de gelegenheid gebruik de betrokken plantages voor de som van de schuld te kopen.

Voor de meeste obligatie- en aandeelhouders in de fondsen betekende dit een gevoelig verlies, al sprongen degenen die hun stukken bleven vasthouden er op den duur vaak beter uit dan wel is gesuggereerd. De koopman-bankier bleef echter verzekerd van de aanvoer van produkten (vaak op zijn eigen schepen) en van zijn provisies. Bovendien bepaalde hij nu, voor zover mogelijk vanuit Nederland, het te voeren beleid op de plantages. In praktijk betekende dit dat ten koste van alles zo veel mogelijk moest worden geproduceerd tegen zo min mogelijk kosten. Zorg voor zulke kostbare zaken als reproductie en innovatie van de produktiemiddelen was daarom niet zijn eerste belang. Wanneer op een gegeven moment ook voor de fondsdirecteur de plantage nauwelijks meer rendabel was, probeerde hij deze te verkopen, vaak aan een in Suriname woonachtige planter die de slaven goed kon gebruiken. Na aftrek van zijn eigen provisie werd het restant van de verkoopsom, voor zover aanwezig, als laatste afbetaling aan de overgebleven aandeelhouders uitgekeerd.

Op die wijze hebben de negotiatiefondsen zichzelf op den duur opgegeten. Hiermee was de koopman zijn provisiehandel kwijt, maar meestal was hij dan al lang niet meer in Suriname geïnteresseerd en had zijn activiteiten op andere gebieden, bijvoorbeeld Nederlands-Indië, gericht. Het

gevolg was dat de koopman-bankiers, die rond 1780 bijna vier-vijfde van de ongeveer 400 plantages aan zich gebonden wisten, halverwege de negentiende eeuw geen rol van betekenis meer speelden in de Surinaamse plantage-economie (een-zesde deel van de 189 plantages was toen nog in bezit van fondsen).

Meer dan wie ook zijn deze fondsdirecteuren de exponenten geweest van het roofofbouwproces. Zij waren het die de Surinaamse plantagekolonie met enorme kapitalen overspoelden, zonder rekening te houden met de reproductie daarvan. Weliswaar leidde dit tot een spectaculaire expansie van de koffiesector, maar door hun toedoen werd diezelfde sector ook weer om zeep geholpen. Zij waren degenen die genoeg namen met opgeblazen en frauduleuze taxaties. Zij waren het ook die er geen moeite mee hadden dat ondeskundige parvenu's met opgedrongen hypotheeken tot planters werden gebombardeerd. En zij waren het die de beleggers volstrekt in het ongewisse lieten over de gang van zaken, hen met mooie beloftes bleven paaien, of hen eenvoudig voorlogen. Het enige dat voor de koopman-bankiers telde waren de vele provisies die zij op alle transacties konden opstrijken. Dat door dit kortzichtige beleid de beleggers hun kapitaal kwijtraakten deerde hen nauwelijks. Laat staan dat zij er zich om bekommerden dat door hun niet te bevredigen behoefte aan omzet de (koffie)plantages steeds meer uitgeput raakten en de slaven steeds harder moesten worden opgejaagd.

De gevolgen van deze vorm van roofofbouw waren verstrekkelijk. Het vertrouwen van het Nederlands kapitaal in de Surinaamse plantage-economie was voor lange tijd geschokt en heeft zich nooit meer geheel hersteld. Absenteïsme werd een dominant verschijnsel en had de heerschappij van, vaak ondeskundige, administrateurs tot gevolg. De koffiesector stierf een langzame dood, waarvan de gevolgen, zoals de steeds moeizamer strijd tegen het water, ook in de rest van de plantage-economie voelbaar waren. Het mag bijna een wonder heten dat niet de gehele plantage-economie werd opgedoekt.

Dat dit einde er toch niet kwam was het werk van planters die minder op roofofbouw en meer op overleven waren gericht. In de achttiende eeuw waren deze vooral te vinden in de suikerbranche, in de negentiende eeuw ook in de nieuwe katoensector. Suikerondernemingen vormden de oudste sector van de plantage-economie en sommige planters behoorden in de tijd van de negotiaties al tot de tweede of derde generatie. Dit kan er toe hebben bijgedragen dat men in deze sector veel meer zorg droeg voor de reproductie, al gold dat niet de slaven. Zo was rotatie een algemeen aanvaarde praktijk en innoveren geen onbekend verschijnsel. Ook financieel ging men doordachter te werk, want ongeveer de helft van deze sector was niet met een negotiatiefonds in zee gegaan en het lijkt er op dat, als men dat

toch deed, het geleende kapitaal produktiever werd gebruikt dan in de koffiesector.

Het gevolg was dat deze sector veel minder gehavend de negentiende eeuw is ingegaan dan de koffieplantages. Daarbij bleek de op reproductie gerichte mentaliteit niet verloren te zijn gegaan, want de suikerondernemingen toonden zich, ook in vergelijking met elders, zeer innovatief. Dit leidde niet alleen tot nieuwe expansie, maar bijvoorbeeld ook tot de snelste demografische groei in de plantage-economie. Dat dit inderdaad samenhang met een traditioneel andere mentaliteit dan in de koffiesector blijkt uit de kwaliteit en achtergrond van de dertien besproken topadministrateurs in 1824. Van de zes die als kundig te boek stonden, waren er vijf met familiebanden verbonden aan de achttiende-eeuwse planterse elite met belangen in de suiker. Van de zeven minder goed bekend staande topadministrateurs hadden slechts twee zo'n achtergrond.

Natuurlijk leed ook de suikersector onder de schulden crisis en waren er eveneens planters die niet innoveerden. Hierdoor verminderde tussen 1750 en 1810 het aantal plantages met bijna een-derde, de slavenbevolking met bijna de helft en het suikerareaal met ruim een kwart. De totale produktie bleek echter in 1810 weer op hetzelfde niveau te liggen als in 1750. Ook dit was een teken van de meer op reproductie gerichte mentaliteit die in deze sector heerste en de plantages de veerkracht verschafte om in de negentiende eeuw tot nieuwe bloei te komen.

Het waren echter niet alleen suikerplanters die het overleven van de plantage-economie hebben bewerkstelligd. Begin negentiende eeuw kwamen er twee nieuwe groepen planters bij die de katoensector hebben opgebouwd. Men kan zelfs zeggen dat het ging het om drie groepen, want een klein deel van hen bestond uit voormalige koffieplanters die op tijd hun plantage hadden omgebouwd tot een katoenonderneming. Op zich was dit een teken van overleven, maar hun aanpak getuigde soms nog van een roofof bouwmentaliteit door hun te lange doortelen met dezelfde bomen, het toenemend aantal bomen per akker en het gebrek aan vernieuwing. Daarnaast kwam er een groep katoenplanters die vooral bestond uit gefortuneerde administrateurs. Toen veel plantages voor spotprijzen werden verkocht namen zij hun kans waar en begonnen katoen te verbouwen. Anderen stichtten zelfs nieuwe plantages langs de noordoostkust van Suriname. Sommigen van hen waren behept met de oude roofof bouwmentaliteit, terwijl anderen een meer innoverende aanpak voorstonden. Het laatste zal in belangrijke mate een gevolg zijn geweest van het feit dat zij hun plantages voor een groot deel met eigen kapitaal hadden opgebouwd.

Daarmee was tevens een nieuw element in de plantage-economie geïntroduceerd: de groei van een lokale kapitaalmarkt. Voor een deel draaide deze op de fortuinen die een aantal administrateurs in hun functie als

zaakwaarnemer hadden verdiend, voor een ander deel op het geld van lokale handelaars die rijk waren geworden met de import van plantagebenodigdheden. Deze laatste groep was opgekomen ten gevolge van de verbroken verbinding met Nederland tussen 1795 en 1816. De aanvoer van benodigdheden om de plantagekolonie draaiende te houden stokte en een aantal handelaars zag zijn kans schoon om dit gat in de markt te vullen. Zij betrokken hun waren van elders en verkochten deze tegen hoge prijzen, en vaak in geheim vennootschap met de administrateurs, aan de plantages. Eenmaal gevestigd wisten zij ook na 1816 hun positie te handhaven en vergaarden soms grote rijkdom.

Dit nieuwe, lokale kapitaal van administrateurs en handelaars is een typerend voorbeeld van de wisselwerking tussen roofbouw en overleven. Enerzijds was het gegroeid ten koste van de rentabiliteit van plantages, anderzijds werd het opnieuw in de plantage-economie geïnvesteerd door middel van leningen, vaak tegen woekerrentes van 8 tot 12%, waarvoor onder andere stoommachines werden aangeschaft.

De tweede groep die de plantage-economie heeft gestimuleerd waren de Britse planters die in het kielzog van de Engelse bezetting in Suriname en Guiana neerstreken. Zij verschaften de toegang tot een nieuwe kapitaal- en afzetmarkt (Engeland) en toonden zich in het algemeen voorstander van innovatie. Door hun toedoen werden nieuwe plantagegebieden ontsloten in Nickerie en Coronie en groeide de katoensector uit tot een belangrijke nieuwe pijler van de plantage-economie. Daarnaast bezaten zij ook enkele van de grootste en meest geavanceerde suikerplantages, met name Waterloo, Burnside, Nursery en Alkmaar. Zij hebben zelfs enkele koffieplantages nog tot het einde van de slavernij draaiende weten te houden. Dat het demografisch patroon van de katoenslaven zoveel positiever was dan elders kan echter niet op hun conto worden geschreven. Ook niet-Britse katoenplantages vertoonden dit beeld, zodat dit moet worden toegeschreven aan specifiek aan deze sector eigen factoren, zoals het soort arbeid en de geografische ligging. In ieder geval is in deze studie duidelijk geworden dat processen van roofbouw en overleven sterk afhankelijk waren van het type planter dat in de verschillende sectoren actief was.

Een andere opvallende verandering in de plantage-economie was het toenomen belang van het management. Vooral de rol van de administrateurs werd sinds eind achttiende eeuw sterk bepalend voor het beleid op de plantages. De administrateurs vormden echter geen compleet nieuw verschijnsel zoals wel eens wordt gesuggereerd, want ook voor die tijd was al sprake van absentisme. Wel gingen absentisme en de invloed van administrateurs na de schulden crisis een overheersende rol spelen in de plantage-kolonie. Suriname was daarin niet uniek, want ook in het Brits-

Caraïbisch gebied deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor, als gevolg van verschuldiging aan Britse handelshuizen. In de Franse en Spaanse plantage-economieën was dit minder het geval, omdat daar koopman-bankiers in de kolonie zelf actief waren (Pares 1960).

Administrateurs vormden de nieuwe elite in het negentiende-eeuwse Suriname, al waren zij deels ook verwant aan de oude plantersfamilies. Het verkrijgen van zoveel mogelijk administraties was hun belangrijkste drijfveer en zij toonden zich zeer vindingrijk in het ontwikkelen van methodes om zich ten koste van de beheerde plantages te verrijken. Daarnaast bleek de kwaliteit van hun beheer wisselvallig en was het verloop tamelijk groot. Vaak waren het lastige heerschappen die in allerlei rechtszaken waren verwickeld, wat het management niet ten goede kwam. Toch waren de eigenaars in hoge mate aan hen gebonden. De keuze aan administrateurs was beperkt en de controlemogelijkheid gering. Die afhankelijkheid bleek ook uit het, voor de eigenaars, onvoordelige beloningssysteem, dat desondanks nooit essentieel is gewijzigd. In plaats van de beloning te koppelen aan de winst van de onderneming, kreeg de administrateur een vast percentage van de produktie plus een percentage van de lokale verkoop-opbrengsten. Zo werd hij wel geprikkeld tot hoge omzetten, maar niet tot kostenbeheersing.

Het zou echter bezijden de waarheid zijn om de administrateurs louter negatief af te schilderen. Weliswaar verloren zij nooit het eigenbelang uit het oog, maar er liepen wel degelijk ook capabele administrateurs rond. Dat hun beleid niet altijd vruchten afwierp was nogal eens het gevolg van de frustrerende zuinigheid van absente eigenaars, die vooral geïnteresseerd waren in het saldo aan het eind van het jaar. Ook had een aantal administrateurs een deel van het vergaarde kapitaal opnieuw in de plantage-economie geïnvesteerd, door middel van leningen en in eigen plantages, en namen sommigen innoverende maatregelen.

De, op het eerste gezicht, sterke gelijkenis tussen de rol van de achttiende-eeuwse koopman-bankier en de negentiende-eeuwse administrateur gaat daarom niet geheel op. Het is waar dat beiden het eigenbelang primair stelden. Ook konden beiden zich verrijken ten koste van de plantages, zonder zelf veel risico te lopen en verstonden zij de kunst hun opdrachtgevers te paaien met winstverwachtingen die zelden uitkwamen. Beiden hebben daarom processen van roofbouw in hoge mate bevorderd. Het grote verschil is echter dat administrateurs zich in de kolonie bevonden, daar vaak grote persoonlijke belangen hadden en sommigen een belangrijke rol speelden in de lokale politiek. Hun inzicht in en betrokkenheid met de plantage-economie was daardoor groter, waardoor zij meer aandacht aan de reproductie besteedden. Hun gedrag toont opnieuw de interactie aan tussen roofbouw en overleven.

In de plantage-economie is de positie van slavenopzichters of blankofficiers in de loop der tijd nauwelijks veranderd. Hun sociale status was laag, hun gedrag ruw en carrièremogelijkheden gering. Zowel slaven als managers schopten tegen hen aan. Het verloop onder deze opzichters was dan ook extreem hoog, wat niet bevorderlijk was voor de rust en continuïteit op de onderneming.

De rol van de plantagedirecteur veranderde daarentegen wel. In de achttiende eeuw woonde het grootste deel van de eigenaars in Paramaribo, zodat zij het dagelijks beheer op de plantage overlieten aan een directeur. Diens beheer werd echter nauwlettend in de gaten gehouden en de planter was regelmatig op het bedrijf aanwezig om de werkzaamheden in ogenschouw te nemen. Het belang van de directeur en de ruimte waar binnen hij enigszins zelfstandig kon opereren werden echter groter naarmate het absentisme toenam. Weliswaar nam de administrateur de controlerende taak van de planter over, maar zijn betrokkenheid was toch minder groot en vaak moest hij zijn aandacht over meerdere plantages verdelen. Hierdoor kreeg de directeur meer invloed op het functioneren van de plantage, waar hij soms zelfs als mede-administrateur werd aangesteld, en nam het toezicht op zijn beleid af. De geïsoleerde plantage beschouwde hij als zijn koninkrijkje waarover hij op autocratische wijze de scepter zwaaide. De eenzaamheid van zijn bestaan en de spanning die het leven tussen een overmacht van slaven – gemiddeld één directeur op 126 slaven in 1836 – met zich meebracht, deed hem nogal eens in een hedonistische levenswijze vervallen. Ook waren er ambitieuze directeurs die de slaven onder druk zetten om zoveel mogelijk te produceren. Hiermee hoopten zij hun superieuren te behagen en de kans te vergroten zelf nog eens administrateur te worden, wat overigens maar een enkeling lukte. Beide soorten directeurs vormden een bedreiging voor de continuïteit van de onderneming, omdat zij met hun gedrag de slaven tegen zich in het harnas joegen en daarmee het wankel evenwicht op de plantages verstoorden. Onenigheid met de directeur leidde dan ook regelmatig tot onrust, of zelfs oproer onder de slaven.

Natuurlijk zijn er ook vele directeurs geweest die met verstand van zaken en tact leiding hebben gegeven op de plantages. Dat bleek bijvoorbeeld uit het feit dat, in vergelijking met de andere blanke managers, het verloop onder hen minder groot was. Gemiddeld bleven zij 5,6 jaar op dezelfde plantage in functie, tegenover blankofficiers 1,1 en administrateurs 3,7 jaar. Er waren zelfs directeurs die echt verknocht raakten aan 'hun' plantage, wat onder meer blijkt uit de tientallen jaren die sommigen er doorbrachten en waar zij, wellicht vaker dan wel eens wordt gesuggereerd, een stabiel gezinsleven met een zwarte vrouw hadden opgebouwd. Het is daarom moeilijk de directeur in zijn algemeenheid te typeren als een duidelijke representant van de roofofmentaliteit, of van de mentaliteit gericht op overleven. Ik

heb de indruk dat het eerste type vaker voorkwam dan het tweede. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat dit het gevolg is van het 'problematisch' gedrag van eerstgenoemden, waardoor zij meer dan 'normale' directeurs worden genoemd in de plantage-archieven.

In dit overzicht van de wijzigingen in het plantagemanagement ontbreekt alleen nog de positie van de zwarte bastiaan. Zijn rol kan echter niet los worden gezien van veranderingen die betrekking hadden op de slavenbevolking als geheel. Weliswaar heeft de bastiaan altijd een bemiddelende rol gespeeld tussen slaven en blanken, maar als het er op aankwam, verbond hij zijn lot meestal aan dat van de slaven. Bovendien zijn er aanwijzingen die doen vermoeden dat de bastiaan zijn leiderschap niet alleen kreeg opgelegd door het blanke management, maar dat dit was geïnstitutionaliseerd in de slavengemeenschap in de vorm van het priester-schap. Het ligt daarom voor de hand te veronderstellen dat een bastiaan als opzichter werd gekozen vanwege zijn 'natuurlijk' leiderschap. Hij zal daarom tevens een stimulerende rol hebben gespeeld in de processen die de wereld van de slaven in de loop der tijd hebben veranderd.

In het derde kwart van de achttiende eeuw bereikten de slavenimporten uit Afrika een absoluut hoogtepunt als gevolg van de expansie van de plantage-economie en het hoge sterfte-overschot. Hierdoor bestond het grootste deel van de slavenbevolking in die periode uit in vrijheid geboren Afrikanen, die weinig waren geworteld in de Surinaamse samenleving. Dat verhinderde overigens niet dat het leggen van de fundamenten van een Afro-Surinaamse cultuur, waarmee al in de zeventiende eeuw was begonnen, voortging. Het betekende alleen dat Westafrikaanse invloeden sterk in deze cultuur aanwezig bleven.

Gedurende diezelfde periode moet ook de arbeidslast van de slaven een absoluut hoogte-, of liever gezegd, dieptepunt hebben bereikt, vanwege de snelle uitbreiding van de plantage-economie. Om die te realiseren moesten namelijk in vrij korte tijd duizenden kilometers trenzen worden gegraven in de zware klei. Het waren vooral deze werkzaamheden die een hoge tol van de slaven eisten, want na deze periode bleek het sterfte-overschot met de helft af te nemen. Bovendien bleef op suikerplantages, waar het werk aan de waterstelsels het meest intensief was, het sterfte-overschot ook relatief het grootst. Deze slopende arbeid, het harde regime en het volkomen negeren door planters en overheid van de erbarmelijke levensomstandigheden moeten de slaven tot wanhoop hebben gedreven. Dat bleek ook uit de orale geschiedenis van de Saramakaners, waarin twee eeuwen later nog steeds de graafwerkzaamheden en de behandeling door planters als belangrijkste motieven worden genoemd om weg te lopen van de plantages.

De combinatie van al deze factoren maakt het weinig toevallig dat in

diezelfde periode ook het slavenverzet naar een hoogtepunt groeide. De kolonie was in een bijna constante staat van alarm vanwege de voortdurende slavenopstanden en overvallen op plantages, vaak gevolgd door massale marronage. Alleen door een verdeel-en-heers-beleid te voeren wisten de blanke kolonisten zich staande te houden. Deze politiek was gebaseerd op veel geweld tegen sommigen (met name de slaven in het centrum van het plantagegebied en de Boni-marrons) en toegeeflijkheid jegens anderen (met name de slaven aan de periferie van het plantagegebied en de Aukaner-, Saramakaner- en Matawai-marrons). Op de plantages bestond een strakke hiërarchie, gebaseerd op kleur (geprivilegieerde mulatten versus negers) en functie (bevoorrechte eliteslaven, zoals bastiaans, ambachtslieden en huisslaven, versus de veldslaven). Hierdoor wisten de planters zich te handhaven, maar niet meer dan dat. Het verzet is namelijk nooit verdwenen en het is opvallend hoe daaraan juist door eliteslaven, met name bastiaans, leiding is gegeven.

Het achttiende-eeuws verzet had een element van wanhoop in zich; men had toch niets meer te verliezen. De enige uitweg om zich te onttrekken aan de plantage-economie was door met de dood voor ogen in opstand te komen of weg te lopen. Ook de lage geboortencijfers uit die tijd zouden met deze houding te maken kunnen hebben. Evenals de dood was de voortplanting een van de weinige aspecten in het leven die slaven zelf enigszins in de hand hadden. Het is niet denkbeeldig dat door de erbarmelijke levensomstandigheden slaven niet alleen fysiek minder in staat waren kinderen te krijgen, maar daarvoor ook bewust kozen. Uit wanhoop of uit daadwerkelijk verzet onttrokken zij wellicht ook op die manier leven aan het systeem.

Het zou veel te ver gaan om deze frontale confrontatie met het systeem te omschrijven als een soort zelfroefbouw. Daarvoor werd het teveel beheerst door de pure drang tot overleven. Toch lijkt de houding van de slaven meer te zijn gekenmerkt door defensieve reacties op het onderdrukkingssysteem, dan door offensieve, toekomstgerichte acties om levensverbetering af te dwingen. Natuurlijk was weglopen gericht op een leven in vrijheid, maar de ontberingen die dit vergde maakten de keus veeleer tot een wanhoopsdaad dan een toekomstgerichte keuze. Dat blijkt onder meer uit het feit dat moeders met kinderen veruit in de minderheid waren onder de weglopers. Ook keerden deserteurs soms na verloop van tijd op hun schreden terug en bij overvallen op de plantages gingen de slaven lang niet altijd (vrijwillig) met de marrons mee.

Halverwege de negentiende eeuw was dit beeld totaal gewijzigd. Nog steeds kwamen weglopen en verzet veelvuldig voor, maar het karakter was veranderd. De meeste deserteurs waren in het geheel niet van plan zich definitief aan de plantage-economie te onttrekken. Zij gebruikten het weg-

lopen als vorm van protest tegen bepaalde veranderingen op de plantage, of ze wensten eenvoudig voor enige tijd op bezoek te gaan bij geliefden of verwanten. Tevens fungeerde het als een manier om even stoom af te blazen. De sancties die er op stonden namen de slaven voor lief. Regelmatig kwam het voor dat de gehele slavenmacht zich verwijderde naar de rand van of net buiten de plantage. In zo'n geval kan niet eens meer van weglopen worden gesproken, maar ging het puur om een werkstaking om bepaalde eisen kracht bij te zetten. Weglopen was niet langer het doel op zich, maar het middel om een doel te bereiken. Dat wil niet zeggen dat 'traditionele' vormen van weglopen niet meer voorkwamen, want ook in de negentiende eeuw hebben zich nog nieuwe groepen marrons gevormd en voor de slaven in Coronie en Nickerie vormde na 1834 het 'vrije' buurland Guiana een lonkend perspectief. Evenzeer hebben zich al in de achttiende eeuw werkstakingen voorgedaan en ook toen was niet iedere wegloper van plan zich definitief bij de marrons aan te sluiten. Het gaat dan ook om een geleidelijke, maar niettemin structurele verandering.

Het meest duidelijk is deze verandering te zien aan het verzet dat vrijwel onvermijdelijk volgde op pogingen complete slavenmachten naar andere plantages te laten verhuizen. Met alle mogelijke middelen stelden slaven zich daar tegen te weer en eisten op hun 'eigen' plantage te blijven. Meestal konden alleen met geweld en intimidatie dergelijke verhuizingen worden afgedwongen, terwijl het ook voorkwam dat aan de eisen van slaven werd toegegeven. Dit hevig verzet tegen verhuizing was het gevolg van een proces van creolisering: slaven waren geworteld geraakt op de plantage en zagen die op z'n minst als hun emotioneel eigendom. Zij waren er geboren, hun navelstrengen lagen er begraven en zij woonden er hun leven lang met verwanten en met de geesten van hun voorouders. Ieder plekje was bekend en had vaak een speciale betekenis. Ondanks alle repressie is er altijd meer geweest dan alleen wanhoop, verdriet en woede. Slaven hebben ook gewoon gelééfd op de plantages. Er is gefeest en getreurd, liefgehad en geruzied, allemaal binnen de begrenzing van een tamelijk kleine gemeenschap. Bovendien hadden zij er steeds meer rechten verworven en was het de plaats die hen de middelen verschafte deel te nemen aan de geld-economie. Een verhuizing zou daarom betekenen dat zij weer helemaal opnieuw moesten beginnen in een vreemde omgeving waar de aanwezige bevolking zich door hun komst eveneens in hun rechten bedreigd voelde. Het was daarom het verzet van Surinamers die zich in hun rechten en toekomstverwachtingen gefrustreerd zagen.

Ook de veelvuldige conflicten met plantagedirecteurs getuigden van deze nieuwe vorm van verzet. Als slaven zich tekort gedaan voelden in hun rechten, of bepaalde verwachtingen werden gefrustreerd, dan maakten zij luid en duidelijk hun onvrede kenbaar. Meestal trok in zo'n geval de

directeur uiteindelijk aan het kortste eind. Kortom, het slavenverzet werd niet langer gekenmerkt door een wanhopige reactie tegen een gewelddadig systeem dat zich ondanks alles staande wist te houden, maar door een meer toekomstgerichte strijd waarin de bescherming en uitbouw van verworven rechten centraal stonden en waartegen de machthebbers steeds minder verweer hadden.

Als gevolg van de definitief beëindigde slavenimporten, het sterfte-overschot en de toenemende druk van de koloniale overheid zagen de planters zich gedwongen meer aandacht te besteden aan de levensomstandigheden van de slaven. Geleidelijk aan werden verbeteringen doorgevoerd met betrekking tot de arbeid, voeding, kleding, behuizing, medische zorg en rechtspositie. Bovendien bleek het voor planters soms efficiënter bepaalde voorzieningen, zoals voeding en medische zorg, meer over te laten aan het initiatief van de slaven zelf. Al deze veranderingen betekenden een verzwakking van een der fundamenten van de plantagekolonie: de theoretisch absolute segregatie van blank en zwart. Slaven ressorterden, net als vrijen, onder het personenrecht, zij werden niet meer uitgesloten van christelijk geloof en onderwijs en het verwerven van bezit was niet langer verboden.

Parallel aan deze ontwikkelingen vonden ook in de slavenbevolking zelf grote veranderingen plaats. Na een opleving in de jaren 1820, toen voor het laatst grote groepen slaven in Suriname werden ingevoerd, was het Afrikaanse aandeel in de populatie steeds verder teruggelopen. Dit betekende dat een meerderheid van de slaven nu in de kolonie zelf was geboren, soms al tot de derde generatie behoorde en in min of meer hechte gemeenschappen van verwantengroepen leefde. Tegelijkertijd hadden de slaven het relatieve isolement van hun segregatie aangegrepen om de Afro-Surinaamse cultuur te versterken en verder uit te bouwen. Dit vormde een belangrijke stimulans voor hun weerbaarheid en zelfbewustzijn.

Als onderdeel van de materiële cultuur, en op een gegeven moment zelfs gestimuleerd door de planters, waren de slaven zich in hun vrije tijd steeds meer gaan toeleggen op de kleine landbouw, veteelt en visvangst. Hierdoor maakten zij zich niet alleen minder afhankelijk van de voedseluitdelingen, maar bovendien bood het de gelegenheid handel te drijven. Over de omvang van die handel is nog weinig bekend, maar het heeft er alle schijn van dat de plantage-economie steeds afhankelijker werd van deze produktie.

Ook op andere wijze namen de middelen om inkomsten te verwerven toe, zodat geld een steeds belangrijker rol ging spelen in de slavengemeenschap. Hiermee werden allerhande bezittingen aangeschaft en een enkeling lukte het zelfs zich vrij te kopen. Deze groeiende deelname aan de geld-economie had diverse gevolgen. Enerzijds werd hierdoor het gevoel van eigenwaarde verhoogd en versterkte het de relatieve onafhankelijkheid,

anderzijds werden slaven meer aan de plantage-economie gebonden. Bovendien zette het een proces in gang van sociale differentiatie. Zo kon het gebeuren dat een bastiaan andere slaven voor zichzelf liet werken.

Deze ontwikkelingen hebben grote invloed gehad op het gedrag van slaven. Dat bleek bijvoorbeeld uit de onmiskenbaar positieve demografische ontwikkeling. Door autonome factoren, zoals regelmatig terugkerende epidemieën en de gebrekkige medische kennis, bleef het gemiddelde mortaliteitsniveau hoog, zodat tot het eind toe de totale plantagebevolking te kampen heeft gehad met een sterfte-overschot. De levensverwachting van volwassen slaven, het geboortecijfer en de fertiliteit namen echter toe. Met name het laatste is een belangrijk gegeven, omdat hierbij niet alleen medisch-biologische factoren een rol speelden, maar tevens beslissingen van de slaven zelf. Zo is het opvallend dat in de suikersector, die van oudsher werd gekenmerkt door de slechtste levensomstandigheden en het meest negatieve demografisch patroon, de snelste vooruitgang werd geboekt. Hier waren dan ook de meest zichtbare verbeteringen, zoals afschaffing van de nachtarbeid, doorgevoerd. Bovendien waren de financiële middelen ruimer en het toekomstperspectief rooskleuriger dan in andere sectoren. Deze positieve factoren kunnen suikerslaven er toe hebben aangezet meer belang te gaan hechten aan hun reproductie. Tussen 1831 en 1863 steeg in de suikersector de fertiliteit dan ook met 90%, terwijl de koffie- en katoensector niet verder kwamen dan 49 en 44%. Daarnaast zou in het algemeen de wens om meer kinderen te krijgen kunnen zijn gestimuleerd door het toenemend belang dat bezit kreeg in de slavengemeenschap. Meer kinderen betekende meer handen voor de eigen produktie en een verzekering voor de oude dag.

Samenvattend kan de transformatie van de slavenbevolking het best worden gekarakteriseerd als een proces waarin overleven, in de meest brede betekenis, een steeds belangrijker rol speelde en waarbij niet-gewortelde Afrikaanse slaven zich ontwikkelden in de richting van een Surinaamse 'proto peasantry'.

Nu de veranderingen van alle betrokkenen de revue zijn gepasseerd kan de dynamiek van de plantagekolonie als geheel worden samengevat. Het blijkt dat roofofbouw een onuitwisbaar stempel heeft gedrukt op het functioneren van de verschillende sectoren van de Surinaamse plantage-economie en alle betrokken deelnemers. Dit proces heeft vele slachtoffers gemaakt (slaven, planters, obligatiehouders, de koffiesector) en slechts weinig winnaars gekend (koopman-bankiers, administrateurs). Het gevolg was dat de plantage-economie aan het eind van de slavernij kleiner dan een eeuw daarvoor en structureel onderontwikkeld was. Buiten de suikersector vond nauwelijks enige economische activiteit van belang plaats.

Dat de plantage-economie niet voortijdig aan haar einde kwam, was te danken aan het gelijktijdige proces van overleven, waarin juist de reproductie centraal stond. Dit proces verliep deels autonoom, deels als reactie op roofoorlog. Een duidelijk voorbeeld daarvan vormt de katoensector. De basis voor deze sector werd gelegd door koffieplanters die, na eerst hun plantage door roofoorlog aan de rand van de afgrond te hebben gebracht, om te overleven overschakelden op katoen. In hun beleid waren vaak nog sporen van roofoorlog, zoals te lang en intensief telen met dezelfde grond en gewassen en gebrek aan innovatie, te vinden. Een tweede impuls kreeg de katoensector van administrateurs, die een deel van hun kapitaal, dat zij via roofoorlog op de rentabiliteit van door hun beheerde ondernemingen hadden vergaard, investeerden in onder andere katoenplantages en leningen waardoor planters konden innoveren. Ongeveer de helft van de katoensector tenslotte, werd opgebouwd door Britse planters, die geen Surinaams roofoorlogverleden hadden, vers kapitaal inbrachten, geheel nieuwe plantagegebieden ontgonnen en in het algemeen vernieuwend te werk gingen. Kortom, de relatie tussen roofoorlog en overleven is uiterst complex. Bovendien laat de verdere ontwikkeling van de katoensector zien dat naast de dominante rol van beide processen ook andere, autonome factoren van belang zijn geweest. Deze sector raakte namelijk in verval door haar ongelijke strijd tegen het oprukkende zeewater, door regelmatige insectenplagen en door de explosieve groei van de Noord Amerikaanse katoenproductie waar uiteindelijk geen van de Caraïbische plantage-economieën tegen opkon.

Toch bleek ook een tamelijk autonome factor als natuurgeweld niet los te staan van processen van roofoorlog en overleven en vormde het een deel van de specifiek Surinaamse dynamiek. Typerend was de constante strijd die moest worden gevoerd tegen het water. Om ook in de toekomst te kunnen overleven, moesten de complexe waterwerken voortdurend worden vernieuwd en uitgebreid. Hierin toonden de planters zich in het algemeen tamelijk reproductief. De tol die deze werkzaamheden van de slaven eiste kan echter niet anders dan met roofoorlog worden omschreven. Voor de slaven was deze arbeid vaak de aanleiding om in verzet te komen of weg te lopen, een verschijnsel dat op zich al een gecompliceerde combinatie van roofoorlog- en overlevingselementen bleek te bevatten. Bovendien werd overleven in de strijd tegen het water moeilijker naarmate meer plantages ten gevolge van roofoorlog werden verlaten. Opnieuw blijkt hoe complex de interactie tussen deze twee processen is verlopen.

Ook wanneer wij voor het moment de slaven even buiten beschouwing laten is het vinden van een verklaring voor de verschillen in instelling van de diverse betrokkenen niet eenvoudig. Het zou al te simpel zijn deze alleen toe te schrijven aan het verschil tussen mercantilisme en kapi-

talisme. Bij de eerste stond de handel primair en kwamen produktie en zeker reproductie op de tweede plaats, terwijl die verhouding tijdens de opmars van het kapitalisme steeds meer werd omgekeerd. Ongetwijfeld zal dit wel een rol hebben gespeeld. Zo is het opvallend dat de grootste stimulators van rooibouw in de achttiende eeuw, de Nederlandse koopman-bankiers, tevens de spil waren van de grootste handelsmacht in de wereld-economie. Even opmerkelijk in de negentiende eeuw is de innoverende rol die planters hebben gespeeld afkomstig uit het meest kapitalistische land ter wereld, Engeland.

Toch vormt dit geen afdoende verklaring. Minstens zo belangrijk lijken verschillen die samenhangen met de aard van het specifieke produkt en de plaats waar de voornaamste beleidsbeslissingen werden genomen. Halverwege de achttiende eeuw had bijvoorbeeld de produktie van suiker op plantages in de Amerika's al een geschiedenis van ruim twee eeuwen. Dit produkt had van een stabiele plaats op de wereldmarkt en kende een lange traditie van technologische vernieuwing. Met koffie lag dat volkomen anders. Dit was een nieuw en veelbelovend produkt dat stormenderhand de wereldmarkt veroverde, maar waarmee men nauwelijks enige ervaring had. Het was een typisch 'boom'-produkt, waarmee kapitalen konden worden verdiend, maar dat zijn duurzaamheid als plantageprodukt nog moest bewijzen. Veel meer dan bij suiker was men daarom uit op snelle successen, want als genotmiddel kon het een modegril blijken te zijn. Het gevolg was dat de reproductie veel minder aandacht kreeg. De ontwikkeling van katoen hield het midden tussen deze twee. Men was in Europa al van oudsher met dit produkt bekend en de waarde ervan had zich al bewezen. Het werd echter pas sinds de Industriële Revolutie als plantageprodukt in de Amerika's geïntroduceerd, vanwege de nieuwe mogelijkheden van groot-schalige, industriële verwerking. Katoen werd daardoor eveneens een 'boom'-produkt, maar hoefde minder dan koffie te bewijzen dat het van blijvend belang was. In principe was hierdoor meer ruimte aanwezig om zorg te besteden aan de reproductie.

Ook anderszins waren processen van rooibouw en overleven afhankelijk van het specifieke produkt. Het ene gewas deed nu eenmaal een grotere aanslag op de bodem dan het andere. Bovendien verschilden de vereiste locatie, de stand van de techniek en de aard van de werkzaamheden per produkt. Dit betekende dat de mate waarin rooibouw op de arbeid werd gepleegd ook afhankelijk was van het verbouwde gewas. Duidelijk bleek dat uit de verschillende demografische ontwikkelingen.

Ook de plaats waar de belangrijkste bedrijfsbeslissingen werden genomen, heeft een rol gespeeld in de mentaliteitsverschillen. Zo kwamen de meeste koffieplanters in de tweede helft van de achttiende eeuw geheel in de greep van de koopman-bankiers in Nederland. De laatsten zijn met hun over-

vloedige kredieten en aandringen op maximale produktie de motor geweest van het rooibouwproces in deze sector. Eens te meer was dit het geval, nadat zij na de schulden crisis eigenaar werden van deze ondernemingen en dat vaak tot ver in de negentiende eeuw zijn gebleven. Het absenteïsme was in deze sector dan ook zeer hoog.

De suikersector was minder in de greep van koopman-bankiers, zodat vaker beleidsbeslissingen in het belang van de plantagereproductie en bovendien ter plaatse werden genomen. Toch werd ook hier het absenteïsme wijdverbreid. Het verschil met de koffiesector was echter dat absente eigenaren van suikerplantages meestal geen fondsdirecteur waren en slechts één plantage bezaten, waarvoor zij zelf het financiële risico droegen. Zij waren daarom meer verbonden met het wel en wee van de plantages. Daaraan dient echter onmiddellijk te worden toegevoegd dat juist hierdoor hun beleid niet als zeer innoverend of reproductief kon worden gekenmerkt, maar eerder behoudend was. Het ging dus om een gradueel verschil.

Hoe paradoxaal het ook klinkt, voor beide sectoren gold dat, door het hoge absenteïsme, een belangrijk deel van de beleidsbeslissingen weer in de plantage-economie zelf werd genomen. De administrateurs hadden zich namelijk onmisbaar weten te maken en bepaalden in belangrijke mate het beleid op de plantages. Afgezien van het spekken van hun eigen portemonnee, waaraan zij zich zonder uitzondering schuldig hebben gemaakt, bleek het sterk afhankelijk van de persoon of het beleid rooibouw dan wel reproductie stimuleerde.

De grootste prikkel tot overleven kon ongetwijfeld worden aangetroffen op plantages met een ter plekke aanwezige eigenaar die niet in de tang van een negotiatiefonds zat. Daar richtte men zich op het voortbestaan van de onderneming, men was niet afhankelijk van een administrateur en beslissingen konden relatief snel worden genomen. Dergelijke ondernemingen werden in de negentiende eeuw het meest aangetroffen in de katoen- en in mindere mate in de suikersector. Niet toevallig waren dit ook de sectoren die de meeste tekenen van (over)leven hebben gegeven. Mentaliteitsverschillen kunnen daarom worden verklaard uit het 'type' beleidsmaker, zijn economische achtergrond en de plaats waar hij zich bevond. Bovendien speelde ook de aard van het produkt een rol.

Het zal overigens duidelijk zijn dat in het algemeen rooibouw nooit voor honderd procent heeft overheerst, zelfs niet bij fondsdirecteuren. Dat ligt ook voor de hand, want in dat geval was de koek wel heel snel op. Vrijwel altijd konden daarom ook elementen van overleven worden aangetroffen. Aangezien rooibouw per definitie een eindig proces is, kregen processen van overleven langzamerhand de overhand. De consequenties van rooibouw waren echter zo ingrijpend dat deze het succes van overleven hebben beperkt.

Nog één vraag resteert, namelijk hoe de dynamiek van de slaven kan worden verklaard. Het antwoord daarop moet worden gezocht in hun cultuur en het vermogen om van de nood een deugd te maken. Grote groepen mensen met verschillende culturele achtergronden werden bij elkaar geplaatst in een situatie van exploitatie en segregatie. Om te kunnen overleven was samenwerking een eerste vereiste. Deze coöperatie werd geïnstitutionaliseerd in een gemeenschappelijke cultuur, die onder de dekmantel van de segregatie kon worden opgebouwd. Hiermee konden de slaven zin en richting geven aan hun leven en het verschaft de veerkracht zich te verzetten tegen de chronische roofoverval die op hen werd gepleegd. Eerst was dit verzet nog voornamelijk passief van karakter en vaak gekenmerkt door het zich onttrekken aan de plantage-economie, waarna zij overigens als marrons vaak in het offensief gingen. Naarmate de slaven en hun cultuur hechter verankerd raakten in de plantagekolonie werd hun overlevingsstrategie offensiever en maakten zij gebruik van de zwakte en afhankelijkheid van de plantersklasse door steeds meer rechten te verwerven. Deze verzetscultuur heeft hen in staat gesteld het slavernijsysteem van binnenuit uit te hollen, waardoor zijzelf, en niet de politieke of economische machthebbers, de belangrijkste factor zijn geweest in hun eigen emancipatie.

In vergelijking met andere Caraïbische koloniën bleek Suriname soms achter te lopen (Emancipatie, koffietechnologie, bemesting), soms vooruit (suikertechnologie, bloei en verval van de koffiesector) en meestal kwam zij als tamelijk gemiddeld uit de bus (omvang en 'output' van de plantage-economie, invloed van het absentisme, demografische ontwikkeling, ontstaan van een 'proto peasantry'). Bij elkaar geeft dit voldoende aanleiding te veronderstellen dat het Surinaamse beeld redelijk representatief was voor de Caraïbische ontwikkeling in het algemeen. Toch week Suriname op twee belangrijke onderdelen af van het regionale patroon. Dat waren de geringe bescherming die de plantage-economie in de achttiende eeuw van het moederland kreeg in vergelijking met de Britse en Franse gebieden en de strijd tegen het water die, behalve in Guiana, nergens zo'n bepalende rol heeft gespeeld als in Suriname.

Wat betekent dit voor het onderzoek van andere plantage-economieën? De vele overeenkomsten duiden er op dat er voldoende aanleiding is andere Caraïbische plantagekoloniën aan een zelfde soort analyse te onderwerpen. Tegelijk laten de verschillen zien dat daarbij de eigen historische dynamiek van de onderscheiden samenlevingen nooit uit het oog mag worden verloren.

Dat het ook voor andere plantage-economieën zin kan hebben een zelfde benadering te hanteren blijkt uit de vele misvattingen, in zowel de Suri-

naamse historiografie als de internationale discussies, die nu kunnen worden rechtgezet. Door de plantage centraal te stellen en uitvoerig te putten uit het in meerderheid kwantitatieve archiefmateriaal van deze ondernemingen is een veel completer, zij het ook complexer, beeld van het functioneren van de plantage-economie ontstaan. Het blijkt bijvoorbeeld dat de opvatting van de plantagekolonie als een statische samenleving volstrekt onhoudbaar is, evenals het idee dat na een bloeiperiode alleen sprake zou zijn geweest van rechtlijnig verval. Eerder lijkt het inherent aan het functioneren van een plantage-economie dat er voortdurend beweging was, onder andere als reactie op achteruitgang. Want het kan niet worden ontkend dat de Surinaamse plantages bij de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw in verval waren geraakt. Tegelijk waren echter al krachten werkzaam die verantwoordelijk waren voor nieuwe bloei en expansie in de plantage-economie. In andere Caraïbische koloniën waren dergelijke golfbewegingen en nieuwe initiatieven eveneens te zien, zodat ook daar kan worden getwijfeld aan het beeld van starheid en verval.

Tevens is op basis van de vermeende statische toestand van plantage-economieën en de overvloedige aanwezigheid van goedkope slavenarbeid beweerd dat slavernij een obstakel vormde voor innovatie, dat slaven niet in staat of bereid zouden zijn met moderne technologie te werken en dat zodoende Emancipatie een economische noodzaak was. In Suriname bleek daarvan geen sprake. Slaven werden steeds duurder en schaarser, er werd op redelijk grote schaal geïnnoveerd, slaven bleken met de nieuwe technologie uitstekend uit de voeten te kunnen en te willen en voor de voortgang van het innovatieproces kwam de Emancipatie bijzonder ongelegen. Aangezien Suriname niet de enige vernieuwende plantage-economie was, ligt het voor de hand dat ook elders de veronderstelling niet opgaat.

Daarnaast is het duidelijk dat het onmogelijk is tot de kern van het functioneren van de plantage-economie door te dringen, wanneer deze wordt opgevat als een monolithisch geheel van suikerplantages. De plantage-economie bestond uit meerdere sectoren met eigen karakteristieken en een eigen dynamiek. Juist deze verscheidenheid en de onderlinge wisselwerking waren verantwoordelijk voor beweging en verandering in de plantage-economie. Ook blijkt het verschil tussen sectoren van grote invloed geweest te zijn op de demografische ontwikkeling van slaven. Slechts weinig Caraïbische plantage-economieën hebben maar uit één sector bestaan, zodat mag worden verondersteld dat in het algemeen sectorale verschillen een grote rol hebben gespeeld in het functioneren en de ontwikkeling van Caraïbische samenlevingen. Daaraan is tot nog toe nauwelijks aandacht besteed.

Uit alles blijkt dat de wijze waarop de Surinaamse plantage-economie heeft gefunctioneerd slechts ten dele kan worden verklaard uit externe

factoren. Juist de interne factoren, de wisselwerking tussen invloeden van binnen en buiten en niet te vergeten de rol van de diverse actoren werpen licht op de dynamiek van de plantage-economie. Dit impliceert dat ook voor andere Caraïbische plantage-economieën de verklaringen van 'dependistas' (zoals A.G. Frank) en 'plantation economists' (zoals G.L. Beckford) herziening behoeven.

Opmerkelijk is het transformatieproces dat de Surinaamse slaven ondergingen. Ook elders is dit geconstateerd, maar de stelling dat dit proces was beïnvloed door – en dus moet worden geplaatst in de stroom van – 'bourgeois-democratische revoluties' die sinds eind achttiende eeuw in de Westerse wereld op gang kwam lijkt niet terecht, zoals ook Craton (1982) concludeert. Een dergelijke opvatting gaat voorbij aan het eigen, zelfstandige karakter van het transformatieproces en lijkt opnieuw te veel de externe factoren te benadrukken. Veel vruchtbaarder lijkt het meer onderzoek te doen naar de vraag hoe door het ontstaan van 'proto-peasantries' slaven hun eigen emancipatie (mede) hebben bewerkstelligd.

Tot slot wordt in de Caraïbische historiografie veelvuldig melding gemaakt van processen van roofbouw, zij het dat men zich meestal beperkt tot de ecologie. De ontwikkelingen in de Surinaamse plantagekolonie maken het aannemelijk dat de bredere, meer structurele vorm van roofbouw, zoals die in deze studie ter sprake kwam, ook elders een sleutelrol heeft gespeeld. Bovendien waren halverwege de negentiende eeuw vrijwel overal in het Caraïbisch gebied plantages nog steeds overheersend, zodat mag worden verondersteld dat processen van overleven daar eveneens van fundamentele betekenis zijn geweest. Het blootleggen van deze processen en hun interactie maakt in het geval van Suriname duidelijk waar de kern van de dynamiek in het geheel van de plantage-economie moet worden gezocht. Deze benadering lijkt daarom ook voor andere plantage-economieën zinvol. Bovendien kan het de basis vormen voor nieuwe inzichten in de (onder)ontwikkeling van deze samenlevingen na de slavernij. In ieder geval geldt voor Suriname dat ook vandaag nog het leven in deze voormalige kolonie in hoge mate wordt beheerst door de strijd tussen roofbouw en overleven.

BIJLAGE 1

Surinaamse export van suiker, koffie, katoen en cacao 1700-1869

jaar	suiker (kg)	koffie (kg)	katoen (kg)	cacao (kg)
1700	3.465.000			
1701	3.481.500			
1702	3.488.760			
1703	3.531.000			
1704	3.993.000			
1705	4.243.800			
1706	484.523			
1707	6.104.753			
1708	4.001.333			
1709	6.072.330			
1710	5.168.130			
1711	7.110.263			
1712	7.489.515			
1713	4.807.605			
1714	7.269.405			
1715	6.445.643			
1716	5.820.953			
1717	4.802.325			
1718	4.103.715			
1719	5.714.363			
1720	6.428.483			
1721	8.530.005			
1722	9.855.945			
1723	6.842.220			
1724	8.519.940	2.814		
1725	7.322.783	23.043		
1726	8.194.973	71.351		
1727	8.797.965	103.687		
1728	8.525.880	115.081		
1729	8.662.005	136.083		
1730	8.943.000	251.834		
1731	7.669.695	265.016		
1732	9.027.480	550.574		1.584
1733	6.849.645	394.549		1.347
1734	7.421.040	628.518		1.778

jaar	suiker (kg)	koffie (kg)	katoen (kg)	cacao (kg)
1735	5.666.018	688.168		1.938
1736	8.423.333	810.183		7.275
1737	7.114.883	1.628.214		8.467
1738	7.473.923	1.200.630		15.158
1739	6.313.230	1.592.467		28.476
1740	7.995.240	2.485.623		38.927
1741	8.369.790	2.431.724		82.006
1742	10.128.690	1.378.351		112.529
1743	6.513.540	1.503.507		128.446
1744	7.372.860	1.748.561		203.511
1745	7.541.490	1.196.388		337.375
1746	6.498.030	1.288.932		273.618
1747	5.984.220	2.050.001		176.918
1748	6.622.770	703.774		160.431
1749	7.504.530	1.583.511		143.948
1750	10.148.820	1.768.170		169.441
1751	9.290.820	2.165.649		102.654
1752	9.346.920	2.678.240		156.609
1753	5.042.400	1.444.325		70.160
1754	6.363.720	3.175.373		72.696
1755	5.417.940	1.436.286		42.666
1756	7.425.330	3.381.814		81.856
1757	5.995.770	4.349.243		53.702
1758	4.949.340	3.394.643		61.921
1759	6.183.210	5.429.657		51.006
1760	6.934.620	5.103.244	646	64.214
1761	7.317.420	5.449.875	567	71.362
1762	7.247.130	6.119.801	3.058	56.614
1763	7.217.100	6.856.141	4.351	59.554
1764	6.807.900	4.727.195	17.171	65.525
1765	6.639.930	6.904.500	25.390	80.265
1766	7.141.860	6.194.199	69.257	123.424
1767	7.006.230	6.832.301	107.971	124.769
1768	7.185.420	6.174.590	124.633	216.245
1769	7.395.630	7.003.537	115.791	163.125
1770	6.171.480	3.484.200	85.785	103.454
1771	8.017.560	7.160.287	108.310	256.398
1772	7.477.200	6.945.599	58.938	192.158
1773	6.633.360	7.349.872	68.298	194.457
1774	5.802.480	6.715.893	61.037	287.704
1775	7.708.320	10.115.970	77.860	389.211
1776	6.318.720	6.950.010	117.755	274.673
1777	6.367.320	10.107.281	86.916	314.531
1778	7.628.040	8.236.881	176.105	389.066
1779	6.696.720	5.732.909	213.975	390.289

jaar	suiker (kg)	koffie (kg)	katoen (kg)	cacao (kg)
1780	6.161.220	5.681.539	199.594	310.135
1781	1.050.270	2.017.223	30.863	92.683
1782	5.270.460	5.527.174	237.313	419.637
1783	7.425.600	5.879.285	427.746	520.813
1784	7.650.630	7.800.004	415.728	306.005
1785	7.687.680	4.893.650	465.207	335.068
1786	5.516.550	6.488.085	468.350	328.970
1787	6.140.160	6.064.878	462.984	401.362
1788	?	?	?	?
1789	6.089.070	5.574.653	510.453	329.483
1790	8.442.000	7.428.138	471.790	258.732
1791	7.669.600	6.648.310	490.173	285.629
1792	6.820.000	3.522.321	565.135	59.566
1793	2.167.600	157.754	51.653	14.920
1794	9.713.400	5.596.845	611.585	175.222
1795	?	?	?	?
1796	?	?	?	?
1797	?	?	?	?
1798	?	?	?	?
1799*	3.534.000	3.114.472	553.098	?
1800**	1.750.000	?	?	?
1801**	10.250.000	?	?	?
1802	?	?	?	?
1803	?	?	?	?
1804	11.310.750	3.789.864	1.303.380	64.337
1805	5.177.250	3.050.755	675.350	136.744
1806	9.914.400	5.072.097	798.070	92.602
1807	10.730.250	2.462.353	984.490	69.026
1808	8.765.100	3.780.819	818.220	59.933
1809	7.812.000	1.909.036	596.310	55.275
1810	8.555.180	3.290.123	962.260	44.123
1811	10.019.840	3.678.094	705.510	56.165
1812	7.201.200	2.180.535	551.070	59.780
1813	?	?	?	?
1814	7.131.720	2.213.914	745.810	52.355
1815	?	?	?	?
1816	5.784.415	2.421.560	533.567	45.348
1817	6.734.482	4.226.072	699.186	56.727
1818	9.437.133	4.211.089	699.808	48.745
1819	7.704.502	2.795.088	637.729	17.151
1820	9.766.952	2.407.519	664.117	4.358
1821	10.637.638	2.299.366	1.359.532	5.278
1822	5.043.238	2.274.488	1.262.599	30.043
1823	10.452.297	3.423.816	944.701	34.480
1824	11.432.216	3.145.604	1.226.341	35.690

jaar	suiker (kg)	koffie (kg)	katoen (kg)	cacao (kg)
1825	11.907.853	2.098.288	1.164.804	58.053
1826	10.963.572	1.921.334	773.850	7.980
1827	12.942.122	1.557.654	1.337.085	23.223
1828	13.609.889	2.778.801	793.226	64.623
1829	14.783.645	1.478.079	784.721	47.443
1830	16.539.650	3.010.539	981.528	8.995
1831	14.445.853	1.490.335	669.806	22.901
1832	13.418.562	1.233.452	557.864	11.605
1833	13.357.330	1.568.686	669.571	7.933
1834	14.801.047	1.095.615	769.038	3.868
1835	18.886.930	1.076.275	520.204	15.535
1836	18.400.626	1.644.995	636.785	64.113
1837	12.500.850	1.325.408	853.865	42.269
1838	14.969.267	944.930	568.640	78.542
1839	16.295.942	1.181.290	787.625	27.383
1840	17.156.948	1.730.951	996.628	91.492
1841	15.693.323	969.420	733.535	43.223
1842	16.583.978	791.035	717.350	58.123
1843	16.081.808	1.311.944	448.679	61.547
1844	17.706.640	979.655	560.670	36.308
1845	14.893.633	854.240	420.253	52.148
1846	12.133.642	149.842	175.430	9.233
1847	15.043.098	353.407	499.407	41.357
1848	17.103.721	711.956	378.643	75.627
1849	15.560.601	308.699	362.838	59.248
1850	15.565.223	376.982	453.370	82.511
1851	13.232.607	153.697	453.209	73.960
1852	15.597.709	677.553	491.778	117.443
1853	16.949.166	281.756	445.739	112.138
1854	16.882.669	360.139	303.232	116.216
1855	17.373.765	229.819	518.155	119.490
1856	16.887.256	511.224	344.094	154.241
1857	15.948.496	123.130	275.312	180.038
1858	11.592.981	233.076	290.410	184.639
1859	13.939.713	264.791	268.607	229.958
1860	17.014.958	169.756	308.822	271.868
1861	16.321.030	73.756	180.034	283.023
1862	17.397.056	182.149	189.304	355.900
1863	13.682.682	140.770	187.078	307.961
1864	10.220.854	90.504	139.075	380.270
1865	7.806.402	118.742	174.177	330.925
1866	9.278.662	14.077	128.022	456.085
1867	10.582.089	9.262	241.293	505.330
1868	11.296.591	20.954	?	651.880
1869	9.800.110	7.721	?	425.028

* export 1 maart-31 december

** import in Engeland

Bronnen: Nassy 1791, II:161; Van de Voort 1973:237; GAR: Collectie-Hudig, 165; Public Record Office: Treasury 278, 7 en 12; Surinaams Museum: Gouvernements-journaal 1799; Drescher 1984:58; *Surinaamse Almanak* 1824-1849; *Koloniale Verslagen* 1850-1870.

Het gewicht van suiker wordt meestal opgegeven in oxhoofden (later ook vaten). Dit blijkt een zeer onbetrouwbare maat, omdat de inhoud van een oxhoofd in de loop der tijd steeds groter is geworden. Op basis van archieven waarin zowel het gewicht in oxhoofden als in ponden werd gegeven is een standaard voor het oxhoofd geconstrueerd. Hieronder wordt het nettogewicht in Suriname en in Nederland gegeven, omdat tijdens het transport de suiker door vochtverlies 14 à 15% in gewicht afnam. De standaard ziet er als volgt uit (afgerond op 5 kg):

Standaard nettogewicht van een oxhoofd/vat suiker

periode	in Suriname	in Nederland
1740-49	330 kg	275 kg
1750-59	330	275
1760-69	330	275
1770-79	360	300
1780-89	390	325
1790-99	400	335
1800-09	450	375
1810-19	515	435
1820-29	545	460
1830-39	575	485
1840-49	600	505
1850-59	640	540
1860-69	700	595

Bronnen: plantage-archieven; Public Record Office: Colonial Office 278, 12; Public Record Office: Treasury 75, 10-11.

BIJLAGE 2

Prijs van Surinaamse suiker, koffie en katoen in Nederland 1740-1864*

jaar	suiker	koffie	katoen
1740	?	80	
1741	32	72	
1742	28	72	
1743	34	68	
1744	36	86	
1745	38	100	
1746	42	140	
1747	42	138	
1748	36	148	
1749	?	?	
1750	22	100	
1751	24	96	
1752	24	96	
1753	26	94	
1754	28	84	
1755	42	104	
1756	42	102	
1757	40	78	
1758	46	82	
1759	?	?	
1760	36	72	
1761	40	70	
1762	42	74	
1763	36	76	
1764	30	74	
1765	30	78	236
1766	26	78	226
1767	30	94	158
1768	32	106	150
1769	30	104	134
1770	32	114	130
1771	34	110	140
1772	30	92	140
1773	30	76	166
1774	32	66	188

jaar	suiker	koffie	katoen
1775	32	56	236
1776	32	60	232
1777	40	58	238
1778	52	66	210
1779	54	72	186
1780	54	78	198
1781	58	134	280
1782	?	156	?
1783	30	66	190
1784	32	84	198
1785	34	96	116
1786	32	98	268
1787	40	112	298
1788	42	126	264
1789	44	124	188
1790	46	102	192
1791	54	100	206
1792	72	118	264
1793	72	118	282
1794	70	121	192

(Gegevens over de jaren 1795-1815 ontbreken)

1816	70	100	?
1817	66	100	?
1818	66	132	244
1819	54	148	196
1820	48	173	162
1821	43	159	136
1822	34	151	124
1823	37	121	116
1824	34	92	94
1825	43	94	110
1826	40	88	100
1827	42	70	86
1828	38	60	86
1829	31	56	88
1830	28	54	88
1831	29	66	80
1832	31	84	82
1833	31	91	106
1834	29	85	118
1835	34	93	144
1836	37	79	142
1837	29	95	110
1838	32	79	102

jaar	suiker	koffie	katoen
1839	29	83	108
1840	27	80	88
1841	24	77	88
1842	20	74	76
1843	24	58	66
1844	23	59	68
1845	30	58	64
1846	27	59	76
1847	28	59	90
1848	21	55	68
1849	26	69	?
1850	25	63	98
1851	24	54	80
1852	23	52	90
1853	26	60	?
1854	24	61	?
1855	26	64	58
1856	34	65	58
1857	38	73	66
1858	31	?	?
1859	29	66	?
1860	30	?	?
1861	27	?	?
1862	25	?	?
1863	26	?	?
1864	26	?	?

* cent per kg.

Bronnen: Posthumus 1943, I; *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* 1873:277; GAR: Collectie-Hudig, 659 en 685-687; ARA: SOB&W 1828-1876, 3026; ARA: MvK, A796.

BIJLAGE 3

**Exportwaarde Surinaamse suiker, koffie en
katoen 1740-1864***

periode	suiker <i>f</i>	koffie <i>f</i>	katoen <i>f</i>	totaal <i>f</i>
1740-44	2.588.335	1.451.580		4.039.915
1745-49	2.638.828	1.792.342		4.431.170
1750-54	1.959.733	2.088.656		4.048.389
1755-59	2.545.591	3.060.008		5.605.599
1760-64	2.621.550	4.124.925		6.746.475
1765-69	2.093.751	6.093.618	145.829	8.333.198
1770-74	2.158.161	5.651.329	98.302	7.907.792
1775-79	2.923.678	5.052.241	286.323	8.262.242
1780-84	2.056.911	5.237.880	526.014	7.820.805
1785-89	2.378.591	6.190.365	1.168.450	9.737.406
1790-94	4.259.071	5.067.936	945.490	10.272.497
1795-99	?	?	?	?
1800-03	?	?	?	?
1804-09	3.580.650	4.012.985	948.900	8.542.535
1810-14	4.524.842	3.181.546	815.278	8.521.666
1815-19	4.720.897	4.085.750	1.417.384	10.224.031
1820-24	3.746.265	3.658.450	1.347.940	8.752.655
1825-29	4.939.236	1.449.705	915.552	7.304.493
1830-34	4.282.646	1.200.838	694.850	6.178.334
1835-39	5.274.204	1.057.317	804.644	7.136.165
1840-44	3.266.187	811.101	549.022	4.626.310
1845-49	3.110.413	279.391	275.546	3.665.350
1850-54	3.822.645	212.312	296.278	4.331.235
1855-59	4.791.123	181.436	339.316	5.311.875
1860-64	4.035.511	?	200.863	?

* vijfjaarlijks gemiddelde

Voor de periode 1804-1814 zijn de prijzen aangehouden die Surinaamse produkten op de Engelse markt oprachten.

Bronnen: zie Bijlagen 1 en 2.

BIJLAGE 4

De Surinaamse plantage-economie 1713-1890

A. Plantages producerend voor de export 1713-1890

jaar	suiker	koffie	katoen	cacao	totaal
1713	171	–	–	–	171
ca. 1750	141	225	–	–	366
ca. 1770	111	295	–	–	406
ca. 1790	102	248	39	–	389
ca. 1810	100	235	48	–	383
ca. 1825	95	178	73	–	346
1836	105	137	52	–	294
1854	91	62	30	6	189
1862	86	37	15	23	161
1890	14	–	–	72	86

Bronnen: Bijlsma 1921:325; kaarten De Lavaux 1737 en 1770; ARA: RvP, nrs. 293, 583, 598-600, 605-607; *Surinaamse Almanak* 1797, 1825, 1891; Public Record Office: Treasury 75, 14 en Colonial Office 278; ARA: Collectie-Van den Bosch, 161; ARA: MvK 1813-1849, 1135; Van Sijpesteijn 1854:96-147; *Koloniale Verslagen* 1854 en 1862.

B. De Surinaamse suikersector 1750-1862

periode	aantal plantages	slaven	veld-slaven	suiker-areaal (ha.)	produktie (kg)
ca. 1750	141	19.008	9.835	8.742	8.981.330
ca. 1770	111	16.584	8.411	8.744	7.194.890
ca. 1790	102	12.232	5.243	6.943	7.643.867
ca. 1810	100	10.108	4.196	6.425	8.795.673
ca. 1825	95	12.352	5.925	6.459	11.434.547
1836	105	17.659	7.367	8.674	16.596.135
1854	91	17.884	7.442	8.750	17.068.533
1862	86	19.789	7.876	8.903	16.911.014

Bronnen: zie Bijlage 4A; aantal slaven: zie Tabel 44; veldslaven en koffie-areaal 1750-1825: extrapolaties van steekproeven in ARA: SONA, SNA en plantage-archieven waarbij n=44 (1745-1755), n=36 (1765-1775), n=28 (1783-1795), n=12 (1800-1810) en n=18 (1820-1830); alle gegevens van 1836: ARA: MvK 1813-1849, 1135; gegevens 1854: Van Sijpesteijn 1854:96-147 en *Koloniaal Verslag* 1854; gegevens 1862: *Koloniaal Verslag* 1862. Produktie: Bijlage 1, driejaarlijks gemiddelde rondom genoemde jaartallen, behalve 1790: 1790-1792.

C. De Surinaamse koffiesector 1750-1862

periode	aantal plantages	slaven	veld- slaven	koffie- areaal (ha.)	produktie (kg)
ca. 1750	225	16.029	9.332	7.765	1.839.110
ca. 1770	295	37.179	20.087	22.499	5.882.675
ca. 1790	248	26.710	12.390	22.615	5.866.256
ca. 1810	235	21.968	10.668	19.339	2.959.084
ca. 1825/178	17.363	8.132	11.025	2.388.409	
1836	137	12.942	5.943	5.557	1.348.893
1854	62	6.031	2.382	3.126	290.571
1862	37	3.892	?	1.503	132.225

Bronnen: zie Tabel 17, behalve dat de grootte van de steekproeven respectievelijk bedroeg: 44, 36, 28, 12 en 18.

D. De Surinaamse katoensector 1825-1862

periode	aantal plantages	slaven	veld- slaven	katoen- areaal (ha.)	produktie (kg)
ca.1825	73	8.290	4.145	10.062	1.054.998
1836	52	6.545	3.160	6.630	570.284
1854	30	4.650	2.125	3.896	422.375
1862	15	2.551	?	1.961	185.472

Bronnen: zie Tabel 17; steekproef 1825: n=13.

E. De Surinaamse cacaosector 1854-1862

periode	aantal plantages	slaven	cacao- areaal (ha.)	produktie (kg)
1854	6	478	372	115.948
1862	23	1.225	1.255	348.044

Bronnen: zie Tabel 17.

BIJLAGE 5

Financiële balans Surinaamse overheid 1790-1863*

periode	saldo positief (f)	saldo negatief (f)
1790-1794	127.676	
1809-1815		47.014
1829-1834	29.855	
1835-1839		135.014
1840-1842		60.010
1845-1849		225.186
1850-1854		208.225
1855-1859		293.387
1860-1863		638.577

* meerjaarlijks gemiddelde

Van de ontbrekende jaren zijn geen gegevens bekend.

Bronnen: Public Record Office: Colonial Office 278, 12, 13 en 14; ARA: Collectie-Baud, 769; Benjamins en Snelleman 1914-17:297.

BIJLAGE 6

Waarde van de Surinaamse gulden 1712-1847

periode	Nf. 100 = Sf ...
1712	109-120
1750-1799	120
1811	400
1816	158
1817	175
1818	173
1819	185
1820	200
1821	250
1822	260
1823	280
1824	308
1825	301
1826	311
1840-1846	130-140
1847	103-104

Bronnen: Wolbers 1861:91, 625 en 686; GAR: Collectie-Hudig, 111; GAA: NA, 12681; Collectie-Insinger & Co., Notulboek Biesterbos en Informatieboek; ARA: SOB&W 1828-1876, 2400; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen, Verslagboekje 1850.

BIJLAGE 7

Warrant van plantage Leliëndaal 1745

Wij Mr. Johan Jacob Mauricius, Gouverneur Generaal over de Kolonie Suriname rivieren en districten van dien mitsgaders Collonel over de Militie derzelve landen etc. etc. etc. Vergunnen en concedereen mits deesen uit kragten der resolutie van haar Ed. Groot Achtbare de Heeren Directeuren der Ed. Sociteit deezer Colonie, dedato 18 November 1744 aan den Edelen Achtbaren Heer Dirk Guldensteeden, Raad van Policie en Criminele Justitie deezer landen, om in allodialen eigendom op te nemen en erfelijk te mogen besitten een stuk land van vijfhonderd akkers, gelegen in de rivier Commewijne aan de regterhand in het opvaren beginnende aan de tweede rits, meteen face van dertig kettingen, mits hij hetzelfde stuk land behoorlijk cultiverende en binnen den tijd van achtien maanden na de gedaane opmetting daarop sette een bekwaam woonhuis, en dat bij deese vijfhonderd akkers bij continuatie altoos sullen moeten zijn en blijven geaffecteerd ten minsten twee slaaven; dan sal hij ook binnen den tijd van tien jaren 't selve land niet mogen verkoopen, verhandelen, wegschenken of op eenigerlei wijze van meester te doen veranderen, ten sij bij versterven of insolventie. Eindelijk zal hij gehouden zijn daarvan te laten vervaardigen vier even gelijke kaarten, en dezelve neevens deeze warrant ter Secretary deeser Kolonie te laten registreeren en ons daarvan behoorlijk te doen blijken, alles op poene dat het voorsz. vergunde land ipso facto wederom zal vervallen aan de Edele Sociteit. Aldus gedaan en metons zegel bekrachtigd aan Paramaribo deesen 21 January 1745

J.J. Mauricius

(Bron: ARA: SOB&W 1828-1876, 1084)

BIJLAGE 8

Innovaties in het kookhuis op Vossenburg 1822-1862

- 1822 Het oude ketelwerk in het kookhuis wordt uitgebrouwen en een nieuw 'volgens de Engelsche uitvinding' (Jamaica train) geïnstalleerd, die een hogere graad van koking en betere kwaliteit suiker oplevert;
- 1824 de molen wordt hoger geplaatst en een nieuw scheprad wordt ingehangen, met als resultaat meer perskracht;
- 1826 de trekpaten van de twee schoorstenen worden verkleind, wat een beter brandstofrendement oplevert;
- 1829 de suikerketels worden anders opgehangen en de twee distilleerketels worden uitgebrouwen en opnieuw ingehangen om hen optimaal van het vuur te laten profiteren;
- 1831 de Engelse suikerpreparateur Boothe wordt gecontracteerd; hij adviseert bij de bereiding gebruik te maken van de okerplant, die een betere kwaliteit suiker zou opleveren;
- 1829-1834 de aanschaf van een stoommachine wordt overwogen en afgewezen, omdat dit een (te) grote investering vergt en 'daar een goed gesitueerde [water]molen niet door een Stoommachine in allen deelen en zoo als veele zich voorstellen overtroffen wordt';
- 1836 de waterkom voor de molen en het scheprad worden verbreed; dit geeft de molen meer perskracht;
- 1837 er wordt een reservekas gevormd waaruit onverwachte uitgaven voor de suikerfabriek kunnen worden betaald en waaruit ooit een stoommachine kan worden aangeschaft;
- 1839 er wordt een nieuw molenwerk geplaatst waarin de houten, verticaal geplaatste rollers zijn vervangen door ijzeren, horizontaal geplaatste exemplaren; dit levert opnieuw extra perskracht op;
- 1840 een nieuw, nu dubbel, scheprad wordt ingehangen;
- 1846 de waterkom wordt uitgediept en de muren vernieuwd, waarvoor 35.000 stenen uit Nederland moeten komen;
- 1848 de plantagedirecteur bepleit opnieuw de installatie van een stoommachine; dit wordt andermaal als te kostbaar afgewezen;
- 1851 het ketelwerk wordt vernieuwd en de constructie enigszins aangepast, wat een beter brandstofrendement oplevert;
- 1852 de eigenaars (in Nederland) vragen aan de administrateurs een rapport op te stellen over de werking van de centrifugaal toestellen op Visserszorg en La Rencontre;
- 1853 ingenieur Spong vervangt de houten stoelvoeten van het molenwerk door twee ijzeren;

1855 de houten kamwielen van het molenwerk worden door ijzeren kamwielen vervangen;
1857-1862 in een van deze jaren is waarschijnlijk toch een stoommachine geplaatst.

Bronnen: Surinaams Museum: Collectie-Brantsen, verslagboekjes 1822-1857.

Het is niet geheel zeker of er na 1857 inderdaad nog een stoommachine is gekomen. Lamur (1985:49) schrijft dat op deze plantage in 1862 een ketel van de stoommachine defect was. In een latere publicatie over Vossenburg (Lamur 1987a:49) stelt hij dat de stoommachine ergens tussen 1832 en 1851 moet zijn geplaatst. Dat is echter te vroeg, want in die periode worden voortdurend veranderingen aan het waterwerk aangebracht (zie boven) en ook Hering (1858, III: appendix) meldt dat in ieder geval in 1857 nog met een watermolen op Vossenburg werd gewerkt.

BIJLAGE 9

Opstandigheid op plantages

A. Marronaanvallen en opstandigheid op plantages 1750-1800

jaar	plantage	marron	opstand, aanval	massale marronage	staking	complot
1750	Bethlehem		*			
	Div. Joodse pl.'s			*		
1751	Pl. v. A.B. Bibas	*				
	Pl. v. Walraaven	*				
	Zorghoven	*				
	Grond Weltevreden	*				
	Mayacabo	*				
	Overtoom			*		
1752	Victoria	*				
	Pl. v. S. de la Parra	*				
	Bigrar	*				
1753	Victoria	*				
	Emveria(?)	*				
1754	Moria	*				
	Grond aan Wanica	*				
	L'Espérance			*		
	Osembo	*				
	Maagdenburg (Tempatie)	*				
1755	Bleyenburg	*				
1756	La Paix (Tempatie)	*				
	Jodensavanne					*
	Pl. v. Stolberg	*				
	La Providence	*				
1757	L'Espérance	*				
	Pl. v. Grootveld		*			
	La Paix (Tempatie)		*			
	Wolvega (Tempatie)		*			
	Beerenburg (Tempatie)		*			
	Maagdenburg (Tempatie)		*			
	L'Hermitage (Tempatie)		*			
1758	Nieuw Java	*				
	Palmeneribo	*				
	L'Espérance	*				
	's Heerenveen	*				
	Goede Vrede (poging)		*			

1759	Goed Accoord	*		
	Onobo	*		
	Jockemombo	*		
	Le Mast Rouge		*	
	Soribo		*	
	Roosenburg			*
1760	Overbrug			*
	Oostwaard	*		
1761	Retour/Retiro		*	
	Boxel		*	
1763	Naccaraccibo		*	
	Boxel			*
1765	Jockemombo	*		
	Maasstroom			*
	Pl. v. Du Cretot		*	
1766	Rietwijk	*		
	Vier pl.'s in Para			*
1768	Capoerica	*		
	's Haagenbosch	*		
	Rust Lust	*		
	Maasstroom			*
1769	Rust Lust	*		
	Grond van Balantier	*		
	Gustaafsdal	*		
	Goudmijn en Ostage	*		
1770	Mon Désir	*		
1771	Coermotibo	*		
	's Haagenbosch	*		
	Hulshoff	*		
	Vergeleegen	*		
	Bockensteyn	*		
	L'Espérance			*
1771	Grond van Germano	*		
	Montauban	*		
	Montpellier	*		
	Capoerica	*		
1772	Nieuw Roosenbeek	*		
	Poelwijk	*		
	La Paix	*		
	Mon Désir	*		
	Clemensburg	*		
	Lustrijk			*
1773	Martenszorg	*		
	Grond van Smit & Donzel	*		
	Suynigheid	*		
	Perou	*		
	Nouvelle Espérance	*		
	Grond van Nieboer	*		

1774	Kortenduur	*				
	Groot Marseille	*				
	Copie	*				
	De Verwachting	*				
1775	Altona	*				
	Schoonauwen	*				
	's Haagenbosch	*				
	Hulshoff	*				
	Killenstein Nova	*				
	Rac à Rac					*
1776	Berg en Dal	*				
	Vossenburg				*	
	Wayampibo				*	
1778	Nieuw Timotibo	*				
	Hanover		*			
1781	Maagdenburg		*			
	Nahamoe			*		
1784	's Haagenbosch	*				
	Auka	*				
	Carthago		*			
1789	Claarenbeek	*				
	Remoncourt	*				
	La Solitude	*				
	Auka	*				
	Welgevonden	*				
1795	Meulwijk			*		
	Picardie			*		
	Vreeland			*		
	La Rencontre			*		
	Maagdenburg			*		
1799	Roosenburg		*			
		(75)	(18)	(14)	(5)	(2)

Deze opsomming is niet volledig, met name waar het gaat om massale marronage in het algemeen en ernstige ongeregelheden en opstanden in de jaren 1780 en 1790. Niet alle marronaanvallen op plantages lukten, soms werden zij met behulp van de slaven afgeslagen. Bij massale marronage is minimaal 10% van de plantagebevolking betrokken. In veel gevallen werden de weglopers overigens achterhaald.

B. Opstandigheid op plantages 1820-1863

jaar	plantage	vorm	aanleiding
1820	Hope	staking	?
1821	Union/Diamond/ Paradise/Good Intent/Waterloo	complot van een opstand ontdekt	?
1821	Rustenburg	onwilligheid	directeur/arbeid
1821	Goed Accoord	onwilligheid	straf/arbeid/voeding
1822	Maria Petronella Echtenrots	staking opstand	? wsch. directeur
1823	Dordrecht	ongeregeldheden	scheiding van families
1824	Groot Marseille	ongeregeldheden	arbeid/uitdeling
1824	Nieuw Meerzorg	staking	arbeid
1825	Berlijn (Para)	ongeregeldheden	straf van 2 slaven
1826	Johanna's Zoon	ongeregeldheden	verhuizing
1828	Siparipabo	ongeregeldheden	verhuizing
1828	Alida	complot ontdekt	
1829	Catharina Sophia	(wordt zeer geheim gehouden)	
1829	Potribo	staking	arbeid
1829	Nw. Welgetroffen	(marronoverval)	
1829	Nw. Weergevonden	(marronoverval)	
1830	Zorg en Hoop/ Purmerend	onwilligheid	verhuizing
1832	Leasowes	staking	dansen
1834	Bleyendaal	ongeregeldheden	mogelijke verhuizing
1834	Beekvliet	ongeregeldheden	verhuizing
1834	Susannasdaal	ongeregeldheden	straf/arbeid/uitdeling
1834	Onoribo en Overtoom	'veldslag' tussen de slaven	gestolen werktuig
1834	Berg en Dal	ongeregeldheden	?
1834	Victoria	staking	verkoop slaven
1835	Zeezigt	ongeregeldheden	arbeid/dansen
1835	Hanover	ongeregeldheden	directeur/uitdeling/dansen
1835-36	Coronie	messianistische beweging en complot	
1837	Victoria	onwilligheid	behandeling door directeur
1837	Belwaarde	ongeregeldheden	?
1837	Burnside	poging tot oproer en rebellie verijdeld	
1838-43	Jagtlust/Zoelen	onwilligheid	verplaatsing slaven en wrede directeur
1841	Heel Suriname	onwilligheid	emancipatiegeruchten
1841	Forgue	openlijke rebellie tegen eigenaar en overheid	
1842	Nieuwe Grond	onwilligheid	directeur
1843	Maasstroom	ongeregeldheden	directeur?
1843	Sinabo	onrust	aanklacht tegen dir.
1843	Bentshope	ongeregeldheden	?
1843	Ellen	ongeregeldheden	voedselgebrek

1844	Kroonenburg	ongeregeldheden	?
1845	George Hendrik	staking	verhuizing
1847	Waicoribo	onwilligheid	verhuizing
1847	Catharina Sophia	ongeregeldheden	arbeid
1848	Leonsberg	ongeregeldheden	?
1848	Ponthieu	weglopen	verhuizing
1849	Waterloo	spanningen	?
1850	Coronie (div. plantages) schip overmand en massale desertie		
1851	Nieuwe Grond	onwilligheid	directeur
1852	Katwijk	ongeregeldheden	verhuizing
1853	Mon Bijou	onwilligheid	verhuizing
1854	Nieuwe Grond	ongeregeldheden	directeur
1856	Roosenburg	staking	arbeid
1857	[Heel Suriname]	ongeregeldheden en stakingen	interpretatie van het nieuwe slavenreglement
1861	De Vreede	ongeregeldheden	eigenaar
1861	Hamburg	ongeregeldheden	?
1861	Hazard	ongeregeldheden	?
1861	Susannasdaal	ongeregeldheden	?
1861	Waterland	ongeregeldheden	?
1861	Berg en Dal	ongeregeldheden	slaven eisen loon
1862	Schoonoord	ongeregeldheden	straf van een slaaf
1862	Rac à Rac	massale desertie	?

Deze opsomming is niet volledig, met name in de jaren 1850 zou er, gezien alle samenvoegingen van slavenmachten en de discussie over Emancipatie, meer kunnen zijn gebeurd.

Bronnen: Müller 1973:48-50; Hoogbergen 1983:105-6, 1985:444-9, 1990:49-53; Heckers 1923:73-9; Hira 1982:164-70; Oostindie 1989:182-7, 272; GAA: PA-646, 544 en 545; Collectie-Insinger & Co; Surinaams Museum Collectie-Brantsen, verslagboekjes; ARA: RvP, 599; ARA: Gouverneur-Generaal der West-Indische Bezittingen 1828-1845, 15-65; ARA: OAS Gouvernementssecretarie, 14; ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 78. Met dank aan Frank Kriesels, die alle gouverneursjournals tussen 1828 en 1845 doorwerkte.

BIJLAGE 10

Doodsoorzaken

A. Doodsoorzaak plantageslaven ouder dan 10 jaar 1815-1839 en 1840-1863

doodsoorzaak	1815 - 1839			1840 - 1863		
	man	vrouw	samen	man	vrouw	samen
n	142	131	273	77	56	133
	%	%	%	%	%	%
onbekend	10,7	15,4	12,9	11,8	12,6	12,2
oud en afgewerkt	28,9	39,8	34,2	41,8	46,1	44,0
dysenterie	9,2	6,9	8,2	2,7	3,7	3,1
tbc en pleuritis	9,2	4,7	7,1	7,9	10,8	9,1
bilharzia	5,6	2,3	4,1	6,6	3,7	5,4
malaria en filaria	7,0	4,7	6,0	7,9	3,7	5,4
beroerte/hartziekte	7,0	0,8	4,1	5,3	3,7	4,6
venerisch en ongeselijke zeren	5,6	6,2	6,0	0,0	1,8	0,8
griep/verkoudheid	2,8	3,2	3,0	2,7	1,8	2,4
yaws (framboesia)	2,1	1,5	1,8	0,0	1,8	0,8
lepra	0,7	2,3	1,5	0,0	3,7	1,6
pokken	1,4	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0
tetanus	0,0	2,3	1,1	0,0	1,8	0,8
in de kraam	-	5,4	2,6	-	3,0	1,3
verdronken	1,4	1,5	1,5	5,3	0,0	3,1
geweld	3,5	1,5	2,6	2,7	0,0	1,5
overig	4,9	1,5	2,6	5,3	1,8	3,9

Bronnen: plantage-archieven.

Steekproef uit de verantwoorde rekeningen van de plantages Groot Marseille, Vossenburg, Livorno, Rustenburg, Meerzorg, Somerszorg, Janslust en Blokkenbosch, Driesveld en Vrouwenvlijt.

Er zijn geen katoenplantages in deze steekproef opgenomen.

Sommige ziektes zijn in deze tabel samengenomen, omdat de verschillende beschrijvingen niet anders mogelijk maakte:

oud en afgewerkt = verval van krachten, verzwakt, gebroken, (geheel) malinker;

dysenterie = loop, bloedloop, grauwe loop;

tbc en pleuritis = (uit)tering, borstkwaal, pleuris;

bilharzia = waterzucht;

malaria en filaria = koorts, koorts en zwellingen, zwelziekte;

venerische ziekte en ongeselijke zeren = venerisch, venerische zeren, ongeselijke of verouderde zeren;

geweld = geëxecuteerd (3x), vermoord (3x), zelfmoord (1x), kapwond (2x);
 overige: lamheid (2x), vallende ziekte (2x), verharding van de baarmoeder (1x),
 geofagie (1x), kanker (1x), beklemd breuk (1x), hersenontsteking (1x), in de suiker-
 test gevallen en verbrand (1x), in visgraat gestikt (1x).

B. Doodsoorzaak kinderen jonger dan 10 jaar 1815-1863 (n = 290)

doodsoorzaak	frequentie (%)
onbekend	22,4
stuipen	22,9
yaws	19,3
tetanus	5,2
koortsen (malaria?)	4,8
tbc	4,8
dysenterie	3,4
kinkhoest	2,4
subiet/overval (wiegedood?)	2,4
bilharzia	2,4
filaria	2,4
verzwakking	1,7
griep/verkoudheid	1,4
pokken	1,0
lepra	0,7
overig	2,8

Bronnen: plantage-archieven.

Steekproef uit de verantwoorde rekeningen van de plantages Groot Marseille, Vossenburg, Livorno, Rustenburg, Meerzorg, Somerszorg, Janslust en Blokkenbosch, Driesveld en Vrouwenvlijt.

Er zijn geen katoenplantages in deze steekproef opgenomen.

BIJLAGE 11

Uitdelingen per slaaf

A. Uitdeling per slaaf ca.1800 en ca. 1835

artikel	ca.1800	ca.1835
hoeden	0,8	0,8
buffels (jassen)	0,7	0,8
boeseroenen (hemden)	–	0,6
ellen linnen en katoen	13,6	24,9
matrozenmessen	0,7	0,7
scheermessen	0,4	0,3
tondeldoos en vuurstaal	–	0,6
vuurstenen	0,3	2,8
scharen	0,4	0,4
kammen	0,7	0,5
spiegels	–	0,7
vishaken	–	2,4
naainaalden	7,3	4,9
ons naaigaren	0,3	0,3

De gebroken getallen doen wat vreemd aan, maar zijn het gevolg van de berekening over de totale populatie, dus inclusief kleine kinderen en bejaarden, die in het algemeen minder ontvingen dan de rest.

Waakrokken werden op de plantages in deze steekproef alleen uitgedeeld aan de officiers en een enkele ambachtsslaaf. Uitdeling van lange broeken en kralen kwam op deze plantages niet voor.

Bronnen: plantage-archieven Somerszorg, Duuringen, De Oude Bijenkorf, De Jonge Bijenkorf, Livorno, Groot Marseille, Concordia en Vossenburg.

B. Uitleiding per slaaf ca.1820

	man	vrouw	jongen	meisje
1 waakrok (jak)	*			
1 buffel (jas)	*	*		
1 hoed	*	*	*	*
1 lange broek	*			
1 boeseroen (hemd)	*			
ellen linnen en katoen	21	24	14	14
1 matrozenmes	*	*	*	*
1 tondeldoos	*	*	*	
1 vuurstaal	*			
4 vuurstenen	*			
1 schaar		*		
1 kam	*	*		
1 spiegel	*	*		
6 vishaken	*	*	*	*
6 naainaalden	*	*	*	*
16 streng garen	*	*	*	*
1 streng kralen		*		*

Bron: Lammens 1982:112.

C. Gemiddelde voedselverstreking ca.1830-ca.1855 *

produkt	ca.1830 (n=4)	ca.1855 (n=4)	Catharina Sophia ** (1857)
bakkeljauw	42,7 pond	67,2 pond	86,0 pond
haring	6,8 pond	11,0 pond	12,9 pond
makreel	1,3 pond	6,2 pond	4,2 pond
gort en blom	1,0 pond	3,4 pond	10,4 pond
rijst	-	40,9 pond	466,1 pond
zout	0,04 vat***	0,07 vat***	51,8 pond
melasse	3,8 liter	12,0 liter	?
dram	13,6 liter	27,5 liter	?
tabak	4,1 pond	5,9 pond	?

* (per jaar, per slaaf)

** Ter vergelijking is de 'model'-gouvernementsplantage Catharina Sophia in de tabel opgenomen.

*** De inhoudsmaat van een vat is niet bekend.

De verstreking van bananen is niet opgenomen in de tabel, omdat de exacte hoeveelheden meestal niet bekend zijn.

Bronnen: Van den Boogaart en Emmer 1977:212; Oostindie 1989:154 en 450; plantage-archieven Vrouwenvliet, Clifford Kocqshooven, Groot Marseille (alle ca.1830), Somerszorg (ca.1830 en 1855), Goosen, Roosenburg en Vossenburg (alle ca.1855).

D. Utdeling per slaaf per hoofd ca. 1852

	mannen	vrouwen	jongens	meisjes
Waakrokken	1	–	–	1
Officiershoeden	1	–	–	–
Roode wollen hemden	1	1	1	–
Ellen wit Osnabrücks linnen	10	12	6	6
Ellen Vriesch bont	8	8	6	6
Ellen calico	1	6	0.5	5
Ellen wit katoen	–	–	–	–
Osnabrücks linnen broeken	1	1	1	–
Osnabrücks linnen boeseroenen	1	1	–	1
Mutsen	1	1	1	1
Bonte doeken	1	2	1	1
Naaigaren	6	6	3	3
Naalden	5	5	5	5
Vischhoeken	10	10	5	5
Vuursteen	5	5	–	–
Tonteldoozen en stalen	1	1	–	–
Matroozenmessen	1	1	1	1
Scheermessen	1	–	–	–
Spiegels	1	1	1	1
Kammen	1	1	1	1
Scharen	1	1	1	1

Waakrokken en officiershoeden alleen uitgedeeld aan de hoofdlieden, en wit katoen alleen aan de gedoopten.

Onder jongens en meisjes werden gerangschikt zij, die òf op het veld òf bij huis en in de fabrieken werkzaam waren.

Bron: *Rapport Staatscommissie 1853:242.*

BIJLAGE 12

Plantagebronnen

officiële plantagenaam / slavennaam / ligging

- 1 inventarissen en taxaties
- 2 negotiatie, hypotheek, schuld, verkoop van de plantage
- 3 produktie, inkomsten, uitgaven
- 4 overige informatie over de plantage

Accaribo / Granpranasi / Suriname

1 ARA: SONA, 255; 258

2 GAA: NA, 12725, 12749, 12764, 12766, 15648, 15649

Agenoria / Saramacca

1 ARA: SONA, 296

Akkerboom / Beneden-Commewijne

1 Surinaams Museum: Collectie-Mamin

2 GAA: NA, 12725, 12733, 12748, 12780

Alkmaar / Goedoe Vrouw / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 201, 290

2 GAA: NA, 10818

Alsimo / Oehlers / Warappa

1 ARA: SONA, 287, 290, 707, 841

Alyda (v/h Roosendaal) / Cottica

1 ARA: SONA, 266, 288, 291

2 GAA: NA, 12679

Anna Catharina / Van Omroe / Matapica

1 ARA: SONA, 296, 841, Collectie-Insinger & Co.

3 Collectie-Insinger & Co.

Anna Maria / Saramacca

1 ARA: SONA, 840

Anna's Burg (v/h Schepmoet) / Cottica

1 ARA: SONA, 290, 691, 695, 697, 700, 708

2 GAA: NA, 12369, 12847

Anna's Gift / Warappa

1 ARA: SONA, 297

Anna's Rust / Stoekroe / Tapoeripa

1 ARA: SONA, 232, 241, 695, 696

2 GAA: NA, 12727, 15647; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545

Anna's Zorg (v/h Meyershoop) / Goedoe Vrouw / Warappa

1 ARA: SONA, 227, 228, 277, 692; GAR: Collectie-Hudig, 363, 372, 384

2 GAA: NA, 12849; GAR: Collectie-Hudig, 362, 366, 370, 376

3 GAR: Collectie-Hudig, 374-381, 685-687

Arendsrust / Di Losie / Boven-Commewijne

1 ARA: SONA, 192, 262

Aurora / Pauluskreek

1 ARA: SONA, 263; ARA: Aanwinsten 1939 IV, 3

3 ARA: Aanwinsten 1939 IV, 2, 3

Badenstein / Voogtoe / Warappa

1 ARA: SONA, 222, 234, 703, 704, 708, 841

2 GAA: NA, 12740, 12760, 12761, 12763, 12773; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Barbados / Schasie / Warappa

1 ARA: SONA, 280

2 GAA: NA, 10558

Barbara, Santa / Baroeba Kommisi / Suriname

1 ARA: SONA, 215, 223; ARA: AvF na 1828, 130

Beekenhorst / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 200

Beekvliet / Cottica

1 ARA: SONA, 227, 240, 255, 699; GAA: PA-600, 546

2 GAA: NA, 12711; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Beerensrust / Suriname

1 ARA: SONA, 221, 229, 239, 292, 691, 692, 698, 965, 703

2 GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Bel à Soir / Pauluskreek

1 ARA: SONA, 297

Belgard (later: Johan en Margaretha) / Kerkigron / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 218

Berlijn / Bareen / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 200, 703, 704

Bethlehem / Boven-Commewijne

1 ARA: SONA, 189, 191, 194, 227, 234, 701, 704

2 GAA: NA, 12674, 12761; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Bleyendaal / Pauluskreek

- 1 ARA: SONA, 193, 227, 241, 691, 692
- 2 GAA: NA, 10535, 12672, 12677, 12716; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543- 545A, 557

Bleyenhoop / Cottica

- 1 ARA: SONA, 192, 222, 241, 266, 689, 691, 692, 696, 699, 700
- 2 EHB: KA-8

Bodenburg / Saffijn / Matapica

- 3 ARA: SOB&W 1828-1876, 1259
- 4 ARA: SOB&W 1828-1876, 1259

Boxel / Suriname

- 1 ARA: SONA, 191, 210, 236, 691, 832
- 2 GAA: NA, 12723, 12740, 12756, 12773
- 4 RAU, Archief-Des Tombes, 1790

Breukelerwaard / Bigi Koederki / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 194, 300, 702

Broederhoop / Van Halm / Warappa

- 1 ARA: SONA, 708

Brouwerslust / Brouwroe / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 202, 205, 705; ARA: PWIB, 27
- 2 GAA: NA, 10617, 12693

Bruynsburg / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 706

Buys en Vlijt / Boisi / Motkreek

- 1 ARA: SONA, 218
- 2 GAA: NA, 12678

Bij Geluk / Mijnerzhagen / Matapica

- 1 ARA: SONA, 708

Bijenkorf, De (Oude en Jonge) / Pikien Saron / Cottica

- 1 GAA: PA-646, 19
- 2 GAA: NA, 10560
- 3 GAA: PA-646, 17-20

Cabo Verde (later: Dothan) / Suriname

- 1 ARA: SONA, 195

Cannewapibo / Snijman / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 234, 236, 241, 257, 280, 283, 698, 707
- 2 GAA: NA, 16324, 16365, GAA: PA-225, 60

Carwassibo / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 241, 708; EHB: KA-120, 28
- 2 GAA: NA, 12727
- 4 EHB: KA-120, 42

Catharina Sophia / Soekroegron / Saramacca

1 ARA: PWIB, 27, 146

3 ARA: PWIB, 147-169; *Koloniale Verslagen* 1849-1862

4 ARA: PWIB, 126-145, 170

Claarenbeek / La Cassi / Boven-Commewijne

1 ARA: SONA, 691

Clevia / Suriname

1 ARA: SONA, 218

2 GAA: NA, 12737

Clifford Kocqshooven / Kokkoe / Warappa

1 ARA: SONA, 692, 699, 705; KIT: B.853 Collectie-Van Breugel

3 KIT: B.853

4 KIT: B.853

Clyde / Coronie

1 ARA: SONA, 834

Concordia / Boven-Commewijne

1 ARA: SONA, 206, 209, 213, 237, 259, 289, 696, 699, 704

2 GAA: NA, 12673, 12696, 12862, 12877; EHB: KA-8

Confiance, La / Suriname

1 ARA: SONA, 193, 221, 690, 695, 697, 703; GAR: Collectie-Hudig, 521, 523

2 GAA: NA, 10514, 15644, 15694; GAR: Collectie-Hudig, 540-547

3 GAR: Collectie-Hudig 540-547, 685

4 GAR: Collectie-Hudig, 507-547

Constantia I / Cottica

1 ARA: SONA, 218

Constantia II / Santi / Matapica

1 ARA: SONA, 270, 704; GAA: NA, 12749

2 GAA: NA, 12381, 12382, 12392, 12729, 12734, 12753, 12754, 12766

Crommelins Gift / Kokonassi / Tapoeripa

1 ARA: SONA, 260

2 GAA: NA, 12725, 16341

Dageraad, De / Van Omroe / Motkreek

1 ARA: SONA, 296

2 ARA: Collectie-Van den Bosch, 158

Dankbaarheid, De / Berensi / Saramacca

1 ARA: SONA, 838

Des Tombesburg / Van der Wervie / Boven-Commewijne

1 ARA: SONA, 297

2 GAA: NA, 12394, 12738, 12757, 12772

Descanso / Paria / Suriname

1 ARA: SONA, 192, 284, 691

2 GAA: NA, 10535, 12415, 12418

Diligence, La / Moesé Hendrikie / Suriname

1 ARA: SONA, 192

2 GAA: NA, 10505

Dordrecht / Suriname

- 1 ARA: SONA, 214, 227, 234, 253, 695, 698, 835; GAA: PA-646, 68
- 2 GAA: NA, 12873, 16326; GAA: PA-225, 60; GAA: PA-646, 67
- 3 GAA: PA646, 70, 71

Drie Gebroeders, De / Suriname

- 1 ARA: SONA, 191, 256, 276, 691, 697, 698
- 2 GAA: NA, 12675, 14537

Driesveld / Tessier / Tapoeripa

- 1 ARA: SONA, 226, 700, ; GAR: Collectie-Hudig 561, 578
- 2 GAR: Collectie-Hudig, 556
- 3 GAR: Collectie-Hudig, 558-570, 685-687
- 4 GAR: Collectie-Hudig 550-580

Duuringen / Di Han / Matapica

- 1 ARA: SONA, 197, 198, 214, 697, 704; GAR: Collectie-Hudig, 350, 359
- 2 GAA: NA, 12856; GAR, Collectie-Hudig, 168, 355
- 3 GAR: Collectie-Hudig, 317, 325, 356, 357, 685-687
- 4 GAR, Collectie-Hudig, 156, 317, 318, 360

Dijkveld / Suriname

- 1 ARA: SONA, 192

Eendragt (later: De Dageraad) / Kakrakoe / Commetewane

- 1 ARA: SONA, 209, 214, 695, 704; ARA: PWIB, 28
- 2 GAA: NA, 10815, 12728, 16387

Elk 't Zijn/ Trafasi / Cottica

- 1 ARA: SONA, 187, 192, 199, 240, 289, 689. 695, 835

Ellen (v/h Nooyt Gedagt) / Troton / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 203, 205, 223, 232, 255, 699, 836; ARA: OB&W 1828-1876, 926-I
- 2 GAA: NA, 11398, 12434, 12733
- 3 ARA: OB&W 1828-1876, 926-I

Elsenhagen / Cottica

- 1 ARA: SONA, 190, 209, 691, 692, 703
- 2 GAA: NA, 10619, 12675
- 3 GAA: PA-600, 581, 587, 588, 599, 601, 602, 603, 604, 1268
- 4 GAA: PA-600, 581, 587, 588, 599, 601, 602, 603, 604, 1268

Embaras, L' en Venlo / Lamra / Beneden-Commewijne

- 1 Surinaams Museum, Collectie-Mamin

Ephrata/ Jakoe / Cottica

- 1 ARA: SONA, 200, 216, 218, 235, 689
- 2 GAA: NA, 10634, 12513

Espérance, L' / Suriname

- 1 ARA: SONA, 156, 221, 236
- 2 GAA: NA, 10261, 12712, 12735, 12747

Eustatius, Sint / Baboen / Suriname

- 1 ARA: AvF na 1828, 130

Fortuin / Baki / Commetewane

- 1 ARA: SONA, 257, 289, 839

- Frederici's Gift / Beersnijdri / Saramacca
1 ARA: SONA, 295, 832
- Frederiks Lust / Andree N'jan Joe Oppo / Warappa
1 ARA: SONA, 294, 840; ARA: SNA, 108
3 Collectie-Insinger & Co., informatieboek
- Geertruidenberg / Saatie / Cottica
1 ARA: SONA, 201, 213; ARA: PWIB, 27
- Gelderland / Suriname
1 ARA: SONA, 260
2 GAA: NA, 12755
- George Hendrik / Pikien Feerski / Matapica
1 ARA: OB&W 1828-1876, 3026
3 ARA: OB&W 1828-1876, 3026
4 ARA: OB&W 1828-1876, 3026
- Goede Verwachting, De / Wenni / Motkreek
1 ARA: SONA, 192, 286, 296, 692, 695, 698; GAA: PA-646, 46
2 GAA: NA, 12674, 12690; GAA: PA-646, 44, 45, 48
3 GAA: PA-646, 45, 48
- Goede Vreede, De (v/h Aboa Pas) / Patra / Suriname
1 ARA: SONA, 187, 189, 689
2 GAA: NA, 15238
- Good Intent / Nickerie
3 *Koloniale Verslagen* 1849-1858
4 *Koloniale Verslagen* 1849-1858
- Groningen / Linkie / Tapoeripa
1 ARA: SONA, 263
2 GAA: NA, 12727
- Groot Chatillon / Suriname
1 ARA: SONA, 192, 211, 237, 282, 292, 295, 695, 697; ARA: AvF na 1828, 130
2 GAA: NA, 10584, 12674, 12689
- Groot Marseille / Jacobi / Cottica
1 ARA: SONA, 294, 689; James Ford Bell Library B1482
2 James Ford Bell Library, B1482
3 James Ford Bell Library, B1482
4 James Ford Bell Library, B1482
- Guadeloupe / Spierien / Beneden-Commewijne
1 ARA: SONA, 199, 264, 837
2 GAA: NA, 11378, 12482
- Guilgal / Suriname
1 ARA: SONA, 691
2 GAA: NA, 12676
- Hamburg / Kowoesoe / Cottica
1 ARA: SONA, 706
- Hamburg / Saramacca
1 ARA: SONA, 841

Hanover / Para

- 1 ARA: SONA, 192, 211, 235, 263, 703, 832
- 2 GAA: NA, 10565, 12674, 12689; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A; ARA: SOB&W 1828-1876, 1949, 3027

Hazard / Ouson / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 698, 700; ARA: AvF na 1828, 131
- 2 GAA: NA, 12434, 12437

Hegt en Sterk / Stolkroe / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 294
- 2 GAA: NA, 12438; EHB: KA-120, 20

Herstelling, De / Saffijn / Warappa

- 1 ARA: SONA, 282; ARA: SOB&W 1828-1876, 3029
- 2 GAA: NA, 15652
- 3 ARA: SOB&W 1828-1876, 889, 3029

Hildesheim / Jekri / Saramacca

- 1 ARA: PWIB, 27

Hilgens Court / Saramacca

- 1 ARA: SONA, 295

Hoopwijk / Hoer Helenakreek

- 1 ARA: SONA, 708
- 2 GAA: NA, 12720, 12761, 12856

Hooiland / Di Hooi / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 195, 203, 212, 295

Houttuin / Para

- 1 ARA: SONA, 209, 227, 292

Huwelijkszorg / Borgferti / Saramacca

- 1 ARA: SONA, 832

Jagtlust / Suriname

- 1 ARA: SONA, 223, 701, 706, 841
- 2 GAA: NA, 12721; Collectie-Insinger & Co., notulboeken
- 3 Collectie-Insinger & Co., notulboeken
- 4 Collectie-Insinger & Co., notulboeken

Jans Lust en Blokkenbosch / Brokkoe / Hoer Helenakreek

- 1 ARA: SONA, 193, 221, 692, 701; GAR: Collectie-Hudig, 454
- 2 GAA: NA, 10530; GAR: Collectie-Hudig, 410-449
- 3 GAR: Collectie-Hudig 458, 659, 685-687
- 4 GAR: Collectie-Hudig, 399-474

Johanna Charlotte / Pikien Voogtoe / Matapica

- 1 ARA: SONA, 840

Johanna's Zoon (v/h Elizabeths Zoon) / Pinari / Matapica

- 1 ARA: SONA, 228, 234, 263, 692, 697, 699
- 2 GAA: NA, 12737, 12877; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Katwijk / Juliaansi of Van Meer / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 265, 283, 291, 692, 707; ARA: SOB&W 1828-1876, 926-I

3 ARA: SOB&W 1828-1876, 3031; EHB: KA-37, 10

Kent / Saramacca

1 ARA: SONA, 839, 841

Killenstein / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 214, 222, 223, 701; ARA: SNA, 108

2 GAA: NA, 16350

Kleinhoop / Wolfoe / Cottica

1 ARA: SONA, 279, 282, 292

2 GAA: NA, 12495, 12696, 12697

Kleinslust / Klein / Tapoeripa

1 ARA: SONA, 195, 692; ARA: SOB&W 1828-1876, 3032; ARA: PWIB, 27

2 GAA: NA, 12680, 12880

Kockswoud / Kokkoe / Perica

1 ARA: SONA, 691

Kroonenburg / Domini / Beneden-Commewijne

1 ARA: PWIB, 27

2 GAA: NA, 12706, 12418

3 ARA: SOB&W 1828-1876, 3033

Laarwijk / Suriname

1 ARA: SONA, 691

Leasowes / Coronie

1 ARA: SONA, 834

Leliëndaal / Addewien / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 195, 255, 258, 265, 691, 703; ARA: SOB&W, 1084

2 GAA: NA, 10286

Libanon / Cottica

1 ARA: SONA, 193, 216, 238, 286, 295, 702; ARA: SNA, 108

2 GAA: NA, 12730, 12771; GAA: PA-646, 58

3 GAA: PA-646, 58, 59

Limeshoop (later Bentshope) / Limieshopoe / Warappa

1 ARA: SONA, 293

Livorno (v/h Woutvliet) / Wovriti / Suriname

1 ARA: SONA, 189, 193, 276, 691, 695, 698, 701; GAA: PA-646, 7

2 GAA: PA-646, 6

3 GAA: PA-646, 9-11

4 GAA: PA-646, 1-4, 8

Lodewijksburg (later deel van Alliance) / Lemmersie / Matapica

2 GAA: NA, 12869

3 ARA: PWIB, 184

Lunenburg / Peiri / Cottica

1 ARA: SONA, 156, 197, 221, 235, 253, 266, 270, 689

2 GAA: NA, 8962, 12880, 12424; GAA: PA-600, 544; EHB: KA-235

3 ARA: SOB&W 1828-1876, 3034

Lust en Rust / Scherpien / Suriname

- 1 ARA: SONA, 210, 215, 226, 229, 703, 838; Surinaams Museum, Collectie-Mamin
- 2 GAA: NA, 12462, 12730, 12736, 12756, 15626
- 3 Surinaams Museum, Collectie-Mamin
- 4 Surinaams Museum, Collectie-Mamin

Lust tot Rust / Pikien Gron / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 296, 703; ARA: Collectie-Gülcher

Lustrijk / Saillé / Boven-Commewijne

- 1 GAA: NA, 12751
- 2 GAA: NA, 12729, 12736, 12749

Ma Retraite / Ferran / Boomkreek Paramaribo

- 1 ARA: SONA, 242, 297, 285, 837; EHB: KA-120, 21, 43
- 3 EHB: KA-120, 21
- 4 EHB: KA-120, 42

Maagdenburg / Suriname

- 1 ARA: SONA, 174, 191, 228, 229, 688, 702; ARA: AvF na 1828, 130
- 2 GAA: NA, 16323

Maastroom / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 227, 696, 699

Mambreporiah / Suriname

- 1 ARA: SONA, 692

Mannheim / Cottica

- 1 ARA: SONA, 194, 195, 289; ARA: SOB&W 1828-1876, 3035

Maria Petronella / Spaan / Warappa

- 1 ARA: SONA, 214, 216, 240, 275, 835

Maria's Lust / Di Sarti / Tapoeripa

- 1 ARA: SONA, 232, 239, 695, 699
- 2 GAA: NA, 12737, 12778; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Mariënborg / Broen of Di Hooy / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 195, 203, 204, 212, 266, 697, 699, 702, 708
- 2 GAA: NA, 12355, 12389, 12739, 12761, 12784, 16383

Mast Rouge, Le / Kroesau / Perica

- 1 ARA: SONA, 156, 223, 239, 262; GAA: PA-646, 42; ARA: AvF na 1828, 130
- 2 GAA: PA-646, 40, 41, 43
- 3 GAA: PA-646, 43

Meerzorg I (v/h Sawacante) / Hanson / Suriname

- 1 ARA: SONA, 226; ARA: Collectie-Berg, 349
- 3 ARA: SOB&W 1828-1876, 3036; EHB: KA-37, 16; ARA: Collectie-Berg 349
- 4 ARA: SOB&W 1828-1876, 3036; EHB: KA-37, 16; ARA: Collectie-Berg 346-354

Meerzorg II / Hattriman / Tapoeripa

- 1 ARA: SONA, 199, 270, 279, 696, 704
- 2 GAA: NA, 10554, 12430, 12451, 12501

Merveille / Adjakka / Suriname

1 ARA: SONA, 205, 207, 227, 257, 279; ARA: AvF na 1828, 130

Misgunst / Heemskerki / Motkreek

1 ARA: SONA, 838

Mislukt Bedrog (v/h Jerusalem) / Bekkrie, of Forree / Tapoeripa

1 ARA: SONA, 260, 285, 297, 692, 695, 697, 698, 837

2 GAA: NA, 16323

Mon Bijou / Dipérou / Cottica

1 ARA: SONA, 217, 692; GAR: Collectie-Hudig, 239

2 GAR: Collectie-Hudig, 190-200; GAA: PA-646, 30-37

3 GAR: Collectie-Hudig, 257, 685-687

4 GAR: Collectie-Hudig, 190-280; GAA: PA-646, 26-39

Mon Trésor / Pichotoe / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 201

Morgenstar, De / Lysnaari / Saramacca

1 ARA: SONA, 297

Morgenstond, De / Bekkrie / Suriname

1 ARA: SONA, 285, 297, 837

Munnikkendam / Heemskerki of Basbergi / Cottica

1 ARA: SONA, 707

2 GAA: NA, 12722, 12723, 12777

Naaldwijk / Motkreek

1 ARA: SONA, 297, 707

2 GAA: NA, 12722, 12732, 12846, 16335; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Nahamoe / Namoe / Suriname

1 ARA: SONA, 706

2 GAA: NA, 12682, 15278

3 ARA: SOB&W 1828-1876, 3040

4 ARA: SOB&W 1828-1876, 3040

Nieuw Hazard (v/h Venetia Nova) / Suriname

1 ARA: SONA, 228, 708; GAR: Collectie-Hudig, 489, 504, 506

2 GAR: Collectie-Hudig, 480-488

3 GAR: Collectie-Hudig, 494, 503, 685-687

4 GAR: Collectie-Hudig, 480-510

Nieuw Levant / Lavanti / Cottica

1 ARA: SONA, 193

4 Surinaams Museum, Collectie-Mamin

Nieuw Roeland (v/h Nieuw Goed Accoord) / Rollo / Beneden Commewijne

1 ARA: SONA, 241

2 GAA: NA, 11357, 11377, 11415; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A

4 GAA: PA-600, 543-545A

Nieuwe Grond, De / Njoegrond / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 191, 223, 703, 704
- 2 Collectie-Insinger & Co., notulboek Biesterbos
- 3 Collectie-Insinger & Co., notulboeken
- 4 Collectie-Insinger & Co., notulboeken

Nieuwe Hoop/ Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 258, 267, 284, 699, 703
- 2 GAA: NA, 12728, 12729, 12730, 12772; GAA: PA-600, 626

Nieuwsorg / La Sali / Commetewane

- 1 ARA: SONA, 259, 270, 279
- 2 GAA: NA, 12379, 12381, 12423, 12501

Nouvelle Espérance, La / Espransi / Cottica

- 1 ARA: SONA, 238, 286, 295, 301; ARA: SNA, 108
- 2 GAA: NA, 12730; GAA: PA-646, 53-59
- 3 GAA: PA-646, 58-59
- 4 GAA: PA-646, 52-59

Novar / Coronie

- 1 ARA: SONA, 837

Nursery / Nickerie

- 4 ARA: PWIB, 27

Nut en Schadelijk / Schaddreen / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 201

Nijd en Spijt / Granie / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 706, 708
- 2 GAA: NA, 12467

Onoribo / Dan / Para

- 1 ARA: SONA, 690, 691, 701
- 2 ARA: SOB&W 1828-1876, 2182

Osembo / Para

- 1 ARA: SONA, 156, 191, 690
- 2 GAA: NA, 10527

Overtoom / Juran / Para

- 1 ARA: SONA, 240, 695
- 2 GAA: NA, 12713; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Oxford/ Coronie

- 1 ARA: SONA, 839, 841

Paix, La / Cottica

- 1 ARA: SONA, 692, 702
- 2 GAA: NA, 10261, 10393

Paradise / Nickerie

- 1 ARA: SONA, 300

Peperpot / Peprepatoe / Suriname

- 1 ARA: SONA, 193, 262

Perou / Cottica

- 1 ARA: SONA, 238, 286, 295; ARA: SNA, 108
- 2 GAA: PA-646, 53-58
- 3 GAA: PA-646, 58, 59
- 4 GAA: PA-646, 52-59

Picardie / Picantri / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 269
- 2 GAA: NA, 14192

Pieterszorg / Paroea / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 289, 840, 841

Poelwijk / Bekri / Perica

- 1 ARA: SONA, 200, 236, 285, 297, 837
- 2 GAA: NA, 12348, 12359, 12373, 12418

Ponthieu / Gieskie / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 269, 833

Potribo / Goeyaba / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 697
- 2 GAA: NA, 10282, 10771; GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Poule, La / Saramacca

- 1 ARA: SONA, 838

Prévoyance, La / Saramacca

- 1 ARA: PWIB, 27

Providence / Nickerie

- 1 ARA: SNA, 108

Purmerend / Mouritie / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 221, 266, 287, 696
- 2 GAA: NA, 12672, 12717, 12722; GAA: PA600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Quamabo / Suriname

- 1 ARA: SONA, 192
- 2 GAA: NA, 12756

Rac à Rac / Bigi Rakraki / Suriname

- 1 ARA: SONA, 192, 265, 691; ARA: SNA, 108
- 2 GAA: NA, 8574, 10451, 12404, 12405, 12499

Rencontre, La / Larikondre / Suriname

- 1 ARA: SONA, 193, 196, 199, 201, 214, 227, 228

Resolutie, De / Suriname

- 1 ARA: SONA, 296; ARA: SNA, 108
- 2 ARA: Collectie-Van den Bosch, 158

Reynsdorp / Pikien Baki / Matapica

- 1 ARA: SONA, 289, 839

Reynsfort / Pikien Kakrakoe / Warappa

- 1 ARA: SONA, 295
- 2 GAA: NA, 16365

Richelieu (later Hoop en Zorg) / Pauluskreek

- 1 ARA: SONA, 691
- 2 GAA: NA, 10535

Roosburg / Sandiki / Boven-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 206, 211; GAR: Collectie-Hudig, 229, 221, 239
- 2 GAA: NA, 10261, 12374; GAR: Collectie-Hudig, 37, 156; GAA: PA-646, 30-32, 35-37
- 3 GAR: 685-687; GAA: PA-646, 32, 33, 37
- 4 GAR: Collectie-Hudig 114-284; GAA: PA-646, 26-39

Rust en Werk / Granmangron / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 193, 296, 701
- 2 GAA: PA-600, 1266
- 4 ARA: Collectie-Gülcher

Rustenburg / Saatie / Perica

- 1 ARA: SONA, 201, 215, 700, 706; ARA: PWIB, 179
- 2 GAA: NA, 12630, 12734, 12736
- 3 ARA: PWIB, 178-182; ARA:SOB&W 1828-1876, 2224; *Koloniale Verslagen* 1858-1862
- 4 ARA: PWIB, 178-182; ARA:SOB&W 1828-1876, 2224; *Koloniale Verslagen* 1858-1862

Saltzhalen / Bossee / Commetewane

- 1 ARA: SONA, 195, 213, 263,702, 707; GAA: PA-646, 63
- 2 GAA: NA, 12747, 12784; GAA: PA-646, 60-62
- 3 GAA: PA-646, 64-66
- 4 GAA: PA-646, 60-66; ARA: SOB&W 1828-1876, 1576

Sans Soucis / Hoer Helenakreek

- 1 ARA: SONA, 293
- 2 GAA: NA, 16323

Saphir / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 226, 706, 838
- 2 GAA: NA, 10476, 12723

Schaapstede / Schapoe / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 288, 842; ARA: SNA, 108

Scheeveningen / Scheefneu / Wajamoe

- 1 ARA: SONA, 298
- 2 GAA: NA, 12759, 12855

Schoonoord / Salie / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 189, 283
- 2 GAA: NA, 12744, 12781

Simplicité, La / Varenhorsoe / Suriname

- 1 ARA: SONA, 707
- 2 GAA: NA, 13438

Sinabo / Ganda / Commetewane

1 ARA: SONA, 204, 214, 242, 276, 691

3 ARA: Aanwinsten 1888, 3D; RAU: Arch. Des Tombe, 1791

4 ARA: Aanwinsten 1888, 3D; RAU: Arch. Des Tombe, 1790, 1791

Singularité, La / Nové / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 242; EHB: KA-120, 14, 21, 39; ARA: SOB&W 1828-1876, 1035

3 EHB: KA-120, 39; ARA: SOB&W 1828-1876, 3043

4 EHB: KA-120, 42; ARA: SOB&W 1828-1876, 3043

Siparipabo / Ma-rika / Boven Commewijne

1 ARA: SONA, 253, 256, 838; ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 76

3 ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 72, 74, 75, 81

4 ARA: Collectie-Copes van Cattenburgh, 76-79

Somerszorg / Di Haan / Tapoeripa

1 ARA: SONA, 203, 210, 220, 223, 691, 696, 704; GAR: Collectie-Hudig, 301, 329

2 GAA: NA, 10535, 10544; GAR: Collectie-Hudig 285-315

3 GAR: Collectie-Hudig, 322-325, 330, 331, 659, 685-687

4 GAR: Collectie-Hudig, 156, 284-341

Soribo / Perica

1 ARA: SONA, 293, 708

Spiringshoek (v/h Alteveel) / Spirien / Beneden-Commewijne

1 ARA: SONA, 202, 209, 242; EHB: KA-120, 12, 26

2 GAA: NA, 10514, 12725

3 EHB: KA-120, 26; Surinaams Museum, Collectie-Mamin

4 EHB: KA-120, 42; Surinaams Museum, Collectie-Mamin

Sporksgift (later deel van Alliance)/ Makniri / Matapica

1 ARA: SONA, 197, 202, 214, 218, 284, 290, 695

2 GAA: NA, 12710; GAA: PA-600, 545

3 GAA: PA-600, 545, 545A; ARA: PWIB, 183

4 GAA: PA-600, 543-545A; ARA: PWIB, 183

Stolkertsvlijt / Storkroe / Hoer Helenakreek

1 ARA: SONA, 294

2 GAA: NA, 12438, 12489, 12500

Stolkwijk (v/h Stolkertsburg) / Storkroe / Motkreek

1 ARA: SONA, 193, 241, 296, 689; ARA: SNA, 108

2 GAA: NA, 12418

Susanna's Daal / Moeseersi / Suriname

1 ARA: SONA, 235

2 GAA: NA, 12858

Suynigheid, De / Cottica

1 ARA: SONA, 201

Theodora Susanna / Motkreek

1 ARA: SONA, 708

Toledo (v/h Roobank) / Moesantoe / Suriname

1 ARA: SONA, 192, 210, 289, 691, 692, 696, 706

2 GAA: NA, 12674, 12722

- Tourtonne / Kokonassi / Boomkreek Paramaribo
1 ARA: SONA, 224, 225, 697, 698, 841; ARA: SOB&W 1828-1876, 967, 3044
2 GAA: NA, 10553, 10566, 10582, 16341
- Tout Lui Faut / Suriname
1 ARA: SONA, 192
2 GAA: NA, 12395, 12401
- Twee Gebroeders, De / Motkreek
1 ARA: SONA, 216
2 GAA: NA, 12438, 12489, 12674
- Tyrol / Saramacca
1 ARA: SONA, 296
- Utrecht / Boven-Commewijne
1 ARA: SONA, 708
4 James Ford Bell Library, B1452
- Vaderszorg en Carelsdeel / Pikien Beiti / Matapica
1 ARA: PWIB, 27
- Visschershaven / Di Hopoe / Motkreek
1 ARA: SONA, 838
- Visscherszorg / Roe of Beneri / Beneden-Commewijne
1 ARA: SONA, 202, 235, 258, 691, 708
2 GAA: NA, 10774
- Vlaardingen / Cottica
1 ARA: SONA, 263
2 GAA: NA, 12747, 13917
- Voorzorg / Beneri / Motkreek
1 ARA: SONA, 259, 279, 696, 704, 707
- Vossenburg / Mosika Di Vroe / Boven-Commewijne
1 ARA SONA, 262; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen
3 EHB: KA-87, 9, 14-18; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen
4 EHB: KA-87, 1-18; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen
- Vredenburg / Para
1 ARA: SONA, 235, 256, 267, 692, 697, 836; EHB: KA-37, 6
2 GAA: NA, 10578; EHB: KA-8; EHB: KA-37, 6
3 EHB: KA-8; EHB: KA-37, 6
4 ARA: Collectie-Calkoen, 130; EHB: KSA-37, 6
- Vreeland / Suriname
1 ARA: SONA, 222, 224, 235, 692, 696, 698
2 GAA: NA, 8040, 12680, 10586
- Vriendsbeleid en Oudersorg / Beneri / Beneden-Commewijne
1 ARA: SONA, 191, 201, 208, 210, 212, 695, 706
2 GAA: NA, 10619, 12857
- Vriesenburg Nova / Reyziger / Tapoeripa
1 ARA: SONA, 263

Vrieshoop / Hoer Helenakreek

- 1 ARA: SONA, 704
- 2 GAA: NA, 15690

Vrouwenvlijt / Novee / Hoer Helenakreek

- 1 ARA: SONA, 222, 700; EHB: KA-120, 2; Surinaams Museum, Collectie-Mamin
- 2 GAA: NA, 12720; EHB: KA-37, 13-15; Surinaams Museum, Collectie-Mamin
- 3 EHB: KA-37, 15; Surinaams Museum, Collectie-Mamin
- 4 Surinaams Museum, Collectie-Mamin

Waterland / Suriname

- 1 ARA: SONA, 253
- 2 GAA: PA-600, 1226; EHB: KA-37, 4

Waterwijk / Kau Wroko / Perica

- 1 224, 226, 237, 691, 698
- 2 GAA: NA, 12433; GAR: Collectie-Hudig, 106, 111
- 3 GAR: Collectie-Hudig, 106, 108, 111
- 4 GAR: Collectie-Hudig, 106-109, 111

Wayampibo / Wayambo / Boven-Commewijne

- 1 ARA SONA, 262; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen
- 3 EHB: KA-87, 9, 14-18; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen
- 4 EHB: KA-87, 1-18; Surinaams Museum, Collectie-Brantsen

Ijlant, 't / Pauluskreek

- 1 ARA: SONA, 193, 262
- 2 GAA: NA, 10771

Ijvershoop (v/h Langenhoop) / Wajamoekreek

- 1 ARA: SONA, 215
- 2 GAA: NA, 12882, 16329

Zeezicht / Bakki / Motkreek

- 2 GAA: NA, 15814; Collectie-Insinger & Co., notulboek
- 3 Collectie-Insinger & Co., notulboek
- 4 Collectie-Insinger & Co., notulboek

Zoelen / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 252, 258, 696, 700
- 2 Collectie-Insinger & Co., notulboek; EHB: KA-235
- 3 Collectie-Insinger & Co., notulboek; ARA: Collectie-Van den Bosch, 160
- 4 EHB: KA-120, 42; Collectie-Insinger & Co., notulboek

Zorg en Hoop / Pisotoe / Beneden-Commewijne

- 1 ARA: SONA, 207, 216, 234, 255, 695
- 2 GAA: PA-600, 545
- 3 GAA: PA-600, 545, 545A; ARA: SOB&W 1828-1876, 3048
- 4 GAA: PA-600, 543-545A

Totaal 218 plantages

Bibliografie

Aanteekeningen

- 1856 'Aanteekeningen, mededeelingen, opmerkingen, vragen enz.', *West-Indië* 1:301.
- Abrahams, Roger D. (ed.)
1985 *Afro-American folk tales; Stories from black traditions in the New World*. New York: Pantheon.
- Adamson, Alan H.
1972 *Sugar without slaves; The political economy of British Guiana, 1838-1904*. New Haven/London: Yale University Press.
- Ament
1836 *De cultuur en behandeling der Westindische koffy en indigo, beschreven en vergeleken met die der zelfde producten in Oost-Indië*. Kampen: Van Hulst.
- Anstey, Roger
1975 *The Atlantic slave trade and British abolition 1760-1810*. London: Macmillan.
- Bartelink, E.J.
1914 *Hoe de tijden veranderen; Herinneringen van een ouden planter*. Paramaribo: Van Ommeren.
- Beckford, George L.
1983 *Persistent poverty; Underdevelopment in plantation economies of the Third World*. London: Zed Books. [Oorspronkelijk verschenen 1972.]
- Beckles, Hilary McD.
1989 *Natural rebels; A social history of women in Barbados*. London: Zed Books.
- Beet, Chris de
1980 *People in between; The Matawai Maroons of Surinam*. Meppel: Krips. [Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht.]
1984 *De eerste Boni-oorlog, 1765-1778*. Utrecht: Centrum voor Caraïbische Studies, Rijksuniversiteit Utrecht. [Bronnen voor de studie van Bosneger samenlevingen 9.]
- Benjamins, H.D. en J.F. Snelleman (eds)
1914-17 *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië*. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Bennett, J.H.
1967 *Bondsmen and bishops; Slavery and apprenticeship on the Codrington plantations of Barbados, 1710-1838*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.

- Benoit, P.J.
1980 *Reis door Suriname; Beschrijving van de Nederlandse bezittingen in Guyana*. Zutphen: Walburg Pers. [Oorspronkelijk verschenen als *Voyage à Surinam; Description des possessions Néerlandaises dans la Guyane*. Bruxelles: Société des Beaux-Arts, 1839.]
- Best, Lloyd
1968 'The mechanisms of plantation-type economies; Outlines of a model of pure plantation economy', *Social and Economic Studies* 17:283-323.
- Blom, Anthony
1787 *Verhandeling van den landbouw in de Colonie Suriname*. Amsterdam: Smit.
1801 *Vervolg van den Surinaamschen landman*. Paramaribo: Engelbrecht.
- Boekhoudt, W.
1874 *Uit mijn verleden; Bijdrage tot de kennis van Suriname*. Winsschoten: Van der Ven.
- Boogaart E. van den en P.C. Emmer
1977 'Plantation slavery in Surinam in the last decade before Emancipation: the case of Catharina Sophia', in: Vera Rubin en Arthur Tuden (eds), *Comparative perspectives on slavery in New World plantation societies*, pp. 205-25. New York: Annals of the New York Academy of Sciences.
- Boomgaard, Peter
1989 *Children of the colonial state; Population growth and economic development in Java, 1795-1880*. Amsterdam: Free University Press. [CASA Monographs 1.]
- Boomgaard, Peter en Gert Oostindie
1989 'Changing sugar technology and the labour nexus; The Caribbean, 1750-1900', *Nieuwe West-Indische Gids* 63:3-23.
- Bosch, G.B.
1843 *Reize in West-Indië en door een gedeelte van Zuid- en Noord-Amerika. Derde deel: Reize naar Suriname, in brieven*. Utrecht: Bosch.
- Boxer, C.R.
1976 *Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk, 1600-1800*. Leiden: Sijthoff. [Vertaling van: *The Dutch seaborne empire, 1600-1800*. London: Hutchinson, 1965].
- Braak, C.
1935 *Het klimaat van Nederlandsch West-Indië*. Den Haag: Rijks Uitgeverij.
- Breugel, G.P.C. van
1842 *Dagverhaal van eene reis naar Paramaribo en verdere omstreken in de kolonie Suriname*. Amsterdam: Sulpke.
- Bruijning, C.F. en J. Voorhoeve (eds)
1977 *Encyclopedie van Suriname*. Amsterdam: Elsevier.
- Bush, Barbara
1982 'Defiance or submission? The role of the slave woman in slave resistance in the British Caribbean', *Immigrants and Minorities* 1:16-39.

- Bijlsma, R.
1921-1922 'Surinaamsche plantage-inventarissen uit het tijdperk 1713-1742', *West-Indische Gids* 3:325-32.
- Campbell, Mavis
1988 *The Maroons of Jamaica, 1655-1796; A history of resistance, collaboration and betrayal*. Granby: Bergin and Garvey.
- Capelle, H. van
1901 *Bijdrage tot de kennis der cultures in Suriname*. Amsterdam.
- Cardoso, C.F.S.
1977 'The formation of the coffee estate in 19th century Costa Rica', in: K. Duncan en I. Routledge (eds), *Land and labor in Latin America*, pp. 184-207. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carrington, Selwyn H.H.
1984 'Econocide - myth or reality? The question of West Indian decline, 1783-1806', *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 36:13-49.
- Cauna, Jacques
1987 *Au temps des isles à sucre; Histoire d'une plantation de Saint-Domingue au XVIIIe siècle*. Paris: Karthala et ACCT.
- Coffee
1903 *Coffee; Extensive information and statistics*. Amsterdam: De Bussy.
- Craton, Michael
1971 'Jamaican slave mortality; Fresh light from Worthy Park, Longville and the Tharp estates', *Journal of Caribbean History* 3:1-27.
1978 *Searching for the invisible man; Slaves and plantation life in Jamaica*. Cambridge, Mass./London: Harvard University Press.
1982 *Testing the chains; Resistance to slavery in the British West Indies*. Ithaca: Cornell University Press.
- Craton, Michael en James Walvin
1970 *A Jamaican plantation; The history of Worthy Park 1670-1970*. London/New York: Allen.
- Dadzie, Stella
1990 'Searching for the invisible woman; Slavery and resistance in Jamaica', *Race en Class* 32-2:21-39.
- Davis, David Brion
1966 *The problem of slavery in Western culture*. Ithaca: Cornell University Press.
1975 *The problem of slavery in the age of revolution, 1770-1823*. Ithaca: Cornell University Press.
- Debien, Gabriel
1941 *Une plantation de Saint-Domingue; La sucrerie Galbaud du Fort, 1690-1802*. Cairo: l'Institut français d'Archéologie orientale.
1956 *Etudes Antillaises*. Paris: Colin.
- Deerr, Noel
1949 *The history of sugar*. London: Chapman and Hall. 2 Delen.
- Deursen, A.Th. van
1975 'De Surinaamse negerslaaf in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88:210-23.

- Douglas, Ch.
1936 *Enige eigenaardigheden en typische merkwaardigheden uit de geschiedenis van de planterij in Suriname*. Paramaribo: z.n.
- Drescher, Seymour
1977 *Econocide; British slavery in the era of abolition*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Duchassaing, P.
1858 'Over de elephantiasis Arabum in West-Indië; Met een nawoord betreffende deze ziekte in de kolonie Suriname van Dr. Landré', *West-Indië* 2:209-33.
- Dupuy, Alex
1989 *Haiti in the world economy; Class, race and underdevelopment since 1700*. Boulder/London: Westview Press.
- Eensgezindheid
1804 *Verzameling van uitgezochte verhandelingen, betreffende den landbouw in de kolonie Suriname; Opgesteld door het Landbouwkundig Genootschap: De Eensgezindheid, gevestigd in de devisie Matappika, binnen dezelve kolonie*. Amsterdam: Gartman en Uylenbroek.
- Einaar, J.F.E.
1934 *Bijdrage tot de kennis van het Engelsch tusschenbestuur van Suriname, 1804-1816*. Z.p.:z.n. [Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.]
- Elkins, Stanley M.
1959 *Slavery; A problem in American institutional and intellectual life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Emmer, Pieter C.
1974 *Engeland, Nederland, Afrika en de slavenhandel in de negentiende eeuw*. Leiden: Brill.
- Engerman, Stanley L.
1985 'Economic change and contract labour in the British Caribbean; The end of slavery and the adjustment to Emancipation', in: D. Richardson (ed.), *Abolition and its aftermath: the historical context, 1790-1916*, pp. 225-44. London: Frank Cass.
1986 'Slavery and emancipation in comparative perspective; A look at some recent debates', *Journal of Economic History* 46:317-39.
- Engerman, Stanley L. en E.D. Genovese (eds)
1975 *Race and slavery in the Western hemisphere; Quantitative studies*. Princeton: Princeton University Press.
- Essed, Hugo A.M.
1984 *De binnenlandse oorlog in Suriname 1613-1793*. Paramaribo: Anton de Kom Universiteit.
- Focke, H.C.
1855 *Neger-Engelsch woordenboek*. Leiden: Van den Heuvel.
- Fogel, Robert W. en S.L. Engerman
1984 *Time on the cross; The economics of American Negro slavery*. Lanham/New York/London: University Press of America. 2 Delen. [Oorspronkelijk verschenen 1974.]

Frank, André Gunder

1979 *Dependent accumulation and underdevelopment*. New York/London: Monthly Review Press.

Freyre, Gilberto

1986 *The masters and the slaves; A study in the development of Brazilian civilization*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press. [Oorspronkelijk verschenen 1933.]

Fritschy, J.M.F.

1988 *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek; Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)*. 's-Gravenhage: Stichting Hollandse Historische Reeks.

Genovese, Eugene D.

1965 *The political economy of slavery*. New York: Pantheon.

1967 'Rebelliousness and docility in the negro slave; A critique of the Elkins thesis', *Civil War History* 13:293-314.

1976 *Roll, Jordan, roll; The world the slaves made*. New York: Vintage. [Oorspronkelijk verschenen 1972.]

1981 *From rebellion to revolution; Afro-American slave revolts in the making of the New World*. New York: Vintage. [Oorspronkelijk verschenen 1979.]

Goslinga, Cornelis Ch.

1971 *The Dutch in the Caribbean and on the Wild Coast, 1580-1680*. Assen: Van Gorcum.

1985 *The Dutch in the Caribbean and in the Guianas, 1680-1791*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.

1990 *The Dutch in the Caribbean and in Surinam, 1791/5-1942*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.

Gouvernements-Bladen

1856-1857 *Gouvernements-Bladen van de Kolonie Suriname; 1816-1855*. Rotterdam: Nijgh.

Goveia, Elsa V.

1965 *Slave society in the British Leeward Islands at the end of the eighteenth century*. New Haven: Yale University Press.

1970 *The West Indian slave laws of the eighteenth century*. Jamaica: Caribbean University Press. [Oorspronkelijk verschenen 1960.]

Green, William A.

1976 *British slave emancipation; The sugar colonies and the Great Experiment 1830-1865*. Oxford: Clarendon Press.

Groenveld Meyer, W.L.

1919 'Memorie betreffende het oprichten van een bank voor de Nederlandsche West-Indische bezittingen', *Economisch Historisch Jaarboek* 5:33-59.

Groot, Silvia W. de

1963 *From isolation towards integration; The Surinam Maroons and their descendants (1845-1863)*. The Hague: Nijhoff. [KITLV, Verhandelingen 80.]

- 1985 'The Maroons of Surinam: agents of their own emancipation', in: D. Richardson (ed.), *Abolition and its aftermath; The historical context, 1790-1916*, pp. 55-79. London: Frank Cass.
- 1988-1989 'Het Korps Zwarte Jagers in Suriname; Collaboratie en opstand', *Oso* 7:147-61, 8:7-21.
- Guda, Trudi (samensteller)
- 1984 *Aleks de Drie: Wan tori fu mi eygi srefi*. Paramaribo: Ministerie van Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur.
- 1985 *Aleks de Drie: Sye! Arki tori!* Paramaribo: Ministerie van Onderwijs, Wetenschappen en Cultuur.
- Gülcher, C.F.
- 1943 'Een Surinaamsche koffieplanter uit de 18de eeuw (S.L. Neale)', *West-Indische Gids* 25:41-59.
- Hall, C.J.J. van
- 1933 *De cultuur van Surinaamsche koffie*. Amsterdam: De Bussy.
- Handler, Jerome S. en F.W. Lange
- 1978 *Plantation slavery in Barbados; An archaeological and historical investigation*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hartsinck, Jan Jacob
- 1770 *Beschryving van Guiana, of de Wilde Kust, in Zuid-America*. Amsterdam: Tielenburg. 2 Delen [Facsimile-uitgave: Amsterdam: Emmering, 1970.]
- Heckers, A.A.
- 1923 *Het district Nickerie; Geografische aantekeningen en geschiedkundig overzicht*. Paramaribo: z.n.
- Heeckeren, E.L. van
- 1832 *Verslag van den staat van het Surinaamsch Landbouwkundig Genootschap 'Prodesse Conamur'*. Paramaribo: z.n.
- Heeckeren van Waliën, G.P.C. van
- 1826 *Aantekeningen, betreffende de kolonie Suriname*. Arnhem: Thieme.
- Heilbron, Waldo
- 1982 *Kleine boeren in de schaduw van de plantage; De politieke economie van de na-slavernijperiode in Suriname*. Z.p.:z.n. [Proefschrift Universiteit van Amsterdam.]
- Hering, C.J.
- 1858 *De kultuur en bewerking van het suikerriet bevattende de meest volkomene en naauwkeurigste theoretische en practische beschrijving van het suikerriet en deszelfs bewerking [...], ten gebruike der planters in al de Nederlandsche overzeesche bezittingen*. Rotterdam: Nijgh. 3 Delen.
- Higman, Barry W.
- 1984 *Slave populations of the British Caribbean, 1807-1834*. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Hindess, Barry en P.Q. Hirst
- 1975 *Pre-capitalist modes of production*. London: Routledge and Kegan.

Hira, Sandew

1982 *Van Priary tot en met De Kom; De geschiedenis van het verzet in Suriname, 1630-1940.* Rotterdam: Futile.

Hoetink, Harry

1972 'Surinam and Curaçao', in: David W. Cohen en Jack P. Greene (eds), *Neither slave nor free; The freedman of African descent in the slave societies of the New World*, pp. 59-83. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.

Hofstee, E.W.

1981 *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden.* Haarlem: Fibula-Van Dishoeck.

Hogendorp, D. van

1801 *Stukken raakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië [...].* Den Haag/Delft: z.n.

Hoogbergen, Wim S.M.

1978 *De Surinaamse weglopers van de 19e eeuw.* Utrecht: Centrum voor Caraïbische Studies, Rijksuniversiteit Utrecht. [Bronnen voor de studie van Bosneger samenlevingen 1.]

1983 'Marronage en Marrons 1760-1863: de niet-gepacificeerde Marrons van Suriname', in: Glenn Willemsen (ed.), *Suriname: de schele onafhankelijkheid*, pp. 75-110. Amsterdam: Arbeiderspers.

1985 *De Boni-oorlogen, 1757-1860; Marronage en guerilla in Oost-Suriname.* Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Centrum voor Caraïbische Studies. [Bronnen voor de studie van Bosneger samenlevingen 11.]

1990 'Het verband tussen marronage en slavenopstanden in Suriname', *SWI Forum* 7:28-60.

Hudig Dzn., J.

1922 *De West-Indische zaken van Ferrand Whaley Hudig 1759-1797.* Amsterdam: De Bussy.

James, C.L.R.

1984 *The black Jacobins; Toussaint L'Ouverture and the San Domingo revolution.* London: Allison en Busby. [Oorspronkelijk verschenen 1938.]

Jong, Th.P.M.

1966 *De krimpende horizon van de Hollandse kooplieden; Hollands welvaren in het Caraïbisch Zeegebied.* Assen: Van Gorcum.

Jonkers, A.

1953 'Hoofdtrekken van de ontwikkeling van Suriname en de Nederlandse Antillen', *West-Indische Gids* 24:113-59.

Kappler, A.

1854 *Zes jaren in Suriname; Schetsen en tafereelen uit het maatschappelijk en militaire leven in deze kolonie.* Utrecht: Dannenfelser.

Koloniaal Verslag

Koloniaal Verslag; Bijlage van het verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. [Ondertitel varieert.] 's-Gravenhage: Algemeene Landsdrukkerij.

Kuhn, F.A.

1828 *Beschouwing van den toestand der Surinaamsche plantageslaven; Eene oeconomisch-geneeskundige bijdrage tot verbetering deszelven.* Amsterdam: Sulpke.

Kunitz, J.D.

1805 *Surinam und seine Bewohner oder Nachrichten über die geographischen, physischen, statistischen, moralischen und politischen Verhältnisse dieses Landes während einer zwanzigjährigen Aufenthalt dasebst, gesammelt.* Erfurt: Beyer und Maring.

Kunst, A.J.M.

1981 *Recht, commercie en kolonialisme in West-Indië.* Zutphen: Walburg Pers.

Laguerre, Michel S.

1989 *Voodoo and politics in Haiti.* Basingstoke: Macmillan.

Lammens, Adriaan F.

1982 *Bijdragen tot de kennis van de Kolonie Suriname [...] tijdvak 1816-1822.* Onder redactie van G.A. de Bruijne. Amsterdam: Vrije Universiteit, Geografisch en Planologisch Instituut, Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Caraïbische Afdeling.

Lamur, Humphrey E.

1977 'Demography of Surinam plantation slaves in the last decade before emancipation; The case of Catharina Sophia', in: Vera Rubin en Arthur Tuden (eds), *Comparative perspectives on slavery in New World plantation societies*, pp. 161-73. New York: Annals of the New York Academy of Sciences.

1981 'Demographic performance of two slave populations of the Dutch speaking Caribbean', *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 30:87-102.

1983 'Westafrikaanse invloed op de demografische ontwikkeling van Surinaamse plantageslaven in de 19e eeuw?', *Oso* 2:139-48.

1985 *De kerstening van de slaven van de Surinaamse plantage Vossen-burg, 1847-1878.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum.

1987a *The production of sugar and the reproduction of slaves at Vossen-burg, Suriname 1705-1863.* Amsterdam: Centre for Caribbean Studies. [Caribbean Culture Studies 1.]

1987b 'Fertility differentials on three plantations in Suriname', *Slavery and Abolition* 8:313-35.

Lane, Ann J. (ed.)

1975 *The debate over slavery; Stanley Elkins and his critics.* Urbana: University of Illinois Press.

Lans, W.H.

1829 *Proeve over de oorzaken van verval en de middelen tot herstel der Surinaamsche plantaadjen.* 's-Gravenhage/Amsterdam: Van Cleef.

1842 *Bijdrage tot de kennis der kolonie Suriname.* 's-Gravenhage: Nederlandsche Maatschappij van Schoone Kunsten.

Lecomte, H.

1900 *Le coton.* Paris: Carré et Naud.

- Lennepe Coster, G. van
1836 *Herinneringen mijner reizen naar onderscheidene werelddeelen.* Amsterdam: Schleijer. 2 Delen.
- Lente, Dick van
1990 'Work in progress; Technology in Dutch society during the nineteenth century', *Tractrix* 2:1-13.
- Levine, Lawrence W.
1977 *Black culture and black consciousness; Afro-American folk thought from slavery to freedom.* Oxford: Oxford University Press.
- Lewis, Arthur W.
1954 'Economic development with unlimited supplies of labour', *Manchester School* 24:131-91.
- Lichtveld, U.M. en J. Voorhoeve (eds)
1980 *Suriname; Spiegel der vaderlandse kooplieden.* 's-Gravenhage: Nijhoff. [Oorspronkelijk verschenen 1958.]
- Lier, R.A.J. van
1977 *Samenleving in een grensgebied; Een sociaal-historische studie van Suriname.* Amsterdam: Emmering. [Oorspronkelijk verschenen 1949.]
1983 *Bonuman; Een studie van zeven religieuze specialisten in Suriname.* Leiden: Institute of Cultural and Social Studies. [ICA Publication 60.]
- Long, Norman
1990 'From paradigm lost to paradigm regained? The case for an actor-oriented sociology of development', *European Review of Latin American and Caribbean Studies* 49:3-25.
- Mandle, Jay R.
1972 'The plantation economy; An essay in definition', *Science and Society* 36:49-62.
1973 *The plantation economy; Population and economic change in Guyana, 1838-1960.* Philadelphia: Temple University Press.
- Marte, R.
1984 *Estadísticas y documentos históricos sobre Santo Domingo (1805-1890).* Santo Domingo: Ediciones Museo Nacional de Historia y Geografía.
- Mathurin, Lucille
1975 *The rebel woman in the British West Indies during slavery.* Kingston: The African-Caribbean Institute of Jamaica.
- Meiden, G.W. van der
1987 *Betwist bestuur; Een eeuw strijd om de macht in Suriname, 1651-1753.* Amsterdam: Bataafsche Leeuw.
- Meulen, W.W. van der
1904 'Beschrijving van eenige Westindische plantageleeningen; Bijdrage tot de kennis der geldbelegging in de achttiende eeuw', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 25:490-580.
- Mintz, Sidney W.
1961 'The question of Caribbean peasantries; A comment', *Caribbean Studies* 1:31-4.
1974 *Caribbean transformations.* Chicago: Aldine.

- 1979 'Slavery and the rise of peasantries', *Historical Reflections* 6:215-42.
- 1985 *Sweetness and power; The place of sugar in modern history*. New York: Viking Penguin.
- Mintz, Sidney W. en R. Price
1976 *An anthropological approach to the Afro-American past; A Caribbean perspective*. Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues. [ISHI Occasional Papers 2.]
- Mintz, Sidney W. en S. Price (eds)
1985 *Caribbean contours*. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Moreno Fraginals, Manuel
1976 *The sugar mill; The socioeconomic complex of sugar in Cuba, 1760-1860*. New York/London: Monthly Review Press. [Oorspronkelijk verschenen als *El Ingenio*, 1964.]
- 1985 'Plantations in the Caribbean: Cuba, Puerto Rico and the Dominican Republic in the late nineteenth century', in: M. Moreno Fraginals, F. Moya Pons en S.L. Engerman (eds), *Between slavery and free labor; The Spanish-speaking Caribbean in the nineteenth century*, pp. 3-24. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Morrissey, Marietta
1989 *Slave women in the New World; Gender stratification in the Caribbean*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Müller, M.
1973 'Tien jaren Surinaamse guerrilla en slavenopstanden, 1750-1759', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 86:21-50.
- Mulder, G.J.
1847 *De voeding van den Neger in Suriname*. Rotterdam: Kramers.
- [Nassy, David et al.]
1791 *Geschiedenis der Kolonie van Suriname; Behelzende derzelver opkomst, voortgang, burgerlyke en staatkundige gesteldheid, tegenwoordigen staat van koophandel, en eene volledige en naauwkeurige beschryving van het land, de zeden en gebruiken der ingezetenen; Geheel op nieuw samengesteld door een gezelschap van geleerde joodsche mannen aldaar*. Amsterdam: Emmering. [Facsimile-uitgave: Amsterdam: Emmering, 1974.]
- [Nepveu, Jan]
1922-1923 'Over de bodemgesteldheid en suikerplantage-exploitatie in Suriname 1765 (volgens de annotatie van Gouverneur Jan Nepveu); Met een naschrift door Mr. R. Bijlsma', *West-Indische Gids* 4:341-9.
- Nieboer, H.J.
1900 *Slavery as an industrial system of production*. The Hague: Nijhoff.
- Oostindie, Gert J.
1982 *De Cubaanse spoorwegen, 1830-1868; Infrastructuur en economische besluitvorming in een Caraïbische plantage-economie*. [Doctoraal-scriptie Vrije Universiteit Amsterdam.]
- 1989 *Roosenburg en Mon Bijou; Twee Surinaamse plantages, 1720-1870*. Dordrecht/Providence: Foris. [KITLV, Caribbean Series 11.]

Oostindie, Gert en Alex van Stipriaan

1991 'Anthony Blom en het "vervolg van den Surinaamschen landman"', *Oso* 10:136-46.

Oppel, A.

1902 *Die Baumwolle nach Geschichte, Anbau, Verarbeitung und Handel, sowie nach ihrer Stellung im Volksleben und in der Stadtwirtschaft.* Leipzig: Duncker und Humblot.

Oudschans Dentz, F.

1931 'Van slaaf tot geneesheer', *West-Indische Gids* 13:147-52.

1946 'Uit de geschiedenis van de koffiecultuur in Suriname', *Het Landbouwkundig Tijdschrift* 58:49-51.

Panday, R.M.N.

1959 *Agriculture in Surinam, 1650-1950; An inquiry into the causes of its decline.* Amsterdam: Paris.

Pares, Richard

1960 *Merchants and planters.* Cambridge: Cambridge University Press.

Posthumus, N.W.

1943 *Nederlandsche prijsgeschiedenis.* Leiden: Brill. 2 Delen.

Postma, Johannes

1975 'The Dutch slave trade; A quantitative assessment', *Revue Française d'Histoire d'Outre Mer* 62:232-43.

1990 *The Dutch in the Atlantic slave trade, 1600-1815.* Cambridge: Cambridge University Press.

Price, Richard

1973 (ed.) *Maroon societies; Rebel slave communities in the Americas.* New York: Anchor.

1976 *The Guiana Maroons; A historical and bibliographical introduction.* Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.

1979 'De marrons van Suriname; Een historische inleiding', *Mededelingen van de Stichting Surinaams Museum* 28:10-54.

1983 *First time; The historical vision of an Afro-American people.* Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.

1990 *Alabi's world.* Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.

Purseglove, J.W.

1968 *Tropical crops; Dicotyledons 2.* London: Longmans.

1972 *Tropical crops; Monocotyledons 1.* London: Longmans.

Quintus Bosz, A.J.A.

1954 *Drie eeuwen grondpolitiek in Suriname; Een historische studie van de achtergrond en de ontwikkeling van de Surinaamse rechten op de grond.* Assen: Van Gorcum.

1971 *Geld, credietbehoefden en negotiaties in Suriname voor 1865.* Paramaribo: Universiteit van Suriname. [Inaugurele rede 1-12-1971.]

Rapport Staatscommissie 1853

1855 *Eerste Rapport der Staatscommissie benoemd bij Koninklijk Besluit van 29 November 1853, no. 66, tot het voorstellen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de Nederlandsche koloniën; Suriname.* Den Haag: Van Cleef.

- Raynal, G.F.
1776 *Wijsgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeaanen in de beide Indien*. Amsterdam. 6 Delen. [Oorspronkelijk verschenen als *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Amsterdam: z.n., 1773.]
- Reesse, J.J.
1908 *De suikerhandel van Amsterdam van het begin der 17e eeuw tot 1813; Een bijdrage tot de handelsgeschiedenis des vaderlands, hoofdzakelijk uit de archieven verzameld en samengesteld*. Haarlem: Kleynenberg.
- Renselaar, Corry van
1985 *Pichottoe; Beleid en management van de Surinaamse plantage Zorg en Hoop, 1760-1863*. [Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, Subfaculteit Geschiedenis.]
- Rodriquez, D.W.
1961 *Coffee; A short economic history with special reference to Jamaica*. Kingston: Ministry of Agriculture and Lands.
- Roland Holst-Van der Schalk, H.
1902 *Kapitaal en arbeid in Nederland: bijdrage tot de economische geschiedenis der 19de eeuw*. Eerste deel. Amsterdam: Soep.
- Rostow, Walter W.
1962 *Stages of economic growth*. London: Macmillan.
1978 *The world economy; History and prospect*. London: Macmillan.
- Roth, H.
1929 *Die Uebererzeugung in der Welthandelsware Kaffee*. Jena: Fischer.
- Scherer, J.A.B.
1916 *Cotton as a world power*. New York: z.n.
- Schiltkamp, J.A. en J.Th. de Smidt (eds)
1973 *West Indisch Plakaatboek; Plakaten, ordonnantiën en andere wetten uitgevaardigd in Suriname, 1667-1816*. Amsterdam: Emmering.
- Schomburgk, Robert H.
1840 *A description of British Guiana geographical and statistical; Exhibiting its resources and capabilities, together with the present and future condition and prospects of the colony*. London: Simpkin, Marshall.
- Schuler, Monica
1979 'Afro-American slave culture', *Historical Reflections* 6:121-38.
- Schwartz, Stuart B.
1985 *Sugar plantations in the formation of Brazilian society; Bahia, 1550-1835*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheridan, Richard B.
1970 *The development of the plantations to 1750; An era of Westindian prosperity, 1750-1775*. Barbados: Caribbean University Press.
1985 *Doctors and slaves; A medical and demographic history of slavery in the British West Indies, 1680-1834*. Cambridge: Cambridge University Press.

- 1989 'Changing sugar technology and the labour nexus in the British Caribbean, 1750-1900, with special reference to Barbados and Jamaica', *Nieuwe West-Indische Gids* 63:59-94.
- Siwipersad, J.P.
1979 *De Nederlandse regering en de afschaffing van de Surinaamse slavernij (1833-1863)*. Groningen: Bouma's Boekhuis, Castricum: Hagen.
- Staat*
1873 'Staat van den oogst van koffie op Java en der koffieprijzen, 1871-1872', *Staatkundig en Staathuiskundig Jaarboekje* 25:276-7.
- Stedman, John Gabriel
1988 *Narrative of a five years expedition against the revolted negroes of Surinam; Transcribed for the first time from the original 1790 manuscript*. Edited, and with an introduction and notes, by Richard Price and Sally Price. Baltimore/London: Johns Hopkins University Press.
- Stein, Stanley J.
1953 'The passing of the coffee plantation in the Paraiba Valley', *Hispanic American Historical Review* 33:331-64.
- Stipriaan, Alex A. van
1982 *Hoe Somerszorg op de koffie kwam; Een Surinaamse koffieplantage, 1754-1856*. [Doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam.]
1989 'The Surinam rat race; Labour and technology on sugar plantations, 1750-1900', *Nieuwe West-Indische Gids* 63:94-118.
1990 'What's in a name; Slavernij en naamgeving in Suriname tijdens de 18e en 19e eeuw', *Oso* 9:25-47.
- Suivant, L. et al. (eds)
1973 *Encyclopédie Antillaise*. Point-a-Pitre: De Sormeaux. 6 Delen.
- Surinaams(ch)e Almanak/Almanach*
1788-1912 Amsterdam, 's-Gravenhage, Paramaribo [: diverse uitgeverijen]. [Onregelmatige publikatie.]
- Sijpesteijn, C.A. van
1854 *Beschrijving van Suriname; Historisch-, geografisch- en statistisch overzicht uit officiële bronnen bijeengebragt*. Den Haag: Van Cleef.
- Tannenbaum, Frank
1946 *Slave and citizen*. New York: Vintage.
- Teenstra, M.D.
1835 *De landbouw in de kolonie Suriname voorafgegaan door eene geschied- en natuurkundige beschouwing dier kolonie*. Groningen: Eekhoorn. 2 Delen.
- Temminck Groll, C.L. et al.
1973 *De architectuur van Suriname, 1667-1930*. Zutphen: Walburg Pers.
- Thompson, E.T.
1960 'The plantation cycle and problems of typology', in: Vera Rubin (ed.), *Caribbean Studies; A symposium*, pp. 30-46. Washington: University of Washington Press. [Oorspronkelijk verschenen 1957.]

- Tomich, Dale
1989 'Sugar technology and slave labor in Martinique, 1830-1848', *Nieuwe West-Indische Gids* 63:118-35.
- Trouillot, Michel-Rolph
1982 'Motion in the system; Coffee, color and slavery in eighteenth-century Saint-Domingue', *Review* 5:331-88.
- Ukers, W.H.
1922 *All about coffee*. New York: The Tea and Coffee Journal.
- Voegen van Engelen, J. van
1786-1788 *De Surinaamsche Artz*. Paramaribo: Poppelman. [Facsimile-uitgave: Utrecht: Natuurwetenschappelijke Studiekring voor Suriname en de Nederlandse Antillen (Natuurhistorische reeks 4), bezorgd door G.A. Lindeboom, 1981.]
- Voorde, P.K.J. van der
1957 *De bodemgesteldheid van het ritsenlandschap en van de oude kustvlakte in Suriname*. Z.p.:z.n. [Proefschrift Landbouwhogeschool Wageningen.]
- Voorhoeve, Jan en Ursy M. Lichtveld (eds)
1975 *Creole drum; An anthology of Creole literature in Surinam*. New Haven/London: Yale University Press.
- Voort, J.P. van de
1973 *De Westindische plantages van 1720 tot 1795; Financiën en handel*. Eindhoven: De Witte.
- Wagenaar Hummelinck, P.
1947 'Het dagelijksche leven op de Surinaamsche koffie-plantage "Koks-woud" in 1828', *West-Indische Gids* 28:33-41.
- Wallerstein, Immanuel
1974 *The modern world-system; Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press.
1980 *The modern world-system II; Mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750*. New York: Academic Press.
1989 *The modern world-system III; The second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840*. New York: Academic Press.
- Ward, J.R.
1978 'The profitability of sugar planting in the British West Indies, 1650-1834', *Economic History Review*, 2nd series, 30:197-213.
1988 *British West Indian slavery, 1750-1834; The process of amelioration*. Oxford: Clarendon Press.
1989 'The amelioration of British West Indian slavery, 1750-1834; Technical change and the plough', *Nieuwe West-Indische Gids* 63:41-59.
- Watts, David
1987 *The West Indies; Patterns of development, culture and environmental change since 1492*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, Deborah G.
1985 *Ar'nt I a woman? Female slaves in the plantation South*. New York: Norton.

Willemsen, Glenn F.W.

1980 *Koloniale politiek en transformatieprocessen in een plantage-economie; Suriname 1873-1940.* Amsterdam: Kaal.

Williams, Eric

1978 *From Columbus to Castro; The history of the Caribbean 1492-1969.* London: Deutsch. [Oorspronkelijk verschenen 1970.]

1980 *Capitalism and slavery.* London: Deutsch. [Oorspronkelijk verschenen 1944.]

Williams, R.L.

1975 *The coffee industry of Jamaica.* Kingston: University of the West Indies.

Wilson, Ch.

1966 *Anglo-Dutch commerce and finance in the eighteenth century.* Cambridge: Cambridge University Press. [Oorspronkelijk verschenen 1941.]

Wolbers, J.

1861 *Geschiedenis van Suriname.* Amsterdam: De Hoogh. [Facsimile-uitgave: Amsterdam: Emmering, 1970.]

Wolf, Eric R.

1982 *Europe and the people without history.* Berkeley: University of California Press.

Wooding, Charles J.

1972 *Winti; Een Afroamerikaanse godsdienst in Suriname; Een cultureel-historische analyse van de religieuze verschijnselen in de Para.* Meppel: Krips. [Proefschrift Universiteit van Amsterdam.]

Geografisch register

- A La Bonheur* 226, 249, 373
Adrichem 39, 244
Alida 279
Alkmaar 73, 111, 174, 352, 414
Alliance (v/h Lodewijksburg en Sporksgift) 250
Alsimo 188, 335, 380
Amsterdam 15, 30, 37-8, 69, 146, 218, 223, 225, 228, 238, 242-3, 296
Anna Catharina 62, 97, 115, 143, 188, 191, 243, 335
Anna's Burg 381
Antigua 28-9, 139
Arendsrust 302, 390-1
Argent Court 232
Aruba 22
Aurora 169, 315, 363
Aventure, L' 157
- Badenstein* 91, 381
Barbados 5, 23, 28-9, 67, 138-9, 161, 175, 338-9
Batavia (leproserie) 367
Beekenhorst 121
Beekvliet 77, 85, 109, 154, 232, 263, 271, 316, 335, 392, 398
Beerensrust 390
Belwaarde 121
Beninenburg 406
Bentshope (v/h Limeshoop) 255
Berbice 51, 150, 208, 228, 237, 264, 325
Berg en Dal 374, 396
Bergerac 389
Berlijn (Commewijne) 179
Beste, De 394
Bleyendaal 95-6, 117, 253-4, 316, 335, 380, 384, 391-2
Bleyenhoop 212-3
- Boekoe* (Buku) 386
Boxel 81, 121, 319
Brazilië 8, 22-3, 46, 76, 134, 146, 159-61, 170, 183
Breda 226
Bremen 233
Breukelerwaard 282
Britse (Engelse) Caraïben 10, 26, 31, 44, 139, 150, 169, 183, 264, 307-8, 322, 338-40, 401, 414-5, 425
Brussel 246
Bruynsburg 121
Buitenrust 178-9
Burnside 52, 73, 111, 414
- Cannawapibo* 226, 352
Carelsdeel zie *Vadersorg* en *Carelsdeel*
Catharina Sophia 52, 111, 169, 178-80, 197, 240, 249-50, 353, 359, 363, 377
Cayenne 324
Clevia 294
Clifford Kocqshooven 262, 285, 341-2, 363, 382, 399, 401
Cnoppenombo 373
Commewanekreek 75, 250, 252, 279
Commewijne 78, 80, 89, 236, 241, 251, 253
Commewijne (Beneden) 50, 55, 80, 84-5, 94, 121, 173-4, 177-9, 206-7, 319
Commewijne (Boven) 50, 110, 171, 179, 373, 391
Coppename 51, 367
Corantijn 52
Coresburg 226
Coronie 52, 63, 72, 80, 91, 93, 97, 122, 141, 187-90, 237, 316, 327, 354, 386, 414, 419
Costa Rica 159

- Cottica 50, 85, 127, 146, 171, 175, 212,
 279, 381
 Crawassibo 373-4
 Crommelingsgift 226
 Cuba 5, 28-9, 46, 56, 76, 134, 138-40, 151,
 154, 175, 178, 181-2, 338
 Curaçao 7, 22

Dageraad, De 98, 239, 380
 Deens Caraïbisch gebied 208, 264
 Demarara 150, 237, 264, 282, 340
 Den Haag 107
 Denemarken 264
 Des Tombesburg 110, 157
 Domburg 176
 Dominica 133
 Dordrecht 213, 226
 Drie Gebroeders, *De* 93, 118, 175
 Driesveld 257, 316, 335, 341, 350, 363
 Duitsland 264
 Duringen 306, 316, 341
 Dijkveld 226, 291, 388

Eendragt, De 250
 Elk 't Zijn 352
 Ellen (v/h Nooyt Gedagt) 84
 Elsenhagen 367
 Engeland 22, 25-7, 30, 32, 38, 52, 107,
 183, 229, 231-3, 235-7, 239, 241, 245,
 264, 409, 414, 423
Espérance, L' 315
 Essequibo 51, 150, 339
 Eylant, 't 96

Fackertshoop 226
Fauquenbergue 373, 391
 Felix 183
 Fiskarie 39
 Forgue 240
 Fortuyn 't 75
 Frankrijk 27, 30, 32, 402, 409
 Franse Caraïben 25-6, 31-2, 44, 107, 132,
 175, 178, 183, 264, 274, 415, 425
 Frederiksborg 236
 Frederikslust 141-2

Geertruidenberg 282
 Gelderland (militaire post) 297

 Glasgow 248
Goed Succes 226, 282
Goede Hoop, De 226
Goede Verwachting, De 243
Goede Vrede, De 255
Good Intent 97, 254
 Goosen 363
Goudmijn 121, 178
Granmangron 39
 Grenada 28-9, 138-9, 143, 208, 237
 Groningen 153, 244
 Groot-Brittannië *zie* Engeland
Groot Chatillon 171, 226, 352
Groot Marseille 66, 169, 175, 258-60,
 284, 291, 294, 299-300, 302, 316, 335-6,
 350, 352, 354, 374, 384, 405
 Guadeloupe 28-9, 138, 140, 150-1, 171,
 175, 181
 Guiana (Brits), Guyana 5, 28-9, 133-4,
 138-40, 143, 150, 178, 181-3, 185, 200,
 324, 328, 338-9, 414, 419, 425
 Guiana (Frans) 1, 138
 Guyana *zie* Brits Guyana
 Guyana's 1

 Haïti *zie* Saint Domingue
Hamburg (Saramacca) 52, 162, 240
Hamptoncourt 52
Hanover 255
Hazard 52
Hegt en Sterk 82-3, 156
Herstelling, De 115, 187, 190, 193
Hildesheim 250
 Hoer Helenakreek (Orleanakreek) 50,
 89, 387
Hoop, De 291
Hoopwijk 121, 226
Hooyland 73, 75, 111, 171, 255, 293

 Iberisch Schiereiland 22
Inverness 255

Jagtlust 27, 84, 115, 154, 158, 228-9, 243,
 262, 281, 285, 292, 335, 380, 384, 393,
 395
 Jamaica 28-9, 31, 46, 56, 68, 76, 79, 133-4,
 138-40, 151, 159-61, 175, 178, 181, 197,
 338-40, 402, 407

- Janslust en Blokkenbosch* 316, 335-6, 341, 350
Java 31, 46, 76, 146, 155, 264, 266, 275
Joden Savanne 33, 74, 297
Johan en Margaretha 179
Johanna Charlotta 184
Johanna's Zoon (v/h Johanna's Hoop) 272

Katwijk 262
Kent 52, 178, 240
Kleinslust 352
Kocqswoud 291
Kroonenburg 35, 157, 169

Latijns-Amerika 402
Leasowes 190
Leasowes & Clyde 254
Leliëndaal 80, 226
Leydenshoop 255
Libanon 127, 171, 286, 352, 363, 381
Liberté, La 352
Liverpool 190
Livonia 255
Livorno (v/h Woutsvliet) 114, 169, 241
Lodewijksburg 169, 248, 250
Londen 30, 41, 228, 235-7, 287
Lunenburg 163, 169, 315
Lunette 394

Maagdenburg (militaire post) 80
Maagdenburg 306
Maasstroom 179
Madeira 273, 391
Mannheim 352
Maria Petronella 399, 403
Maria's Lust 106, 232, 271-2
Mariënborg 114
Marokko 233
Martinique 2, 5, 28-9, 67, 138, 150-1, 155, 171, 175, 181
Mast Rouge, Le 243-4, 315, 335, 384
Matapicagebied 121, 188, 196, 207
Matapicakreek/kanaal 50, 62, 115, 183, 187, 191, 231
Mauritius 171
Meerzorg (Surinamerivier) 50, 71, 84, 169, 177, 180, 294, 316, 363, 371, 405-6

Meerzorg (Tapoeripa) 189-90
Merveille 163, 279
Mislukt Bedrog 96
Mocha 46
Mon Bijou 18, 285, 352, 363, 379, 381, 385, 400
Montauban 221
Montpellier 221
Motkreek 50, 97-8, 186-7, 231, 238
Mijn Vermaak 157, 406

New York 31
Nickerie 52-3, 60, 63, 72, 80, 91, 93, 97, 122, 141, 187-9, 237, 240, 316, 327, 386, 414, 419
Nieuw Amsterdam, fort 206
Nieuw Roeland 109, 261, 315-6
Nieuwe Grond, De 106, 120, 228-9, 281, 285, 291-2, 303, 316, 359, 367, 379, 395, 406
Nieuwe Hoop 353
Nieuwe Levant 146, 371
Nieuwrust 56
Nieuwsorg 279
Noord-Amerika zie Verenigde Staten
Nooyt Gedagt zie Ellen
Nursery 52, 73, 111, 414

Onderneming, De (v/h Moeite en Zorg) 226
Onverwagt (Tempatiekreek) 79
Oost-Indië zie Java
Oranjekreek zie Vredenburgkreek
Orleanakreek zie Hoer Helenakreek
Ornamibo 246
Osembo 315
Overtoom en Vreeland 390
Oxford 188

Paix, La 386
Para 50, 102, 117, 390
Paradise 52, 178, 255
Paramaribo 20, 33-4, 50, 78, 99, 101, 107, 114, 168, 212, 237, 241-2, 247, 260-1, 307, 311-4, 317, 352, 363, 372, 375, 393, 397-8, 403, 406, 416
Patience, La 232
Pauluskreek 95-6

- Peperpot* 112, 148
Perica 50, 118, 171, 193, 268
Pernambuco 23
Perou 335, 363, 385
Perseverance (Coronie) 190
Poelwijk 381
Potribo 110-1, 279, 288, 291-2, 303, 316, 335, 385, 390
Prévoyance, La 249
Providence 240
Pruisen 146, 233
Puerto Rico 5, 46, 151
Purmerend 271, 316, 335

Rees en Crop 244
Rencontre, La 177
Resolutie, De 111, 174, 240, 251
Roobank 55-6
Roosenburg 18, 285, 291, 303, 316, 345, 353, 361, 363, 379, 385, 387, 399-400
Rotterdam 237
Rust en Werk 39, 111, 391
Rustenburg 118, 169, 180, 193, 336

Saint Croix 28-9
Saint Domingue/Haïti 2, 8, 28-9, 31-2, 46, 56, 76, 93, 132-3, 138, 143, 150-2, 154, 158-60, 171, 183, 264, 308, 314, 401-3
Saint Kitts 28-9
Saint Vincent 28-9, 133, 139
Saltzthalen 75
San Domingo 151
Sangsue, La 226
Sans Souci 226
Santa Barbara 355, 405
Santiago de Cuba 154
Sarah 255
Saramacca 51-3, 60, 72, 91, 119, 122, 130, 162, 173, 240, 250
Sea Island (VS) 187
Sealand 187
Sinabo 252, 254
Singularité, La 78, 169, 319, 363
Sint Eustatius 22
Sint Maarten 22
Siparipabo 300-3, 305, 316, 371, 390
Slootwijk 373

Somerszorg 57, 59, 96-7, 263, 271, 277, 285-6, 303, 306, 316, 336, 341, 350, 355, 363, 367, 374
Soribo 171
Spaans Caraïbisch gebied 1, 171, 415
Spanje 22
Sporksgift 157, 248, 250
St. Ann 159
Surinamerivier 50-2, 55, 70, 84, 93, 95, 114-5, 121, 154, 165, 171, 174, 177-8, 240, 391
Susannasdaal 391

Tahiti 171
Tapoeripakreek/kanaal 50, 59, 96, 153, 189, 221
Tempatiekreek 79
Tobago 22, 138, 208
Toledo zie Roobank
Tourtonne 226, 405
Trinidad en Tobago 5, 28-9, 133, 138-40, 143, 175, 181, 208, 339
Turkije 183
Twee Kinderen, De 255

Utrecht 32
Utrecht 294

Vaderszorg en Carelsdeel 62, 142
Vassouras 160
Verenigde Staten 3, 25, 166, 183, 263-4, 340, 402
Vertrouwen, 't 111
Verwachting, De 56
Victoria 374
Vide Bouteille 226
Visscherszorg 106, 173, 177
Vlieland 27
Vlucht en Trouw 226
Vossenburg 18, 27, 67, 110-1, 166, 169, 179-81, 193, 233, 257, 259-60, 278, 281-6, 291, 303, 306-7, 312, 315-6, 324, 335-6, 341, 345, 350, 357, 363, 380, 384-5, 389, 396-7, 399, 405-6
Vredenburg 102, 117, 245-6, 319, 322
Vredenburgerkreek (Oranjekreek) 50-1, 93, 96-7, 187, 190, 231, 238, 394
Vreeland 121

Vriendsbeleid en Oudersorg 89, 382, 388

Vrouwenvlijt 89, 121, 130, 284-6, 350, 363, 371, 382, 387-8

Waicoribo 391

Warappakreek/kanaal 50-1, 91, 93, 96-7, 115, 141, 187, 190, 231

Waterland 244

Waterloo (Nickerie) 52, 73, 111, 178-9, 240, 252, 254, 414

Waterwijk 169, 268, 294, 363

Wayampibo 27, 169, 233, 315, 353, 373

Welgelegen 279

West-Afrika 22, 384

Wolffs Capoerica 169

Woutsvliet zie Livorno
Wijklust 56

Yemen 46

Zandvoort 27

Zeeland 23

Zeelandia (fort) 372, 399

Zeezicht 78, 97-8, 186-7, 191, 238-40, 279, 281, 303, 325, 367, 380, 393

Zoelen 241-3, 395

Zorg en Hoop (Commewijne) 78, 94-5, 109, 178, 227, 232, 253-4, 269, 291, 302, 316, 385, 392-3

Zorgvliet 39, 210

Zwarigheid 187, 190, 238, 287, 291

Personen- en zakenregister

- Aerssen van Sommelsdijck, C. van
23, 37, 70
- Akeren, P. van 213
- Algemeene Maatschappij ter
Bevordering van Volksvlijt 246
- Amsincq, P. 70
- Amsincq, S. 70
- Arp, M. van (fonds) 220
- Augerstein, J.M. 158
- Avilar, S. d' 93-4
- Bakker 288
- Balfour, J. 179, 239, 252
- Balfour van Burleigh, fam. Van 71
- Baring Brothers (& Co.) 30, 236, 238,
287
- Bartelink, E.J. 281, 288
- Baud, J.C. 391
- Beckford, G.L. 427
- Beet, C. de 17
- Bent, J. 41, 235, 237, 245, 291
- Berewout, F. 228
- Berg, fam. 71
- Bergh, E.J. van den 298
- Beudeker, F. 298
- Bienfait & Zn., L. (fonds) 243-4
- Biesterbos, P. (fonds) 228, 230
- Blom, A. 131, 147, 189, 195, 258, 300,
353, 358
- Blomberg 222
- Bonham, P. 52, 235, 298, 320
- Boogaart, E. van den 18
- Borch, A. ter 224
- Bosch, G.B. 291
- Bosch, J. van den 246, 251, 321-2, 347,
366, 369-70, 378, 385
- Bosch Reitz, G.J.A. 201
- Boxel-Van Gelre, wed. 81
- Breugel, G.P.C. van 195, 277, 285,
289, 295, 307, 399, 405
- Broeke & Walraven, Van den
(fonds) 242
- Broen & Zn., M. (fonds) 206
- Bruinhart, fam. 390
- Cadell, J. 324
- Cameron, A. 73, 248
- Cameron, wed. A. 73
- Campbell, M. 8
- Campbell (Dent) & Co., C. 237, 245
- Capelle, H. van 195
- Cassa tegen de Weglopers
(Wegloperskas) 257, 259
- Caucanas, J. 226
- Ceder, fam. 390
- Changuion, P. 70
- Chenuzens Linsixsay 197
- Chevalier & Portielje, Le (fonds) 225
- Clifford (& Zn.) (fonds) 30, 225
- Clifford & Chevalier (fonds) 225, 230
- Coenders, D. 379
- Collegium Medicum 366
- Columbus, C. 1
- Committee tot de Zaken van de
Coloniën en Bezittingen op de
kust van Guinea en in
Amerika/Raad voor het Bestuur
van de West-Indische Bezittingen
en Coloniën in Amerika en op de
kust van Guinea 38
- Comptoir der Hoofdgelden 257
- Comvalius 285
- Cooke, fam. R. 238-40
- Court of Policy *zie* Hof van Politie
- Craton, M. 8-9, 340, 402-3, 427
- Croix, La 218
- Crommelin, W. 39

- Daser 279
 Debien, G. 158
 Derosne & Cail 250
 Dessé, A. 254
 Deursen, A.Th. van 396
 Deutz, W.G. (fonds) 205, 209, 212,
 223, 294
 Docher, J. 300
 Douwe Egberts 24
 Duvoisin, B. 195
- Ebber(s), G.F. 291
 Eekhout, fam. 71
 Eensgezindheid, De 196
 Elias, B.J. 43
 Elkins, S.M. 7-8
 Elout, C. 246
 Emden, E. van 118
 Emmer, P.C. 18
 Engerman, S.L. 10
 Essed, H.A.M. 17
 Esser 291
 Evangelische Broeder Gemeente
 Suriname (EBCS) 330, 378
 Eyken Sluyters, T.J. 201
 Eys, fam. D.J. van 71
- Fellman, S. 294
 Fogel, R.W. 10
 Fonseca, da/Van Seca 297
 Frank, A.G. 427
 Franke, J.H. 304
 Freyre, G. 8
 Friderici, J.F. de 39, 51-2, 171, 195,
 233-4
- Gardé, J.L. 299-300
 Genovese, E.D. 8, 401-2
 Goldberg 26
 Gollenstede, R. 243
 Gootenaar, A. 105, 121, 195, 197, 211,
 215, 294
 Goslinga, C.Ch. 17, 205
 Graafland, C. 105, 121, 195, 211
 Gravenbergh, A.F. 405
 Gravenhorst 405
 Groot, S.W. de 8, 17
 Guicherit, J.L. 393-5
- Hageman, R. (fonds) 219-20, 224
 Hansbach 146, 154
 Hardenhoorn (fonds) 212, 294
 Harg, J.M. 287, 291
 Harpen & Zn., A.L. van (fonds) 245
 Hart, fam. De 230
 Hartsinck, J.J. 196, 383
 Harvie 190
 Hatterman, J.D. 189-90
 Heeckeren, E.L. van 196, 312
 Heeckeren Brandsenburg, fam. Van
 71
 Helm Boddaerd, C. van den 70
 Hering, C.J. 192-3, 196
 Herkul, fam. 390
 Hermael & Van den Bosch (fonds)
 212
 Herrnhutters *zie* Evangelische
 Broeder Gemeente Suriname
 Higman, B.W. 10
 Hira, S. 17
 Hoetink, H. 7
 Hof van Civiele en Criminele
 Justitie 43
 Hof van Civiele Justitie 38
 Hof van Politie (en Criminele
 Justitie) 38, 43, 217-8, 237, 294
 Holdridge, J. 193
 Hoogbergen, W. 8, 17
 Hope, firma 30
 Hudig, F.W. (& J.) (fonds) 217, 221,
 243, 294
 Humber, J. 159
 Hurgronje, A. 70
 Hurgronje, P. 70
 Huijssen van Kattendijke, fam. 71
- Insinger (& Co.), H.A. 191, 228, 238-9,
 243, 248
- James, C.L.R. 8
 Jervey, fam. 71
- Karsseboom, J.L. 393-4
 Kennedy, W. 217
 Kilian 288-9, 291
 Klein, S.M. 298, 303
 Kleine, J.P.H. 301-3, 305

- Klint, H. 196, 298, 303, 306
 Koloniale Raad 43-4, 406
 Koppelman, A. 300-1, 303
 Kuhn, F.A. 341
 Kunitz, J.D. 371, 373
- Labat, J.B. 196
 Laet, De 196
 Lammens, A.F. 270, 314, 320, 358
 Lamur, H.E. 17-8
 Lans, W.H. 188
 Leach, J. 287
 Lennep, firma Van 30
 Lever & De Bruyne (fonds) 220
 Lier, R.A.J. van 8, 17
 Linnaeus, C. 196
 Linck, G.N. 229, 297-8
 Linck, wed. 243
 Loseken 212
 Lyon, J. de 391
- MacIntosh, W. 72
 Marselis, gebr. J. & Th. van (fonds)
 209, 223-4, 294
 Marx, K. 3
 Mauricius, J.J. 39, 293
 Menke, J.H. 298
 Mesquita, D.B. de 201
 Mesquita, gebr. De 72
 Meynertzhagen, De 241, 287
 Middelburgsche Commercie
 Compagnie 294
 Mintz, S.W. 9, 17, 403
 Moravische Broeders *zie*
 Evangelische Broeder Gemeente
 Suriname
 Morrissey, M. 9
 Mulder, G.J. 354, 356
- Nassy, D. de I. Cohen 289, 291
 Neale, J. de 70
 Neale, S.L. de 70, 146, 293
 Neck, firma Van 30
 Nederlands-Brits gerechtshof,
 (gemengd) 107
 Nederlandsche Handelmaatschappij
 239
 Nepveu, J. 39-40, 50-1, 69, 155, 157-8,
 195, 212, 218-9, 258, 380
 Neufville & De Wolff, De 225
 Niehenke 299-300
 Noordbergh, J. 244
 Notten, firma Van 30
 Nuys & Meerhout, Van 206
- O'Ferral 56
 Ommeren, W.L. van 232
 Oostindie, G.J. 17-8
- Panday, R.M.N. 16
 Parra, I. de la 201
 Parra, S. de la 72, 297-8, 390
 Particuliere West Indische bank
 (PWI Bank) 247, 249-52, 254-5
 Passalaigue, J. 121
 Passalaigue, Th. (fonds) 206
 Perret Gentil, H.J. 287
 Pichot, F.L. 297
 Pichot, Q.G. 297, 299, 302, 304
 Planteau, J. 298
 Ploos van Amstel 222
 Politieke Raad 38, 43
 Poll (& Comp.), H. (en wed. J.) van
 de (fonds) 217, 221-2, 224, 228, 230,
 232-3, 253, 296-7
 Polman 291
 Priary 50
 Price, R. 8-9, 17
 Prodesse Conamur 196-7
 Purperhart, fam. 390
- Raad van (Amerikaansche)
 Koloniën 38, 310
 Raad van Politie 296, 298
 Raders, R.F. van 391
 Raye, J. 195
 Raynal, G.F. 196
 Reed, N. 157
 Rees, R. van 287, 394
 Rochebrune, J.B. de 285
 Rocheteau, J. 106
 Röman, E.H. 341, 365-6, 381
 Roux, J. 361
 Ruyter & A.F. Schaap, wed. N. de
 294
 Rijdenius, P. (fonds) 224

- Rijk, J.C. 373
- Saffin, W.H. 294
- Salontha van Salonthay, A. 219, 386
- Sanches 110, 201
- Schaap, wed. J.J. 294
- Scharmweber 287
- Schelling 195
- Schramm 291-2
- Schuler, M. 9
- Schultz (Jansz.), J.H. 287, 298, 306
- Schwartz, S. 8
- Simeon 155
- Siwpersad, J.P. 17, 347
- Smith & Co., Dean 248
- Sociëteit van Suriname, Geoc-
troyeerde 23, 38, 44, 51, 79-80, 158,
408-9
- Spilker, J.C.G. 250
- Staten-Generaal 24, 26, 32, 38, 44, 408
- Stedman, J.G. 314
- Steenbergen, W.A. 294
- Steenbergen & Portielje (fonds) 225
- Steglich 405
- Straalman, M. 70
- Surinam Absentee Sequestered
Property Commission 41, 235-6
- Taets van Amerongen, fam. 71
- Tannen, M.E. 299-300
- Tannenbaum, F. 6-7
- Taunay, F. 287, 298
- Teenstra, M.D. 149, 196-7, 322
- Tellier & Chicot 294
- Thijm, wed. L. (fonds) 212
- Tirion, H.A. 293
- Tyndall, I. 187
- Uhlenkamp, D.M. 285-6, 384, 396
- Veen, Van der 146
- Veer, J. de 389
- Venetiaan, fam. 390
- Verboom, A. 70
- Verenigde Oost-Indische Compagnie
(VOC) 22
- Vermeulen 94
- Vis, fam. 71
- Vlaer & Koll 247
- Vlissingen & Dudok van Heel, Van
118
- Vogt, J. 201
- Vogt, (wed.) J.C. 297-8
- Voort, J.P. van de 205
- Wagener 285, 382
- Weissenbruch, C.L. 295, 298, 303
- Weissenbruch, G.C.B. 296
- West & De Hart, Van 242
- West India Interest 31-2, 44
- West-Indische Compagnie (WIC)
22-4, 26, 30, 37, 105, 205, 257, 409
- Whitmee & Co., J. 157
- Wilde, De 94
- Wilkens, U. 296, 304
- Willem I, Koning 246
- Williams, E. 4
- Wolbers, J. 15
- Wolff, H.M. 232
- Wolff, P. de 225
- Wolffing 241
- Wright, H. 72, 255